

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

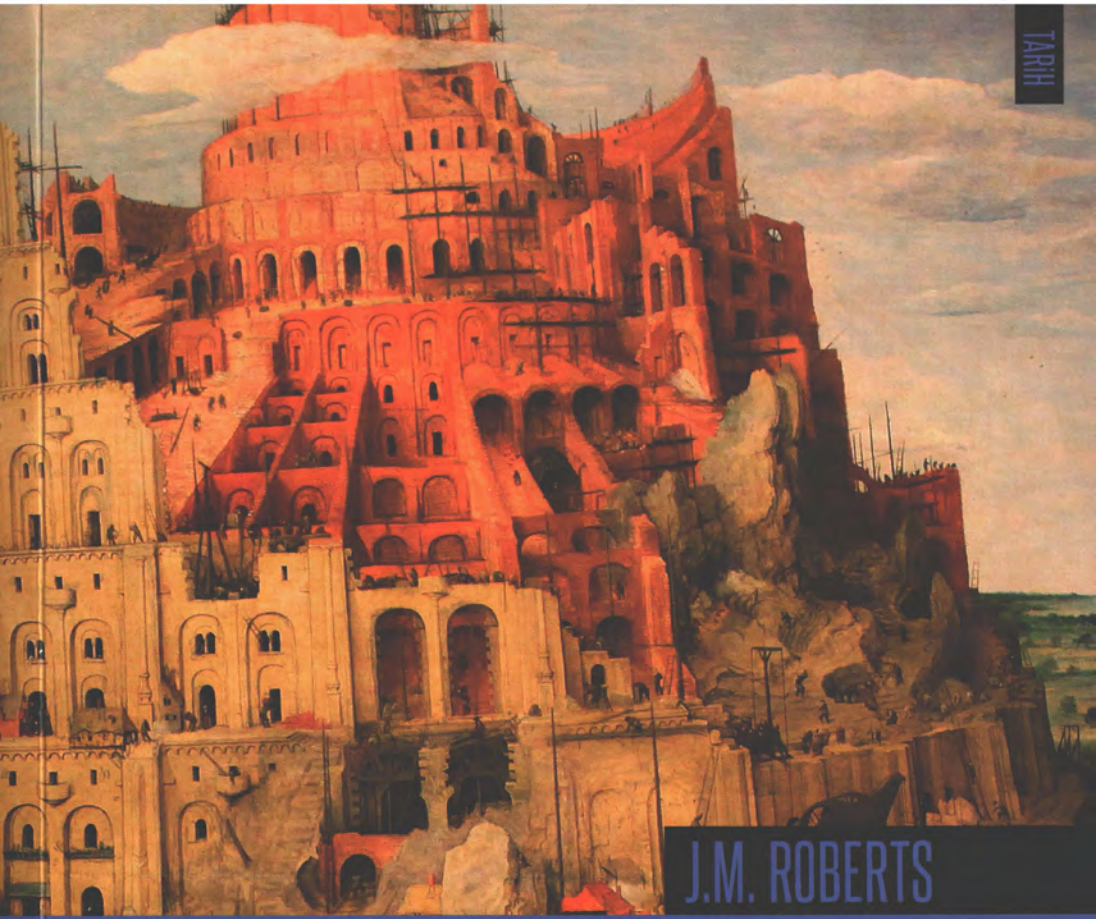
RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

J.M. ROBERTS

DÜNYA TARİHİ 1. Cilt

Tarihöncesi Çağlardan 18. Yüzyıla...

Sadece İncelemek İçindir
Ücreti Yoktur
İnceledikten Sonra Siliniz ve Bulursanız Satın Alınız.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rante.org>

İNKILAP

Dünya Tarihi I / The New Penguin History of the World

© 2003, J.M. Roberts

Anatolia Telif Hakları Ajansı aracılığıyla

Türkiye’de yayın hakkı:

© 2017, İnkılâp Kitabevi

Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Yayıncı ve Matbaa Sertifika No: 10614

*Bu kitabın her türlü yayın hakları Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince
İnkılâp Kitabevi’ne aittir. Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında,
yayıncının izni alınmaksızın, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.*

Genel yayın yönetmeni Senem Davis

Yayıma hazırlayan Nazlı Ceyhan Sümter

Yardımcı düzeltmen Doruk Demircioğlu

Kapak tasarımı Gökçen Yanlı

Sayfa tasarımı İsmet Sayar - Filiz Tutkan Sarpel

ISBN: 978-975-10-3065-8

17 18 19 20 8 7 6 5 4

İstanbul, 2017

Baskı ve Cilt

İnkılâp Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ

Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8

34196 Yenibosna – İstanbul

Tel : (0212) 496 11 11 (Pbx)

İNKILAP Kitabevi Yayın Sanayi ve Ticaret AŞ

Çobançeşme Mah. Sanayi Cad. Altay Sk. No. 8

34196 Yenibosna – İstanbul

Tel : (0212) 496 11 11 (Pbx)

Faks : (0212) 496 11 12

posta@inkilap.com

www.inkilap.com

J.M. ROBERTS

DÜNYA TARİHİ 1. Cilt

Tarihöncesi Çağlardan 18. Yüzyıla...

İngilizceden Çeviren
İdem Erman

J. M. Roberts

Britanyalı tarihçi J.M Roberts 1928 yılında İngiltere'nin Bath kentinde doğdu. Oxford, Keble College'da burslu öğrenim gördü. Doktorasını aynı üniversitede "Fransız Devrimi ve Napolyon Bonaparte Döneminde İtalya Cumhuriyeti" konusu üzerine yaptı. Princeton, Yale ve Columbia gibi saygın üniversitelerde akademik çalışmalarda bulundu. Alanında saygın bir yeri olan Profesör Roberts, popüler tarih konusunda pek çok başarılı çalışmaya imza attı. Roberts, 2003 yılında öldü.

İdem Erman

1958'de İstanbul'da doğdu. Bugüne kadar kitap ve sinema filmleri başta olmak üzere pek çok makale ve belgeseli Türkçeye çevirdi. Emekli TV yöneticisi olan İdem Erman, çeviri çalışmalarına devam etmektedir.

- I. CİLT -

İÇİNDEKİLER

Haritalar	VII

BİRİNCİ BÖLÜM TARİHÖNCESİ – İLK OLUŞUMLAR

1 Kökenler	13
2 Homo sapiens	27
3 Uygarlık İhtimali	37

İKİNCİ BÖLÜM İLK UYGARLIKLAR

1 İlk Uygar Yaşam.....	49
2 Eski Mezopotamya.....	57
3 Eski Mısır.....	73
4 Akıncılar ve İşgalciler: Eski Yakındoğu'nun Karanlık Çağları.....	93
5 Doğu Asya'da Uygarlığın Başlangıcı.....	123
6 Uzak Geçmişin Diğer Uygarlıkları	151
7 Eski Dünyanın Sonu.....	161

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KLASİK AKDENİZ

1 Bir Dünyanın Kökleri.....	169
2 Yunanlılar	173
3 Yunan Uygarlığı	189
4 Helenistik Dünya	213
5 Roma	229
6 Roma Başarısı	247
7 Yahudilik ve Hıristiyanlığın Doğuşu.....	263
8 Klasik Batı'nın Sonuna Doğru	279
9 Geleceğin Unsurları	305

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM FARKLILAŞAN GELENEKLER ÇAĞI

1 İslam ve Yakındoğu'nun Yeniden Biçimlenişi.....	321
2 Arap İmparatorlukları.....	337
3 Bizans'ın Etki Alanı	349
4 Yakındoğu'nun Miras Kavgası	375
5 Avrupa'nın Oluşumu.....	397
6 Hindistan	425
7 İmparatorluk Çin'i	447
8 Japonya.....	469
9 Farklı Dünyalar.....	481
10 Avrupa: İlk Devrim	493
11 Yeni Sınırlar, Yeni Ufuklar.....	527

*Haritalar**

En Bilinen Hominid Fosil Keşif Alanları.....	22
Erken Tarım Alanları	41
Bereketli Hilal	53
Antik Mısır	79
İndus Vadisi	126
Fiziki Çin	139
Sahra Çölündeki İklim Değişiklikleri.....	154
Avrupa Megalitik Anıtları	157
Yakındoğu Uygarlıkları	165
Ege Yunan Dünyası.....	176
Ahamenişlerin Pers İmparatorluğu	187
Peloponez Savaşı	195
İskender'in Doğu'ya İlerleyişi	217
MÖ 200'den Kısa Süre Sonra Helenistik Dünya.....	221
MÖ 600'de Akdeniz.....	225
MÖ 509-272 Arası Güney İtalya.....	232

* Kitaptaki haritalarda yer alan tüm ülke isimleri orijinal haliyle bırakılmıştır. (Yay. hzl.)

Pön Savaşları - Büyük Olaylar.....	238
Roma Genişlemesi.....	245
Antonine Döneminde İmparatorluğun Büyük Yolları, Şehirleri ve Garnizonları.....	256
Eski Dünyada Musevilik	260
Paul'ün Misyonları.....	273
400'de Sasani İmparatorluğu.....	285
Doğu Roma İmparatorluğu'nun Oluşumu.....	294
Kavimler Göçü	298
Jüstinyen'in İmparatorluğu 527-565	315
Orta Asya.....	325
Han Hanedanlığı Yönetimindeki Çin	328
7. Yüzyıl Arabistan'ı	330
İslam'ın Baştaki Yayılışı	333
İslami İber 1050	340
1800'e Kadar Arap Dünyasının Ötesindeki İslam.....	346
Bizans İmparatorluğu 1265	354
1354.....	354
Venedik'in Bir Akdeniz Gücü Olarak Büyümesi	364
Kiev Knezliği.....	367
Moğol İmparatorlukları	381
1400 Civarında Güneydoğu Avrupa.....	389
Osmanlı Genişlemesi.....	391
Şarlıman Avrupası	401

İslami Fetihlerden Önce Hristiyan Âlemi.....	407
Ortaçağ İmparatorluğu	416
11. Yüzyılda Hristiyan Âlemi	422
Müslüman Hindistan	429
Babür Hindistan.....	440
1500'den Önce Kurulan Avrupa Üniversiteleri	502
Doğuya Doğru Cermen Genişlemesi.....	513
Haçlı Savaşları	533

Tarihöncesi – İlk Oluşumlar

Tarih ne zaman başladı? İnsan bu soruya, hemen şöyle bir cevap vermek istiyor: “En başından.” Oysa bilinen cevapların çoğu gibi bu cevabın da yeterli olmadığı kısa bir süre sonra ortaya çıkıyor. Büyük bir İsviçreli tarihçinin bir başka bağlamda işaret ettiği gibi tarih en başından başladı diyerek kestirip atamayacağımız bir mesele. İnsanlık zincirini omurgalıların ortaya çıkışına, hatta fotosentez yapan hücrelerle hayatı başlatan bazı temel yapılara kadar uzatabiliriz. Hatta daha da ötelere uzanıp gezegenimizin oluşumu sırasında meydana gelen o büyük altüst oluşa ve evrenin kökenlerine kadar gidebiliriz, ancak tarih, bu da değildir.

Burada sağduyu devreye girer: Tarih, insanoğlunun acısıyla tatlısıyla yaptığı her şeyin hikâyesidir. Hepimiz kedilerle köpeklerin tarihinin olmadığını biliyoruz. Tarihçiler insanın kontrolünün ötesinde gelişen doğal olaylar, iklim değişiklikleri, hastalıkların yayılışı hakkında da yazarlar çünkü bunlar erkeklerin ve kadınların neden birbirlerinden farklı yaşadıklarını (ve öldüklerini) açıklamak için gereklidir.

Bu durumda yapmamız gereken şey ilk insanın uzak geçmişin gölgelerinin arasından sıyrılarak ortaya çıktığı anı tarif etmektir. Bu da sanıldığı kadar kolay bir şey değildir. Öncelikle ne aradığımızı bilmeliyiz. İnsanlığı gözlenebilir özellikleri temelinde tarif etme çabaları gayet keyfi ve zorlama bir şekle dönüşmüştür. Bu durum, “maymun insan” ve “kayıp bağlantılar” meselesinde kendini ortaya koyar. Fizyolojik testler bize eldeki bilgileri sınıflandırmak için yardımcı olur ama neyin insan olduğunu ya da olmadığını tanımlamak açısından pek bir faydası yoktur. Tanım meselesi, üzerinde fikir birliğine varılamamış bir meseledir. Bazıları insanın özgünlüğünün dilde yattığını ileri sürer ancak başka primatlar da bizimkine benzer sessel araçlara sahiptir: Sesler simgelere dönüştüğü zaman, acaba hangi noktada konuşma olarak tanımlanabilirler? Bir başka ünlü tanım da insanın ayırt ediciliğinin alet yapmak olduğunu ileri sürer ancak gözlemler bu konudaki özgünlüğümüzü de şüpheli kılmıştır. Dr. Johnson’ın, bu konuda kendine atıfta bulunması nedeniyle Boswell’i küçümsemesinden epey sonra bu duruma da gölge düşmüştür.

İnsan türünü, diğer türlerden kesin olarak ayıran ve tanımlayan şeyler özel yetenekler ve fiziksel özellikler değildir. İnsan insan yapan bu özel yetenekler ve özelliklerle neler yapabildiğidir. İnsanın tarihi hiç kuşkusuz budur. İnsanlığın özgün-

lûğü eylemleri, yaratıcılığı ve bunları bir araya getirerek değişim yaratabilmesinde yatar. Bütün hayvanların bir yaşama biçimi vardır, bazılarınının kültür olarak adlandırılabilir kadar karmaşıktır ama sadece insanın yarattığı kültür gelişmeye açıktır. Bu tesadüf olduğu kadar, bilinçli seçimlere ve ayıklamaya dayanan, deneyimleri ve bilgiyi biriktirerek yaratılmış bir gelişmedir. İnsanın tarihi kendi içinde taşıdığı genetik ve davranışsal özelliklerin çevreye hâkim olmak adına bilinçli seçim dönüştüğü anda başlar. Elbette insanoğlunun kendi tarihini oluştururken belli sınırları vardı. Bugün artık çok genişlemiş olan bu sınırlar bir zamanlar öylesine dardı ki insanlığın, doğanın tayin ediciliğinden ayrılmak üzere attığı o ilk adımı tanımlamak neredeyse imkânsızdı. Her şey çok parçalı, çok uzun bir süre bulanık ve belirsiz olduğundan dolayı ve tam olarak ne aradığımızdan emin olamadığımız için o ilk adımı tanımlayamamaktayız.

Kökenler

Tarihin kökleri insan öncesi geçmişte yatar, bunun ne kadar önce olduğunu kavramak zordur (ancak önemlidir). Eğer takvimimizdeki bir yüzyılı, hayatın geçişini ölçen büyük bir saatin bir dakikası olarak algılayacak olursak, beyaz Avrupalıların Amerika'ya yerleşmeleri şu andan beş dakika öncesine karşılık gelir. On beş dakikadan az bir zaman önce Hristiyanlık ortaya çıkmıştır. Bir saatten biraz daha uzun bir süre önce insanlar Güney Mezopotamya'ya yerleşmişler ve bilinen en eski uygarlığı kurmuşlardır. Yazılı kayıtlar da işte o zaman başlar. İnsanlar bizim saatimize göre bir saatten daha kısa bir süre önce geçmişi yazmaya başlamışlardır. Bizim saatimize göre altı yedi saat öncesinde, fizyonomik açıdan modern insana en çok benzeyen insanoğlu Batı Avrupa'ya yerleşmiştir. Bunların öncesinde, saatimize göre üç hafta kadar önce, insan özelliklerini taşıyan ilk yaratıklar ortaya çıkmıştır, bunların gelişime katkıları hâlâ tartışma konusudur.

İnsanın kökenlerini anlayabilmek için karanlığın içinde daha ne kadar gerilere gitmemiz gerektiği tartışma konusudur ancak çok daha gerilerde bir ana gitmeyi göze almaya değer. Bu anda o kadar çok şey olmuştur ki, kesin olarak bir şey söyleyemesek bile olanlar sonraki geleceği biçimlendirmiştir. İnsanlık tarihsel süreçte birçok olasılığı ve sınırlılığı devam ettirmiştir ve bunlar çok uzun zaman önce –dört buçuk milyon yıl kadar önce– var olmuştur. İnsan nitelikleri taşıyan yaratıkların o zamandan beri mevcut olduklarını biliyoruz. Doğrudan doğruya bizim konumuz olmasa bile insanların diğer primatlar arasından sıyrılarak zamanın bu çok geniş diliminde değişim yaratan canlılar olarak karşılaştıkları avantajları ve dezavantajları anlamamız gerekmektedir. Esas itibarıyla, baştan kabul ettiğimiz bu fizyolojik ve ussal formasyon tayin edici olmuştur. İnsan denilen yaratığın diğer primatlar arasından farklılaşarak evrim geçirmesi, yani bu yol ayrımı, tarihin başladığı istasyondur. Bu istasyon insanın, insanlığın kazanımları adına kendini çevreleyen faktörlere yaptığı olumlu ve bilinçli etkinin ilk işaretlerini bulmayı umduğumuz yerdir.

Bu hikâyenin beşiği dünyanın kendisidir. Flora ve faunadaki fosillerde, coğrafi şekillerde ve jeolojik tabakada yüzlerce milyon yıllık bir destan anlatılmaktadır. Bu sırada dünya defalarca değişmiştir. Kocaman yarıklar açılmış, kapanmıştır, kıyılar

yükselmiş ve batmıştır, toprak türleri çoktan yok olmuş bitkilerle kaplanmıştır. Türlü türlü hayvan ve bitki türleri ortaya çıkmış ve üremiştir. Çoğu ortadan yok olmuştur ancak bu olayların tümü çok yavaş gerçekleşmiştir. Bazıları milyonlarca yıl sürmüş, bazıları da asırlık zaman dilimlerinde çok hızlı gerçekleşmiştir. Bu hızlı üreyen ve yok olan yaratıkları 20. yüzyılın, birkaç hafta ömre ve mevsimlik ritme sahip olan kelebeklerine benzetebiliriz. Dünya çok çeşitli türlerin hayatta kalmasına imkân veren yaşama ortamları toplamı olarak biçimlenmiştir. Biyolojik evrim, kavranılmasına imkân olmayan bir yavaşlıkla, milim milim gerçekleşmiştir.

İklim, değişimi sağlayan en önemli aygıt oldu. Kırk milyon yıl önce –hikâyemizi başlatmamıza yetecek kadar önce– uzun, sıcak bir evre yaşanmaya başladı. Bu sıcak evrede sürüngenler ortaya çıktı ve Avustralya kıtası Antarktika’dan ayrıldı. O dönemde, dünyanın hiçbir yerinde buzullar yoktu. Dünya soğuyup yeni iklimsel koşullar doğal ortamlarını sınırlayınca sürüngenler yok oldu (bazıları dünyaya düşen dev bir göktaşının çok önemli bir faktör olduğunu ileri sürmektedir). Ortaya çıkan yeni koşullar zaten var olan bazı hayvan türlerinin gelişmesine ya da yeni hayvan türlerinin ortaya çıkmasına imkân sağladı. Bu hayvanların arasında iki milyon yıl kadar önce ilk atalarına rastlanmış olan memeliler de vardı. Memeliler artık dünyanın ya da önemli bir bölümünün mirasçılarıydılar. Birbirini izleyen süreçlerde yaşanan birçok duraksamaya ve bazı kazalara rağmen bu türler dünyamızı işgal etmiş olan, bizim de dahil olduğumuz memeli türlerine evrildiler.

Kabaca özetleyecek olursak, evrimin ana çizgisi milyonlarca yıl boyunca astronomik döngülerle belirlendi. Dünyanın durumu iklimlerle beraber, güneşle bağlantılı olarak değişti. Isıda tekrarlanan değişimler sayesinde koskoca bir model gelişti. Uç noktada değişimler oldu; bir yanda soğuma yaşanırken, bir yanda da birçok olası gelişmeyi ortadan kaldıran kuraklıklar meydana geldi. Öte yandan, başka zamanlarda ve belli yerlerde son derece elverişli koşullar türlerin ortaya çıkıp gelişmesini ve başka ortamlara yayılmasını sağladı. Bu çok uzun sürecin bizi ilgilendiren asıl bölümüyse çok yakın zamanda (tarihöncesi anlamda), dört milyon yıldan biraz daha kısa bir sürede gerçekleşmiştir. Daha sonra, o döneme kadar yaşanmış en hızlı ve en şiddetli değişimlerin olduğu bir dönem gelir. “Hızlı” derken, bunun görece bir terim olduğunu hiç unutmamak zorundayız; bu değişimler on binlerce yıl sürmüştür. Yine de böyle bir değişim temposu geçmişteki milyonlarca yıllık durağanlıkla karşılaştırıldığında çok farklıdır.

Araştırmacılar kuzey yarımkürenin büyük bir kısmını (Avrupa’nın büyük bir kısmı ve bugünkü New York’a kadar, Kuzey Amerika’nın tamamı) bir buçuk km kalınlığındaki buz kütlelerinin kapladığı, her biri elli ila yüz bin yıl kadar sürmüş “Buzul Çağları”ndan söz etmişlerdir. Bugün, ilki üç milyon yılı aşkın bir süre önce gerçekleşmiş olan bu tür “buzlanmalar”dan on yedi ila on dokuz tanesi tanımlan-

miş durumdadır. Bunların en sonuncusunu izleyen sıcak bir dönem yaşadık ve bu dönem de on bin yıl kadar önce sona erdi. Bu buzlanmaların kanıtları ve etkileri, okyanuslarda ve diğer kara parçalarında görülmektedir. Bunlar tarihöncesi kronolojinin bel kemiğini oluşturmaktadır. Buzul çağlarının bırakmış olduğu bu harici ölçüm cetveli bize insanlığın gelişimiyle ilişkilendirebileceğimiz ipuçları sağlamaktadır.

Buzul çağları, iklimin hayatı nasıl belirlediğini, tarihöncesi dönemleri nasıl etkilediğini görmeyi kolaylaştırır ancak doğrudan doğruya dramatik bir etkisi olduğunu iddia etmek yanıltıcıdır. Buzun yavaş yavaş çözülüşünün ve zaman zaman önüne çıkan her şeyi yok edişinin tayin edici olduğuna hiç kuşku yoktur. Çoğumuz hâlâ, buzların binlerce yıl önce süpürdüğü ve oyduğu toprakların üzerinde yaşamaktayız. Buzun eriyip çekilmesinin sonucunda oluşan büyük seller, kutup koşullarına kendini uydurarak yaşamakta olan canlıların doğal ortamlarının ortadan kalkmasına neden olmuştur ancak bu canlılar yeni olanaklar yaratmışlardır. Her buzlanmadan sonra yeni türler, erimeye başlayan buzla kaplı olmayan bölgelere yayılmışlar, sonuçlardan doğrudan etkilenmeyen bölgelere çekilmişlerdir. Yine de buzlanmanın etkileri evrimin küresel hikâyesinde çok büyük bir önem taşır. Çevresel değişiklikleri binlerce kilometreyi kaplayan buzların ısınması izlemiştir; bunun sonucunda bir başka tayin edici güç çıkmıştır ortaya. Hem kuraklık, hem de otlak kaplı alanların ortaya çıkması, kendilerini başka bölgelere atmış olan türlerin, özellikle iki ayağı üzerine kalkabilenlerin önüne yeni imkânlar açmıştır. Bu türlerden bazıları, insanın evrim hikâyesinin bir parçasıdır ve bu evrimin en önemli aşamalarının tamamı –şu ana kadar gözlemlendiği kadarıyla– Afrika’da, buzla kaplı alanların ötesinde meydana gelmiştir.

Kuraklığın meydana getirdiği faciaları düşünecek olursak, iklim bugün de önemini korumaktadır. Bu tür olaylar, milyonlarca kişiyi çok yakından etkilediği halde, dünyanın temel coğrafyasındaki değişim ve tarihöncesi çağlarda iklimin etkisiyle ortaya çıkmış olan gıda ihtiyacı açısından esas teşkil etmez. İklimin insanların nerede yaşayacakları üzerindeki tayin edici rolü son dönemlerde ortaya çıkmıştır. Bu durum, tekniği çok önemli kılmıştır (hâlâ da öyledir): İlk dönemlerde, balık tutmak ve ateş yakmak gibi beceriler bu tür becerilere sahip olacak kadar ya da bunları keşfedip öğrenecek kadar şanslı ailelerinin yeni çevrelere ulaşmasını mümkün kılmıştır. Farklı çevrelerden yiyecek toplama imkânları değişik yiyeceklerle ulaşma şansını sağlamış ve bu durum toplayıcılıktan avcılığa, oradan da büyümeye kadar etkili olmuştur. Buz çağlarından çok daha önce, hatta insanlığın evrildiği yaratıkların ortaya çıkışından da önce iklim sahneyi kurmuş, seçerek şekillendirmiş ve insanlığın genetik kalıtını oluşturmuştur.

Bu sığ (ancak giderek derinleşen) kanıtlar havuzuna dalmadan geriye bir kez daha bakmakta yarar var. 55 milyon yıl kadar önce, ilkel memeliler iki ana türdey-

di. Biri yerde yaşayan kemirgenlere benzeyen türler, diğeri de ağaçlarda yaşayabilen memelilerdi. Böylece bu iki ailenin yiyecek kaynakları için rekabeti azaldı ve geri kalan canlılar bugün dünyada var olan türleri oluşturdu. İkinci grup bizim atalarımızın da dahil olduğu ilk primatların ataları olan *prosimian*lardı.

“Atalar” konusunu genel çerçevesiyle konuşmak ve bu konuya fazla takılmamak gerekir. İlk maymunsularla bizim aramızda milyonlarca kuşak ve birçok evrimsel çıkmaz sokak bulunur. En azından en uzak atalarımızın ağaçlarda yaşadığını ve evrimin bir sonraki aşamasının, bu belirsizliklerle ormanda meydana gelen tesa-düfi zorluklara dayanabilen canlılar için imkânlar yarattığını bilmek önemlidir. Bu çevre, öğrenme kapasitesini artıran bir etkendi. (Hayatta kalanlar, ani ve şaşırtıcı tehlikelere, kalleş düşmanlara karşılık verebilen ve böyle bir ortama uyum sağlayabilenler oldu). Bu tür koşullara direnemeyen türler ise yok oldu. Bazı uzuvları parmak şeklinde gelişen, en sonunda da başparmakları evrilen türler, bu türlerin arasında gelişebilenlerdendi. İlk maymunsuların, üç boyutlu görüş ve çok büyük önem taşıyan koku alma duyusu da evrime uğradı.

İlk maymunsular küçük yaratıklardı. Hâlâ var olan ağaç fareleri bize ilk maymunsuların neye benzedikleri hakkında bir fikir vermektedir; değil insan olmak, maymun olmaktan bile çok uzaktılar ama milyonlarca yıl boyunca insanlığı mümkün kılan özellikleri taşımışlardır. Bu süreçte, coğrafya, ilk maymunsuların evrimi üzerinde büyük bir etki yaratmış değişik türler arasındaki ilişkiyi sınırlamış, zaman zaman onlara izolasyon etkisinde bulunarak farklılaşmalarını sağlamıştır. Değişim çabuk olmamıştır ancak coğrafi sorunların yarattığı çevresel parçalanma ve bunun sonucunda oluşan izolasyon yavaş yavaş modern memelilerin atalarının ortaya çıkışını sağlayacak bir ortam hazırlamıştır. Bu türlerin arasında ilk maymunlar ve büyük maymunlar da vardı. Bu türler, otuz beş milyon yıl kadar öncesine kadar görülmemişlerdi.

Maymunlar ve maymunsular çok önemli evrimsel adımları temsil ederler. Her iki ailenin de diğer yırtıcılara göre çok daha yüksek el becerileri vardır. Bunların arasında, boyut ve akrobatik becerileriyle farklılaşanlar evrim geçirmeye başlamıştır. Bu noktada fizyolojik ve psikolojik evrim oldukça bulanıktır. Bunların arasında üç boyutlu görüşün gelişmesi, davranışların bilincin geliştiğini düşündürecek şekilde artması vardır. Bu yaratıklar belki de farklı renkleri seçebilen ilk yaratıklar olmuşlardır. İlk primatların beyinleri, diğer yırtıcılara oranla çok daha fazla gelişmişti yani bu anlamda daha büyüktü. Bu türlerin bir ya da birkaçının fiziksel güçleri bir hayvan için yeteri kadar gelişmişti. Bu özelliğin otomatik olarak gerçekleşmesi yerine hayvan tarafından kullanılabilir olması, meydana geldiği her yerde dünyaya hükmetme açısından tayin edici bir adım olmuştur.

Yirmi beş ya da otuz milyon yıl kadar önce ormanlar kuruyarak azalmış, azalan orman kaynakları için rekabet daha da şiddetlenmiştir. Ağaçlarla, otlarla kaplı alanların olduğu her yerde, hem çevresel zorluklar hem de fırsatlar ortaya çıkmıştır. Ormandaki evlerinde tutunabilecek kadar güçlü olmayan bazı primatlar, bazı genetik nitelikleri sayesinde yiyecek bulmak için ovaya yayılmış ve hem zorluklarla hem de birçok fırsatla karşılaşmışlardır. Hareketleri ve davranışları muhtemelen insandan çok gorillere ve şempanzelere benziyordu. Ayağa kalkabilmeleri ve ayakları üzerinde kolayca hareket edebilme kapasiteleri, aralarında yiyecek taşıyabilmenin de bulunduğu birçok zorluğu aşmalarını mümkün kılıyordu. Bu sayede tehlikeli, düz ve açık ovayı keşfedebilmişler, burada buldukları kaynakları daha güvenli bir yerde oluşturdukları evlerine taşıyabilmişlerdi. Birçok hayvan, yiyeceğini bulduğu yerde tüketirken, insan bunu yapmaz. Öndeki kol ve bacak gibi organlarını daha özgür bir şekilde kullanabilmesinin getirdiği hareket ve savaş yeteneği başka imkânlar da sağlamıştır. İlk “alet”in ne olduğunu tam olarak bilmiyoruz ancak insan dışındaki primatların da bazı nesneleri ellerine alarak, karşısındakini caydırmak amacıyla salladıklarını, bu nesneleri silah olarak ve yiyecek gibi kaynakları bulup ortaya çıkarmak için kullandıklarını biliyoruz.

Tartışmada bundan sonraki adım çok büyüktür. Bizi, hem insanın hem de maymunların ait olduğu biyolojik aileyle ilk kez karşılaştığımız ana götürür. Bulgular parçalıdır ama on beş ya da on altı milyon yıl önce, son derece başarılı bir türün Afrika’ya, Avrupa’ya ve Asya’ya yayılmış olduğunu göstermektedir. Ağaçlarda yaşayan bu tür –yaklaşık yirmi kilo ağırlığında oldukları sanılıyor– çok büyük değildi. Ne yazık ki bu türe dair bulgular bir ana aittir, bu türün öncesine ve sonrasına dair hiçbir bilginiz yoktur ancak primatların evrimi sırasında bir çatallaanma meydana gelmiştir. Bir yol muymunsulara ve şempanzelere giderken diğeri insanlara ulaşmıştır. İnsanlara giden hata “hominid” (insansı) adı verilmiştir. İlk hominid fosillerinin tarihi (bunlar Kenya ve Etiyopya’da bulunmuştur) sadece dört buçuk beş milyon yıl öncesine aittir, yani yaklaşık on milyon yıllık bir süreç bilinmemektedir. Bu süreç içinde meydana gelmiş olan büyük jeolojik ve coğrafi değişiklikler muhakkak ki birçok yeni evrim modelinin lehine veya aleyhine işlemiş olmalıdır.

Hominid fosillerinin bugüne ulaşan ilk örnekleri, bu büyük altüst oluş sürecinin sonunda, Afrika’nın doğusunda ve güneydoğusundaki geniş bölgede ortaya çıkan küçük hominidlerin atası olup olmadığı tam olarak bilinmeyen bir türe, *Australopithecus* adlı bir aileye aittir. Söz konusu fosillerin en eskilerinin tarihi dört milyon yıl öncesine kadar gider. 1998 yılında, Johannesburg yakınlarında bulunan bütün kafatası ve hemen hemen eksiksiz iskelet bu fosillerden yarım milyon yıl daha “genç”tir. Zamanın esnekliğine ve tarihöncesi kronolojinin tahmini olmasına karşın, o güne dek bulunmuş en bütün *Australopithecus* örneği olan

(Etiyopya’da bulunmuştur) “Lucy”nin tarihiyle arasında büyük bir fark yoktur. Kenya’yla Transvaal arasında bulunmuş olan diğer Australopithecus (genel tanımları budur) türlerine dair bulgular, sonraki iki milyon yılın değişik dönemlerine aittir ve bunların arkeolojik düşünce üzerinde büyük etkileri olmuştur. Australopithecusların keşfi sayesinde, 1970’ten itibaren, insanın kökenlerine ilişkin tarihlere üç milyon yıl daha eklenmiştir. Bu konu hâlâ belirsizdir, tartışmalar hâlâ bitmemiştir ama eğer insan türünün bir ortak atası varsa, bu cinse ait türlerden biri olması büyük bir ihtimaldir. Fakat maymunlar, maymunsular ve insan özelliği taşıyan diğer canlılar arasındaki farkı saptamanın zorluğu asıl *Australopithecus* ve (en iyi tanımla) “yaşlıları” olan diğer canlılarla birlikte iyice ortaya çıkmıştır. Bu konuyla ilgili olarak hâlâ birçok soru vardır, bu soruların cevaplanması da oldukça zordur. Henüz ortaya tam bir resim çıkmamıştır, bu konuda keşifler hâlâ sürmektedir.

*Australopithecus*la ilgili çok bulgu var. Aynı dönemde yaşamış başka bazı australopithecus türleri arasında insana çok daha benzer yaratıklar vardır, bu cinse *Homo* adı verilmiştir. *Homo*’nun *Australopithecus*’la ilişkisi konusunda hiçbir kuşku yoktur. Kesin olarak tanımlanışı, yaklaşık iki milyon yıl önce Afrika’nın belli bölgelerinde olmuştur. Bu türden birine atfedilmekte olan kalıntıların radyoaktif ölçümleri yapıldığında, kalıntılar bu tarihten bir buçuk milyon yıl öncesine kadar gitmektedir. Kenya’nın kuzeyindeki Rudolf Gölü yakınlarında bulunan daha da büyük bir hominide ait kalıntılar, kafaları daha da karıştırmıştır. Yaklaşık 1.55 cm boyunda, modern şempanzelerin beyinlerinin iki katı büyüklüğünde beyne sahip olan bu türe, Kenya müzesine kaldırılmış olan kalıntıların katalog numarasına atfen “1470 sayılı insan” adı verilmiştir.

Uzmanların görüş birliği içinde olmadığı ve bunca parçalı bulgu üzerinde tartışmaların devam etmesinin beklendiği (bu tartışmalardan geriye kalan tek şey, hominid hayatının iki milyon yıl kadar önce başladığıdır sadece) böyle bir konuda, konunun uzmanı olmayanların kesin konuşmaması daha doğru olur. İnsanlarda gözlemlenen bazı karakteristik özelliklerin iki milyon yıldan daha fazla bir süre önce ortaya çıkmış olduğu konusunda az çok kesin konuşabilecek durumdayız. Örneğin australopithecusların modern insandan daha küçük olmalarına rağmen, maymunlardan çok insana benzeyen bacak kemikleri ve ayakları olduğunu biliyoruz. İki ayaklarının üstünde yürüdüklerini, koşabildiklerini ve maymunlardan farklı bir şekilde uzun mesafelerde yük taşıyabildiklerini biliyoruz. El parmaklarının uçları, insaninkine benzer bir şekilde düzdü. Bizim türümüz hominid ağacının başka bir dalından geliyor olsa bile, bu özellikler, insan fiziğine ulaşan yolda ilk evreler olarak kabul edilebilir.

Homo cinsinin (bu türe zaman zaman *Homo habilis* de denmiştir) bu erken üyelerine ilk aletlerin kalıntılarını borçluyuz. Alet kullanma sadece insana özgü bir şey değildir ancak alet yapmak bir insan özelliği olarak düşünülmüştür. Alet yap-

mak yaşanabilir bir çevre yaratmak açısından çok önemli bir adımdır. Etiyopya'da bulunmuş olanlar en eskiler olup (iki milyon yıl kadar öncesine aittir) kabaca düzleştirilmiş taşlardan ve uçları sivriltilmiş çakıllarından oluşur. Bu taşların bir amaçla taşındığı ve bir amaç uğruna seçildiği anlaşılmaktadır. Bilinçli bir şekilde alet yapma süreci başlamıştır. Aynı türden basit kesici taşlar, daha sonraki dönemlerde, tarihöncesinin kadim dünyası boyunca her yerde görülecektir, örneğin yaklaşık bir milyon yıl kadar önce Ürdün Vadisi'nde kullanılmışlardır. Afrika'da, tarihöncesi insanlar ve onların öncülerıyla ilgili en büyük tek parçalık kanıt elde edilmiştir. Bu, insanın yayılması ve kültürü hakkında önemli bir bilgi sağlamıştır. Tanzania'daki Olduvai Koyağı'nda, ilk yapının izlerine rastlanmıştır. Bu yapı 1.9 milyon yıl önce yapılmış olan bir rüzgâr siperidir, burada bulunan kemiklerin kırılma şeklerinden etin, ilğin ve beynin çığ yenildiği anlaşılmaktadır.

Olduvai'de bulunanlar, spekülasyonları artırmıştır. Bir yere etin ve taşların getirilmiş olması, diğer primat yavrularının tersine erken hominidlerin çocuklarının annelerine uzun yolculuklar boyunca rahatça tutunamadıklarını gösteren diğer bulgularla bir araya gelmiştir. Olduvai belki de insanların bir ev-üs kurduklarına dair ilk izdir. Primatlar arasında sadece insanların evleri vardır: Evlerde kadınlar ve çocuklar, yiyecek aramaya çıkıp kendilerine yiyecek getirecek olan erkekleri beklerler. Böyle bir üs kadının ve erkeğin toplum içindeki ekonomik rollerinin farklılaşmasının habercisidir de. Yiyeceğin, açlık duygusunu bastırmak için bulunduğu yerde tüketilmemesi, ailenin tüketim ihtiyacını karşılamak için başka bir yere taşınması, önceden düşünme ve planlama gibi bir özelliğe de işaret eder. Ölmüş hayvanların leşlerini yemenin (artık australopitesinlerin böyle yaptığı bilinmektedir) yerini avlanmanın alıp almadığı başka bir sorudur ancak Olduvai'de çok eski tarihlerden bu yana, büyük hayvanların etlerinin tüketilmekte olduğu bilinmektedir.

Yine de böylesine heyecan verici bir bulgu, somut gerçekler açısından bakıldığında, bize yalnızca küçük ve birbirinden ayrı parçalar sunar. Doğu Afrika'daki bölgeler, barınak sağlama ve insanlığın ortaya çıkışını mümkün kılma açısından yaygın bulgular olarak farz edilemez; bu yerlerin varlığını, şartlar bugüne kalmalarını mümkün kıldığı ve ilk hominidlerin kalıntılarını bulmayı sağladığı için biliyoruz. Bulgular böyle gösteriyor olsa bile, bu hominidlerin insanın gerçek atası olduğundan çok da emin olamayız; bunlar insanın öncelleri de olabilir. Burada söylenebilecek tek şey, bu yaratıkların dikkate değer bir evrimsel yeterlilik içinde oldukları ve insanla ilişkilendirebileceğimiz bir şekilde yaratıcı davranışlar geliştirmiş olduklarıdır. Bu bulgular, maymun-insan (ya da insan-maymun) gibi kategorilerin gereksizliğini ortaya koyar. Şu anda bazı araştırmacılar, bizim kategorik olarak, alet kullanan ilk canlı olduğu bilinen *Homo habilis*'ten gelmediğimizi de söylemeye hazırlanıyorlar.

Ev-üssün keşfinin biyolojik olarak hayatta kalmayı kolaylaştırdığına inanmak mümkün. Bu ev-üsler, kısa sürelerle dinlenmeyi ve hastalık, kaza gibi olayların yarattığı tehlikeleri en aza indirip, kaçınmayı mümkün kılmış ancak çok belirleyici olmasa da fiziksel ayıklama anlamında evrim sürecini etkilemiştir. Diğer avantajlarla birlikte bakıldığında bu durum, birkaç milyon yıl sonra *Homo cinsinin* izine Amerika ve Avustralasya¹ kıtaları dışında rastlanmasını açıklar. Ancak değişik yerlerde benzer türler de evrime uğradığı için tek bir türün yayılıp yayılmadığını kesin olarak bilmemekteyiz. Genel kabul gören bir görüşe göre alet yapımı Asya ve Hindistan'a (ve belki de Avrupa'ya) Doğu Afrika'dan gelen göçmenlerle taşınmıştır. Hominidlerin birçok değişik yerde yerleşmesinin ve hayatta kalmasının altında, değişen koşullarla boğuşmak konusunda gösterdikleri üstün yetenek yatar. Ancak bu kapasitenin ortaya çıkmasını ve bu türlerin birden Afrika ve Asya kıtası boyunca yayılmasını sağlayan davranışsal sırrın ne olduğunu bilmiyoruz. İnsan ailesinin dışında hiçbir memeli bu derece başarılı ve geniş bir şekilde yerleşmemiş, Antarktika hariç bütün kıtaları işgal edecek kadar benzersiz bir biyolojik kazanım göstermemiştir.

İnsanın evriminde bundan sonraki kesin aşama insan fiziğinde meydana gelen devrimden başka bir şey değildir. Dört milyon yıl kadar önce hominidlerle maymuna benzer yaratıkların birbirinden ayrışmasından sonra, hominidler arasındaki başarılı bir ailenin *Australopithecus*ların iki katı büyüklükte bir beyin geliştirmesi, iki milyon yıldan az sürmüştür. Bu sürecin en önemli evrelerinden biri insan evriminin en kritik adımlarından olan *Homo erectus* denen türe ulaşılmasıyla meydana gelmiştir. Bu tür bir milyon yıl önce yaygın ve başarılı bir şekilde yaşamış, daha sonra Avrupa ve Asya'ya yayılmıştır. Bu türlerin bugüne kadar bulunmuş en eski örneklerinden biri bundan yarım milyon yıl daha yaşlıdır, son bulgular ise (Java'da bulunmuştur) bu türün örneklerinin otuz ila elli bin yıl önce hâlâ yaşamakta olduğuna işaret etmektedir. Demek ki *Homo erectus*, *Homo habilis*'ten çok daha geniş bir alana yayılmış ve bizim ait olduğumuz hominid ailesinden gelen *Homo sapiens*'ten daha uzun süre varlığını sürdürmüştür. Birçok bulgu Afrika kökenine, oradan da Avrupa ve Asya'ya doğru bir yayılmaya işaret eder (*Homo erectus* ilk olarak buralarda bulunmuştur). *Homo erectus*'ün nerelere yayıldığını ve yayılmadığını bulmaya, fosillerin yanı sıra özel bir aletin varlığı yardımcı olmuştur. Bu, taştan yapılmış ünlü "el baltası"dır. Bu alet büyük hayvanların derilerini yüzmek ve kesmek için kullanılmıştır (yaygın olarak balta diye anılmakta olan bu alet, aslında baltaya benzemez; ancak bu isim oturmuştur). *Homo erectus*'ün bir genetik ürün olarak başarısında hiç kuşku yoktur.

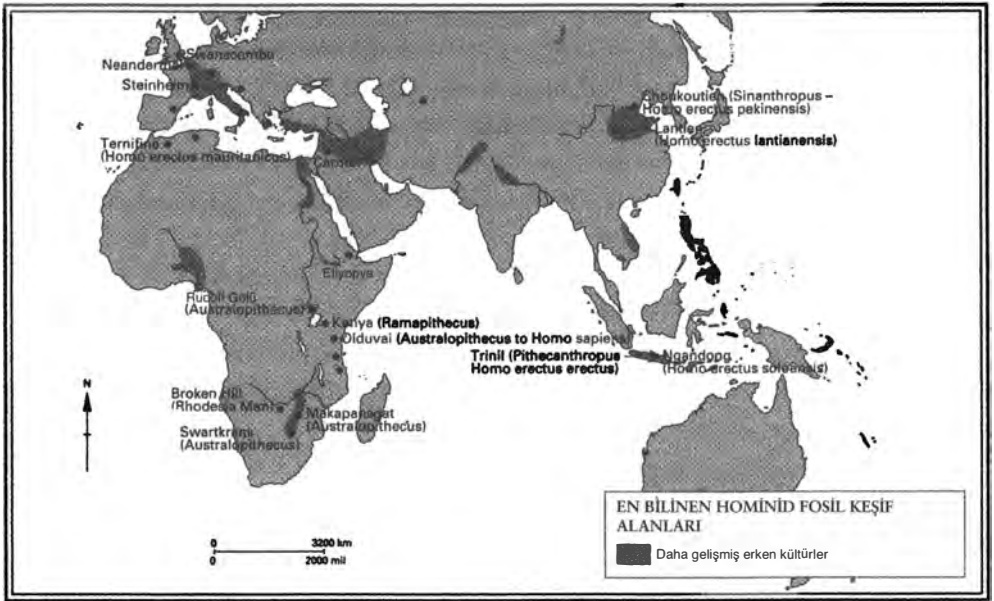
1 Avustralasya: Avustralya, Yeni Zelanda, Solomon Adaları, Papua Yeni Gine dahil, Yeni Gine Adası'nın tamamını kapsayan coğrafi bölge. (Çev.)

Homo erectus'la bitirdiğimiz zaman, kesin bir ayrım çizgisi mevcut değildir (insanın tarihöncesine ilişkin böyle bir çizgi yoktur zaten. Bu gerçek kolayca gözden kaçır ya da unutulur) ama karşımızda artık ayağa kalkmış olan öncülerine göre beyni modern insan beyni büyüklüğüne ulaşmış olan bir yaratık vardır. Beynin nasıl çalıştığını hâlâ tam olarak bilmiyor olsak da büyüklüğüyle zekâ arasında kaba bir bağlantı olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla, daha büyük beyinli cinslerin hayatta kalmasını ve bu durumun yavaş gelişen insan özellikleri açısından çok büyük bir ilerleme olarak kabul edilmesini makul karşılamak durumundayız.

Büyük beyin, büyük bir kafatası ve başka bazı değişiklikler anlamına da gelir. Dişilerin doğurganlık öncesi boyutları, leğen kemiğinin daha büyük kafalı yavruları doğurabilmesini mümkün kılacak şekilde gelişmiştir, bunun sonuçlarından biri de büyüme sürecinin uzaması olmuştur; dışideki fizyolojik evrim fiziksel olgunluğa ulaşana kadar doğurganlık yeteneğini mümkün kılmamıştır. İnsan yavrusu doğumdan sonra uzun bir süre annesinin bakımına ihtiyaç duyar. Uzun süren bebeklik ve çocukluk bağımlılık gerektirir: Çocukların kendi yiyeceklerini toplamaya başlamaları için uzun bir süreye gerek vardır. Belki de son örneğini günümüz gençliğinin yüksek öğrenimini bitirene kadar toplum tarafından bakılıp korunmasıyla gördüğümüz anlayışlı tutum, *Homo erectus*'un yavrusuyla kurduğu ilişkiden beri gelişerek süregelmektedir.

Biyolojik değişim, türün devamını sağlamak için daha fazla yavrunun bakımını ve beslenmesini sağlayacak şekilde kademe kademe gelişmiştir. Bunun karşılığında kadın ve erkek rollerindeki ayrılıklar keskinleşmiştir. Kadınlar, annelik nedeniyle daha az hareketli hale gelirken yiyecek toplama teknikleri daha da karmaşıklaştığı için erkekler arasında işbirliği yapma zorunluluğu doğmuştur. Belki de bunun nedeni daha büyük yaratıkların daha çok ve iyi besine ihtiyacı olmasıdır. Psikolojik olarak da değişiklik önemlidir. Bağımlı ve uzun çocukluk önem kazanmıştır. Belki de öğrenmenin ve hafızanın giderek daha da önem kazandığı ve becerilerin daha karmaşıklaştığı sosyal koşullar nedeniyle bu durum iyice yoğunlaşmıştır. Tam da bu noktada bir adım sonra neyin öne çıkacağıyla ilgili mekanizma dikkatimizden kaçmaya başlamaktadır (eğer tabii ki böyle bir şey varsa). Şu anda artık hominidlerin genetik programının öğrenmeyle müdahaleye uğradığı bir noktaya varmak üzereyiz. Burada evrimsel ayıklanma açısından, doğuştan gelen doğal yeteneklerin, gelenek ve kültüre doğru –ve nihai olarak da bilinçli kontrol mekanizmalarının kurulmasına doğru– değişmesi söz konusudur, ancak bu değişimin tam olarak ne zaman meydana geldiğini söyleyemeyiz.

Bir başka önemli psikolojik değişim de dişi hominidin östrus kaybıdır. Bunun ne zaman meydana geldiğini bilmiyoruz ama bu durum tamamlandıktan sonra dişi hominidinin cinsel ritmi diğer hayvanlardan önemli ölçüde farklılaşmıştır. İnsan,

östrus döngüsünün (dişinin cinsel çekiciliğinin ve alıcılığının belirli dönemlerde artması) tamamen ortadan kalktığı tek hayvandır. Bu durumun evrimsel bağlamda uzayan çocuklukla ilgisini görmek son derece kolay: Eğer dişi hominid, östrusun gerektirdiği şiddetli kesintileri yaşayacak olsaydı, yavrusu bu dönemde ihmale uğrayacak, bu da yaşamasını imkânsız hale getirecekti. Dolayısıyla östrustan vazgeçmek gibi bir genetik özelliğin seçilmiş olması türün devamı için esas teşkil etmiştir. Böyle bir seçimin oluşması için gerekli süreç bir ya da bir buçuk milyon yıl kadar sürmüş olmalı çünkü bilinçli olarak seçilemez.

Böyle bir durumun radikal sonuçları olmuştur. Dişilerin erkekler karşısında giderek artan çekicilikleri ve alıcılıkları, çiftleşme açısından bireysel seçimi çok daha önemli bir hale getirmiştir. Doğanın ritmi, eş seçiminde daha az etken olmuştur, burada bizi cinsel aşk düşüncesine götürecek olan çok uzun ve belirsiz yolun daha çok başındayız. Bireysel eş seçimi, yavrunun ebeveynine bağımlılığıyla bir araya gelince, baba, anne ve yavrudan oluşan ve sadece insana özgü bir kurum olan aile bir ihtimal olarak ortaya çıkmıştır. Bazıları, ensest tabuların (pratikte evrensel kabul gören ancak yasaklanmış ilişkilerin şeklinin değişken olduğu tabulardır) sosyal olarak olgun olmayan ancak cinsel yetişkinliğe erişmiş erkeklerin potansiyel olarak sürekli cinsel alıcılık durumunda olan kadınlarla uzun süre yakın ilişki içinde olmasının yaratabileceği tehlikelerden kaynaklandığını düşünmektedirler.

Böyle konulara kuşkuyla yaklaşmakta yarar var. Bu konudaki bulgular bize çok az yol aldırabilir. Daha da ötesi, bunlar, fiziksel, psikolojik ve teknolojik evrim aç-

sından çok önemli evrelerin yaşandığı çok uzun bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmiştir. *Homo erectus*'un ilk örnekleri, bazı bilim insanlarının hominid soyunun bir sonraki evrimsel adımının arkaik biçimleri olarak tanımladıkları son örneklerine hiç benzemiyor olabilir. Yine de bütün düşünceler, hominidlerdeki değişikliğin *Homo erectus*'un sahnenin merkezinde yerini almasıyla gözlemlenebilir hale geldiğine ve evrim geçirmekte olan insanlığın çizgisini tarif etmek açısından büyük önem taşıdığına ilişkin genel varsayımı desteklemektedir. *Homo erectus*, elinde taşıdığı alet bize ne kadar yetersiz görünürse görünsün, o güne kadar benzeri görülmemiş bir şekilde çevresini belirleme kapasitesine sahipti. Ayrıca el baltaları, kültürel geleneklerini gözlemlemeyi mümkün kılmıştır. Geç dönem *Homo erectus*'tan bize inşa edilmiş ilk konutların kalıntıları (bazıları 15 m uzunluğunda, yerleri taş ya da deriyle döşenmiş daldan yapılmış kulübeler), ilk işlenmiş tahta, ilk tahta mızrak ve ilk taşıyıcı olan tahtadan bir kap kalmıştır. Bu kadar çeşitli araçların yaratımı, farklı bir akıl düzeyi, üretime başlamadan önce yapılacak aletin kavramlandırılması ve malzemeyi işleme fikri gibi özellikler gerektirir. Bazıları tartışmayı daha da ileri taşımıştır. Taştan yapılmış aletler üzerinde, aletin kullanım amacına hiçbir katkısı olmayan üçgen, elips, oval gibi şekiller sürekli tekrarlanmıştır. Acaba bu, estetik duyumun gelişmeye başlamasının habercisi midir?

Tarihöncesinin en büyük teknolojik ve kültürel ilerlemesi, bu yaratıkların bazılarının ateşi yönetmeyi öğrenmesiyle meydana gelmiştir. Ateş kullanımına ilişkin en eski bulgular Çin'de ortaya çıkmıştır. Bunlar üç yüz ila beş yüz bin yıl öncesine aittir. Son dönemlerde Transvaal'de yapılan araştırmalarda, birçok araştırmacının hominidlerin bundan çok daha öncesinde ateş kullandıklarına ikna olmalarını sağlayacak ipuçları ortaya çıkmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla *Homo erectus* ateş *yakmayı* hiçbir zaman öğrenememiş, hatta ardıllarının da böyle bir becerisi olmamıştır. Öte yandan ateşi kullanmayı bildiği su götürmez bir gerçektir. Bu bilginin önemi daha sonra yaşamış olan insanların folklorlarında ortaya çıkar, hemen hemen her kültürde ateşi elinde tutan sihirli bir yaratık ya da kahraman vardır. Bu doğaüstü düzenin bozuluşu şöyle anlatılır: Bir Yunan efsanesine göre Prometheus ateşi tanrılardan çalar. Bu ifadeden yola çıkarak, kesin olmamakla birlikte ateşin ilk olarak kendi kendine yanmakta olan doğal gaz kaynaklarından veya püsküren yanardağlardan alındığını söyleyebiliriz. Kültürel, ekonomik, sosyal ve teknolojik anlamda ateş devrimci bir araçtır, tabii ki tarihöncesi "devrim"in binlerce yıl sürdüğünü hiç akıldan çıkarmamamız gerekiyor. Ateş ısınma ve ışık imkânlarını taşımış, böylece yerleşilen çevredeki yaşamı, karanlığı ve soğuğu da içine alacak şekilde genişletmiştir. Fiziksel anlamda, bu devrimin en önemli sonuçlarından biri mağaraların kullanılabilmesi olmuştur. Hayvanlar ateş kullanılarak mağaralardan çıkarılmıştır (belki de avlanma sırasında ateş kullanımının tohumları böyle atılmıştır). Teknoloji

daha da ileri taşınabilmiştir: Mızraklar ateşle sertleştirilmiş, pişirmek mümkün hale gelmiş, tohum gibi sindirilmesi güç kaynaklar besinlerin arasına katılmış, lezzetsiz ve acı bitkiler işlemiden geçirilmiştir. Bu durum, bitkilere ve bitkilerin çeşitliliğine ilişkin dikkati teşvik etmiş, böylece kimse farkına bile varmadan botanik biliminin temelleri atılmıştır.

Ateş, zihniyeti çok daha doğrudan etkilemiştir. Bilinci sınırlamak ve ket vurmak, dolayısıyla da aklın evrimsel öneminin önündeki engelleri aşmak açısından esneklik sağlayıcı faktörlerden biri de ateştir. Yanan ateş ısı ve ışık kaynağı olarak bugün hâlâ taşımakta olduğu büyük bir psikolojik güce sahiptir. Karanlık çöktükten sonra yanan ateşin başında toplanan grup dışarıdaki kaotik ve düşman dünyanın karşısında anlamlı, küçük bir birlik olarak varlığının farkına varmıştır. Dil –ki hâlâ kökenleri hakkında hiçbir şey bilmiyoruz– yeni bir grup ilişkisiyle keskinleşmiştir. Grubun kendisi de yapısal anlamda ayrıntılanmıştır. Bir noktada, ateş taşıyıcılar ve ateş uzmanları ortaya çıkmış, hayatı ve ölümü elinde taşıyan bu kişilere büyük, gizemli bir önem yüklenmiştir. Bu kişiler özgürleştirici aracı taşımakta oldukları için mutlaka korunmaları gerekmiş, hatta bu güç sayesinde zaman zaman efendi konumuna gelmişlerdir. Öte yandan bu yeni güç insanlığın özgürleşmesinin en büyük aracı olmuştur. Ateş sayesinde gecenin demirden gücü delinmiş, iklimlerin yola getirici, disiplinli yapısı ortadan kalkmıştır. Ateşten yoksun ataların en önemli nesnel bağlayıcısı olan doğal ritim ortadan kalkmıştır. Davranışlar artık rutin ve otomatik olmaktan çıkmıştır. Hatta boş zaman ve dinlenme denilen bir olasılık gözle görülür bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Büyük av *Homo erectus*'un en önemli kazanımlarından biridir. Bunun kökenleri vejetaryen hominidleri hem etçil hem de otçul hale getiren leş yeme dönemlerine kadar götürülebilir. Et yemek konsantre proteinlerin alınmasını sağlamış, et yiyenlerin birçok vejetaryen yaratığın yaptığı gibi devamlı çöplenerek beslenmesinin önüne geçilmiş, beslenmek için harcanan çabadan tasarruf edilmesine izin vermiştir. Yiyeceğin bulunduğu yerde tüketileceğine sonraki günlere saklanmak üzere eve taşınması bilinçli bir kendine hâkim olma durumunun ilk işaretlerinden biridir. Olduvai'deki arkeolojik kayıtlara göre burada bir fil, birkaç zürafa ve sığır leşinin eti tüketilmiştir ancak tabii ki daha küçük hayvanların kemiklerinin böylesine uzun bir zamana dayanması beklenmediğinden bunların kemikleri ufalanarak çer çöpün arasına karışmış olabilir. Yaklaşık üç yüz bin yıl önceyse resim tamamen farklılaşmıştır.

İşte belki de burada *Australopithecus* ve akrabalarının yerini daha büyük ve daha verimli *Homo erectus*'un aldığına dair ilk ipucunu bulmuş oluyoruz. Yeni yiyecekler daha fazla tüketmeyi mümkün kılmıştır ama yeni çevreleri de gerektirmiştir. Eğer et yemek genelleştirse bunu avlanmanın izlemesi şarttır. Hominidler,

az çok diğer türler üzerinden geçinmekte olsalar bile, bunu bölgenin keşfedilmesi ve yeni yerleşimlerin, özellikle de mamut ve tüylü gergedanın bulunduğu bölgelerin oluşturulması izlemiştir. Bu tür gerçeklere ilişkin bilgilerin öğrenilmesi, söz konusu bilgilerin diğerlerine öğretilmesi demektir; *antikitenin* bu koca hayvanlarını tuzağa düşürmek, öldürmek ve parçalamak için gerekli beceriler, kendilerinden öncekilerle ilişkilendirildiğinde çok büyüktür. Daha da ötesi, bunlar işbirliği gerektiren becerilerdir çünkü bir hayvanı ateş yardımıyla rahatça öldürebilecekleri bir yere çekmeleri gerekmektedir. Ağır yaratık bataklıkta çırpınabilir, bir uçurumdan aşağı düşebilir, bu nedenle avcılar için gözetleme noktaları ya da güvenli platformlar bulunması gerekmektedir. Doğal tuzakların yanı sıra birkaç çeşit silah vardır ve kurban öldükten sonra ortaya başka sorunlar çıkmaktadır. Avın sadece tahta, taş ve çakmak taşıyla parçalanması ve ev-üsse taşınması gerekmektedir. Avın ev-üsse taşınması, durup dinlenmeden çevreyi altüst ederek küçük ama her zaman bulunabilen türden yiyecek aramak gibi bir angaryadan kurtulunmasına, önceden sağlanmış yiyecek nedeniyle boş zamanlara sahip olunmasına işaret eder.

Bunun kritik öneme sahip bir çağ olduğunu hissetmemek zordur. Hâlâ sonraki toplumlara oranla inanılmayacak kadar yavaş seyretmekte olsa bile, milyonlarca yıl sürmüş evrimin, değişimin adımları hızlanmıştı artık. *Homo erectus* bizim bildiğimiz türden insan değildir ancak insana benzer bir yaratık olmaya başlamıştır, yırtıcıların en yücresi beşiğinden doğrulmaktadır. Gerçek bir topluma benzeyen bir şey de yavaş yavaş fark edilir hale gelmektedir. Bu noktaya sadece karmaşık bir işbirliği gerektiren avlanma nedeniyle değil edinilen bilginin kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla da varılmıştır. Kültür ve gelenek, hominidler arasında, yavaş yavaş genetik mutasyon ve doğal ayıklamanın yerini almaya başlamıştır. Verimli teknikleri “hafızalarında” tutan gruplar evrimi ileriye taşıyacaklardır. Deneyimin önemi çok büyüktür. Başarı kazanmış olan yöntemlerin bilgisidir bu (modern toplumda olduğu gibi), deney ve çözümlemenin değil. Başlı başına bu gerçeklik, yaşlı ve daha deneyimli olanların önemini artırmıştır. Onlar neyin nasıl yapılması gerektiğini, hangi yöntemlerin kullanılması gerektiğini bilmektedirler. Ev-üssün ve büyük avın grup halinde yaşamın sürdürülmesini kolaylaştırdığını görmüşlerdir. Çok yaşlı da değillerdir, çünkü pek azı kırk yaşını aşacak kadar çok yaşayabilmiştir.

Bu grupların içinde öne çıkanlar sadece güçlü hafızaya sahip olanlar değil aynı zamanda konuşarak güç sahibi olabilenlerdir. Tarihöncesi dil konusunda çok az şey biliyoruz. Modern diller *Homo erectus* yok olduktan çok sonra ortaya çıkmıştır. Yine de büyük av sırasında bir tür iletişim mutlaka kullanılmış olmalı ayrıca bütün primatlar anlamlı sinyaller verirler. Hominidlerin ilk ne zaman iletişim kurmaya başladıklarını bilmiyoruz ama diğer hayvanlarınkine benzer ve yeniden düzenlenmeye uygun sesler çıkarıyor olduklarını öne sürmek akla yakındır. Bu durum farklı

mesajların verilmesini mümkün kılmış ve belki de gramer bu şekilde kök salmıştır. Kesin olan şudur ki evrimin bu büyük ivmesini deneyimleri, uygulamaları ve becerileri bir araya toplayan, bunları geliştiren ve dil yoluyla düşünceleri ayrıntılandıran grupların ortaya çıkışı izleyecektir. Süreçleri burada da birbirinden ayıramayız: Daha iyi bir görüş, farklı nesneleri bir araya getirerek dünyayla baş edebilecek fiziksel kapasitenin artırılması ve alet kullanılarak yapılan araçların çoğaltılması gibi şeyler yüz binlerce yıl boyunca dilin evrimiyle aynı an içinde meydana gelmiştir. Bu iki olgu bir araya gelerek zihinsel kapasitenin büyümesine katkıda bulunmuş ve sonunda bir gün kavramlandırma mümkün hale gelmiş, soyut düşünce ortaya çıkmıştır.

Yine de insan öncesi hominidlerin davranışları hakkında hiçbir şeyin kesin olarak söylenemeyeceği, çok az şeyin kesin bir şekilde teyit edilmiş olduğu bir gerçektir. Siste ilerliyoruz, yaratıkların az çok insana benzer ve bize tanıdık bir hale geldikleri an yavaş yavaş beliriyor. Şundan emin olabiliriz ki akılları, dış dünyayı kaydeden bir araç olarak bizimkine hiçbir şekilde benzemiyor. Yine de insan öncesi değil de insan özellikleri taşıma açısından *Homo erectus*'a baktığımız zaman gördüğümüz şey çok çarpıcı. Fiziksel olarak bizimkiyle kıyaslanabilir büyüklükte bir beyne sahip. Alet yapabiliyor (ve bu aletlerle birden fazla teknik gelenek oluşturabiliyor), barınaklar yapıyor, mağaraların sahiplerini ateş kullanarak dışarı çıkarabiliyor ve yiyeceğini toplamak için avlanıyor. Avlanırken belli bir disiplin gerektiren şekilde gruplar oluşturuyor ve bu gruplarla karmaşık işlerin üstesinden geliyor, dolayısıyla da konuşarak düşünce alışverişinde bulunuyor. Bu avlanma gruplarını oluşturan temel biyolojik birlikler muhtemelen çekirdek insan ailesinin müjdecileri çünkü bu birlikler ev-üs gibi yapılarda oluşuyor ve cinsler arasındaki ayrışma başlamış oluyor. Hatta, ateş taşıyıcılar veya toplayıcılar gibi yaratıkların ve grubun “bilgi bankası” işlevini görenlerin “toplumun” diğer üyeleri tarafından desteklendiği bütünleşmiş bir sosyal yapı oluşmuş durumda. İşbirliğiyle elde edilen yiyeceğin paylaşıldığı bir sosyal örgütlenmenin varlığı da zorunlu görünüyor. Bu tür şeylerin oluşumuna ilişkin tarihöncesi çizgiler varmış gibi yapmanın bu duruma herhangi bir katkısının olmadığı açık ancak insanın tarihi, bu ayırıcı çizgiler olmadan hayal edilebilir olmaktan çıkıyor. Diğerlerinden biraz daha büyük ve karmaşık bir beyin taşıyan *Homo erectus* alt türü olan *Homo sapiens*'e evrildiğinde çok büyük bir kazanım meydana gelmiş ve miras onun bu adımıyla güvene kavuşmuştur. *Homo erectus*'a insan demek ya da dememek çok fazla bir şeyi değiştirmeyecektir.

Homo sapiens

Homo sapiens'in ortaya çıkışı çok büyük bir önem taşır: En sonunda burada, her ne kadar henüz ham halde olsa da *insanlık* diye kabul edebileceğimiz bir durum ortaya çıkmıştır. Evrimsel adımın tanımlanmasıysa bir başka soyutlamanın konusudur. Dramanın önsözü bitmiş, ana metin yazılmaya başlanmıştır artık ama bunun kesin olarak ne zaman olduğu sorusu yanıtızsız kalacaktır. Bu, zaman içinde belirli bir nokta değil bir süreçtir ve bu süreç her yerde aynı şekilde işlememiştir. Tarihleyebildiğimiz tek şey, modern olarak tanımlayabileceğimiz ya da modernle yakından ilişkili ilk insanlardan geriye kalan birkaç fiziki kalıntıdır. Bunların bazıları yaşamları binlerce yıl sürebilmiş ilk hominidlere denk düşer, bazıları yanlış başlangıçları ve çıkmaz sokakları işaret eder. İnsanın evrimi epeyce ayıklanarak sürmüş olmalı. İlk zamanlara göre çok daha hızlı olsa da evrim hâlâ çok yavaştır: İki yüz bin yıl kadar sürmüş olan ve ilk gerçek atamızın tam olarak ne zaman ortaya çıktığını bilmediğimiz bir süreçten söz ediyoruz (ancak ortaya çıkış yeri kesine yakın bir doğrulukta Afrika'dır). Burada doğru soruları sormak hiçbir zaman kolay olmamıştır; *Homo erectus*'un ardında bırakmış olduğu fizyolojik, teknik ve zihinsel hatlar tam olarak tarif edilememiş ve on bin yıl süresince bu türün ve *Homo sapiens*'in ilk örnekleri dünyamızda bir arada yaşamışlardır.

İlk insanlardan kalma birkaç fosil çok fazla tartışmaya yol açmıştır. Avrupa'da bulunmuş olan iki ünlü kafatası, iki yüz bin yıl öncesindeki iki buz çağı arasındaki sürece aittir. O dönemin iklimsel koşulları günümüzden öylesine farklıdır ki filler yarı tropikal Thames Havzası'nda dolaşmış, arslanların ataları günümüzün Yorkshire'ında fink atmıştır. Adını bulunmuş olduğu yerden alan "Swanscombe" kafatası bize sahibinin büyük bir beyni olduğunu (1300 cc) gösterir ancak diğer bakımlardan modern insanı hatırlatan bir yanı yoktur: Eğer "Swanscombe adamı" bir *Homo sapiens* idiyse, bu türün ilk örneklerinden birini temsil etmektedir. "Steinheim adamı" olarak bilinen diğer kafatası şekil olarak *Homo sapiens*'ten farklıdır ancak onun da beyni büyüktür. Belki de bu kalıntılar (aletlerinden anlaşıldığı kadarıyla), hâlâ yaşamakta olan *Homo erectus*'a çok benzeyen erken *Homo sapiens*'in ilk prototiplerine aittir.

Bir sonraki buz çağı perdeyi indirir. Perde yüz otuz bin yıl kadar sonra yeniden kalkıp da sıcak dönem başladığında, insan kalıntıları tekrar ortaya çıkar. Bu kalıntıların ne gösterdiği çok tartışılmıştır ama ileriye doğru çok büyük bir adım atıldığına hiç kuşku yoktur. Bu noktada oldukça yoğun bir döneme giriyoruz. Artık insan diyebileceğimiz yaratıklar yüz bin yıldan fazla bir süredir Avrupa’da yaşamaktadırlar. Dordogne bölgesinde, bu tarihten elli bin yıl sonra zaman zaman kullanılmış mağaralar bulunmaktadır. Demek ki bu insanların kültürleri, çok büyük iklimsel değişikliklere rağmen yaşamıştır; kalan ilk izler buzul çağları arasındaki sıcak bir döneme aittir ve son buzul çağının ortasına kadar sürer. Bu çok etkileyici bir sürekliliktir, bu kadar uzun süre hayatta kalabilmek için çevrede mutlaka büyük bir hayvan ve bitki çeşitliliğinin bulunması bir yana, söz konusu kültürlerin de çok kaynaklı ve uyumlu olması gereklidir.

Bizimle çok temel benzerlikler göstermesine rağmen bu kültürleri yaratan insanlar fizyolojik bakımdan modern insanlardan çok farklıydılar. Onlarla ilgili ilk kalıntılar Almanya’da Neanderthal’de bulunmuştur (bu yüzden bu tip insanlara genel olarak Neanderthal denmektedir). Bulunan kafatası o kadar değişiktir ki uzun bir süre bunun modern bir aptala ait olduğuna inanılmıştır. Bilimsel çözümlemeler hâlâ birçok şeyi açıklamaktan uzaktır. *Homo sapiens neanderthalis*’in (Neanderthaller bu bilimsel isimle sınıflandırılırlar) kökeninin, muhtemelen bir milyon yıl kadar önce Afrika’dan yayılmış olan *Homo erectus*’un gelişmiş hali olduğu söylenmektedir. İç içe geçmiş birçok genetik evreden sonra, pre-Neanderthallerden oluşan bir topluluk ortaya çıkmış ve bunlardan evrilenlerin son derece çarpıcı kalıntıları Avrupa’da bulunmuştur (şu ana kadar başka yerde de bulunmamıştır). Bazılarının Neanderthal alt türler olarak tarif ettikleri bu çok özel gelişme, belki de bir buzlanma kazasıyla kesilmiştir. Diğer Neanderthallere ilişkin bulgular, Fas’ta Sahra Çölü’nün kuzeyinden Filistin’de Carmel Dağı’na, Yakınoğu’da her yere ve İran’a yayılmıştır. Bu izlere Orta Asya’da ve Çin’de de rastlanmıştır. Burada bulunan örnekler iki bin yıl kadar geriye gittiğine göre bu son derece başarılı türün çok uzun süre yaşadığını söyleyebiliriz.

Sekiz bin yıl kadar önce, Neanderthal insanın yaptığı araçlar bütün Avrasya’ya yayılmıştı ve bunlar gerek teknik gerekse biçim açısından farklılıklar gösteriyordu. Ama yüz bin yıl önceki teknolojiyen, araştırmacıların “anatomik bakımdan modern insan” olarak tarif ettikleri, gelişmiş *Homo erectus*’tan evrilen diğer yaratıkların Afrika’nın çeşitli yerlerinde yaşadıkları biliniyor. Daha da ötesi, bu yaratıklar Neanderthal insanından çok daha fazla yayılmışlardı. Tarihöncesi kültürel birlik çoktan parçalanmış, birbirinden farklı kültürel gelenekler ortaya çıkmaya başlamıştı. Kültürün yerelliği genç insanlığın özelliklerinden biri olarak en başından itibaren var olmuştu.

Neanderthal insanı, uzmanların anatomik bakımdan modern diyerek işaret ettikleri birçok farklı tür gibi, iki ayağının üzerinde yürüyordu ve beyni büyüktü. Her ne kadar başka bakımlardan bizim ait olduğumuz *Homo sapiens* alt türlerine oranla (ilk kafatasına göre yapılan tahminler göz önünde tutularak) çok daha ilkel olsa bile, yine de çok büyük bir evrimsel adımı temsil eder ve hâlâ değil ölçebilmek, doğru dürüst kavrayamadığımız bir zihinsel gelişimi gösterir. Çevreyle başa çıkmak için kullanılan tekniklerin en çarpıcı örneklerinden biri şudur: Hayvanların derilerinin ve postlarının yüzüldüğüne dair bulgulardan Neanderthallerin giysi kullandıklarını biliyoruz (bunlardan hiçbiri kalmamış olsa bile; en eski giysili ceset Rusya’da bulunmuş ve otuz beş bin yıl öncesine ait olduğu ortaya çıkmıştır). Çevreyi manipüle etmekle ilgili bu çok önemli ilerlemeye rağmen en çarpıcı bulgu, ölülerin gömülmesiyle ortaya çıkmış olan Neanderthal kültürüdür. Ölülerin gömülmesi eylemi arkeoloji açısından çok önemli bir andır; mezarlar eski toplumların kullandığı araçları ve aletleri korumuş oldukları için arkeoloji açısından çok büyük önem taşır. Neanderthal mezarları daha fazlasını sağlar; bu mezarlar cenaze törenine veya ritüeline ilişkin ilk bulguları da içinde barındırır.

Spekülasyonları kontrol etmek çok zor, bu spekülasyonlardan bazıları bulguları da aşılıyor. Belki de Semerkant yakınlarında bulunan bir çocuk mezarındaki boynuzdan halkalar ilk totemizmi açıklıyor. Bazıları da şöyle bir şeye işaret ediyor. Belki de bu derece özenli bir şekilde gömülmüş olan cesetler, yenilenmiş buzul çağlarında, grup içi bağlılığın artması sonucu bireylere daha fazla önem verildiğini gösteriyor. Bu durum, gruptan birinin ölmesi sonucu kayıp duygusunun yoğunlaştığını gösterdiği gibi başka bir şeye de işaret ediyor olabilir. Ölümünden yıllar önce sağ kolunu kaybetmiş bir Neanderthal adamının iskeleti bulunmuştur. Bu adam yaşamı boyunca başkalarına muhtaç olmuş ve engelli olmasına rağmen içinde yaşadığı grup tarafından desteklenmiştir.

Cenaze törenlerinin ölümden sonraki yaşam düşüncesine ilişkin bir şeyleri işaret ettiğini söylemek çok çekici ancak çok da tehlikelidir. Bu eğer doğruysa, hominidlerin büyük bir soyutlama gücü olduğunu kanıtlar, ayrıca da en büyük ve en dayanıklı mitlerden birinin kaynağını açıklar; yani hayat bir yanılsamadır, gerçeklik görülmeyen başka bir yerdedir ve nesneler görüldüğü gibi değildir. Şimdilik daha fazla ileri gitmeden çok büyük bir değişikliğin yaşanmış olduğunu söylemekle yetinelim. Neanderthal mağaralarındaki hayvanların da dahil edilmiş olduğu bazı tören izleri gibi gömme törenleri de çevreye hâkim olma yolunda bir adımı işaret eder. İnsan beyni cevaplamak istediği soruların farkına varabilecek hale gelmiş, hatta bu sorulara ritüeller şeklinde cevaplar bulmuştur. Hafifçe, çekingen bir şekilde veya sarsakça –nasıl tarif edersek edelim, bu hâlâ çok yüzeysel bir durumdur– insan zihni harekete geçmiştir ve bütün keşif yolculuklarının en muhteşemi başlamıştır.

Neanderthal insanı, bir başka büyük kurumun, savaşın da ilk bulgularını sağlar bize. Savaş kurbanların beyinlerini yemek şeklinde görülen yamyamlıkla bağlantılı olarak ortaya çıkar. Daha sonraki toplumların işaret ettikleri analojiden burada bir kez daha ruh diye bir şeyin kavramlandırılmaya başladığını görüyoruz; bu tür eylemler bazen mağlup edilenin sihirli güçlerini ele geçirmek amacıyla yapılmıştır.

Neanderthallerin temsil ettikleri evrimsel adımın büyüklüğü ne olursa olsun bir tür olarak sonları gelmiştir. Uzun ve yaygın bir başarıya rağmen, dünyanın mirasçıları olamamışlardır. Neanderthaller fiilen *Homo sapiens*'in bir başka kolu tarafından genetik olarak “mağlup” edilmiştir ve biz bunun nedenleri hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Eğer böyle bir şey olmuşsa, genetik geçiş yoluyla başka türlere karışarak azalıp azalmadıkları hakkında da bir fikrimiz yok.

Gerek Neanderthal insanın gerekse ortaya çıkan diğer arkaik insan formlarının ardılı hepimizin ait olduğu tür olan *Homo sapiens sapiens*'tir. Biyolojik olarak çok başarılı olan bu tür Afrika'da ortaya çıkışından (MÖ 135.000 civarında tarihlendirilmiştir) sonraki yüz bin yıl içinde bütün Avrasya'ya ve nihai olarak da bütün dünyaya yayılmıştır. Bu türün üyeleri başından itibaren anatomik olarak modern insanlara benzemektedir, daha küçük bir yüz, daha hafif bir kafatası ve Neanderthallerinkinden daha düz kol ve bacaklar. Afrika'dan Küçük Asya ve Ortadoğu'ya geçip buradan Asya'nın ortasına ve daha da ötesine ilerlemişler, MÖ 40.000 civarında *Avustralasya*'ya varmışlardır. Bu tarihten sonra Avrupa'da kolonileşmişler ve binlerce yıl Neanderthallerle yan yana yaşamışlardır. MÖ 15.000 civarında, daha sonra Bering Boğazı olarak adlandırılacak yerdeki kara köprüsünü geçerek Amerika'ya girmişlerdir.

Homo sapiens sapiens'in yayılmasının şekli ve zamanlaması spekülasyonlara açıktır, paleoantropologlar fosil kayıtlarıyla ilgili oldukça tedbirli davranmaktadırlar; bazıları söz konusu fosillerin otuz bin yıl kadar önceye gittiğini, dolayısıyla aynı şeyin bizim türümüz için de geçerli olduğunu ileri sürer. Genel kabul gördüğü üzere, elli bin yıl kadar öncesiyle son buzul çağına sona erdiği MÖ 9000 yılına kadar, modern tipte insana ait elimizde bol miktarda bulgu vardır. Bu sürece genelde Yunanca “eski taş” anlamına gelen “Üst” paleolitik çağ adı verilmektedir. Buna karşılık; kabaca “taş devri” olarak bilinen terimini tarihöncesinin kaotik terminolojisinin diğer örnekleri gibi, doğru dürüst bir sınıflandırma yapmadan kullanmanın zorlukları vardır.

“Üst” ve “alt” paleolitik çağları ayırmak kolaydır; ayırım jeolojik yapının en üst katmanları arasında, en yakında bulunan fosiller ve araçlarıyla alt katmanlarda bulunanlar arasında yapılır. Dolayısıyla alt paleolitik “üst”e göre daha eski çağları işaret eder. Paleolitik süreçlerde bulunan her şey taştan yapılmıştır, madenden ya-

pılmış hiçbir şey yoktur. Maden çağı terimini ilk kez Romalı şair Lucretius kullanmış ve taş çağından sonraki dönemleri tunç ve demir çağları olarak ayırmıştır.

Bu ayrımlar elbette kültürel ve teknolojik ayrımlardır, asıl değerleri de insanın eylemlerine doğrudan dikkat çekiyor olmalarıdır. Bir dönem aletler ve silahlar taştan yapılmıştır, daha sonra tunçtan, daha sonra da demirden, ancak ne olursa olsun bu terimlerin bazı dezavantajları da bulunmaktadır. Bu dezavantajların en açıkça görüneni, taştan aletlerin bulunduğu çok büyük bir zaman diliminde hominidlerden söz ediyor olmamızdır. Hominidler, değişen derecelerde insan özellikleri taşımakla birlikte, bulunan taş aletlerin çoğu insanlar tarafından yapılmamıştır. Avrupa arkeolojisi tarafından yaratılmış olan bu terminolojinin dünyanın başka yerlerinde ortaya çıkan bulguları açıklamakta büyük zorluklar taşıdığı her geçen gün biraz daha ortaya çıkmaktadır. En büyük dezavantajı da Avrupa'daki çok önemli ayrımları bile bulanıklaştırmasıdır. Sonuç arıtma olmuştur. Taş devri araştırmacılar tarafından (birbirini izleyen şekilde) alt, orta ve üst paleolitik, sonra mezolitik, daha sonra neolitik çağlar olarak ayrılmıştır (sonuncusu maden kullanımının ilk safhalarının görüldüğü bir dönem olduğundan oldukça bulanıktır). Avrupa'daki son buzul çağının sonuna rastlayan dönemin zaman zaman eski taş çağı olarak tanımlanması meseleyi karmaşıklaştıran bir başka durumdur çünkü burada kronolojinin bize sağladığı bir başka tasnif ilkesi daha vardır. *Homo sapiens sapiens* Avrupa'da üst paleolitik çağın başlarında ortaya çıkmıştır. Yine Avrupa'da çok miktarda iskelet bulunmuştur, bu türün ayrışmasının çok eskilere dayandığının kanıtı da budur.

Avrupa'da bu çağda birbirini izleyen kültürler uygulamalarına göre tanımlanmış ve gruplandırılarak tasnif edilmiştir. İklim genellikle soğuk olmasına karşın istikrarlı değildir, önemli iniş çıkışlar olmuştur. Bir milyon yıl sürmüş olan çok soğuk iklim koşulları yirmi bin yıl kadar önce keskin bir şekilde değişmiştir. Bu tür iklimsel değişiklikler toplumun gelişmesinde hâlâ çok önemli bir tayin edici faktördür. Belki de otuz bin yıl kadar önce başlayan iklimsel değişiklikler daha sonra insanların Asya'yı geçmelerini ve oradan da buzdan ya da karadan bir bağlantı sayesinde Amerika'ya ulaşmalarını sağlamıştır, çünkü buzullar deniz suyunu toplamıştır ve deniz çok daha sığdır. İnsanoğlu binlerce yıl boyunca güneye ilerlemiş ve üzerinde insan olmayan son kara parçasına da yayılmıştır. Amerika kıtaları başından itibaren göç almıştır ancak buz parçaları çekildiğinde kıyılarda, yollarda ve gıda tedarikinde çok büyük dönüşümler meydana gelmiştir. Bunların hepsi çağlar boyunca meydana gelmiştir, ancak bu kez çok kritik bir farklılık vardır. İnsan artık oradadır. Değişmekte olan çevreyle başa çıkmak için hem yeni bir akıl düzenini hem de kaynakları yeni ve farklı bir şekilde kullanmaktadır. Çevreyi kontrol etmek için harekete geçen insan bilincinin giderek etkin hale gelmesiyle tarihin değişimi de başlamıştır.

İlk insanların ellerindeki aletler ve silahlar kapsamında sahip oldukları kaynakların ışığında bakıldığında bu iddia oldukça büyükmüş gibi görünebilir ancak artık insanlar, öncülerıyla kıyaslandığında çok büyük bir kapasiteye ulaşmışlardır. *Homo sapiens*'in kullandığı aletler taştandır ancak eski araçlarla kıyaslandığında çok daha amaca yönelik bir şekilde hazırlanmışlardır. Çeşitlilikleri ve ayrıntılandırılmış olmaları, insan evriminin hızlanmış olduğunun bir başka işaretidir. Üst paleolitik dönemde yeni malzemeler kullanıma girer. Kemik ve boynuz, ilk silah atölyelerinde, taş ve tahtanın yanında yerini alır. Bu durum imalat açısından yeni imkânlar sağlamıştır; kemikten iğne giysilerin ayrıntılandırılmasında büyük bir adımdır, yontma, bazı becerikli kişilerin, çok fazla işe yaramayan taştan bıçaklarını yeniden elden geçirmelerini, gayet ince ve keskin hale getirmelerini sağlamıştır. İnsan eliyle meydana getirilen ilk madde olan kemik tozuyla karıştırılmış kil görülmeye başlanmıştır. Silahlar gelişmektedir. Üst paleolitik çağların sonuna doğru görülebilen eğilim küçük taş uygulamalarında daha sık ortaya çıkmaya başlamıştır. Araçların geometrik olarak daha düzgün olması daha gelişmiş silah yapımını işaret etmektedir. Mızrak, ok ve yay aynı dönemde icat edilmiş ve yaygın olarak kullanılmıştır. Zıpkın ise önce memelileri avlamak için daha sonra da balık yakalamak için kullanılmıştır. Son durum avın –dolayısıyla kaynakların– suya doğru gelişmesini gösterir. Bundan çok daha önce, belki altı yüz bin yıl önce, hominidler Çin'de ve hiç kuşkusuz başka yerlerde de yemek için *yumuşakçaları* toplamışlardır. Zıpkın ve belki de daha çabuk bozulan ağ, olta gibi araçlarla yapılan uygulamalar yeni ve daha zengin su ürünlerini (bunlardan bazıları son buzul çağındaki ısı değişiklikleri nedeniyle ortaya çıkmıştır) artık ulaşılabilir hale getirmiştir. Avcılıktaki bu kazanımlar buzul sonrası dönemde ormanların büyümesiyle ortaya çıkan ren geyiğiyle vahşi sığırların besin kaynağı olmasına ve bunlara dair edinilen bilginin artmasına bağlı olabilir.

Üst paleolitik dönemde yaşamış olan insana dair en önemli ve en gizemli bulgulardan birini yani sanatı, bunları destekler bir bilgi olarak görmek kışkırtıcı bir durum. Sanatın ilk örneklerinin bu dönemde ortaya çıktığına emin olabiliriz. Daha önceki insanlar ya da insana benzer yaratıklar çamura bazı motifler çizmiş, çamuru gövdelerine bulamış, dans gibi ritmik hareketler yapmış veya çiçekleri belli bir düzen içinde yaymış olabilirler ama maalesef bunlara ilişkin hiçbir şey bilmiyoruz. Eğer bunlar olmuşsa bile geriye hiçbir şey kalmamıştır. Bazı yaratıklar altmış bin yıl önce küçük topraklar halinde kırmızı toprak boya biriktirmişlerdir ancak bunların hangi amaca yönelik olduğu bilinmemektedir. Bir *Neanderthal* mezar taşındaki iki çentiğin en eski sanat yapıtı olduğu ileri sürülmüştür ama en bol ve kesin bulgular Avrupa'daki mağaraların duvarlarındaki resimlerle ortaya çıkmıştır. İlk örnekler otuz bin yıl öncesine aittir, sayıları öylesine dramatik bir şekilde çoğalır ki sonun-

da kendimizi teknik ve estetik anlamda çok gelişmiş, bilinçli bir sanatın varlığıyla karşı karşıya buluruz. Bu sanatın ne bir uyarıcısı ne de bir müjdecisi vardır, olgun denebilecek durumdadır. Binlerce yıl kadar süren bu sanat daha sonra kaybolur. Bir atası olmadığı gibi, temel süreçlerini günümüz görsel sanatlarında kullanıyor olmamıza rağmen geride bir ardıl da bırakmaz.

Poçolitik sanatın mekân ve zaman içindeki yoğunluğu keşfedilecek daha çok eser olduğuyla ilgili kuşkulara temel oluşturmaktadır. Tarihöncesi resimlerle ve oymalarla dolu olan Afrika'daki mağaralar yirmi yedi bin yıl öncesine kadar gider ve elimizdeki kaynaklara İngiltere Kraliçesi Victoria'nın saltanatı sırasında eklenmiştir; Avustralya'da mağara resimleri en az yirmi bin yıl öncesine aittir. Demek ki paleolitik sanat sadece Avrupa'ya özgü değildir ancak Avrupa dışında bulunanlar şu ana kadar belli aralıklarla araştırılmıştır. Dünyanın başka yerlerindeki duvar resimlerinin tarihlerine ilişkin fazla bir şey bilmediğimiz gibi Avrupa'daki objelerin korunmasına yol açan özgün koşulların başka yerlerle paralellik gösterip göstermediğini de bilmiyoruz. Hatta bunların kaybolup kaybolmadığından da habersiziz; öylesine büyük bir olasılıklar alanıdır ki bu sanat jest, ses veya keşfedilmesi mümkün olmayan çok daha hassas malzemeler yoluyla da üretilmiş olabilir. Sonuç olarak üst paleolitik dönemde Batı Avrupa sanatı bütün nitelikleriyle tamdır, muazzamdır ve benzersiz bir etkisi vardır.

Bu mağaraların büyük bir kısmı Güneybatı Fransa ve Kuzey İspanya'da görece dar bir alandadır; buluntular üç temel malzeme olan küçük taştan, kemikten ve zaman zaman kilden (çoğunlukla dişilere ait) figürler, süslenmiş nesneler (genellikle aletler ve silahlar) ve mağara duvarlarıyla tavanlarındaki resimlerdir. Bu mağaralarda (ve objelerin üstündeki süslerde) hayvan temaları büyük bir ağırlık taşımaktadır. Mağara resimlerinin ayrıntılı düzeninin yanı sıra bu desenlerin anlamları araştırmacıların kafasını karıştırmıştır. Böylesine dikkatle gözlenmiş olan bu hayvanların çoğu av ekonomisinin merkezinde bulunmaktadır. En azından Fransa'daki mağaralarda, birbirini izleyen resimlerin bilinçli bir düzeni olması muhtemeldir ancak tartışmayı daha ötelere taşımak hâlâ oldukça zordur. Üst paleolitik çağda sanat daha sonra yazının taşıdığından daha fazla ağırlık taşımıştır ancak verdiği mesaj hâlâ belirsizdir. Bu resimlerin din veya büyücülük faaliyetleriyle bağlantılı olması mümkün: Afrika kaya resimlerinin büyü ve şamanizmle bağlantısı çok daha açıktır, Avrupa resimleri için mağaraların uzak ve ulaşılması zor köşelerinin seçilmiş olması resmedilişleri ya da izlenişleri sırasında özel bir ayin yapıldığına kuvvetle işaret eder (bu köşelerde, tabii ki yapay ışık gereklidir). İlk kez Neanderthal mezarlarında ortaya çıkan dinin kökenleri üst paleolitik devirde yaşamış olan insanların döneminde daha güçlü bir şekilde görülür ve sanatlarında, direnilmesi oldukça güç çıkarımlar vardır. Belki de örgütlü dine ilişkin ilk kalıntılardır bunlardır.

Avrupa'daki insanlığın ilk sanatsal kazanımlarının doğumu, olgunlaşması ve ölümü çok uzun bir süreçte gerçekleşmiştir. Daha çok kemik ve fildişinden yapılmış olan ilk süslenmiş objeler otuz beş bin yıl önce ortaya çıkmıştır. Sonra, üç ya da dört bin yıl sonra, figüratif sanatın ilk örneklerine rastlıyoruz. Bundan kısa bir süre sonra, tarihöncesi estetik kazanımların doruk noktası olan, muhteşem resimli ve oymalı mağara mabetleri (bunlara böyle denmekte), hayvan figürleri ve sürekli tekrarlanmış gizemli simgesel şekillerle karşımıza çıkıyor. Bu yüksek evre beş bin yıl kadar sürmüştür. Böylesine tutarlı bir tarzın ve içeriğin sürdürülebilmesi açısından bu şaşırtıcı derecede uzun bir süredir. Bu kadar uzun –neredeyse gezegenimizdeki uygarlığın toplam süresi kadar– bir süre bize eski zamanlarda geleneklerin değişiminin yavaşlığını ve dışsal etkilere kapalılığını gösteriyor. Bu durum belki de tarihöncesi kültürlerin coğrafi yalnızlığının da bir göstergesidir. Bu sanatın ayırt edilebilen son evresi hikâyeyi MÖ 9000'e kadar taşır; sanatın konusu olan hayvanların değiştiğini görürüz (hiç kuşkusuz, buzların çekilmesi nedeniyle ren geyiklerinin ve mamutların ortadan yok oluşunu da yansıtır). Zengin bir şekilde süslenmiş araçlardan ve silahlardan oluşan son bir patlamayla, Avrupa'nın ilk büyük sanatsal kazanımları son bulur. Bunu izleyen çağda bir öncekinin niteliklerine ve genişliğine erişebilen hiçbir şey yoktur; sadece o dönemden bu döneme kalabilmiş birkaç süslü çakıl taşı vardır. Sanatın tekrar görkemli bir hale gelebilmesi için altı bin yıl daha geçmesi gerekecektir.

İnsanlığın bu büyük kazanımının çöküşü hakkında çok az şey biliyoruz. Üst paleolitik çağda ışıklar birden kararmış ve aniden zifiri bir karanlık çökmüştür, tabii ki bu binlerce yılı aşan bir zaman süresinde olmuştur. Bununla birlikte, önce yaşanmış olan ve sonra meydana gelen zıtlığın şiddetinin etkisi şok edicidir. Böylesine görece ani bir yok oluş sırdır. Elimizde kesin tarihler, hatta kesin dönemler yoktur: Hiçbir şey bir veya iki yıl içinde olmamıştır. Sanatsal faaliyet uzun bir süre içinde yavaş yavaş azalmış ve sonunda tamamen yok olmuştur. Bazı araştırmacılar iklimi suçlamaktadırlar. Belki de mağara sanatı fenomeni, avcı insanlar için büyük önem taşıyan büyük av sürülerinin bolluğunu veya hareketlerini etkilemekle bağlantılıydı. Son buzul çağının buzları çekilir ve rengeyiği her yıl biraz daha azalırken, insanlar av sürecini etkilemek için yeni büyü teknikleri geliştirdiler ancak buzullar yavaş yavaş çekilirken büyük bir başarıyla uyum sağladıkları çevre yok oldu. Bu yok oluşa doğaya hâkim olma umudu da dahil oldu. *Homo sapiens* güçsüz değildi ve yeni bir duruma uyum sağladı. Kültürel olarak yoksullaşması ve sanatının çökmesi de bu uyumun sonuçlarından biriydi.

Böyle bir spekülasyonu hayali bulmak çok kolay ancak böylesine hayranlık verici bir kazanımın yok oluşunu bununla sınırlamak da zor. Büyük mağara resimlerinin paleolitik dönemin “katedralleri” olduğu söyleniyor ve bu tarz metaforlar

bu kazanımın düzeyinin ve yapılan işin yaygınlığının insanlığın önceki zaferlerine dair bulgular karşısındaki büyüklüğünü doğruluyor. İlk büyük sanatla birlikte hominidler geride kalmıştır ve insan zihninin gücüne dair hiçbir kuşku bırakmayan ilk bulgu artık elimizdedir.

Üst paleolitik döneme dair bilinen diğer şeyler önemli genetik değişikliklerin geride kalmış olduğunu evrimin artık zihinsel ve sosyal bir fenomen haline geldiğini teyit eder. Dünyada ilk modern zamanlara kadar sürmüş olan önemli ırksal ayrımların dağılımı üst paleolitik dönemin sonlarına doğru kabaca gerçekleşmiştir. Coğrafi ve iklimsel ayrılıklar; ten rengi, saç özellikleri, kafatasının şekli ve yüzün kemik yapısındaki farklılıkları meydana getirmiştir. Çin’de *Homo sapiens*’e ait ilk bulgular da Mongoloid özellikler ayırt edilebilir durumdadır. Ana ırk gruplarının tümü, MÖ 10.000 yılında, kabaca söylemek gerekirse egemen oldukları bölgelerde ortaya çıkmışlardır. Kafkasyalı kavimlerin büyük göçüne kadar süren bu durum, Avrupa uygarlığının 15. yüzyıl sonrası dünyaya hâkim olmasını sağlayan etkenlerden biridir. Dünya, eski taş çağı boyunca dolmuştur. İnsan en sonunda bakir kıtalara yayılmıştır. Mongoloid halklar Amerika kıtalarına yayılmış ve MÖ 6000 yılında Patagonya’ya ulaşmıştır. Yirmi bin yıl kadar önce, insanlar adadan adaya atlayarak veya sonradan kaybolmuş olan kara köprülerini kullanarak Avustralya’ya varmışlar ve daha sonra bu kıtada yayılmışlardır. *Homo sapiens* son buzul çağının sonunda artık girişimci bir yaratık haline gelmiştir, görünen odur ki bütün kıtalar arasında hâlâ Antarktika onun gelişini ve üzerinde yaşamaya başlamasını beklemektedir (1895 yılına kadar, yani bizim dönemimize kadar da bekleyecektir).

Yine de üst paleolitik çağda dünya hâlâ boştu. Yapılan ölçümlere göre Neanderthallerin döneminde Fransa’da yirmi bin kişi yaşıyordu, demek ki yirmi bin yıl önce, bütün dünyada en fazla on milyon insan yaşıyordu. Bir araştırmacı dünyayı “avla kaynayan bir insan çölü” diye tarif eder. İnsanlar avcılık ve toplayıcılıkla geçiniyorlardı, bir ailenin yaşayabilmesi için çok fazla toprak gerekiyordu.

Bu rakamlar ne kadar tartışmalı olurlarsa olsunlar, bu düzende giden bir büyümenin çok yavaş bir kültürel değişim anlamına geldiğini görmek hiç de zor değil. Her ne kadar eski taş çağı boyunca insanın gösterdiği ilerleme hızlanmış, insanlık, ortaya çıkışına göre çok daha fazla çeşitte iş yapabilen bir hale gelmiş olsa da öğrendiklerini, coğrafi engelleri ve sosyal farklılıkları aşarak yayabileceği döneme daha binlerce yıl vardır. Bir insan, sonuç olarak bütün bir hayatını, bırakın bir başka kültürle karşılaşmayı, bir başka gruba ya da kabileye mensup biriyle bile karşılaşmadan geçiriyor olabilirdi. Farklı *Homo sapiens* grupları arasında var olan ayrılıklar bir grubun diğerine göre kültürel uzaklığının belirlediği bir tarihsel dönemin kapısını açmıştır Bu durum, ayrıca son dönemlerde teknik ve siyasi güçler tarafından tersine çevrilene kadar, insanlar arasındaki ayrımın büyümesine neden olmuştur.

Üst paleolitik çağlarda insanların içinde yaşadıkları gruplara dair hâlâ bilinmeyen çok şey vardır. Kesin olan şudur ki bu gruplar eski zamanlara göre çok daha büyümüştür ve çok daha yerleşiktir. Yerleşik yaşama geçmiş olan üst paleolitik çağ avcılarına ait en eski yapı kalıntıları şu anda Çek ve Slovak Cumhuriyetlerinde ve Güney Rusya'da bulunmuştur. MÖ 10.000 civarında, Fransa'nın bazı yerlerinde dört yüz ila altı yüz kişinin yaşamış olduğu birtakım sığınak kümelerine rastlanmıştır ancak arkeolojik kayıtları değerlendirdiğimizde bu olağandışı bir durumdur. Dolayısıyla her ne kadar örgütlenme yapısına ve hiyerarşisine dair bir şey söylemek imkânsız olsa bile, kabileye benzer bir şeyin varlığı mümkün demektir. Kesin olan şeylerden biri de şudur: Eski taş çağında avlanma çok daha ayrıntılı bir hale geldiğinden ve avlanmak için gereken beceriler arttığından cinsel farklılaşma sürmüş, yerleşik bir hayat kadınlar tarafından toplanan bitkilere dair yeni imkânlar sağlamıştır.

Resim ne kadar bulanık olursa olsun, eski taş çağının sonunda dünya bizim tanıyabileceğimiz bir dünya haline gelmiştir. Hâlâ jeolojik değişiklikler olmaktadır (örneğin Manş Kanalı son halini MÖ 7000'de almıştır) ancak topografik olarak nispeten sabit dünyanın ana şeklini MÖ 9000 civarına kadar koruduğu bir dönem yaşadık. O dünya kesin olarak *Homo sapiens*'in dünyasıdır. Ağaçlardan aşağı inen primatların ardılları alet yapma becerileri sayesinde, doğal malzemelerden barınak yaparak ve ateşi kullanarak, avlanarak ve diğer hayvanlara ulaşarak, uzun bir çabayla doğanın ritminden bağımsızlaşmışlardır. Bu durum sosyal örgütlenmeler kurma düzeyine ulaşmalarını ve işbirliği gerektiren işlerin altından kalkmalarını sağlamıştır. İhtiyaçları cinsler arasındaki ekonomik farklılıkları kıskırtmıştır. Bunlar ve diğer malzeme sorunlarıyla göğüs göğüse savaşmak düşünceleri konuşma yoluyla yaymalarını mümkün kılmış dinin kökenlerini oluşturan ayinler ve fikirler hayata geçirilmiş, nihai olarak da görkemli bir sanata ulaşmıştır. Üst paleolitik çağ insanının ay takvimi kullanıp kullanmadığı tartışılmaktadır. İnsan tarihöncesini terk ederken artık kavramlaştırabilen bir yaratıktır; bir akılla donanmış, somutlaştırma ve soyutlama gücünü kazanmıştır. Tarihöncesinin son ve en büyük adımının yepyeni bir güç sayesinde atılmış olduğuna inanmamak oldukça güçtür: Bu güç, tarımın keşfidir.

Uygarlık İhtimali

İnsanoğlu kendi yarattığı uygarlıktan en az yirmi kat daha eskidir. Son buzul ça-ğının bitişi uygarlığa doğru giden büyük yürüyüşün tamamlanması ve tarihin baş-lamasıyla sonuçlanmıştır. Beş ya da altı bin yıl içinde birbirini izleyen çok önemli ve başarılı değişiklikler meydana gelmiştir. Bunların tartışmasız en önemlisi yiyecek tedarikindeki artıştır. Son üç yüz yıldır sürmekte olan endüstrileşme dediğimiz de-ğişikliğe kadar, insanlığın gelişimini bu kadar keskin ve yaygın bir şekilde etkileyen başka hiçbir şey yoktur.

Bir araştırmacı tarihöncesinin sonunu getiren bu değişiklikleri “neolitik dev-rim” olarak özetlemiştir. Burada yine kafa karıştırıcı bir terminolojik sorunla karşı karşıyayız. Arkeologlara göre paleolitik dönemi mezolitik ve neolitik dönemler iz-lemiştir (bazıları kalkolitik adını verdikleri bir dördüncü dönem eklerler. Bununla, bir toplumda taş ve bakırdan eşyaların aynı zamanda kullanıldıkları bir dönemi kastederler). İlk ikisi arasındaki ayrım sadece uzmanları ilgilendirmektedir ancak kültürel gerçekleri tarif eden bu terimlerin hepsi de büyümekte olan kaynakları ve kapasiteleri gösteren aletleri tarif etmektedir. Bizi asıl ilgilendiren “*neolitik*” te-rimidir. En dar ve en kesin anlamıyla, cilalı taştan yapılmış aletlerin yontma taş aletlerin yerini aldığı (gerçi bunlara zaman zaman başka kriterler de eklenir) bir kültürü tarif etmek için kullanılır. Bu durum, bırakın “neolitik devrim”den söz etmeyi, bazı tarihöncesi araştırmacılarının gösterdiği heyecanı doğrulayacak kadar şaşırtıcı bir değişikliği göstermeyebilir. Aslında, zaman zaman kullanılmakta olan bu tabir birçok farklı fikri kapsadığı için tatmin edici değildir. Yine de yerel çeşitli-likle birlikte meydana gelen önemli ve karmaşık bir değişimi işaret ettiği için genel önemine değeri vermek gerekir.

En dar teknolojik anlamıyla bile, insanoğlunun gelişiminin neolitik evresinin her yerde aynı anda başlamadığını, tomurcuklanmadığını ya da bitmediğini bir kenara kaydederek başlayabiliriz. Gelişim bir yerde, bir başka yere göre binlerce yıl daha uzun sürmüş olabilir, başlangıcı da daha önce olup bitenden kesin bir çizgiyle değil, gizemli bir kültürel değişim kuşağıyla ayrılır. Yaşanırken de bütün toplumlar

aynı becerilere ve kaynaklara sahip olmamışlardır; bazıları taşları cilalarken çanak çömlek yapmayı keşfetmiş, bazıları hayvanları evcilleştirerek devam etmiş ya da tahıl toplamaya veya ekmeye başlamıştır. Evrimleşme esas olarak yavaştır ve yazılı uygarlık ortaya çıktığında toplumların tümü aynı düzeye erişmemiştir. Bununla birlikte, neolitik kültürün şekillenmesi hangi uygarlığın ortaya çıktığı ve hangi ön koşullara dayandığıyla ilişkilidir. Hiçbir şekilde bu evreye adını veren şey gayet iyi bir şekilde cilalanmış taşların üretimiyle açıklanamaz.

Bu değişimi tartışırken “devrim” sözcüğünü de nitelemek zorundayız. Her ne kadar *pleistosenin* yavaş evrimini geride bırakmış ve tarihöncesinin hızlanmış dönemine girmiş olsak da hâlâ çok keskin ayrımlar söz konusu değildir. Bu keskin ayrımlar daha sonraki tarihte de çok nadir görülürler, bazıları bunun için çabalasalar bile çok az toplum geçmişinden tamamen kopmuştur. Bizim gözlemleyeceğimiz şey ani bir kalkış değil, insan davranışlarında ve örgütlenmesinde giderek daha da çok meydana gelmekte olan yavaş ve kökten dönüşümdür. Bunu meydana getiren bazı kilit değişimler, biz adını ne koyarsak koyalım, tarihöncesinin bu son sürecini saptanabilir kılmıştır.

Üst paleolitik çağın sonunda *insan*, fiziksel olarak bizim bildiğimiz haline az çok ulaşmıştı. İnsanın beslenme imkânları genişledikçe ve ortalama yaşam süresi arttıkça boyu ve ağırlığı daha çok değişti. Eski taş çağında bir erkeğin ya da bir kadının kırkını aşması çok rastlanır bir şey değildi. Aşabilenler ise çok sefil bir hayat yaşıyorlardı, bizim gözümüzle bakıldığında erken yaşlanmış, eklem romatizması, romatizma ve kazalar yüzünden kırılmış kemikler veya çürümüş dişlerden dolayı çile çeken insanlardı bunlar. Bu durum çok yavaş bir şekilde düzeldi. Yiyecek kaynakları çeşitlendikçe insan yüzünün şeklinin evrimi sürdü (anlaşıldığı kadarıyla Anglosaksonlarda alt ve üst çene aralığının kapanarak dişlerin tam olarak üstüste gelmesi muhtemelen MS 1066’dan sonra gerçekleşmiştir. Bu durum Anglosaksonların beslenme rejimlerini değiştirerek daha fazla nişasta ve karbonhidrat tüketimine yönelmelerine yol açan en önemli gelişmelerden biridir ve İngilizlerin daha sonraki görünümlerini tanımlamak açısından önem taşır).

İnsanın fiziksel görünüşü farklı kıtalarda farklı şekildeydi ama aynı şeyi kapasitesi için varsayamayız. Son buzul çağı biterken *Homo sapiens sapiens* dünyanın her yerinde görülen iklimsel ve coğrafi altüst oluşlara uyum sağlamakta büyük bir aşama göstermiştir. Yerleşimlerin başlangıçtaki büyüklüğü ve sürekliliği, teknolojinin ayrıntılandırılması, dilin genişlemesi ve sanatın karakteristikleşmesinin şafağı altında, sonunda uygarlık olarak kristalleşecek bazı temel unsurlar yatmaktadır. Ama bunların hepsinden çok ihtiyaçlar söz konusudur. Her şeyden önce günlük ihtiyaçlar için bir tür ekonomik üretim fazlası ihtimali ortaya çıkmış olabilir.

Üretim fazlası tüm insan hayatını ayakta tutanavlama ve toplama ekonomisinin bilhassa avantajlı olduğu tek tük bölgede nadiren mümkündür ve insanların 10.000 yıl kadar önce bildiği tek yöntemdir. Bu üretim fazlası durumunu mümkün kılan tek şey tarımın keşfi olmuştur.

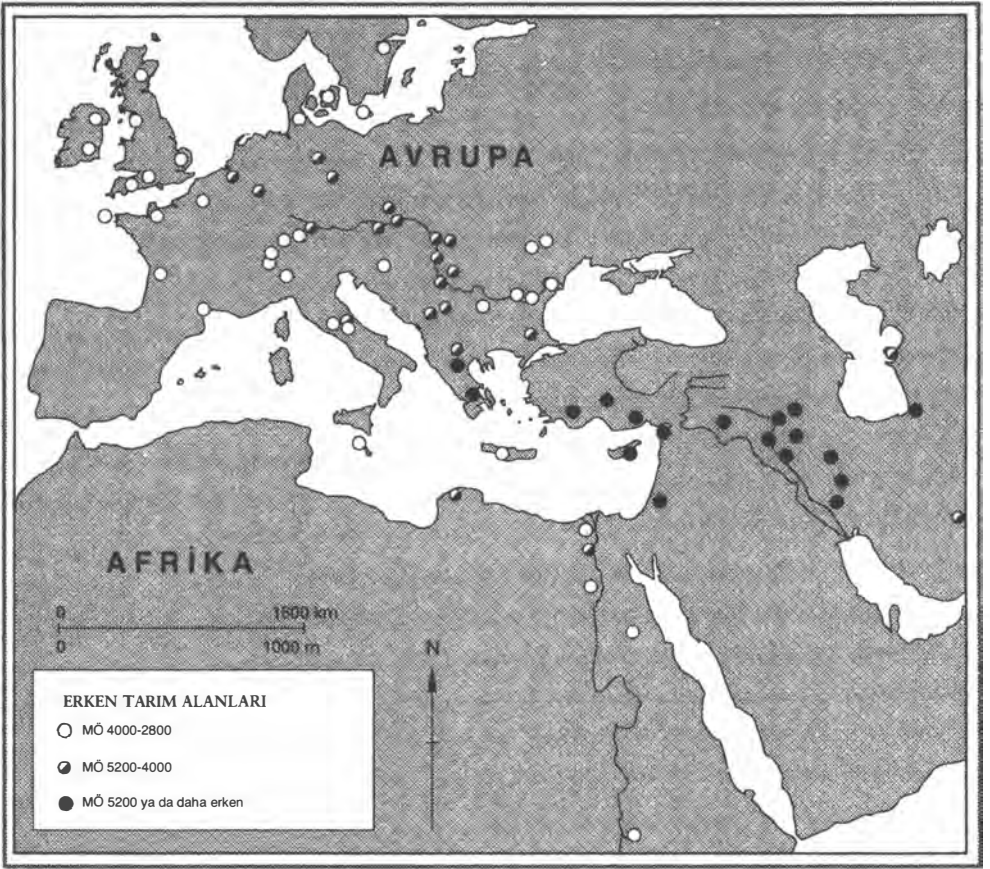
Bu keşfin önemi öylesine büyüktür ki güçlü bir metaforu doğrular; “*tarım devrimi*” ya da “*yiyecek toplama devrimi*” anlamları gayet açık terimlerdir. Aslında neolitik dönemin neden uygarlığın ortaya çıkışını mümkün kıldığı gerçeğini vurgularlar. Toplumların kendi neolitik evreleri sırasında edinmiş oldukları madencilik bilgisi bile böylesine bir temel oluşturmamıştır. Tarım, insanoğlunun var oluş koşulları üzerinde bir devrim yapmış ve neolitik sözcüğünün anlamı açısından akılda tutulması gereken ana olgu olmuştur. Bu anlam avcılığın bir yaşam tarzı olarak sona ermesi, maden kullanılan bir ekonomiye tam olarak geçilmesi ve tarım yapmanın Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika’da yavaş yükselen bir dalga halinde yayılması olarak özetlenebilir. Tarımın temelleri tahıl ekmek ve hayvan evcilleştirmektir. Bunların nasıl olduğu, nerede ve ne zaman başladığı hâlâ gizemini korumaktadır. Bazı çevreler mutlaka diğerlerine oranla daha elverişlidir; bazı toplumlar çekilen buzdan artakalan ovalarda avcılık yaparken diğerleri yeni ve bereketli nehir havzalarında, balık ve bitki bakımından zengin kıyılarda becerilerini geliştirmişlerdir. Mutlaka aynı şey toprağın işlenmesi ve hayvancılık için de geçerli olmuştur. Dünya genelinde, Eski Afrika ve Avrasya daha sonra Amerika olarak bilinecek kıtaya göre hayvanların evcilleştirilmesi bakımından daha elverişli koşullara sahip olmuştur. Tarımın bir yerde diğerine göre farklı şekillerde başlamış olması şaşırtıcı değildir. İddialara göre, ilk darı ve pirinç tarımı Güneydoğu Asya’da MÖ 10.000 civarında yapılmıştır. Binlerce yıl boyunca, birkaç yüz yıl öncesine gelinceye kadar, insanoğlunun gıda tedarikindeki artış kaba haliyle tarihöncesinden beri zaten var olan ve yavaş keşfedilen yöntemlerle yapılmıştır. Tahıl ekmek için yeni topraklar açılmış, ilk gözlemler ve seçimlerle türlere bilinçli müdahaleler yapılmış, bitki formları yeni mekânlara taşınmış, kazma, ekme ve sulama için emek verilmiştir. Bunların hepsi, kimyasal gübreler ve genetik bilimiyle meydana gelecek büyük değişikliğe kadar, insanların sayısının yavaş ancak istikrarlı bir şekilde artmasını mümkün kılan gıda üretimindeki büyümeyi sağlamıştır.

Hem tesadüfi faktörlerden kaynaklanan nedenlerle hem de araştırmaların bu yönde olmasından dolayı, tarımla ilgili olarak son zamanlara kadar Uzak Asya’dan çok Yakındoğu’yla ilgili bilgi sahibi olmuşuzdur. Pirinç, Yangtze Havzası’nda MÖ 7000 civarında ekilmiş olabilir. Ne olursa olsun, Yakındoğu’yu kritik bir bölge olarak görmek için iyi bir neden vardır. Gerek önceden oluşmuş koşullar gerekse diğer bulgular, daha sonra “*Bereketli Hilal*” olarak anılacak olan bölgeyi özellikle önemli kılmaktadır. Burası, Kuzeydoğu Mısır’dan Filistin ve Doğu Akdeniz’e, Anadolu’dan

İran'la Güney Hazar arasındaki tepelere kadar uzanan ve Mezopotamya'nın nehir havzalarına eklenilen bir kuşaktır. Büyük bir kısmı şu anda, beş bin yıl kadar önce iklim en iyi durumdayken var olan otlaksız arazi yapısından çok farklıdır. O tarihte Türkiye'nin güneyinde yabani arpa, Ürdün Vadisi'nde ise bir tür yabani buğday yetiştirilmektedir. Mısır av için gerekli yeterli yağmuru alıyor olmanın keyfini çıkarmakta, MÖ 1000 yılında Suriye ormanlarında hâlâ fillere rastlanmaktadır. Bölge bugün de çevresindeki çöllerle kıyaslandığında hâlâ verimlidir ama tarihöncesi dönemlerde bugünkünden çok daha verimli olmuştur. Daha sonraki ekinlerin ataları olan tahıl otlarının izi bu topraklarda çok gerilere gitmektedir. Küçük Asya'da yaban otlarının ekimi söz konusu olmasa bile MÖ 9500 yılında hasat yapılmış olduğuna dair bulgular vardır. Aynı zamanda son buzul çağının sona ermesiyle meydana gelen ormanlaşma üstesinden gelinebilir bir zorluk oluşturmuş, avcılık-toplayıcılık bölgelerinin kalabalıklaşmasıyla meydana gelen nüfus artışı ormanlarda yaşayacak alanların açılması ve ekim yapılacak toprakların genişletilmesi açısından uyarıcı etki yapmıştır. Görüldüğü kadarıyla yeni besinlerle yeni ekim ve hasat teknikleri MÖ 7000 civarında Avrupa'ya bu bölgeden yayılmıştır. Bölgenin içindeyse tabii ki ilişkiler, dışarıya nazaran daha kolay olmuştur; MÖ 8000 gibi erken bir tarihte, İran'ın güneybatısında Anadolu'dan gelen obsidyenden yapılmış keskin aletler bulunmuştur (ancak aletlerin yaygınlaşması yalnızca bir süreç gerektiriyordu, işin yapılması için zorunlu değildi). Tarım Amerika'da daha sonra dışarıdan herhangi bir teknik taşınmadan başlamıştır.

Yabani tahıl toplamaktan ekmeye ve hasat yapmaya doğru sıçrama avcılıktan hayvancılığa sıçramaya nazaran daha büyük bir aşamadır ancak hayvanların evcilleştirilmesi aşağı yukarı aynı derecede büyük önem taşır. Koyun beslemeye ilgili ilk izlere Kuzey Irak'ta MÖ 9000 yılında rastlanır. Tepelik ve otlak bölgelerde Jersey ineğinin veya Gloucester benekli domuzunun ataları binlerce yıl boyunca zaman zaman avcılarla karşılaşmaları haricinde serbestçe dolaşıp durmuşlardır. Domuzların eski dünyanın her yerinde bulunduğu doğrudur ancak koyunlar ve keçiler özellikle Küçük Asya'da ve Asya'nın içine doğru uzanan bölgelerde bol miktarda bulunmaktadır. Bu hayvanların sistematik olarak çoğalmalarını üremelerinin kontrolü ve diğer ekonomik ve teknolojik yenilikler izleyecektir. Derileriyle yünlerinin kullanılması yeni imkânların önünü açmış, sütlerinin sağılması mandıracılığın kurulmasını sağlamıştır. Hayvanları binek olarak veya tarımda kullanmak ve kümes hayvancılığı daha sonra gelecektir.

İnsanoğlu'nun hikâyesi bu tür değişikliklerin etkisinin kolayca kavranabileceği noktayı geçmiştir. Tarımın gelişiyle birdenbire, insanlığın bundan sonraki tarihinin ana dokusu (henüz tam olarak ortaya çıkmamış olsa bile) gözler önünde belirmeye başlamıştır. Bu dönem insanın çevreyi dönüştürmek üzere yapacağı en büyük

girişimlerin başlangıcıdır. Avcı-toplayıcı toplumda bir ailenin geçimi için binlerce dönüm toprak gerekirken ilkel tarım toplumunda yirmi beş dönüm yeterli olmaktadır. Sadece nüfusun büyümesi bağlamında bile çok büyük bir hızlanma mümkün olmuştur. Sağlama bağlanmış veya nispeten sağlama bağlanmış üretim fazlası yiyecek yeni bir tür dayanıklılık anlamına gelmiştir. Daha küçük bölgelerde daha fazla nüfus yaşayabildiği için köyler ortaya çıkmıştır. Yiyecek üretimine katılmayan diğer ustalar tolere edilebilmiş ve kendi becerilerine uygun işler yaparlarken daha kolay bakılmışlardır. MÖ 9000 yılından önce Eriha'da bir köy (belki de bir tapınak) bulunmaktadır. Bin yıl sonra bu köy, sağlam duvarlı kerpiçten evlerle sekiz ila on dönüm kadar büyümüştür.

İlk tarım toplumlarının sosyal örgütlenmelerini ve davranışlarını çok daha uzun zaman öncesinden beri ayırt edebiliyoruz. Bu zamanda da muhtemeldir ki tıpkı başka zamanlarda olduğu gibi insanoğlunun yerel farklılıkları tayin edici bir etki yapmıştır. Fiziksel olarak insan her zamankinden daha çok birbirine benzemekte,

ancak değişik sorunlarla göğüs göğüse çarpışıp değişik kaynakları kendine mal ettikçe kültürel olarak ayrışmaktadır. *Homo sapiens*'in değişik kollarının son buz çağıının çekilmesinden sonra geride kalan koşullara uyum sağlaması son derece çarpıcı olmuş ve daha önceki buz çağlarından farklı olarak deneyim çeşitliliği üretmiştir. İnsanoğlu büyük bir çoğunlukla birbirinden ayrı ve rutinin çok büyük bir önem taşıdığı yerleşik geleneklerle yaşamıştır. Bu durum paleolitik dönemler sırasında çok yavaş bir şekilde ortaya çıkmış olan kültürel ve ırksal ayrılıklara yeni bir yerleşiklik kazandırmıştır. Nüfusun artması, iletişimin hızlanması ve ticaretin başlamasının etkileri altındaki bu yerel özelliklerin öncesinde on bin yıllık bir hazırlık süreci gerekecektir. Yeni tarım toplumları içinde rollerin ayrımı çoğalmış ve yeni kolektif disiplinlerin kabulü zorunlu olmuştur. Belki de bazı insanlar için boş zaman süresi çoğalmıştır (diğerleri ise yiyecek üretimiyle uğraştığı için boş zaman süresi azalmıştır). Sosyal farklılıklar daha göze çarpar hale gelmiş olmalıdır. Bu durum, üretim fazlası ortaya çıktıkça, nihai olarak ticarete dönüşecek olan takas gibi yeni imkânlarla bağlantılı olabilir.

Aynı üretim fazlası insanlığın avcılıktan sonraki en eski sporu olan savaşı teşvik etmiş olmalıdır. Avcılık çok uzun bir zaman boyunca kralların sporu olmuştur, hayvanların dünyasına egemen olmak, öykülerde, efsanelerde ve heykellerde rastladığımız ilk kahramanlara özgü bir özelliktir. Buna rağmen, insan ve mal ganimeti imkânları, baskınları ve fetihleri daha da kışkırtıcı hale getirmiş olmalıdır. Belki de bir büyük çatışmanın yüzyıllar boyu varlığını sürdürecektir olan bir mücadelenin kökeni burada yatmaktadır. Bu, yerleşikler ve göçerler arasındaki bir çatışmadır. Siyasi iktidar ürünlerin ve stokların yırtıcı insanlardan korunması için gereken örgütlülük nedeniyle ortaya çıkmış olabilir.

Aristokrasi düşüncesinin ilk kökenlerinin, daha eski bir toplumsal düzenin temsilcileri olan avcı-toplayıcıların ekim yaptıkları bölgelere olan bağlılıkları yüzünden daha kırılgan yapıdaki yerleşikleri köleleştirip sömürmeye dayandığını öne sürebiliriz. Sonuç olarak, tarihöncesi dünya ne kadar kanunsuz ve vahşi olursa olsun, çok önemli bir unsurun varlığını hiç unutmamak gerekir: Dünya hâlâ dolmuş değildir. Avcı-toplayıcıların yerini çiftçilerin almış olması mutlaka şiddet dolu bir süreç olmak zorunda değildir. Çiftçiliğin başlangıcında, Avrupa'da herkese yetecek kadar bol toprak ve çok az nüfus olması, savaşıyla ilişkin arkeolojik bulguların olmayışını açıklayabilir. Nüfusun yavaş yavaş artıp yeni tarım kaynakları üzerinde baskı yaratması rekabeti artıran bir ihtimal olmuştur.

Uzun dönemde madencilik hayatı çiftçilik kadar değiştirmiştir ama süre çok daha uzun olmuştur. Doğrudan doğruya, daha yavaş ve daha az kökten bir değişiklik yapmıştır. Bu duruma muhtemelen ilk keşfedilen maden yataklarının çok az ve dağınık olması yol açmıştır. Elimizdeki bulgular, ilk kullanılan madenin bakır ol-

duğunu göstermektedir (tabii bu durum, maden kullanan kültürler için ilk başlarda kullanılan “tunç çağı” teriminin çekiciliğini nispeten azaltmıştır). Her ne kadar bilinen en eski araçlar MÖ 4000 yılına ait, Mısır’da bulunmuş olan bakır iğnelerse de bakır ilk kez MÖ 6000 ve 7000 yıllarında Anadolu’daki Çatalhöyük’te dövülmüş ve eritilmiştir. Bakırı kalayla karıştırıp tunç üretmek keşfedildikten sonra, nispeten daha kolay işlenebilen ve daha keskin kenarlar sağlayabilen bir maden elde edilmiştir. Tunç, Mezopotamya’da MÖ 3000’den çok kısa bir süre sonra kullanılmıştır. Maden yataklarının bulunduğu bölgelerin yeni bir önem kazanmasında, birçok nedenin içinden tuncun diğer madenlerden üretiliyor olması öne çıkmıştır. Tunç ticarete, pazarlara ve yollara yeni bir yön vermiştir. Bir başka sonuç da tabii ki tuncun ardından demirin keşfidir. Demirin bulunuşundan sonra bazı kültürlerin uygarlığa evrilmeleri kaçınılmaz olmuştur, bu da tarihle tarihöncesi dönemlerin birbirine karıştıkları bir başka durumu göstermektedir. Demirin tartışmasız askeri değeri göze çarpmaktadır ama asıl büyük önemi, demirden tarım aletlerinin üretilmiş olmasıdır. Henüz alınacak çok yol vardır ama yaşayacak ve gıda üretilecek toprakların açılmasına büyük imkânlar sağlamıştır: Ormanları yakmakta ve temizlemekte ne kadar başarılı olursa olsun neolitik insan sadece taştan bir balta ve sert toprağı kazmak için boynuzdan veya tahtadan yapılmış bir kazma kullanıyordu. Bunların bir yana bırakılması ve toprağın derin sürülmesi, ancak pulluğun keşfiyle (Yakındoğu’da, MÖ 3000 civarında) mümkün olmuştur. Demirden aletlerin yaygınlaşmasıyla hayvanlar kas güçleri sayesinde insanlara fayda sağlamıştır.

Karşılıklı etkileşimlerin ve iç içe geçişlerin değişimin yönünü ve temposunu ne kadar hızlı değiştirmiş olduğu –hızlı terimi, değişim bazı yerlerde binlerce yıl sürmüş olmasına karşın, tarihöncesinin daha önceki dönemleriyle kıyaslandığında meşrudur– gayet açıktır. Söz konusu sürecin bazı bölgelerde etkisini göstermeye başlamasından çok önce ilk uygarlıklar oluşmaya başlamıştır. Prehistoryacılar bu yeniliklerin tek bir kaynaktan mı çıkıp yayıldığını yoksa birbirinden farklı yerlerde bağımsız olarak aynı anda mı başlamış olduğunu tartışmışlardır ancak son derece karmaşık bir arka plan nedeniyle bu tartışma zaman ve enerji kaybından başka bir şey değildir. Her iki görüş de gayet niteliksiz bir şekilde ortaya konduğu için savunulması mümkün değildir. Bu fenomenin ortaya çıkışı için bütün koşulların, tek bir yerde oluştuğunu ve daha sonra yayıldığını söylemek, en az coğrafyanın son derece değişken koşullarına, iklimsel ve kültürel mirasa rağmen aynı şeylerin aynı anda defalarca tekrarlanmış olmasını söylemek kadar yanıltıcıdır. Gözlemleyebildiğimiz şey, Yakındoğu’da birçok unsurun yoğunlaşmış olduğu ve bu yoğunlaşmanın, söz konusu yeni gelişmelerin gayet açık, aktif ve önemli bir şekilde merkezileştiğidir. Bu bakış benzer şekilde önemli ve tekil gelişmelerin başka yerlerde yaşanmadığı anlamına gelmez. Çömlekçilik görüldüğü kadarıyla ilk kez MÖ 10.000 civarında

Japonya'da yapılıyordu ve tarım dünyanın diğer kısmıyla hiçbir ilişkisi olmayan Amerika'da MÖ 5000 civarında başlamıştı.

İnsanoğlunun tarihöncesi dağınık ve düzensiz bir şekilde sonlanmıştı. Bir kez daha, tarihle arasında düzgün bir çizgi bulunmamaktadır. Tarihöncesinin sonunda ve tarihin başlangıcında var olan ilk uygarlıklar söz konusu olduğunda, insanların oluşturduğu toplumların eskisine oranla birbirinden çok daha fazla farklılaşmış oldukları, farklı çevrelere hâkim olmakta ve hayatta kalmakta çok daha başarılı oldukları bir dünyayla karşı karşıya kalıyoruz. Bu toplumların bir kısmı tarihin içinde de devam edecektir. Kuzey Japonya'daki Ainu'lar on beş bin yıl öncesine çok benzediği ileri sürülen yaşam tarzlarıyla birlikte geçen yüzyılda yok olmuşlardır. İsa'dan sonra 16. yüzyılda Kuzey Amerika'ya giden Fransızlar ve İngilizler atalarının on bin yıl önce yaptığı gibi avcılık ve toplayıcılıkla yaşamlarını sürdüren insanlarla karşılaşmışlardır. Amerika'da tarihöncesi, Yucatan'daki Maya uygarlığının yolunu açarken Platon ve Aristo yaşayıp ölmüşler, Avustralya Aborjinleri ve Eskimolar içinse tarihöncesi 19. yüzyıla kadar sürmüştür.

Kronolojide kaba ayrımlar yoktur, bu nedenle böylesine iç içe dokunmuş bir yapıyı çözmemize de yardımcı olamaz. Çok önemli bir unsur yeterince açıktır: MÖ 6000 ya da 5000 civarında, Eski Dünya'nın en az bir bölgesinde uygar yaşamın bütün temel yapıları vardır. Bu temellerin en derin kökleri yüz binlerce yıl geride, genetik evrimin yavaş ritminin belirlediği çağlarda yatmaktadır. Üst paleolitik dönemler boyunca değişimin temposu, kültürün yavaş yavaş önemli olmaya başlaması gibi çok önemli bir faktör tarafından hızlandırılmıştır ama izleyen dönemle kıyaslandığında bu bir şey sayılmaz. Uygarlık insanı ve çevresini örgütleyip kontrol etmek açısından bilinçli davranışlara yepyeni bir ölçü getirmiştir. Var olan zihinsel ve teknolojik kaynaklarla değişim süreçlerini hızlandıran dönüşümün temelleri üzerinde yükselmiştir. Her alanda çevrenin teknik anlamda kontrol edilebilmesinin, zihinsel süreçlerin ayrıntılandırılmasının, sosyal örgütlenmelerin değişmesinin, servet birikiminin ve nüfus artışının önünde çok daha hızlı bir gelişim evresi uzanmaktadır.

Bu konuda doğru bir perspektif oluşturmak önemlidir. Bazı modern bakış açılarına göre Avrupa ortaçağı uzun bir uykuda geçmiştir. Hiçbir ortaçağ uzmanı bunu elbette kabul etmeyecektir ama kendisini kapsayan süratli değişimlerden ve ortaçağ toplumunun görece hareketsizliğinden etkilenmiş olan 20. yüzyıl insanı, Şarلمان'nın Aachen'ında gelişmiş olan Romanesk sanatın 15. yüzyıl Fransa'sındaki şaşıaalı dönemine ulaşana kadar beş ila altı yüz yıl geçmiş olduğunu düşünecektir; kıyaslamak gerekirse, üst paleolitik Avrupa'da ortaya çıkmış olan ilk sanat bundan on kat daha uzun bir sürede önemli bir üslupsal değişim göstermiştir. Bundan da önce, ilk alet tiplerinin sürüp gitmiş olması değişimin temposunun daha da yavaş olduğunu göstermektedir. Hâlâ kavramanın kolay olmadığı temel değişimler ol-

maktadır. Bildiğimiz kadarıyla, son yirmi bin yıldır insan fizyolojisinde yeni bir şey yoktur, oysa ilk Pleistosenlerden kalan bir avuç fosil, yüzbinlerce yıl sürmüş olmakla birlikte muazzam bir dönüşümü kaydetmektedir.

Değişim yaratan güçler olan, insan ve doğa arasında bulunan zıtlıklar bu bölümde anlatmamız gerekenlerin arasındadır. İnsanoğlu, giderek artan bir şekilde kendi seçimlerini yapmış, hatta tarihöncesinde bile değişimin hikâyesi büyüyerek devam eden bilinçli bir uyum oluşturmuştur. Böylece hikâye tarih içinde de çok daha yoğun bir şekilde devam edecektir, etmektedir. İnsan hikâyesinin en önemli bölümünün bilinçliliğin hikâyesi olmasının nedeni budur. Bilinç çok uzun bir zaman önce yavaş genetik yürüyüşü kırmış ve her şeyi mümkün kılmıştır. İnsanoğlunun tanımlanabildiği ilk andan itibaren doğa ve gıda vardır; belki bunlar hiçbir zaman ayırıştırılmazlar ama insan elinden çıkmış olan kültür ve gelenekler giderek artan bir şekilde değişimin en büyük tayin edicisi olmuşlardır.

Bu tartışılmaz gerçeği dengelemek için iki düşünce ileri sürülmelidir. Bunlardan birincisi bizim türümüzün üst paleolitik çağdan beri kalıtsal bir kapasite artırımı göstermediğidir. İnsan fiziği yaklaşık kırk bin yıl kadar bir süre temel bir değişim göstermemiştir, eğer insanın ham zihinsel kapasitesinde bir farklılık varsa bu şaşırtıcı olur. Kırk bin yıl eski dönemlerle yeterli bir kıyaslama yapabilmek için çok kısa bir süredir. İnsanın tarihöncesi zamanlardan bu yana kazanmış olduğu sürat çok basit bir şekilde izah edilebilir: Aramızda insanlığı yetenekleriyle ileri doğru iten birçok kişi vardır ancak bundan da önemlisi, insanlığın kazanımlarının temelde kümülatif olmasıdır. Bu kazanımlar birikmiş, bir miras oluşturmuştur. İlkel toplumlara iyi kötü bazı kazanımlar miras kalmış, ileriye doğru atmış oldukları adımlar bu miras sayesinde şaşırtıcı bir büyüklüğe ulaşmıştır.

Bu düşünce spekülatifse ikinci düşüncenin böyle olmaması gerekiyor: *Homo sapiens*'in genetik mirası sadece bilinçli değişimler yapmasını, o güne kadar görülmemiş bir evrim yaşamasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda onu kontrol etmiş ve sınırlamıştır. Bu yüzyılda yaşanan birçok akıldışı olay kaderimizi bilinçli bir şekilde kontrol etmek açısından ne kadar dar sınırlarımız olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, hâlâ azimliyiz, hâlâ özgür değiliz, hâlâ özgün niteliklerimizin evrimsel seçim tarafından üretildiği bir doğanın parçasıyız. Bu durumu, ne devraldığımız mirastan ayırabiliriz ne de insan ruhunun biçimlenişini evrildiği süreçlerden aldıklarından ayrı tutabiliriz. Bu biçimleniş hâlâ bütün estetik ve duygusal yaşantımızın derinliklerinde yatmaktadır. İnsanoğlu bir içsel ikilem içinde yaşamaktadır. Felsefe, din, mitoloji bu ikilemle başa çıkmaya çalışmış ancak diğer yandan da bu ikilem tarafından biçimlenmiştir. Tarihöncesinden, tarihe doğru yol alırken, söz konusu ikilemin, çok kolaylıkla başa çıkmış olduğumuz coğrafya ve iklim gibi kör tarihöncesi koşullardan çok daha tayin edici bir etki yaratmış olduğunu unutmamak önemli. Bununla birlikte, önümüzde açılmakta olan tarihin kıyısında, artık tanıdığımız bir yaratıkla karşı karşıyayız. Bu yaratık değişim yaratan İnsan'dır.

İlk Uygarlıklar

On bin yıl önce, dünyanın şekli aşağı yukarı bugünkü gibiydi. Kıtaların dış çizgileri kabaca bildiğimiz şekildeydi, iletişimin ana bariyerleri ve kanalları hiç olmadığı kadar sabit kalmıştı. Son buzul çağının sonunda yaşanmış olan yüz binlerce yıllık altüst oluşla kıyaslandığında, iklim de artık istikrarlıydı; tarihçiler bu noktada sadece kısa vadeli dalgalanmaları göz önünde bulundurmamakla yetinirler. Önümüzde uzanmakta olan çağ (hâlâ yaşamakta olduğumuz çağ) değişimlerin çoğunun insan elinden çıktığı çağdır.

Uygarlık bu değişimin en büyük hızlandırıcılarından biri olmuştur. Bir tarihçiye göre uygarlık en az yedi kez başlamıştır; yani, en az yedi kez insan yeteneği doğal faktörlerle bir araya gelmiş ve doğayı kendi çıkarına kullanmak temelinde yeni bir hayat düzeni oluşturmuşlardır. Her ne kadar bütün bu başlangıçlar üç bin yıllık bir süreye yayılmış olsa bile –ki bu tarihöncesinin ucsuz bucaksız süreci düşünüldüğünde sadece bir andan ibarettir– ne aynı anda yaşanmışlardır ne de tümü başarılı olmuştur. Her bir uygarlık girişimi farklı yaşanmıştır, bazıları kazanımlarını sürdürerek hızla ileri gitmişler, bazıları ise görkemli başlangıçlar yapmış olmalarına rağmen çökmüş ya da yok olmuşlardır. Bunların hepsi de, önceki zamanlarda edinilmiş kazanımlarla kıyaslandığında, önemli ölçüde artan bir oranda değişime işaret ederler.

Bu ilk uygarlıkların bazıları dünyamızın temellerini oluşturur. Bazıları ise, onlardan kalanlara baktığımızda içimizde uyanan aidiyet duygusunun dışında hiçbir şey bırakmamışlardır geriye. Ne olursa olsun fıkırsel kazanımları, sosyal örgütlenmeleri ve teknolojileri çoktan unutulmuş olsa bile, geleneklerinin gücü, günümüzün kültürel haritasının tayin edicisi olmuştur.

MÖ 3500 ve 500 arasında kurulmuş olan ilk uygarlıklar dünya tarihinin ilk büyük kronolojik bölümlerini oluşturur.

İlk Uygar Yaşam

Eriha’da başından beri kesintisiz bir bahar yaşandığını ve bunun büyükçe bir vahayı beslemeye yettiğini biliyoruz. Bu durum hiç kuşkusuz insanların on bin yıl boyunca neden zaman zaman burada yaşamış olduklarını açıklar. Tarihöncesinin son dönemlerinde burada çiftçiler kümelenmişlerdir, nüfusu iki bin ila üç bine çıkmıştır. MÖ 6000’den önce, büyük ihtiyaçlar için muhtemelen sulama amacıyla yapılmış büyük su depoları kurulmuştur; ayrıca sürekli tamir edilen, savunma amaçlı olması muhtemel devasa bir de taş kulesi vardır. Demek ki burada yaşayanların savunmaya değer bir şeyleri vardı; malları vardı. Eriha önemli bir yerd.

Bunlara rağmen, bu bir uygarlık başlangıcı değildi; hâlâ çok şey eksikti, bizim aradığımız, uygarlık çağına dair üstünde durulmaya değer bir an sadece. İlk insanı zaman içinde yakalamaya benziyor biraz. Değişimin başlamadığını bildiğimiz loş bir bölge var ama çizginin hangi noktada geçilmiş olduğu konusunda hâlâ hemfikir olmayabiliriz. MÖ 5000 civarında, Yakınoğlu’nun tamamında bulunan köyler uygarlığın yükselişine imkân sağlayan tarımsal artıdeğer üretiyorlardı. Bazılarından geriye, karmaşık dini törenlerin ve neolitik dönemde çok yaygın bir şekilde görülen süslenmiş çömleklerin kalıntıları kaldı. MÖ 6000 dolaylarında, Türkiye’deki Çatalhöyük’te ilk tuğla binalar görüldü, burası Eriha’dan çok az daha yeniydi. Ancak uygarlık deyince genellikle tören, sanat veya belli bir teknolojinin varlığından daha başka bir şeyi kastediyoruz. Elbette ki insanların aynı yerde kümelenmesinden biraz daha fazla şey arıyoruz.

Bu biraz “eğitilmiş insan”dan söz etmeye benziyor: Herkes görür görmez eğitilmiş insanı tanıyabilir ancak eğitilmiş insanların tümü formel nitelikleri bakımından herkes tarafından tarif edilemez (örneğin, üniversiteye gidip gitmediği gibi); tabii ki gerekli ve şaşmaz bir gösterge olmadığı sürece. Sözlükler de “uygarlık” denilen şeyi tarif etmeye yetmiyor. *Oxford İngilizce Sözlüğü* tartışılmaz ancak gayet sınırlı ve yararsız bir tanım yapıyor: “*İnsanoğlunun gelişmiş veya ilerlemiş hali.*” Bizim karar vermemiz gereken şey ise ne kadar geliştiği ya da ilerlediği ve bunun hangi sınırlar içinde olduğudur.

Bazıları uygar toplumun uygar olmayan toplumdaki belli vasıfları bakımından ayrıldığını söylerler; yazılı eserlerden, şehirlerden, anıtsal yapılardan bahsedilir an-

cak buna katılmak güç, ayrıca tek bir noktaya dayanmamak çok daha güvenli. Eğer, kuşku ve sıradışı örnekler yerine, herkesin uygarlık demekle birleştiği örneklerle bakacak olursak hepsinin karmaşıklık açısından benzerlikleri olduğunu görürüz. Bunların hepsi, ilkel bir topluluğun çok daha üstünde deneyim çeşitliliğini mümkün kılan bir ayrıntı düzeyine erişmiştir. Uygarlık insanoğlunun belli bir kültürel potansiyele ulaşip kaynak fazlası yaratarak etkileşim içine girişine verilen isimdir. Uygarlık söz konusu olduğu zaman insanın gelişim kapasitesi yeni bir düzeye erişir ve bu gelişim büyük ölçüde sürdürebilir. Bu oldukça soyut bir durum olduğu için artık örneklerle dönme zamanı geldi demektir.

MÖ 4. yüzyılda bir yerler uygarlıkların hikâyesinin başlangıç noktasıdır ve bize kaba bir kronoloji çıkartmaya yardımcı olur. İlk bilinen uygarlık olan Mezopotamya'yla başlayalım. Bir sonraki örneğe uygarlığın çok kısa bir süre sonra, MÖ 3100 gibi ortaya çıktığı Mısır olacak. Yakındoğu'nun bir başka önemli ayrıacı ise MÖ 2000 civarında Girit'te ortaya çıkan "Minos" uygarlığı. Bu tarihten sonra, dünyanın bu kısmında önceliklerle ilgili ortaya çıkacak olan soruları görmezlikten gelebiliriz: Artık birbirini karşılıklı olarak etkileyen bir uygarlıklar bütünü mevcuttur. Bu arada, biraz daha doğuda, aşağı yukarı MÖ 2500 dolaylarında Hindistan'da ortaya çıkmış olan bir uygarlık daha vardır ve bir miktar okuryazarıdır. Çin'in ilk uygarlığı, daha sonra, MÖ 2. binyılın ortalarına doğru ortaya çıkar. Ardından Orta Amerika uygarlıkları gelir. MÖ 1500 civarı geçilmiştir ama yine de son örnek olan bitene yeterli bir cevap bulamayacak kadar etkileşimden uzaktadır. O tarihe kadar bir uyarıcı şok ya da daha öncekilerin mirası olmadan ortaya çıkmış herhangi bir uygarlık yoktur. Artık ön hazırlığımız, bu noktaları tartışmaya yeterli hale gelmiştir.

Bu ilk uygarlıkları (ortaya çıkışları ve biçimlenişleri bundan sonraki birkaç bölümün konusu olacaktır) genellemek çok zordur. Elbette tümü de uygar olmayan öncülerine kıyasla şaşırtacak denli yüksek olsa da düşük düzeyde teknolojik başarı göstermişlerdir. Bu bağlamda biçimlenişleriyle gelişmelerinin tayin edici faktörü mekânsaldır. Yine de coğrafyanın kısıtlılığını ucundan kemirmeye başlamışlardır. Dünyanın topografyası aşağı yukarı bugünkü gibiydir; kıtalar bugünkü şekillerini almış, iletişimi mümkün kılan kanallar ya da kısıtlayan bariyerler sabitleşmiştir ama artık bunları aşmak için gereken teknolojik beceriler gelişmektedir. İlk deniz yolculuklarını yönlendiren rüzgâr ve akıntılar çok fazla değişmemiştir, hatta MÖ 2000. yüzyılda insanlar onları kullanmayı ve onların belirleyici güçlerinden kaçmayı da öğrenmeye başlamışlardır.

Bu durum isabetle şunu gösterir: Çok erken dönemlerde insanlararası etkileşim mümkün olmuştur. Bu yüzden de uygarlığın farklı yerlerde standart bir şekilde başladığını dogma olarak kabul etmek akıllıca bir şey değildir. Bazı uygun çevrelerle, örneğin nehir yataklarıyla ilgili bazı argümanlar ileri sürülmüştür. Açıktır ki

nehir havzalarının zengin ve kolayca sürülebilir toprakları ilk şehirlere dönüşecek olan köylerde bir nüfus yoğunlaşması yaşanmasını desteklemiştir. Bu Mezopotamya, Mısır, İndus Havzası ve Çin’de böyle olmuştur. Nehir yataklarının olmadığı yerlerde de şehirler ve uygarlıklar yükselmiştir; Orta Amerika’da, Minos Girit’inde ve daha sonra Yunanistan’da. Son ikisinin dışarıdan önemli ölçüde etkilenmiş olmaları güçlü bir olasılıktır ama Mısır ve İndus Havzası da gelişmelerinin en başından itibaren Mezopotamya’yla ilişkide olmuşlardır. Böyle bir ilişkinin bulguları, birkaç yıl öncesine kadar, bütün uygarlıkları etkilemiş olan tek bir merkez olduğunu düşünmemize yol açmıştır ancak bu görüş artık o kadar da popüler değildir. Uzak Amerika kıtasında ortaya çıkmış olan uygarlıkların açıklanmasının zorluğu bir yana, radyokarbon tekniğinin gelişmesi sayesinde daha çok kronolojik bilgi sağlanmış olması varsayılan etkileşimin tarihlerini doğru çıkartmayı güçleştiriyor.

En doyurucu cevap uygarlığın, uygun bölgelerde önceden bir araya gelmiş olan bir dizi koşulun daha sonra uygarlık diye tanımlanacak şekilde yoğunlaşması olarak ortaya çıkıyor ancak farklı çevreler, dışarıdan gelen farklı etkiler ve geçmişten devralınmış olan farklı miras insanın dünyanın her yerinde aynı şekilde, aynı tem-poda, hatta aynı amaca yönelik bir şekilde davranmadığı anlamına geliyor. Sosyal “evrime” ait standart bir model olduğu düşüncesi “yayılma”nın ortak bir uygarlık kaynağından başladığı düşüncesinden erken çürütülmüştür. Şurası açıktır ki uygun bir coğrafi temel esastır; ilk uygarlıklarda her şey tarımsal artının varlığına dayanmaktadır ancak bir başka unsur da aynı derecede önemlidir; söz konusu bölgedeki avantajların farkına varmış olan insan kapasitesidir bu ve dış etkileşimler gelenek kadar önem taşıyabilir. Çin, ilk bakışta bütün dışsal etkilerden uzak görünmektedir ama orada bile dışsal etki ihtimali söz konusudur. Farklı toplumların, uygarlık için gerekli temel unsurları nasıl bir araya getirdiklerini tam olarak söylemek bu yüzden son derece güçtür.

İlk uygarlıkların izleri hakkında genel olarak doğru şeyler söylemek, nasıl ortaya çıktıklarını söylemekten daha kolaydır. Burada yine, kesin ve evrensel açıklamalar yapılamaz. Yazısı olmayan uygarlıklar vardır, bazı mekanik beceriler eşit olmayan bir şekilde ortaya çıkmıştır. Orta Amerikalılar, büyük inşaatları hayvan ve tekerlek kullanmadan yapmışlardır, Çinliler Avrupalılardan on beş bin yıl kadar önce demir işlemeyi öğrenmişlerdir. Uygarlıklar aynı büyüme modellerini izlememişlerdir; gerek başarılarında, gerekse güçlerini oluşturmakta çok büyük farklılıkları vardır.

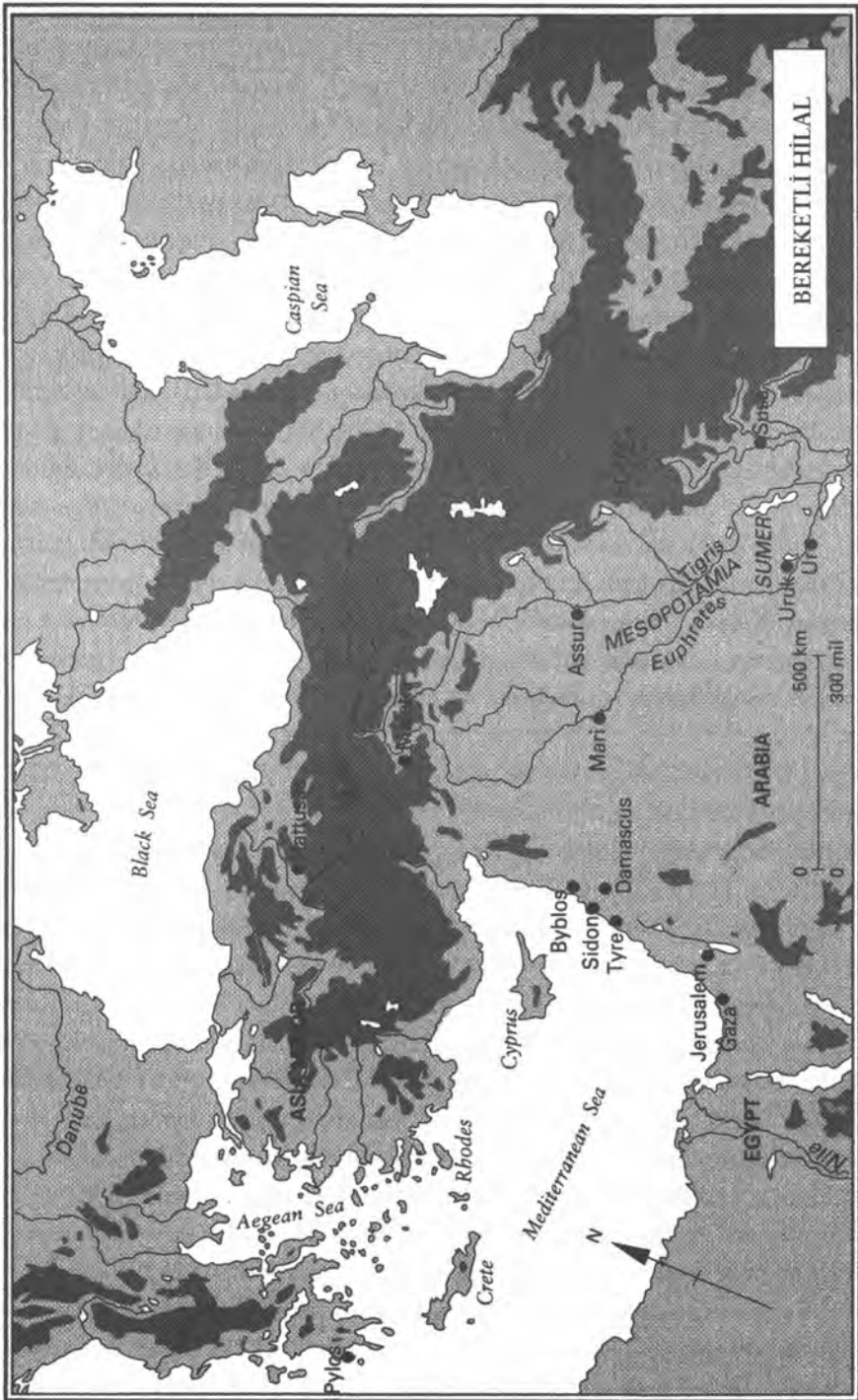
Bununla birlikte, ilk uygarlıklar tıpkı daha sonrakiler gibi, insanların değişimleri açısından birbirine benzeyen olumlu özellikler taşımaktadırlar. Erken toplumlar-dan daha çok, daha fazla erkeğin ve kadının müşterek çabasıyla fiziksel anlamda daha geniş **yığınlar** bir araya gelmiştir. “Uygarlık”¹ sözcüğünün Latince kökeni

1 “Uygarlık” İngilizcede civilization (Çev.)

kentleşmeyle bağlantılıdır. Açıkçası, bu sözcüğü yaratan kişi dengenin, dini bir merkez veya pazar çevresinde kümelenen tarımsal köylerin ilk gerçek kente doğru dönüşmesini kesin bir çizgiyle açıklamak isteyen, oldukça cüretkâr bir kişi olsa gerek. Yine de birçok başka kuruma nazaran kent uygarlık için gerekli kitleyi bir araya getirmiş ve yenilikleri şu ana kadar her çevreden çok daha fazla beslemiştir. Tarım tarafından üretilen servet birikimi uygar yaşamı besleyen özelliklerin oluşumunu kent içinde mümkün kılmıştır. Bu sayede, karmaşık bir dini yapının sonucu olan rahipler sınıfının var olması mümkün olmuş, ekonomik işlevlerin ötesinde büyük binaların yapılmasının önü açılmış ve nihai olarak yazı başlamıştır. Eski zamanlara göre anında tüketilemeyecek kadar büyük kaynaklar birikmiş ve yeni biçimler denenmiştir. Kültürel birikim dünyanın değişiminde yavaş yavaş ağırlığını artıran verimli bir araç haline gelmiştir.

Bir değişiklik hemen göze çarpar: Dünyanın değişik yerlerinde insan, diğerlerine göre farklılaşmaya başlar. İlk uygarlıklarla ilgili en açık görülebilen gerçeklerden biri tarz olarak şaşırtıcı farklılıklarıdır ama belki de çok ortada bir gerçek olduğu için genellikle bu durum gözden kaçır. Uygarlığın gelişi, farklılaşmanın hızlandığı bir dönemi açar, giyim kuşam, mimarlık, teknoloji, davranışlar, sosyal biçimler ve düşünceler farklılaşır. Bunun kökenleri tarihöncesinde yatmaktadır, insan o zamanlardan beri farklı yaşam tarzları, farklı varlık modelleri, farklı düşünce yapıları ve farklı fiziksel özellikleriyle var olmuştur. Bu, artık sadece çevrenin yarattığı doğal bir etki olmaktan çıkmış, uygarlığın yaratıcı gücü de işin içine girmiştir. Bu çeşitliliğin ortadan kalkması ancak 20. yüzyılda Batı teknolojisinin üstünlük kurmasıyla başlayacaktır. Alternatif toplum modelleri, ilk uygarlıklardan günümüze kadar, birbirleri hakkında çok az şey bilmekle birlikte daima var olmuştur.

Bu çeşitliliğin çoğunu yeniden bulmak çok zor. Yapabileceğimiz tek şey, zaman zaman bu çeşitliliğin var olduğunu hatırlamak. Başlangıçta, şu ana kadar kurtabildiğimiz yerleşmiş geleneklerin dışında aklın hayatına dair çok az ipucu var elimizde; sanatın simgeleri ve fikirlerle yazıda somutlanıyor. Fikirlerin ve simgelerin içinde kurulmakta olan dünyanın manzarasına ilişkin koordinatları oluşturan faraziyeleler mevcut ancak insanlar bazen bu manzarayı ellerinde tutmalarına rağmen orada olduklarını bilmiyorlar (tarih, insanların genellikle kendi haklarında bilmedikleri şeyleri keşfetmeleridir). Bu fikirlerin çoğu geri alınamaz hatta, eski uygarlıklarda yaşamış olan insanın dünyasını tarif eden biçimleri yakalamaya başladığımızda bile, her tarafı sarmış olan tarihsel yanlışlara düşme tehlikesinden korunmak için yoğun bir hayal gücüne ihtiyacımız var. Yazı bile, bize hem çok benzeyen hem de hiç benzemeyen yaratıkların zihinleri hakkında çok fazla bir şey ortaya koymuyor.

Yakındoğu'da farklı kültürlerin uyarıcı etkileri ilk ortaya çıkışlarından itibaren birbirinin üstüne binmiş ve hiç kuşkusuz ilk uygarlıkların ortaya çıkışının hikâyesi burada başlamıştır. Üç ila dört bin yıl kadar çeşitli ırkların gidiş gelişinin yarattığı altüst oluş tarihimizin başlamış olduğu bu bölgeyi hem zenginleştirmiş hem kesintiye uğratmıştır. Bereketli Hilal, tarihin büyük bir kısmında kültürlerin birbiriyle kaynaştığı muhteşem bir pota oluşturmuş, sadece yerleşim yeri değil, insanların ve fikirlerin aktığı bir geçiş kuşağı olmuştur. Bu durum, sonunda insanlığın düşüncelerini ve çoğu bugün bile varlığını sürdürmekte olan yerleşmiş geleneklerin, dillerin ve inançların birbirleriyle etkileşimini sağlamıştır.

Bu durumun nedenleri tam olarak açıklanamamıştır ama en kabul gören varsayım, söz konusu durumun kökeninde dışardan gelenlerle kalabalıklaşan nüfusun yattığını öne sürmektedir. Kalabalık nüfus, MÖ 4000 civarında toplam nüfusunun günümüz Almanya'sının nüfusu olan 80-90 milyon arasında tahmin edildiği bir dünya açısından çelişkili olabilir. Bir sonraki dört bin yıl süresince nüfus yüzde 50 artmış ve 130 milyona ulaşmıştır. Bu rakam, bugün kabul etmiş olduğumuz durumla kıyaslandığında belli belirsiz bir artışa işaret etmektedir. Bu oran, bir yandan türümüzün doğaya hâkim olmak üzere artışının göreceli yavaşlığını bir yandan da tarihöncesi zamanlarla kıyaslandığında, uygarlığın yeni imkânlarının insanın çoğalma ve zenginleşme eğilimlerini ne kadar güçlendirmiş olduğunu göstermektedir.

Böyle bir büyüme, daha sonraki standartlara göre hâlâ çok hafiftir çünkü kaynakların gayet kırılğan sınırlarına bağlı kalmıştır, bu kırılğanlık aşırı nüfusla ilgili söylenenleri doğrular. Yiyecek herhangi başka bir yerden sağlanmadan önce, kuraklık ya da kıtlık bir bölgenin kendini besleme kapasitesini aniden yok edebilmektedir. Sonucu en hızlı tayin eden şeylerden biri kıtlık olmalıdır ancak uzun vadede diğerleri daha önemlidir. Tarihin ilk dönemlerinin belli başlı göçlerine yol açan rahatsızlıklar arasında iklimsel değişiklikler hâlâ tayin edici bir faktördür. Kuraklıklar, korkunç kasırgalar, hatta birkaç onyıl sürmüş olan uç noktada düşük ve yüksek sıcaklıklar insanları göç etmeye ve değişik geleneklerden insanlarla karışarak uygarlık taşımaya itebilmiştir. Hem çatışarak hem de işbirliği yaparak, birbirlerinden öğrenmişler ve toplumlarının toplam potansiyelini artırmışlardır.

Yakındoğu tarihinin ilk dönemlerinin aktörleri olan insanların hepsi *Homo sapiens*'in üç ana etnik sınıfından (diğerleri Negroid ve Mongoloid olarak sınıflanır) biri olan açık tenli insan ailesine mensuptur (bunlara bazen Kafkas denmiş ve bu terim kafaları karıştırmıştır). İnsanları birbirinden ayıran şeylerden biri de dilsel farklılıklardır. İlk uygarlıklar sırasında Bereketli Hilal'deki insanların hepsi filolojik temelde ya Kuzey Afrika'da veya Kuzeydoğu Sahra'da evrilmiş olan "Hamitik",

ya Arap Yarımadası'nda "Samitik" dilleri konuşanlardan, ya Güney Rusya'da konuşulmaya başlayan ve daha sonra MÖ 4000 civarında Avrupa'yla İran'a yayılan "Hint-Avrupa" dillerini konuşanlardan ya da Gürcistan'ın gerçek "Kafkasya" dillerini konuşanlardan oluşuyordu. Bu diller erken Yakındoğu tarihinde *dramatis personae*¹ olarak tanımlanmıştır. Tarihi merkezleri, tarımın ve uygarlığın çok erken bir tarihte ortaya çıktığı bir bölgeye yayılır. Epeyce yerleşik bir bölgedeki bolluk, merkezden uzakta yaşayan insanları da buraya çekmiş olmalı.

MÖ 4000 civarında, Bereketli Hilal'in büyük bir kısmı işgal edilmiştir, artık ilk uygarlıklara çerçeve oluşturabilecek sonraki üç bin yılın özetini çıkartmaya başlayabiliriz. Sami kavimler muhtemelen bu tarihten itibaren yayılmaya başlamışlar, MÖ 3. binyılın ortalarına doğru baskıları artmaya başlamış (uygarlığın ortaya çıkışından çok sonra), Orta Mezopotamya'da Dicle ve Fırat Nehirlerinin orta kısımları boyunca yerleşmişlerdir. Sami kavimlerin Mezopotamya'nın kuzeydoğusunda bulunan daha yüksek yerlerde tutunmuş olan Kafkas halklarıyla karşılıklı etkileşimi ve rekabeti, bazı araştırmacıların belirttiğine göre tarihin başından beri bölgenin ayırt edici özelliklerinden biri olmuştur. MÖ 2000'lerden itibaren Hint-Avrupa dillerini konuşan halklar sahneye girer. Hititler Avrupa'dan Anadolu'ya geçerler, Anadolu'nun içlerindeki ilerleyişleri doğudan gelen İranlılarla çakışır.

MÖ 2000'le MÖ 1500 arasında, Sami ve Kafkas kavimlerle bunların alt grupları Hilal'de birbirleriyle karışır ve çatışır. Hamitiklerle Samitiklerin arasındaki ilişkiler eski Mısır'ın siyasi tarihinin arka planını oluşturur. Bu senaryo oldukça izlenimci bir senaryodur. Tek değeri, eski Yakındoğu'nun temel dinamiklerini ve ritmini anlamaya yardımcı olmasıdır. Bu tarihin ayrıntılarından çoğu (görüleceği gibi) hâlâ çok kesin bilinmiyor, akışın sürmesiyle ilgili söyleyebileceklerimiz ise çok az. Bununla birlikte, nedeni ne olursa olsun, halkların bu hareketliliği ilk uygarlığın ortaya çıkışının ve gelişiminin arka planını oluşturur.

1 *Dramatis personae*: Latince bir oyundaki kişiler. Bir piyes metninde, ön sayfada yer alan oyuncuların listesi. (Çev.)

Eski Mezopotamya

Uygarlık olarak tanımlanabilecek bir şeyin ilk ortaya çıkışına en iyi örneklerden biri olarak Mezopotamya'nın güneyinde, Dicle ve Fırat Nehirlerinin oluşturduğu 1100 km uzunluğundaki topraklar gösterilebilir. Bereketli Hilal'in bu ucu, neolitik dönemlerde tarım köyleriyle dolmuştur. Bunların içindeki en eski yerleşimlerden bazıları, asırlar boyunca ülkenin üst kısmından taşınan sular ve nehirlerin yıllık taşmasıyla toprağın iyice zenginleştiği güney uçta yer almaktadır. Su tedarikinin sürekli ve rahatça yapıldığı bu bölgede tarım yapmak her yerden çok daha kolay olmuş olmalıdır. Böyle bir şey mümkündür çünkü yoğun yağmurlar az ve düzensizdir nehir yatağı çoğunlukla kendisini çevreleyen topraklardan daha yüksektir. Yapılan bir ölçüme göre, MÖ 2500 civarında Mezopotamya'da yetiştirilen tahıl, bugünkü en kaliteli Kanada buğdayından daha verimlidir. Burada, çok eski tarihlerde, muhtemelen günlük tüketimin üstünde mahsul alınmaktadır, ürün fazlası da kaçınılmaz olarak şehir yaşantısının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Daha da ötesi, deniz çok yakın olduğu için balık da bulunmaktadır.

Böyle bir durum, bir fırsat oluşturduğu kadar tehlikelidir de. Dicle ve Fırat, aniden ve şiddetli bir şekilde yataklarını değiştirmekte, deltanın bataklık ve yumuşak toprağını hendekler ve bentlerle desteklemek zorunlu hale gelmekte, suyun başka yerlere taşınması için kanallar açmak gerekmektedir. Bu teknikler binlerce yıl sonra bile hâlâ Mezopotamya'da görülmektedir. Üzerine evlerin yerleştirildiği kamıştan ve çamurdan platformlar bu bölgede çok eski tarihlerden beri vardır. Ekim yapılan bu alanlar toprağın en zengin olduğu yerlerde toplanmıştır. Boşaltma ve sulama kanalları ancak kolektif bir emekle yönetilebilmektedir. Toprak ıslahı için sosyal örgütlenme hiç kuşkusuz bu durumun bir başka sonucudur. Nasıl olursa olsun, bataklıklardan toprak yaratmanın kaçınılmaz bir kazanım oluşunun insanların bir arada yaşamalarına yeni bir biçim verdiği tartışılmaz.

Nüfus arttıkça, yiyecek elde etmek için daha çok toprağa gerek duyulmuştur. En sonunda, daha önce ayrılmış topraklarda yaşamakta olan değişik köylerdeki insanlar, toprak talebi nedeniyle karşı karşıya gelmişlerdir. Bundan önce, farklı su-

lama ihtiyaçları nedeniyle de birbirleriyle ilişki kurmuş olabilirler. Seçenekler çok değildir: Ya savaşacaklar ya da işbirliği yapacaklardır. Her iki durumda da kolektif bir örgütlenmeye ve güç kümelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yolun üstünde bir yerlerde, insan kendini korumak veya çevreyi yönetmek amacıyla daha geniş birlikler oluşturma noktasına gelmiştir. Bunun fiziksel sonuçlarından biri kenttir. Çamurdan duvarlar önce setleri aşan selden ve düşmanlardan korunmak için yapılmıştır. Yerel inancın tapınağının kurulması için buranın seçilmesi mantıklıdır; tapınak toplumun otoritesi arkasında durmaktadır ve teokrasinin hâkimi olan başrahip tarafından yönetilmektedir.

Bunun gibi bir şey –ne olduğunu bilemeyiz– MÖ 3. ve 4. yüzyıllarda Güney Mezopotamya ve bu bölgeyle uzun zamandır ilişkide olan neolitik kültürün diğer kuşakları arasındaki farklılığı belki açıklayabilir. Çömlekçiliğe ve karakteristik tapınakların varlığına ilişkin bulgular, Mezopotamya’yla Anadolu’nun neolitik kültürleri olan Asur ve İran arasında çok fazla ortak nokta olduğunu gösteriyor. Ancak Yakındoğu’daki birbirine benzer köy yaşantısı modeli, göreceli küçük bir alanda daha hızlı büyümüş ve başka bir şeye dönüşmüştür. Sümerler bu zemin üzerinde ilk gerçek şehirleşmeyi ve göze çarpan ilk uygarlığı yaratmışlardır.

Sümer, bugünkü sahilin 160 km güneyine kadar uzanmakta olan Güney Mezopotamya’nın eski adıdır. Burada yaşayan halklar, güneybatıda Samilerden ve kuzeyde Dicle’nin öteki kıyısında yaşamakta olan Elamit’lerden farklı olarak Kafkas ırkına mensuptular. Araştırmacılar Sümerlilerin –bunlar daha sonra Sümerce olarak tanımlanacak dili konuşuyorlardı– bölgeye ne zaman geldikleri konusunda hâlâ hemfikir değiller; MÖ 4000 civarından beri bölgede yaşıyor olabilirler. Bilmediğimiz kadarıyla uygar Sümer halkı bölgede daha önceden beri yaşamakta olan halkları da kapsayan bir ırksal karışımdı, kültürü de yabancı ve yerel unsurların birbirine karışmasıyla meydana gelmiş bir kültürdü.

Sümer uygarlığının kökleri derindir. Halkı çok uzun bir zamandır komşularından daha farklı bir yaşam tarzını paylaşmıştır. Halk köylerde yaşamaktadır ve az da olsa sürekli nüfus barındıran birkaç tane kült merkezi bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Eridu, muhtemelen MÖ 5000 yılında kurulmuştur. Eridu tarihsel dönem içinde düzenli bir şekilde büyümüş ve dördüncü bin yılın ortasında, bazılarının Mezopotamya anıtsal mimarisinin özgün modeli olduğunu düşündükleri bir tapınak kurulmuştur. Gerçi tapınaktan geriye, üzerinde yükseldiği platformdan başka bir şey kalmamıştır. Bu tür kült merkezleri çevresinde yaşayan insanlara hizmet vermektedir. Bunlar gerçek kentler değildir ama ibadet ve hacılık merkezleri olmuşlardır. Bu merkezlerde, sürekli yaşayan bir nüfus olmayabilir ancak genelde daha sonra çevresinde kristalleşecek olan kentlerin merkezi olma işlevini görmüşlerdir. Bu durum, eski Mezopotamya’da hep var olmuş olan din ve iktidar ilişkisini

açıklamaya da yardımcı olur. MÖ 3000’de, bu tür sitelerin bazılarında çok büyük tapınaklar bulunmaktadır. Uruk’ta (burası İncil’de Erek olarak geçmektedir) çok görkemli bir tapınak yapılmıştır. İnce ince süslenmiş olan tapınağın 2,5 m çapında kerpiçten sütunları vardır.

Çömlekçilik, uygarlık öncesi Mezopotamya’yı tarihsel dönemlere bağlayan en önemli kanıtlardan biridir. Neolitik evrimden niteliksel olarak farklı, kültürel olarak önemli bir şeyin gelişmekte olduğunu gösterir. Ünlü Uruk çömlekleri (bu ismi bulundukları bölgeden almışlardır) daha önce bulunanlardan daha sönük, daha az heyecan vericidir. Bu çömlekler aslında seri üretim ürünüdür, hepsi aynı standart tornadan çıkmıştır (tekerlek ilk kez ortaya çıkmıştır). Bunların üretilmiş olması uzmanlaşmış ustaların varlığının güçlü bir kanıtıdır; bu sanat, artideğer üretmeye yetecek ve yaratıları değiş tokuş edecek kadar zengin bir tarım tarafından desteklenmiş olmalıdır. İşte bu değişim, Sümer uygarlığının hikâyesini artık uygun bir şekilde başlatabilir.

Sümer uygarlığı bin üç yüz yıl sürmüştür (kabaca MÖ 3300–2000 arası). Bu süre aslında Şarلمان çağıyla bizim aramızdaki süre kadardır. Yazı ilk başlarda icat edilmiştir. Yazının icadı, buhar çağına gelene kadar, tarımın icadı kadar büyük bir önem taşır. Yazı, insanın bu beceriye sahip olduğu sürenin yarısında, çoğunlukla kil üzerine yazılmıştır. Yazmak, üzerine küçük resimlerin kazındığı kil üstünde yuvarlanabilen silindir mühürlerin keşfiyle gelişmiştir; çömlekçilik dejenere olmuştur belki ama bu mühürler Mezopotamya’nın en büyük sanatsal kazanımlarından biridir. İlk yazıları piktogramlar veya basitleştirilmiş resimler izlemiş (temsili olmayan iletişime doğru bir adımdır bu), kil tabletler yazıların tablet üzerine kamıştan bir çubukla kazınmasından sonra pişirilmiştir. En eskileri Sümerlilere ait olan bu tabletlerde bazı notlara, mal listelerine, makbuzlara rastlanması amaçlarının ekonomik olduğunu vurgular ve akıcı bir düzyazı olarak okunamazlar. İlk defterlerde ve hesap defterlerindeki yazılar, yavaş yavaş, kesik uçlu bir kamışın kenarıyla kil üzerine basılmış gibi bir şekli olan çivi yazısına evrilmiştir. Bununla piktogram formundaki kırılma tamamlanmıştır. Bu evrede işaretler ve işaret grupları sesçil ve hecesel unsurlardan oluşmuş, bunların hepsi aynı kesik uçlu temel şeklin kombinasyonlarıyla ifade edilmiştir. Bu yazı biçim olarak o tarihe kadar kullanılmış olan işaretle iletişimden çok daha esnektir ve Sümerler buna MÖ 3000’den çok kısa bir süre sonra ulaşmışlardır.

Sümer diliyle ilgili epeyce şey bu yüzden bilinmektedir. Bu dilde kullanılan bazı kelimeler günümüze kadar ulaşmıştır; bunlardan biri “alkol” kelimesinin özgün formudur (ilk bira tarifi de onlardan kalmadır). Ama dilin en büyük kazancı yazılı formlarda ortaya çıkmış olmasıdır. Yazı hem dağıtan hem de sabitleştiren bir şey olmalıydı. Bir yandan iletişim için büyük imkânlar ortaya koyuyor, bir yandan

da pratiği sabitleştiriyordu çünkü o güne dek konuşma geleneğiyle süregelen bir bilgiyi kayıt altına almayı mümkün kılıyordu. Yazı, toprakların sulanması, hasat ve mahsulün depolanması gibi büyümekte olan bir toplum için temel bazı karmaşık işlemleri çok daha kolaylaştırmış olmalıdır. Yazmak, kaynaklara hâkim olmak açısından da daha etkilidir. İktidarı çok büyük ölçüde tahkim etmiş ve iktidarın yazma tekeline elinde tutan rahip sınıfıyla olan bağlarını vurgulamıştır. İlginçtir ki mühürlerin ilk kullanımları ekinlerin boyutlarını belirtip tapınak tarafından alınışlarını belgelemek amacını taşıdığından, bu durumla bağlantılı olarak ortaya çıkar. Bu mühürler insanların ürünlerini tapınağa getirdiklerini ve kendi ihtiyaçları için gerekli yiyeceklerle malzemeleri de oradan aldıklarını, dağıtım mekanizmalarını merkezileştirmiş bir ekonominin ilk işlemlerini belgelerler.

Bu belgelerin yanı sıra yazının keşfi geçmişi tarihçinin önüne bir başka bakımdan da açmıştır. Tarihçi artık düşünce yapısından söz ederken geçerli bazı kaynaklara ulaşmıştır. Bunun nedeni yazının edebiyatı kucaklamasıdır. Dünyanın en eski hikâyesi *Gılgamış Destanı*'dır. Elimizdeki en bütünlüklü nüsha MÖ 7. yüzyıldan kalmadır ancak öykü Sümerlilerin zamanında ortaya çıkmıştır. MÖ 2000 yılından kısa bir süre önce yazıldığı da bilinmektedir. Gılgamış Uruk'ta hüküm sürmüş olan gerçek bir kişidir. Dünya edebiyatının bilinen ilk bireysel kahramanıdır. Başka şehirlerde de adına rastlanmıştır ancak adı ilk kez bu kitapta ortaya çıkmış olmalı. Modern okuyucu için destanın en etkileyici kısmı bir gemi yaparak kurtulmuş olan bir ailenin dışında bütün insanlığı yok eden büyük selden söz ediyor olmasıdır; yeni bir insan ırkı sel çekildikten sonra bu aileden filizlenecektir. Bu bölüm, destanın ilk nüshalarında bulunmamaktadır ancak Yakındoğu'da pek çok biçimi bulunan ayrı bir şiiirden geldiği sanılmaktadır. Aşağı Mezopotamya, hiç kuşkusuz yaşamın sürmesi için son derece gerekli olan sulama sistemlerini sürekli tehdit eden sellerden dolayı büyük sorunlar yaşamaktadır. Seller, belki de çok büyük bir facia olarak görülmektedir. Belki de bazı araştırmacıların tespit etmiş oldukları Sümer dinindeki karamsar fatalizmin anahtarı da budur.

Bu karamsar ruh hali destanı da belirler. Gılgamış, insanın zaafı nereden konmuş olan tanrıların demirden yasalarına karşı kendini öne atar ve bitip tükenmez arayışı sırasında çok büyük şeyler yapar ama sonunda zafer yine tanrılarındır. Gılgamış da ölmelidir.

Kahramanlar, bilge insanlar tıpkı yeni ay gibi büyüyüp sonra yok oluyorlar. İnsan diyecek ki "Kim böylesine yüce ve güçlü bir şekilde hüküm sürmüş ki?" Tıpkı karanlık aylar gibi, gölgeli aylar gibi, işte artık o olmadan ışık da yok. Ah Gılgamış, senin düşünün anlamı bu değil miydi? Sana krallık verildi, tıpkı senin kaderin gibi; hiç bitmeyecek bir yaşam senin kaderin değildi ki.

Bu karamsar ruh halinin ve bir uygarlığın dinsel mizacının ortaya konmasının

ötesinde, bu destanda eski Mezopotamya tanrıları hakkında birçok bilgi vardır. Tarihin izini buradan sürmek güç olduğu gibi, tarihsel anlamda Gılgamış'la ilintilendirmek de kolay değildir. Özel olarak tek afet niteliğindeki bir seli arkelolojik anlamda tanımlamaya kalkışmak, her ne kadar elimizde sürekli tekrarlanan sel-lerle ilgili bol miktarda bulgular olsa da, çok anlamlı değildir. Sudan en sonunda toprak çıkar: Belki de bize dünyanın yaratılışının, yaradılışın hikâyesi verilmiştir. İbranilerin kutsal kitabında dünyanın Tanrı'nın isteğiyle sulardan çıktığı anlatılır. Bu hikâye en eğitilmiş Avrupalıları bile binlerce yıl boyunca tatmin etmiştir. Sümerlilerin entelektüel kökenlerimizi kendi tarih öncelerinde, tarım yaptıkları toprakları Mezopotamya deltasındaki bataklıklardan elde edişlerini mitleştirmelerine borçlu olduğumuza dair bir spekülasyon, insana çok ilginç geliyor ancak tek spekülasyon bu değildir. Dikkatle baktığımızda, destanla İncil'in en iyi bilinen hikâyelerinden biri olan Nuh'un Gemisi arasındaki paralellikleri görebiliriz.

Bu hikâye, Sümer düşüncesinin tarihin odağı Yukarı Mezopotamya'ya taşındıktan çok sonra bile Yakındoğu'ya yayılmış oluşunun muhtemel önemine dair bazı ipuçları veriyor. Destanın farklı nüshaları ve bölümleri, bu bölgeye, MÖ 2. bin yıl boyunca egemen olmuş halkların bıraktığı kalıntılarda ve arşivlerde bulunmuştur. Modern zamanlarda yeniden keşfedilene kadar kaybolmuş olsa bile Gılgamış, iki bin yıl kadar bir süre birçok dildeki edebiyatın bilerek atıfta bulunduğu bir isim olmuştur. Sümer dili asırlar boyunca tapınaklarda ve yazı okullarında yaşamıştır. Bu süre Klasik Batı Roma dünyasının çöküşünden sonra, öğrenilmiş bir dil olan Latincenin Avrupa'da konuşulmakta olan dillerin kargaşasında varlığını sürdürdüğü kadar bir süredir. Kıyaslama yapmak önemlidir çünkü edebi ve dilsel gelenekler dünyayı farklı şekillerde görmeyi empoze eden, kısıtladığı kadar izin veren fikirlerin ve görüntülerin bir araya gelmesinden oluşur. Şurası muhakkak ki tarihsel ağırlıkları vardır.

Sümer dilini canlı tutan en önemli fikirlerden biri büyük bir olasılıkla dindi. Ur ve Uruk gibi siteler, MÖ 1. ve 2. binyıl boyunca Yakındoğu'daki diğer dinlere dönüşecek olan fikirlerin yatağıdır. Bu dinler dört bin yıl sonra tanınmayacak kadar farklı formlara dönüşmüş olsalar bile bütün dünyayı etkilemişlerdir. Örneğin, Gılgamış Destanı'nda Enkidu adında bir adamdan, ideal bir insandan söz edilir. Bu kişinin masumiyetini kaybedişi cinsel yolla olur, bir fahişe tarafından baştan çıkarılır, daha sonra onun için sonuç uygarlaşmak olsa da, doğayla kurmuş olduğu mutlu uyumu kaybeder. Edebiyat bize, öteki ve daha sonraki toplumların mitolojilerinde yer alan bu tür üstü kapalı imaları gözlemlene imkânı sağlar. İnsan, edebiyatla, daha önce kurban sunaklarına, kilden figürlere, tapınakların ve mabetlerin planlarına gizlemiş olduğu anlamları açıklamaya başlar. İlk Sümerliler zamanından kalma edebi metinler, çok erken bir tarihte, doğaüstüne ilişkin hiçbir yerde görül-

mediği kadar karmaşık ve ayrıntılı bir insan söyleminin yaratılmış olduğunu da ortaya koyar. İlk kentlerin merkezinde yer alan tapınakların büyüklüğü ve görkemi giderek artar (bir bakıma, yeni tapınakları öncellerinden kalma kalıntıların üzerine inşa etme geleneği de bu durumu etkilemiştir). Tapınaklarda, iyi mahsul almak için tanrılara kurbanlar verilir. Daha sonra kült gelişir, 480 km ötede Dicle kıyısındaki Asur'a kadar yayılır. Bir tapınakta da Lübnan'dan getirilen sedir ağaçlarıyla Anadolu'dan getirilen bakır kullanılır.

Eski toplumların hiçbiri dine bu kadar büyük önem vermemiş ya da dinin desteklenmesi için kolektif emeğini hiç bu kadar bölmemiştir. Bunun, eski toplumların hiçbirinde insanların kendilerini tanrıların iradesi karşısında çaresiz hissetmemiş olmasından kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Eski dönemlerde Aşağı Mezopotamya dümdüzdü. Çamur yatakları, bataklık ve sudan oluşan tekdüze bir manzaraya sahipti. Tanrıların yerleşebileceği dağlar yoktu, insanların önünde bomboş bir cennet, dayanılmaz bir yaz güneşi, hiçbir şekilde korunmanın mümkün olmadığı durmadan esen rüzgârlar ve sel sularının direnilmesi imkânsız gücü uzanıyordu. Tanrılar ya bu güçlerin içinde ya da düzlüklere egemen olan “yüksek yerlerde” tuğladan yapılmış olan kulelerde veya Babil Kulesi gibi ziguratlarda oturuyorlardı. Sümerler, kendilerini tanrılar için çalışmak üzere yaratılmış insanlar olarak görüyorlardı.

MÖ 2250'den itibaren, doğal güçlerin ve unsurların kişileştirilmesiyle meydana gelmiş bir tanrılar panteonu Sümer uygarlığında ortaya çıkar. Bu panteon, Mezopotamya dininin omurgasını ve teolojinin başlangıcını oluşturmuştur. Özünde, her kentin kendine ait bir tanrısı vardı. Muhtemelen bu duruma şehirlerdeki siyasi değişiklikler de etki etmiştir. Tanrılar sonuç olarak insanın, insan toplumuna bakışını yansıtacak ve bozacak şekilde bir tür hiyerarşi içinde yer alırlar. Gelişim içindeki Mezopotamya tanrıları insan şeklinde resmedilmişlerdir. Her birine özel bir faaliyet alanı ya da rol verilmiştir. Bir tanesi hava tanrısıdır, bir diğeri su, bir diğeri de pulluk. İştar (daha sonra Sami dilindeki adıyla tanınmış olduğumuz tanrıça) hem sevgi ve üreme tanrıçasıdır hem de savaş. Hiyerarşinin en üst sırasında rollerini birbirinden ayırmanın hiç kolay olmadığı üç erkek tanrı yer almaktadır: Anu, Enlil ve Enki. Anu, tanrıların babasıdır. Enlil, ilk başlarda en çok değer verilen tanrıdır; o “havanın efendisi”dir ve onsuz hiçbir şey yapılamamaktadır. Sümerler için tamı tamına hayat anlamına gelmekte olan bilgelik ve tatlı sular tanrısı Enki, bir öğretmen ve hayat verendir, Enlil'in biçimlendirdiği düzeni o korumaktadır.

Ayrıntılı ayinlerle tanrıların gönülleri alınıyor, kendilerine tapılması gerekiyordu. Bunun karşılığında onlar da yaşamak ve güzel bir hayat sürmek için bolluk ve uzun günler taahhüt ediyorlardı ama daha fazlası yoktu. İnsanların, Mezopotamya'daki hayatın belirsizliğinin ortasında, korunacaklarına dair bir duygu taşımaları esastı. İnsanlar kaprisli bir evrende, tanrıların teminatına ihtiyaç duyuyordu. Tanrılar

–her ne kadar Mezopotamyalıların bu şekilde açıklamaları mümkün olmasa bile– çevreyi kontrol etmek için gereken temel tutumların kavramlaştırılmış haliydi. Sel ve kum fırtınası gibi felaketlere direnebilmek için her yıl tekrarlanan büyük bahar bayramlarında tanrılar evlendiriliyor, mevsim döngülerinin sürekliliği sağlanıyor ve yaradılış hikâyesi yeniden kurgulanıyordu. Böylece, dünyanın varlığı bir yıl daha teminat altına alınmış oluyordu.

İnsanoğlunun daha sonra ifadesini dinde bulacak olan en önemli ihtiyaçlarından biri de kaçınılmaz ölümün dehşetiyle başa çıkmaktı. Sümerliler ve onların dini fikirlerinin mirasçıları inançlarından bu anlamda çok az yararlanabildiler. Şu ana kadar inançlarını kavrayabildiğimiz kadarıyla ölümden sonraki yaşamın süreceği dünyayı kasvetli karanlık bir yer olarak görüyorlardı. Burası “karanlıkta oturanların, çorbalarına toz toprak, etlerine kil bulaşmışların yeri, süslenmek için kuşların kanatlarını takarlar, kilitli kapının ardında alacakaranlık ve sessizlik uzanır” diye tarif edilen bir dünyadır. Bu düşüncenin içinde daha sonraki Sheol, yani cehennem kavramının kökeni vardır. Törenlerden bir tanesi intiharla ilgilidir. 3. binyılın ortalarında bir Sümer kralı ve kraliçesi mezarlarına, herhalde uyuşturucu bir içki içmiş hizmetkârlarıyla birlikte girerler. Bu durum, ölenlerin, maiyetlerine ve muhteşem mücevherlerine en az dünyadaki kadar ihtiyaç duydukları bir yere gittiklerini düşündüklerini belirtmektedir.

Sümer dininin önemli siyasi yanları vardır. Bütün toprakların asıl sahibi tanrılardır; kral muhtemelen bir rahip kral ve savaşçı bir lider olarak tanrıların vekilidir. Hiçbir insan elbette ki ondan hesap soramaz. Bu vekalet rahipler sınıfının ortaya çıkışı anlamına da gelmektedir. Bu açıdan da Doğu’nun kahinler, biliciler ve bilgeler geleneğinin kökeni Sümer uygarlığında yatar. Sümerler, çivi yazısını ezberlemeye ve kopyalamaya dayalı ilk eğitim sisteminin de kurucusudur.

Sümer dininin yan ürünleri arasında insan suretlerinin sanat yoluyla dışa vurumunun ilk örnekleri bulunur. Özellikle de tek bir dini merkezde, Mari’de törenlere katılan insan figürleri bulunmuştur. İnsanlar zaman zaman alaylar şeklinde gruplaşmışlardır; böylece resim sanatının en önemli temalarından biri ortaya çıkmıştır. İki ana tema daha vardır: savaş ve hayvanlar âlemi. Bazıları Sümerlerin ilk portrelerine derin anlamlar yüklemişlerdir. Onlara göre bu portrelerde uygarlığın mümkün kıldığı hayranlık verici kazanımlar, bir haşmet ve başarı hali göze çarpmaktadır. Bu da yine spekülatiftir. Sümer sanatında ilk kez, o güne dek bizden gizlenmiş olan gündelik yaşamı da görmek mümkündür. Bu resimlerden, Sümerlerin yaygın ilişkilerini ve diğerleriyle yani komşularıyla temel benzerliklerini de çıkarabiliriz. Bu resimlere bakarak geniş bir bölge olan Eski Yakındoğu’daki hayatın nasıl yaşandığına ilişkin bazı çıkarımlarda bulunmak çok yanlış olmaz.

Mühürler, anıtlar ve resimler bir tür kürklü (koyun ya da keçi postu olabilir)

etek giymiş insanları gösterir. Kadınlar zaman zaman omuzlarına sararlar bu postu. Erkekler çoğunlukla tıraşlıdır. Askerler de aynı kostümleri giyer ama diğerlerinden silahları ve zaman zaman giydikleri benekli bir takkeyle ayrılırlar. Lüks boş zamanlara özgü bir şeydir. Günümüze kalmış epeyce bir mücevherin ise durumu farklıdır. Mücevher statü sembolüdür ve artık karmaşılaşmaya başlamış bir toplumsal yapının da belirtisidir. Günümüze kalanlardan biri de içkili bir eğlencenin gösterildiği bir resimdir. Bir grup erkek, ellerinde kadehlerle sandalyelere oturmuş, müzisyenleri dinlemektedirler. Böyle resimlerde Sümerler bize daha az uzak görünüyorlar.

Sümer evlilikleri daha sonraki toplumlardaki evliliklerle büyük benzerlikler taşır. Meselenin püf noktası gelinin ailesinin rızasıdır. Gelinin ailesi tatmin edildikten sonra tek eşli evlilik birliği kurulur ve bir sözleşmeyle belgelenir. Ailenin reisi kocadır. Koca hem akrabalarının hem de kölelerin asıl sahibidir. Bu model çok yakın tarihlere kadar dünyanın birçok yerinde görülmüştür ancak yine de ilginç nüanslar vardır. Yasal ve yazılı kanıtlar en eski zamanlarda bile Sümerli kadınların kendilerinden çok daha sonra yaşamış olan Yakındoğulu kızkardeşlerinden daha az ezildiklerini gösterir. Sami ve Sami olmayan gelenekler burada ayrışır. Sümerlerin tanrılara dair hikâyeleri kadın cinselliğinin tehlikelerinden, hatta korkutucu gücünden haberdar bir toplumu anlatırlar. Sümerler tutku üzerine yazmış olan ilk halktır.

Bu tür şeyleri yerleşmiş geleneklerle ilişkilendirmek kolay değildir ama Sümer yasaları kadınları sadece mal olarak görmez. Kadınlara önemli haklar verilmiştir, hatta özgür bir adamın çocuklarının annesi olan bir köle kadın bile yasalar tarafından belli ölçüde korunmuştur.

Boşanma anlaşmaları kadınlara erkekler kadar eşlerinden ayrılma hakkını vermiş ve boşanmış kadınlara eşit davranılmasını sağlamıştır. Her ne kadar zina yapan kadın ölüm cezasıyla cezalandırılırken erkek böyle bir ceza almıyorsa da bu farklılığa miras ve mülkiyet endişesinin ışığında bakmak gerekmektedir. Mezopotamya yasalarının bekâretin önemini vurgulamaya başlaması ve saygın kadınları örtünmeye zorlaması Sümerlerden kısa bir süre sonra başlar. Her iki durum da kadınların çok daha zor ve sancılı bir döneme girdiklerinin işaretidir.

Sümerliler birçok büyük teknik buluşun da sahibidir. Öteki halklar onlara çok şey borçludur. Sümer yasalarının izlerine Sümer sonrası dönemlerde de rastlanır. Matematikğin temellerini yine Sümerliler atmışlardır, sayıları işaretlerle tanımlamışlar (örneğin biz bir sayısını 1 rakamıyla gösteriyoruz, on ve başka bazı değerler onluk desteyle ilişkisi uyarınca yine rakamlarla gösteriliyor) ve bir daireyi altı eşit parçaya bölerek bir yöntem bulmuşlardı. Her ne kadar bunu sergilemeseler bile onluk deste sistemini de bilmektedirler. Bir haftanın yedi gün olduğuna da ilk kez Gılgamış Destanı'nda rastlarız.

Sümerler, bağımsız bir uygarlık olarak tarihlerinin sonuna geldiklerinde, artık büyük gruplar halinde yaşamayı öğrenmişlerdi; kayıtlara göre sadece bir tek şehirde 36.000 erkek yaşıyordu. Bu durum, bina yapma becerilerinde büyük bir artış sağlamıştı, daha da önemlisi büyük anıtsal binalar yapmışlardır. Güney Mezopotamya'da taş olmadığı için binaları önce çamurla sıvanmış kamışla yapmışlar, daha sonra çamurdan yapıp güneşte kuruttukları tuğlaları kullanmışlardır. Tuğla teknolojileri, Sümer döneminin sonuna gelindiğinde, sütunlu ve teraslı binalar yapacak kadar ilerlemişti; bu anıtsal binaların en büyüğü Ur Zigguratı'dır. Bu zigguratın yüksekliği 30 m, tabanı ise 60'a 45 m'dir. İlk çömlek tornası Ur'da bulunmuştur; bu insan elinden çıkmış ilk dönen alettir. Üzerinde ilk dönemlerde kadınlar tarafından üretilmiş çömleklerden biri değil erkekler tarafından seri olarak ticari amaçlarla üretilen çömleklerden biri vardır. Kısa süre sonra, MÖ 3000 civarında tekerlek ulaşımda kullanılmaya başlamıştır. Sümerlerin icatlarından biri de camdır. Ustalar MÖ 3. binyıldan başlayarak tuncu işlemişlerdir.

Bu yenilikler akla başka soruları getirmektedir: Hammadde nereden gelmiştir? Güney Mezopotamya'da maden yoktur. Daha eski zamanlarda, neolitik dönemde, bölgedeki tarım uygulamaları için gerekli çakmak taşıyla obsidyen başka yerlerden sağlanmış olmalıdır. Şurası açıktır ki bunun arkasında, öncelikle epey ötedeki Doğu Akdeniz ve Suriye'yle, ama aynı zamanda Basra Körfezi'nin ucundaki Bahreyn ve İran'la kurulmuş yaygın bir ilişki ağı vardır. MÖ 2000 öncesi Mezopotamya –her ne kadar doğrudan olmayan yollarla olsa da– İndus Havzası'ndan da mal sağlamaktadır. Belgelerin sağladığı kanıtlarla da desteklenen bu durum (bu belgeler MÖ 2000 öncesinde Hindistan'la ilişki olduğunu gösterir) yavaş yavaş ortaya çıkmakta olan bir uluslararası ticaret sisteminin karşılıklı dayanışmaya ilişkin önemli modelleri yaratmakta olduğu izlenimini vermektedir. 3. binyılın ortasında, Yakındoğu'dan kalay tedariki durunca, Mezopotamya'ya özgü tunç silahlar yerini saf bakır silahlara bırakmıştır.

Bütün bunlar çok eski zamanlarda başlamış, gelişmiş ve zenginleşmiş bir tarımsal faaliyet sayesinde sürdürülebilmiştir. Arpa, buğday, darı ve susam çok miktarda ekilen tahıllar arasındadır. Arpa muhtemelen ana tahıl olmuştur, bu da hiç kuşkusuz eski Mezopotamya'da alkolün sık görülmesini açıklayan bir faktördür. Sel yataklarının yumuşak toprağı, yoğun tarım faaliyeti için çok gelişmiş aletleri gerektirmemiştir. Bu alandaki teknolojiye yapılan en büyük katkı, sulama faaliyetleri ve devlet yönetiminin gelişmesidir. Bu beceriler yavaş bir şekilde toplanmıştır; Sümer uygarlığı bize 1500 yıllık bir tarih bırakmıştır.

Şu ana kadar bu kocaman zaman süresi, sanki bu süre içinde hiçbir şey yaşanmamış, hiç değişmemiş bir bütünmüş gibi tartışılmıştır. Oysa öyle değildir. Eski dünyadaki değişimin yavaşlığı hakkında taşıdığımız kuşkular ne olursa olsun, bize şu anda ne kadar durağan görünüyor olsa da, bu 15 yüzyıl Mezopotamya için, ta-

rihteki en gerçek anlamıyla büyük bir değişim demektir. Araştırmacılar hikâyenin çoğunu kaydetmişlerdir ama bu bölge ayrıntılara izin verecek gibi değildir ve büyük bir kısmı hâlâ tartışılmaktadır. Geriye fazla bir şey kalmamıştır. Tarihlemeler kesin değildir. Yapılacak tek şey Mezopotamya uygarlığının ilk çağını, ardılları ve aynı tarihlerde başka yerlerde olup bitenle ilişkilendirmektir.

Sümerlerin tarihini kabaca üç evreye ayırmak mümkündür. Birincisi MÖ 3360'la 2400 arasında sürmüştür, bu evreye arkaik evre adı verilir. Bu evrenin içeriğini daha çok şehir devletlerinin birbirleriyle savaşları, yok oluşları ve ortaya çıkışları oluşturur. Surlarla çevrili şehirler ve tekerleğin askeri teknolojiye uygulanmasıyla ortaya çıkan ilk dört tekerlekli kaba savaş arabaları bu durumun bazı kanıtlarını oluşturur. 900 yıl sürmüş olan bu evrenin ortalarına doğru bazı yerel hanedanlar kurulmuştur. Özünde, Sümer toplumu demokratik temelde temsilcilere sahip olmuş gibi görünmektedir ama büyüme ilk rahip yöneticilerden sonra kralların ortaya çıkışına yol açmıştır. Bu krallar muhtemelen savaş durumunda orduları yönetmek için şehir tarafından seçilmiş, ancak tehlike geçtikten sonra da iktidarı bırakmamış olan savaş beyleridir. Bu krallardan birbirleriyle savaşan hanedanlar ortaya çıkmıştır. Derken bir yüce kişinin aniden ortaya çıkışıyla yeni bir evre açılmıştır.

Bu kişi Sami Akad şehrinin Kralı olan Sargon'dur. Sargon MÖ 2334 yılında Mezopotamya'yı fethetmiş ve Akad iktidarını başlatmıştır. Elimizde ona ait olduğu sanılan bir büst bulunmaktadır. Eğer bu büst gerçekse, elimizdeki ilk kral portresi ona aittir. Sargon uzun sürecek olan imparatorlar kuşağının ilkidir. Ordularını Mısır'a ve Etiyopya'ya göndermiş, Sümerleri daha geniş bir dünyaya yaymıştır. Akatlar Sümerlerden çivi yazısını almışlardır. Sargon'un iktidarı bir şehir devletinin diğerine göre üstünlüğü üzerine kurulmamıştır. Kurduğu rejim bir miktar entegrasyon sağlamıştır. Halkı binlerce yıl dışarıdaki nehir havzalarında uygarlığın arasında sıkışarak yaşamıştır. Bu insanlar Sümer kültüründen kendilerine uygun olanları almışlar ve kendilerine göre uyarlamışlardır. Bu durumdan geriye kralların zaferlerinin damgasını vurmuş olduğu yeni bir tarz olan Sümer sanatı kalmıştır.

Akad İmparatorluğu Sümer'in sonu değil ikinci ana evresidir. Başlı başına bir ara dönem olmakla birlikte, yeni bir örgütlenme düzeyinin ifadesi olduğu için çok önemlidir. Sargon döneminde gerçek bir devlet ortaya çıkmıştır. İlk Sümer zamanında ortaya çıkmış olan laik ve dini otorite arasındaki ayrılık esastır. Doğaüstü güçler günlük yaşamı hâlâ her düzeyde etkiliyor olsa bile laik yöneticilerin ve rahiplerin yetkileri birbirinden ayrılmıştır. Bunun kanıtı Sümer şehirlerinde tapınakların yanı sıra sarayların fiziksel olarak ortaya çıkmış olmasıdır: Tanrıların otoritesi saray sakininin arkasında durur.

Yine de ilk şehirlerin ileri gelenlerinin krallara nasıl dönüştüğü tam olarak bilinmemektedir. Bu durumda profesyonel askerliğin gelişmesi bir rol oynamış olabi-

lir. Ur'daki anıtlarda, geniş kalkanlarının ardında yürüyüşe geçmiş gayet disiplinli piyade alayları resmedilmiştir. Akad'da militarizmin ilk izleri göze çarpar. Sargon sarayında 5400 askeri beslemekle övünmüştür. Bu, hiç kuşkusuz güce güç katan böyle bir askeri yapıyı besleyecek kaynakları sağlayacak fetihler sürecinin sonucudur ancak başlangıcı yine Mezopotamya'nın kendine özgü zorluklarında ve ihtiyaçlarında yatıyor olabilir. Nüfus arttıkça, sulama faaliyeti ve sellerin kontrolü gibi büyük işler için gerekli emeği harekete geçirebilecek bir görevli yöneticiye ihtiyaç duyulmuş olmalı. Böyle bir görev için asker sağlanmış ve silahlar gelişip maliyetleri arttıkça, profesyonelleşme gerekli hale gelmiştir. Akadların başarılarının kaynaklarından biri de yeni bir silahın kullanıma girmesidir. Bu silah ucu sivriltilmiş, tahtadan ve boynuzdan yapılmış olan ok ve yaydır.

Akad hegemonyası görece kısa sürmüştür. İki yüz yıl sonra, Sargon'un torununun torunu, Gutyalılar denilen dağlı bir kavim tarafından devrilmiş ve Sümer'in son evresi, araştırmacıların "Neo Sümer" dedikleri evre başlamıştır. MÖ 2000'e kadar, yaklaşık iki yüz yıl, hegemonya tekrar yerli Sümerlere geçmiştir. Bu kez merkez Ur'dur. Bunun pratikteki anlamının ne olduğu tam anlaşılmasa bile III. Ur Hanedanı'nın ilk kralı kendisini Sümer ve Akad kralı olarak tanımlamıştır. Bu evrede Sümer sanatı prensin gücünü yüceltme eğilimi gösteren ürünler vermiş, arkaik evredeki halkın resmedilmesi geleneği hemen hemen kaybolmuştur. Tapınaklar daha iyi ve daha büyük bir şekilde yeniden yapılmış ve kralların ihtişamı zıguratlarda ifadesini bulmuştur. İdari belgeler Akadlardan kalan mirasın da güçlü olduğunu gösterir; Neo Sümer kültürü Sami ırkına ait birçok iz taşır ve belki de geniş bir hükümdarlık kurma amacı bu mirası yansıtır. Ur'un son büyük krallarına haraç veren bölgeler Aşağı Dicle'de Elam sınırındaki Susa'dan Lübnan sahilindeki Byblos'a kadar uzanır.

İlk uygarlığı yaratan insanların güneşleri artık batmaktadır. Tabii ki ortadan kaybolmazlar ancak varlıkları Mezopotamya'nın ve Yakındoğu'nun genel tarihine karışacaktır. Dikkatimizi görece küçük bir bölgeye çekmiş olan en yaratıcı dönemler artık geride kalmıştır ve tarihin ufukları genişlemeye başlamıştır. Sınırlara düşmanlar yığılmıştır bile. MÖ 2000 civarında Elamlar Ur'a gelirler ve şehri yakıp yıkarlar. Bunun nedenini malesef bilmiyoruz. Bu halklar arasında zaman zaman düşmanlıklar meydana gelmiştir. Mezopotamyalıların ihtiyacı olan madenlerin bulunduğu dağlık bölgeye geçmeyi sağlayan İran yolunu kontrol etmek amacıyla çatışmalar çıkmış olabilir. Bütün bu olaylar Ur'un sonunu getirmiştir. Ur'un yok oluşuyla birlikte, kendine özgü Sümer gelenekleri artık birden fazla uygarlığı olan bir dünyanın girdaplı akıntılarına karışacaktır. Bu uygarlık artık zaman zaman başkalarının yarattığı modellerin içinde kendini gösterecektir. Sümer uygarlığı, yaklaşık on beş yüz yıl süreyle, tıpkı ondan önce gelenlerin onun var oluşunun tohumlarını

attığı gibi, Mezopotamya'daki uygarlığın ilk tohumlarını atmıştır. Arkasında yazıyı, anıtsal binaları, adalet ve kanun düşüncesini, matematiğin temellerini ve büyük bir dini geleneği bırakmıştır. Bunlar çok önemli kayıtlar ve birçok şeyin tohumudur. Mezopotamya geleneği çok uzun yıllar yaşamıştır ve geleneğin her köşesinde Sümerlilerin mirası bulunmaktadır.

Sümerler kendi uygarlıklarını kurarken bu uygarlığın etkileri her yerde meydana gelmekte olan değişime katkıda bulunmuştur. Bereketli Hilal'in tamamında, yeni krallıklar ve halklar ortaya çıkmaktadır. Bunlar, kendi ihtiyaçlarının yanı sıra, güneyde ve Ur İmparatorluğu'nda gördüklerinden bilgi edinmiş veya etkilenmişlerdir. Uygarlığın yayılması son derece süratli olmuştur. Bu durum, söz konusu asırların ana süreçlerinin birbirinden kesin çizgilerle ayrıştırılmasını zorlaştırır. Daha da kötüsü Yakındoğu'da, genelde pek de anlayamadığımız nedenlerle sık sık göç eden halklar uzun sürelerle birbirlerine karışmışlardır. Bizzat Akadlar bunlardan biridir. Arabistan'daki kalabalık Sami ırkından çıkmışlar ve Mezopotamya'da durmuşlardır. Akadların devrilmesinde rol oynayan Gutyalılar bir Kafkas kavmidir. Bütün bu halklar arasında en başarılı olanlar Sami ırkından olan Amoritlerdir. Amoritler çok geniş ve uzak alanlara yayılmışlar, Ur'u deviren ve üstünlüğüne son veren Elam ordusuna katılmışlardır. Asur'da veya Yukarı Mezopotamya'da, Şam'da, Babil'de, Filistin sahiline yayılmış olan krallıklara yerleşmişlerdir. Güney Mezopotamya'da, eski Sümer'de Elamlarla çekişmelerini sürdürmüşlerdir. Anadolu'daki komşuları 3. binyılda Balkanları geçerek Anadolu'ya yerleşmiş olan bir Hint-Avrupa kavmi olan Hititlerdir. Bu büyük karmaşanın kıyısında bir başka eski uygarlık olan Mısır'ın yanı sıra İran'ı doldurmuş olan dinamik Hint-Avrupa kavimleri vardır. Ortaya çıkan resim tam bir kaostur; bölge her yerden gelen ırkların yarattığı bir cehenneme dönmüştür. Bunları birbirinden ayıran kalıplar yok olmaktadır.

Mezopotamya'da ortaya çıkan imparatorluklardan birinin alameti farikası arkasında bıraktığı ünlü bir isimdir: Babil. Babil'e bir başka isim de ayrılmaz bir şekilde bağlıdır. Bu, krallarından biri olan Hammurabi'dir. Hammurabi hakkında başka hiçbir şey bilmiyor olsak bile o, kanun koyucu olarak tarihte kendisine sağlam bir yer edinmiştir. Onun kanunları göze göz ilkesinin ifade edildiği en eski yasal metinlerdir. Hammurabi Mezopotamya'da birlik sağlayan ilk hükümdar olmuş ve imparatorluğu kısa bir süre yaşamış olmasına rağmen Babil şehri onun zamanından itibaren güneyde yaşayan Sami kavimlerin simgesel merkezi haline gelmiştir. Babil, Ur'un yıkılışını izleyen kargaşa döneminde, Amorit kabilelerinden birinin diğerleri üzerinde üstünlük kurmasıyla başlamıştır. Hammurabi MÖ 1792 yılında iktidara gelmiştir; ardılları imparatorluğu MÖ 1600'e Hititlerin Babil'i yerle bir etmesine kadar sürdürmüşlerdir ve Mezopotamya bir kez daha her yönden bölgeye akan düşman kavimler arasında bölünmüştür.

I. Babil İmparatorluğu, en güçlü döneminde, Sümer ülkesinden Yukarı Mezopotamya'daki Asur'un kuzeyinde yer alan Basra Körfezi'ne kadar yayılmıştır. Hammurabi Dicle üzerindeki Ninova, Nemrut ve Fırat'ın üst kısmındaki Mari şehirlerinde hüküm sürmüş ve bu nehrin yukarı bölümünde yer alan Halep yakınlarına kadar bölgeyi kontrol etmiştir. 1126 km uzunluğunda ve 160 km genişliğindeki bu imparatorluk büyük bir devlettir, hatta o döneme kadar bölgede ortaya çıkmış devletler arasında en büyüğüdür. Ayrıntılı idari yapısına ve Hammurabi kanunlarının haklı ününe rağmen değişim açısından kendinden öncekilere bir şeyler borçludur. Hammurabi muhtemelen daha önceki dönemlerden parçalar halinde kendisine ulaşmış olan kanunları ve kuralları taşa kazıtmış ve halkın görebilmesi için tapınakların bahçelerine koydurmuştur. Öncekilerden daha çok ve daha düzenli bir şekilde bir araya getirilmiş olan ve 282 maddeden oluşan kanunlar birçok konuyu düzenlemiştir: Ücretler, boşanma, tıbbi bakım ücretleri ve daha birçok mesele kanun kapsamına alınmıştır. Bu bir kanun yapma eyleminden çok var olan kanunların açıklanmasıdır. Bu nedenle bir kanunlar bütününden söz ederken bu durumu göz ardı etmek bizi yanlış yöne götürebilir. Hammurabi zaten yürürlükte olan kuralları bir araya toplamıştır ama yeni kanun yaratmamıştır. Örf ve âdete dayanan bu hukuk Mezopotamya tarihinin en önemli devamlılıklarından biridir.

Bu kurallar toplamının en önemli meselelerinin aile, toprak ve ticaret olduğu göze çarpmaktadır. Bize akrabalık, yerel cemaatler ve köy idareleriyle çoktandır düzenlenmiş bir toplumun resmini verir. Hammurabi zamanında, yargı işlemleri tapınaktan ayrılmış ve papaz olmayanların yönettiği mahkemeler yürürlüğe girmiştir. Bu mahkemelerde yerel kent kadıları görev yapmış, temyiz göreviyse Babil ileri gelenlerine ve kralın kendisine ait olmuştur. Hammurabi dikilitaşında (kanunların kazınmış olduğu taştan bir sütun) amacının bu yasayla adalet sağlamak olduğunu açıkça belirtir.

*Bırakın bir savı olan dertli insanlar
Benim heykelimin karşısına gelsinler
Ve dikili taşımı dikkatle okusunlar*

Ne yazık ki cezalar eski Sümer uygulamalarıyla kıyaslandığında iyice sertleşmiştir ancak kadınları koruyan yasalarda olduğu gibi, bazı konularda Sümer geleneği Babil'de de varlığını sürdürmüştür.

Kanunun mülkiyet konusunda koyduğu tedbirler kölelerle ilgili yasaları da içerir. Babil eski uygarlıkların tümü ve modern uygarlıkların bazıları gibi köleliğe dayanmaktadır. Köleliğin kökeni büyük bir ihtimalle fetihlerdir; şurası açık ki kölelik tarihin ilk dönemlerinde savaşlarda kaybedenlerin ve bunların eşleriyle çocukla-

rının kaderidir. İlk Babil İmparatorluğu döneminde düzenli köle pazarları ortaya çıkmış ve son derece düzenli bir ticareti işaret eden fiyat istikrarı sağlanmıştır. Belli bölgelerden getirilen köleler niteliklerine göre fiyatlandırılmıştır. Her ne kadar efendi kölenin mutlak hâkimiyse de bazı Babilli köleler bağımsızlığın tadını önemli ölçüde çıkarmışlardır. İş kurabilmişler, hatta kendi kölelerine sahip olmuşlardır. Kapsamı ne kadar dar olursa olsun yasal haklar da kazanmışlardır.

Bizler taşınır bir mal olarak köleliği meşru kabul etmediğimiz için bu tür bir kavramsal çerçeveden yoksun bir dünyada, köleliğin pratikte ne anlam taşıdığını takdir etmemiz kolay değil. Kanıtların ışığında bazı genellemeler yapabilir ve çeşitliliğin köleler için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz; kölelerin çoğu zor bir hayat yaşamıştır ama muhtemelen köle olmayan bazılarının da hayatları kolay olmuştur. Fatih krallardan çok önce, 3. binyılın ortalarında Ur'un "altın çağı"ndaki anıtlardan 1500 yıl sonra Asurlu fatihlerin taştan rölyeflerine kadar birçok yerde anılarına rastladığımız, daha sonra köleciliğe yol açacak olan esirlere acımdan başka bir şey gelmiyor elimizden. Uygarlığa doğru ilerleyen eski dünya insanın insan üzerindeki sömürsüne dayanıyordu; bu çok zalimce gelebilir ama işlerin başka türlü yürümesi herhalde mümkün değildi.

Babil uygarlığı zaman içinde bir ihtişam efsanesi haline gelmiştir. "Babil" adı, –bu isim daha sonra zevk ve tüketimin simgesi haline gelecektir– her ne kadar bu durumu daha sonraki dönemlerine borçluysa da ait olduğu uygarlığın zenginliğinin derecesini anlatan bir üne kavuşacaktır. Bu mitin, hatta I. Babil İmparatorluğu'nun arkasındaki gerçekleri görmek için elimizde yeterince kalıntı vardır. Büyük Mari Sarayı olağanüstü bir örnektir; sarayın bahçesini çevreleyen duvarlar 12 m kalınlığındadır, 300 odalı bir kompleksin kanalizasyon sistemi katran kaplı borularla 9 m derinliğe kadar iner. Saray 137'ye 182 m'lik bir alanı kaplar ve bir hükümdarın otoritesinin keyfini nasıl çıkardığının en güzel kanıtlarından biridir. Bu sarayda çok miktarda kil tablet bulunmuştur. Tabletlerdeki yazılar o dönemde iş ve idarenin birbirini nasıl kucaklamış olduğunu ortaya koymaktadır.

I. Babil İmparatorluğu'ndan geriye öncellerinden ve hemen arkasından gelenlerden çok daha fazla tablet kalmıştır. Bu tabletlerdeki ayrıntılar bu uygarlığı daha iyi tanınamazı sağlamıştır, hatta bin yıl önceki Avrupa ülkelerine nazaran çok daha fazla şey bildiğimizi işaret edenler çıkmıştır. Tabletler Babil'deki düşünsel yaşama dair ipuçları da vermektedir. *Gılgamış Destanı* bizim bildiğimiz şeklini bu dönemde almıştır. Babilliler çivi yazısına hece formunu getirmişler ve böylece esnekliğini ve kullanışlılığını çok büyük ölçüde artırmışlardır. Astroloji çalışmalarıyla doğayı gözlemlemişler ve geriye bir başka mit bırakmışlardır: Keldani bilgeliği. Babilliler zaman zaman yanlışlıkla Keldanilerle karıştırılmışlardır. Kaderlerini yıldızları tara-

arak öğrenmeyi umut eden Babilliler, astronomi bilimini yaratmışlar ve geriye kültürlerinin bir başka önemli mirası olan çok önemli bir dizi gözlem bırakmışlardır. Astronomi çok eskiden Ur'da başlamıştır ama MÖ 1000 civarında Ay tutulmaları kesin olarak tahmin edilmiş ve iki üç yüz yıl sonra Güneş Sistemi ve bazı gezegenlerin yerleri sabit yıldızların pozisyonuna göre son derece doğru bir şekilde tespit edilmiştir. Bu bilimsel gelenek Babil matematiğinde de göze çarpar. Bu gelenek bize Sümerlerin altmışlık sisteminden geçmiş, dairenin çapı 360 derece ve bir saat altmış dakika olarak ölçülmüştür. Babilliler geride kendilerine büyük yarar sağlayan cebirsel geometri çalışmaları yaptıkları tabletler bırakmışlar ve anlaşıldığı kadarıyla, zamanı ölçen en eski yöntem olan güneş saatini icat etmişlerdir.

Astronomi tapınakta başlamıştır. Amacı bereket ve ekim için yapılan bayramların tarihlerini tespit etmektir. Babil dini Sümer geleneğini gayet yakından takip etmiştir. Tıpkı eski şehirlerde olduğu gibi, Babil'in bir şehir tanrısı vardır. Marduk Mezopotamyalı rakiplerinin arasından yolunu yavaş yavaş açmıştır. Bu epey uzun bir zaman almıştır. Hammurabi Anu ve Enlil'in Mezopotamya panteonunun liderliğini Marduk'la tartıştıklarını ve onu insanların iyiliği için çalışmaktan alıkoyduklarını söyler. Birçok değişik durum (buna zaman zaman işgalcilerin heykelini yıkmaları da dahildir) Marduk'un statüsünün belirsizleşmesine yol açmıştır ancak MÖ 12. yüzyıldan sonra durumu sorgusuz sualsiz kabul görür. Bu süre içinde, MÖ bininci yıl süresince, Sümer geleneği Babil litürjisinde¹ capcanlı bir şekilde yaşar, tanrıların isimleri ve tanrılara atfedilen olaylar olduğu gibi kalır. Babil kozmogonisi,² tıpkı Sümerlerde olduğu gibi, dünyanın sudan yaratılışıyla başlar (tanrılardan birinin adı "çökmüş çamur/silt" anlamına gelmektedir). İnsanların dünyadaki nihai var oluş nedenleri tanrılara kölelik etmektir. Bir nüshada, tanrıların insanı kilden kalıplardan dökerek, tıpkı tuğla imal eder gibi yarattıkları yazılıdır. Bu mutlak monarşiyeye uygun bir dünyadır, krallar tanrıların gücünü saraylarını inşa eden insanların üzerinde uygularlar ve resmi yetkililerle büyük adamların cennetin yansıması olan hiyerarşilerini sürdürmelerini sağlarlar.

Hammurabi'nin kazanımları çok fazla yaşamaz. Kuzey Mezopotamya'daki olaylar daha o imparatorluğunu kurmadan biçimlenmekte olan yeni bir gücü işaret etmektedir. Hammurabi Ur hegemonyasının son dönemlerinde Asur'da kurulmuş olan bir Amorit Krallığı'nı yıkmıştır. Bu geçici bir başarıdır. Bu durumu yaklaşık bin yıl süreyle Asur'un bir savaş ve ganimet alanı olarak var olması ve en sonunda bölünen Babil'i gölgelemesi izleyecektir; Mezopotamya tarihinin çekim merkezi eski Sümer'den kuzeye doğru kaymıştır. MÖ 3. binyılın son çeyreğinde

1 Liturji: ayin. (Çev.)

2 Kozmogoni: evrenin yaratılışı teorisi. (Çev.)

Anadolu'da yerleşmiş olan Hititler sonraki birkaç yüzyıl boyunca yavaş yavaş genişlerler; bu süre içinde çivi yazısını alıp kendi Hint-Avrupa dillerine uyarlarlar. MÖ 1700'den sonra Suriye'yle Karadeniz arasındaki topraklarda hüküm sürerler. Derken, krallarından biri güneye, eski Akad topraklarında zayıflamış ve sarsılmış olan Babil'e döner yüzünü. Ardılı ilerlemeyi sürdürecektir ve öncelinin başlattığı işi tamamlayacaktır; Babil ele geçirilir, yağmalanır ve Hammurabi'nin hanedanlığıyla kazanımları sona erer. Hititler çekildikten sonraki gizemli dört yüzyıl boyunca Mezopotamya'da haklarında çok az şey bildiğimiz halklar hüküm sürer. Bu süre içinde bir sonraki bin yıl açısından çok büyük önem taşıyacak olan Asur ve Babil ayrılığı meydana gelmiştir.

MÖ 1162 yılında, Marduk'un Babil'deki heykeli bu kez de Elamlı fatihler tarafından indirilir. Bu andan itibaren son derece karmaşık bir dönem başlar ve dünya tarihinin odağı Mezopotamya'dan ötelere taşınır. Asur İmparatorluğu'nun öyküsü hâlâ karşımızda durmaktadır ancak bu öykünün arka planı, Sümerlerin ardıllarından çok, MÖ 13. ve 12. yüzyıllarda meydana gelmiş olan yeni göç dalgalarıyla çok daha doğrudan ve derinden ilgilidir. Bu ardıllar, onları yıkan fatihler ve onlarla yer değiştirenler az çok Sümerler tarafından atılmış temellerin üzerinde yükselmişlerdir. Teknik, entelektüel, yasal ve teolojik anlamda MÖ 1000 yılından itibaren dünya politikası anaforunun içine çekilen –artık bu terim çok sert kabul edilemez– Yakındoğu hâlâ ilk uygarlıkları kuranların damgasını taşımaktadır. Bıraktıkları miras şekil değiştirerek kuşaktan kuşağa geçecektir.

Eski Mısır

Mezopotamya, bir uygarlığa beşiklik etmiş tek büyük nehir havzası değildir ama antikite içinde ona rakip olabilecek tek güçlü ve erken örnek Mısır'da yaratılmıştır. Yok oluşundan binlerce yıl sonra bile Nil Havzası'nda ortaya çıkmış olan ilk uygarlıktan geriye kalanlar, insanlığı hâlâ büyülemekte ve hayal gücünü beslemektedir; Yunanlılar bile, tanrıların yarı insan yarı hayvan oldukları esrarlı bir bilgeliğin efsaneleriyle şaşkına dönmüşlerdir. Kimileri ise bugün bile piramitlerin yapımında doğaüstü güçlerin kanıtlarını arayarak zamanlarını harcamaktadırlar. Eski Mısır, antikiteden bize kalan en büyük, görünür miraslardan biri olma özelliğini daima taşımıştır.

Bu uygarlıkla ilgili Mezopotamya tarihinden çok daha fazlasını biliyor olmamızın nedenlerinden biri kalıntıların zenginliğidir. Bir başka açıdan da söz konusu uygarlıklar arasında büyük bir fark vardır: Sümer uygarlığı daha önce ortaya çıkmış olduğu için Mısır onun deneyimlerinden yararlanmış ve örnek almış olabilir. Bunun tam olarak ne anlama geldiği çok tartışılmıştır. Mezopotamya etkisi, İlk Mısır sanatının motiflerinde, kayıtların tutulduğu silindir mühürlerde görülmüştür, tuğladan yapılan anıtsal binalarda kullanılan teknikte ve hiyeroglifin yani Mısır resim yazısının kökleriyle ilk Sümer yazıları arasında benzerlikler bulunmaktadır. Bunlar, Erken Mısır'la Mezopotamya arasındaki önemli ve verimli bağları su götürmez bir şekilde ortaya koyar ancak bu ilişkinin ilk ne zaman başladığı bilinmemektedir. Söz konusu ilişkiye ait ilk arkeolojik kanıt, MÖ 4. binyıla aittir, Sümer uygarlığının buraya taşınması muhtemelen Nil Deltası'na yerleşmiş olan insanlar yoluyla olmuştur. Etkileşim, Mısır'ın tarihini diğer uygarlık merkezlerinin tümünden farklılaştıran aracın yani Nil Nehri'nin en kuzey kısmında başlamıştır. Nil, Mısır'ın tarihöncesinin ve tarihinin kalbidir.

Mısır, Nil Nehri ve kıyılarında uzanan çöllerden oluşur. Burası nehrin suladığı ve çekildiğinde gerisinde dağınık vahalar bıraktığı bir ülkedir. Tarihöncesi zamanlarda 900 km'lik tek bir büyük bataklık ve delta haricinde genişliği hiçbir yerde birkaç km'yi geçmiyordu. Nehrin yıllık taşkınları, en baştan itibaren ekonominin

temel mekanizmasını oluşturmuş ve kıyılarındaki hayatın ritmini belirlemiştir. Çiftçilik her yıl biraz daha dolan çamur yataklarında kök salmıştır. Buraya yerleşen ilk toplumların son derece riskli, yarısı suda geçen bir hayatları olmuştur. İlk zamanlardan geriye kalanlar, sel bölgelerine veya vadinin kenarlarında yer yer görülen kayalıklara yerleşmiş insanların yaptıkları şeylerdir. Bu insanlar, MÖ 4000 öncesi önemli iklimsel değişikliklerin etkisini hissetmeye başlamışlardır. Kumlar birikerek çölleri oluşturmuş ve kuruma meydana gelmiştir. Temel tarım teknikleriyle donanmış olan bu insanlar, selin çekildiği bölgelerdeki zengin topraklara göç etmişlerdir.

En başından itibaren Mısır'a hayat veren şey nehirdir. Nil Nehri, Mezopotamya'daki Sümer halkının toprak kazanmak için mücadele ettiği tehlikeli, belalı ve yıkıcı güçlerden farklı olarak hiç tükenmeyen inayetin şükranla karşılandığı, cömert bir tanrısal varlık olmuştur. Burası tarımın kısa sürede (her ne kadar Doğu Akdeniz ve Anadolu'dan sonra geliyorsa da) ve zengin bir şekilde geri dönüş sağladığı bir yerleşimdir. Belki de insan ve doğa kaynaklarını ortaya çıkaran bir nüfus patlamasının temel dinamiği de budur. Her ne kadar, MÖ 4. binyıldaki ilişki Sümer deneyimlerinin döleyici bir unsur olduğunu gösterse de bunun tayin edici bir faktör olduğu söylenemez. Nil Havzası'nda uygarlık için gerekli potansiyel her zaman vardı ama bu potansiyelin harekete geçmesi için bir dışsal uyarıya ihtiyaç olmuş olabilir. Şurası açıktır ki Mısır uygarlığı en sonunda başka hiçbir yerde benzeri görülmemiş bir uygarlık olarak doğmuştur.

Bu uygarlığın en derine inen kökleri, arkeoloji ve sonraki gelenekler tarafından bir araya getirilmiştir. Bu kökler, Yukarı Mısır'a (burası Nil'in güney kısmıdır) neolitik dönemde yerleşmiş insanlar olduğunu gösterir. MÖ 5000 yılından itibaren bu insanlar avlanmışlar, balık tutmuşlar, tahıl toplamışlar ve sonunda havzada amaca yönelik ekim yapmaya başlamışlardır. Pazar merkezlerinin çevresinde gruplanmış köylerde yaşamış olan bu insanlar, çömlüklerinin üzerine resmettikleri hayvan temelleriyle simgelenen klanlar halinde yaşamışlardır. Klan şeflerinin kendi klanına mensup insanların yaşadığı bölgeleri kontrol etmesiyle Mısır'ın nihai siyasi yapısının temelleri atılmıştır.

Her ne kadar eski Yakındoğu'nun en gelişmiş çiftçileri olmasalar da burada yaşayanlar çok erken dönemlerden itibaren bazı teknolojik kazanımları kendi yararlarına kullanmışlardır. Papirüsten tekne yapmayı, bazalt gibi sert madenleri işlemeyi, bakırı döverek günlük kullanım için gerekli küçük araçlar yapmayı bilmektedirler. Deyim yerindeyse bu insanlar, yazılı kayıtlar başlamadan önce gayet yetenekli ustaların elinden çıkmış mücevherleriyle sınıf ve statü ayrımı yapabilmişlerdir. Derken, 4. binyılın ortalarında bir yerde, yabancı etkiler önce kuzeyde, yani deltada başlamak üzere yoğunlaşmıştır. Diğer bölgelerle, özellikle de Mezopotamya'yla ilişkilerin ve ticaretin emareleri çoğalmış ve etkisini en çok o dönemin sanatında

göstermiştir. Bu arada avcılık ve rastgele çiftçilik daha yoğun tarıma yol vermiştir. Sanatta ise daha sonra Mısır geleneğinde çok büyük önem kazanacak olan duvar rölyefleri ortaya çıkmış, bakırdan mallar bollaşmıştır. Herşey sanki birdenbire, hiçbir önceli olmadan ortaya çıkmış gibidir ve bu devir daha sonraki krallığın temel siyasi yapısını oluşturmuştur.

4. binyılda bir yerlerde, biri kuzeyde biri güneyde, yani biri Aşağı diğeri Yukarı Mısır'da olmak üzere iki ayrı krallık vardır. Bu durum Sümer'den ilginç bir şekilde farklıdır; hiç şehir devleti yoktur. Mısır uygarlık öncesinden, daha geniş bölgelerin yönetimine doğrudan geçiş yapmıştır. Mısır'ın ilk "şehir"leri tarım yapanların pazar yerleridir; tarımsal topluluklar ve klanlar, daha sonraki vilayetlere temel oluşturacak şekilde birleşmişlerdir. Mısır, Mezopotamya'dan 700 yıl daha önce siyasi bir varlık olmuştur ama çok daha sonraları bile sınırlı bir şehir hayatı tecrübesi yaşamıştır.

MÖ 3200'e kadar, iki Mısır'ın krallarına dair çok az şey biliyoruz ama bu kişilerin giderek artan sayıda insan üzerinde iktidar kurmak için asırlar sürmüş mücadelelerin nihai galipleri olduğunu tahmin edebiliriz. Mısır'ın hikâyesinin başladığı andan itibaren hep yazı olduğundan, Sümerlerle kıyaslandığında Mısır'a dair tarihsel kayıtların devamlılığından söz etmek mümkün. Mısır'da yazı ilk ortaya çıkışından itibaren sadece idari ve ekonomik meseleler için değil olayları anıtların üzerine kaydederek gelecek kuşaklara ulaştırmak üzere de kullanılmıştır.

Kayıtların bize söylediğine göre, MÖ 3200 civarında, Yukarı Mısır'ın büyük Kralı Menes, kuzeyi fethetmiştir. Mısır böylece 960 km uzunluğunda, nehir boyunca Ebu Simbel'e kadar uzanan kocaman bir devlet olarak birleşmiştir. Daha da büyüyecek ve upuzun bir nehrin çıktığı yere kadar gelişecektir. Bu gelişme zaman zaman kesintiye uğrasa da Klasik Yunan ve Roma dönemine kadar varlığını sürdürecektir. Yaklaşık 3000 yıl kadar bir süre –Hristiyanlığın ömrünün bir buçuk katı kadar– Mısır, tarihi bir varlık olma özelliğini sürdürmüş, bir merak ve hayranlık kaynağı olmuştur. Bu kadar uzun bir süreçte çok şey yaşanmıştır ama biz olup bitenleri tam anlamıyla bilmiyoruz. Yine de Mısır uygarlığının istikrarı ve muhafaza edici gücü, yaşadığı değişimlerden çok daha çarpıcıdır.

Kabaca söylemek gerekirse bu uygarlığın en muhteşem dönemi MÖ 1000 öncesi sona ermiştir. Bu tarihten önce Mısır uygarlığı beş büyük geleneksel bölünmeyle daha kolay ele alınabilir. Bu bölünmelerin üç tanesi, Eski, Orta ve Yeni Krallıklar diye bilinir; bu krallıklar 1. ve 2. ara dönemlerle ayrılırlar. Çok kabaca, "krallık" diye tarif edilen bu 3 dönem, başarı ve birleşik güç dönemleridir; iki ara evre ise iç ve dış nedenlerin etkisiyle zayıflamayı ve bölünmeyi ifade eder. Düzeni şu şekilde daha kolay görebiliriz belki... Tadı birbirinden farklı üç katlı bir pastanın arasına ne olduğu belirsiz iki kat krema konmuş gibidir.

Bu şema, tabii ki ne Mısır tarihini anlamanın tek yolu ne de en iyi formülasyondur. Birçok araştırmacı, eski Mısır kronolojisini otuz bir hanedan bağlamında açıklamayı tercih eder. Bu sistemin objektif kriterler bağlamında büyük avantajları vardır; ilk hanedanların “Eski Krallık” içinde mi ele alınacağı ya da ayrı bir “ar-kaik dönem”e mi ayrılacağı veya çizginin ara dönemin başına mı yoksa sonuna mı çekilmesi gerektiği gibi tuhaf tartışmaların da önünü alır. Bununla birlikte, beş bölümlük şema, biz arkaik bir başlangıcı ayırıyor olsak da amacımız açısından yeterlidir. Hanedanlara ilişkin en son tarihleme aşağıdaki gibidir:

Hanedanlar

I-II	Hanedanlar Öncesi MÖ 3000-2686
III-VIII	Eski Krallık MÖ 2686-2160
IX-XI	I. Ara Dönem MÖ 2160-2055
XII-XIV	Orta Krallık MÖ 2055-1650
XV-XVII	II. Ara Dönem MÖ 1650-1550
XVIII-XX	Yeni Krallık MÖ 1550-1069

Bu şema bizi, Mezopotamya tarihinde olduğu gibi, Mısır’ın sınırlarının dışında bir dizi büyük altüst oluşun meydana geldiği ve “kriz” sözcüğünü kullanmamızda hiçbir sakınca görmediğimiz bir tarihe kadar getirir. Yine de eski Mısır geleneğinin tamamen sona ermesi için birkaç yüzyıl daha geçmesi gerekecektir. Modern Mısırlıların bazıları, Mısırlılarda firavunlar döneminden bu yana süregelen bir kimlik duygusu olduğunu ısrarla savunmaktadırlar. 1. binyılın başlarında bir yerlerde hikâye duraklar, en azından Mısırlıların en büyük kazanımları geride kalmıştır.

Her şeyin merkezinde monarşik devlet vardır. Devletin kendisi, Mısır uygarlığının ifadesidir. Devlet, ilk başta, Menes’in yaşam süresi içinde inşa edilen ve Eski Krallığın başkenti olan Memfis’te odaklanmıştı. Daha sonra, Yeni Krallık döneminde başkent Teb olmuştur ama yine de başkent neresi olduğunun kesinlik kazanmadığı dönemler vardır. Memfis ve Teb, dini merkezler ve saray kompleksleridir, bunun ötesinde gerçek şehircilik adına bir ilerleme sağlamamışlardır. Şehirlerin yokluğu siyasi açıdan da önemlidir. Mısır’ın kralları, Sümer’de olduğu gibi şehir devletinin vatandaşları adına vekil tayin edilmiş “büyük insanlar” veya büyük ya da küçük olsun, herkese hükmeden tanrının kulları değillerdir. Onlar kullar ve dünya dışı güçler arasında aracılık etmektedirler. Mısır’da ise saray ve tapınak arasında gerilim yoktur ve Mısır Kralı’nın hiçbir rakibi bulunmamaktadır, çünkü firavunlar tanrıdır, tanrının kulları değil.

“Firavun” unvanı, ancak Yeni Krallık döneminde kralın taşıdığı bir unvan olmuştur. Daha önce bu sözcük, kralın konutunu ve maiyetini ifade etmek için kullanılmıştır. Ne olursa olsun, çok eski bir dönemden itibaren Mısırlı hükümdarlar, eski dünyayı etkileyen bir otoriteye sahip olmuşlardır. Bu otorite, abartılı büyüklükteki anıtlarla ilk başlardan itibaren dışa vurulmuştur. Bu durum, bolluk ve başarılı bir tarımı garanti etme gücüne sahip oldukları için özel bir kutsallığı olan tarihöncesi krallardan miras kalmıştır. Afrika’nın yağmur yağdıran krallarına bugün bile atfedilmekte olan bu güçler, eski Mısır’da Nil’den kaynaklanmaktadır. Firavunların suların yıllık yükselişini ve çekilişini kontrol ettiklerine inanılmaktadır. Bu da nehir kenarında yaşayan topluluklar için hayatın ta kendisi demektir. Mısır krallarına dair ilk ritüellerin bereket, sulama ve toprak ıslahıyla ilgili olduğu bilinmektedir. Menes’e ait en eski resimlerden biri, onu bir kanal kazarken gösterir.

Kralın, toprakların mutlak efendisi olduğu fikri Eski Krallık döneminde ortaya çıkmıştır. Bir süre sonra kral, toprakların asıl efendisi olan tanrıların soyundan gelme biri olarak saygı görmeye başlar. Kendisi bir tanrı, Osiris’in oğlu Horus olur. Düzenin tanrısal sahibinin yüce ve kahredici gücü ona aittir. Kralın düşmanlarının vücutları, tıpkı ölmüş av kuşları gibi iplere asılı halde veya beyinleri törenle dağıtılırken, korku içinde yakararak diz çökmüş bir şekilde resmedilmişlerdir. Adalet, “Firavun ne severse o”dur, kötülük ise “Firavun neden nefret ederse o.” O herşeye kadirdir ve ona yol gösterecek yasalara ihtiyacı yoktur. Daha sonra, Yeni Krallık döneminde, Firavunlar diğer çağdaş kültürlerde olduğu gibi kahraman yaratıklar olarak arabalarının üstünde, yüce savaşçılar gibi düşmanlarına saldırırken ve güvenli bir ifadeyle avlanırken resmedilmişlerdir. Belki de bu değişimin nedeni bir ölçüde laikleşmedir ama Mısır krallarının kutsal ve yüce konumları değişmemiştir. MÖ 1500 civarında firavunun önemli memurlarından biri, “O, ölümlü insanlarla muhatap olan bir tanrı, bütün insanların anası ve babası, eşiti olmayan, biriciktir,” diye yazmıştır. Orta Krallık’a kadar, ölümden sonraki yaşam sadece krala mahsus bir şeydir. Hatta bu fikir demirin keşfi ve Yeni Krallık’ta yaşamın gerçeklerine maruz kaldığında Mısır, tunç çağı devletlerinin tümünden daha fazla tanrı-kralın vücut bulmasıyla vurgulanmıştır. Mısır’ın yabancıların eline geçmesiyle sonuçlanan felaketler, firavunun bütün dünyaya hükmetmekte olan tanrı olduğuna dair inancın devamını imkânsız hale getirmiştir.

Bundan çok önce Mısır Devleti bir başka kurumsal yapı ve araç yaratmıştır, bu ayrıntılı ve etkili bir bürokrat hiyerarşisidir. Bu hiyerarşinin zirvesinde, genelde asillerin arasından yükselen vezirler, vilayet valileri ve üst düzey yöneticiler vardır; bunların arasından bazılarının mezarları firavunlarla rekabet edebilecek görkemdedir. Daha az haşmetli aileler ise ayrıntılı hükümet işlerinde çalışan ve üst düzey memurlar tarafından yönetilen binlerce kâtipi yetiştirmiştir. Söz konusu bürokra-

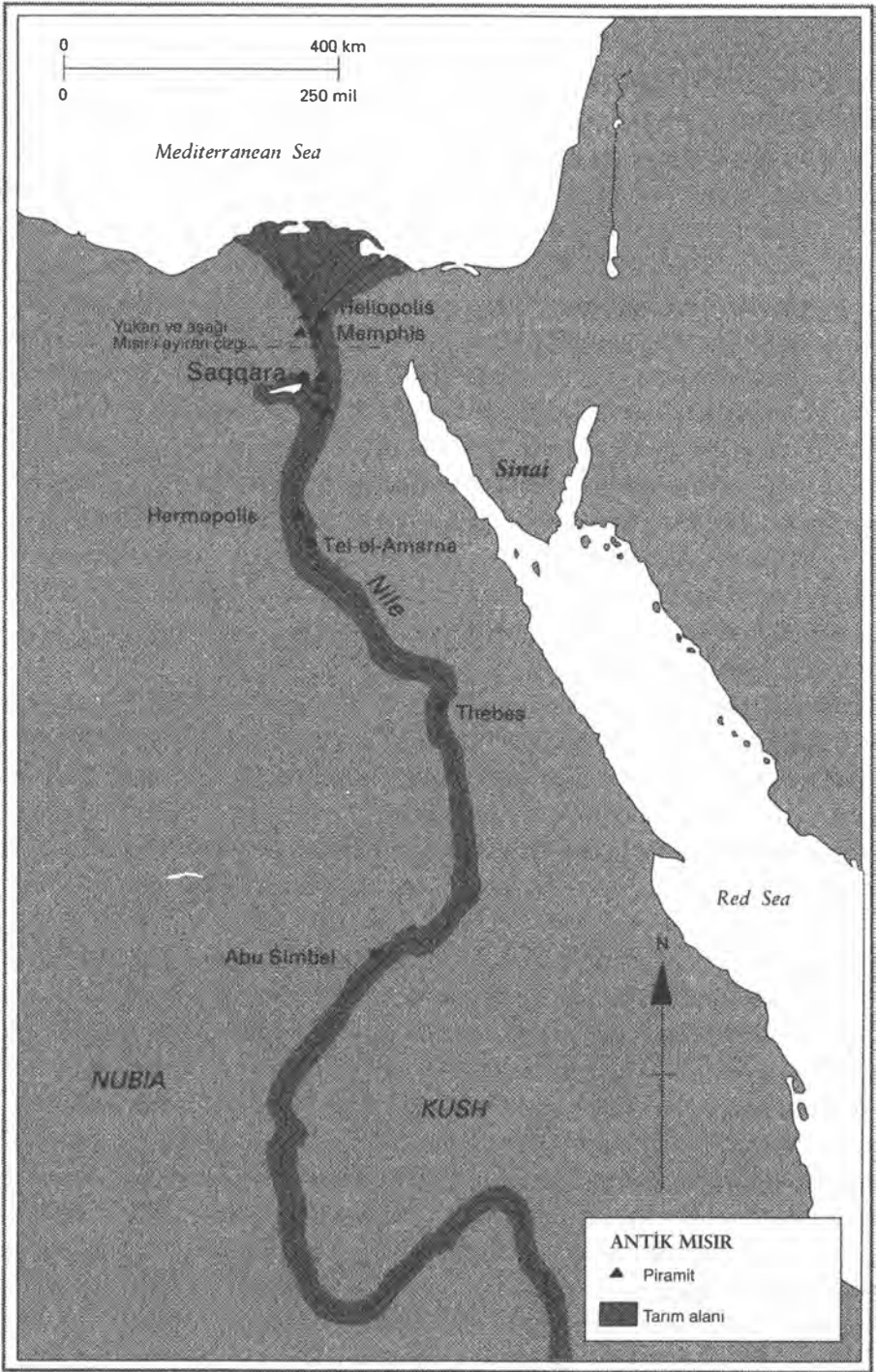
sinin değerler sistemi, başarılı bir kâtip olabilmek için gerekli erdemleri sıralayan metinlerde görülebilir: Çalışmaya uyum, kendi kendini kontrol edebilme, sağduyu, üstlerine saygı, ağırlık ve ölçüde titizlik, toprak mülkiyeti ve kanunların kutsallığına saygı. Katipler Teb’de özel bir okulda eğitilirlerdi. Bu okulda geleneksel tarih, edebiyat ve çeşitli metinlerin yanı sıra, ölçme teknikleri, mimarlık ve muhasebe de öğretiliyordu.

Bürokrasi, bireylerinin çoğunun köylü olduğu bir ülkeyi yönetiyordu. Bu insanların tümünün rahat bir hayat yaşamış olması mümkün değil, bir kısmı, monarşinin büyük kamusal işlerine zorunlu emek sağlıyor, asillerin, bürokrasinin ve yüce dini müesseselerin ihtiyacı olan artı değeri yaratıyordu. Yine de toprak zengindi ve hanedanlar öncesi dönemde kurulmuş olan sulama teknikleriyle her geçen gün daha da verimli hale getiriliyordu (eşi benzeri olmayan kapasitede bir kolektif emeği hareketli kılmak Mısır yönetiminin belki de ilk belirtilerinden biridir). Sulama kanallarının arasında uzanan tarlaların başlıca ürünleri sebze, arpa ve düşük kaliteli buğdaydı; besin kaynakları, tavukçuluk, balıkçılık ve avcılıkla zenginleşmişti (bunların hepsi Mısır sanatında bol bol resmedilir). Büyükbaş hayvanlar en azından Eski Krallık döneminden itibaren tarla sürmek için kullanılıyordu. Tarım, Mısır’ın hayatında, modern dönemlere kadar çok az değişiklik geçirerek sürmüştür; bu da Mısır’ı Roma’nın tahıl ambarı yapmaya yetmiştir.

Tarımın yarattığı artı değerlerin bir kısmı Mısır’ın görkemli harcamalarını sağlamıştır, bunlar antikitede eşi benzeri olmayan taştan kamusal yapılardır. Eski Mısır’da evler ve çiftlikler, hanedanlar öncesi dönemden itibaren kerpiçten yapılmıştı; bunların sonsuza kadar var olması beklenmiyordu. Saraylar, mezarlar ve firavunların anıtlarının durumu ise farklıydı; bu yapıların, Nil Havzası’nın bazı bölgelerinde bolca bulunan taştan yapılmaları gerekiyordu. Her ne kadar önce bakır ve daha sonra tunçla özenle kaplanmış, oymalarla ve resimlerle süslenmiş olsalar da bu malzemenin işleniş tekniği hiç de karmaşık değildi. Mısırlılar taştan sütunları icat etmişlerdir ama mimari ve teknik anlamdaki kazanımları, sosyal ve idari anlamdaki yapısal kazanımları kadar önemli değildir. Yaptıkları şey, o zamana kadar eşi benzeri görülmemiş bir şekilde insan emeğini seferber etmektir. Bir kâtibin yönetiminde, binlerce köle ve bazen tümenlerce asker çalıştırılmış ve görkemli Mısır binaları inşa edilmiştir. Ellerindeki yegâne aletler kaldıraç ve kızaktır; vinç, çekici, palanga gibi aletler yoktur. Topraktan devasa rampalar yaparak, hepimizi hâlâ şaşırtmakta olan binaları üretmişlerdir.

Bu yapılar III. Hanedan sırasında başlar. En ünlüleri, Memfis yakınlarındaki Sakkarâ’da bulunan kral mezarları olan piramitlerdir. Bu piramitlerden biri olan “Basamaklı Piramit”, adı kayda geçmiş olan ilk mimarın, kralın başbakanı İmhotep’in başyapıtı olarak görülür. Yaptığı iş öylesine etkileyicidir ki daha sonra

ESKİ MISIR

doktor, astronom, rahip ve bilge olarak da adı saygıyla anılacaktır. Taş binaların yapımının başlaması ona atfedilir, 60 m yüksekliğinde o güne dek görülmemiş büyüklükteki bir binanın tanrısal bir gücün kanıtı olduğuna inanmak hiç de zor değildir. Basamaklı piramit ve diğer piramitler, o güne dek çamurdan konutlarda oturmuş bir uygarlığın üzerinde yükselirler. Bir asır kadar sonra, her biri on beş ton ağırlığındaki taşlar Keops veya Kufu olarak bilinen piramidin yapımında kullanılacaktır. Gize'deki en büyük piramitler o dönemde (IV. Hanedan dönemi) tamamlanacaktır. Keops piramidinin inşası yirmi yıl sürer. Piramidin yapımında 100.000 kişinin çalıştığı efsanesi bugün artık abartılı bulunmaktadır ama binlerce işçinin çalışmış olduğu ve çok büyük miktarda taşın (beş ila altı milyon ton) 80 km öteden getirildiği kesindir. Bu muhteşem bina mükemmel bir şekilde yerleştirilmiştir. 228 m'lik kenarları, sadece 20 cm, yani yüzde 0.09 oranında farklılık gösterir. Piramitler daha sonra Dünyanın Yedi Harikası arasında yerini alacak ve Yedi Harikadan günümüze kadar gelebilen sadece onlar olacaktır. Bu yapılar, firavun devletinin kendine olan güveninin ve gücünün en büyük kanıtıdır. Mısır'ın anıtsal binaları elbette ki sadece onlar değildir. Piramitlerin her biri, kralların ölümlerinden sonra yaşayacakları mekânları oluşturan büyük bina komplekslerinin en önemli parçasıdır. Başka yerlerde de büyük tapınaklar ve saraylar vardır, Krallar Vadisi'nde ise kral mezarları bulunmaktadır.

Bu büyük kamusal işler, hem gerçeklik hem de sayısal anlamda Mısırlıların gelecek kuşaklara bıraktıkları en önemli şeylerdir. Mısırlıların büyük bilimadamları olduğuna dair daha sonra yaygınlaşacak olan ünü pekiştirmişlerdir. Kimse, bu devasa anıtların son derece rafine matematiksel ve bilimsel beceriler olmadan dikilmiş olduklarına inanmaz. Her ne kadar Mısır ölçümleri yüksek beceri gerektirse de, modern dönemlere gelene kadar mühendislik için temel matematiğin dışında bir şeye ihtiyaç duyulmamıştır. Aynı durum piramitlerin inşası için de geçerlidir. Piramitlerin inşası için gerekli olan şey müthiş bir ölçüm becerisiyle hacim ve ağırlık için gerekli bazı belirli formülleri uygulama yeteneğidir. Hayranları neye inanırlarsa inansınlar, Mısır matematiğinin ulaştığı en uç nokta bundan başka bir şey değildir. Modern matematikçiler, Mısırlıların bu alanda çok önemli teorik kazanımları olmadığını ve bu konuda Babillilerle yarışamayacaklarını düşünmektedirler. Mısırlılar, ilk bakışta modernmiş gibi görünen ondalık sayılarla çalışmışlardır ancak matematiğe tek önemli katkıları bileşik kesirlerin icadıdır.

Mısırlıların astronomi çalışmalarının, verimsizliğinin bir nedeninin de bu ilkel matematik olduğuna hiç kuşku yoktur. Bu da gelecek kuşaklara miras kalmış bir alandır ve gayet çelişkili bir şekilde bu alana olağanüstü bir önem atfedilmiştir. Mısırlıların yaptıkları gözlemler Nil Nehri'nin yükselmesini ve binaların törensel dikilişlerini doğru ve hatasız olarak tahmin etmelerine yetmiştir, bu doğrudur an-

cak teorik astronomi çalışmaları Babillilerin çok gerisinde kalmıştır. Mısır astronomisine ilişkin yazılı kayıtlar, asırlar boyunca astronomların huşuyla karışık bir saygı duymasını sağlamıştır ama bunların bilimsel değeri gayet düşüktür ve doğruluklarına ilişkin nitelikleri de kısa vadeli olmuştur. Mısır astronomisinden kalan en somut çalışma takvimdir. Mısırlılar 365 günlük güneş takvimini kullanan ilk halk olmuştur. Bir yıl on iki aya ve her ay on günlük üç haftaya bölünmüştür, yılın sonuna beş artık gün bırakılmıştır. Bu düzenleme, 1793 yılında Fransız devrimcileri tarafından daha akılcı bulunan miladi takvimle yer değiştirecektir.

Takvim, yıldızların gözlenmesine çok şey borçludur, herhalde kökeni Mısır hayatının nabzını tutan en önemli şeye, Nil'in taşmasına bağlıdır. Mısırlılar, yılı her biri yaklaşık dört ay süren üç mevsime bölmüşlerdir. Bunlardan biri ekim, biri Nil'in taşması, diğeri de hasat mevsimleridir ancak Nil'in bu sonsuz döngüsü Mısır'ı çok daha derinden etkilemiştir.

Eski Mısır'ın dini yaşantısının yapısı ve katılığı başkalarına çok şaşırtıcı gelmiştir. Herodot, Yunanlıların tanrı isimlerini Mısır'dan aldıklarını düşünmüştür. Bu konuda yanlış olmasına rağmen böyle düşünmüş olması çok ilginçtir. Mısır tanrılarının kültü, daha sonraki dönemlerde Roma imparatorları tarafından bir tehdit olarak algılanmış ve yasaklanmıştır. Romalılar, gereken toleransı daha sonra göstereceklerdir. 18. yüzyılda, içine Mısır çeşni katılmış bir şarlatanlık ve hokus pokuşçuluk, en eğitimli Avrupalıları bile oyalayacaktır. Eski Mısır mitinin masum ve eğlenceli bir şekli hâlâ Amerika'da küçük kasabalarda fes ve şalvar giyerek çeşitli gösterilere katılan saygın Amerikalı işadamlarının oluşturduğu tapınakçıların törenlerinde yaşamaktadır. Mısır dininde, tıpkı Mısır uygarlığının başka yönlerinde olduğu gibi, onu sürdüren ve koruyan siyasi yapılanmalardan çok daha uzun süre varlığını korumaya devam etmiş ve sürekliliği olan bir zindelik mevcuttur.

Yine de "zinde" gibi kelimeler kullanmak bizi yanlış yönlendirebilir. Eski Mısır'da din her yere yayılmış bir yapının ötesinde bir şeydir. İnsan vücudunun dolaşım sistemi gibi kabul edebileceğimiz, daha sonra kiliseye benzer bir şekilde bağımsız bir yapıdır. Tabii ki bir dini personel mevcuttur, hatta Eski Krallık döneminde bile bazı rahipler pahalı mezarlara gömülecek kadar yüksek bir statüye sahiptirlerdir ancak Mısır'da tapınaklar, kült merkezleri olduğu kadar ekonomik acente ve depo işlevi de görmüşlerdir, birçok rahip hem o dönemlerde hem de daha sonra, ayinsel görevlerin yanı sıra, kâtiplik, idarecilik ve saray memurluğu gibi görevler de üstlenmiştir. Rahiplerin daha sonraki asırlarda oluşmuş ruhban sınıflarına benzetilmesi yanlış olur.

Mısır dini, dinamik, yaşayan bir sosyal güçten çok, değişmeyen bir kozmozun değişik parçalarını yöneterek gerçeklerle başa çıkmak çabası olarak görülmelidir. Yine de bazı niteliklere ihtiyaç vardır. Başka çağlarda yaşamış olan insanların dün-

ya görüşlerini değerlendirmek için (hatta konuşmak için bile) bizim kabul etmiş olduğumuz kavramların ve ayırt edici yanların, zihinsel dünyalarını anlamaya çalıştığımız bu insanlar için geçerli olmadığını akılda tutmak zorundayız. Örneğin, eski Mısırlı için din ve büyü arasındaki bağlar, her birinin kendine özgü etkisini gayet iyi bildiği halde herhangi bir önem taşımamıştır. Büyünün Mısır dininde bir tür kanser gibi hep var olduğu söylenegelmıştır, görüntü değerlendirmeye açıktır ama aynı zamanda bağlantının mahremiyetini de ifade eder. Eski Mısır'da isim nesnedir; bizim sıfatlandırarak ayırdığımız gerçek nesne, onlar için birbirinden ayrılmaz bir şekilde aynıdır. Belki bu, diğer görüntüler için de geçerlidir. Mısırlılar, sudaki balık benzeri bir sembolizmle yaşamışlardır, bunu kabul etmek ve onları anlayabilmek için simgesel olmayan bir kültürün varsayımlarını bir yana bırakmak zorundayız.

Eski Mısır'da, dünyanın görünümünü işte bu nedenle dinin önemini ve rolünü takdir etmekle ilgili bir şeydir. En başından itibaren bu önemi gösteren yığınla delil vardır, eski Mısır uygarlığının neredeyse tüm ömrü boyunca dikkat çeken bir ölçüde değişmez olan şu eğilim hep var olmuştur: Ölülerin yaşamı aracılığıyla, kolay anlaşılır ve değişmez bir söz söyleyebilmek için sıradan hayatların akışındaki çeşitliliğe din sayesinde nüfuz etmenin bir yolunu bulmak. Belki burada Nil'in de nabzını tutmak gereklidir. Her yıl taşar ve yenilenir ama onun döngüsü sürekli tekrarlanan değişmez bir kozmik ritmin ta kendisidir. İnsanı tehdit eden en yüce değişim ölümdür, yaşadıkları tecrübeye göre çürümenin ve akışın en büyük ifadesi budur. Başından beri görüldüğü kadarıyla Mısır dininin en büyük takıntısı budur. Bu durumu en çok somutlayan şey, bugün müzelerimizde korunmakta olan mumyalar ve mezar odalarına yerleştirilmiş olan eşyalardır. Orta Krallık sırasında, sadece kralların değil, bütün insanların ölümden sonra yaşama kavuşacaklarına inanılmaya başlanmıştır. Bir insan, değişmez bir refahın hüküm sürdüğüne inandığı ölümden sonraki yaşamda karşısına çıkması muhtemel şeylere ritüeller ve simgeler aracılığıyla hazırlanabilmektedir. Mısırlıların ölümden sonraki yaşama bakışlarında, Mezopotamyalıların kasveti görülmez. Onlara göre bir insan ölümden sonraki yaşamında mutlu olabilmektedir.

Onca insanın bu sonucu sağlamak için asırlar boyunca vermiş olduğu mücadele, Mısır dinine kahramanca bir nitelik kazandırmıştır. Bu bakış açısı, mezarların hazırlanışında gösterilen takıntılı titizliği ve ölüleri sonsuz uykularına gönderirken yaptıkları hazırlıkları da açıklar. Bu çabanın doruk noktası piramitler ve ölülerin mumyalanmasıdır. Orta Krallık sırasında bir kralın mumyalanması ve cenaze töreni yetmiş gün sürmektedir.

Mısırlılar, her insanın ölümden sonra Osiris'e hesap vereceğine inanıyorlardı. Eğer Osiris'in verdiği hüküm iyiye, ölen kişi Osiris'in krallığında yaşayabiliyordu, eğer değilse yarı suaygırı yarı timsah şeklinde bir canavara teslim ediliyordu.

Tabii ki bir Mısırlının yaşamı boyunca memnun etmek zorunda olduğu tek tanrı Osiris değildi. Mısır panteonu çok geniştir. Birkaç önemli kült ve iki bine yakın tanrı bulunmaktaydı. Bu tanrıların büyük bir kısmının kökeni tarihöncesi inançlardan kalmadır. Şahin tanrı Horus, hanedanlığın tanrısıdır ve muhtemelen MÖ 4. binyıldaki gizemli işgalcilerle birlikte Mısır'a gelmiştir. Bu hayvanlar yavaş yavaş insanlaşmışlardır ancak hiçbir zaman tam insan olmamışlardır; sanatçılar, hayvan kafalarını insan gövdelerinin üzerine yerleştirmiştir. Bu totem benzeri yaratıklar, firavunlar, bazı politik kazanımlar adına kültleri birleştirdiği zamanlarda yeniden düzenlenmiştir. Bu şekilde Horus kültü, güneş tanrısı Amon-Ra'yla birleştirilmiş ve bu tanrının firavunun bedeninde yaşadığına inanılmıştır. Piramitlerin inşa edildiği büyük çağın resmi kültü budur ama hikâye kesinlikle burada bitmemiştir. Horus daha sonra dönüşüm geçirip, Osiris'in yavrusu olarak tekrar ortaya çıkar ve İsis'in eşlikçisi olarak ulusal bir kültürün merkezi figürü haline gelir. Yaratılış ve sevgi tanrıcısı olan İsis, belki de hepsinin en eskisidir. İsis'in kökleri diğer Mısır tanrıları gibi hanedanlar öncesi döneme kadar gider. İsis, neolitik Yakınoğu'da hemen hemen her yerde görülen ana tanrıçanın gelişmiş biçimlerinden biridir. Çok uzun süre yaşamıştır, Kucağına aldığı Horus'la görüntüsü, Bakire Meryem şeklinde Hristiyan ikonografisine kadar ulaşır.

Mısır dini, çok karmaşıktır. Değişik yerlerin değişik kültleri vardır ve bunlar da doktrinel ve düşünsel anlamda kendi içlerinde çeşitlilik gösterirler. Bunların arasında en ünlülerinden biri 14. yüzyıl firavunlarından birinin kurduğu bir başka güneş kültü olan Aton kültürüdür. Bu kült ilk tek tanrılı din olarak ayırt edici bir yere sahiptir. Her ne kadar bir sentez çabası göze çarpsa da daha çok hanedanla ilgili ya da siyasi amaçların ifadesidir. Eğer tam olarak deşifre edebilseydik, Mısır din tarihinin büyük bir kısmının dinden de ötede, ana kültürün medcezirinden ibaret olduğunu görebilirdik.

Bu sadece firavunların tekelinde bir durum değildi. Bu inançları sürdüren kurumlar, babadan oğula geçen bir rahipler sınıfının ellerindeydi. Sıradan müminlerin iç ritüellere katılmasına asla izin verilmiyordu. Kültün heykelleri tapınaktaki kutsal bölümde bulunuyor ve rahipler dışında kimse tarafından görülemiyordu. Rahipler arasında zaman içinde kültürün popülerleşmesinden ve refahının artmasından dolayı çıkar sağlayanların sayısında artış görülmüştü.

Tanrılar, eski Mısır sanatının en önemli temalarından biridir ama sanat bunun çok ötesini de içerir. Natüralist bir betimlemeye dayanmakla birlikte geleneksel ifade ve jestlerle sınırlı iki bin yıllık klasik Mısır sanatı başlangıçta çok güzel bir sadeliğe sahiptir ama daha dekadan bir dönemde sevimli bir çekicilik ve cana yakınlık edinmiştir. Günlük hayattan gerçek sahneler içerir. Çiftçilik, balıkçılık ve avcılık resmedilir, zanaatkârlar mallarını üretirken, kâtipler görevlerini yaparken

gösterilirler. Mısır sanatında ne içerik ne de teknik etkileyicidir, asıl etkileyici olan dikkati çekecek şekilde süreklilik içeren bir tarzı olmasıdır. İki bin yıl boyunca sanatçılar klasik bir geleneğe bağlı kalarak çalışmışlardır. Sanatın kökenleri Sümer'e bir şeyler borçludur, daha sonra başka yabancı etkiler de hissedilecektir ancak merkezi ve yerli geleneğin gücü ve somutluğu en küçük bir dalgalanma göstermez. Eski zamanlarda Mısır'a gelen bir yabancı için en etkileyici görsel araçlardan biri buydu herhalde. Eğer hakkında çok az şey bildiğimiz üst paleolitik dönemi hariç tutacak olursak, sanat tarihinin en güçlü ve sürekli geleneği Mısır sanatıdır.

Mısır sanatının aktarılabilirliği kanıtlanmamıştır. Belki Yunanlılar hâlâ flüt yapımında izlerini gördüğümüz, kökeni çamur kaplı saz demetleri olan sütunları almışlardır. Bunun dışında açık olan şudur ki Mısır'ın anıtsal yapıları her ne kadar başka kültürlerin sanatçılarından ve mimarlarından hayranlığını kazanmış ve bu sanatı kendi amaçları için başarıyla uyarlamış olsalar bile sonuç yüzeysel ve egzotik olmuştur. Mısır sanatı, Mısır'dan başka hiçbir yerde kök salmamış, asırlar boyunca zaman zaman dekorasyon ve bezemelerde ortaya çıkmıştır... İnce kolonlar, sfenksler, mobilyalar üzerindeki yılanlar, bir dikilitaş, bir sinema gibi. Mısır sanatının geleceğe yaptığı tek bütünlüklü katkı, mezarların ve tapınakların duvarlarına kazınarak veya boyanarak çizilmiş olan insan vücudunun oranlarına ilişkin klasik kurallardır. Bu kurallar Yunanlılara geçmiş ve Leonardo'ya kadar Avrupalı sanatçıları da etkilemiştir, ondan sonraki katkı artık üslupsal değil teoriktir.

Mısır'a özgü olmamakla birlikte, burada büyük bir önem kazanmış olan bir başka sanatsal kazanım da kaligrafidir. Görüldüğü kadarıyla, Mısırlılar, Sümerlilere özgü, nesnelerden çok seslerin betimlenmesi icadını almışlar ancak çivi yazısını kullanmamışlardır. Çivi yazısı yerine hiyeroglif yazısını icat etmişlerdir. Aynı temel şekli farklı şekillerde bir araya getirmek yerine, bilinçli olarak hayatın içinden küçük resimler ya da resme benzer şekiller kullanmayı seçmişlerdir. Hiyeroglif, çivi yazısından çok daha dekoratiftir ama aynı zamanda hâkim olunması da çok daha zordur. İlk hiyeroglifler MÖ 3000 öncesi ortaya çıkmıştır, hiyeroglifle yazıldığını bildiğimiz son örnek ise MS 394 yılına aittir. Yaklaşık dört bin yıl bir kaligrafi için gerçekten uzun bir ömürdür ama bu yazı ortadan kalktıktan sonra on dört yüzyıl boyunca okunamamıştır. Sonunda bir Fransız araştırmacı "Rosetta taşı"nın üzerindeki oymaları deşifre etmiş, Rosetta taşı bulunduktan sonra araştırmacılar tarafından Fransız ordusunun eşliğinde Fransa'ya getirilmiştir. Mısır hakkında yazan antikitenin klasik yazarlarından hiçbiri, konuya büyük bir ilgi gösterdikleri halde görüldüğü kadarıyla hiyeroglif yazısını öğrenmemişlerdir. Görülen odur ki hiyeroglif, Mısır tarihi için olduğu kadar, MÖ 2. binyılda Sami diline ait metinler için bir model oluşturması bakımından da çok büyük önem taşır. Ayrıca bizim zamanımızda bütün dünyaya yayılmış olan modern Latin alfabesinin de uzak atasıdır.

Hiyeroglif yazısını okuyabilmek, rahipler kastında yer almanın, dolayısıyla çok sıkı korunan mesleki sırlara ulaşabilmenin de anahtarıdır. Hiyeroglif, hanedanlar öncesi dönemden itibaren tarihi kaydetmek için kullanılmıştır. I. Hanedan döneminde papirüsün keşfedilmesi –özü çıkarılan bitki çapraz bir şekilde yayılır ve homojen bir sayfa haline getirilir– yazıların çoğaltılması için uygun bir mecra sağlamıştır. Bu icat, dünya için hiyerogliften çok daha büyük önem taşır; deriden çok daha ucuz (parşömen deriden yapılırdı) ve kil tabletlerden veya taştan çok daha kullanışlıdır (ancak dayanıksızdır). Papirüs, Uzakdoğu’da keşfedilen kâğıdın, Akdeniz dünyasına ulaşmasına, yani Hıristiyanlık dönemine kadar Yakındoğu’da yazışmalar için kullanılan en yaygın araç olmuştur (hatta kâğıda papirüs denmiştir). Papirüsün ortaya çıkışından kısa bir süre sonra yazarlar, yaprakları uzun rulolar haline getirmeye başlamışlardır. Üzerine yazı yazılmış bir materyal olarak kitabın icadı ve bizimkilerin atası olarak kabul edebileceğimiz ilk metinler Mısırlılara aittir. Belki de bizim Mısırlılara borçlu olduğumuz en önemli şey budur. Antikite hakkında bildiklerimizin çok büyük bir bölümü bize doğrudan ya da dolaylı olarak papirüsler sayesinde ulaşmıştır.

Mısır’ın devam edebilmiş prestijinde Mısırlı din adamlarının ve büyücülerinin dilden dile ulaşan hünerlerinin, siyasi kazanımlarla sanat ve mimarideki görkemli varlığının çok büyük bir rol oynadığına kuşku yoktur. Mısır uygarlığına diğerleriyle kıyaslayarak bakacak olursak bu uygarlık, ne bereketli ne de değişime hassas bir uygarlıktır. Teknoloji gayet sağlamdır ama yeni becerilere uyum sağlamakta gayet yavaş davranan ve bir yaratıcı sıçrayışın ardından ortaya çıkan yenilikleri kabul etmekte tereddütlü bir halka işaret eder. Taş yapılar, yazının bulunuşundan uzun bir süre sonra ortaya çıkmış en büyük yeniliktir. Papirüs ve tekerlek I. Hanedan döneminden beri biliniyor olsa da Mısır, öteki nehir havzasında kullanılmakta olan iyi sürülmüş, başarıyla sulanan toprakları kendine uyarladığında, Mezopotamya’yla iki bin yıllık bir ilişki içindedir. Yine de daha sonraki uygarlıklar tarafından binlerce yıllık bir süreçte daha da geliştirilecek olan su saati Mısır’a ait bir icattır.

Belki de bu arka planında Nil’in sağladığı istikrarlı bir refah rutininin ağırlığıyla başa çıkamamaktan kaynaklanmıştır. Her ne kadar Mısır sanatı, ekipler halinde örgütlenmiş işçileri modern bir fabrikayı andıran imalathanelerde çalışıyormuş gibi gösterse de birçok önemli araç Mısır’a çok daha sonra başka yerlerden gelmiştir. Eski Krallıktan önce, çömlek tornasının kullanıldığına dair somut bir kanıt yoktur; altın, bakır ve tunç MÖ 2. binyıla kadar görülmeyecek ve torna tezgâhı Helenistik çağı bekleyecektir. Mısır’da hem zanaatkârlara enerji sağlamak hem de çoğaltmak için kullanılan neredeyse tek alet yay matkap olmuştur.

Yalnızca tıpta, kökleri Eski Krallığa kadar giden, özgünlüğü tartışılmayacak buluşlar söz konusudur. MÖ 1000 yılında bir Mısırlı soylu, bu sanatta dünya çapında

bir ün elde etmiştir. Mısır tıbbı her ne kadar büyücülükten bütünüyle ayrıştırılamasa da (çok sayıda büyü tarifi ve muska günümüze kadar ulaşmıştır) saf ampirik gözlemlere dayanan, takdire değer bir akılcılık söz konusudur. Tıp araştırmaları doğum kontrolü tekniklerine kadar gelişmiştir. Tarihe yaptığı dolaylı katkı büyüktür ama asıl faydası bugüne dairdir, bitkiler ve ilaçlar hakkında *materia medica*da yer alan bilgilerimizin çoğu ilk Mısırlılar tarafından bulunmuş, onlardan Yunanlılara geçmiş, sonunda da ortaçağ Avrupa'sı bilginlerine ulaşmıştır. Hint yağı gibi bir şeyin bunca zamandır verimli bir şekilde kullanılmakta oluşu çok önemli bir şeydir.

Buradan eski Mısırlıların sağlık durumlarına ilişkin çıkarabileceklerimiz ayrı bir konudur. Mezopotamyalılar gibi, aşırı alkol kullanımından dolayı pek kaygılanmamışlardır ama bundan bir sonuç çıkarmak pek o kadar kolay değildir. Bazı araştırmacılar yüksek oranda bebek ölümünden söz etmişler ve bazı yetişkinlerin ölümüyle sonuçlanan hastalıklara ilişkin sağlam deliller bulmuşlardır; açıklaması ne olursa olsun günümüze kalmış olan mumyalar üzerinde yapılan araştırmalarda kanser, raşitizm veya frengi gibi hastalıklar bulunmamıştır. Öte yandan, Mısır'da bugün hâlâ yaygın bir şekilde görülmekte olan sistosomiyasis adlı, kan yoluyla taşınan bir hastalık 2. binyıldan itibaren çok görülmüştür. Tabii ki bunların hiçbiri Mısır tıbbına ışık tutmaya yeterli değildir. Ne olursa olsun Mısır'dan bize en eski tıbbi tedavi teknikleri, bunların tarifleri ve Mısırlı doktorların kullandıkları karışık ilaçların reçeteleri kalmıştır. Mumyacılar çok büyük önem atfedilmiştir ancak iklimin onlardan yana olduğu ortadadır. Tuhaftır, sanatlarının ürünleri daha sonra terapötik bir değer kazanacak, mumya tozu asırlar boyunca Avrupa'daki birçok hastalığın tedavisinde kullanılan en önemli ilaç olacaktır. Bir başka ilginç nokta da Mısırlıların çok gelişmemiş olsa da bazı doğum kontrol yöntemleri kullanmış olmalarıdır. Doğum kontrolü yöntemlerinin aşırı nüfus artışını dengelemek için kullanılıp kullanılmadığı, dolayısıyla bebeklerin doğar doğmaz öldürülüp öldürülmedikleri bilinmemektedir, bu nedenle bu görüşler spekülatiftir.

Eski Mısırlıların büyük bir çoğunluğu köylüdür, Mısır bu nedenle Mezopotamya'ya göre çok daha az kentleşmiştir. Edebiyatta ve sanatta resmedilen Mısır, hayatı köylerde yaşayan, küçük kasaba ve tapınakları ise yerleşim alanlarından çok hizmet merkezleri olarak kullanan bir toplumu gösterir. Mısır, antikitenin büyük bir kısmında Teb ve Memfis gibi birkaç kült ve yönetim merkezinin dışında köylerden ve pazar yerlerinden ibaret bir ülke olarak kalmıştır. Yoksulların hayatı zordur ama aynı zamanda da istikrarlıdır. En büyük sıkıntı, zorunlu hizmettir. Eğer firavunun herhangi bir zorunlu hizmete ihtiyacı yoksa, köylüler bol bol boş vakit bulmakta ve Nil'in taşıp kendileri adına çalışmasını beklemektelerdir. Tarımsal baz yeteri kadar zengin olduğu için bol miktarda zanaatkârın bulunduğu gayet karmaşık ve renkli bir toplumun hayatını sürdürmesi mümkün olmuştur. Bu insanla-

rın faaliyetleri hakkında Mezopotamyalı çağdaşlarından daha çok şey bilmemizi, taş oymalarına ve resimlere borçluyuz. Bu toplumdaki en büyük ayrışma, devlet hizmetine girebilen eğitimlilerle diğerleri arasındadır. Kölelik mevcuttur ama bir kurum olmaktan ziyade köylülerden talep edilen zorunlu hizmet şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Daha sonraki dönemlerde gelenek, Mısırlı kadınların baştan çıkarıcılıklarına ve kolay ulaşılabilir olmalarına işaret etmiştir. Başka kanıtlarla bir araya geldiği zaman, kadınların, diğer uygarlıklara göre çok daha özgür ve yüksek statüde yaşadıkları bir toplum izlenimini ediniriz. Sanat eserlerinde, saray kadınları Mısırlıların dokudukları ince ve kaliteli ketenlere bürünmüş, saçları zarif bir şekilde taranmış, değerli mücevherler takmış ve Mısır ticaret hayatında büyük önem taşıyan kozmetiklerle özenle süslenmiş bir şekilde resmedilirler. Bu görüşe sıkı sıkıya bağlı kalmamalıyız tabii ama bizim izlenimimiz Mısır yönetici sınıfına mensup kadınlara büyük saygı gösterildiği, bu kadınların saygın ve bağımsız olduğudur. Firavunlarla eşleri ve diğer soylu çiftler de zaman zaman, MÖ 1. binyıldan önce, o güne kadar Yakındoğu sanatında hiç görülmemiş biçimde son derece mahrem bir havada ve gerçek bir duygusallık içinde resmedilmişlerdir. Bunun tesadüfi olması pek o kadar mümkün değildir.

Resimlerde ve heykellerde yer alan güzel ve çekici kadınlar, bize kadınların, başka hiçbir yerde görülmemiş bir şekilde siyasi önem taşıdıklarını da düşündürebilir. Taht teorik olarak ve pratikte de sık görüldüğü şekliyle kadından geçmektedir. Bir kadın mirasçı, eşine tahta çıkma hakkı getirmektedir, bu da prenseslerin evliliğini oldukça gergin bir mesele haline getirmiştir. Kraliyet evliliklerinin çoğu kardeşler arasında olmuştur. Görünüşe bakılırsa, bunun genetik etkileri olmamıştır. Bazı firavunlar kızlarıyla evlenmişlerdir ama belki de bunun nedeni tanrısal kanın devamlılığından çok (çünkü bu devamlılık cariyelerle de sağlanabilirdi) kızlarının başkalarıyla evlenmesini önlemektir. Böyle bir tutum, kraliyet ailesine mensup hanımları son derece önemli bir hale getirmiştir. Bunların bazıları büyük bir güç kazanmışlardır, hatta biri tahta çıkmış, sakal takıp erkek giysileri giymiş ve firavun unvanını taşımıştır. Şurası bir gerçektir ki bu herkesin pek de onaylamadığı bir yenilik olmuştur.

Mısır panteonunda, özellikle de İsis kültünde pek çok dişi vardır. Edebiyat ve sanatta anneye ve eşe normal özellikleriyle sınırlı kalmayan bir önem atfedilmiştir. Hem aşk hikâyelerini hem de aile yaşantısını resmeden sahnelerde şefkatli bir erotizm, yumuşaklık ve samimiyet göze çarpar. Bu, kadınlarla erkeklerin duygusal anlamda eşitliğini gösterir. Bazı kadınlar okuryazardır. Kadın kâtip anlamına gelen Mısırcıca bir kelime bile vardır, iki kadın kâtipin varlığına dair kanıtlar bulunmuştur. Elbette kadınlar için rahibelik ve fahişelik dışında çok fazla bir meslek yoktur.

Maddi güçleri olan kadınlar mülk edinip Sümer geleneğine yakın bir şekilde yasal haklara sahip olabilmişlerdir. Bu durumu son derece uzun sürmüş olan Mısır uygarlığının tamamına genellemek mümkün değildir ancak eski Mısır'la ilgili bu tür kanıtlar, modern zamanlara gelene kadar, kadınların kendilerini ifade etme potansiyelini böylesine taşımış oldukları bir toplumun pek bulunmadığını göstermektedir.

En etkileyici şeylerden biri de geriye dönüp bakıldığında Mısır uygarlığının sağlamlığı ve maddi zenginliğidir. Bu öylesine değişmez bir durumdur ki bunu dış dünya veya Nil Havzası'nda suların taşması ve çekilmesi perspektifinde açıklamak, Mezopotamya konusunda olduğundan çok daha zordur. Açıklanması gereken zaman dilimleri çok büyüktür (dönemler arasındaki en kısa olan Eski Krallık, Amerika Amerika Birleşik Devletleri'nin tarihinden iki katı uzun bir tarihe sahiptir). Eski Krallık döneminde o kadar çok şey yaşanmıştır ki merkezi bir anlatım mümkün değildir. O dönemde ne olduğunu, yaşananların önemini bilmek kolay değildir. Menes'ten sonra yaklaşık bin yıl kadar Mısır'ın tarihinde fiili bir izolasyon söz konusudur. Bu döneme firavunların yenilmez oldukları bir istikrar dönemi olarak bakmak mümkün ancak Eski Krallık döneminde de yönetimin tek merkezden yapılmadığı, bölge valilerinin giderek önem ve bağımsızlık kazandıkları görülebiliyor. Firuvun da, biri yukarı Mısır'da diğeri Aşağı Mısır'da olmak üzere iki kez taç giymek ve iki kez gömülmek zorundadır; bölünme hâlâ geçerlidir. Komşularla ilişkiler çok önem taşımamıştır ancak Eski Krallık'ın sonuna doğru Filistin'e birkaç sefer düzenlenmiştir. Birinci Ara Dönemde bu durum tersine döner ve Mısır işgalci olacağına, işgal edilir. Zayıflığın ve bölünmenin Asyalı işgalcilerin aşağı Nil Havzası'nda yerleşmelerine yardımcı olduğuna kuşku yoktur; bununla ilgili tuhaf bir yorum vardır: "Asiller dövünerek ağlıyorlardı ama yoksullar sevinç içindeydi... ülkeyi pislik sarmıştı... yabancılar Mısır'a geldiler." Bugünkü Kahire yakınlarında rakip hanedanlar ortaya çıkmış ve Memfis'i elde tutmak zorlaşmıştır.

Mısır tarihinin bundan sonraki büyük dönemi Orta Krallık'tır. Krallık, Teb'deki başkent etrafında krallığı birleştiren güçlü I. Amenemhet'le başlar. MÖ 2000'den çeyrek bin yıl kadar sonra Mısır, ara dönemin dehşet dolu hikâyelerine çok şey borçlu olduğu (bunlar yazılı kayıtlarla ulaşılmıştır) bir toparlanma dönemine girer. Orta Krallık boyunca, düzene ve sosyal uyuma yeni bir vurgu vardır. Firavunun yüce konumu güçlenerek değişmiştir: O artık sadece tanrı değildir, kendisi de tanrılardan gelmiştir ve onu da yine tanrılar izleyecektir. İnsanların kötü günlerde kuşkuya düşmüş oldukları düzen hiç sarsılmadan devam edecektir. Bir şey kesindir, bir genişleme ve maddi büyüme söz konusu olmuştur. Nil'in bataklıklarından çok büyük miktarda toprak elde edilmiş, güneyde Nubya fethedilmiş ve altın madenleri tamamen ele geçirilmiştir. Daha güneyde, daha sonra Kuş adıyla bilinecek gizemli

Siyah Afrika Krallığı'nda da Mısır yerleşimleri bulunmuştur. Ticaret eskiden hiç olmadığı kadar çeşitlenmiş ve Sina'daki bakır madenleri bir kez daha ele geçirilmiştir. Bunu teoloji alanındaki değişim izleyecektir. Tanrı Amon-Ra'nın altında gerçekleşmiş olan kültler konsolidasyonu, siyasi konsolidasyon demektir fakat Orta Krallık siyasi çalkantılar ve hanedanlar arası rekabet nedeniyle son bulur.

Kabaca iki yüzyıl kadar süren ikinci ara dönem çok daha tehlikeli bir yabancı istilasının damgasını taşır. Bu yabancılar Hiksoslar diye bilinen Asyalı bir halktır. Demirle güçlendirdikleri arabalarının sağladığı askeri üstünlükle Nil Deltası'na yerleşirler ve Teb'deki hanedanları haraca bağlarlar. Haklarında çok fazla bir şey bilinmemektedir. Bilindiği kadarıyla Mısır âdetlerini ve yöntemlerini benimsemişler, hatta ilk başlarda bürokratlarla işbirliği yapmışlardır ancak bu durum asimilasyona yol açmamıştır. XVIII. Hanedan sırasında, Mısırlılar Hiksosları Mısır'dan sürmüş ve böylece Yeni Krallık dönemi başlamıştır. Yeni Krallık'ın ilk başarısı, MÖ 1570'den sonra Hiksosları Güney Kenan'daki kalelerine kadar sürmektir. Bunun sonunda Mısırlılar Suriye'nin ve Filistin'in büyük bir kısmını işgal ederler.

Yeni Krallık, en parlak döneminde öylesine büyük bir uluslararası başarı kazanmış ve o kadar zengin fiziksel anıtlar bırakmıştır ki Hiksos egemenliğinin katartik veya tetikleyici bir etki yapmamış olduğunu düşünmek çok zordur. XVIII. Hanedan sırasında sanatta neredeyse bir rönesans yaşanmıştır, savaş arabası gibi Asyatik araçların uyarlanmasıyla askeri teknikler bir dönüşüm geçirmiş ve hepsinin ötesinde kraliyet otoritesinde çok büyük bir konsolidasyon yaşanmıştır. İşte o tarihte bir kadın, Hatşepsut tahta çıkmış ve onun iktidarı sırasında Mısır ticaretinde büyük bir patlama olmuştur. Mezarının bulunduğu tapınakta bu durum gösterilmiştir. Bir asır kadar sonra, daha önemli askeri zaferler kazanılmıştır ve Hatşepsut'un eşi III. Tutmosis, Mısır İmparatorluğu'nun sınırlarını Fırat'a kadar genişletmiştir. Anıtlara gelen haraclar, köleler, Asyalı bir prensesle ona denk bir Mısırlı soylunun düğünü kaydedilmiştir, tapınakların süslemeleri zenginleşmiş ve yeni heykeller ortaya çıkmıştır. Bu büstler ve heykeller Mısır sanatının doruk noktası olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Mısır sanatı ilk kez yabancı bir etkiyle tanışmıştır. Bu etki Girit'ten gelmiştir.

Yeni Krallık'ın sonuna doğru, çoğalan yabancı ilişkiler bir başka şey göstermeye başlamıştır: Mısır'ın gücünün bağlamı önemli ölçüde değişmiştir. En kritik bölge, III. Tutmosis tarafından on yedi yıl baskı altında tutulmuş olan Doğu Akdeniz kıyısıdır. III. Tutmosis, Mitannilerin hüküm sürdüğü koca bir imparatorluğu fethetmeden bırakmak zorunda kalmıştır. Mitanniler, Suriye'nin doğusuyla kuzey Mezopotamya'da egemen olan bir halktır. III. Tutmosis'in ardılları rota değiştirmişlerdir; firavunlardan biri bir Mitanni prensesiyle evlenmiştir. Böylece Yeni Krallık bölgedeki çıkarlarını iki halk arasındaki kardeşliğe dayandırmıştır. Mısır, çok uzun

bir süre kendisini korumuş olan izolasyonu terk etmeye zorlanmıştır. Mitanniler, kuzeyde hüküm süren, ihtirasları ve akınlarıyla MÖ 2. binyılın ikinci yarısında Yakındoğu dünyasını altüst edecek olan Hititlerin her geçen gün büyüyen baskısı altındalardır.

Yeni Krallık'ın bu alandaki meşguliyetlerini çok erken dönemlerden itibaren biliyoruz çünkü bu faaliyetler ve III. ve IV. Amenotep (MÖ 1400-1362)'in iktidarları sırasında, ilk diplomatik yazışma örnekleri olarak kayıt altına alınmıştır. Bu krallardan ilkinin hükümdarlığı sırasında Mısır, saygınlığın ve refahın doruklarına yükselmiştir. Teb'in en muhteşem dönemi budur. III. Amenotep, o güne kadar bir kral için hazırlanmış en büyük mezara gömülmüştür, geriye hiçbir şey kalmamıştır ama devasa heykellerin parçalarına Yunanlılar daha sonra Memnon'un heykeli (Memnon Etiyopyalı olması muhtemel bir efsane kahramanıdır) demişlerdir.

IV. Amenotep, babasının ardından MÖ 1379 yılında tahta çıktı. Dinde devrim başlatarak, güneş tanrısı Aton'un tek tanrılı eski dinini yaygınlaştırdı. Ciddiyetini belirtmek için adını Akhenaton olarak değiştirdi ve Teb'in 480 km kuzeyindeki Amarna'da yeni bir başkent inşa ettirdi, burada yeni dinin en önemli ögesi olan güneş ışınlarına açık, damsız bir tapınak yaptırdı. Akhenaton'un amacının ciddiyetinden ve dindarlığından kimsenin kuşkusuna olmamasına rağmen, bu davranışı başından itibaren başarısızlığa mahkûm olmuş, Mısır'a dini bir bağnazlık getirmiştir. Bu konuda ısrar etmesinin mutlaka bazı siyasi nedenleri olmalıdır. Belki de Amon-Ra rahiplerinin ele geçirmiş oldukları gücü geri almaya çalışıyordu. Bu durumun açıklaması ne olursa olsun söz konusu devrim, Akhenaton karışıklığını kışkırtmış ve bu durum başka cephelerde zayıflamasına yol açmıştır. Bu arada Mısır sömürgelerinde Hitit baskısının açık işaretleri görülmeye başlamıştır; Akhenaton 1372 yılında Fırat'ın batısındaki topraklarının tümünü Hititlere kaptıran Mitannileri kurtarmamış ve çıkan iç savaş otuz yıl içinde Mitanni Krallığı'nın sonunu getirmiştir. Mısır küresi çatlamaktadır. Akhenaton'un adının daha sonra resmi krallar listesinden silinmesinin nedeni büyük bir olasılıkla sadece dini anlaşmazlıklar değildir.

Ardılı, eski Mısır'a ilişkin en iyi bilinen ismi taşıyor. IV. Amenotep adını Akhenaton olarak değiştirmiştir çünkü niyeti eski tanrı Amon kültünün izini Mısır'dan silmektir. Ardılı ve damadı Tutankaton'un adını Tutankamon olarak değiştirmesinin nedeni ise eski Amon kültünü yeniden kurmak ve kalkışılan dini reformu yıkmaktır. Belki de bu hareketine duyulan saygı nedeniyle kısa ve aslında önemsiz hükümdarlığının ardından kendisine Krallar Vadisi'ndeki muhteşem mezar layık görülmüştür.

Tutankamon öldüğünde, Yeni Krallık'ın iki yüzyıllık bir ömrü kalmıştır fakat artık çöküş başlamıştır. Bunun belirtilerinden biri, Tutankamon'un dul karısının bir Hitit prensiyle evlendirilmesidir (gerçi prens evlilik töreni başlamadan öldürü-

lür). Daha sonraki krallar, kaybedilen toprakları geri almaya çalışırlar ve zaman zaman başarılı da olurlar; Filistin'e doğru fetih dalgası bir ileri bir geri devam eder, bir firavun Hitit prenseslerinden biriyle evlenir ama çoktan yeni düşmanlar görünmüştür ufukta, Hititlerle ittifak artık yeterli korumayı sağlamamaktadır. Ege şahlanmıştır, adalar "bu insanlarla dolup taşmakta"dır ve "kimse onların önünde duramamakta"dır diye yazar Mısır belgeleri. Denizden gelen bu halk sonunda yenilecektir ama mücadele çok sert geçer.

Bu dönemi, gelecek açısından çok büyük önem taşımakla birlikte tam olarak bilinmeyen bir dönem izler. Yüzyıllar sonra bir araya getirilen kutsal metinlere göre, Mısırlıların "İbrani" diye tanımladıkları küçük bir Sami topluluk, liderleri Musa'nın önderliğinde deltayı terk eder ve Mısır'dan çıkarak Sina Çölü'ne geçer. MÖ 1150 yılında artık iç dağılmanın işaretleri bol miktarda fark edilmeye başlamıştır. Krallardan biri olan III. Ramses, haremde hazırlanan bir komplo sonucu ölür; kendisi, giderek yükselen felaket dalgasının karşısında bir ölçüde başarı kazanmış bir kraldır. Onun ardılları döneminde birçok direniş ve ekonomik sıkıntı haberleri duyarız; Teb'deki kutsal mezarların yağmalanması uğursuz bir çürüme belirtisi olarak yaygınlaşır. Firavun, XX. Hanedan'ın sonunda iktidarını artık rahiplere ve yüksek memurlara kaptırmıştır. XI. Ramses, kendi sarayında bir mahkûmdur. Mısır'ın imparatorluk gücü artık sona ermiştir. Aynı durum Hitit İmparatorluğu'nda ve 2. binyılın diğer imparatorluklarında da görülür. Sadece Mısır'ın tartışmasız gücü değil, onun zaferlerine sahne olan dünya da değişmektedir.

Hiç kuşkusuz, eski dünyanın tümünü etkileyen değişikliklerin büyük bir çoğunluğunun açıklaması Mısır'ın çöküşünde aranmalıdır ancak yine de Yeni Krallık'ın son asırlarının, Mısır uygarlığında en başından beri var olan zaafları sergilediğini hissetmeye direnmek imkânsız. Bunları ilk bakışta ayırt etmek kolay değil; Mısır'ın anıtları ve tarihinin görkemli mirası sadece asırlarca değil bin yıllarca en eleştirel ve kuşkucu gözleri bile şaşırtmıştır. Mısır uygarlığının yaratıcı nitelikleri görüldüğü kadarıyla başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Her dönemin standartlarına göre olağanüstü sayıdaki devlet memurunun yönetimi altında devasa bir insan emeği toplanmış ve bu durum dünyanın bugüne dek gördüğü en görkemli mezar taşlarının yaratılmasıyla sonuçlanmıştır. Zanaatkârlık üstün niteliklere ulaşmış ve bunun sonucunda her biri birer başyapıt olan mezar eşyaları ortaya çıkmıştır. Gayet eğitilmiş bir elit sınıf, karmaşık, ince ve eşine benzerine rastlanmayan bir uygunluğa sahip bir dil yaratmış, bunu bol miktarda kullanmış ancak Yunanlılar veya Yahudilere kıyasla dünyayı etkileyecek herhangi bir felsefi veya dini fikir ortaya koyamamıştır. Bu pırıltılı *tour de force*¹un çekirdeğinde bir verimsizlik, bir hiçlik sezmek zordur.

1 Tour de force (Fr): Güç gösterisi. (Yay. hzl.)

Bir başka açıdan da eski Mısır uygarlığının istikrarlı gücünü yerli yerine oturtmak gereklidir; her şeyin ötesinde çok uzun süre var olmuş, görkemli bir gerçekliktir. Her ne kadar en az iki dönem hatırı sayılır bir şekilde dağılmış olsa da bunları telafi edebilmiş ve değişmemiştir. Böylesine bir ölçekte var olmak hem maddi hem de tarihi bir başarıdır. Bir türlü anlaşılamayan gerçeklik ise neden birdenbire durmuş olduğudur. Mısır'ın askeri ve ekonomik gücü dünyada çok az kalıcı değişikliğe yol açmıştır. Uygarlık kendi sınırlarının dışına yayılmayı asla başaramamıştır. Belki de bunun nedeni hayatta kalışını üzerinde kurulduğu mekâna borçlu oluşudur. Eğer çok az bir temel değişiklikle çok uzun süre ayakta kalan gelenekler yaratabilmek bir başarı ise bu, dış etkilere karşı kapalı olmanın üstünlüğüne sahip herhangi bir eski uygarlık tarafından da yapılabilir bir şeydir. Çin de son derece etkileyici bir süreklilik göstermiştir.

Eski zamanlarda, sosyal ve kültürel değişimin ne kadar yavaş ve belli belirsiz olduğunu hatırlamak da çok önemli, çünkü biz değişime alışkın olduğumuz için bizim çağımızdan önceki çağlara ait başarılı bir sosyal sistemin (bunlardan bir tanesi, insanlığın fiziksel ve zihinsel çevresiyle başa çıkabilmesidir) taşıdığı böylesine büyük bir ataleti anlamakta güçlük çekebiliriz. Eski dünyada, yenilik yaratan kaynaklar bugünkünden çok daha enderdir. Mısır'da tarihin temposu, tarihöncesi zamanlarla kıyasladığımızda hızlıdır ama Menes ve III. Tutmosis arasında geçmiş olan bin beş yüz yıldan fazla süreyi göz önüne bulundurduğumuzda ve bizimle Roma İngilteresi arasında geçen süreyle kıyasladığımızda çok yavaştır. Değişim ya ani ve yıkıcı doğal afetler (Nil her zaman güvenilir bir koruyucuydu) ya da işgal veya fetih yoluyla olabilmiştir (Mısır Yakındoğu'daki halkların savaş alanlarının kenarında kalmış ve zaman zaman bu halkların geliş ve gidişlerinden etkilenmiştir). Değişim, teknoloji veya ekonomik güçlerin itişiyile ancak çok yavaş gerçekleşebilirdi. Entelektüel uyarılar açısından bakıldığında da kültürel araçlarının tümünün bir rutin tarafından belirlendiği bir toplum için pek güçlü uyarılar yoktur.

Mısır tarihinin doğası üzerinde düşünürken, Mısırlıların her an gözlerinin önünde bulunan Nil Nehri'nin yüce imgesinden söz etmenin cazibesi eninde sonunda ağır basar. Nil öylesine göz önündedir ki yaptığı devasa ve benzersiz etki gözden kaçmış, daha geniş bir bağlamda etkisi olabileceği akla gelmediğinden havzasının da değerlendirmeye katılması gerekmiştir. Asırlar boyunca Bereketli Hilal'i altüst etmiş olan akıl almaz (ancak sonunda dünyayı biçimlendiren) savaşlar sırasında, Eski Mısır'ın tarihi binlerce yıl sürer. Esas itibarıyla Nil'in taşkınlarının acımasızlığı ve çekilmesinin yarattığı bereketin sonucunda ortaya çıkan bir durumdur. Nil'in kıyılarında yaşayan ve şükretmesini bilen pasif insanlar onun ihsan ettiklerini toplamışlar ve bu sayede de hayatın asıl amacı olduğunu düşündükleri bir şeye yoğunlaşabilmişlerdir: Ölüme gerektiği gibi hazırlanmak.

Akıncılar ve İşgalciler: Eski Yakındoğu'nun Karanlık Çağları

Mezopotamya ve Mısır, yazılı tarihin temel taşlarıdır. Bu iki büyük uygarlık çok uzun bir süre kronolojiyi belirlemiştir, ancak şurası çok açıktır ki onların hikâyesi ne eski Yakındoğu'nun ne de eski dünyanın hikâyesinin tamamını oluşturmaz. MÖ 2000'den çok kısa bir süre sonra başka kavimlerin hareketleri yeni modeller meydana getirir. Bundan bin yıl sonra her yerde başka başka uygarlık merkezleri ortaya çıkar ve biz de böylece yeni bir tarihsel döneme girmiş oluruz.

Maalesef tarihçi için bu hikâyenin basit ve gözle görünür bir bütünlüğü yoktur. Çok uzun bir süre her yerden daha fazla yaratıcılık ve devamlılık göstermiş olan Bereketli Hilal'de bile bu durum değişmez. Başlangıçları 2. binyıla kadar uzanan dağınık değişiklikler vardır ve bu dağınıklık MÖ 9. yüzyılda yeni imparatorlukların ortaya çıkışına kadar sürer. Bu karışıklığı yaratan altüst oluşları ve düzenlemeleri açıklamak bir yana, kaba çerçevesini çizmek bile kolay değildir. Neyse ki bunların ayrıntılarının burada çözülmesi gerekli değildir. Tarih artık hızlanmıştır ve uygarlık insana yeni fırsatlar sağlamaktadır. Biz de kendimizi olayların akışına bırakmaktan çok, değişim yaratan güçlerin bazılarını yakalamaya çalışacağız.

KARMAKARIŞIK BİR DÜNYA

Bu değişim güçlerinin açıkça ortada olanlarından biri büyük göçlerdir. Göçlerin temel düzeni MÖ 2000'den sonra bin yıl kadar bir süreyle hiçbir değişiklik göstermediği gibi hikâyeye etnik bir görünüm de vermez. Temel dinamik, Hint-Avrupa dil ailesinden kavimlerin hem doğudan hem de batıdan Bereketli Hilal'e yaptıkları baskıdır. Bu kavimlerin çeşitleri ve sayıları giderek artar ama kimileri bize Yunanlıların uzak köklerini taşısa bile isimlerinin burada geçmesine gerek yoktur. Bu arada, Mezopotamya Havzası'nda, Sami kavimler Hint-Avrupalılarla çatışır; Mısır, gizemli "deniz insanları"yla Sina, Filistin ve Doğu Akdeniz'de savaşıyor. Bir başka Kuzeyli grup, İran'a yerleşir ve burada en sonunda geçmişteki imparatorlukların en büyüğü olacak olan Pers İmparatorluğu'nu kurar. Bu arada Kuzeyli kavimlerden

bir kol Hindistan içlerine doğru baskı yapar. Bu hareketleri açıklamak için asırlara uzanmış olan krallıkların ve imparatorlukların yer değiştiren düzenlerinin ardında yatan nedenleri görmek gerekir. Bu imparatorluklardan bazıları modern zamanların standartları ölçeğinde epeyce uzun yaşamışlardır. MÖ 1600'lerde Kafkasya'dan gelen Kassitler, Babil'de dört buçuk asır hüküm sürmüşlerdir. Bu süre, İngiliz denizasıırı imparatorluğunun toplam tarihine eşit bir süredir. Yine de Mısır'ın standartlarına göre bu devletler bir anda yaratılmış gibidirler; bugün vardılar, yarın yokturlar.

Gezgin kavimlerin üzerindeki devrimci etkileri artıran yeni güçler devrededir. Bu nedenle, bu devletlerin bunca dayanıksız olmaları şaşırtıcı değildir. Yeni değişim güçlerinin en derin iz bırakmış olanlarından biri, askeri teknikteki gelişmedir. Surlar ve kuşatma arabası MÖ 2000 civarında Mezopotamya'da yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Uygarlıktan ufak lokmalar koparmaya başlayan Hint-Avrupalılar arasında bu beceriler göçer kökenlerine bağlı kalınarak korunmuştur. Belki de savaş alanında devrim yapabilmelerinin nedeni de budur. İki tekerlekli savaş arabası ve süvari kullanıyor olmaları açık alandaki operasyonları değiştirmiştir. Sümer askerleri, kalabalık bir grup tarafından çekilen dört tekerlekli hantal arabalarla resmedilmişlerdir. Herhalde bu şekilde generalleri veya liderleri savaş meydanına götürmektedirler; mızrak ve baltalar da bu şekilde taşınır. Gerçek savaş arabası ise iki tekerleklidir ve atlar tarafından çekilmektedir. İçinde genelde iki asker bulunur. Bunlardan bir tanesi arabayı sürerken diğeri de silahları, özellikle de boynuzdan yapılmış olan yay ve oku kullanır. Kassitler belki de atı bu şekilde kullanan ilk kavimdir. Kuzeydeki ve Bereketli Hilal'in doğusundaki yüksek otlaklara ulaşabiliyor olmaları onlara at rezervine sahip olma imkânını tanımıştır. At, nehir havzalarında ancak kralların ve büyük liderlerin sahip olabildiği az rastlanan bir yaratıktır. Barbarlar bu yüzden büyük bir askeri ve psikolojik üstünlüğün tadını çıkarırlar. Sonuç olarak, savaş arabaları Yakındoğu'nun bütün büyük krallıkları tarafından kullanılmıştır çünkü görmezden gelinemeyecek kadar değerli bir silahtır. Mısırlılar Hiksosları topraklarından sürerken, diğeri silahların yanı sıra, bir zamanlar kendi ülkelerinin fethi sırasında kullanılmış bu silahı da düşmanlarına karşı kullanırlar.

Savaşı değiştiren koşullardan biri de biniciliktir. Bir süvari, sadece eğerin üzerinde at koşturan biri değil, aynı zamanda at sırtında savaşıyan biridir. Bu sanatın gelişmesi epey bir zaman almıştır. Hem atı idare etmek hem de bu sırada yay veya mızrak kullanmak karmaşık bir iştir. MÖ 2000'den beri İran'ın dağlık bölgelerinde ata binilmektedir. Binicilik, Yakındoğu'ya ve Ege'ye bir sonraki bin yılın sonuna doğru yayılmıştır. Daha sonra, MÖ 1000 sonrası zırhlı süvariler ortaya çıkmıştır. Saldırılarda, piyadeler üzerinde ağırlıkları ve şiddetleriyle egemenlik kurarlar. Bu ağır süvarinin varlığını en önemli silah olarak sürdüreceği uzun bir dönemin baş-

langıcıdır ama gerçek değeri asırlar sonra dizginin icadıyla, binicinin atının üzerinde gerçekten kontrol sağlamasıyla ortaya çıkacaktır.

2. binyıl sırasında, savaş arabalarının demirden parçalarının arasına, kısa bir süre içinde tekerlek de katılacaktır. Bu madenin askeri üstünlüğü çok açık olduğu için bütün kısıtlama çabalarına rağmen ellerinde demir olan kavimlerin Yakındoğu'nun tamamında ve ötesinde hızla yaygınlaşmış olmasında şaşılacak bir şey yoktur. İlk başta, demirin yaygınlaşmasını Hititler engeller. İmparatorluklarının çöküşünden sonra demir kullanımı hızla yaygınlaşır, bunun nedeni sadece demirin silah yapmak için en verimli maden olması değil demir cevherinin, kıt olmakla birlikte bakır veya kalaydan daha bol bulunmasıdır. Demir, ekonomi üzerinde askeri alanda olduğu kadar etkili olur. Tarımda demir kullanan kavimler, tahta ve çakmak taşıyla kazılamayacak kadar sert toprakları sürmeye başlarlar ama bu madene hızlı bir genel geçiş olmaz. Demir, insanoğlunun alet çantasında tuncun yerini, tıpkı tunçla bakırın tahtayla çakmak taşının yerini aldığı şekilde alır ve bu geçiş bazı yerlerde daha hızlı olur. MÖ 11. yüzyılda demir, Kıbrıs'ta silah yapımı için kullanılmaktadır (bazıları çeliğin de ilk kez burada imal edildiğini söylemektedirler). MÖ 1000'den kısa bir süre sonra da Kıbrıs'tan Ege'ye yayılmıştır. Bu tarih tunç ve demir çağları arasında kaba bir ayırım yapmayı sağlar ama bu ayırımın aklımızın bir köşesinde durmasından başka bir gerekliliği yoktur. Her ne kadar demir uygulamaları bu tarihten sonra bollaşmış ise de, "uygar dünya" diyebileceğimiz yerlerin bazılarında hâlâ tunç çağı kültürüyle yaşanmaktadır. Tunç çağı, "neolitik"le birlikte MÖ 1. binyıla kadar yaşar ve tıpkı Cheshire kedisinin yüzündeki gülümsemenin silinişine benzer bir şekilde yavaş yavaş silinir. Çok uzun bir zaman, dolaşımda çok az demir bulunur.

Madene olan talep bir başka yeniliği açıklamamıza yardımcı olur: yeni ve gidecek bütünleşen, bölgeler arası ve uzak mesafelerle ticaret. Ticaret MÖ 2. binyıldaki dağılmaya kadar eski dünyaya belli bir bütünlük veren karşılıklı tepkilerden biridir. Örneğin kalay, çok önemli bir ticari maldır. Mezopotamya, Afganistan ve Anadolu gibi üretim merkezi diyebileceğimiz yerlerden alınmaktadır. Kıbrıs'ın bakırı bir başka yaygın ticari maldı ve bakırın bulunmuş olması Avrupa'ya, eski tarihin sınırında olduğu halde yeni bir önem kazandırmıştır. Eski Yugoslavya'da yerin 18-20 m altındaki maden yataklarından MÖ 4000 öncesinde bile maden çıkarıldığı bilinmektedir. Belki de daha sonra bazı Avrupalı kavimlerin, yüksek düzeyde madencilik becerisi göstermesine, özellikle de büyük tunç levhalar imal edip demir işlemiş olmalarına (ki demir çok yüksek ısı gerektirdiği için tunca oranla işlenmesi çok daha zor bir maddedir) şaşırmamak gerekir.

Ticarete uzun vadede nakliye işlemleri dönüşüme uğramıştır. Başta malların taşınması için eşek kullanılmıştır. MÖ 2. binyılın ortalarında devenin evcilleştirilmesi Asya ve Arap Yarımadasıyla kervan ticareti yapmayı mümkün kılmıştır. Kervan

ticareti o ana kadar geçilmesi mümkün olmayan bir çevreyi, susuz çölu insanlara açmıştır. Göçmen kavimler bir yana bırakılacak olursa, tekerlekli ulaşım yollarının niteliksizliği nedeniyle sadece yerel bir önem taşıyor olmalıydı. Öküz ve mandaların çektiği ilk arabalar Mezopotamya'da MÖ 3000'de, Suriye'de MÖ 2250'de, Anadolu'da bundan iki ya da üç yüzyıl sonra ve Yunanistan anakarasında MÖ 1500 civarında görüldü.

Çok miktardaki mal için deniz yolu, kara yoluyla nakliyyeye oranla çok daha ucuz ve basitti; bu yol, ekonomik hayatta, buharlı trenin icadına kadar sürekli kullanılacaktı. Kervanların Mezopotamya ve Mısır'a Güney Arabistan sahilinden sakız ve reçine taşımaya başlamasından çok önce, gemiler bu malları Kızıldeniz'e taşıyorlar ve tacirler ticari gemilerle Ege sularında dolaşıyorlardı. Ulaşım alanındaki en önemli yeniliklerin denizcilik teknolojisinde olmasının nedeni anlaşılan budur.

Neolitik kavimlerin kanolarla denizde uzun yolculuklar yaptıklarını biliyoruz. Hatta 7. binyıldan kalma bazı navigasyon kalıntıları mevcuttur. III. Hanedan döneminde Mısırlılar, denizde yüzen bir gemiye yelken takmışlardır. Ana direk ve kare yelken, insan gücünden başka hiçbir şeye dayanmayan denizciliğin başlangıcıdır. Gemilerin rüzgâra karşı gitmesi için gerekli olan baş-kıç donanımının bunların sonucunda ortaya çıktığı düşünülmüştür, ancak antikitenin gemilerinin büyük bir çoğunluğu kare yelkenlidir. Tek enerji kaynağı insandır: Kürek çok başlarda bulunmuş ve uzun deniz geçişlerinde çok önemli bir güç kaynağı olmuştur. Bilindiği kadarıyla, kürek, savaş gemilerinde de sıklıkla kullanılmaya başlamıştır. MÖ 13. yüzyılda, 200 bakır külçe taşıyacak kapasiteye sahip gemiler Doğu Akdeniz'de dolaşmaya başlamış ve birkaç yüz yıl içinde söz konusu gemiler su geçirmez güvertelere sahip olmuşlardır.

Çok eski zamanlardan beri mallar takas edilmiştir, hiç kuşku yok ki antikitenin büyük bir kısmında ticaret bu demektir. Yine de paranın icadı çok büyük bir adımdır. Para, MÖ 2000'de belli ölçüde gümüş ve tohum hesaplama değerlerinin verilmiş olduğu Mezopotamya'da icat edilmiş gibi görünmektedir. Geç tunç çağında Akdeniz'de bakır külçelere para birimi muamelesi yapılmıştır. Değiş tokuş için kullanılmak üzere mühürlenmiş ilk gümüş külçeler MÖ 3. binyılın sonlarında Kapadokya'da görülmüştür: İlk gerçek metal para budur. Para her ne kadar önemli ve yayılmaya elverişli bir buluş olsa da ilk madeni paraların ortaya çıkması için MÖ 8. yüzyılda Asurluların gümüş paraları standardize etmelerini beklemek zorundayız. Gelişmiş parasal araçlar (Mezopotamya'da çok eski tarihlerden beri bir kredi sistemi ve senet kullanılmıştır) ticaretin ilerlemesine yardımcı olmuş olabilir ancak bunlar zaruri araçlar değildir. Eski dünyada insanlar, bu araçlar olmadan da yaşayabilmişlerdir. Ticari becerileri ve keskin zekâlarıyla efsaneleşmiş bir halk olan Fenikeliler, MÖ 6. yüzyıla kadar para kullanmamışlardır. Merkezden kontrol edi-

len bir ekonomisi ve büyük bir serveti olan Mısır, bundan iki asır sonrasına kadar bir para birimi oluşturmamıştır. Kelt Avrupa'sı, bütün ticaretini maden mallarla yapmış ve Mısırlılardan iki asır sonrasına kadar da para basmamıştır.

Bu arada insanoğlu para olmadan mal değış tokuşu yapmıştır, yine de bunun ne anlama geldiğinden emin olmak zordur. Her ne kadar dünyada mal hareketlerinin hacmi MÖ 1000 civarında epeyce artmış olsa da bu durumu bizim bildiğimiz anlamda “ticaret” diye tanımlayamayız. Ekonomik organizasyon çok uzun bir zaman dilimi boyunca yok gibi bir şeydir. Uzmanlık kazanılmış herhangi bir fonksiyon için – örneğin çömlek yapımı– ürünü dağıtacak, diğ er yandan bu ürünü üreten uzmanın ve yakın çevresinin üretimi sürdürmesi, dolayısıyla hayatta kalması için gerekli gıdayı ve diğ er malları sağlayacak mekanizmaların oluşması gerekmiştir ancak bu mekanizma, takas formunda olsa bile “ticaret” yapmayı gerektirmemiştir. Tarihte birçok halkın bu dağıtımı liderleri kanalıyla yürüttükleri gözlenmiştir. Liderler ortak bir depoya başkanlık etmişler, bir anlamda toplumun sahip olduğu her şeye “sahip” olmuşlar ve toplumun herhangi bir sorun çıkmadan yaşaması için gerekli paylaşımı yapmışlardır. Malların ve ihtiyaç maddelerinin Sümer tapınaklarında toplanmış olmasının altında yatan belki de budur. Bu durum aynı zamanda buralarda toplanmış olan malların mühürlenmesinin ve kayıt altına alınmasının neden bu kadar önemli olduğunu ve dolayısıyla yazıyla muhasebe arasındaki ilişkiyi de açıklar.

Topluluklar arasındaki ekonomik ilişkiler söz konusu olduğunda, ilk evreleri genelleştirmek çok tehlikelidir. Artık tarihi kayıtlar dönemi başlamış olduğu için mal transferlerinin tümünün para kazanmak amacıyla yapılmadığını görürüz. Haraç ödemek, hükümdarlar arasındaki sembolik ve diplomatik armağan değış tokuşu, adaklar bu transferlerin aldığı şekillerden bazılarıdır. Kesin konuşmak için de çok acele etmememiz gerekir; MS 19. yüzyılda Çin imparatoru, dış ticaretini dış dünyaya verdiği haraç olarak görmüştür, firavunlar da Ege'yle yaptıkları ticareti mezar resimlerinde benzer bir bakış açısıyla anlatmışlardır. Eski dünyada, aynı ağırlıkta üç ayaklı sehpa veya kaplar ya da aynı büyüklükteki yüzükler gibi standart eşyaların transferi kayıtlara geçmiştir. Demek ki çok eski zamanlardan beri nakit yerine geçen bazı şeylerin varlığından söz etmek mümkündür.

Yeni şehirler, bu değışikliklere yardımcı olmuş olmalı. Şehirler bütün eski Yakındoğ u'ya yayılmışlardı, hiç kuşkusuz bunun bir nedeni de nüfusun artmasıdır. Şehirler, tarımsal imkânların başarılı bir şekilde kullanıldığını tescil etmekle birlikte aynı zamanda giderek artan asalaklığın da ifadesidir. Köylülerin şehre yabancılaşmasına dair edebi geleneğin ilk izleri Eski Ahit'te görülür. Yine de şehir yaşamı kültürel yaratıcılığı yoğunlaştırmış ve bir işareti de okuryazarlığın yaygınlaşması olan uygarlığa yeni bir ivme kazandırmıştır. MÖ 2000 civarında, okuryazarlık hâlâ

nehir havzalarında kurulmuş uygarlıklar ve onların etkilediği bölgelerle sınırlıdır. Çivi yazısı bütün Mezopotamya'ya yayılmış ve birkaç dilde kullanılmaya başlanmıştır. Mısır'da anıtların üzerindeki yazılar hiyerogliftir ama papirüslerle yapılan gündelik yazışmalarda hiyeratik denilen basitleştirilmiş bir form kullanılmaktadır. Bin yıl kadar sonra resim değişmiştir. O tarihten itibaren bütün Yakındoğu'da, Girit ve Yunanistan'da okuryazarlık yaygınlaşmıştır. Çivi yazısı büyük bir başarıyla daha çok dile uyarlanmıştır, hatta Mısırlılar bile diplomatik yazışmalarında kullanmışlardır. Başka yazılar da icat edilmiştir. Bunlardan biri olan, Girit'te icat edilen yazı, bizi modernitenin kıyısına kadar taşımıştır ve MÖ 1500'lerde Yunanca konuşan bir halkı gözler önüne sermiştir. Sami alfabesinin uyarlanmasıyla ortaya çıkan Fenikece, yani Batı edebiyatının ilk aracı, MÖ 800'den beri kullanılmaktadır ve böylece daha sonra Homeros'un eserleri denilecek olan ilk anlatı bize ulaşabilmiştir.

Bu temalar kronolojiye dair hiçbir şey söylemez; sadece tarihin belirli ülkelere fazla odaklanması halinde gözden kaçabilecek değişiklikleri kaydederler. Bu genel koşullardan etkilenmekte olan ülkeler ve halkları giderek daha sık ilişkiye geçiyor olsa bile, bir yandan da giderek artan bir şekilde birbirlerinden uzaklaşmaktadırlar. Yazı geleneği kaydeder ancak gelenek de topluluk bilincini ifade eder. Muhtemelen kavimler ve halkları her zaman kimliklerinin bilincindedirler. Bu bilinç devletlerin istikrarı ve kurumlaşmaları arttıkça daha da güçlenmiştir. İmparatorlukların kendi ayaklarının üzerinde durabilen birlikler halinde çözümleri Sümer'den başlayarak modern zamanlara gelinceye dek yabancı olmadığımız bir hikâyedir ama bazı bölgeler zaman zaman geleneğin dayanıklı çekirdekleri olarak ortaya çıkmışlardır. MÖ 2. binyılda bile devletler daha sağlamlaşmaya ve daha istikrarlı olmaya başlamışlardır. Gerçi imkânları ancak modern zamanlarda tam olarak ortaya çıkmış olan vatandaşlar üzerinde geniş ve sürekli bir kontrol sağlamaktan hâlâ çok uzaktırlar. Yine de en eski kayıtlarda daha istikrarlı hükümetlere ve iktidarın kurumlaşmasına yönelik kontrolsüz bir eğilim görülmektedir. Krallar çevrelerini giderek daha da büyüyen girişimlerine kaynak bulmak için bürokratlar ve vergi toplayanlarla kuşatmışlardır. Hukuk giderek kabul gören bir fikir olmuş, başlangıçta bireyin gücünü mutlak olarak sınırlayıp kanun koyanın gücünü artırıyor olsa bile nüfuz ettiği her yerde sınırlayıcı bir etki yapmıştır. Hepsinin üstünde, devlet kendini bir askeri güç olarak ifade etmiş, profesyonel orduların önünde duran beslenme, malzeme ve idare gibi sorunlar MÖ 1000'den itibaren çözülmüştür.

Böyle şeyler olurken, yönetimle ilgili ve sosyal kurumların hikâyesi ilk uygarlıkların genel kategorilerinden ayrılmaya başlar. Yeni tür bir kozmopolitizm karşılıklı beslenmeyi ve ilişkileri daha kolaylaştıracığına, toplumlar farklı yollar seçerler. Zihinsel dünyada, bölünmenin en dikkat çeken ifadesi dindir. Bazıları prekla-

sik dönemde daha sade, tek tanrılı sistemlere eğilim gösterirken en göz önündeki gerçek, çoğu karşılıklı anlayış içinde bir arada var olabilen çok çeşitli yerel ve özel inançların panteonlarıdır. Bu karşılıklı anlayışı gölgeleyen tek şey, zaman zaman duyulan tek tanrının kıskanç olduğu ifadesidir.

Farklılaşmanın bir başka alanı da kültürün diğer alanlarının ifadesinde görülür. Uygarlık başlamadan önce, sanat mutlaka dine ve büyüye bağlı olmak zorunda olmayan (yer yer böyle bir bağın sürüyor olmasına rağmen) özerk bir faaliyet olarak yerleşmiştir. İlk edebi ürünler verilmiştir ve insan aklı başka bir şey daha görmeye başlamıştır. Bu bir oyun ihtimalidir. Mezopotamya, Mısır ve Girit'te av kurulları oluşur. Belki de kumar oynanmaya başlanmıştır bile. Krallar ve soylular tutkuyla avlanırlar ve saraylarında dansçılar ve müzisyenler tarafından eğlendirilirler. Özgün sporu boğa güreşi olan Girit Adası'nda, boksun geçmişi tunç çağına kadar uzanır.

Böyle konularda kronolojiyi çok fazla önemsememizin fazla bir gereği yoktur,, hatta doğruluklarından emin olsak bile, tarihlere de ihtiyacımız yoktur. Tekil bir uygarlık kavramı, şu ana kadar üzerinde durduğumuz bölge söz konusu olduğunda bize giderek daha az yardımcı olmaktadır. Sümer ve Mısır arasında böyle bir kavramın yaratacağı ağırlığı taşıyamayacak kadar çok karşılıklı etkileşim söz konusudur. MÖ 1500 ve 800 arasında bir yerlerde, bu ilk iki büyük uygarlığın tarihini yakalamak üzere dokuduğumuz ağdaki deliklerden kaçmasına izin vermememiz gereken çok büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Karmakarışık, altüst olmuş Yakınoğu'da ve Doğu Akdeniz'de ise MÖ 1000 civarındaki yüzyılda Sümer'den ve Eski Krallık'tan çok daha farklı bir dünya şekillenmektedir.

EGE'DE İLK UYGAR YAŞAM

Kültürler arasındaki karşılıklı etkileşim, Yakınoğu'nun kenarında yaşayan kavimlere birçok yenilik taşıdı belki ama Ege Adaları'nda uygarlık, her yerde olduğu gibi neolitik dönemde kök salmaya başlamıştır. Yunanistan'da bulunan en eski metal nesne –bakırdan bir boncuk– MÖ 4700 yılına aittir ve Asya kadar Avrupa etkisini de taşır. Girit, Yunan Adaları'nın en büyüğüdür. MÖ 2000'den birkaç yüzyıl önce, neolitik dönemden beri bu adada yaşayan ileri bir halk, düzenli yapılarıyla şehirler kurmuştur. Onları bu olağanüstü başarılarla Anadolu'yla ilişkileri teşvik etmiş olabilir ama bu konudaki kanıtlar yeterli değildir. Uygarlığa kendi başlarına ulaşmış olmaları çok mümkündür. Girit Adası'nda yaşayanlar yaklaşık bin yıl kadar seçkin bir kültürün ürünü olan ve üslubu çok değişmeyen evler ve mezarlar yapmışlardır. MÖ 2500'de sahil şeridinde, taştan ve tuğladan yapılmış binalarıyla önemli şehirler ve köyler kurmuşlardır. Bu köylerde yaşayanlar maden işletmekte

ve çok güzel mühürler ve mücevherler yapmaktadır. Bu evrede, Giritlilerin Yunan ve Küçük Asya kültürüyle çok şey paylaşmış oldukları söylenebilir. Diğer Ege toplumlarıyla da mal değiş tokuşu yapmışlardır. Derken bir değişiklik olur. 500 yıl kadar sonra, “Minos” uygarlığının anıtları dediğimiz çok büyük saraylar ortaya çıkar; bunların en büyüğü olan Knossos, ilk kez MÖ 1900’de inşa edilmiştir. Adaların hiçbirinde böylesine etkileyici bir durum görülmemiş ve Minos uygarlığı aşağı yukarı Ege’nin tamamında bir kültürel hegemonya kurmuştur.

Minos, gizemli bir isimdir. Bir efsaneye göre bu isim Kral Minos’tan gelmektedir, böyle bir kral hiç yaşamamış da olabilir. Çok uzun zaman sonra Yunanlılar Girit’te, Knossos Sarayı’nda tanrılarla görüşebilen ve güneşin kızı Pasiphae’yle evli olan bir kralın yaşadığına inanmışlardır (ya da söylemişlerdir). Pasiphae’nin doğurduğu canavar Minotaurus, bir labirentin içinde yaşar ve kendisine kurban olarak gönderilen genç erkek ve genç kızlarla beslenir. Derken kahraman Theseus tarafından yok edilir. Bu zengin ve açık imalarla dolu olan tema araştırmacıları çok heyecanlandırmıştır ama Kral Minos’un, efsanenin söylediği gibi gerçekten yaşayıp yaşamadığını kanıtlamaz. Bu isimden birden fazla bulunmaktadır ya da bu isim bazı Girit hükümdarlarının unvanıdır. Kral Minos, tıpkı Kral Arthur gibi tarihin sınırında ancak mitolojinin de tam ortasında yaşayan çok ilginç figürlerden biridir.

Demek ki Minos, tunç çağında Girit’te yaşamış olan bir halkın yarattığı uygarlık anlamına gelmektedir, başka bir bağlantı yoktur. Yaklaşık 600 yıl sürmüş olan bu uygarlığın tarihini sadece genel çerçevesiyle biliyoruz. Araştırmalar, Knossos’taki hükümdara bir şekilde bağlı kentlerin varlığını ortaya çıkartmıştır. Üç dört asır kadar büyük bir refah içinde yaşamışlar, Mısır, Küçük Asya ve Yunanistan anakarasıyla mal değiş tokuşu yapmışlar ve yerel tarımla geçinmişlerdir. Minos uygarlığının ileri doğru atmış olduğu büyük adım bununla açıklanabilir. Girit o zamanlar da şimdiki gibi, daha sonra Akdeniz tarımının en önemli iki ürünü haline gelecek olan zeytin ve üzüm yetiştirmek için elverişli topraklara sahiptir. Muhtemelen, sahip oldukları büyük koyun sürüleri sayesinde yün de ihraç etmişlerdir. Şekli ne olursa olsun, Girit’in geç neolitik dönemde önemli bir tarımsal üstünlüğe sahip olduğu kesindir. Bu durum, her şeyin ötesinde, sadece daha iyi tahıl üretimiyle sınırlı kalmamış, zeytin ve üzüm de yetişmiştir. Zeytin ve üzüm tahılların yetişmediği topraklarda yetiştiği için bunların keşfi Akdeniz yaşamının imkânlarını değiştirmiştir. Bu ürünlerin varlığı daha fazla nüfusun geçinmesine izin vermiştir. Böylece yeni insan kaynakları ortaya çıkmış ama bu da daha karmaşık bir tarım faaliyetinin yapılması ve ürünlerinin değerlendirilmesi için yeni örgütsel ve yönetsel taleplerin doğmasına yol açmıştır.

Minos uygarlığının varlığının açıklaması ne olursa olsun, bu uygarlık MÖ 1600 civarında doruk noktasına ulaşmıştır. Bir asır kadar sonra, Minos sarayları yıkıl-

muştır. Böylesine gizemli bir son çok merak uyandırmaktadır. Hemen hemen aynı dönemlerde Ege Adaları'ndaki büyük şehirler de bir yangınla yerle bir olmuştur. Geçmişte birçok deprem olmuştur, belki de bu duruma, bu depremlerden biri neden olmuş olabilir. Son araştırmalar aynı dönemde Thera Adası'nda büyük bir yanardağ patlaması olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu patlama 110 km ötedeki Girit'te büyük dalgalara ve depremlere yol açmış, Girit tarlalarını verimsizleştiren kül bulutlarının çökmesine neden olmuş olabilir. Bazı araştırmacılar ise saraylarda yaşayan hükümdarlara karşı büyük bir ayaklanmanın yaşanmış olduğunu düşünmeyi yeğlemekteler. Bazıları ise yeni bir işgalin veya denizden gelmiş olan saldırganların var olan siyasi iktidarı yıktığını ve geride tek bir kişi bile bırakmadığını iddia ederler. Bu varsayımların hiçbirisi kesinlik kazanmamıştır. İddia edilen şiddet ve savaşla ilgili geride hiçbir kanıt olmadığı için olup bitenlere ilişkin en akla yakın varsayım, Thera Adası'ndaki doğal afetin Minos uygarlığının belini büktüğüdür.

Sebeup ne olursa olsun, bu durum, Girit'teki ilk uygarlığın sonu değildir. Knossos Sarayı, bir asır kadar daha, anakaradan gelenler tarafından işgal edilmiştir. Sonuç olarak, her ne kadar arada bolluk ve bereket dönemleri yaşanmış olsa da Girit'teki yerli halkın yarattığı uygarlığın yükselişi sona ermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Knossos bir süre daha bolluk içinde yaşamıştır. Derken, MÖ 1400'lerde bir yangınla yerle bir olmuştur. Bu tür olaylar daha önce de yaşanmıştır ama saray bu kez yeniden yapılmaz. Böylece Girit uygarlığının da sonu gelir.

Şükür ki bu uygarlığın göze çarpan özelliklerini anlamak tarihinin ayrıntılarını araştırmaktan daha kolaydır. En göze çarpan özellik Giritlilerin denizle ilişkileridir. Bin yıl kadar sonra Yunan geleneği, Minos Girit'inin filosuyla büyük bir deniz üstünlüğüne sahip olduğunu ve Ege'de siyasi hegemonya kurduğunu söylemiştir. Bu fikir eski Yunanlıların anakronik kavramlar şeklindeki inançlarından akla yakın sonuçlar çıkartmak isteyen modern araştırmacılar tarafından şişirilmiş ve böyle bir geleneğe dayanarak donanmaları aracılığıyla siyasi güç edinmiş olan 5. yüzyıl Atinası veya 19. yüzyıl İngilteresini açıklamaya kalkışmak gibi bir yanılgıya yol açmıştır. Minosluların birçok gemisi olmuş olabilir ama bu kadar erken bir dönemde bu alanda uzmanlaşmış olmaları pek mümkün değildi. Ayrıca tunç çağında ticaret, korsanlık ve karşı korsanlık arasında bir hat çizme umudu pek yoktur. Muhtemelen, kurumsal anlamda Girit "donanması" diye bir şey yoktur. Ne olursa olsun, Minoslular denizin kendilerine sağlamış olduğu korumadan yararlanmışlar –bu durum onlara, daha çok kuzey kıyısında yoğunlaşmış olan doğal limanlardaki hâkimiyetleri nedeniyle büyük bir güven vermiş olmalı– ve surla çevirmeden, kıyıdan biraz yüksekte şehirler kurmuşlardır. Bu şehirleri savunanlar arasında bir Giritli Nelson aramıyoruz, bu çok saçma olurdu. Kafamızda ticaret ve yağma yapan bu arada da vatanını koruyan Giritli Hawkins veya Drake canlandırabiliriz.

Minoslular, denizden, tıpkı diğer kavimlerin kendi topraklarından yararlandıkları ölçüde yararlandılar. Ortaya çıkan sonuç, ürün ve fikir değişiminin karşılıklı olarak birbirini etkilediği her yerde uygarlığın nasıl hızlandığını bir kez daha gösterdi. Minosluların MÖ 1550 öncesi Suriye'yle yakın ilişkileri vardı ayrıca batıda Sicilya ve belki de ötesiyle ticaret yapıyorlardı. Birileri onların mallarını Adriyatik kıyılarına kadar getirmişti ancak bundan daha da önemlisi, Yunanistan'a nüfuz etmiş olmalarıdır. Minoslular, tunç çağı Avrupa'sındaki ilk uygarlıklara mal ve fikir akıtmış tek kanaldır. Bazı Girit ürünleri MÖ 2. binyılda Mısır'da görülmeye başlanmış ve bu en önemli etkiyi yapmıştır; Yeni Krallık'ın sanatı Girit etkisini taşır. Hatta bazı araştırmacılar, bir Mısırlının bir süre oradaki girişimleri nedeniyle Knossos'ta kaldığını düşünüyorlar. Minosluların Hiksoslara karşı Mısırlıların yanında savaşıp savaşmadıkları da hâlâ tartışılıyor. Küçük Asya'nın bazı yerlerinde Girit yapımı vazolar ve madenden yapılmış eşyalar bulunmuştur. Bunlar günümüze kadar kalabilenlerdir ama çok çeşitli başka ürünler de –kereste, üzüm, yağ, tahta, metal vazolar, hatta afyon– Minoslular tarafından anakaraya gönderilmiştir. Karşılığında Küçük Asya'dan maden, Mısır'dan kaymaktaşı, Libya'dan ise devekuşu yumurtası almışlardır. Bu oldukça gelişmiş bir ticari dünyadır.

Bu durum, bereketli tarım faaliyetiyle birleşince ortaya son derece sağlam, Knossos Sarayı'nın yeniden yapılmasının gösterdiği gibi doğal afetlerin etkilerinden kurtulabilen bir uygarlık imkânını ortaya çıkarmıştır. Saraylar, Minos uygarlığından geriye kalan en güzel kalıntılardır ama kentler de gelişmiş kanalizasyon sistemleriyle çok güzel inşa edilmiştir. Bu yüksek düzeyli bir teknik beceridir. Knossos Sarayı'nda Romalılardan çok daha önce kurulmuş eşsiz bir hamam ve lavabo sistemi vardır. Diğer kültürel kazanımlar daha az pratik, hatta entelektüel olmaktan çok sanatsaldır. Minoslular, anlaşıldığı kadarıyla matematiği Mısırlılardan almışlar ve olduğu gibi kullanmışlardır. Dinleri onlarla birlikte, geleceğe hiçbir şey bırakmadan yok olmuştur ancak Minosluların, Yunan anakarasında gerçekleşecek olan bir uygarlığın üslubuna çok önemli katkıları olmuştur. Sanat, Minos uygarlığında en yüksek seviyesine ulaşmış ve bizlere görkemli bir miras olarak kalmıştır. Resimler dahicedir, saray fresklerinde şaşırtıcı bir canlılık ve hareket vardır. Bu son derece özgün üslup denizleri aşmış, Mısır'ı ve Yunanistan'ı etkilemiştir. Diğer saray sanatları, özellikle değerli taşların ve madenlerin işlenmesi, her yerde zamanın modasını biçimlendirmiştir.

Sanat örnekleri, bize Giritlilerin yaşam tarzları hakkında bazı ipuçları ulaştırmıştır. Genelde açık giyimlidirler. Kadınlar genellikle göğüsleri çıplak, erkekler ise sakalsız resmedilmiştir. Resimlerde, bu halkın doğanın kendilerine verdiği armağanları büyük bir keyifle kabul ettiklerini gösteren bol miktarda çiçek ve bitki vardır. Buradan Minosluların dünyayı düşman bir yer olarak görmediklerini anlarız.

Görelî refahları –tabii ki eski zamanların standartlarına göre– saraylarında bulunan sıra sıra büyük ve güzel yağ küplerinde kendini gösterir. Rahata düşkünlükleri ve kelimenin tam anlamıyla zarafetleri, bir zamanlar Minos kraliçesinin yaşamış olduğu dairenin duvarlarına resmedilmiş olan zambaklar ve yunusların güzelliğinden somutlanır.

Arkeoloji Minos dinine ait kanıtlar bulmuştur ama elde hiçbir yazılı metin olmadığı için fazla ileri gidemeyiz. Tanrı ve tanrıçalara dair betimlemeler vardır ama bunların hangi tanrı ve tanrıçalar olduğunu tanımlamak kolay değildir. Sunakların bolluğu, yüksek yerlere yapılmış tapınaklar, çift başlı baltalar dışında ayinleri ve törenleri hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Minos kültürünün merkezinde bir dişi figürü oturmaktadır (bunun diğer tanrılarla olan ilişkisi bir esrar perdesinin altındadır). Bu tanrıça belki de tekrar tekrar ortaya çıkarak kadın cinselliğini temsil eden ve daha sonra Afrodite ve Astarte şeklini alacak olan neolitik bir bereket figürüdür. Girit'te son derece zarif bir etek giymiş olarak göğsü çıplak bir halde arslanların arasında durmakta ve elinde yılanlar tutmaktadır. Eğer bir erkek tanrı varsa bile bu pek belli değildir. Birçok yerde ve duvar resimlerinde boğa boynuzlarının varlığı bu soylu hayvanın daha sonraki Yunan efsanesiyle bir bağı olup olmadığı açısından dikkat çekicidir. (Minos'un annesi Europa, boğa şekline girmiş olan Zeus tarafından baştan çıkarılır; Minos'un karısı Pasiphae, bir boğayla ilişkiye girer ve yarı boğa yarı insan Minotaurus'u doğurur). Boğa güreşlerinin törensel özelliği tam olarak bilinemesi bile varlığı gayet açıktır. Kurban, Minosluların tanrısına veya tanrılarına sunulan bir adak olarak törenlerde çok önemli bir yer tutar. Hâlâ tartışma konusu olmakla birlikte insan, hatta çocuk kurban edildiğine ve bu kurbanların etlerinin törenle yendiğine dair bulgular vardır. Bu durum çok çarpıcı olmakla birlikte Girit dininin Minoslulara kasvet vermediği açıktır. Sporun ve dansın resmedildiği güzel duvar resimleri ve çömlekler mutsuz bir halkı anlatmaz.

Bu toplumun siyasi yapısı bilinmemektedir. Saray sadece kraliyet konutu değil, bir tür ekonomik merkez (bir büyük depo), yöneticinin değiş tokuş edilen malları toplayıp yeniden dağıttığı bir zirve olarak düşünülebilir. Saray aynı zamanda tapınaktır ama bir kale değildir. Olgunluk döneminde, idari kökenini Asya'dan, bilgiyi okuryazar Mısır ve Mezopotamya imparatorluklarından alan son derece örgütlü bir merkezdir. Bilgimizin kaynaklarından biri, Minos yönetiminin bir araya toplamış olduğu, üzerine idari meselelerin kaydedilmiş bulunduğu binlerce tablettir. Bu tabletler gayet sıkı bir hiyerarşinin ve sistemli bir idarenin bulunduğunu ifade eder ama bunların pratikte nasıl kullanıldığına dair bir ipucu yoktur. Bu idare nasıl yönetiliyor olursa olsun, kayıtların kesin olarak gösterdiği tek şey amaçlanan şeyin, daha sonraki Yunan uygarlığı döneminde görülenden çok daha yakın ve ayrıntılı bir gözetim ve denetim olduğudur. Eğer herhangi bir analoji söz konusuysa bunlar yine Asya imparatorlukları ve Mısır'dır.

Bugün, tabletler bize sadece Minos uygarlığının son evresini anlatmaktadır çünkü söz konusu tabletlerin büyük bir çoğunluğu okunamamıştır. Akademik görüşlerin ağırlığı birkaç yıl önce, bu tabletlerin Knossos'ta bulunanların büyük bir çoğunluğunun metinlerinin Yunanca olduğu ve MÖ 1450'yle 1375 arasında yazıldığına doğru kaymıştır. Bu metinlerin yazıldığı yazı "Linear B" diye adlandırılır. Daha erken dönemlere ait kayıtlar, önce bazı simgelerinin Mısır'dan ödünç alındığı hiyeroglifle yazılmış ve sonra, muhtemelen MÖ 1700'ler gibi erken bir tarihte (henüz çözölemeyen) ve "Linear A" diye tanımlanan bir başka yazı kullanılmıştır. Bu yazının kesinlikle Yunanca olmadığı bilinmektedir. Bazı araştırmacılar, buraya gelen Yunanlıların önceden var olan Minos idari pratiklerini alarak kendi dillerinde kaydettiklerini ileri sürmektedirler. İlk tabletler muhtemelen sonraki tabletlerde bulunanlara benzer bilgiler içermekteydi ama öyle olsa bile bu bilgiler son evreyi yönetmiş olanlardan ve Minos uygarlığının gizemli yok oluşundan önceki Girit'i anlatıyordu.

Avrupa anakarasından gelen başarılı akınlar, artık bitmekte olan tunç çağının sorunlu dönemlerinde, Minos uygarlığını mümkün kılan koşulların dağılmakta olduğunun bir işaretidir. Girit çok uzun bir dönem, kıyılarını tehdit eden bir düşman olmaksızın yaşamıştır. Belki de Mısırlılar çok meşguldüler, kuzeyden uzun zamandır herhangi bir tehdit beklenmiyordu. Anakarada hareket halinde olanlar ise bu hikâyenin birçok yerinde aniden ortaya çıkıveren, "Hint-Avrupalılar" denilen kavimlerdi. Bunlardan bazıları, Knossos'un son yıkılışından sonra Girit'e tekrar sızdılar. Bu kavimler görüldüğü kadarıyla, ovalara yayılarak Minosluları ve kapalı kültürlerini küçük kasabalara hapseden başarılı yayılmacılardı. Minos halkı ve kültürü bu kasabalarda adeta bir mülteci gibi yaşayarak dünya tarihinin sahnesinden yok oldu.

Tuhaftır ki bu olaydan iki ya da üç asır önce Girit kültürü Yunanistan'da hegemonyaya benzer bir durum yaşamıştır. Girit, Yunanlıların aklının gerilerinde daima gizemli bir kayıp ve altın ülke olarak varlığını sürdürmüştür. Minos kültürünün anakaraya doğrudan geçişi ilk kez Akalarla oldu (Aka, ilk Yunanca konuşanlara verilen isimdir). Akalar, Attika ve Peloponnes'e gelerek MÖ 17. ve 18. yüzyıllarda kasabalar ve şehirler kurmuşlardır. Akalar, halkının çoktandır gelecekte Yunan yaşamının en önemli simgelerinden biri haline gelecek olan şehrin en yüksek tepesinde kurulmuş *Akropolis*lerin oluşmasına katkıda bulunmuş olan Asya'yla yakın ilişki içinde olduğu bir ülkeye geldiler. Yeni gelenler her ne kadar yanlarında savaş arabaları ve at getirmiş olsalar bile fethettikleri topraklarda kültürel üstünlük kurmaları mümkün değildi. Bu kavimler, Giritlilerle kıyaslandıklarında, kendilerine ait sanatları olmayan barbarlardı. Toplumda savaşın ve şiddetin rolünü, adalılardan daha iyi biliyorlardı (hiç kuşkusuz, denizin sağladığı korumadan faydalanmadık-

ları ve geldikleri yerlerde sürekli bir baskıya alışkın oldukları için). Kurdukları şehirleri surlarla çevirdiler ve kaleler inşa ettiler. Uygarlıkları askeriydi. Yerleşmek için seçtikleri yerlerden bazıları, sonraki asırların önemli Yunan şehirleri olacaktı. Atina ve Pilos bunların arasındaydı. Çok kalabalık değillerdi. En kalabalık şehirlerinin nüfusu birkaç yüzü geçmiyordu. Bu şehirlerden en önemlilerinden biri, daha sonra, MÖ 2. binyılda tunç çağı Yunanistan'ında yayılacak olan uygarlığa ismini verecek olan Miken'di.

Miken'den geriye, altın bakımından zengin, Minos sanatından fazlasıyla etkilenmiş, görkemli bir hazine kalmıştır. Miken aynı zamanda Yunan kültürüyle, anakaranın yerli kültürlerinin gerçek sentezidir. Kurumsal temeli ataerkil fikirlere dayanır ama bundan daha fazlası söz konusudur. Knossos tabletlerinde ve MÖ 1200'de Peloponnes'teki Pilos'ta bulunmuş olan diğer tabletlerde dalganın Girit'ten anakaraya dönmüş olduğunu ortaya koyan ifadeler vardır. Her önemli şehrin bir kralı vardır. Hizmetkârları ve köleleri yerli halklardan oluşan savaşçı toprak ağalarından mütevellit bir toplumu yöneten Miken kralı, çok eski çağlardan itibaren bir krallar federasyonuna başkanlık etmiş olabilir. Miken Yunanistan'ıyla bir dereceye kadar siyasi uyumdan söz eden Hitit diplomatik kayıtları vardır. Pilos tabletleri kralların altında, toplumsal yaşam üzerinde çok sıkı bir gözetim ve denetim kurulduğunu, görevliler arasında ve daha da temelde kölelerle özgür insanlar arasında büyük ayrımlar olduğunu gösterir. Bilinmeyen ise bu farklılıklarla ayrımların pratikte ne anlama geldiğidir. Girit'te olduğu gibi sarayda merkezileşmiş olmasının dışında, Miken kültürünün kökenlerini oluşturan ekonomik yaşamla ilgili fazla bir şey göremeyiz.

Maddi temeli ne olursa olsun, Miken'de kültür, MÖ 1400'de görkemli bir seviyeye ulaşmış, Yunanistan anakarasının tamamıyla adalara yayılmıştır. Her ne kadar Yunanca diyalektlerin varlığı sürse ve bu klasik çağlara kadar bir kişiyi diğerinden kesin bir şekilde ayıran bir özellik olarak kabul edilse de söz konusu olan uyumlu bir bütündür. Miken, Akdeniz'de kendi egemenliğini kurarak Girit'in ticari üstünlüğünü devralmıştır. Doğu Akdeniz ülkelerindeki ticaret merkezleri Hitit kralları tarafından bir güç olarak görülmüştür. Miken çömlekleri Minos çömleklerinin yerini almıştır. Hatta Minos yerleşimlerinin Mikenliler tarafından izlendiğine dair örnekler vardır.

Mısır'ın zayıflamasıyla Hitit gücünün çatlamasından yararlanan Miken İmparatorluğu MÖ 14. ve 13. yüzyıllarda gücünün doruğuna erişmiştir. Büyük güçlerin dağılışı sürecinde, ticaretle zenginleşen küçük kavimler, büyüklükleriyle orantısız bir önem kazanmışlardır. Küçük Asya kıyılarında Miken kolonileri kurulmuş ve bunlar diğer Asya şehirleriyle ticaret yapmışlardır. Özellikle de Karadeniz'in girişine kurulmuş olan Troya refaha kavuşmuştur ancak MÖ 1300'de bir dalgalanma-

nın işaretleri görülmeye başlamıştır. Savaş bir cevap olarak görülür; Akhalılar, yüzyılın sonunda Mısır'a saldırarak önemli bölgeleri ele geçirirler. Onlar tarafından yapılmış ve ölümsüzleşmiş Troya kuşatması MÖ 1200'de meydana gelmiştir. Bu olayların geri planında ise Miken şehirlerinde yaşanmakta olan hanedan kavgaları vardır.

Ege'nin karanlık çağları diyebileceğimiz dönem yaklaşmaktadır ve burada yaşananlar da en az aynı dönemde Yakındoğu'da olup bitenler kadar bilinmemektedir. Troya düştüğünde, Yunan anakarasına yeni barbar akınları başlamıştır. 13. yüzyılın sonuna gelindiğinde büyük Miken merkezleri muhtemelen depremler sonucunda yerle bir olur ve ilk Yunanistan birbiriyle ilişkisi olmayan yerleşimler halinde dağılır. Miken uygarlığı bir varlık olarak çökmüştür ama çok daha düşük bir yaşam düzeyi sürdürseler bile Miken şehirleri boşalmaz. Kral hazineleri yok olur, saraylar yeniden yapılmaz. Yerleşik halk, bazı yerlerde asırlarca başarıyla tutunur, başka yerlerde ise Troya'nın düşüşünden bir asır öncesinde hareketlenerek kuzeyden akın etmiş olan yeni fatihlerin yönetimi altında serf olarak varlıklarını sürdürür ya da sürülürler. Yeni gelenler, yakıp yıktıkları topraklara yerleşip var olan siyasi yapıları ortadan kaldırmış ve geleceği Miken kurumlarının üstüne değil kendi soyları üzerine kurmuşlardır. Ege'nin karanlık çağlarında büyük bir karmaşa hâkimdir. Yeni bir modelin ilk işaretleri, Klasik Yunanistan'ın ilk taslağı ancak MÖ 1000'den hemen önce belirmeye başlayacaktır.

Yeni gelenler arasındaki gruplardan özellikle bir tanesine efsanevi özellikler atfedilir. Bunlar Dorlardır. Enerjik ve gözüpek bir halk olan Dorlar atalarının Herkül olduğunu ileri sürmeleriyle hatırlanacaklardır. Daha sonraki Yunanca lehçelerin, ilk akıncıları yoğun gruplar halinde tanımladığını iddia etmek çok tehlikeliyse de gelenek bu halkı, insanları lehçelerin ayırdığı klasik çağda yaşamış Dor lehçesiyle konuşanlar olarak tarif eder. Bu meselede, akademisyenler tarafından öğretilen geleneğin doğrulanmaya ihtiyacı vardır. Dor toplulukları olan Sparta ve Argos, geleceğin şehir devletleri olarak ortaya çıkarlar ancak bu belirsiz dönemde yeni uygarlığın kristalize olmasına katkıda bulunan başkaları da vardır. Bunların en başarılıları, daha sonra "İyonik" Yunanca olarak tanımlanacak lehçeyi konuşanlar karanlık çağın İyonlarıdır. Attika'dan ayrılan İyonlar (Atina, Miken'i yıkan akıncıların elinden kurtulmuş veya asimile olmuştur), Kiklad Adaları'nda ve şimdiki Türkiye'nin Ege sahillerinde kök salarlar. Burada göçmen ya da korsan olarak ya şehir kurarlar ya da şehirleri ele geçirirler, eğer adalara yerleşmemişlerse mutlaka sahillere yakın yerlerde yerleşecekler ve denizci kavimler olarak tanınmalarını sağlayacak olan şehir devletlerini kuracaklardır. Seçtikleri şehirler genelde Mikenler tarafından çoktan işgal edilmiştir. Bazen, örneğin Smyrna'da (İzmir) olduğu gibi daha eski Yunan yerleşimcilerin yerini alırlar.

Elimizdeki çok karışık bir resim, bulgular ise çok parçalıdır. Yine de bu altüst oluştan tunç çağı Ege'sinin keyfini çıkaran bir uygarlık birliği yavaş yavaş belirmeye başlayacaktır. Gerçi başlangıçta, asırlar sürmüş kesinti ve partikülarizm, bir zamanlar kozmopolit yaşamış bir dünyada yeni bir bölgecilik dönemi yaşanmıştır. Ticaret, takati kesilmiş Asya'yı dalgalandırmış ve birbirine bağlamıştır. Bunların yerini alan şey, kavimlerin fiziksel transferanslarıdır, yeni ve oturmuş modellerin kurulması bazen asırlar sürmüştür ama sonunda gelecekteki Yunan dünyasının ilk taslağı ortaya çıkmıştır.

Uygar yaşamda birdenbire ortaya çıkmış olan bu muazzam geri dönüş, uygarlık dediğimiz şeyin eski zamanlarda ne kadar kırılgan ve zayıf bir şey olduğunu hatırlatmalı bize. Bu durumun en göze çarpan belirtisi MÖ 1300'le 1100 arasında nüfusta görülen azalmadır. Bu o kadar yaygın ve o kadar şiddetlidir ki bazı araştırmacılar bu durumu birden yaşanan bir afet, belki veba, belki de Balkanlarda ve Ege'nin dağlık bölgelerinde bulunan sınırlı miktardaki ekilebilir alanın iyice azalmasına neden olan bir ani iklim değişikliğiyle açıklamaya çalışırlar. Nedeni ne olursa olsun, bu durumun yarattığı etki kendisini zarafetin ve yeteneğin yok olmasıyla da gösterir; sert madenlerden yapılan oymalar, duvarlara yapılan resimler ve incecik seramikler birdenbire durur. Çağın izin verdiği kültürel süreklilik kendini daha çok zihinsel alanda; yani şarkılarda, mitlerde ve dini fikirlerde gösterir.

Bu sorunlu dönem, bir süre sonra *İliada* ve *Odissea* olarak bilinecek manzum destanlarda kendini gösterir. Bu destanlar, her ne kadar daha sonra tek bir ozana, Homeros'a atfedilseler de içlerinde, ezberden okunarak kuşaktan kuşağa taşınmış malzemeleri barındırırlar. Bunların kökenleri, anlamlandırmaya çalıştıkları olaylarla aşağı yukarı çağdaş bir gelenekte yatar. Tam olarak neyi yansıttıkları konusunda hemfikir olmak çok güç; bu konuda son dönemlerde varılan konsensus, destanlarda anlatılanların Miken döneminde yaşanmasının pek mümkün olmadığı, Miken'i izleyen dönemleri yansıttığıdır. *İliada*'nın ana teması olan Troya'ya yapılan saldırı burada önemli değildir ancak bu anlatı, asıl nedenin Akaların Küçük Asya üzerinde üstünlük kurmaları olduğunu ortaya koymuş olması açısından bir anlam taşır. Destan, sosyal ve kavramsal anlamda çok az bilgi barındırır. Her ne kadar Homeros Miken krallarının üstünlüklerinin tadını çıkardığına dair bilgi veriyor olsa da bu bilgi 8. yüzyılda Miken sonrası döneme, karanlık çağlardan çıkışın başlangıcına dair bir bilgidir. Destan, Asya'da olduğu gibi düzenli ordulara komuta eden, bürokratları denetleyen ve gözetken krallardan çok, barbar savaş beylerinin hâkim olduğu bir toplumu ortaya koyar. Homeros'un kralları, soyluların soylularıdır, büyük saraylara sahiptirler, herkes tarafından kabul edilmiş olan otoriteleri, saldırgan rakipleri tarafından sürekli yıpratılır ve bu otorite birbirleri üzerinde üstünlük kurma becerileriyle ölçülür. Hayatları çok sorunlu ve sürekli tetikte olmayı

gerektiren bir hayattır. Atmosfer gayet bireysel ve anarşiktir. Krallar Miken tabletlerinde anlatılan araçları kullanarak hüküm süren hükümdarlardan çok Viking liderlerinin oluşturduğu bir çeteye benzerler. Eski zamanlardan geriye kalanlar (ki bunların bir kısmını doğrulayan buluntular vardır) daha sonra ortaya çıkacak olan toplumu aşağı yukarı yansıtır olsa da destanlar, hâlâ karışıklık içinde yaşamakta olan, belki yavaş yavaş yerleşmeye başlamış, ancak Miken kadar gelişmiş bir toplumu ya da yeni oluşan Yunanistan'ın habercisi olan bir toplumu değil ilkel bir topluluğu aydınlatır.

Asırlar sürmüş bir karışıklığın ardından sonunda ortaya çıkacak olan uygarlık, Doğuyla kaldığı yerden devam eden ilişkilere çok şey borçludur. Helenlerin (Yunanistan'a dışarıdan gelenlerin öncellerinden ayrılabilmesi için verilmiş olan isim) adalara ve Asya anakarasına yayılmış olmaları çok önemlidir, böylece iki kültürel dünya arasında birçok ilişki noktası sağlanmıştır, ancak Asya ve Avrupa arasındaki yegâne bağlar bunlar değildir. Uygarlığın tohumları daima dünya tarihinin arabulucularıdır, yani, büyük tüccar kavimler tarafından taşınmıştır.

Denizci bir kavim olan bunlardan biri; efsanelerde söylendiği gibi olmasa da uzun ve sorunlu bir tarihe sahiptir: Fenikeliler, Tır'e MÖ 2700'lerde yerleştiklerini iddia ederler. Bu, Dor krallarının, atalarının Herkül olduğunu iddia etmelerine benzer bir durumdur. Ne olursa olsun, MÖ 2. binyılda bugünkü Lübnan sahiline yerleşmişler ve Mısırlılar onlardan sedir ağacı almıştır. Fenikeliler Sami ırkından bir kavimdir. Tıpkı Kızıldeniz kıyısında yaşayan Araplar gibi, coğrafya onları içeriden çok dışarıya bakmaya zorladığı için denizcilikte gelişmişlerdir. Fenikeliler Asya ve Afrika arasında tarihi bir iletişim kanalı olmuş olan dar kıyı şeridinde yaşadılar. Arkalarında dar bir şerit vardı bu tarımsal kaynaklar açısından kıt, denize doğru inen dağların kestiği ve böylece deniz kıyısındaki yerleşimlerin birlik oluşturmakta zorluk çektiği bir çevreydi. Benzer koşulların itmesi nedeniyle denize açılmaya zorlanan sonraki Yunan şehirleriyle Fenikeliler arasında paralellikler mevcuttur. Her iki durumda da sonuç sadece ticaret değil aynı zamanda koloniler kurmak olmuştur.

Fenikelilerin, kendi topraklarında yaşadıkları bu zayıflık yüzünden –İbranilerin, Mısırlıların ve Hititlerin yönetimine girmişlerdir– ancak Mısır, Miken ve Hitit imparatorluklarının parlak dönemleri sona erdikten sonra ortaya çıkmaları tesadüf olamaz. Onlar da başkalarının çöküşünden yararlanmışlardır. MÖ 1000'den yani Minos ticaretinin şaşıla günleri sona erdikten epey sonra Fenike şehirleri olan Biblos, Tır ve Sayda kısa bir altın çağ yaşamıştır. Fenikelilerin önemi Süleyman Tapınağı'nın inşasını anlatan İncil hikâyesinde belirtilir: “Çünkü bilirsin ki,” der Süleyman, “aramızda Saydalılar gibi kereste kesmeyi bilen yoktur,” ücretlerini de gerektiği gibi ödetir (İncil, Krallar 5. bab, 6). Bu ifade belki de eski zamanlarda

yapılan özgün ve görkemli kamusal işler açısından bir kanıt teşkil eder ama aynı zamanda da Fenikelilerin girişimciliğinin devam etmekte olan önemi açısından da bir kanıttır. Antik çağ yazarları Fenikelileri daha çok tüccar ve kolonici olarak tanımlarlar. Atlantik Avrupa'sındaki vahşi kavimlerle ticaret yapmış olabilirler; uzun mesafelere deniz yolculuğu yapma becerisine sahip oldukları gayet iyi biliniyor. Boyalarının ünü dünyayı tutmuştu ve klasik zamanlardan sonra bile aranan bir maldı. Fenikelilerin yaptıkları buluşların, ticari gereksinimlerden kaynaklandığına hiç kuşku yoktur; daha sonra Yunanlıların kendilerine uyarlayacakları alfabe Biblos'da icat edilmiştir. Bu çok daha yaygın bir okuryazarlığı mümkün kıldığı için çok büyük bir adımdır. Gerçi Fenike edebiyatına dair elimize kayda değer bir şey kalmamıştır, Fenike sanatı da Fenikelilerin kendilerine seçmiş oldukları vasat durumu yansıtır, Asya ve Mısır modellerini ödünç almışlar ve kopyalamışlardır, muhtemelen müşteri ne talep ediyorsa onu yapmışlardır.

Ticaret Fenikelilerin başlıca meşguliyet alanlarıdır ve bunun için de ilk başlarda deniz aşırı yerleşimlere ihtiyaç duymamışlardır. Yine de bir süre sonra giderek artan sayıda bazen de Mikenlilerin kendilerinden önce ticaret yapmış oldukları yerlerde koloni ve ticaret istasyonu kurmaya başlamışlardır. Bunların en uzağı Akdeniz'in girişinde bugünkü Kadiz'in yerinde kurulmuş olan Gadir'di. Gadir, Akdeniz'le Atlantik ticaretini birbirine bağlıyor ve kalayla gümüş tedarikini güvenceye alıyordu. Sonunda, Akdeniz'de baştan aşağı yirmi beş kadar bu tarz liman kuruldu. Bunların en eskisi olan Kıbrıs'taki Kition'un (bugünkü Larnaka) kuruluşu MÖ 9. yüzyıldadır. Koloniler bazen söz konusu noktadaki Fenike ticari faaliyetlerinin ardından oluşmuştur. Bu durum, 1. binyılın ilk başlarında kısa bir süre bağımsızlığını kurmuş olan Fenike şehirlerinde baş gösteren sorunlu zamanları yansıtıyor olabilir. 7. yüzyılda Saydon yerle bir edilmiş ve Tır kralının kızları, Asurlu Asurbanipal'in haremine götürülmüştür. Fenike bundan sonra Akdeniz'e yayılmış olan kolonilerine ve bir miktar da başka yerlere dağılmıştır. Öte yandan bu kolonilerin kurulması, maden tedarikini, özellikle İngiliz kalayı ve İspanyol gümüşünü tehdit etmekte olan batıdaki Yunan kolonileri dalgasının yarattığı endişeyi de yansıtıyor olabilir. Fenikelilerin bir asır önce Kartaca'da koloni kurmalarının nedeni bununla açıklanabilir; Kartaca, Tır ve Sayda'dan çok daha büyük bir güç haline gelecek ve kendi koloni zincirini kuracaktır. Daha batıda ise Cebelitarık Boğazı'nın ötesindeki Kadiz, zaten Atlantik'in daha da kuzeyindeki kavimlerle ticaret imkânları arayan Fenikeliler tarafından bilinmektedir.

Fenikeliler, uygarlık taşıyan kavimler arasında en çok bilinenleridir ama iyi kötü başkaları da vardır. Mikenler kültürlerini aktararak, Helenler ise Ege'deki etnik dünyayı altüst ederek benzer bir işlev görürler. Giritliler daha da fazlasını yapmışlar, gerçek uygarlık yaratıcıları olarak büyük kültürel merkezlerden aldıklarıyla ye-

tinmemişler bunları yeniden yaratmışlardır. Bu kavimler giderek daha hızla değişmekte olan dünyanın biçimlenmesine yardımcı olmuşlardır. Üstünde henüz çok az şey söylenmiş olan bir önemli yan etki de kıta Avrupa'sının uyarıcı etkisidir. Maden arayışı, kâşifleri ve maden peşinde koşanları daha ötelere, bilinmeyen bir dünyaya doğru yavaş yavaş çekmiştir. Daha 2. binyılda karmaşık bir geleceğin ilk işaretleri ortaya çıkmaya başlamış, Miken'de İngiltere'de üretilmiş Baltık amberinden boncuklar bulunmuştur. Ticaret yavaş da olsa hep iş başındadır, yalıtılmışlığı kıyısından yavaş yavaş kemirir, insanların birbirleriyle olan ilişkilerini değiştirir, dünyaya yeni bir şekil empoze eder. Bu hikâyeyi, MÖ 2. binyılda gerek Ege'de kaynamakta olan etnik potayla gerekse Asya anakarasının sorunlu tarihiyle ilişkilendirmek hiç de kolay değildir.

KARIŞIKLIK ÇAĞLARINDA YAKINDOĞU

“Karışıklık” bir perspektif meselesidir. Knossos'un sonundan, diyelim ki sekiz yüz yıl kadar sonra, Yakındoğu'nun tarihi, dünya tarihine bizim durduğumuz noktadan bakıldığında son derece karmaşıktır. Temelde olup bitenler, eski dünyanın tarihsal anlamda en iyi olarak tanımlanmış bölgesinde yavaş yavaş büyümekte olan serveti kontrol altına almak şeklinde tartışılır (kurulan ve yıkılan imparatorlukların fetih arayışlarını, Yakındoğu'nun sınırlarında yer alan çöllerde veya steplerde kaynak bulamamaları olarak açıklamak mümkündür). Bu hikâyede sürekliliği olan bir hat bulmak hiç kolay değil. Akıncılar hızla gelip giderler, bazıları arkalarında yeni topluluklar bırakırlar, bazıları yıktıklarının yerine yeni kurumlar kurarlar. Bunlar, evlerine zaman zaman gelen ve birden (örneğin) evlerinin yandığını, kızlarına ve karılarına tecavüz edildiğini, oğullarının köle olarak götürüldüğünü ya da en azından yeni valinin daha yüksek vergiler koyduğunu görenler tarafından zorlukla kavranmıştır. Daha güçlü bir dünya talebi olmasa bile bu olaylar yeteri kadar altüst edicidir zaten. Öte yandan milyonlarca insan herhangi bir değişimden haberdar olmadan yaşayıp ölmüştür. Hayatlarındaki en büyük değişiklik bir gün köylerine demirden bir kılıcın ya da orağın gelmesiyle çok sayıda insan, kuşaklar boyunca hiç değişmemiş kurumlar ve fikirler modeli içinde yaşamışlardır. Bu önemli bir birikimdir. Yakındoğu'nun tarihindeki dinamizm ve şiddetin tunç çağından demir çağına geçiş sırasında yaşandığını unutmamamız gerekiyor. Bu dönem Egeli kavimlerin durduğu noktadan da göz önünde bulundurulmalıdır.

Anakarada gezgin kavimler uzun süredir var olan yönetim ve yerleşim merkezlerine, güçlü ve uzun ömürlü siyasi yapılara, yönetimde sayısız uzman hiyerarşisinin bulunduğu din ve eğitim merkezlerine doğru hareketlendiler. Yeni kavimlerin gelişinin Ege'de var olan yapı üzerindeki yıkıcı etkisinin neden bu kadar az oldu-

ğunun açıklaması kısmen budur. Bir başka koruyucu güç de bu bölgedeki barbar kavimlerden çoğunun uygarlıkla çoktan temas etmiş olmalarıdır. Bu durum onları uygarlığı yıkmak yerine, uygarlığın meyvelerinden yararlanmaya itmiştir. Bu iki güç uzun vadede uygarlığın daha da ötelere yayılmasına ve geniş, karışık ama uygar, birbirine bağlanmış Yakındoğu'da giderek artan bir kozmopolitanizme yol açmıştır.

Hikâyenin başlangıcı MÖ 2. binyılın başlarına, Hititlerin Küçük Asya'ya gelişlerine kadar uzanır. Hititler muhtemelen Minos Giriti'ndekilerle aynı kavim grubuna dahillerdi, onlar Anadolu'ya yerleştiklerinde Minos uygarlığı yükselmekteydi. Hititler de ilkel barbarlar olmaktan çok uzaklardı. Kendilerine özgü bir yasal sistemleri vardı, Babil'den öğrenebilecekleri her şeyi öğrenmişlerdi. Asya'daki demir tekeline ellerinde bulundurmanın tadını çıkarttılar. Bu durum onlara tarımsal bakımdan üstünlük sağlamakla kalmadı. İstihkâm becerileri savaş arabaları konusundaki ustalıklarıyla birleşince Hititler Mısır ve Mezopotamya üzerinde büyük bir askeri üstünlük kurmuş oldular. MÖ 1590 civarında Babil'i yerle bir eden akın Hitit İmparatorluğu'nun ilk büyük başarısıdır. Bunu karanlık ve belirsiz bir dönem izler. Sonra 14. yüzyılın ilk yarısında bir güç rönesansı dönemi başlar. Bu ikinci ve çok daha görkemli dönem, Akdeniz kıyılarından Basra Körfezi'ne kadar uzanan Hitit hegemonyası dönemidir. Hititler, Mısır dışında Bereketli Hilal'in tamamını ele geçirirler ve Miken'le hiç durmaksızın savaştıkları halde bu büyük askeri güce başarıyla meydan okurlar. Tıpkı diğer imparatorluklar gibi bir asır kadar sonra parçalanırlar ve MÖ 1200 civarında da sonları gelir.

Bu büyük örgütleyici çabanın "karanlık çağların" başında meydana gelen yükselişi ve çöküşü, Ege ve Yunanistan için iki ilginç durum ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birincisi, demirin artık Hititlerin tekeline olmaktan çıkmasıdır; MÖ 1000 civarında Yakındoğu'nun hemen hemen her yerinde bulunan ve kullanılmaya başlanan demirin yayılması güç dengelerinin Hititlerin aleyhine dönmesinin nedenlerinden biridir. İkinci ilginç durum ise göçlerin ritmindeki tesadüflerdir, bilindiği kadarıyla demir teknolojisinin taşıyıcıları olan Hint-Avrupa kavimleri MÖ 1200 civarında büyük altüst oluşlar yaşamışlardır. Akalıların verdiği hasarın altından bir türlü kalkamayan Troya'nın ortadan kaybolması, şehrin bu anlamda büyük bir stratejik öneme sahip olduğunu düşündürmüştür. Kuzeyden gelen barbarlara karşı önemli bir hat oluşturan şehir, Küçük Asya'daki güç ittifakları açısından çok önemli bir rol üstlenmiştir. Troya'nın yıkılışından sonra bir başka direniş odağı ortaya çıkmamıştır. Son Hitit iktidarının yıkılışıyla Mısır kaynaklarında sözü edilen "deniz insanların" saldırılarının zamanlamasının neredeyse aynı olması bunun sadece bir tesadüf olmadığını düşündürür. Hititleri yikan güç, Frigyalılar olarak bilinen Trakyalı bir kavimdir.

Bu dönemdeki büyük halk hareketlerinin bir tanesi de “deniz insanları”dır. Demirle silahlanmış olan bu kavimler MÖ 20. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Akdeniz Havzası’nın anakarasına akınlar düzenlemişler, Suriye ve Doğu Akdeniz şehirlerini altüst etmişlerdir. Bunlardan bazıları, Oniki Ada’dan ve daha sonra da Kıbrıs’tan ilk kez çıkan Miken “mültecileri”dir. Bunların arasından bir grup olan Filistinliler MÖ 1175 civarında Kenan’a yerleştiler ve hâlâ da aynı isimle anılırlar ancak deniz kavimlerinin asıl kurbanları Mısırlılardır. Deniz kavimleri tıpkı 2000 yıl sonra kuzey denizlerinde Vikinglerin yapacakları gibi, deltaya üst üste akınlar düzenlerler, geri püskürtülürler. Hatta bir keresinde işler firavunun kontrolünden çıkar. Mısır sürekli baskı altında kalır. 11. yüzyılın başlarında parçalanır ve iki krallığa ayrılır. Mısır’ın tek düşmanı deniz kavimleri değildir. Bir keresinde bir Libya filosu deltaya saldırır ama püskürtülür. Güneyde Nubya sınırı henüz bir sorun haline gelmemiştir ama MÖ 1000 civarında Sudan’da daha sonra bir sorun haline gelecek olan bir krallık ortaya çıkar. Barbar kavimlerin dalgalar halinde yayılışı tıpkı Miken Yunanistan’ında olduğu gibi Yakındoğu’da da eski yapıları aşındırmaktadır.

Bunlar düz bir anlatımı zorlaştıracak ölçüde karmaşık ve belirsiz bir çağa girilmiş olduğunu anlatmaya yeterlidir. Neyse ki kısa bir süre içinde bu altüst oluşu açıklayacak iki ipucu çıkar. Bunlardan bir tanesi yenilenmiş bir eski temadır, Mezopotamya’nın sürüp giden geleneği son evresine girmek üzeredir. Diğeri ise çok yenidir. Tarihini bilmediğimiz ve asırlar sonra kayıt altına alınmış geleneğin anlattığı bir olayla başlar ama muhtemelen Mısır’ın deniz kavimleri tarafından yıpratıldığı döneme denk düşmüştür. Nasıl ve ne zaman olmuş olursa olsun Mısırlıların İbraniler dediği, dünyanın ise daha sonra Yahudiler diye tanıyacağı halkın Mısır’dan çıkışı tarih açısından bir dönüm noktasıdır.

Asırlar boyunca birçok insan için insanlığın Hristiyanlık öncesi tarihi Yahudilerin tarihi ve onların kaydetmiş olduğu diğerlerinin tarihi olmuştur. Bu her iki tarih Yahudi halkının kutsal kitabı olan Hristiyan misyonerlerinin etkisi ve matbaanın icadıyla birçok dile çevrilip bütün dünyaya yayılan Eski Ahit adlı kitaplarda kayıtlıdır. Yahudiler soyut bir Tanrı kavramına ulaşan ve tanrının imgelerle temsilini yasaklayan ilk halktır. Hiçbir kavim sahip olduğu kökenlerin ve kaynakların belirsizliğine kıyasla bu denli büyük tarihi etki yapmamıştır. Kökenleri o kadar belirsizdir ki hâlâ birçoğundan emin olmakta zorluk çekmekteyiz.

Bu kavmin kökenleri Arabistan’ın Sami ve göçer kavimlerine kadar gider. Bu kavimlerin tarihöncesi ve tarihi dönemlerdeki eğilimleri kendi vatanlarından çıkıp Bereketli Hilal’in daha zengin topraklarına baskı yapmaktır. Hikâyelerinin tarihin dikkate alması gereken ilk dönemi ataerkil çağıdır. Bu çağın geleneği, kutsal kitaplarda İbrahim, İshak ve Yakup’a dair anlatılanlarla vücut bulur. Bu efsanevi

figürlerin gerçekten var olmadıklarını iddia edecek temeller mevcut görünmüyor. Bu kişiler eğer yaşadılarsa hikâyeleri MÖ 1800'de Ur'un yıkılışını takip eden karışıklık döneminde başlamış olmalı. İncil İbrahim'in Ur'a, Kenan'dan geldiğini anlatır. Bu gayet akla yakındır ve Amorit'lerle diğer kabilelerin sonraki 400 yıl içinde dağılışlarına dair bilgilerimizle çelişmez. Bunların arasında İbrahim'in soyundan gelip, gezgin anlamına gelen "Hebrews" kelimesiyle tanımlananlar, Mısır kayıtlarında, Kenan'a yerleşmelerinden çok sonrasına MÖ 14. ve 13. yüzyıllara kadar hiç görülmezler. Bu kelime çok tatmin edici olmasa bile o dönemde bizim ilgilendiğimiz kabilelere verilebilecek en iyi isimdir. Bu grubu "İbrani" olarak adlandırmak ve "Yahudi" terimini (çoğu araştırmacının yaptığı gibi) tüm dünyada bu sözcüğün popüler kullanımı etrafında toplanan geleneksel toplulukları yani atalarından çok daha sonraki bir evreyi tanımlamak için kullanmak daha doğru olacaktır.

İncil'e göre İbrahim'in kavmi ilk kez Kenan'da ortaya çıkmıştır. İncil bu insanları kabileler halinde örgütlenmiş, kırsal, komşularıyla ve akrabalarıyla su kaynakları ve otlak yüzünden sürekli kavga eden, kuraklık ve açlık nedeniyle Yakındoğu'ya doğru itilmeye hazır bir halk olarak tarif eder. Bunların arasından bir grup Mısır'a gitmiştir, bize anlatıldığı kadarıyla muhtemelen bu olay MÖ 17. yüzyılın başında olmuştur. İncil bunların Yakup'un ailesi olduğunu söyler. Eski Ahit'te anlatılan hikâye ilerledikçe Yakup'un büyük oğlu Yusuf'un Mısır'da firavunun hizmetinde önemli görevler üstlendiğini öğreniriz. Bu noktada Mısır kaynaklarına başvurmamız iyi olur. Bu olayın Hiksosların yükselişi sırasında olduğu anlatılır. Bu dönem Mısır bürokrasisinin bir yabancıнын yükselişine imkân sağlayacak tek sıkıntılı dönemidir aslında. Böyle bir şey olmuş olabilir ama bunu ne doğrulayacak ne de yalanlayacak bir kanıt yoktur. Sadece gelenek vardır zaten İbrani tarihi MÖ 1200'e kadar sadece gelenekten ibarettir. Bu gelenek metinlerinin bugünkü şeklini MÖ 7. yüzyılda yani Yakup'un hikâyesinden sekiz yüz yıl sonra almış olduğu Eski Ahit'te vücut bulur. Homeros Yunanlılar için neyse Eski Ahit de Yahudilerin kökenleri açısından aynı anlamı taşır.

Bin ila üç bin yıl sonra meydana gelen olaylar olmasa bunların hiçbiri önemli olmayıp profesyonel araştırmacılardan başkasını da pek fazla ilgilendirmezdi. Bütün dünyanın kaderi kökenleri küçük değil ama çok kolayca tanımlanabilen, asırlar boyunca Mezopotamya ve Mısır'ın büyük imparatorluklarının topraklarında gezinip durmuş benzer kavimlerin arasında kaynayıp gitmiş bir Sami kavmin dini geleneğinde yatan Hristiyan ve İslam uygarlığı tarafından belirlenmiştir. Bunun nedeni İbranilerin bir şekilde ulaştıkları özgün dini vizyondur.

Eski Yakındoğu dünyasında tek tanrılı dinleri mümkün kılan, iş başındaki güçleri görmek mümkündür. I. Babil İmparatorluğu'nun ardından meydana gelen ve zaman zaman bölgeyi silip süpüren altüst oluşlar ve felaketler yerel tanrıların sor-

gulanmasına neden olmuştur. Akhnaton'un dini yenilikleri ve Marduk kültünün giderek kendini hissettirmesi bu tarz olaylara karşı tepkidir. İnançları kendi sınırlarını aşan ve çok tanrılıkla yerelliği zorlayarak mantıklı ve uzlaşmaz bir tek tanrıcılığa ulaşanlar sadece İbraniler olmuşlardır.

Bu sürecin zamanlamasını tespit etmek çok zor ama temel adımları MÖ 8. yüzyıldan önce tamamlanmamıştır. İbrani dininin ilk zamanları muhtemelen çok tanrılıydı ancak tek tanrılı bir özü de barındırıyordu yani tıpkı Yahudilerin önceli olan diğer Sami kavimlere mensup kabilelerin birçok tanrının varlığına inanmakla birlikte kendi tanrılarına tapmaları gibi. Bu fikrin gelişmesi şöyle olmuştur: İsrail halkı (Yakup'un soyundan gelenlere bu ad veriliyordu) kabilenin tanrısı olan Yehova'yla işbirliği içindeydi. Kıskanç bir tanrı olan Yehova halkını vaat edilmiş topraklar olan Kenan'a getirmek için İsraililerle bir sözleşme yapmıştı, İbrahim'i de Ur'dan çıkaran oydu. Bu bakış açısı günümüze kadar gelen ırkçı tutumu desteklemiştir. Sözleşme, ana fikirdi. İsrail *eğer* bir şey *yaparsa* bunu arzu ettiği bir şeyin *izleyeceğine* inanıyordu. Bu durum, Mezopotamya ve Mısır'ın dini atmosferiyle hiçbir benzerlik taşımıyordu.

Yehova'nın özgün talepleri tek tanrıcılığa giden yolu açmıştır, zaman içinde İsraililerin böyle bir gelişmenin önünde engel oluşturabilecek başka tanrılara saygıları kalmayacaktır. Zaten Yehova en başından beri diğer kabile tanrılarından çok farklı özellikler taşıyan bir tanrıdır. Kültünün en ayırt edici özelliği hiçbir imgesinin bulunmayışıdır. Bazı zamanlar öteki tanrılar gibi ortaya çıkar, o her yerde yaşar; bazen insan eliyle yapılmış bir tapınakta, bazen doğanın içinde ama İsrail dini ilerledikçe her şeyi aşan bir tanrı haline gelir.

“Tanrı kutsal tapmağındadır, Tanrı'nın tahtı cennettir.”

Mezmur x1:4

der bir mezmur. O her şeyi yaratmıştır ama kendi yarattığından bağımsız bir şekilde var olur, o bir evrensel yaratıktır.

“Senin Ruhundan nereye gideyim? Ve senin yüzünden nereye kaçayım?”

Mezmur cxxxix:7

diye sorar mezmurcu.

Yehova'nın yaratıcı gücü, Yahudileri Mezopotamya geleneğinden ayıran şeylerden biridir. Her ikisi de insanın kökenlerini suda ararlar. “Dünyanın şekli yoktu, şekilden yoksundu, her taraf kapkaranlıktı,” der Yaradılış Kitabı. Mezopotamyalılar için böyle saf bir yaradılış durumu söz konusu değildir. Dünya bir şekilde zaten vardır, tanrılar buna bir şekil verirler. İbranilerde durum farklıdır. Kaosu bizzat Yehova yaratır. Yehova İsrail'e aittir, daha sonra Hristiyan inancında “her şeyin

yaratıcısı ve her şeyin yaratıldığı” olarak tarif edilir. Daha da ötesi, kendi suretin-den insanı yaratmıştır, insan onun kölesi değil ona eşlik edendir. İnsan onun yaratıcı gücünün ürünü ve en yüce eseridir, insan tıpkı Yehova’nın kendisi gibi iyiyle kötüyü birbirinden ayırabilen bir yaratıktır. Sonuç olarak insan Yehova’nın kendi yapısından kaynaklanan bir ahlaki dünyanın içine çekilir. Adil olan sadece odur; insanların yaptığı yasalar onun iradesini yansıtır ya da yansıtmaz ama doğruluğun ve adaletin yegâne dağıtıcısı odur.

Bu tür fikirlerin bütün ağırlıklarıyla hayatın içinde netleşmesi asırlar, hatta bin yıllar sürmüştür. Başlangıçta bu düşünceler kabilelerden oluşan bir toplumun savaş sırasında kendilerinden yana bir tanrı arayışından çıkmıştır. Düşüncelerin çoğu çöllerde dolaşan insanların deneyimlerini yansıtır. Yahudi geleneği daha sonra Mısır’dan göçe büyük bir vurgu yapacaktır. Bu göçün lideri ulu ve gizemli Musa’dır. Şurası açıktır ki İbraniler Kenan’a geldiklerinde çoktan Yehova kültünün etrafında toplanmış bilinçli bir halktır. Sina’da dolaşmalarına dair Kutsal Kitap’ta anlatılan hikâyeler ulusal bilincin güçlendiği kritik zamanları yansıtır. Şunu unutmamak gerekir ki yegâne dayanağımız olan Kutsal Kitap’ı kayda geçirme geleneği çok daha sonra başlamıştır. İbraniler yabancı topraklarda maruz kaldıkları sert baskıdan kaçmışlardır, bu baskı, örneğin büyük yapıların inşası sırasında maruz kaldıkları zorunlu emek operasyonlarının sonucunda yaşadıkları sıkıntılardır. Musa bir Mısır adıdır. Bu nedenle göçü yöneten ve İbrani’leri ıssız topraklarda bir arada tutan ve Kutsal Kitap’ın en önemli kişisi olan bu efsanevi lider gerçekten yaşamış olabilir. Geleneksel hikâyeye göre Musa, Yehova’yla ilişki kurar ve *On Emir*’le bir yasal düzen getirir. Bu aynı zamanda da Yehova’yla Sina Dağı’ndaki halkı arasındaki sözleşmeyi yenilemek için bir fırsattır. Bu durum geleneği Nil Deltası’nda geçirdikleri uzun konukluk döneminde dini kültürden çok şey kaybetmiş olan bir göçer kavmin geleneğine resmen dönüşü olarak da görülebilir. Ne yazık ki bu büyük dini reformcunun ve ulusal liderin kesin rolünü tam olarak tarif etmek imkânsız görünüyor, *On Emir* de onun yaşamış olduğu dönemden çok daha sonrasına tarihlenebiliyor.

Her ne kadar Kutsal Kitap’ta yazılanları olduğu gibi kabul edemesek de Yahudi tarihinin çoğuna dair tek kanıt olduğu için saygıyla karşılamak durumundayız. Kutsal Kitap başka kaynaklarda da sözü edilen birçok bilgiyi içerir. Arkeoloji ancak İbranilerin Kenan’a gelişlerinden sonra tarihçilerin yardımına koşabilmiştir. *Yuşa* (*Joshua*) Kitabı’nda anlatılan fetih hikâyesi MÖ 3. binyılda yaşanmış olan Kenan şehirlerindeki yıkıma dair kanıtlarla örtüşmektedir. Kenan kültürü ve di-niyle ilgili bilgilerimiz Kutsal Kitap’ta İbranilerin o bölgedeki putperest kâfirlerle mücadelesi olarak anlatılan olaylarla örtüşmektedir. Filistin 20. yüzyıl boyunca iki dini gelenek ve iki halk arasında bölünmüştür. Bu durum elbette ki Mısır’ın

gücünün çöküşünü de göstermektedir. Çünkü eğer monarşinin iktidarı hâlâ etkili olsaydı, böylesine önemli bir bölge küçük Sami halklarına yem edilmezdi. İbrani saldırılarının diğer göçer kabileler tarafından desteklenmiş olması çok büyük bir olasılıktır, bu ittifakın temel taşı Yehova'ya duyulan bağlılık olmuştur. Yerleşimden sonra kabileler birbirleriyle kavga etseler bile Yehova'ya tapmaya devam etmişler ve bu zaman zaman birleştirici bir güç haline gelmiş kabilesel bölünmelere karşı İsrail'in tek siyasi kurumu olmuştur.

İbraniler yıktıkları kadar almışlardır da. Kültürel olarak Kenanlılardan çok daha geride oldukları açıktır, onlardan yazıyı almışlardır. Her ne kadar onlardan bina yapımını öğrenmiş olsalar da şehir yaşamı asla öncellerininkiyle aynı düzeyde olmamıştır. Kudüs çok uzun zaman pislik ve karışıklık içinde kalmış onlardan çok önce yaşamış olan Minoslularla aralarında çarpıcı bir farklılık olmuştur. Yine de insan ırkının tarihi geleceğinin tohumlarından çoğunu İsrail atmıştır.

Filistin'e yerleşmek temelde askeri bir operasyondur ve askeri gereklilikler bir sonraki evre olan ulusal birliği teşvik etmiştir. Görüldüğü kadarıyla, Filistinlilere meydan okumak (Filistinliler, Kenanlılardan çok daha üstün rakiplerdir) MÖ 1000 civarında ortaya çıkan İbrani krallığının en önemli uyarılarından biridir. Bununla birlikte peygamberler arasındaki farklar yeni bir gelenek olarak ortaya çıkar. Samuel, ilk kral Saul'le birlikte kutsanmıştır, ardılı da Davut'tur. Tevrat'ın bize söylediğine göre, Saul'un krallığı sırasında İsrail'in demir silahı yoktur, Filistinliler, onların demir silah kullanmasına izin vererek kendi üstünlüklerini tehlikeye attıklarını düşünmezler. Her ne olmuş olursa olsun, Yahudiler, demir kullanmayı düşmanlarından öğrenmişlerdir. İbranice "bıçak" ve "tolga ya da miğfer" sözcükleri Filistin kökenlidir. Saban demiri yoktur ancak olsa İbraniler bundan kılıç yapabileceklerdir.

Saul zaferler kazanır ama daha sonra kendi elleriyle ölür ve onun görevini Davut tamamlar. Tevrat'ta anlatılan kişiler arasında Davut hem gücü hem de zaafıyla çok önemli bir yere sahiptir. Var olmuş olduğuna dair hiçbir arkeolojik kanıt bulunmamasına rağmen dünya edebiyatının en güçlü figürlerinden biri olarak hâlâ yaşamaktadır ve iki bin yıl boyunca krallara model olmuştur. Hakkında yazılanlar kafa karıştırıcı olmakla birlikte ikna edicidir de. Karşımızda son derece soylu bir yüreğe sahip olmakla birlikte birçok kusuru olan bir kahraman vardır. Bu kahraman Filistin üstünlüğüne son vermiş ve Saul'un ölümüyle bölünmüş olan krallığı tekrar birleştirmiştir. Onun döneminde Kudüs İsrail'in başkenti olmuş ve Davut komşuları üzerinde üstünlük kurabilmiştir. Komşuları arasında ona karşı Filistinliler destekleyen Fenikeliler de vardır ve bu durum Tir'in bağımsız bir devlet olarak sonunu getirmiştir.

Davut'un oğlu ve ardılı olan İsrail'in ilk kralı Süleyman çok büyük bir uluslararası üne sahiptir. Ordusuna savaş arabası silahını getirmiş, Edomitlere karşı güneye akınlar düzenlemiş, Fenike'yle ittifak kurmuş ve bir donanma oluşturmuştur. Bu durumu fetihler ve refah izleyecektir.

Ve Süleyman ırmaktan (Fırat) Filistinliler diyarına ve Mısır sınırına kadar bütün ülkeler üzerinde saltanat sürdü... Ve Süleyman bütün günlerince Dan'dan Beer-şeba'ya kadar Yahuda ve İsrail, herkes kendi asması ve incir ağacı altında selamlele oturdular.

Krallar 4: 21 ve 25. Bab'lar.

Bu durum çöküş halindeki bir bölgede zayıfların ortaya çıkan imkânlardan yararlanmış olmalarının bir başka örneğidir. Süleyman'ın yönetimindeki İsrail'in başarısı eski imparatorlukların çöküşünün kanıtıdır ve Suriye ve Doğu Akdeniz'in artık unutulmuş olan halklarının Eski Ahit'te sözü edilen ve neden olduğu bilinmeyen mücadelelerine denk düşmektedir. Bu halkların çoğu eski Amorit yayılmasından arta kalanlardır. Süleyman çok büyük bir enerjiye ve yönetim gücüne sahip bir kraldır, o dönemde yaşanmış olan teknolojik ve ekonomik ilerleme kayda değer bir ilerlemedir. Son derece de girişimci bir hükümdardır. Efsanevi "Kral Süleyman'ın madenleri"nin Yakındoğu'daki ilk bakır işleme tesisi olduğu söylenmektedir ancak bu hâlâ tartışma konusudur. Davut İsrail'e bir başkent vermiştir ve böylece siyasi merkezîyetçilik eğilimini artırmıştır. Davut bir tapınak yaptırmayı planlamış ve Süleyman bu tapınağı yaptırdığında Yehova inancı o güne kadar edinmiş olduğundan çok daha büyük bir görkem ve dayanıklılığa kavuşmuştur.

Kabilesele bir inanç, Kenan'da yerleşmiş olan İbranilerin çevresindeki tarımsal toplulukların bereket törenleri ve putperest eğilimleri tarafından kirlenilmeye karşı başarıyla direnmiştir ama her zaman sözleşmeyle uzlaşma içinde bir geri çekiliş tehdidi söz konusu olmuştur. Başarıyla birlikte başka tehlikeler gelmiştir. Krallık aynı zamanda saray, yabancı ilişkiler ve –Süleyman'ın döneminde– kendi kültürünün tanrılarına tapmakta olan yabancı eşler demektir. Yasadan yola çıkarak kötülerin ve Filistin'in bereket tanrılarının lanetlenmesi peygamberlerin üstlenmiş olduğu ilk rol olmuştur; yeni lüks eğilimleri peygamberlere bir de sosyal tema sağlamıştır.

Peygamberler İsrail Tanrı düşüncesini doruğa taşımışlardır. Onlar Yakındoğu'nun nun alışkın olduğu bilge kişilere benzemezler (her ne kadar ilk iki büyük peygamber olan Samuel ve Eliya'yı biçimlendirmiş olan gelenek bu olsa da). Peygamberler vaiz, şair, siyasi ve ahlaki eleştirmenlerdir. Statüleri Tanrı'nın kendileri aracılığıyla konuştuğuna hem kendilerini hem de diğerlerini ikna edebilmelerine bağlıdır. Birkaç vaiz bunu başarabilmiştir. Sonunda İsrail, krallarının başarılarıyla değil

peygamberlerinin koymuş olduğu etik standartlarla hatırlanacaktır. Onlar sadece Museviliği değil Hıristiyanlık ve İslam'ı da biçimlendiren dinle ahlak arasındaki bağlantıyı kurmuşlardır.

Peygamberler Yehova kültünü evrensel, adil ve merhametli, günahkârları cezalandıran ancak tövbe edenleri affeden bir Tanrı'ya doğru geliştirmişlerdir. Dinin yerellikten ve kabilesellikten kopuşundan sonra Yakındoğu'nun dini iklimi budur. Peygamberler sosyal adaletsizliklere sert bir şekilde saldırmışlardır. Amos, İşıya ve Yeremya ayrıcalıklı rahipler sınıfını lanetlemişlerdir. Onlar bütün insanların Tanrı'nın gözünde eşit olduğunu, kralların canlarının istediği gibi davranamayacağını söylemişler, insan otoritesinden bağımsız bir gerçeklik olarak ahlaki kuralların varlığını ilan etmişlerdir. İsrail'in Tanrı tarafından konmuş olduğuna inandığı ahlaki kurallara bağlı olmayı vaaz etmişler ve böylece var olan siyasi iktidarın eleştirisinin temellerini atmışlardır. Yasa insan tarafından konmadığına göre siyasi iktidarın gücü de olamaz; peygamberler bunu krala veya rahiplere karşı bir ilahi güç olarak kullanmışlardır. Eğer siyasi liberalizmin merkezi iktidarın kendisinden bağımsız bir ahlaki çerçeveye bağlı olarak kullanılması gerektiği inancı ise bunun tohumlarının peygamberlerin öğretileriyle atıldığını söylemek fazla ileri gitmek olmaz.

Samuel'den sonra gelen peygamberlerin çoğu gerileme ve çürümenin kanıtları olduğunu ileri sürdükleri sorunlu bir arka plana karşı konuşurlar. İsrail zirve güçlerin çöktüğü, krallıkların hızla kurulup dağıldıkları bir dönemden yararlanmıştır. Süleyman MÖ 935'te öldüğünde İbrani tarihinin iniş ve çıkışları zaten başlamıştır ama bu tarihten sonra her şey iyice kötüye gider. Birçok ayaklanma yaşanır, kısa bir süre sonra krallık ikiye bölünür. İsrail on kabilenin bir araya geldiği ve başkenti Samiriye olan kuzey krallığı olur; güneyde ise Benjamin ve Yahuda kabileleri Yahuda Krallığı'nın başkenti olan Kudüs'ü ellerinde tutarlar. Asurlular MÖ 722'de İsrail'i yerle bir ettiklerinde kitlesel tehcir nedeniyle on kabile yok olur. Yahuda daha uzun sürer. Daha dayanıklı olduğu ve büyük devletler yolunun dışında kaldığı için MÖ 587'ye yani Kudüs'ün surları ve Tapınak, Babil ordusu tarafından yerle bir edilinceye kadar yaşar. Yahuda kabilesinin mensupları da tehciye uğrarlar, birçoğu Babil'e, büyük Sürgün'e götürülürler, bu dönem o kadar önemlidir ki bugün hâlâ yaşamakta olan ve kolayca izlenebilen bir geleneğin mirasçıları ve taşıyıcıları olarak "Yahudiler"den ancak bundan sonra tam olarak söz edebiliriz. Büyük imparatorluklar bir kez daha Mezopotamya'ya el koymuşlar ve uygarlık son meyvelerini vermeye başlamıştır. Bir Yahudi devletinin kurulmasına izin veren koşullar ortadan kalkmıştır. Yahudiler için bu kez durum farklıdır çünkü Yahuda'nın dini, sahip oldukları ulusal kimliğin yok olmasını önleyici bir rol oynayacaktır.

Hammurabi zamanından beri Mezopotamya Havzası'nın halkları göçmen kavimler tarafından sıkıştırılmışlardır. Çok uzun bir süre Hitit ve Mitannilerin dışları

arasında kalmışlar ama Asur ve Babil'de dönem dönem başkaları da hüküm sürmüştür. Hititler çöktükten sonra eski Mezopotamya'da MÖ 9. yüzyıla kadar büyük bir askeri güç görülmemiştir. 12. yüzyılın başlarında bir Asur kralı kısa bir süre Suriye ve Babil'i fethetmiş ancak araştırmacıların Aramiler dediği, çölden bereketli topraklara yayılma geleneğini sürdüren Sami kabileleri tarafından püskürtülmüştür. Babil'de ise yeni bir kuşak olan Kassit kralları, iki yüzyıl kadar (Amerika Birleşik Devletleri'nin var oluşu kadar bir süredir bu) alingan ve tuhaf Asur krallarıyla komşu olmuştur. Her ne kadar Kildaniler denilen Sami kavimlerinden biri yanlışlıkla ismini Babil'le özdeşleştirmiş olsa bile bu hikâyede eski dünyanın yapılarının ne kadar kırılgan olduğunu görmenin dışında kayda değer bir şey yoktur.

Altüst edici olayların ardından durumun yeniden biçimlenmeye başlaması MÖ 9. yüzyılda Mezopotamya'nın kendine gelmesiyle başlar. Eski Ahit'in bize söylediği kadarıyla Asur orduları bir kez daha Suriye ve Yahudi krallıklarının üzerine yürürler. Başarılı bir direnişten sonra Asurlular tekrar tekrar saldırırlar ve sonunda bu toprakları fethederler. Bu Yakındoğu tarihinin yeni, önemli ve pek de hoş olmayan bir evresinin başlangıcıdır. Yeni Asur İmparatorluğu kurulmaktadır. 8. yüzyılda zirveye vararak eski Asur'un yerini alan Dicle'nin üst kısmındaki başkenti Ninova, bir zamanlar Babil'in durumuna benzer bir şekilde Mezopotamya tarihinin odağı haline gelir. Asur İmparatorluğu diğer imparatorluklara benzemeyen bir yapı kurar. Kralların vassallar haline getirilmesine ve haraç ödemesine dayanmaz. Bunun yerine yerel hükümdarları indirir ve yerlerine Asurlu valiler yerleştirir. Çoğunlukla halkları da yerinden eder. Bunun en karakteristik tekniklerinden biri kitlesel tehcidir; İsrail'in on kabilesi, bu politikanın en iyi bilinen kurbanlarıdır.

Asur yayılması büyük bir zaferle sürer. En büyük başarısı MÖ 729'da Babil'in ele geçirilmesidir. Bunun hemen ardından Asur orduları İsrail'i yok ederler, Mısır işgal edilir, kralları Yukarı Mısır'a sıkıştırılır ve delta ilhak edilir. Bunun ardından Kıbrıs'a boyun eğdirilir, Klikya ve Suriye fethedilir. Sonunda MÖ 646'da Asur son önemli fethini yapar ve Elam topraklarının bir kısmını imparatorluğuna katar. Elam kralları Asurlu fatihlerinin arabalarının arkasında Ninova sokaklarında sürüklenir. Bunun sonuçları Yakındoğu'nun tamamı için büyük bir önem taşımaktadır. Bölgenin tamamında standart bir yönetim ve yasal sistem uygulanır. Muvazzaf askerler ve yerlerinden edilmiş halklar bu sistemin içine alınır, bölgecilik yok edilir. Aramice ortak bir dil olarak yayılır. Yeni bir kozmopolitanizm ancak Asur çağından sonra mümkün olacaktır.

Bu büyük biçimlendirici güç, kimsenin inkâr edemeyeceği etkileyicilikte anıtlar bırakmıştır geride. II. Sargon (MÖ 721-705) Ninova yakınlarındaki Khorsabad'da çok büyük bir saray yaptırmıştır. Saray yarım km²'lik bir alanı kaplar, 1 km'den fazla duvar kabartmasıyla süslenmiştir. Fethin getirdiği kazanç, zengin ve görkemli

bir sarayı finanse etmiştir. Asurbanipal de (MÖ 668-626) geride anıtlar bırakmıştır (bunların arasında Teb'den Ninova'ya getirilen dikilitaşlar vardır) ama öğrenmeye ve eskiye meraklı bir kraldır. Ondan geriye kalan en önemli şey topladığı tabletlerle oluşturmuş olduğu kütüphanedir. Bu kütüphanede, bulduğu ve topladığı her şeyin kopyasını çıkartmış olduğu için Mezopotamya edebiyatına dair bildiklerimizin çoğunu ona borçluyuz. Bunların arasında *Gılgamış Destanı*'nın Sümerce'den tercüme edilmiş tam metni de bulunmaktadır. Bu uygarlığı harekete geçiren düşüncelere edebiyat kadar diğer kaynaklardan da ulaşmak mümkündür. Asur krallarının sık sık avcı olarak resmedilmeleri kısmen savaşçı-kral imgesinden kaynaklanıyor olsa da kısmen de kralın uzak Sümer geçmişinin kahramanları olan doğanın efsanevi fatihleriyle bilinçli bir şekilde ilişkilendirilmesine dayanır.

Asur krallarının büyük zaferlerinin anısına dikilen taş kabartmalar hiç durmadan bir başka hikâyeyi tekrarlar, bu hikâye yağma, köleleştirme, kazıklama, işken-ce ve son çözüm olarak toplu tehcidir. Asur İmparatorluğu'nun temeli vahşice yayılmak ve gözdağı vermektir. Bu durum o dönemin en iyi ordusunun yaratılmasıyla mümkün olmuştur. Bütün erkeklerin zorunlu askere alınmasıyla oluşmuş ve demirden silahlarla donatılmış ordunun o dönemde aşılması çok zor olan surları yıkan kuşatma silahları ve, hatta zırhlı süvarileri vardır. Ordu bütün kolların koordineli bir şekilde yönetildiği bir güçtür. Hatta belki de özel bir dini tutku taşıyordu. Tanrı Asur savaşa giden orduların üstünde uçarken ve krallar kâfirlere karşı kazandıkları zaferleri ona anlatırken resmedilmiştir.

Asur'un başarısı asıl nedeni ne olursa olsun çabuk biter. Belki de imparatorluk Asurlulara fazla yaslanmıştır. Asurbanipal'in ölümünden bir yıl sonra imparatorluk çatırdamaya başlar, bunun ilk işareti Babil'deki ayaklanmadır. Asiler, Kildaniler'le büyük ve yeni bir komşu olan İran'ın önderi Med Krallığı tarafından desteklenmektedir. Med Krallığı'nın büyük bir güç olarak tarih sahnesine çıkışı çok önemli bir değişimi işaret eder. Medlerin dikkati o ana kadar kuzeyden gelen yeni bir barbar akımına dönmüştür. İskitler Kafkaslar'dan İran'a doğru akarlar (aynı zamanda Karadeniz sahilinden Avrupa'ya da). Bunlar at üzerinde ok ve yayla savaşabilen hafif süvarilerdir. Doğrudan Orta Asya'dan gelerek Batı Asya'ya doğru akan göçer kavimler dünya tarihinin yeni bir gücü olarak ilk kez ortaya çıkarlar. 7. yüzyılda onların durumunu anlamak zaman alacaktır. Tıpkı bütün büyük işgallerde olduğu gibi, ilerlemelerini sürdürürken önlerine başka kavimleri katarlar (Frigya Krallığı bunlardan biri tarafından yıkılmıştır). Bu arada Yakındoğu'nun son siyasi birlikleri İskitler, Medler ya da Asurlular tarafından yutulur. Bunların hepsi bir asır kadar sürer ama sonunda sahnede büyük bir temizlik olur. Bereketli Hilal'in çevresinde meydana gelen istikrarsızlık ve parçalanma uzun vadede Asur'un yararına olur, bu

durum İskitler ve Medler güçlerini birleştirene kadar sürer. Bu ittifak Asur'u uçuruma sürükler ve Babil tekrar bağımsızlığına kavuşur. Asur MÖ 612'de Ninova'nın Medler tarafından yağmalanmasıyla tarihe karışır.

Bu büyük şimşek Mezopotamya geleneğinin sonunu getirmeyecektir. Asur'un çöküşü, Bereketli Hilal'i yeni efendilere açar. Kuzey Anadolu'yu geçerek Lidya sınırlarında duran ve sonunda İskitleri Rusya'ya geri püskürten Medler tarafından kuşatılmıştır. Güney ve Doğu Akdeniz'e Mısırlı bir firavun hamle yapar ancak Mezopotamya uygarlığına kısa bir bahar yaşatan ve Babil İmparatorluğu'nu eski görkeminin de ötesine taşıyan kral Nabukadnezar tarafından yenilgiye uğratılır. Babil İmparatorluğu Nabukadnezar döneminde Süveyş'ten Kızıldeniz'e, Suriye'den Mezopotamya sınırını aşarak eski Elam Krallığı'na (o dönemde Akamenidler adlı bir İran hanedanı tarafından yönetilmektedir) kadar yayılır. Nabukadnezar hiçbir şey için hatırlanmazsa MÖ 587'de bir Yahudi isyanının ardından Kudüs'ü fethetmesiyle ve Yahuda kabilelerinin tümünü esir alarak diğer kölelerle birlikte başkentinin imarında ve özellikle dünyanın yedi harikasıdan biri olan "*Asma Bahçeleri*"nin yapımında çalıştırmasıyla hatırlanacaktır. Nabukadnezar, zamanının en büyük hükümdarıdır, belki de kendi dönemine kadar gelmiş geçmiş en büyük hükümdardır.

Babil İmparatorluğu'nun zaferi zirvesine ulaşmış olan Marduk kültüne odaklanmayı gerektirir. Her yıl yapılan büyük Yeni Yıl Bayramı sırasında bütün Mezopotamya tanrıları –yerel inançların idolleri ve heykelleri– nehirlerden ve kanallardan geçirilerek Marduk'un tapınağına getirilirler ve onun huzuruna çıkarılarak onun üstünlüğünü tanırırlar. Tanrılar 1 km uzunluğunda bir tören yolundan (bu yol bize söylendiğine göre, antikitenin en muhteşem caddesidir) geçirilerek veya Fırat'tan tapınağına en yakın yerde indirilerek Marduk'un heykelinin huzuruna çıkarılırlar. Bu heykel Herodot'un iki asır sonra kaydettiği bilgiye bakılırsa iki çeyrek ton altından yapılmıştır. Herodot'un durumu abarttığına hiç kuşku yok ancak heykel tartışılmaz bir şekilde muhteşemdir. Bütün dünyanın kaderi, bu tapınakta toplanan tanrılar tarafından tartışılır ve gelecek yılın nasıl geçeceğine karar verilir. Böylece teoloji siyasi gerçeği yansıtır. Yaradılış hikâyesinin sürekli tekrarlanması, Marduk'un sonsuz otoritesinin ve aynı zamanda Babil'deki mutlak monarşinin teyididir. Kral dünyanın düzeninden sorumlu olduğuna göre bunu sağlayacak otoriteye de sahiptir.

Babil, Mezopotamya geleneğinin son kez meyve vermesidir ve kısa bir süre sonra sonu gelecektir. Nabukadnezar'ın ardıllarının döneminde bölgelerin çoğu kaybedilir. MÖ 539'da Doğu'daki yeni fatihler, Akamenidler'in önderliğindeki Persler tarafından işgal edilir. Dünyevi debdebe ve görkem dönemi yıkımla yer değiştirir. Daniel Kitabı muhteşem bir kapanış sahnesi anlatır. Belshazzar'ın son yemeğidir bu. "O gece" diye anlatır, "Kildanilerin kralı Belshazzar öldürüldü ve Med Da-

rius tahta çıktı” (Daniel 5: 30–31). Maalesef bu hikâye 300 yıl sonra yazılmıştır ve olay pek de anlatıldığı gibi değildir. Daniel Kitabı’nın söylediği gibi Belshazzar Nabukadnezar’ın oğlu değildir, Babil’i alan kralın adı da Kiros’tur. Ne olursa olsun Yahudi geleneğinin vurgusu psikolojik ve dramatik açıdan gerçeği yansıtır. Eğer o güne kadar antikitenin hikâyesinde bir dönüm noktası yaşanmışsa işte bu o noktadır. Kökü Sümerlere kadar uzanan bağımsız Mezopotamya geleneğinin sonu gelmiştir artık. Artık yeni bir dünyanın kıyısındayız. Bir Yahudi şair, Kiros’un Yahudiler için bir kurtarıcı olarak ortaya çıkışını *İşaya* kitabında sevinç içinde şöyle anlatır:

“Ey Kildanilerin kızı, sessiz otur ve karanlığa gir; çünkü artık sana ülkeler kraliçesi demeyecekler”

İşaya 47:5

Doğu Asya'da Uygarlığın Başlangıcı

Başlangıçtan, çok yakın dönemlere kadar, dünya tarihinin çekim merkezi, Atlantik'le İran arasındaki bir bölgeye yayılmıştır, ancak (yine son dönemlere kadar) burada olup biten her şeyin dünyanın diğer bölgelerine etkisi çok az olmuştur. Söz konusu bölgeye ait uygarlıklar, dünyanın büyük bir kısmına nüfuz edememiştir ve buna karşı iki bölge özellikle direnmiştir. Bu bölgeler Hindistan ve Çin'dir. MÖ 1000 civarında bu iki medeniyet de merkezle olan ilişkilerine karşın Yakındoğu'dan tamamen bağımsız uygarlıklar olarak çıkmışlardır. Bu uygarlıklar, Mezopotamya ve Mısır etkisinden bağımsız, görkemli ve kalıcı kültürel geleneklere temel oluşturmuş ve her ikisi de çok geniş bir alanı etkilemenin tadını çıkarmıştır.

ESKİ HİNDİSTAN

Bugün bile, eski Hindistan bizim için görülebilir ve doğrudan ulaşılabilir bir yerdir. 20. yüzyılın başlarında, bazı Hintli topluluklar hâlâ uzak atalarının yaşadığı şekilde avcılık ve toplayıcılıkla yaşıyorlardı. Öküz arabası ve çömlek tornası, bugün hâlâ bazı köylerde, 4000 yıl önce kullanıldığı gibi kullanılır. Ana hatları MÖ 1000'de belirlenmiş olan bir kast sistemi hâlâ milyonlarca insanın, hatta bazı Hristiyan ve Müslüman Hintlilerin bile hayatını düzenler. Bazı köy mabetlerinde tapınılan tanrı ve tanrıça kültlerinin kökenleri taş devrine kadar izlenebilir.

Demek ki bazı bakımlardan eski Hindistan, başka hiçbir uygarlıkta görülmediği kadar bizimle birliktedir. Hint yaşamının muhafazakâr yanı herkes tarafından bilinse de bu ülke başka birçok şey de içerir. 20. yüzyıl başının avcı-toplayıcıları, trenlerle yolculuk eden başka Hintlilerin çağdaşlarıdır. Hint yaşamındaki farklılıklar çok büyüktür ancak mekânın büyüklüğü ve çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda kavranması mümkündür. Alt kıta, Avrupa büyüklüğündedir; iklim, arazi ve yetişen bitkiler tarafından kesin bir şekilde ayrılmıştır. İki büyük nehir havzası vardır. Ganj ve İndus sistemleri kuzeyde yer alır, bu iki nehir arasında çöller ve kurak ovalar, güneyde ise geniş ormanları ve dağlarıyla Deccan Yaylası yer alır.

Yazılı tarih başladığında, Hindistan ırksal açıdan büyük bir karışıklık içindedir. Araştırmacılar altı ana etnik grup tespit etmişlerdir. Birçok değişik ırk daha sonraki dönemlerde gelecek, Hindistan alt-kıtasını yurt edinecek ve toplumlar oluşturmalarıdır. Bunların hepsi bir odak noktası bulmayı güçleştiren faktörlerdir.

Yine de Hindistan tarihi, dış güçlerin üzerine oynadığı oyunları içine çekip değiştirmek gibi büyük bir güce sahiptir. Bu durum arkeolojik bulgular ve kuşaktan kuşağa sözlü aktarımla geçmiş olan metinlerle Hindistan'ın ilk dönemlerine dair elde edilen bilgileri aydınlatmaya ve bir araya getirmeye kılavuzluk edecek ipuçlarını sağlar bize. Bu durumun temeli bir başka gerçeğe dayanmaktadır; Hindistan dış dünyadan coğrafya tarafından yalıtılmıştır. Büyüklüğüne ve çeşitliliğine rağmen, okyanuslar 16. ve 17. yüzyıllarda açılana kadar, Hindistan, yabancı kavimlerin işgaline dönem dönem maruz kalmıştır. Kuzeyi ve kuzeybatısı dünyanın en yüksek dağlarıyla çevrilidir, doğusunda balta girmemiş ormanların oluşturduğu bir kuşak bulunmaktadır. Alt kıtanın iki yanı da uçsuz bucaksız Hint Okyanusu'na açılır. Bu doğal durum sadece dış dünyayla iletişimi zorlaştırmakla kalmamış, aynı zamanda Hindistan'ın iklimsel olarak farklılaşmasına da yol açmıştır. Hindistan'ın çok büyük bir kısmı tropik kuşakta yer almamasına rağmen Hindistan'da iklim tropiktir. Dağlar, Orta Asya'dan gelen dondurucu rüzgârları engeller, uzun kıyı şeridi, okyanuslarda dolaşan yağmur yüklü bulutları çeker ve bulutlar daha kuzeye geçemez. İklimi yıllık muson rüzgârları belirler. Yılın en sıcak aylarında yağmur yağar. Tarımsal ekonominin durumu hâlâ buna bağlıdır.

Modern zamanlara kadar dış güçlerden bir dereceye kadar korunmuş olsa da Hindistan'ın kuzeybatı sınırı diğerlerine göre dış dünyaya çok daha açıktır. Belucistan ve sınırı MS 17. yüzyıla kadar Hindistan'la diğer kavimler arasındaki ilişkiler açısından en önemli bölge olmuştur, hatta uygar dönemlerde bile Hindistan'ın Çin'le ilişkisi ilk kez bu dolambaçlı yolla kurulmuştur (Mercator'un yaptığı projeksiyon sayesinde o kadar da dolambaçlı olmadığı görülmüş olsa bile). Kuzeydoğu bölgesi zaman zaman doğrudan yabancıların eline geçmiştir. İlk Hint uygarlıklarını düşündüğümüz zaman bunun işaret edilmesi gereklidir. Bu uygarlıkların ilk ne zaman yükseldiğini tam olarak bilmiyoruz ancak Mısırlılar ve Sümerler bu uygarlıktan haberdardır. Akad Kralı I. Sargon'a ait bazı Mezopotamya kaynakları, araştırmacıların İndus Havzası olduğunu düşündükleri "Meluhha"la ilişkilerden söz eder, burası Hindistan'a girmiş bir yabancıнын karşılaacağı ilk alüvyonlu ovadır. İşte bu zengin ve yoğun ormanlık bölgede, daha batıda Hint-Avrupa kavimlerinin tarihin kaldırıcı olarak hareket etmeye başladığı dönemde ilk Hint uygarlıkları ortaya çıkmıştır. Birden fazla uyaran iş başında olabilir.

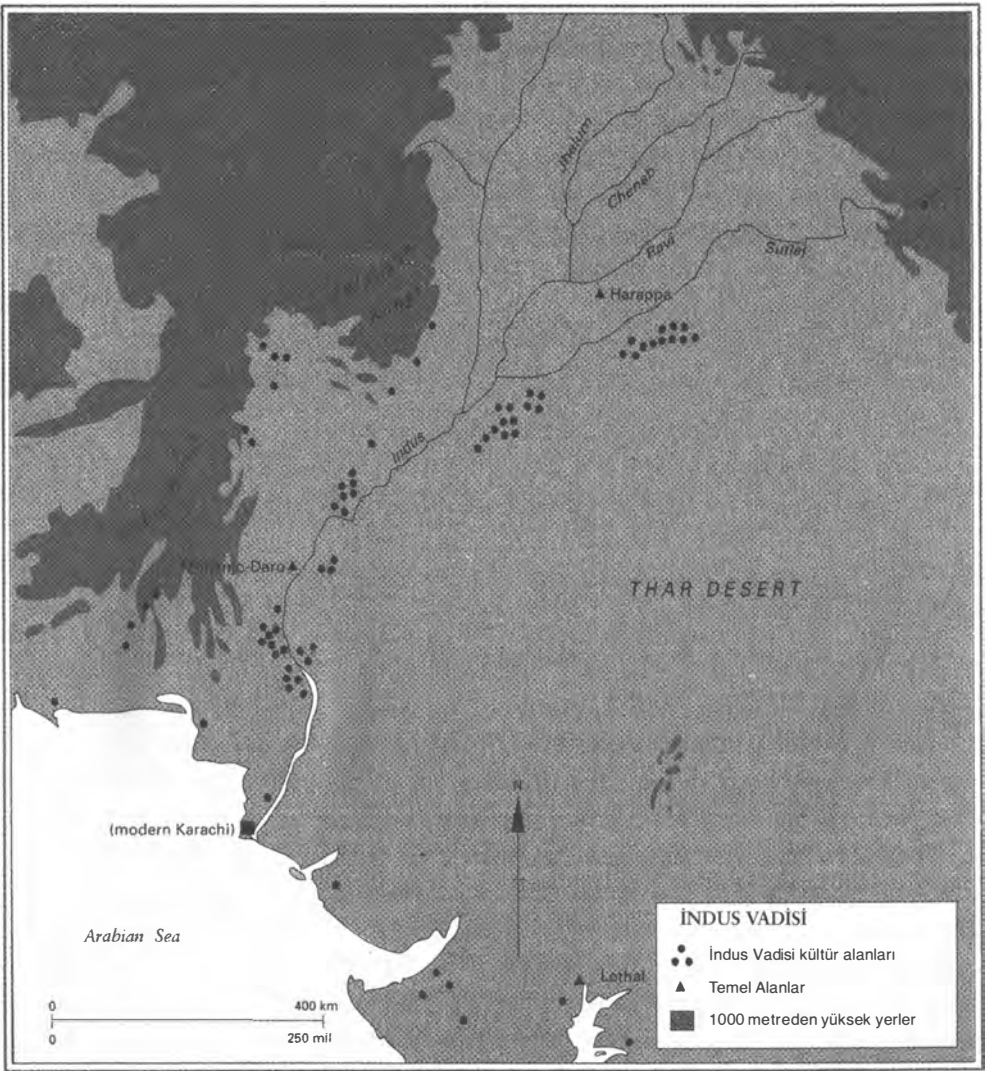
Bulgular tarımın Hindistan'a Yakınoğu'ya göre daha geç geldiğini göstermektedir. Tarım ilk kez alt kıtanın kuzeybatı köşesinde başlamıştır. Belucistan'da MÖ

6000'de tarım yapıldığına dair arkeolojik bulgular mevcuttur. Üç bin yıl sonra, alüvyonlu ovalarda yerleşim işaretleri ve buna paralel olarak diğer nehir havzalarında kültür belirtileri ortaya çıkmıştır. Tekerlekle dönen çömlek tornası ve bakır uygulamalarına dair bulgular vardır. Uygarlığın, tıpkı Mısır ve Sümer'de olduğu gibi, ortaya çıkana kadar tarımsal yerleşimlerin üzerinde kademe kademe yükselişine dair bütün bulgular mevcuttur. Arka planda doğrudan Mezopotamya etkisi mümkündür ve son olarak, Hindistan'ın geleceğinin kuzeyden gelen yeni kavimler tarafından biçimlendirilmiş olması sonucunu çıkarmak akla yakındır. Hindistan nüfusunun çok eski zamanlardan beri bu denli karmaşık bir ırksal kompozisyona sahip olması aceleci bir yorum olmakla birlikte bu duruma işaret eder.

En sonunda uygar yaşam tartışmasız bir şekilde ortaya çıktığında değişim çarpıcıdır. Bir araştırmacı kültürel "patlama" dan söz eder. Çok büyük öneme sahip tek bir teknolojik adım söz konusudur, bu da pişmiş tuğlanın icadıdır (Mezopotamya'nın güneşte kurutulan kerpiç tuğlasının tersi). Bu icat, doğal kayaların olmadığı ovalarda seli kontrol etmeye yaramıştır. İşlem nasıl olursa olsun, bunun sonucu İndus Havzası'ndaki bir milyon km²'den fazla bir alanda uygarlık kayda değer bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu bölge Mısır'dan da Sümer'den de büyük bir bölgedir.

Bazıları İndus uygarlığına "Harappa" uygarlığı adını verirler çünkü bu uygarlığın en önemli merkezlerinden biri İndus'un ayağında kurulmuş olan Harappa kentidir. Buna benzeyen Mohenjo-Daro adlı bir kent daha vardır ve bunların dışında üç kent daha bilinmektedir. Bunlar hep birlikte son derece iyi örgütlenmiş ve son derece dikkatle düzenlenmiş kolektif bir iş bölümü yapmış olan, Mısır ve Mezopotamya'dakilere eşit beceride insanların varlığını ortaya çıkarır. Bu kentlerde büyük tahıl ambarları vardır. Ağırlıklar ve ölçüler çok geniş bir alanda standardize edilmiştir. MÖ 2600'de gayet gelişmiş bir kültürün var olduğu açıktır ve bu kültür, 600 yıl kadar çok az bir değişikliklerle sürmüştür, MÖ 2. binyılda son bulmuştur.

Bu büyük anıtlarla donatılmış kentlerin her biri 30.000'den fazla nüfus barındırmış olabilir. Bu durum, insanların yaşamlarını sürdürmesine yetecek bir tarım faaliyeti hakkında çok şey söylemektedir. Sonradan çoraklaşan bölge o zamanlar böyle değildir. Mohenjo-Daro ve Harappa 3-3,5 km² çapında şehirlerdir, şehirlerdeki binaların birbirine olan benzerliği ve gelişmişliği son derece yüksek idari ve örgütsel becerilerin varlığına işaret eder. Her iki şehrin de bir merkezi ve konut alanları vardır, evler dikdörtgen şeklindedir ve standart büyüklükteki tuğlalardan yapılmıştır. Her iki şehrin de son derece ayrıntılı ve verimli kanalizasyon sistemi vardır, evlerin iç yapıları temizliğe ve banyo yapmaya büyük önem verildiğini gösterir. Harappa'nın bazı sokaklarında, evlerin hemen hemen tümünde banyo bulunmaktadır. Herhalde bu durumda Hint dininin ilk ve en dayanıklı ilkelerinden birini görüyor olmak hayalcilik olmasa gerek. Banyo ve abdest törenleri Hindular için hâlâ çok büyük önem taşımaktadır.

Bu şehirler, uzak bölgelerle ticaret yapmış ve gelişmiş bir ekonomik hayat yaşamışlardır. Mohenjo-Daro'nun 640 km güneyindeki Lothal'e 1,5 km'lik bir kanalla bağlı olan tersane, Mezopotamya'nın epeyce kuzeyindeki Basra Körfezi'yle kurulan dış temasların ulaştığı noktayı işaret eder. Harappa kentlerinde usta zanaatkarların geniş bir alandan malzeme getirdiklerine ve zanaatlarının ürünlerini boyuna ve genişliğine göre tekrar dışarı yolladıklarına dair kanıtlar mevcuttur. Bu uygarlık pamuklu beze sahiptir (pamuklu beze ait ilk bulgular buraya aittir). Pamuklu bez toplar haline getirilerek Lothal'de bulunmuş olan mühürlerle

mühürlenecek ve dışarı ihraç edilecek kadar boldur. Bu mühürlerde Harappa yazısına dair bulgular bulunmaktadır. Mühürlerin üzerindeki piktogramlar sağdan sola doğrudur. Sık sık hayvan figürlerine rastlanır ve bu hayvanlar bir yılın bölünmüş olduğu altı mevsimi temsil ediyor olabilir. Mühürlerin üzerindeki birçok “kelime” okunamamıştır ama görüldüğü kadarıyla Güney Hindistan’da hâlâ konuşulmakta olan Dravadiya lehçeleriyle akrabalığı olabilir.

İndus’taki fikirler ve teknoloji Sind ve Pencap’a, oradan da Gujarat’ın batı kıyılarına kadar yayılmıştır. Bu süreç asırlar sürmüştür ve arkeoloji tarafından ortaya çıkarılan resim (bazı kentler denizin altında kalmıştır) tutarlı bir modeli düşündürmeyi zorlaştıracak kadar karmaşıktır. Etkisinin uzanamadığı yerde ise –silt bakımından zengin ve kalabalık nüfusun yaşamasına elverişli güneydoğudaki Ganj Havzası– değişik kültürel süreçler iş başındadır ancak onlar arkalarında bu denli görkemli izler bırakmamışlardır. Hindistan kültürünün bir kısmı başka güçlerden beslenmiş olmalıdır; bazı yerlerde Çin’in etkisi görülmektedir ancak bu konuda çok olumlu olmak kolay değildir. Örneğin pirinç Hindistan’da Ganj Havzası’nda yetiştirilmiştir ama buraya nereden geldiğini bilmiyoruz. Bir ihtimal kıyılarında MÖ 3000’den beri pirinç yetiştirmekte olan Çin veya Güneydoğu Asya’dan gelmiş olabilir. İki bin yıl sonra ise Hintlilerin bu en önemli besin kaynağı kuzeyin büyük bir kısmında kullanılır hale gelmiştir.

Her ne kadar süreci kabaca tarihlendirebiliyor olsak da ilk Hint uygarlığının neden çökmeye başladığını bilmiyoruz. İndus’ta meydana gelen çok büyük taşmalar veya yatağındaki kontrol edilmesi mümkün olmayan değişimler, kıyılarındaki tarımın hassas dengesini bozmuş olabilir. Ormanlar, Harappa binalarının en önemli malzemesi olan tuğla yapımında yakıt olarak kullanılmak için kesilmiş olabilir ancak herhalde başka faktörler de iş başındadır. Mohenjo-Daro’da olduğu yerde ölmüş insanlara ait iskeletler bulunmuştur. Harappa uygarlığı İndus Havzası’nda MÖ 1750 civarında sona ermiştir. Bu tarih Hint tarihinin en yaratıcı güçlerinden birinin, “Aryan”ların istilasıyla çarpıcı bir şekilde çakışır. Araştırmacılar istilacıların Hint nehir havzası şehirlerini yerle bir ettiklerine çok fazla ihtimal vermiyorlar. Belki de yeni gelenler, karşılarında aşırı tüketim ve doğal afetlerle mahvolmuş bir ülke bulmuşlardır.

Kabaca söyleyecek olursak “Aryan” tıpkı “Hint-Avrupa” gibi dilsel bir terimdir. Her ne olursa olsun, MÖ 2000’den sonra göçlerinin Eski Dünyanın diğer bölgelerinde tarihin dinamiklerini fazlasıyla etkileyen bir grup kavmi tanımlamak için kullanılır. Diğer Hint-Avrupa kavimlerinin İran’a aktıkları sırada, MÖ 1750’ler civarında, Hindistan’a Hindukuş Dağları’ndan büyük bir kol göçmüştür. Bu, göçmen dalgalarının giderek daha içlere, İndus Havzası’na, Pencap’a ve en sonunda yukarı Ganj’a kadar akacakları asırların başıdır. İndus Havzası’ndaki uygarlık

çökmüş olduğu halde Aryanlar yerli halkı yok etmezler. Gelişlerinin şiddete neden olduğuna hiç kuşku yoktur. Aryanlar savaşçı ve göçer bir kavimdir, tunçtan silahları, atları ve arabaları vardır. Bu bölgeye yerleşmişlerdir ve yerli halkın da onlarla birlikte yaşadığına, kendi inançlarıyla âdetlerini sürdürdüğüne dair fazlasıyla kanıt bulunmaktadır. Harappa'nın yaşadığı füzyona dair birçok farklı arkeolojik bulgu bulunmaktadır. Nasıl nitelendirilirse nitelendirilsin, bu durum Hint toplumunun en önemli karakteristiklerinden biri olan kültür asimilasyonunun ilk örneklerinden biridir. Klasik Hinduizmin büyük sindirici gücünün altında yatan da budur.

Aryanların Hindistan'a Harappalılarındaki kadar gelişmiş bir uygarlık taşımadığı açıkça görülmektedir. Durum bir miktar, Hint-Avrupalıların Ege'ye gelişlerine benzer. Örneğin yazı ortadan kalkar ve tekrar MÖ 1. binyılın başlarında ortaya çıkar. Şehirler de öyle. Tekrar kurulurlar ve yeni kurulan şehirler İndus Havzası'ndaki öncellerinin sahip olduğu düzenden çok uzaktır. Aryanlar, göçer alışkanlıklarını yavaş yavaş bırakırlar, tarımsal düzene geçerler, dağınık köyler halinde güneye ve doğuya doğru yayılırlar. Bu durum asırlar sürmüştür. Demir gelene kadar tamamlanmamıştır. Ganj Havzası kolonize edilir ve demir uygulamaları ekim işlerini kolaylaştırır. Bu arada, kuzey ovalarının fiziksel olarak açılmasıyla birlikte işgalciler Hindistan tarihine iki tayin edici katkı yaparlar. Bunlar dini ve sosyal kurumlardır.

Aryanlar, Hindistan uygarlığının kalbi olan dinin temellerini atarlar. Dinin merkezi özveridir. Zamanın başlangıcında tanrıların özverileriyle oluşan yaratılış süreci sonsuz bir şekilde tekrarlanır. Ateş tanrısı olan Agni çok önemlidir çünkü onun özverisiyle ortaya çıkan alevler sayesinde insan tanrılara ulaşabilir. Brahmanlara, yani bu törenleri yöneten rahiplere çok büyük önem verilir. En önemli tanrının doğal düzeni kontrol eden ve adaleti sağlayan Varuna olduğu bir panteon vardır. Savaş tanrısı İndra, bir ejderi her yıl yavaş yavaş öldürür ve böylece muson rüzgârlarının serbest kalmasıyla cennetin suları geri gelir. Bunların hepsini *Rig-Vegalardan* öğreniyoruz. *Rig-Vega*, törenler sırasında okunan binden fazla ilahiyi içerir. İlk kez MÖ 1000 civarında toplu bir hale getirilmiştir ancak bu ilahilerin asırlar boyunca söylendiklerine dair hiç kuşku yoktur. *Rig-Vega* sadece Hint diniyle ilgili değil, aynı zamanda Aryan toplumuyla ilgili elimizdeki en önemli tarihi kaynaklardan biridir.

Rig-Vega, Aryanların Hindistan'a yerleşmeleriyle şekillenen kültürlerini yansıtmakla birlikte, tabii ki daha eski dönemlerini veya özgün formunu yansıtmaz. Tıpkı Homeros gibi, bir sözel geleneğin yazılı halidir ancak tarihi bir kaynak olarak baktığımız zaman çok daha farklıdır çünkü çok daha kesin bir kaynaktır. Kutsal metin olması nedeniyle ezberi çok daha kesinleşmiş *Rig-Vega* MÖ 1300'e kadar yazılı hale getirilmemiş olmasına rağmen, özgün formundan hemen hemen hiçbir şey kaybetmemiştir. Daha sonraki Veda ilahileri ve düz yazı çalışmalarıyla birlikte

Aryan Hindistan'ına dair elimizdeki en iyi kaynaktır. Arkeoloji burada bize çok fazla yardımcı olamamıştır çünkü bina yapımında kullanılan malzemeler İndus Havzası'ndaki kasaba ve tapınaklarda kullanılan tuğlalardan çok daha az dayanıklardır.

Homeros'un dünyası *Rig-Veda*'larda ortaya çıkan dünyada, tunç çağı barbarlarının dünyasında bir kez daha görülür. Bazı arkeologlar ilahilerde Harappa şehirlerinin yıkılışına dair referanslar olduğunu ileri sürmektedirler. Demirden hiç söz edilmez. Demir Hindistan'a MÖ 1000'den sonra girecektir (hangi tarihte ve hangi kaynaktan geldiğine dair tartışma sürmektedir). İlahilerde İndus'un batı kıyılarından Ganj'a kadar uzanan ve Aryanlarla birlikte koyu tenli yerlilerin yaşadığı bir ülkeden söz edilir. Bunlar, temeli aile ve kabile olan toplumları oluştururlar. Bundan geriye kalansa, yavaş yavaş ortaya çıkan Aryan sosyal örgütlenmesi, yani Portekizlilerin verdiği ve daha sonra hepimizin kullanacağı isimle "kast" sistemidir.

Bu engin ve karmaşık konu hakkında kesin bir şekilde konuşmak imkânsız. Kast sistemi kuralları yazıldıktan sonra, son derece sert ve değişmez bir yapı, çeşitlenmesi mümkün olmayan bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Yine de kast sisteminin yüzbinlerce yıl süren oluşumu boyunca, hâlâ esnek ve gelişmekte olduğu sırada bu durum böyle değildir. Kökleri, yerleşmiş bir tarımsal toplumdaki temel sınıfsal ayrımlara dayanır. Bu ayrımlar savaşçı aristokratlar (*Kşatriyalar*), rahip *Brahmanlar* ve sıradan köylü/çiftçilerden (*Vaikyalar*) oluşur. Aryan toplumundaki ilk bölünmeler bunlardır, görüldüğü kadarıyla da bunların arasında geçiş mümkündür. İlk dönemlerde geçilmesi mümkün olmayan yegâne bariyer Aryanlarla Aryan olmayanlar arasındadır. Hindistan'ın yerli halklarını tanımlamak için Aryanların kullandığı kelimelerden biri *dasad*ır. Bu kelime zaman içinde *köleleri* tanımlamak için kullanılmıştır. Söz konusu kategorilere kısa bir süre sonra Aryan olmayanları tanımlayan bir dördüncü kategori eklenmiştir. Bunun temeli ırksal entegrasyonu önlemeye dayanmaktadır. Dördüncü kategori *Sudralar* veya temiz olmayanlardır, bunlar Veda ilahilerini hiç duymamış ya da ezberlememiş olanlardır. Bu yapı, zaman içinde giderek ayrıntılanmıştır. Toplum karmaşıklaştıkça ve özgün yapı içinde hareketler yaşandıkça başka bölümler ve alt bölümler oluşmuştur. En yüksek sınıf olan *Bharmanlar*, çok önemli bir role sahiptir. Toprak sahipleri ve tacirler, çiftçilerden ayrılmıştır. Birincisine *vaisya* denmiştir, *Sudra* ise yetiştiricilere verilen isim olmuştur. Evlilik ve beslenme tabuları kurala bağlanmıştır. Bu süreç, bugün bildiğimiz kast sisteminin ortaya çıkışını sağlamıştır. Sayısız kast ve alt kast, yavaş yavaş kendilerini sistemin içine sokmuşlardır. Kuralları ve talepleri sonunda Hint toplumunun temel düzenleyicisi, birçok Hintlinin hayatının en önemli şeyi haline gelmiştir. Günümüzde bile binlerce *jati* yani yerel kast vardır. Bunların üyelerinin birbirleriyle evlenmesi yasaktır ancak bir diğer kast mensubunun pişirdiği yemeği yiyebilirler ve kendi kurallarına boyun eğerek yaşarlar.

Genellikle bir kast, bir sanatı icra eden zanaatkârlardan oluşur. Bu nedenle (aynı zamanda, kabile, aile, memleket ve servetin dağılımı gibi geleneksel bağlar nedeniyle) söz konusu sistem günümüzün Hint toplumundaki iktidar yapılarını, formel siyasi kurumlar ve merkezi otoriteden çok daha fazla biçimlendirir.

Eski zamanlarda Aryan kabile toplumları, hiç kuşkusuz askeri becerileri sayesinde krallar çıkarmıştır. Bunların bazıları, her ne kadar Brahman kastıyla kurdukları dengeli ilişkilere bağlı olsa da kademe kademe kutsallık kazanmışlardır ancak tek siyasi model bu değildir. Aryanların tümü bu gelişmeyi kabul etmemiştir. MÖ 600 civarında, Hint siyasi tarihi efsaneler ve mitlerden iyi kötü ayrışır hale geldiğinde, iki tür siyasi topluluk ortaya çıkar. Bunlardan biri monarşik olmayan, dağlık kuzeyde yerleşen topluluktur, diğeri ise Ganj Havzası'na yerleşmiş olan monarşik topluluktur. Bu durum, Aryanların doğudan ve güneyden yaptıkları sürekli baskıyı yansıtır, bunlar barışçı bir şekilde yerleşmişlerdir ve karşılıklı evlilikler bu fetih sürecinde çok büyük bir rol oynamıştır. Bu dönem süresince, Aryan Hindistanı'nın çekim merkezi yavaş yavaş Pencap'tan, Aryan kültürünü benimsemiş halkların zaten yaşamakta olduğu Ganj Havzası'na doğru kayar.

Veda krallıklarının alacakaranlık kuşağından çıkmaya başladığımızda Kuzey Hindistan'da bir kültürel birlik kurulmuş olduğu açıkça görülür. MÖ 7. yüzyılda Ganj Havzası Hint nüfusunun büyük bir çoğunluğunu barındırmaktadır. Belki de bu durumu mümkün kılan şey pirinç ekimidir. Hint şehirlerinin ikinci çağı burada başlar. Bunların başında zanaatkârları bir araya toplayan pazar yerleri ve üretim merkezleri gelir. Büyük ovalar, orduların daha da genişlemesi ve çok daha iyi teçhizatlanması sayesinde (fillerin kullanıldığını duyarız) daha geniş siyasi birliklerin nimetlerinden yararlanır. MÖ 7. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Kuzey Hindistan'da on altı krallık kurulmuştur. Bunun nasıl olduğunu ve birbirleriyle ilişkilerinin nasıl kurulduğunu mitolojiden ayırmak çok zordur. Ne olursa olsun, para kullanımının varlığı ve yazının başlaması giderek artan istikrarda ve sağlamlıkta yönetimlere sahip olduklarına işaret eder.

Bu krallıkların ortaya çıkışına dair sürece Hint tarihinin en eski yazılı kaynaklarından birinde değinilir. *Brahmana* metinleri Aryan kültürünün Ganj Havzası'nda egemenliğini kurduğu sürede bir araya gelmiştir (MÖ 800-600). Bu metinlerde var olandan daha fazlası daha sonraki belgelerde ortaya çıkacaktır. Bunların üstünde iki büyük Hint destanı, *Ramayana* ve *Maharabata* yer alır. Günümüze kadar kalmış olan metinler, MÖ 400'le MS 400 arasında yapılmış olan sürekli revizyonun sonucunda ortaya çıkanlardır, bu yüzden yorumlamak hiç de kolay değildir. Sonuç olarak, arkalarında yatmakta olan siyasi ve yönetsel gerçeklere ulaşmak da zordur. Mesela, Bihar'ın güneyinde kurulmuş olan Magadha Krallığı, baskın bir güç olarak ortaya çıkmış ve Hindistan'ın ilk tarihsel imparatorluklarının çekirdeğini oluştur-

muştur. Öte yandan (ve daha da önemlisi), Ganj Havzası'nın bu duruma çoktan hazır olduğu da açıkça ortadadır, havzanın kültürel egemenliği, bölgenin Hint uygarlığının merkezi olmasını, geleceğin Hindistan'ının biçimlenmesini sağlamıştır.

Daha sonraki Veda metinleri ve Aryan yazmalarının zenginliği, altkıtanın diğer yarısının varlığını kolaylıkla unutturur. Yazılı bulgular, Hindistan tarihini bu noktadan itibaren (hatta daha sonra da) kuzeyin tarihi olarak görme eğilimini güçlendirir. Arkeolojik ve tarihi araştırmalar da Kuzey Hindistan'a odaklanmış bir dikkati yansıtır ve açıklar. Kuzey hakkında eski dönemlere dair güneyden çok daha fazla şey bilinir ancak böyle bir vurguyu haklı çıkaracak durumlar da mevcuttur. Arkeolojik bulgular, örneğin, İndus sistemiyle Hindistan'ın kalan kısmı arasında (bu ismin nehirde kaynaklandığını belirtmek gerekir) açık ve sürekli kültürel gerilik olduğunu belirtir. Aydınlanma (deyim yerindeyse) her zaman kuzeyden gelmiştir. Güneyde, bugünkü Misore yakınlarında, aşağı yukarı Harappa'yla çağdaş olan yerleşimlerde maden izine rastlanmaz, gerçi büyükbaş hayvanların ve keçilerin evcilleştirilmiş olduğuna dair kanıtlar mevcuttur. Tunç ve bakır, Aryanların kuzeye gelişinden sonra ortaya çıkar. İndus sisteminin dışına çıkıldığında, hiçbir çağdaş maden heykele ve mühüre rastlanmaz, pişmiş topraktan figürler çok azdır. Keşmir'de ve Doğu Bengal'de, Çin'in güneyindekine benzer taş devri kültürlerinin varlığına dair çok güçlü kanıtlar mevcuttur ama en azından şu gayet açıktır ki birbirleriyle sürekli ilişki içinde olan ve sınırları coğrafya tarafından çizilen Hint kültürlerinin yerel özellikleri ne olursa olsun, önce Harappa sonra da Aryan uygarlıkları baskın uygarlıklardır. Bu iki uygarlık da kendilerini Bengal ve Ganj Vadisi'nden, batı sahilindeki Gujarat'a ve alt kıtanın orta kısmındaki dağlara kadar yaymışlardır. Karanlık çağdaki model budur ve tarihe vardığımızda daha fazla ışık bulamayız. Dravada dillerinin güneyde hâlâ varlığını sürdürmesi, bölgenin sürekli yalıtılmış bir şekilde yaşadığını gösterir.

Topografya durumun büyük bir kısmını açıklar. Deccan, kuzeyden orman kaplı Vindhya Dağlarıyla ayrılır. Güney kendi içinde de kırık ve dağlıktır, kuzeyin açık ovalarında olduğu gibi geniş devletlerin kurulmasına elverişli değildir. Güney Hindistan parçalı bir haldedir, burada yaşayan halkların bazıları, yaşadıkları bölgenin ulaşılmazlığı sayesinde kabile çağının avcı ve toplayıcı kültürlerini sürdürmüşlerdir. Diğerleri, bir başka coğrafya kazası nedeniyle denizlere dönmüşlerdir, bu kuzeyin tarımsal imparatorluklarıyla bir başka zıtlıktır.

Buraya kadar anlatılan değişiklikler milyonlarca insanı etkilemiş olmalıdır. Eski çağlardaki nüfusa dair tahminler güvenilir değildir. Hindistan'ın nüfusu MÖ 400'de iki buçuk milyon olarak tahmin edilmektedir, bu o dönemdeki dünya nüfusunun dörtte biridir. Hindistan'ın ilk dönem tarihinin önemi ne olursa olsun, antikçağlarda burada yaşamış olan büyük nüfustan çok, bugün burada yaşamakta

olan çok daha fazla sayıda insanın hayatını biçimlendiren temel modellerde yatmaktadır. Bu da dini her şeyin üstüne taşır. Klasik Hinduizm, MÖ 1. bin yılda kristalleşmiştir. Hinduizm kristalleşirken, Hindistan ilk dünya dinini de doğurmuştur. Budizm, sonunda Asya'da çok geniş bölgeleri etkileyecektir. İnsanın yaptıkları, yapabileceğine inandığı şeylerle şekillenir; Hindistan tarihinin nabzını bir ulus ve bir ekonomi yaratmaktan çok yarattığı kültür oluşturur ve bu kültürde din merkezi bir önem taşır.

Hint felsefesi ve dininin sentezinin kökleri çok derinlere iner. Bugünkü Hindu panteonunun en popüler kült figürlerinden biri Şiva'dır, bu inanç birçok eski dönem bereket kültürünü bir araya toplamıştır. Mohenjo-Daro'da bulunan bir mühürde, ilk dönem Şiva'ya çok benzeyen bir figür yer almaktadır. Modern tapınaklarda bulunan uzun taşlar, Şiva'nın amblemi olan fallik kült objesi, Harappa şehirlerinde bulunmuştur. Bu varsayımı düşündürecek kanıtlar vardır, bu nedenle Şiva kültürünün dünyada yaşamakta olan en eski kült olduğu ileri sürülebilir. Şiva, birçok Aryan özelliğini asimile etmiş olsa da, pre-Aryan'dır ve bu özellikler çok yüzlü gücünde yaşamaktadır, 20. yüzyılda hâlâ bir saygıdeğer nesne olarak varlığını korumaktadır. İndus uygarlığının uzak geçmişinden bugüne sadece Şiva kalmamış olabilir. Diğer Harappa mühürleri merkezinde bir ana tanrıçayla boğanın yer aldığı bir dinsel dünyaya işaret ederler. Boğa, Hindu Hindistan'ının her yerinde bulunan köy mabetlerindeki Nandi olarak günümüze dek yaşamıştır (20. yüzyılda Kongre Partisi'nin seçim simgesi olarak kullanılarak yepyeni bir hayatiyet kazanmıştır).

Modern popüler Hindu inancının bir başka odak noktası olan Vişnu, çok daha Aryandır. Vişnu, bugün hâlâ tapılmakta olan Hindu panteonundaki yüzlerce yerel tanrı ve tanrıçanın arasına katılmıştır. Yine de kültü, Hinduizme Aryan katkısına dair ne tek ne de en sağlam kanıttır. Harappa geçmişinden (ve, hatta Harappa öncesinden) geriye ne kalmış olursa olsun, Hinduizmin ana felsefi ve düşünsel geleneklerinin gövdesi Veda dininden gelir. Veda, Aryanların mirasıdır. Sanskritçe günümüze dek, etnik farklılıkları aşarak dini öğrenimin dili olmuş, Güneyde Dravadya dilinin konuşulduğu Brahman, kuzeyde de kullanılmıştır. Din çok büyük bir kültürel yapıştırıcı işlevini görmüştür. Veda ilahileri ilkel animizmden çok daha soyut ve felsefi olan bir din sisteminin ana çekirdeğini oluşturmuştur. Cennet ve cehenneme ilişkin Aryan düşüncesinin dışında, Balçık Evi ve Papalar Dünyası gibi kavramlar, insanın kaderinde etkin olan inançlar şeklinde kademe kademe gelişmiştir. Uçsuz bucaksız ve herkesi kucaklayan bir düşünce yapısı, her şeyin çok geniş bir varlık ağı şeklinde birbiriyle ilişki içinde olduğu bir dünya görünümü yavaş yavaş ortaya çıkmıştır. Ruhlar bu uçsuz bucaksız bütün içinde değişik formlarda yaşayabilirler, varoluşun alt ve üst katmanlarına çıkabilirler, örneğin kastlar arasında, hatta insan ve hayvan dünyası arasında bile geçişler yapabilirler. Bir yaşamdan

bir başka yaşama geçişin, nasıl ve ne şekilde olacağını davranışlar belirler, bu da saflaşma ve yenilenme, ölümlü olmaktan kurtuluşa duyulan güven, bunun tesadüfiliği ve aşıkârlığı, bütün bunların üstünde ruhun içselliği ve Brahma'nın katıksız bir varlık, yaratıcı ilke oluşu düşüncesiyle bağlantılıdır. İnananın görevi Dharma'yı araştırmaktır. Dharma aslında tam olarak tercüme edilmesi mümkün olmayan bir kavramdır ancak doğal yasalar ve adalet gibi Batı düşüncesiyle örtüştüğü noktalar vardır. İnsanın inancının gereklerini yerine getirmesi ve saygı göstermesi düşüncesine benzer bir düşüncedir.

Bu gelişmeler uzun zaman almıştır. Özgün Veda geleneğinin klasik Hinduizme dönüşmesinin adımları belirsiz ve karmaşıktır. Gelişimin merkezinde, Veda ayinlerindeki anahtar rolleri nedeniyle dini düşüncüyü uzun zamandır kontrol etmekte olan Brahmanlar vardır. Brahmanlar sınıfı ellerinde bulundurdıkları dini otoriteyi yalıtılmışlıklarını ve ayrıcalıklarını vurgulamak için kullanırlar. Bir Brahmanı öldürmek, suçların en korkuncu haline gelir, krallar bile onların üzerinde iktidar kuramaz. Brahmanların ilk zamanların eski dünyasının tanrılarına benzer bir konumda görünmelerine rağmen, Şiva kültünün yaşamasını ve daha sonra popüler hale gelmesini, brahmanlar sınıfının içine Aryan olmayan rahiplerin sızması sağladığı belirtilmiştir.

Kutsal *Upaniṣadlar*, MÖ 700'den kalmış olan metinler, daha felsefi bir dine doğru önemli bir gelişmeyi işaret eder. *Upaniṣadlar* 250 tane ibadete özgü söyleyiş, ilahi, aforizma ve kutsal kişilerin geleneksel dini gerçeklerin içsel anlamlarını işaret ettikleri düşüncelerden oluşur. Daha önceki metinlere nazaran, tanrı ve tanrıçalara daha az vurgu yaparlar ve ayrıca, Hint dininde, çok küçük bir azınlık tarafından hayata geçirilse bile, son derece görünür ve çarpıcı bir özellik olan çileci öğretinin ilk örneklerini içerirler. *Upaniṣadlar*, dini tatmin için geleneksel yapının dışında bir şeyler arayan bazılarının ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Özverisel ilkelerle ilgili bazı kuşku ortaya çıkmıştır. Tarihsel dönemin başlangıcında yeni düşünce modelleri ortaya çıkar ve geleneksel inançlarla ilgili belirsizlik *Rig-Veda*'nın sonraki ilahilerinde ifade edilir. Bu tür gelişmelerden burada söz etmek son derece uygundur çünkü bunlar Aryan ve pre-Aryan geçmişten ayrılarak anlaşılamazlar. Klasik Hinduizm, (tek Tanrı'lı evren kavramına işaret eden) *Upaniṣadlarda* yer alan fikirlerle, Brahmanlar tarafından temsil edilen çok tanrılı popüler geleneğin bir sentezi olarak vücut bulmuştur.

Soyut düşünce ve çilecilik, maddi ihtiyaçlardan uzaklaşarak kendini adama ve tefekkür anlamına gelen monastizmden yararlanmıştır. Bu pratik Veda dini döneminde ortaya çıkmıştır. Bazı keşişler kendilerini çileci deneyimlere açarlar, diğerleri düşüncüyü daha da ötelere taşır, elimizde kesin bir şekilde determinizme ve materyalizme dayanmış entelektüel sistemlere ait kayıtlar vardır. Tanrılara inanmayı

gerektirmeyen ve brahmanik dinin şekilciliğine tepki olarak ortaya çıkmış bulunan kültürlerin en başarılarından biri Jainizmdir. Bu din, 6. yüzyılda, diğer şeylerin yanı sıra hayvanların hayatına da saygı duyulmasını vaaz eden bir hoca tarafından yaratılmış ve bu dinin mensuplarının tarım yapması ve hayvanları evcilleştirmesi imkânsızlaşmıştır. Böylece Jain dini mensupları ticarete eğilim göstermişler ve bunun sonucunda da modern dönemlerde Hindistan'ın en zengin gruplarından biri haline gelmişlerdir, ancak yenilik getiren sistemlerin en önemlisi adı “aydınlanmış kişi” veya “bilge kişi” olarak tercüme edilebilecek olan Buda’dır.

Buda’nın, tıpkı diğer dini yenilikçiler gibi, her yerde kendini göstermeye başlamış olan Ortodoks ve monarşik modelin henüz kendini kabul ettirmemiş olduğu Ganj Ovası’nın kuzey ucundaki devletlerden birinde doğduğunun düşünülmesi önemlidir. Bu, MÖ 6. yüzyılın başlarında olmuştur. Siddharta Gautama, Brahman değildir, savaşçı sınıfından bir prenstir. Refah içinde bir hayat sürmüştür ancak yaşadığı hayat kendisini tatmin etmeyince evinden ayrılmıştır. İlk başvurduğu şey çilecilik olmuştur. Yedi yıl çile çektikten sonra yanlış yolda olduğunu anlamıştır. Çile çekmek yerine öğretmeye ve vaaz vermeye başlamıştır. Düşünceleri onu sade ve etik bir doktrine ulaştırmıştır. Bu doktrinin amacı, bilincin en yüksek düzeyine çıkarak ruhu acı çekmekten kurtarmaktır. Bu doktrinin, *Upaṇiṣad*lardaki öğretilerle paralellikleri yok değildir.

Doktrinin en önemli bölümlerinden biri yogayla gevşemektir. Yoga, Hindu felsefesinin “Altı sistemi”nden biridir. Kelimenin birçok anlamı vardır ama bu bağlamda, kabaca “yöntem” veya “teknik” olarak tercüme edilebilir. Yoga, beden üzerinde tam ve mükemmel bir kontrol sağlandıktan sonra meditasyon yoluyla gerçeğe varmaktır. Böyle bir kontrol sayesinde, yaratılmış olan dünyadaki her şey gibi, kimliğin değil, akışkan olayların geçidi olan kişilik üzerindeki yanılsamaların açığa çıkması sağlanır. Bu sistem de, *Upaṇiṣad*larda zaten çizilmiştir ve Hint dininin Avrupa’dan gelenleri en güçlü bir şekilde çarpan özelliklerinden biri olmuştur. Buda, müritlerine disiplinli olmalarını bedeninin isteklerinden sıyrılmayı öğretmiştir. Ruhun, kutsal bir durum olan nirvanayla veya kendi kendini yok etme durumuna ulaşmasıyla, yani yeniden doğumun sonsuz döngüsünden kurtulmasıyla arasına hiçbir engelin girmemesi gerekir. Bu doktrin insana bir şey yapmayı değil, hiçbir şey olmamak yerine bir şey olmayı öğütler. Bu kademeye erişebilmek için sekiz ahlaki ve ruhani evreyi geçmek gerekmektedir. Bunların hepsi çok büyük bir etik ve insani devrimi oluşturur.

Besbelli ki Budanın büyük pratiksel ve örgütsel yeteneği vardır. Tartışılmaz kişisel nitelikleriyle birleşen bu özellikler onun gayet popüler ve başarılı bir öğretmen olmasına yardımcı olmuş olmalı. Brahmanik dine karşı çıkmak yerine onu yanına almış ve bu durum da yolundaki engelleri ortadan kaldırmıştır. Budist keşişlerden

oluşan toplulukların ortaya çıkması çalışmalarına kurumsal bir biçim kazandırmıştır. Buda, geleneksel pratikle tatmin olmayanlara, özellikle kadınlara ve aşağı kast mensuplarına bir rol önermektedir, kast sistemi onun gözünde uygun bir şey değildir. Sonuç olarak Budizm törensel değildir, basit ve ateisttir. Kısa bir süre sonra ayrıntılara boğulacak, bazıları eski saflığını yitirdiğini söyleyecek ve bütün büyük dinler gibi, önceden var olan inançlar ve pratik içinde asimile olacaktır ancak bunlar olurken de çok büyük bir yaygınlık kazanacaktır.

Budizm, Brahmanik dinin yerine geçmediği için iki asır kadar, Ganj Havzası'nın görece küçük bir kısmında hapsolur. Sonunda yine –her ne kadar Hristiyanlık dönemine dek sürdüyse de– Hinduizm zaferi kazanacaktır ve Budizm Hindistan'da küçük bir azınlık tarafından kabul görecektir, ancak Asya'da en çok yayılmış din olarak dünya tarihinde etkin bir güç olacaktır. İçinde doğmuş olduğu toplumu aşarak çok geniş bir alana dağılmış ilk dünya dinidir. Çok daha eski olan İsrail geleneği dünya çapında bir rol oynamak için Hristiyanlığı bekleyecektir. Doğduğu memleket olan Hindistan'da Budizm, İslamiyetin girişine kadar çok önemli olacaktır. Buda'nın öğretileri, işte bu nedenle Hindistan tarihine unutulmayacak bir çağ olarak damgasını vurmuştur. Bu, tarihin yorumlanmasında bir kırılmayı doğrular. Bir Hint uygarlığı onun döneminden beri hâlâ yaşamaktadır ve bu uygarlık hâlâ, kendi temellerini tamamlamaya yönelik büyük asimilatif kazanımlara muktedirdir. Bu çok büyük gerçeklik Hindistan'ı dünyanın geri kalanından ayırmaktadır.

Hindistan'daki ilk uygarlıkların kazanımlarından çoğu elle tutulur halde değildir. Mohenjo-Daro'dan kalma güzel bir dansöz figürü vardır ama Buda'nın döneminden önceki eski Hindistan, Mezopotamya, Mısır ve Minos Girit'inde olduğu gibi büyük anıtlar bırakmak bir yana, önemli bir sanatsal varlık göstermemiştir. Teknolojideki marjinalliğinin yanı sıra –diğer uygarlıklardan ne kadar geç kaldığı tam olarak söylenemese de– Hindistan'a yazı da geç girmiştir. Hindistan'ın antik tarihine dair birçok belirsizliğe rağmen bu uygarlığın yarattığı sosyal sistemin ve dinlerin insan aklının diğer büyük yaratılarından çok daha uzun yaşamış olduğu gerçeği açıkça ortadadır. Saf ya da karışmış şekillerde çağlara nüfuz etmiş olan davranışların hangi etkiler altında yaşandığını tahmin etmek bile fazla aceleci bir tutum olur. Sadece olumsuz bir dogmatizm sağlam kalır. Bireyi hiçe sayan kurumlar, varoluşun bitmez tükenmez döngüsüne kendini fazlasıyla kaptırmış bir felsefe, iyiye ve kötüye atfedilen sorumlulukların yokluğu, buradaki insanların tarihini büyük Sami geleneklerinden farklı kılmıştır. Bu davranışlar MÖ binlerce yıl boyunca biçimlenmiş ve yerleşmiştir.

ESKİ ÇİN

Çin'in tarihinin en çarpıcı yanı çok uzun sürmüş olmasıdır. Yaklaşık 2500 yıldır Çince konuşan bir Çin ulusu vardır. Hükümeti, yaşanmış acı dolu bölünme ve karmaşa dönemlerine rağmen, tek bir birlik halinde en azından ismen çok uzun bir süredir mevcuttur. Çin, süre olarak ancak eski Mısır'ın rekabet edebileceği bir uygarlıktır ve bu durum Çin'in tarihsel kimliğinin anahtarıdır. Ülkenin milliyetçiliği siyasi olduğu kadar kültürelidir. Hindistan örneği bize kültürün yönetimden çok daha önemli bir bileşen olduğunu göstermiştir, Çin aynı noktayı bir başka şekilde gösterir, burada kültür birleşik yönetimi kolaylaştırmıştır. Her nasılsa çok erken bir tarihte, koşullarla örtüştüğü için dayanacak olan kurum ve davranışlar kristalleşmiştir. Hatta bunların bazıları 20. yüzyıldaki devrime kadar yaşayacaktır.

Önce, ilk bakışta birliğe uygun değilmiş gibi görünen arazi yapısıyla başlamamız gerekir. Çin tarihinin fiziksel sahnesi uçsuz bucaksızdır. Ülke Amerika Birleşik Devletleri'nden daha büyüktür ve şu anda beş katından fazla nüfus barındırmaktadır. Kuzey sınırını korumakta olan Çin Seddi 4000 ila 5000 km'lik surlardan oluşur ve hiçbir zaman tam olarak ölçülememiştir. Pekin'le aşağı yukarı güneyde yer alan Hong Kong arasında kuş uçuşu 2000 km'lik bir mesafe vardır. Bu büyük ülkede birçok iklim yaşanır ve birçok bölge yer alır. Hepsinin ötesinde Kuzey ve Güney Çin, birbirinden çok farklıdır. Kuzeyde yazlar sıcak ve kurakken, güneyde nemli ve yağışlıdır. Kuzey, kışları çıplak ve rüzgârlı iken, güney daima yemyeşildir. Çin tarihinin ilk dönemlerindeki başlıca temalardan biri uygarlığın kimi zaman göçlerle, kimi zaman geçişlerle kuzeyden güneye yayılmasını, fetih eğiliminin ve politik birleşmenin aynı yönü tutturmasını, aralıksız teşvikler ve Moğolistan'la Orta Asya'dan gelen akımlarla Kuzey uygarlıklarının yıkanmasını içermektedir.

Çin, dağlar ve nehirlerle içerden bölünür. İçinden geçen üç büyük nehir havzası, ülkeyi batıdan doğuya doğru kat eder. Bunlar, kuzeyden güneye doğru, Hwang-Ho veya Sarı Nehir, Yangtze ve Hsi Nehirleridir. Bu denli uçsuz bucaksız ve bu kadar bölünmüş bir ülkenin sonunda bir birlik yaratması şaşırtıcıdır. Yine de Çin yalıtılmıştır. Bu dünya, Pleistocene döneminden çok daha önce vardır. Çin'in büyük bir kısmı dağlıktır ve en güney ucuyla kuzeydoğusu hariç sınırları büyük bölgelere ve platolara dağılmıştır. Yangtze'nin çıktığı yer, Mekong gibi, Tibet'in kuzeyindeki Kunlun Dağları'ndadır. Bu yüksek sınırlar büyük bir yalıtkan olmuştur. Şekillendirmiş oldukları kemer sadece Sarı Nehir'in Moğolistan içlerinden çıkarak Çin'in güneyine doğru akmakta olduğu yerde kırılır ve işte bu nehrin kıyılarında Çin uygarlığının hikâyesi başlar.

Issız Gobi Çölü'nden bir başka dağ sırasıyla ayrılmış olan Ordos Çölü'nün eteklerinden akan Sarı Nehir, Kuzey Çin'de bir tür baca açarak ilerler. Onunla birlikte

insan ve toprak da akmış, nehir havzasının, kuzey rüzgârının altında kalan verimli ve kolay çalışılabilir lös toprakları ilk Çin tarımının temelini oluşturmuştur. Bu bölge bir zamanlar zengin ormanlarla kaplı ve sulakken, tarihöncesi çağlarda sosyal değişimlerin ardında yatan en önemli faktörlerden biri olan iklimsel değişiklikler nedeniyle soğuk ve kurak bir hale gelmiştir, ancak Çin'in tamamının tarihöncesi, bir nehir havzasından çok daha büyük alana yayılmıştır. *Homo erectus*'un bir verisiyonu olan "Pekin adamı", altı yüz bin yıl önce ateş kullanan biri olarak çıkar karşımıza, büyük nehir yataklarında Neanderthal izlerine rastlanır. Erken neolitik dönemdeki ardıllarının bizi Çin'e taşıyacağı bu habercilerin belli belirsiz kültürlerinin izleri iki kültürel kuşağa ayrılır, buluşma ve karışma bölgesi ise Sarı Nehir'dir. O dönemde bile artık seçilmeye başlanmış olan bu kültürel geçişler yumağını ayırmak imkânsızdır. Tek ya da birleşik bir kültüre doğru bir ilerleme, tarihin ilk dönemlerinde henüz söz konusu değildir, "Çin'in tamamı.... neolitik kalıntılarla kaynıyor" denmiştir. Bu arka plan çeşitliliğinde yerleşik tarım ortaya çıkar; göçerler ve yerleşikler, günümüze dek Çin'de bir arada yaşarlar. MÖ 1000'den çok da uzak olmayan bir tarihte kuzeyde hâlâ gergedan ve fil avlanmaktadır.

Dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi, tarımın gelişi burada da devrim anlamına gelir. MÖ 10.000'de Güneydoğu Asya'daki ve Çin'in güneyindeki semi tropikal kuşakta yaşayan insanların tarım yapmak için ormanları açıp açmadıkları tartışılmaktadır. Kendilerine lif ve yiyecek sağlamak için bitki örtüsünü tüketmiş oldukları açıktır ancak bu hâlâ fazlasıyla bilgiye ihtiyaç duyulmakta olan bir konudur. MÖ 7. binyıldan itibaren Yangtze boyunca pirinç yetiştirilmiş ve Sarı Nehir'in sel yataklarında MÖ 5800'den itibaren tarım yapıldığına dair (muhtemelen darı yetiştiriciliği) kanıtlar bulunmuştur. Bir bakıma, Mısır'daki ilk dönemlere benzer şekilde, ilk Çin tarımı da tüketici ya da yarı tüketicidir. Toprak temizlenir, birkaç yıl kullanılır ve daha sonra doğaya bırakılır, bu arada ekiciler dikkatlerini başka bir yere çevirirler. Tarım, "Kuzey Çin'in çekirdek bölgesi" denen yerden, hem Mançurya'ya hem de güneye yayılmıştır. Buralarda kısa bir süre sonra yeşim ve tahta oymacılığı yapan gelişmiş kültürler ortaya çıkacaktır. İpek böceğinin evcilleştirilmesi daha sonra gelenekselleşecek bazı tören taslarının yapılması, hatta çubuk kullanılması bu döneme aittir. Bir başka deyişle, neolitik dönem daha sonra tarihsel dönemde de görülecek çoğu Çin geleneğinin yuvası olmuştur.

Eski yazarlar bu devrimci sosyal değişimi ve tarım alanında varolmuş bir kâşifi tanımlayan efsanelerin öneminden söz ederler ancak bu evrede sosyal örgütlenme hakkında çok az çıkarımda bulunabiliriz. Belki de bu yüzden Çinliler arasında bu durumu idealize etmek konusunda ısrarlı bir tutum söz konusudur. Özel mülkiyetin yaygınlaşmasından çok sonra bile "cennetin altındaki her karış toprağın egemene ait olduğu" farz edilmiştir. Bu durum bütün toprakların toplumun tamamına ait olduğuna dair ilk düşünceleri yansıtır olabilir. Çinli Marksistler daha sonra bu

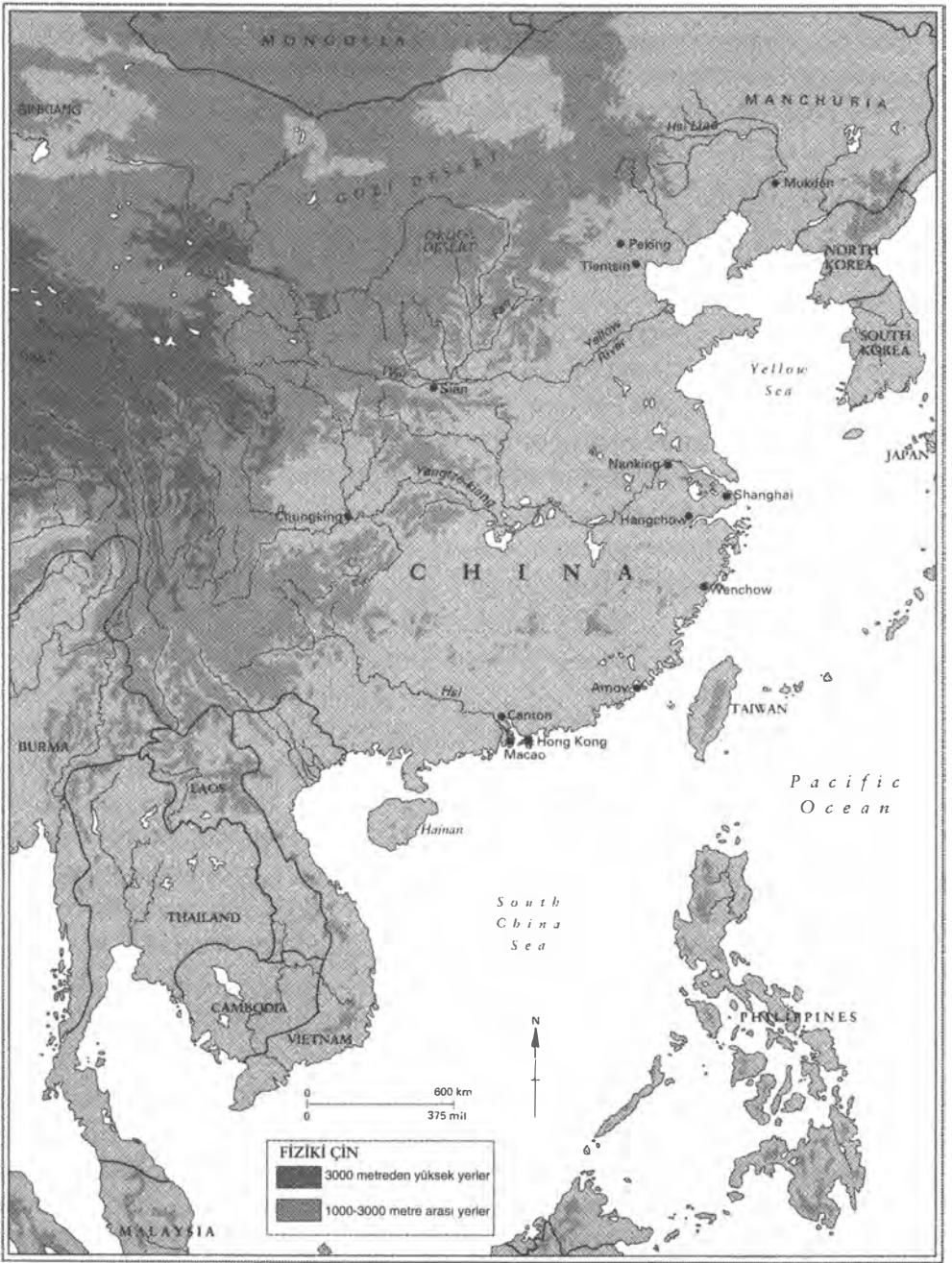
gelenegi savunmuşlar, kölecî ve feodal bir toplumun öncesinde ilkel komünizmin yaşandığı bir altın çağa ilişkin arkeolojik bulguları seçip ayırmışlardır. Tartışma, bu konuyla şu ya da bu şekilde ilgilenenleri ikna etmekten uzaktır. Bu dönemlere dair zeminin, kabile yapısının ve totemlerin ortaya çıkmaya başladığı, kabile içi evliliklerin yasaklandığı yönünde sağlam görünmektedir. Bu türden akrabalık, önemini sürdürerek tarihsel dönemlere kadar yaşayan ilk kurumdur. Çömleklerdeki bulgular da sosyal rollerde yeni gelişmelere işaret eder. Yapılmış olan birçok şey, günlük ihtiyaçlar için kullanılacak kadar kaba ve basit değildir. Tarihsel dönem daha başlamadan katmanlaşmaya başlayan bir toplum ortaya çıkmaktadır.

Bu evrede geleceğin Çin'ini haberdar eden maddelerden bir tanesi darının yaygın kullanımıdır. Bu tahıl kuzeyin kurak topraklarına son derece iyi uyum sağlamıştır. Darı, bin yıl kadar Çinlilerin en temel besin kaynağı olmuş, yazmaya başlayan, son derece gelişmiş ve zor bir teknoloji kullanarak işledikleri tunçtan büyük sanat eserleri veren, dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş incelikte ve zerafette seramikler yapan ve hepsinin ötesinde Çin tarihinin ilk ana çağını tanımlayan düzenli bir sosyal ve siyasi sisteme sahip olan bir toplumun yaşamını sürdürmesini sağlamıştır. Bir kez daha hatırlanmalıdır ki bu gelişmeyi mümkün kılan tarım, çok uzun bir zaman Kuzey Çin'le sınırlı kalmış ve bu devasa ülkenin birçok bölgesinde tarıma, tarih başladıktan sonra geçilmiştir.

Eski dönemlere dair anlatılardan bir şeyler çıkarmak çok güç ama belli bir güvenle çerçevelemek mümkündür. Çin'de uygarlığın hikâyesinin Shang denen bir kavmin hükümdarlarının yönetimi altında başladığı konusunda bir fikir birliği mevcuttur. Bu isim uzun zamandan beri Çin kronolojisinin temelini oluşturmuş olan geleneksel hanedanlar listesi gibi bağımsız bir kanıt tarafından da desteklenmektedir. MÖ 8. yüzyılın sonlarından itibaren elimizde daha iyi tarihler var ancak yine de elimizde Çin tarihine dair, diyelim ki Mısır'da olduğu gibi bir kronoloji mevcut değildir. MÖ 1700'ler civarında bir tarihte (her iki bakımdan da kabul görece sınırlar içinde bir yüzyılda) Shang denilen bir kabile, savaş arabasının üstünlüğünü kullanarak, Sarı Nehir Havzası'nda oldukça geniş bir alandaki komşularının üzerinde egemenlik kurmuştur. Sonunda, Shang egemenliği 65.000 km²'lik bir alana yayılmıştır. Burası modern İngiltere'den biraz daha küçük bir bölgedir ancak kültürel etkisi çevresinin ötesine taşmış, Güney Çin, Çin Türkistan'ı ve kuzeydoğu sahilinde bu etkinin kanıtlarına rastlanmıştır.

Shang kralları belli şekillerde yaşayıp ölmüşlerdir; köleler ve kurban edilen insanlar kendileriyle birlikte derin ve şaşaalı mezarlara gömülmüştür. Saraylarında arşivciler ve kâtipler vardır, bu sayede Mezopotamya'nın doğusunun ilk gerçek yazılı kültürü oluşmuştur. Shang uygarlığıyla Shang Hanedanı'nı seçkin kılan nedenlerden biri de budur; bu kavim, siyasi olarak egemen olduğu bölgeyi fersah fersah aşmış bir kültürel nüfuza sahip olmuştur. Shangların siyasi düzenlemeleri,

DOĞU ASYA'DA UYGARLIĞIN BAŞLANGICI

krala karşı yükümlülükleri olan toprak sahipliğinin birliği üzerinde kurmuş oldukları egemenliğe bağlıdır. Savaşçı toprak sahipleri, kökleri mitolojiye dayanan aristokrat ailelerin reisleridir. Yine de Shang yönetimi kâtipler kullanacak ve standart bir para birimine sahip olacak kadar ileridir. Büyük bir yayılma gösterdiği dönemde, çok büyük bir emeği kale ve kent yapımında seferber edebilme yeteneğine sahiptir.

Shang Çin'inin sonu, vadinin batısından gelen bir başka kabile olan Choular tarafından getirilir. Bunun tarihi tahminen MÖ 1150'yle 1120 arasındadır. Chou Hanedanı'nın iktidarı sırasında, Shang'dan devralınmış olan gelişmiş sosyal ve idari yapılar korunur ve daha da ileri taşınır. Gömme törenleri, tunç işleme teknikleri ve süsleme sanatları yaşar. Chou döneminin en büyük eseri bu mirasın konsolidasyonu ve yayılmasıdır. Bu dönem, 2000 yıl sürecek olan Emperyal Çin'in kurumlarının tahkimatı açısından önem taşır.

Choular durumdan avantaj sağlamak için kendilerinin zayıflamasını bekleyen arbar kavimler tarafından sarılmış olduklarını düşünüyorlardı (bu düşünce, iki bin yıl yıl sonra bile Çin yetkililerinin, Avrupadan gelen diplomatik görevlileri tanımayı ısrarla reddedip bunları saygın haraççılar olarak görmelerinin altında yatan neden olabilir). Chou egemenliği aslında savaşa dayanmaktadır ama bundan çok büyük kültürel sonuçlar çıkmıştır. Shang Hanedanı sırasında olduğu gibi, tam olarak birleşmiş bir devletten söz edilemez ve Chou yönetimi bundan daha farklı bir değişimi temsil eder. Hanedanın altında vasallar ve ileri gelenler bulunur. Bunların bazıları hanedana diğerlerine göre daha fazla bağımlıdır. Bu soylular en azından biçimsel anlamda hanedanı tanırırlar ve hepsi giderek ortaklaşa bir kültürü paylaşırlar.

Siyasi Çin (eğer böyle bir terimi kullanmak akla yakınsa) uzun süre iktidarda kalmayı sağlayacak bir uyuma sahip olan büyük mülklere dayanmıştır ve bu süreç bu mülklerin efendilerini kral unvanı taşıyan ve temel bir bürokrasinin hizmet ettiği hükümdarlara dönüştürmüştür.

Bu sistem MÖ 700 civarında, bir barbar akınının Chouları atalarından kalma merkezlerinden daha doğudaki bir yere, Hunan'a sürmeleriyle çökmüştür. Hanedan MÖ 256'ya kadar devam etmiştir ama MÖ 403 ve 221 arasındaki dönem, *Savaşan Devletler Dönemi* olarak bilinmektedir. Bu süreç içinde savaşın yarattığı tarihsel ayıklanma alevlenmiştir, büyük balık küçük balığı, geride tek bir balık kalana dek yutmuş ve Çin topraklarının tümü ilk kez bir büyük imparatorluğun, ülkeye adını veren Ch'inlerin iktidarı altına girmiştir. Bu, her yerde tartışma konusudur ama bizim için Çin tarihinde bir devreyi kaydetmek açısından yeterlidir.

Bu olayları geleneksel Çin tarihi kayıtlarından okumak, insanda sanki havanda su dövüyormuş duygusu uyandırır ve Çin araştırmaları üzerine uzman olmayan tarihçiler, eğer bu 1500 yıl sürmüş dönemi izleyemezler veya kralların ve haşmetli kişilerin çok az bilinen mücadelelerinin anlatımlarına dair ipuçlarını yakalayay-

mazlarsa mazur görülebilirler. Zaten, araştırmacılar henüz böyle bir kaynak sağlayamamışlardır. Bununla birlikte, bu zamanın büyük bir kısmında iki temel süreç işlemiştir, bunlar gelecekte büyük önem taşıyacak ve ayrıntıları belirsiz olsa da döneme bir miktar birlik sağlayacaktır. Bunların birincisi, Sarı Nehir yatağından devam etmekte olan kültür yayılmasıdır.

Başlangıç olarak, Çin uygarlığı, bir barbarlık denizinde küçük adalar şeklindedir. MÖ 500'de çok sayıda, belki yüzlerce “devlet” denilen mülk, kuzey boyunca yayılmış ve Yangze Havzası'na da taşınmıştır. Kuzeyden çok farklı olan Yangtze Havzası uzun süre bataklık ve yoğun ormanlık bir bölge olarak kalmış ve burada çok daha ilkel insanlar yaşamışlardır. Chou etkisi –bunu bir miktar askeri yayılmasına borçludur– bu bölgeyi de aydınlatmış ve Yangtze Havzası'nın ilk kültürü ve devleti olan Ch'u uygarlığının üretilmesine yardımcı olmuştur. Bu uygarlık Choulara çok şey borçlu olmakla birlikte, kendine özgü birçok dilsel, kaligrafik, sanatsal ve dinsel özellikler taşır. Savaşan devletler döneminin sonuna gelindiğinde, Çin tarihinin sahnesinin çok genişlediği bir noktaya varmış oluruz.

Shang ve Chou Hanedanları döneminde süregelen bu temel süreçlerden ikincisi, modern zamanlara kadar yaşayan kurumların temellerinin atılmasıdır. Bunların arasında Çin toplumunun toprak sahipleri ve avam halk olarak iki temel sınıfa bölünmesi vardır. Avam tabakanın büyük bir çoğunluğu köylüdür. Bunlar nüfusun ezici çoğunluğunu oluştururlar ve Çin'in uygarlık ve devlet iktidarı için ürettiği her şeyi öderler. Bu sayısız insanın yaşamı üzerine bildiğimiz çok az şeyi, bir solukta söyleyip geçebiliriz; bu insanlarla ilgili olarak, her uygarlığın temelini oluşturan isimsiz kalabalıkların hakkında keşfedilenlerden bile azı vardır elimizde. Bunun için bir tane doğru dürüst fiziksel neden vardır: Çinli köylünün hayatı, kışları oturduğu kerpiçten yaptığı derme çatma eviyle yaz aylarında ekinini yetiştirip koruduğu tarlasına kurduğu kamp arasında geçer. Bunların her ikisinden de geriye fazla bir iz kalmamıştır. Bunun dışında toplumunun içinde kaybolur (herhangi bir kabileye mensup değildir), toprağa bağlıdır, zaman zaman ava çıkan ya da savaş giden veya diğer işler için kendisine ihtiyacı olan efendisinin hizmetini görmek için toprağından ayrılır. İçler acısı bu durum ifadesini, Çin Komünist tarihçiliğinin Shang ve Chun dönemini “Köleciler toplumu” ve onu izleyen “Feodal toplum” olarak nitelimesinde bulur.

Çin toplumu, savaşan devletler döneminin sonuna kadar çok daha karmaşık hale gelse de avam tabakayla soylu doğmuş olanlar arasındaki ayrım devam eder. Bunun önemli pratik sonuçları vardır. Örneğin soylular, avamların çarptırıldığı, uzuvların kesilmesi gibi cezaların öznesi değildir. Daha sonraki dönemlerde sosyal statüsü daha iyi olanlar avamların maruz kaldığı dayaklardan da muaf tutulacaklardır (elbette çok ciddi suçlar için uygun, hatta meşum cezalara çarptırılırlar).

Soylular, eskiden beri madenden yapılmış silahların tekeli ellerinde tuttukları için bunun sonucu olarak servet tekeli de ellerinde bulundurmanın üstünlüğünü yaşamışlardır. Gene de bunlar, bazı törensel pratiklerin tekeli de elinde bulunduran soyluların özel dini konumlarında göze çarptığı önemli ayrılıklar değildir. Çin sülale kavramının kalbini oluşturan kültürleri sadece soylular paylaşabilmiştir. Sadece soylular bir sülaleye ait olabilirler, yani sadece onların ataları vardır. Ataların önünde eğilme ve ruhlarının gönlünü alma âdeti Shang öncesinden beri vardır ancak eski zamanlarda ataların hepsinin ruhlar dünyasında yaşamakta oldukları düşünülmemiştir. Bu dünyaya geçecek kadar şanslı olanlar, özellikle çok önemli insanların ruhlarıdır; muhtemelen de bunlar kökleri tanrılara dayalı olduğu iddia edilen hükümdarların ruhlarıdır.

Sülale bir yasal arıtma mekanizması ve kabilenin alt bölümü olarak ortaya çıkmıştır. Chou dönemi, bu durumun berraklaşması açısından en önemli dönemdir. Kabile içi evliliklerin yasak olduğu yüze yakın kabile mevcuttur. Bunların her birinin bir kahraman veya tanrı tarafından kurulmuş olması gerekir. Kabilenin sülalelerinin ataerkil reisleri, sülalenin mensupları üzerinde özel bir otoriteye sahiptirler. Bunlar aynı zamanda sülalelerin ritüellerini yönetip ruhları etkileyerek, kabile adına evreni kontrol eden güçlere aracılık görevini yapmaya uygun niteliklere sahiptirler. Bu pratikler o kişinin toprak veya mevki sahibi olmasına göre tanımlanmaktadır. Kabile, mensuplarına bu düzeyde bir tür demokrasi sağlamaktadır; üyelerinden herhangi biri en üst mertebeye çıkabilmektedir çünkü hepsi aynı tanrısal atadan gelmektedir. Bu durumda kral *primus inter pares*, yani bütün reislerin üzerindeki reis olmaktadır.

Sülale çok büyük miktarda dinsel duygu ve psişik enerji emmektedir, ritüelleri büyük bir titizlik ve zaman gerektirmektedir. Bu durumu paylaşmayan avam tabaka, doğa tanrılarına tapmak gibi bir yol bularak kendisine dinsel bir çıkış sağlamıştır. Bu durum elitlerin her zaman dikkatini çekmiştir, dağlara ve nehirlerle tapmak, onların ruhlarının gönüllerini almak çok eski zamanlardan beri imparatorluk görevlerinden biri olmuştur ancak bunların Çin düşüncesinin merkezi gelişimine etkisi, diğer dinlerdeki benzer durumlardan çok daha az olmuştur.

Dinin, siyasal biçimler halinde önemli yansımaları olmuştur. Hükümdar sarayının, itaat talebinin temelinde, dini üstünlüğü yatmaktadır. Niyetleri kahinler tarafından bilinebilen görünmeyen güçlerin iyi niyetlerine, ritüelleri uygulayarak ulaşabilir. Bu niyetler açıklandığı zaman toplumun tarımsal hayatının düzeni mümkün olabilir çünkü bu güçler kar yağışı ve hasat dönemlerini düzenlerler. Bu yüzden en çok dönen şey kralın dini duruşudur; devletin ilk önemi buradadır. Bu durum, Chouların Shangların yerini almasının askeri olduğu kadar dini olduğunu da düşündürmektedir. Sunulan fikir, hanedanlığın atasal tanrısının da üstünde bir tanrı

olduğu ve iktidar fermanının ondan alınmış olduğudur. Şimdiyse ileri sürülen şey bu tanrının fermanının artık başka ellere geçmesini emretmiş olmasıdır. Bu durum, Çin yönetim kavramlarına temel oluşturacak bir başka düşüncenin başlangıcıdır ve ayrıca hanedanların yükselişi ve çöküşüyle biçimlenen döngüsel bir tarih nosyonuyla yakından bağlantılıdır. Kaçınılmaz olarak yeni iktidar fermanını almanın işaretlerinin ne olacağı konusunda spekülasyonları kışkırtmıştır. Babaya saygı, bunlardan bir tanesidir ve bu bağlamın içinde muhafazakâr bir ilke saklıdır. Chou yazarları, dilimize tercümesi olan “erdem” sözcüğüyle açıklanması zor bir fikir ileri sürerler. Şurası açıktır ki içeriği akışkandır, bu nedenle bu fikre katılmamak ve tartışmaya açmak mümkündür.

Çin “Devleti” ilk biçimlenişi sırasında –birden fazla otoritenin bir arada olduğu uzun dönemleri akıldan hiç çıkarmamak lazım– hükümdarın mülkü ve kurban törenleriyle dini ayinleri yönetmek gibi soyut fikirlerden biraz daha fazla bir şeymiş gibi görünüyor. Kayıtlar, çok yoğun çalışan bir monarşi izlenimi vermiyor. Barış ve savaş gibi olağan dışı kararları vermenin dışında, kralların dini vecibeleri yerine getirmek, avlanmak, Shang döneminden beri devam etmekte olan saray inşaatlarını başlatmaktan başka fazla bir işleri yokmuş gibi görünüyor. Yine de Chou kralları (mahkûmların emeğini kullanarak) yoğun bir tarımsal kolonizasyon faaliyeti gösteriyorlar. İlk Çin hükümdarları, çok uzun bir süre kayda değer bir bürokrasi olmaksızın faaliyet göstermişlerdir. Vezirler hiyerarşisi, düzenli saray hayatı başladıktan sonra kademe kademe oluşmuştur. Kral, daha çok bir kâhya, bakıcılar ve kâtiplere ihtiyaç duyan bir toprak sahibidir sadece. Zamanının çoğunu topraklarının üzerindeki hareketleri izlemek için harcadığına hiç kuşku yok. Bir uzmanın desteğine sadece doğaüstü görevleri için ihtiyaç duyar. Giderek büyüyen şey, Çin’i yönetmekle tarımsal topluluklar için çok önemli olan saat ve takvime karar vermek arasındaki mahrem bağlantıdır. Bu kararlar astronomiye dayanır ve her ne kadar önemli ölçüde gözlem ve hesap temeli üzerine otursa da, kökenleri din ve büyüdür.

Shang döneminde, çok önemli devlet kararları, birçok önemsiz kararla birlikte kahinlere danışılarak veriliyordu. Bu kehanetler kaplumbağa kabuklarına veya bazı hayvanların kürek kemiklerinin üzerine harf kazılarak yapılıyordu. Harfleri kazırken, kemiklerin veya kabukların ters tarafında çatlaklar oluşturması için ısıtılmış bronz iğneler kullanılıyordu. Çatlakların harflerle ilişkili olarak yönü ve boyu kehanet olarak görülüyor ve krala okunuyordu. Bu, tarihçilerin gözünde, çok büyük önem taşıyan bir pratiktir ve bu kehanetler, muhtelemeden kayıt olarak saklanmıştır. Bu kayıtlar bize Çin dilinin oluşumuna ilişkin bulgular sağlar, kehanet kemiklerinin (ve bazı tunç işlerinin) üzerinde yer alan harfler klasik Çincenin temelidir. Shangcada bu tür 5000 karakter bulunur ancak bunların hepsi okuna-

mamıştır. Yine de diğer uygarlıklar piktografik harfleri bırakıp fonetik sistemlere geçtikleri halde bu yazı kendine özgü bir tutarlılık göstermiştir. Çince, büyümüş ve gelişmiş ancak temelde piktografik çerçevesinin içinde kalmıştır. Shang döneminde bile dilin yapısı modern Çincenin yapısıdır; tek hecelidir, kelime düzenindedir, anlamı vurgulayacak ses iniş çıkışları yoktur. Shangca aslında, Çincenin bir biçimi olarak kullanılır.

Yazı, Çin sanatının en önemlilerinden biri olmuş ve her zaman harflere dini bir saygı gösterilmiştir. Daha birkaç yıl öncesine kadar, Mao Zedung'un el yazısının örnekleri çok miktarda çoğaltılmış ve iktidarı sırasında prestijini artırmak için kullanılmıştır. Bu durum, yazının, asırlar boyunca neden sadece elitlere özgü bir ayrıcalık olarak sıkı sıkı korunduğunu yansıtır. Kehanetleri okuyanlar, ünlü *shihler*, daha sonraki seçkin âlim sınıfının öncelleridir. Bu kişiler, hikmetlerinden sual olunmayan uzmanlar sıraların sahipleridir. Bu sınıfın ellerinde tuttukları tekel daha sonraki zamanlarda çok daha genişleyecek seçkin âlimler sınıfına dönüşecektir. Böylece dil, dilin ayrıcalıklı konumunun kökleri sadece onu kullananlara değil, çeşitlenmeye ve yozlaşmaya karşı bir tür korumacı tutum geliştiren görece dar bir seçkinler sınıfının iletişim biçimi olarak kalır. Birleştirici ve istikrar sağlayıcı olarak muazzam bir gücü vardır çünkü yazılı Çince, lehçe, din ve bölge farklılıklarını aşarak yönetimin ve kültürün dili olmuştur. Seçkinler tarafından kullanılmış olması ülkeyi birbirine bağlamıştır.

Chou dönemi sona erdiğinde, Çin tarihinin geleceğinin tayin edicilerinden bazıları çerçevesine yerleşmiştir. Bu son, bazı ana kurumların işlemlerini etkileyecek birtakım sosyal değişim işaretlerinin artmasının ardından gelmiştir. Bu şaşırtıcı değildir; Çin, çok uzun süre tarımsal bir temelde yaşamış ve değişim genellikle kaynakların üzerine çıkan nüfusun yarattığı baskıyla başlamıştır. Muhtemelen MÖ 500'lerde kullanılmaya başlayan demirin bu durum üzerinde etkisi olmuştur. Demir kullanımını her yerde olduğu gibi tarımsal ürünlerde keskin bir artış (dolayısıyla nüfus artışı) izlemiştir. Bulunan ilk araçlar MÖ 5. yüzyıla aittir; demir silahlar daha sonra gelir. Yine çok erken bir tarihten, 4. ya da 5. yüzyıldan kalma demirin işlenmesiyle üretilmiş oraklar bulunmuştur. Bu yeni madeni işleyen Çin tekniği, çok eski zamanlardan beri ileri bir tekniktir. Tunçun işlenmesindeki gelişmeler veya çok yüksek ısı gerektiren seramik fırınlarından elde edilmiş deneyimler sayesinde Çin, demir işlemeye başladığı tarihte dövme tekniklerini de bilmektedir. Bunun kesin tarihi o kadar önemli değildir, kayda değer olan şey işleme için gerekli olan yeterli ısının yaklaşık on dokuz yüzyıl kadar dünyanın başka hiçbir yerinde kullanılmamış olmasıdır.

Chou dönemini izleyen dönemde yaşanan bir başka önemli değişim, şehirlerdeki muazzam büyümedir. Şehirler nehirlerin yakınındaki ovalara kurulma eğilimini taşımışlardır ancak ilk şehirler muhtemelen toprak sahiplerinin yönetim merkezi

olarak kullandıkları tapınaklara göre biçimlenmişler ve yerleri belirlenmiştir. Bu tapınakların çevresine halkın taptığı doğa tanrılarına ait tapınaklar yerleşmiştir. Derken Shang Hanedanı döneminde yeni bir yönetim biçimi kendisini hissettirir.

Aristokratlara ve krala ait saraylarla büyük binaların kalıntılarını çevreleyen sığırtırılmış topraktan duvarlara rastlarız. MÖ 1300'lerde Shangların başkenti olan Aryang'da maden kalıntılar ve seramik ocağının yanı sıra, saraylar ve kraliyet mezarlığı bulunmuştur. Geç Chou döneminde ise başkent Wang Ch'eng, kenarları 3 km uzunluğunda dikdörtgen şeklinde toprak surlarla çevrilmiştir.

MÖ 500'de birçok şehir vardır, bunların varlığı giderek artan çeşitlilikte bir toplumu işaret eder. Bunların büyük bir kısmı üç tane gayet iyi tanımlanmış bölgeye ayrılır. Aristokrasinin yaşadığı küçük bir bölge, zanaatkârların ve tüccarların yaşadığı daha geniş bir bölge ve duvarların dışında uzanan şehri besleyen tarlalar. Bir tacir sınıfının ortaya çıkması bir başka önemli gelişmedir. Tacirler toprak sahipleri kadar saygı görmezler ancak MÖ 1000'den önce salyangoz kabuğundan para kullanılıyor olması ekonomik hayatta yeni bir gelişmeyi ve ticaret konusunda uzmanlaşmanın varlığını göstermektedir. Zanaatkârların mahalleleri soylulardan duvarlar ve surlarla ayrılır ancak onlar da şehir duvarlarının içinde kalırlar, bu giderek artan bir savunma ihtiyacının belirtisidir. Savaşan Devletler döneminde, şehirlerin ticaret yapılan sokaklarında, mücevher, hediyeelik eşya, yiyecek ve giysi satan dükkânlar, meyhaneler, kumarhaneler ve genelevler bulunmaktadır.

Çin toplumunun kalbi ne olursa olsun hâlâ kırsal bölgelerin yavaş ritmiyle atmaktadır. Toprak sistemini elinde bulunduran ayrıcalıklı sınıf Chou döneminin sonuna gelindiğinde krallardan giderek artan bir bağımsızlık eğiliminin kesin işaretlerini göstermeye başlar. Toprak sahipleri, krala asker sağlamakla yükümlüdürler ve savaş sanatındaki gelişmeler bağımsızlıklarının artmasına yardımcı olur. Soylular, silah tekeli daima ellerinde bulundurmışlardır, bu durum Shang döneminde, Çin silahları sadece ok, yay ve tunçtan baltalı kargıdan ibaret olduğu zamanlardan beri önemlidir. Zaman geçtikçe daha da pahalılaşan silahların, zırhların ve kullanımı giderek artan atların maliyetini sadece soylular karşılayabilir. Arabasını ok atma platformu olarak kullandıktan sonra savaşın son evresinde arabadan inip tunç silahlarla savaşa devam eden asker, iki ya da üç zırhlı savaşçı, altmış yetmiş hizmetkâr veya artçı, ağır zırhları ve çapraz yay, uzun demir kılıç gibi yeni silahları taşıyan savaş arabasından oluşan bir takımın parçası olarak Hristiyanlık öncesi son yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Soylular bu sistemin ilk zamanlarda olduğu gibi en önemli figürü olarak kalmıştır.

Tarihi kayıtlar netleştikçe, ekonomik üstünlüğün geleneksel olarak güçlü ve ulaşılması zor toprak mülkiyetinde kök saldıgı görülmektedir. Toprakların sahipliği, teorik olarak hepsi kral tarafından bağışlanmış olsa bile, sadece topraklara değil

arabalara, hayvanlara, aletlere ve hepsinin ötesinde insanlara kadar uzanıyordu. Emekçiler satılabiliyor, değiş tokuş edilebiliyor veya kendi kaderine terkedilebiliyordu. Bu, soyluluğun giderek artan bağımsızlığının bir başka temeli ve aynı zamanda da toprak sahibi sınıfın giderek büyüyen farklılaşmasına yepyeni bir önem kazandıran bir unsurdur. Prensipite topraklar, kraliyet ailesine yakınlıkları ve dolayısıyla da ruhlar dünyasındaki akrabalıklarının yakınlıklarının derecesine göre soylular tarafından kral adına tutuluyordu. MÖ 600'den itibaren bu durumun büyük prenslerin krala bağımlılığını etkili bir şekilde azalttığı görülüyor. Böylece kraliyet sarayının koruyucuları olan soylar ortaya çıkmış, krallar da bu Doğulu Bolingbroke ve Warwickler'in¹ tecavüzlerine karşı sadece direnebilmişlerdir. Bunların herhangi birinin gösterdiği başarı, kraliyetin dinsel prestijinin hâlâ daha düşük soylular üzerindeki etkisi nedeniyle diğerlerinin kıskançlığını kıskırtmıştır. Çin'in prensler arası kavgalardan kurtulması için çok daha etkili bir yönetim yapısının ve silahlı güçlerin gelişmesi gerekmiş ve bu durum da geleneklere karşı çıkmaya hazırlanan yenilikçilik olarak karşılanmıştır.

Chou Hanedanı'nın çöküş yüzyılları ve Savaşan Devletler Döneminin yoğun ve uzun süren (MÖ 433-221) sosyal ve siyasi krizi sırasında yönetimin temelleri ve etik üzerine bir düşünce patlaması yaşanmıştır. Bu dönem "Yüz Okul" dönemi olarak ünlü olmuş, koruyucu soylular arasında dolaşan gezgin âlimler öğretilerini yaymışlardır. Bu yeni gelişmenin işaretlerinden biri "Legalistler" diye bilinen bir yazarlar okulunun ortaya çıkmasıdır. Legalistler, devletin örgütlenme ilkesinin dinsel törenler yerine yasalar yoluyla olmasını ve hepsinin yerine bir yasa konularak bunun tek bir hükümdar tarafından etkili bir şekilde uygulanmasını savunurlar. Bunun amacı zengin ve güçlü bir devlet yaratmaktır. Bu görüşe sinik bir iktidar doktrinin ötesinde anlamlar taşıdığı yönünde epeyce muhalefet olur ancak birkaç yüzyıl içinde bu fikirler en azından krallar tarafından benimsendiği için Legalistler önemli başarılar kazanırlar. Bu tartışmada Legalistlerin en önemli muhalifleri Çin düşünürlerinin en ünlüsü olan Konfüçyüs'ün öğrencileridir. Her ne kadar Çince ismi K'ung-fu-tzu'nun Latince versiyonu olsa da kendisini bu isimle anmak uygun olacaktır. Konfüçyüs ismi kendisine Avrupalılar tarafından 17. yüzyılda, doğumundan 2000 yıl sonra, 16. yüzyılın ortalarında verilecektir. Konfüçyüs, Çin'de felsefecilerin tümünden daha büyük bir saygı görmüştür. Söyledikleri –ya da söylediği söylenenler– 2000 yıl boyunca halkının düşüncelerini biçimlendirmiş ve ilk Post Konfüçyüsçü devlet olan, 20. yüzyılın Marksist Çin Devleti'nin sert saldırısına mazhar olmuştur.

Konfüçyüs bir *shih* ailesinden geliyordu. Devlet görevinde bulunmuş ve tahl deposunda bekçilik yapmış ancak muhtelemen fazla yükselememiş daha az soylu

1 Bolingbroke ve Warwickler: Kraliçe I. Elisabeth döneminde etkili olmuş iki aile (Çev.)

bir aileye mensuptu. Adil bir yönetim için yaptığı önerileri hayata geçirecek bir hükümdar bulamayınca tefekkür ve eğitime yöneldi; amacı geleneksel pratiklerin kökeninde yattığına inandığı doktrinin daha saf ve daha soyut versiyonunu sunmak böylece kişisel bütünlüğü ve yönetici sınıfın yansızlığını diriltmekti. Konfüçyüs öğrencilerine, günlük rutin tarafından maddileştirilmiş ve önemsiz hale getirilmiş, eski öğretilerin (Tao) temel gerçeklerini öğretmeye çalışan reformcu bir muhafazakârdı. Geçmişte bir yerlerde diye düşünüyordu, insanların yerlerini ve görevlerini bildikleri mistik bir çağ var; bu çağa geri dönmek Konfüçyüs'ün etik hedefiydi. Her şeyin büyük bir deneyim çeşitliliği içinde doğru yerlerde olması esassından yola çıkan düzen ilkesini savunuyordu. Bunun pratik ifadesi, düzeni sağlayan kurumların (aile, hiyerarşi, kıdem) güçlü Konfüçyüsçü eğilimlerle desteklenmesi ve insanlar arasında gayet dikkatle derecelendirilmiş görev ve sorumluluklara karşı saygı idi.

Bu eğitimin amacı geleneksel kültüre saygılı, düzenli ve iyi davranışların değerini vurgulayan ve görevlerini yaparken vicdanının sesini dinleyen insanlar yaratmaktı. Bu eğitim çok başarılı oldu, Konfüçyüs'ün öğrencilerinden çoğu dünya çapında ün ve başarı kazandı ama asıl başarısını Çinli devlet memurlarının onun öğretileriyle eğitilmesiyle kazandı. Ona atfedilen ve yönetime rehberlik eden dört ahlaki kural “Belgeleme, idare etme, sadakat ve inanç” ; yüzyıllar boyunca güvenilir, bazen yansız, hatta insani devlet memurlarının yetişmesine yardımcı oldu.

Konfüçyüsçü metinlere daha sonraları adeta dini bir huşuyla yaklaşılacaktı. Adı kendisiyle birlikte anılan her şeye büyük bir saygınlık kazandırdı. Son şeklini MS 13. yüzyılda almış olan ve daha sonra *On üç Klasik* diye bilinen külliyyatın metinlerinin bazılarını bir araya kendisinin getirdiği söylenir. *On üç Klasik*, daha çok *Eski Ahit* gibi eski şiirlerin, günlüklerin, bazı devlet belgelerinin, ahlaki deyişlerin ve *Değişimler Kitabı*'nın eski kozmogonisinin toplanmasından oluşan çok çeşitli bir külliyyattır, asırlar boyunca Çin'deki devlet memuru ve hükümdar kuşakları Konfüçyüs tarafından onaylanmış ahlaki kurallarla yetiştirilmişlerdir (En azından Protestan ülkelerde İncil'in kullanılma şekliyle gösterdiği paralellikler çarpıcıdır). Otoritenin damgası, bu koleksiyona, Konfüçyüs'ün seçtiği şekliyle vurmuştur ve bu nedenle onun öğretisinin sindirildiği bir doktrini içermektedir. Bununla birlikte bu metinlerin yazımında kullanılan Çince, Çinli entelektüellerin ortak dili olduğu için dilin kullanımını güçlendirmiştir. Bu koleksiyon, bu koskocaman ve farklı ülkeyi ortak bir kültürle birbirine bağlayan bağlardan biridir.

Konfüçyüs'ün doğaüstü güçler hakkında çok az şey söylemiş olması çarpıcıdır. Kendisi hiçbir zaman “dini” bir öğretmen olmamıştır (bu durum belki de diğer ustaların kitleler üzerinde daha fazla etkili olmasını açıklayabilir). Temel olarak pratik işlerle ilgilenmiştir. Bu ilgi alanlarını MÖ 4. ve 5. yüzyıllarda başka bazı Çinli hocalarla paylaşmıştır. Konfüçyüs'ün damgası çok güçlü olduğu için muhte-

melen Çin düşünce hayatındaki diğer çok daha çileli geleneklere nazaran doğruların gerçekliğinin ötesindeki ızdıraplı belirsizlikler veya kişisel kurtuluşla çok fazla uğraşmamıştır. Geçmişten çıkarılan dersler, ataların bilgeliğinin bilinmesi ve iyi bir düzenin kurulması, ilahi bilinmezlikleri çözmek veya karanlık tanrılara karşı korunma aramaktan çok daha büyük bir önem taşımıştır.

Yapmış olduğu çok büyük etkiye ve daha sonra resmi kült olarak tanıtılmış olmasına rağmen Konfüçyüs, Çin entelektüel geleneğinin tek yaratıcısı değildir. Aslında Çin entelektüel yaşantısının tonu, herhangi bir bireyin öğretisiyle nitelen-dirilemez. Avrupalılara daha tanıdık gelen metodik ve sorgulayıcı yöntemlerden çok, medititatif ve yansıtıcı vurgusu nedeniyle diğer Doğu felsefeleriyle paylaştığı noktalar vardır. Doğayı akılcı ve sistematik bir şekilde sorgulayarak bilginin haritasını çıkartmak ve doğanın gücünü boyutlandırmak Çinli filozofların karakteristik faaliyetlerinden biri değildir. Bu onların öteki dünyayı ve fantazileri dışladıkları anlamına da gelmez, Konfüçyüsçülük kesin bir şekilde pratiktir. Museviliğin, Hristiyanlığın ve Müslümanlığın etik bilgilerinin tersine Çin, teolojik ve metafizik sorunlarla uğraşmak yerine yüzünü hep o ana ve bulunduğu yere ilişkin pragmatik ve laik sorunlara dönme eğilimini göstermiştir.

Aynı şey Çin'in ihtiyaçlarını gidermek için gelişen Konfüçyüsçülüğe rakip akımlar için de geçerlidir. Bunlardan biri 5. yüzyıl düşünürü olan ve temel ilkesi evrensel diğerkamlık olan Mo-Tzu'dur; ona göre insanlar yabancıları kendi akrabaları gibi sevmelidir. Takipçilerinden bazıları öğretisinin bu yönü yüzünden sıkıntıya düşmüş diğerleri ise ruhlara tapmayı teşvik eden yanı nedeniyle ateşli bir şekilde savunucusu olmuşlardır. Bir başka büyük öğretmen olan Lao-Tse (kazanmış olduğu çok büyük ün, hakkında hiçbir şey bilmediğimiz gerçeğinin üstünü örtmektedir) daha sonra Taoizm olarak bilinecek olan felsefi sistemin ana belgesi olan metnin yazarı olarak bilinmektedir. Bu felsefi sistem Konfüçyüsçülükle çok daha büyük bir rekabet halindedir çünkü Konfüçyüsçülüğün içerdiği birçok şeye karşı, örneğin kurulu düzene, muaşeret kurallarına saygı ve vicdanının sesini dinleyerek törenlerle geleneklere uyma gibi kurallara pozitif bir kayıtsızlık önerir. Taoizm, Çin düşüncesinde ve Konfüçyüsçülükte zaten var olan kavramlara itaati savunur, *Tao* veya "yol" uyum içinde bir evrenin sürmesi için gerekli kozmik ilkedir. Bunun pratik sonuçları ise politik bir suskunluk ve bağımsızlık olmuştur; bu yolun izleyicilerine göre ideal olan şudur, bir köy, bir başka köyün varlığını sabahları öten horozların sesinden dolayı bilir ama o köyle başka şekilde ilgilenmemesi, onlarla ticaret yapmaması ve onları birbirlerine bağlayan herhangi bir siyasi bağ olmaması gerekir. Sadeliğin ve yoksulluğun bu şekilde idealize edilmesi İmparatorluğa ve Konfüçyüsçülüğün olumladığı refaha fazlasıyla ters düşmektedir.

Çin felsefesinin bütün okulları saygınlığının ve etkisinin büyüklüğünden dolayı Konfüçyüs'ü dikkate almak zorunda kalmıştır. Daha sonra ortaya çıkmış olan bir başka düşünce 4. yüzyılda çıkan Menciusçuluk (Meng-tzu'nun Latince söylenişi), insanlığın selameti için Konfüçyüs'ün yolundan gitmek gerektiğini öğretir. Böyle bir ahlaki yapıyı izlemek, insanlığın doğasının özünde var olan iyiliğin ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Daha da ötesi Konfüçyüs'ün ilkelerinin takipçisi olan bir hükümdar bütün Çin'e hükmedecektir. Sonuç olarak Budizm (Budizm, Savaşan Devletler Dönemi'nin sonuna dek Çin'e ulaşmamıştır) ve Taoizmle birlikte Konfüçyüsçülük, Çin kültürünün temelini oluşturan "üç öğreti"den biri olarak gösterilmiştir.

Bu bakış açılarının toplam etkisini ölçmek mümkün değildir ancak çok büyük olması gerekiyor. Bu doktrinlerden kaç kişinin etkilenmiş olduğunu söylemek çok zor ancak özellikle de Konfüçyüsçülüğün, Konfüçyüs'ün ölümünden çok sonraları bile etkisini sürdürdüğü açıktır. Konfüçyüsçülüğün asıl büyük önemi Çinli elitlerin üzerinde yaptığı büyük etkidir. Çin'in liderlerinin ve yöneticilerin standartlarını belirlemiş ve bu standartların sökülüp atılmasının imkânsızlığı günümüzde de kanıtlanmıştır. Daha da ötesi, bazı öğütleri –büyüklere saygı– masallar ve sanatın geleneksel motifleriyle popüler kültür tarafından süzölmüştür. Ayrıca MÖ 3. yüzyılda en çarpıcı araçlarını sağlam bir şekilde yerleştirmiş olan bir uygarlığı pekiştirmiştir. Öğretileri Çin hükümdarlarının zihinlerinin geçmişle meşgul olmasını sağlamış, bu durum Çin tarih yazıcılığının karakteristik eğilimlerini belirlemiştir ancak bilimsel araştırmalar üzerinde zararlı bir etkisi olmuştur. Bazı kanıtlar, MÖ 5. yüzyıldan sonra ay tutulmalarını tahmin etmek amacıyla yapılan astronomik gözlemlerin ortadan kalktığını göstermektedir. Bazı araştırmacılar, bunun nedenleri arasında Konfüçyüsçülüğün etkisini de göstermektedirler.

Çin'in büyük etik okulları Çin uygarlığının bizim geleneğimizden ve gerçekte hakkında bilgi sahibi olduğumuz bütün diğer uygarlıklardan her konuda gösterdiği farklılıkların çok çarpıcı bir örneğidir. Özgünlüğü sadece nispi yalıtılmışlığında değil aynı zamanda canlılığındadır. Her iki durum da son derece çekici olan ve kolaylıkla ulaşılabilen Çin sanatında kendini gösterir. Binaları tahtadan olduğu için Shang ve Chou mimarisinden geriye fazla bir şey kalmamıştır, mezarları da çok fazla ortaya çıkmamıştır. Öte yandan şehirlerin kazıları, devasa bir inşaat kapasitesini ortaya çıkarmıştır. Chou başkentlerinden birinin duvarları 10 m yüksekliğinde ve 12 m kalınlığında sıkıştırılmış topraktan yapılmıştır.

Günümüze kalan küçük objeler gayet boldur ve Shang döneminde bile son derece zarif işler yapabilen bir uygarlığı açığa çıkarırlar, hepsinin ötesinde seramiklerinin eski dünyada bir eşi benzeri daha yoktur. Bu gelenek neolitik döneme kadar gitmektedir ancak en büyük gurur kaynağı erken Shang döneminden itibaren başlamış ve kesintisiz olarak sürmüş tunç işçiliğidir. Kurban kaplarının, çaydanlıkların,

şaraplıkların, silahların ve üç ayaklı sehparların yapımındaki beceri MÖ 1600'lerde doruğa ulaşmıştır. Bazı araştırmacılar yeni zaferleri mümkün kılan “lost-wax” yönteminin Shang döneminden beri bilindiğini ileri sürmektedirler. Tunç işleme öylesine ani ortaya çıkmış ve öyle kısa bir sürede gelişmiştir ki birçok kişi bu durumu tekniğin dışarıdan öğrenilmiş olmasıyla açıklamayı tercih etmiştir. Buna dair hiçbir kanıt olmadığı gibi Çin metalurjisinin kökeninin geç neolitik dönemde var olan bazı merkezlerde yerel olarak gelişmiş olması çok daha büyük bir olasılıktır.

Eski dönemde bu tunç işlerinden hiçbiri dışarıya çıkmamış ya da MÖ 1. binyıldan öncesine ait olanlardan hiçbiri başka bir yerde bulunmamıştır. Çinli sanatçıların daha öncesinde dikkatlerini yoğunlaştırdıkları diğer şeyler, örneğin taş oymaları ya da son derece sert bir taş olan yeşim üzerine yaptıkları güzel ve ince desenlerden hiçbiri Çin dışında fazla bulunmamıştır. Barbar göçebe komşularından aldıkları bir yana bırakılırsa Çin, tarihsel döneme gelinceye kadar dış dünyadan çok az şey öğrenmiş olduğu gibi dış dünya da, eğer varlığından haberi varsa, ondan fazla bir şey öğrenmeye hevesli olmamıştır.

Uzak Geçmişin Diğer Uygarlıkları

Buraya kadar dünyanın çok büyük bir kısmından neredeyse hiç söz etmedik. Her ne kadar Afrika, evrimin hikâyesi ve insanlığın yayılması gibi konular yüzünden önceliği ele geçirmiş olsa ve insanoğlunun Amerika'yla Avustralasya'ya girmiş olması belli bir dikkati hak ediyor olsa da bu çok geçmişe ait olaylara değindikten sonra tarihin başlangıçları dikkatleri başka yerlere çekmiştir. Uygarlığın hikâyesini belirleyen yaratıcı kültürlerin yurtları Yakındoğu, Ege, Hindistan ve Çin'dir. Bu bölgelerin hepsinin ritminde, MÖ 1. binyılda bir yerlerde anlamlı bir kırılma meydana gelmiştir ancak doğru düzgün bir bölünme mevcut değildir. Yine de bu dönemde onların tarihlerini ayrıca ele almamızı makul kılan belli bir eş zamanlılık kabaca olsa da söz konusudur. Şu ana kadar hakkında hiçbir şey söylememiş olduğumuz büyük bölgeler için böyle bir kronoloji kesinlikle mevcut değildir.

Bu, özünde aslında hiçbirinin MÖ 1000 civarında Akdeniz ve Asya'nın ulaşmış olduğu uygarlık düzeyine ulaşamamış olmalarından kaynaklanır. O tarihlerde Batı Avrupa'da ve Amerika'da dikkate değer şeyler olmuştur ama yaşananların ağırlığı açısından bakıldığında dayanıklı gelenekler kurmuş söz konusu uygarlıkları yaratan toplumların gelişmişlikleri ve kaynaklarıyla aralarında niteliksel bir boşluk vardır. Eski tarihin bu bölgelere gösterdiği ilginin nedeni bize bırakmış oldukları mirasın ne olduğundan daha çok, uygarlığa ulaşırken izledikleri farklı yolları ve farklı çevresel zorluklara vermiş olabilecekleri farklı cevapları gösteriyor olmalarıdır. Bir ya da iki yerde “uygarlığın” nelerden oluşacağı konusunda bir tartışma açmamıza izin verirler belki ama şu ana kadar üstünde konuşmuş olduğumuz dönem Afrika, Pasifik halkları, Amerika ve Batı Avrupa için tarih değil hâlâ tarihöncesidir. Yakındoğu'da veya Asya'da olanlarla ya da olayların ritmiyle benzerlik, aralarında temas olmasına rağmen (bu Afrika ve Avrupa için geçerli, Amerika için değil) yok denecek kadar azdır.

Afrika, insanlığın hikâyesi ilk orada başladığından dolayı konuya girmek için iyi bir yer. Afrikalı tarihçiler konularıyla ilgili en küçük bir küçümsemeye ya da küçümseme girişimine karşı büyük hassasiyet gösterirler. Afrika'nın tarihöncesindeki

yeri de bu hassasiyetlerden biridir. Bu kitapta daha önce ele alınan konuların da göstermiş olduğu gibi çok da haklıdırlar. İlk hominidlerin yaşamlarına dair kanıtlar Afrikalı olduklarını, Avrasya ve ötesine buradan yayıldıklarını ve ilk insanların da aynı şekilde onları izlemiş olduklarını göstermektedir. Sonra üst paleolitik ve neolitik çağlarda odak başka yerlere kayar. Afrika'da hâlâ birçok şey olup bitmektedir ama dünyanın geri kalan kısmına en büyük etkiyi yapmış olduğu dönem artık geride kalmıştır.

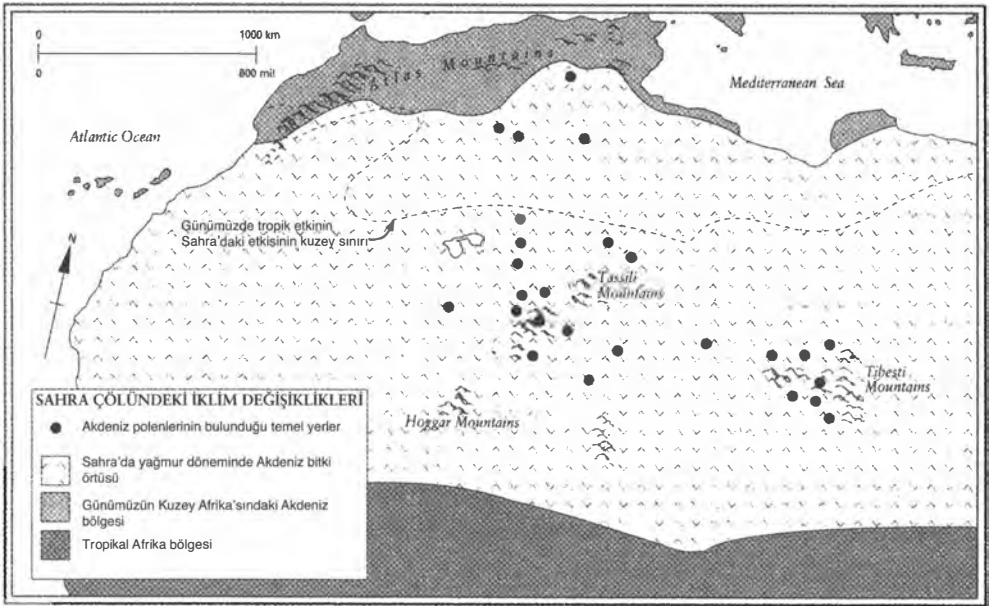
Bu neden böyle olmuştur bilmiyoruz ama en önemli etkenlerden biri iklimdeki değişiklik olabilir. Yakın dönemlere kadar yani MÖ 3000'lere kadar Sahra'da artık çoktan o bölgeden yok olmuş su aygırları ve filler yaşamıştır. Sahra sığır, keçi ve koyun güden çoban toplumlara ev sahipliği yapmıştır. Bugünse Sahra dünyanın en hızlı büyüyen çölüdür ancak şu anda çöl ve kurak bir kanyon olan bölge bir zamanlar Nijer Gölü'ne dökülen nehirlerle, Çad Gölü'ne dökülen 1200 km uzunluğunda bir başka nehir sisteminin kesiştiği ve suladığı bereketli bir savana idi. Bu nehirlerin aktığı vadilerdeki tepelerde yaşayan insanlar kayaları oyarak ve boyayarak bol bol hayvan resimleri çok az da insan resimleri yapmışlar, Avrupa'daki mağara duvarı sanatından çok farklı kayıtlar bırakmışlardır. Bu kayıtlar Sahra'nın o zamanlardan beri Negroid ve daha sonra "Avropoid" denecek olan kavimlerin buluşma noktası olduğunu gösterir. Bunlar muhtemelen daha sonraki Berberilerin ve Tuareglerin atalarıdır. Bu kavimlerden biri görüldüğü kadarıyla atlar ve savaş arabalarıyla Trablus'a kadar gitmiş ve burada yaşayan çoban toplumunu fethetmiştir. Böyle bir şey olmuş olsun ya da olmasın, varlıkları bile (Sahra'nın Negroid kavimleri gibi) Afrika'nın bitki örtüsünün daha sonraki dönemlerden çok daha farklı olduğunu gösterir çünkü atlar için otlağa gerek vardır. Tarihsel dönemlere ulaştığımızda Sahra çoktan kurumuştur, bir zamanlar refah içinde yaşamış olan insanlar bölgeyi terk etmişler, hayvanlar yok olmuştur.

İşte belki de Afrika'nın tarihinin başlangıcı için tekrar Mısır'a dönme nedenimiz de iklimdir ancak Mısır, Nil Havzası'nın sınırlarının ötesine çok az yaratıcı etki yapabilmıştır. Diğer kültürlerle temaslar olduğu halde nüfuz etmek kolay olmamıştır. Sahra mağara resimlerinde savaş arabalarının üstünde gösterilenler muhtemelen Mısır kayıtlarında Libyalılar olarak tarif edilenlerdir ama bunu kesin olarak bilemiyoruz. Yunanlı tarihçi Herodot MÖ 5. yüzyılda Afrika üzerine yazmaya kalktığında, Mısır'ın dışında olan bitenlerle ilgili söyleyecek çok az şey bulmuştur. Onun Afrika'sı (Libya dediği yer) sınırını Nil Nehri'nin çizdiği bir memlekettir. Nil güneyde, Kızıldeniz hizasına gelip daha sonra batıya doğru dönmektedir. Nil'in güneyinde Herodot'a göre, Doğu Habeşistan yer almaktadır, batısında ise kimse'nin yaşamadığı çöl ülkesi bulunmaktadır. Bir gezginin bölgede, büyücülük yapan cüce insanlar yaşadığını söylemesine rağmen bu konuda bilgi toplanamamıştır.

Kaynaklarına bakarsak bu, topografik olarak pek de zekice olmayan bir yapıdır ancak Herodot etnik gerçeklikleri çok az ayırt edebilmiştir. Habeşler tıpkı Yukarı Mısır'ın eski sakinleri gibi, antropologların daha sonraları tanımlayacakları üzere taş devrinin sonunda Afrika'da bulunan üç ana ırk grubundan biri olan Hamitik ırka mensuplardır. Diğer iki ırk modern Buşmenler'in atalarıdır (bunlara zaman zaman "San" halkı denmektedir) bunlar Sahra'dan Cape'in güneyine kadar olan bölgeye yerleşmişlerdir. Negroid grup ise nihai olarak Batı Afrika'nın merkezindeki ormanlara egemen olmuştur (dördüncü bir grup olan Pigmelerin kökenleri ve farklılıklarıyla ilgili görüşler çeşitlidir). Bazı taş aletlerden çıkarıldığı kadarıyla Hamitik ve proto Hamitik haklara dair kültür, Afrika'ya tarımın gelişinden önce yaşanmış en ileri kültürdür. Bu süreç Mısır dışında yavaş bir şekilde gelişmiştir ve Afrika'da tarihöncesinin avcı-toplayıcı kültürleri modern zamanlara kadar tarımla bir arada yaşamışlardır.

Çok miktarda üretilen yiyeceğin her yerde yarattığı büyümenin Afrika'da da yaşanması nüfus modellerinde değişime yol açmıştır. Önce Nil Havzası'nda Mısır uygarlığının başlangıcı olacak yoğun yerleşimlere izin vermiş, sonra MÖ 2. ve 1. yüzyıllarda Negroid nüfusu Sahra'nın güneyine, çölle ekvator ormanlarını ayıran otlaklara çekmiştir. Bu durum, tarımın kuzeyden güneye sıçramasına neden olmuş gibi görünmektedir. Ayrıca tropik koşullara uygun besleyici bitkilerin ve Nil Havzası'nda biten arpa ve buğday dışında tahılların keşfine yol açmıştır. Bu tahıllar savanalarda yetişen darı ve pirinçtir. Güneydoğu Asya'dan ve en sonunda Amerika'dan uygun bitkiler gelene kadar ormanlara dokunulmamıştır. Bu gelişmelerin hiçbiri İsa'nın doğumundan önce yaşanmış değildir. Böylece Afrika tarihinin ana karakteristiğini kıta boyunca var olan kültürler arasındaki ayrılıklar oluşturmuştur.

Demirin Afrika'ya gelişiyle Afrika kaynaklarının kullanılmaya başlanması aynı döneme rastlar. Bunun sonucunda Mısır dışında, hakkında bilgi sahibi olduğumuz Nil'in üst kısımlarında, Hartum bölgesinde kurulmuş olan Khus Krallığı ortaya çıkmıştır. Burası Mısır hareketliliğinin sınır kuşağıdır. Nubya'nın Mısır topraklarına katılmasından sonra, güneyinde yer alan Sudan Prensiği, Mısır tarafından garnizon olarak kullanılmıştır ancak MÖ 1000 civarında bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmış ve Mısır uygarlığından derinden etkilenmiştir. Bu krallığın sakinleri muhtemelen Hamitik ırktandır ve başkentleri dördüncü çağlayanın hemen altında bulunan Napata'dır. MÖ 730'da Kuş, Mısır'ı fethedecek kadar güçlenmiştir. Tarihte XXV. veya "Habeş" Hanedanı olarak bilinen beş Firavun, Kuş krallarıdır ancak bunlar Mısır'ın çöküşünü engelleyememişlerdir. Asurlular Mısır'a girdiklerinde Kuş Hanedanı'nın da sonu gelmiştir. Mısır uygarlığı Kuş Krallığı'nda sürmüş bir sonraki hanedandan bir firavun MÖ 6. yüzyılda krallığı işgal etmiştir. Bun

dan sonra Kuşlar da sınırlarını güneye doğru itmişlerdir. Bu sırada da krallıkta iki önemli değişim olmuştur. Krallık iyice Negroid bir hale gelmiş, diliyle edebiyatında Mısır eğilimleri giderek zayıflamış ve hem demir cevherinin hem de cevheri eritmeye yarayacak yakıtın olduğu bölgelere doğru genişlemiştir. Demirin eritilme tekniği Asurlulardan öğrenilmiştir. Kuş'ların yeni başkenti Meroe, Afrika'nın metalurji merkezi haline gelmiştir. Demir silahlar, Kuşlar'a komşuları üzerinde kuzey kavimlerinin geçmişte Mısır üstünde kurduğuna benzer bir üstünlük kurmalarını sağlamıştır ve demir araçlar ekime uygun alanlara yayılmıştır. Sudan'da bu temel üzerinde kurulmuş olan uygarlık üç yüz yıl kadar refah içinde sürmüştür.

Amerika'da yaşayan insanların tarihlerinin Afrika'dakilerden, hatta başka her yerde yaşayanlardan çok daha kısa olduğu açıktır. Yaklaşık yirmi bin yıl kadar önce Mongoloid kavimler Asya'dan Kuzey Amerika'ya geçmişler ve binlerce yıl boyunca yavaş yavaş güneye doğru inmişlerdir. Peru And'larında on beş bin yıl kadar önce mağaralarda yaşamış olanların kalıntılarına rastlanmıştır. Amerika son derece değişken bir iklime ve çevreye sahiptir, bu nedenle arkeolojik bulguların farklı avlanma, yiyecek toplama ve balıkçılık fırsatlarına dayanan farklı yaşam modelleri göstermesi şaşırtıcı değildir. Bu insanların birbirlerinden neler öğrenmiş olduklarını bilmemiz pek mümkün görünmüyor ancak bu kültürlerin tarımı Eski Dünyadan tamamen bağımsız olarak keşfetmiş oldukları tartışma götürmeyecek bir gerçek.

Tarımın tam olarak ne zaman keşfedildiğine dair var olan görüş ayrılıkları son derece doğaldır çünkü çelişkili bir biçimde bitkilerin çok erkenden yetiştirildiğine

dair bilgiler olmakla birlikte buna tarımsal faaliyet denmesi çok akla yakın değildir. Ne olursa olsun bu değişim Bereketli Hilal'den daha sonra meydana gelmiştir. Mısır, Meksika'da MÖ 2700 civarında yetiştirilmeye başlamıştır ancak MÖ 2000 civarında Orta Amerika'da bugün bildiğimiz bitkiye benzer bir hale gelmiştir. Bu, geniş yerleşimlerin kurulmasını mümkün kılan bir değişikliktir. Daha da güneyde patates ve manyok (bir başka kökcül bitki) yaklaşık bu dönemde ortaya çıkmış ve kısa bir süre sonra mısırın Meksika'nın güneyine yayılışının işaretleri görülme-ye başlanmıştır. Değişim her yerde aşamalıdır; Yakınoğu'ya kıyasla Amerika'da ani bir "tarımsal devrim" yaşandığını düşünmek pek de uygun değildir. Yine de zaman içinde sadece Amerika'da değil ötesinde de devrimci etkileri olacaktır. Meksika ve Orta Amerika'nın yerli bitkisi olan tatlı patates, Pasifik Okyanusu'nu aşacak ve sömürge devrinin Avrupa kalyonları tarafından Afrika, Hint Okyanusu ve Filipinler'e taşınmadan önce adalardaki çiftçi toplulukların yaşamını sürdürmesini sağlayacaktır.

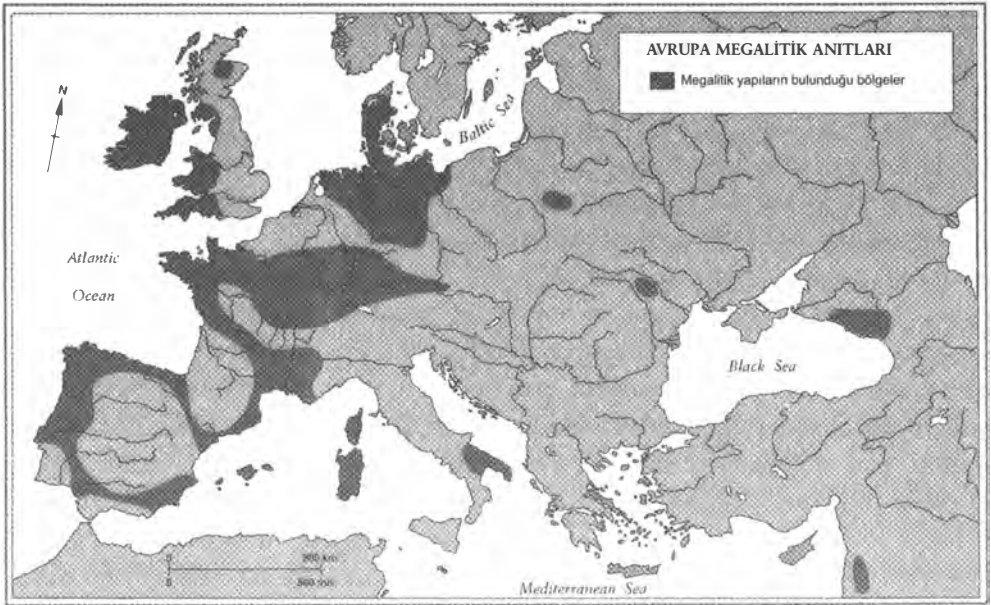
Çiftçilik, köyler, dokumacılık ve çömlekçilik Orta Amerika'da MÖ 2. binyıl başlamadan önce ortaya çıkmış ve sonlarına doğru da bilinen ilk Amerikan uygarlığı olan Meksika'nın doğu kıyılarındaki Olmek kültürünün ilk izlerine rastlanmıştır. Bu kültür dikkatini topraktan kocaman piramitler inşa ettikleri tören alanlarına yoğunlaştırmıştır. Bu alanlarda çok büyük anıtsal heykeller ve ince yeşim üstüne ayrıntılı bezemeler bulunmuştur. Çalışmaların üslubu son derece bireyseldir. İnsana ve jaguara benzer şekillere yoğunlaşmış bazen de bu şekilleri birbirine karıştırmıştır. MÖ 800'den sonra görüldüğü kadarıyla Orta Amerika'ya, bugün El Salvador olarak bilinen topraklara kadar güneye egemen olmuştur. Herhangi bir önceline rastlanmayan bu kültür yılda dört kez ürün alınan mısır dışında hiçbir ekonomik koşulla açıklanması mümkün olmayan bataklık ve ormanlık bir bölgede aniden bitmiştir. Başka her yerde nehir havzalarının görece bereketini gerektiren uygarlığın, Amerika'da neden böylesine sorunlu bir toprakta ortaya çıktığını açıklamaya yetecek bilgiye sahip değiliz.

Olmek uygarlığı gelecekte başka bir şeye dönüşecek, onlardan sonra gelen Aztek'lerin tanrıları, Olmek tanrılarının ardılları olacaktır. Orta Amerika'nın ilk hiyeroglif sistemleri Olmekler'in zamanından kalma olabilir. Bu sistemlere ait karakterler, MÖ 400 civarında yok olmuş olan Olmek uygarlığından bir asır sonrasına kadar görülürler. Bu uygarlığın neden ve nasıl yok olduğunu yine bilmiyoruz. Çok daha güneyde, Peru'da Chavin adı verilen bir kültür (geride büyük bir tören alanı bırakmıştır) kuzeydeki Olmek uygarlığından biraz daha sonra ortaya çıkmış ve biraz daha fazla yaşamıştır. Bu uygarlık da taş işleme üzerine büyük bir beceri göstermiş gayet canlı bir şekilde yayılmış ve gizemli bir şekilde yok olmuştur.

Uygarlığın yönünün bu ilk nefesine dair ne düşünmek gerekir, bunu söylemek çok zor. Gelecekteki önemi ne olursa olsun, şu ya da bu nedenle dünyanın başka her yerinde kurulmuş olan uygarlıklardan bin yıl sonra başlamıştır. İspanyollar Olmek kültürünün yok oluşundan iki bin yıl kadar sonra buraya ayak bastıklarında, karşılarına hâlâ çoğu taştan yapılmış aletlerle çalışan insanlar çıkacaktır. Aynı zamanda gelişmiş, örneğin Afrika'nın ancak Mısır'ın yıkılışından sonra ulaşabildiği düzeyde fevkaladelikte binalara ve uzun zamandır sürmekte olan bir örgütlenmeye sahip toplumlarla da karşılaşacaklardır (ve daha başka toplumların da kalıntılarıyla da). Kesin olan tek şey bu konularda kırılmadan giden düzgün bir hat olmadığıdır.

Buranın dışında taş işçiliğinde şaşırtıcı derecede yüksek düzeye ulaşmış tek bölge Batı Avrupa'dır. Bu durum bazı heveslilerin, sanki burada yaşayanlar tarihsel anlamda rehabilitasyona ihtiyaçları olan sorunlu bir sınıfmış gibi Avrupa'nın ilk "uygarlıklar"dan biri olduğunu iddia etmelerine neden olmuştur. Avrupa'ya, Yakındoğu'ya maden sağlayan kaynaklardan biri olarak zaten değinilmiştir ancak artık tarihöncesi zamanlarda burada olup bitenleri ilginç buluyor olsak da etkileyici veya çarpıcı bir hikâyesi yoktur. Tarihöncesi Avrupa, dünya tarihinde örnekleyici olması dışında herhangi bir öneme sahip değildir. Yakındoğu'nun nehir havzalarında yükselen ve çöken büyük uygarlıklara göre Avrupa oldukça önemsizdir. Zaman zaman dış dünyadan etkilenmiş ancak tarihsel değişim sürecine katkısı çok marjinal kalmıştır. Kendine özgü bir ilginçliği olan fakat dünya tarihine özel ve olumlu bir katkı yapmayan sonraki dönemlerin Afrikası'yla paralellik kurulabilir. Eski Dünya için barbarların Trakya'ya gelişlerinden önce ortaya çıkmış oldukları kuzey toprakları konu dışıdır (bunların büyük bir çoğunluğu da zaten doğudan gelmiş olabilirler). Kuzeybatı hinterlandının tek önemi Asya ve Ege tarafından zaman zaman talep edilen malları sağlamasıdır.

Bu nedenle tarihöncesi Avrupa için söylenecek fazla bir şey yoktur ancak doğru bir perspektife oturabilmek için bir noktanın daha açıklığa kavuşması gerekir. İki Avrupa vardır. Bunlardan biri Akdeniz kıyıları ve burada yaşayanlardır. Bunun kaba sınırı zeytin ekiciliğiyle çizilebilir. Bu hattın güneyinde yaşayan okuryazar ve kentli uygarlık demir çağına çok hızlı bir şekilde girmiş ve daha ileri bölgelerle temas geçmiştir. MÖ 800'lerde Batı Akdeniz kıyıları Doğu'yla sürekli ilişkiye geçmiştir bile. Bu sınırın kuzeyinde ve batısında yer alan Avrupa ise bambaşka bir konudur. Bu bölge antikiteye kadar okuryazar olmamış, fatihlerin egemenliği altına girmiştir. Güneyin ve doğunun kültürel etkisine çok uzun bir süre direnmiş –ya da en azından kendisine sunulanları almaya açık olmamış– ve iki bin yıl kadar kendi adına değil başka bölgelerle olan ilişkileri açısından önem taşımıştır. Oynadığı rol aslında bütünüyle edilgen değildir. Kavimlerin hareketleri, doğal kaynakları ve becerileri marjinal bir şekilde de olsa başka yerlerdeki olayları etkilemiştir.

MÖ 1000'de (keyfi bir tarih olarak alalım bunu) veya Hristiyanlık döneminde bile Avrupa'nın dünyaya madenlerinden başka sunabileceği hiçbir şeyi yoktur, Yakındoğu'nun, Çin'in veya Hindistan'ın ulaşmış olduğu uygarlık düzeyine yaklaşacak herhangi bir kültürel başarı da göstermez. Avrupa'nın çağı hâlâ başlamamıştır. Onun uygarlığı ortaya çıkacak olan son uygarlık olacaktır.

Bu durumun nedeni kıtanın doğal koşullarının yetersiz olması değildir. Dünyanın doğal olarak tarıma uygun topraklarının büyük bir kısmı bu kıtada bulunur. Bu durum erken dönemde tarımın başlamasına yol açmamış olsaydı şaşırtıcı olurdu. Arkeolojik bulgular da bunu desteklemektedir. Basit tarımın, görece kolaylığı Avrupa'da sosyal ilerleme üzerine olumsuz etki yapmıştır; büyük nehir havzalarında insanlar, sulamayı kontrol etmek, yaşamlarını sürdürecek olan toprakları ıslah etmek için ortaklaşa çalışmak *zorundalardır*. Oysa Avrupa'da bir aile yaşamını tek başına sürdürebilmiştir. Bunun son derce ayırt edici ve potansiyel olarak çok önemli bir şey olduğunu tespit etmek yerine, Batı bireyselliğinin kökenlerini burada aramak gibi aşırı abartılı düşüncelere de hiç gerek yoktur.

Araştırmacılar, gerek tarımın gerekse bakır işçiliğinin (metalurjinin en eski biçiminin) Avrupa'ya Anadolu ve Yakındoğu'dan geldiği ve yayıldığı konusunda artık görüş birliğine varmışlardır. Teselya'da ve Kuzey Yunanistan'da MÖ 7000'den hemen sonra tarım toplulukları vardır. MÖ 5000'de batıda Kuzey Fransa ve Hollanda'da kısa bir süre sonra da İngiliz Adaları'nda tarım toplulukları görülür.

Tarımın yayılışının ana rotası Balkanlar ve bu bölgedeki nehir havzalarıdır ama tarım aynı dönemde Güney Avrupa'da Akdeniz adalarında ve Andaluzya'ya (Endülüs) kadar Batı'da da görülür. MÖ 4000'de Balkanlar'da bakır işlenmektedir. Bu durumda bu tekniğin veya tarımın Avrupa'da kendiliğinden ortaya çıkmış olması pek mümkün görünmüyor, Avrupa'lılar göçmenler tarafından getirilen bu becerileri kısa bir zamanda öğrenmişlerdir. Yine de Avrupa'nın Yakındoğu'dan temel tahılları sağlaması binlerce yıl sürmüştür.

Avrupa'nın kuzeybatısı ve batısı, MÖ 3000'de, bazen Batı Akdenizliler diye tarif edilen kavimler tarafından işgal edilmiştir. Bu insanlar 3. binyıl boyunca doğudaki kavimler tarafından buraya sıkıştırılmışlardır. MÖ 1800'de bunun sonucu olarak ortaya çıkan kültürler, aralarından tarihöncesi Avrupa kavimlerinin en önemlisi olan ve ticaret veya gelir getirici işlerle uğraşmaktan çok savaşçı bir kavim olan Keltleri ayırt etmeye yetecek kadar ayrılmıştır. Keltlerin tekerlekli araçları vardır. İçlerinden girişimci bir grup İngiliz Adaları'na kadar ulaşır. Kelt etkisinin nerelere kadar uzandığına ilişkin bir görüş birliği mevcut değildir ancak Avrupa'nın MÖ 1800'de üç gruba ayrıldığını söylemek gerçeği çok fazla çarpıtmak olmayacaktır. Keltlerin ataları bugünkü Fransa'nın büyük bir kısmını, Almanya'yı, aşağı ülkelere ve Avusturya'nın üst kısımlarını işgal ederler. Bunların doğusunda daha sonra Slav olarak tanımlanacak olan kavimler yer alır, kuzeyde ise Töton kabileleri vardır. Avrupa'nın dışında, İskandinavya'nın kuzeyinde ve Kuzey Rusya'da ise dilleri Hint-Avrupa ailesinden olmayan Finler vardır.

Bu kavimlerin hareketleri Balkanlar ve Trakya dışında kalan eski uygarlık merkezlerini, göçtükleri bölgelerin kaynaklarından etkilendikleri ölçüde etkilemiştir. Bu da maden ve maden işleme becerisinden başka bir şey değildir. Yakındoğu uygarlıklarının talepleri arttıkça Avrupa'nın da önemi artmıştır. İlk metalurji merkezlerinin Balkanlar'da ortaya çıkmasını MÖ 2000'de Güney İspanya'daki, Yunanistan'daki, Ege'deki ve Orta İtalya'daki gelişmeler izlemiştir. Geç tunç çağında metal işleme, yerel madenlerin olmadığı bölgelerde bile çok yüksek bir düzeye erişmiştir. Karşımızda özel kaynaklara sahip olma temeli üzerinde biçimlenen önemli ekonomik bölgelerin ortaya çıkışının en eski örneklerinden biri bulunmaktadır. Bakır ve kalya, Avrupa'ya yayılmayı, kıyasal ve nehirsel yönelmeyi biçimlendirmiştir çünkü bu mallara ihtiyaç vardır ve Yakındoğu'da çok az miktarda bulunmaktadır. Avrupa eski maden dünyasının en büyük üreticisi ve imalatçısı olmuştur. Maden işçiliği çok yüksek bir düzeye ulaşmış ve Ege'den çok önce, son derece güzel objeler imal edilmiştir. Tarihin maddi unsurlarına abartılı bir huşuyla yaklaşanlara bu becerinin, Miken talebi çöktükten sonra eldeki büyük maden stoğuna rağmen, Avrupa kültürünü tam ve gelişmiş bir uygarlığa dönüştüremediği argümanı ile karşılık verelim.

Eski Avrupa, tartışmasız son derece etkileyici bir başka sanata daha sahiptir. Bu

sanat Malta, Sardunya, Korsika'yı kuşaklayarak, İspanya'yla Bretanya'yı geçerek İngiliz adaları ve İskandinavya'ya kadar uzanan megalitik anıtlarda korunmuştur. Bunlar sadece Avrupa'ya özgü değildir ancak Avrupa'da daha bol bulunur ve diğer kıtalardaki örneklerle nazaran –bazıları MÖ 5. binyıla aittir– çok daha eskidir. “Megalit” Yunanca, “büyük taş” anlamına gelmektedir ve kullanılan taşların çoğu gerçekten de çok büyüktür. Bu anıtların bazıları damları ve duvarları taş bloklarla kapatılmış mezarlardır, bazıları tek başına, bazıları da gruplar halinde durur. Bazıları kilometrelerce uzanır, bazıları da koruluklar gibi küçük alanlarda toplanmıştır. En bütün ve etkileyici megalitik alan İngiltere'nin güneyindeki Stonehenge'dir. Tamamlanışı, inşasının başladığı MÖ 2100'den dokuz yüz yıl sonrasına kadar uzanır. Bu gibi yerlerin o dönemlerde neye benzediklerini tahayyül etmek kolay değildir. Bugün taşımakta oldukları sadelik ve görkem bizi yanıltabilir. İnsanların yaşadıkları büyük yerlerin hiçbiri bugün, kullanıldıkları zamanlardaki hallerine benzemiyor olabilirler. Bu devasa taşlar belki toprak ve kanla sıvanmışlardı, belki de fetişler ve postlarla süslüydüler, bugün gördüğümüz sade ve kaba biçimlerinden çok totem direklerine benziyorlardı. Mezarların dışında bunların hangi amaçla kullanıldığını söylemek kolay değildir, yine de bunların devasa saatler veya güneşi, ayı, yıldızları inceleyerek astronomik yılın dönüm noktalarının gözlemlendiği büyük gözlemevleri olup olmadığı hâlâ tartışılmaktadır. Böyle bir yapıya dikkatle bakıldığında Babil ve Mısır'daki gökbilimcilerin ayrıntı ve kesinliğinden çok uzak olduğunu görmek mümkündür.

Bu kalıntılar büyük bir emek yoğunlaşmasını akla getirdiği gibi bir sosyal örgütlenmenin varlığını da tartışmaya değer kılmaktadır. Stonhenge 125 km öteden getirilmiş her biri elli tonluk birkaç bloktan oluşmuştur. 240 km öteden Galler bölgesindeki dağlardan getirilmiş beş tonluk seksen parça taş vardır. Stonehenge'i ve İrlanda'da dikkatle çevrilmiş mezarları yaparken Bretanya'nın duvarlarını ve Danimarka'nın dolmenlerini dikerken tekerlekli araçlardan yararlanmayan bu insanlar her ne kadar aynı inceliğe ulaşmasalar ve amaçlarıyla niyetlerini kaydetmemiş olsalar bile demek ki eski Mısır'dakilerin kapasitesine ulaşabilen işleri yapmaya muktedirlerdir. Böyle bir beceri anıtların dağılımının denize yakın mesafelerde olmasıyla birleşince, bu süslemelerin ve tekniğin bilindiği Doğu'dan, belki Girit, Miken veya Kiklad Takımadalarından gelen gezici taş ustalarından öğrenilmiş olmakla açıklanabilir. Tarihlemedeki son gelişmeler bu makul hipotezi çürütmektedir; Bretanya ve Batı İberya'daki megalitler MÖ 4800-4000 gibi Yakındoğu'da veya Akdeniz'deki önemli yapılardan önceki yıllara aittir, Stonhenge muhtemelen Mikenlerden önce bitirilmiştir, İspanya'yla Bretanya'daki mezarlar Mısır piramitlerinden önceki tarihlere ve Malta'daki oymalı taşlardan yapılmış koca gizemli ta-

pınak MÖ 3000 yılına aittir. Bu anıtların hiçbirisi bir diğerinin parçası olmadığı gibi bir Atlantik fenomeni de oluşturmazlar. Her biri, iyi kötü yalıtılmışlık içinde yaşayan, birbirleriyle zaman zaman ilişki içinde olan görece küçük ve basit tarımsal topluluklar tarafından yapılmıştır ve bu binaların yapılma nedenleri birbirinden çok farklı olabilir. Tıpkı tarımı ve madenciligi gibi tarihöncesi Avrupa'nın mühendisliği ve mimarlığı da dış dünyadan bağımsız bir şekilde gelişmiştir.

Bütün önemli başarılarına rağmen eski zamanların Avrupalıları, ileri uygarlıklarla sonunda düzenli temas kurmaya başladıklarında garip bir şekilde edilgen ve dirençsiz kalmışlardır. Tereddütleri ve belirsizlikleri daha sonraki tarihlerde, ileri toplumlarla karşılaşan diğer ilkel insanlara, örneğin 18. yüzyıl Afrikalılarına benzetilebilir. Her durumda düzenli temas, Hıristiyanlıktan kısa bir süre önce başlamıştır. Bunların öncesinde Avrupalı kavimler çok kolaylıkla karşılanabilecek en mütavazı ihtiyaçları için bile dışa dış mücadele ederek enerjilerini tüketmişlerdir. Her ne kadar Amerika'daki veya Nil Havzası'nın güneyinde yaşayan Afrika'daki çağdaşlarından çok daha ileri olsalar bile kentleşme evresine hiç ulaşamamışlardır. En büyük kültürel kazanımları dekoratif ve mekaniktir. En iyi durumda olan maden işçiliğinde, Avrupalılar diğer uygarlıkların ihtiyaçlarına hizmet etmişlerdir. Bunun ötesinde ise sadece uygarlıktan daha sonra etkilenecek olan insan stoğunun oluşmasını sağlamışlardır.

Batı barbarlarından sadece bir grup geleceğe olumlu bir katkı yapmıştır. Zeytin hattının güneyinde, Orta İtalya'da yaşayan demir çağına ulaşmış bir halk MÖ 8. yüzyılda İtalya'nın epeyce güneyindeki Yunanistan ve Fenike'yle ticari ilişkiler kurmuştur. Kurdukları şehirlerden biri olan Villanova'nın adıyla anılırlar. Sonraki iki yüz yıl içinde Yunan harflerini kendi dillerine adapte ederek yazı yazmışlardır. Bundan sonra şehir devletleri halinde örgütlenmişler ve çok nitelikli bir sanatsal düzeye ulaşmışlardır. Bunlar Etrüsklerdir. Kurdukları şehir devletlerinden biri, bir gün Roma olarak bilinecektir.

Eski Dünyanın Sonu

Hindistan'da ve Çin'de olup bitenlerle bunların gelecek için taşımakta olduğu önem, Akdeniz'in ve Yakındoğu kavimlerinin hükümdarları tarafından çok az biliniyordu. Bunlardan bazıları tacirleri dinleyerek Kuzey ve Kuzeybatı Avrupa'da yaşayan barbarlar hakkında iyi kötü bir fikir edinmişti. Sahra'nın ötesinde olanları ve Amerika'nın varlığını ise hiç bilmiyorlardı. Gerçi dünyaları, 1. binyılda adam akıllı hızlı bir şekilde büyümüş ve bu dünyanın birbiriyle iletişimi daha da geliştiği ve etkili bir hale geldiği için eşit, hatta daha da görünür bir şekilde iyice entegre bir hale gelmişti. Birbirinden oldukça ayrı ve bağımsız denebilecek uygarlıklar, giderek genişleyen ve uygarlığın ortak kazanımlarını paylaşan alanlara yol veriyordu –yazı, yönetim, teknoloji, örgütlü din, şehir yaşamı– ve bunların etkisiyle farklı geleneklerin birbiriyle ilişkileri arttıkça çok daha hızlı değişiyordu. Bu durumu çok soyut ve görkemli terimlerle düşünmemek önemlidir. Yaşananları teyit eden sadece sanat ve spekülatif düşünce değildir, çok daha sağlam kanıtları vardır. Küçük şeyler bir şeylerin aslında ne kadar büyük olduğunun işaretidir. Nil'in 1126 km yukarısındaki Abu Simbel'deki kocaman heykellerin birinin ayağına Mısır ordusunda paralı asker olarak bulunan Yunanlılar, büyük bir gururla bu kadar uzaklara geldiklerini belirten işaretler kazımışlardır, tıpkı iki bin beş yüz yıl sonra İngiliz tümenlerinin Hayber Geçidi'ndeki kayalara isimlerini kazımaları ve kokartlarını bırakmaları gibi.

Bu son derece karmaşık dünyayı bölen kesin bir kronolojik hat yoktur. Böyle bir hat bir zamanlar var olmuşsa bile, biz Batı'nın klasik çağının arifesine gelene kadar çoktan birkaç kez aşılmış olmalı. Mezopotamyalıların ve ardıllarının askeri ve ekonomik atılımları, Hint-Avrupalıların hareketleri, demirin bulunması ve yazının yayılışı, bize özgü bir matriksi olan Akdeniz uygarlığının ortaya çıkışından çok önce Yakındoğu'nun bir zamanlar açık seçik olan modellerini birbirine karıştırmıştır. Bununla birlikte, MÖ 1. binyılda önemli bir sınırın belirtisi sezilmektedir. *Völkerwanerung*'un¹ yarattığı altüst oluş sona erer. Geç tunç çağında hâlâ

1 *Völkerwanerung*: Gezinen kavimler (Çev.)

yerel kolonizasyonlar ve fetihler görülecektir ama bin yıl daha kavimlerin büyük gidiş ve gelişlerine rastlanmayacaktır. Antikitenin geride bıraktığı politik yapılar Cebelitarık'tan İndus'e kadar uzanan bir kuşağın itici gücü olacaktır. Bu bölgede uygarlık daha çok birbirinden etkilenme, ödünç alma ve kozmopolitanizm meselesi haline gelecektir. Bunun çerçevesini MÖ 1. binyılın ortasında yeni bir gücün yani Perslerin ortaya çıkışı gibi bir büyük siyasi değişim ve Mısır, Babil ve Asur geleneklerinin tamamen çöküşü çizecektir.

Özetlenmesi en kolay olan, çöküş dışında her şey kayıtlı olduğu için Mısır'ın hikâyesidir. “Kendisinden uzaklaşmakta olan bir dünyada, tunç çağına özgü anakronizm¹” diye anlatılmıştır. Kaderi, görüldüğü kadarıyla değişime ve uyuma karşı yeteneksizlikle açıklanabilir. Mısır, demir kullanan kavimlerin ilk saldırılarından kurtulmuş ve karmaşa çağının başında Deniz Kavimlerini yenmiştir fakat bu Yeni Krallık'ın son büyük başarısıdır. Bundan sonra belirtiler, aygıtın artık bozulmakta olduğunu hiçbir yanılgıya yer bırakmayacak şekilde göstermektedir. İçeride krallar ve rahipler arasındaki iktidar çekişmeleri yaşanırken Mısır'ın, sınırlarının ötesindeki hükümlanlığı bir gölgeye dönüşmüştür. Birbiriyle çatışan hanedanların dönemini kısa bir birlik dönemi izlemiş ve bu dönemde Mısır ordusu Filistin'i almıştır ancak 8. yüzyılın sonunda işgalci bir Kuş Hanedanı ortaya çıkar; MÖ 671'de aşağı Mısır, Asurlular tarafından koparılır. Asurbanipal Teb'i yağmalar. Asurlular çekildikten sonra aldatıcı bir Mısır “bağımsızlığı” dönemi daha yaşanır. Bu dönemde biçimlenmekte olan yeni dünyanın kanıtlarını verilen siyasi tavizlerden çok, Yunanca tercümanlar için bir okul kurulmasında ve deltada yer alan Neucratis'deki Yunan ticaret bölgesine tanınan imtiyazlarda görüyoruz. Daha sonra Mısır tekrar, bu kez Nabukadnezar'ın ordusuna yenik düşer (MÖ 588), altı yıl sonra, Perslerden önce (MÖ 525), yeni bir sentezin sınırlarını çizen bir imparatorluğun vilayeti haline gelir ve asırlar boyunca Akdeniz'de ortaya çıkan ve dünya egemenliği için çatışan imparatorluklar boyunca da konumu değişmez. Bu Mısır'ın bağımsızlığının tam olarak sonu değildir ama MÖ 4. yüzyıldan MS 20. yüzyıla kadar yabancı egemenliğinde kalır veya yabancı hanedanlar tarafından yönetilir ve bağımsız bir ulus olarak gözden kaybolur. Mısır'ın toparlanmasına ilişkin atılımlar çok az bir özsel canlılık gösterir. Bunlar daha çok kesintiye uğradığı yerden aynen devam eden baskıların zaman zaman gevşemesini ifade ederler. Pers saldırısı ise bu baskıların sonuncusu ve ölümcül olanıdır.

Başlangıç noktası bir kez daha göçtür. Bugünkü İran'ın ortasında yer alan yüksek platoda, MÖ 5000 yılından itibaren yerleşim vardır ancak “İran” sözcüğü (bu sözcük MS 600'e kadar ortaya çıkmamıştır) en eski haliyle “Aryanların ülkesi”

1 Anakronizm: Tarihi olay ya da olguların içerisinde geçtiği zamanla olay ya da olguda yer alan nesne ya da özelliklerin birbiriyle uyumsuzluğudur. - (Yay. hzl.)

anlamına gelir ve MÖ 1000’de bir yerlerde, Aryan kabilelerinin kuzeyden başlat-tıkları istilayla Pers İmparatorluğu’nun öyküsü de başlar. İran’da da Hindistan’da olduğu gibi, Aryanların etkisi silinmezliğini kanıtlamış ve uzun süren bir gelenek kurmuştur. Bu kabileler içinde iki tanesi –özellikle zinde ve güçlü iki tanesi– daha batıda yaşayanlar tarafından kutsal kitaplardaki isimleri olan Medler ve Persler olarak tanınacaktır. Medler batıya ve Med topraklarının kuzeybatısına doğru hareket ederler; onların çağı 6. yüzyılın başında, komşuları olan Asur’u yıktıktan sonra başlayacaktır. Persler Basra Körfezi’nin güneyine doğru ilerlerler, Huzistan’da yerleşirler (Dicle Vadisi’nin kenarında, eski Elam Krallığı’nda) ve Fars’ı, eski zaman-ların Pers ülkesini kurarlar.

Sözlü gelenek, Perslerin kralları hakkındaki daha sonra geliştirdikleri tutumlarına tarihin tuttuğundan çok daha fazla ışık tutan bir hikâyeyi korumuştur. Birleşik Pers ülkesinin, ki terim yeteri kadar anakronistiktir, ilk kralı Perslerin Akamenid Hanedanı’ndan gelir. Bu kral, Babil Fatihi Kiros’tur. Kiros MÖ 545’de son bağımsız Med Kralı’nın burnunu sürter ve fetihlerin hedefini sınırların dışına taşırır, Babil’i fetheder ve Bütün Küçük Asya’yı geçerek denize varır, aşağıda ise Suriye’yle Filistin’i ülkesine katar. Kiros sadece Doğu’da, Hindukuş Dağları’nı geçmesine ve Jhelum’un kuzeyindeki Gandhara bölgesinde üstünlük kurmasına rağmen sınırlarını sabit tutmakta zorlanacaktır (sonuç olarak İskitlerle savaşırken öldürülür).

Bu imparatorluk, dünyanın o güne kadar gördüğü en büyük imparatorluktur. Tarzı, kendisinden önce gelenlerin hepsinden farklıdır; Asurluların vahşeti susmuş görünmektedir. Zalimlik en azından resmi sanat tarafından alkışlanmamakta, Kiros da yeni tebaalarının sahip olduğu kurumlara ve yöntemlere saygılı davranmaktadır. Bunun sonucu çok çeşitli ancak güçlü ve tebaasının yönetime kendisinden öncekilerin hiç sahip olmadığı bir sadakatle bağlı olduğu bir imparatorluktur. Bazı belli başlı dini belirtiler dikkat çeker: Marduk’un korunması, Kiros’un Babil tah-tında hak iddia etmesini kolaylaştıracak ve Kudüs’te tapınağın yeniden yapılmasını başlatacaktır. Bir yahudi peygamber, onun zaferlerinde Tanrı’nın elini görür, onu *Tanrı’nın kutsadığı* diye tanımlar ve eski düşmanı Babil’in başına gelenlerden duyduğu zevki dile getirir.

“Haydi falcılar, yıldız okuyanlar ve kahinler, kalkın ve gelecek olandan koruyun elinizdeki her şeyi.”

İşaya, 17:13

Kiros’un başarısı krallığının sahip olduğu maddi kaynaklara çok şey borçludur. Krallık maden, hepsinden de çok demir bakımından zengindir, vadilerdeki yük-sek yaylar, at ve süvari sağlamak bakımından büyük bir kaynaktır ama yine de Kiros’un kişisel yeteneklerinin çok önemli olduğu sonucuna varmadan edemeyiz;

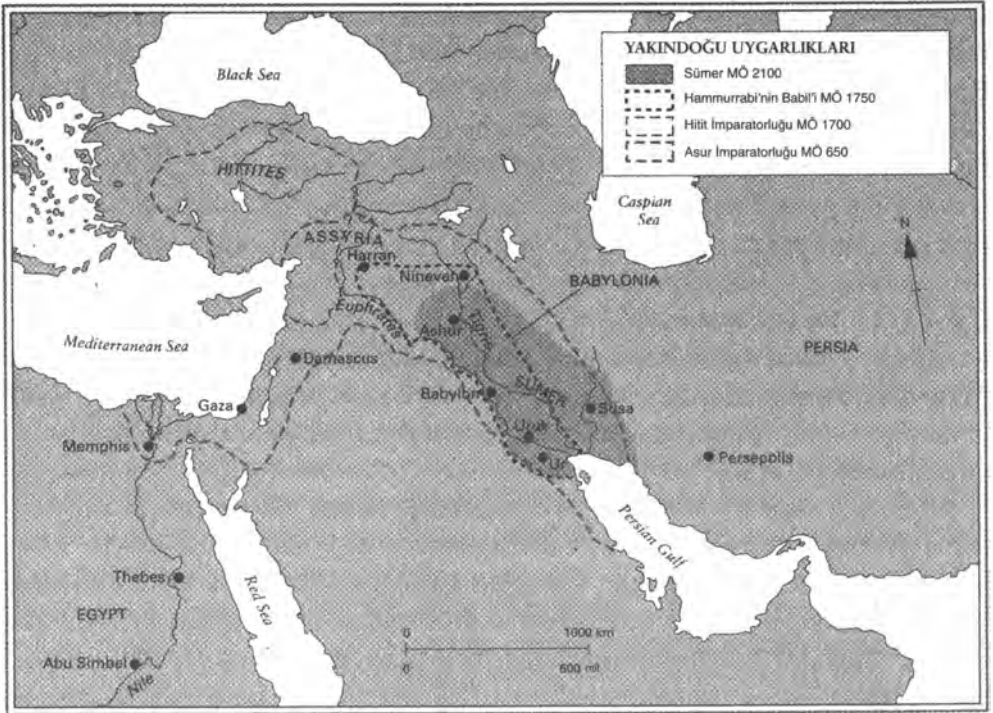
Kiros dünya tarihine ait bir kişilik olarak yaşamaktadır, gelecek yüzyıllarda da fatih olmak için çabalayan diğerleri tarafından örnek alınmaktadır. Yönetimini, daha sonraki Pers satraplarının öncelleri olan vilayet valilikleri temelinde kurdu ve kendisine bağladığı bölgelerden ganimetten biraz daha fazlasını –İran’ın hazinelerini yeniden dolduran altın genellikle– ve itaat talep etmiştir.

Böylece bu yeni kurulan imparatorluk yaşadığı birçok yeniliğe rağmen iki yüzyıl boyunca Yakındoğu’nun çerçevesini çizmiş kendisini hem Asya hem de Avrupa’yla besleyen büyük bir kültürel geleneği kucaklamıştır. Bu imparatorluğun kapsadığı geniş bir bölge, asırlar boyunca hiç olmadığı kadar uzun bir süre barış içinde yaşamış ve birçok bakımdan güzel ve ince bir uygarlık yaratmıştır. Yunanlılar, Herodot’tan Perslerin çiçekleri çok sevdiklerini duymuşlardır ancak onlara borçlu olduğumuz laleler olmadan da yapabileceğimiz çok şey var demıştır. Kiros’un oğlu, Mısır’ı imparatorluğa katmış ama tahtta hak iddia eden ve davranışları Med’lerle Babil’lileri tekrar bağımsızlıklarını kazanmak üzere kışkırtan bir rakibiyle baş edemedi. Kiros’un mirası Akamenid soyundan geldiğini iddia eden Darius adlı bir genç tarafından tekrar onarılacaktır.

Darius (522-486 arasında hüküm sürmüştür) dileklerinin tümünü gerçekleştirememiştir. Yine de yaptıkları Kiros’la rekabet edebilecek düzeydedir. İsyanlara karşı kazandığı zaferler onuruna diktirmiş olduğu anıta kazdırdıkları yaptıklarının delilidir: “Ben Yüce Kral, Kralların Kralı, Pers Kralı Darius’um”. Görkemini kendisine uyarladığı eski bir unvanın bir solukta söylenişidir bu. İmparatorluğun sınırları Doğu’da İndus Vadisi’nin ötelere kadar uzanır. Batıda Makedonya’ya kadar ilerler ama burada durdurulur, kuzeyde ise Darius da tıpkı Kiros gibi İskitlerin karşısında yenilir. İmparatorluk içeride birleşik bir yapı haline gelir. Ademi merkezîyetçi yapı (desantralizasyon¹) imparatorluğun yirmi eyalete bölünmesiyle kurumsallaşır, bu eyaletlerin başındaki satraplar, kraliyet ailesinden gelen prensler veya büyük soylulardır. Bunların yaptığı işler kraliyet müfettişleri tarafından denetlenir ve kraliyet sekreteryası kurumu tarafından yürütülen bölgeler arası haberleşme sayesinde yönetim aygıtı üzerinde kurdukları kontrol kolaylaştırılır. Aramice, yani eski Asur İmparatorluğu’nun resmi dili, resmi yönetim dili haline gelir. Bu dil idari işlerin yönetimi için son derece uygundur çünkü çivi yazısıyla değil Fenike alfabesiyle yazılır. O güne kadar görülmemiş derecede iyi iletişim imkânlarına sahip olan bürokrasi, bölgelerden gelen haracı yol yapımı için kullanır. Bu yolların iyileşmesi sayesinde günde 200 mil öteye haber taşınabilir.

İmparatorlukla ilgili bu başarıların anıtı, Darius’un da bir kayanın önyüzüne oyulmuş bir mezar da gömülü olduğu yeni ve görkemli başkent Persepolis’tir. Bu

1 Desantralizasyon: Planlama, yönetim ve karar verme sürecinde otoritenin transferi veya gücün merkezi düzeyden daha küçük bölgelere –devletin üst düzeylerinde alt düzeylere aktarılması. - (Yay. hzl.)

bir kralın muazzam bir şekilde yüceltilmesidir ve biraz fazla cafcacflı görünmesine rağmen etkileyicidir. Persepolis sonuç olarak kolektif bir yaratıdır; daha sonraki krallar kendi saraylarını da katmışlar ve imparatorluğun çeşitliliğine ve kozmopolit yapısına eklemişlerdir. Dev boyutlu Asur heykelleri, insan başlı boğalar ve tıpkı Ninova'da olduğu gibi şehrin kapılarını koruyan arslanlar vardır. Merdivenlerinde taştan askerler ganimetleri taşımaktadır. Daha önceki heykellerde görülen tümenler halindeki Asurlulardan biraz daha az mekaniktirler ama sadece biraz daha azdır. Süslü sütunlar Mısır'ı hatırlatmaktadır ancak İyonyalı taş ustaları ve heykeltıraşlar tarafından dönüştürülmüş şekliyle. Rölyeplerde ve süslemelerde de Yunan ayrıntıları göze çarpacak ve eskiyi anımsatan aynı benzer karışım çok da uzakta olmayan krallık mezarlarında bulunacaktır. Bu mezarların haç şeklindeki girişleri başka bir şeyden söz etse bile düşünce olarak Krallar Vadisi'ni andırırlar. Pasargad'daki Kiros'un mezarında da Yunan etkisi kendini gösterir. Yeni bir dünya doğmak üzeredir.

Bu anıtlar Pers kültürünün süregiden çeşitliliğine ve hoşgörüsüne tıpa tıp oturlar. Bu daima dışarıdan gelecek etkilere açık olmuş ve olacak bir kültürdür. Pers ülkesi fethettiği ülkelerden sadece dillerini almaz, zaman zaman fikirleri de alır. Veda ve Pers dinleri, Yunanlıların Taxila adını verdiği şehrin bulunduğu Gandha-

ra bölgesinde birbirine karışmıştır ancak ikisi de elbette ki Aryan dinleridir. Pers dininin çekirdeği kurbandır ve merkezinde ateş bulunur. Darius çağında bu kültürlerden en rafine olanı Zoroastrianizm denilen bir din haline gelmiştir. Bu dualist din, iyiliğin kötü bir tanrıyla mücadelesi bağlamında kötülük sorunuyla hesaplaşmak üzerine kurulmuştur. Peygamberi hakkında çok az şey bildiğimiz Zerdüşt'tür ama görüldüğü kadarıyla müritlerine ahlaki davranışlar ve ritüellerle ışık tanrısının davasını yaymalarını vaaz etmiştir; bu düşüncenin ardında mesihsel bir kurtuluş yatmaktadır, hüküm gününden sonra bütün ölümler dirilecek ve sonsuza dek yaşayacaklardır. Bu ilkeler aslında küçük bir azınlığın ötesine hiç geçememiş bir kültüre ait olmasına rağmen Pers yönetimi altındaki bütün Batı Asya'ya hızla yayılacaktır. Museviliği, Hristiyanlık ortamının bir parçası olacak olan oryantal kültürleri etkileyecektir. Gerek Hristiyanlığın melekleri gerekse günahkârları beklemekte olan cehennem ateşi Zerdüşt'ten gelmektedir.

Asya ve Avrupa'nın birbirleriyle olan etkileşiminden söz etmek için daha çok erken ama eski dünyanın sonuna damgasını vurmuş olan birkaç çarpıcı karşılıklı etkileşim örneği mevcuttur. Bir deviri işaretleyebiliriz. Eski Dünya boyunca Pers İmparatorluğu birden halkları ortak bir deneyimin içine çekmiştir. Hintliler, Medler, Babilliler, Lidyalılar, Yunanlılar, Yahudiler, Fenikeliler, Mısırlılar ilk kez barındırdığı eklektizmin uygarlığın kat etmiş olduğu yolu gösterdiği tek bir imparatorluk tarafından yönetilmişlerdir. Uygarlık çağı Yakındoğu'da birbirinden apayrı tarihsel varlıkları kapsamıştır. Çok şey paylaşılmış, dünya tarihinin taşıyıcı kolonları olan ilk uygarlıklardan ardıllarına çok şey doğrudan geçmiştir. Hintli paralı askerler Pers ordularında, Yunanlılar ise Mısır ordularında savaşmışlardır. Şehirlere yerleşme ve okuryazarlık bütün Yakındoğu'da yaygınlaşmıştır. Akdeniz'in büyük bir çoğunluğunda da insanlar şehirlerde yaşamaya başlamışlardır. Tarımsal ve madensel teknikler tıpkı Akamenidlerin Babil'in sulama becerilerini Orta Asya'ya taşıdıkları gibi bölgenin çok ötesine yayılmıştır. Pirinç Hindistan'dan getirilerek Yakındoğu'da ekilmeye başlanmıştır. Asyalı Yunanlılar kendileri için para bastıklarında Babil'in seksagesimal sayı sistemini almışlardır. Dünya uygarlığının temelleri atılmak üzeredir.

Klasik Akdeniz

Yıllarla ölçüldüğünde uygarlığın hikâyesinin yarısından çoğu MÖ 500 civarında tamamlanmıştır. İnsanın ilk uygar atalarından sonra yaşamaya başladığı tarihe hâlâ çok yakınız. Bu süreçte geçen üç bin kadar yılın içinde insanlık çok uzun bir yol kat etmiştir. Gündelik yaşamdaki değişiklikler hissedilmeyecek kadar yavaş olsa da Sümer'le Akamenid Pers İmparatorluğu arasında çok büyük bir niteliksel farklılık vardır. 6. yüzyıla gelindiğinde büyük kuruluş ve hızlanmış dönemi çoktan sona ermiştir. Çok çeşitli kültürel gelenekler Batı Akdeniz'den Çin kıyılarına kadar kendilerini yerleştirmişlerdir. Çeşitli uygarlıklar bunların içinde köklenmiş bazıları köklerini öylesine derine salmışlardır ki bizim çağımıza kadar yaşamışlardır. Bazıları biraz yüzeysel ve geçici değişikliklerle yüzlerce, hatta binlerce yıl sürmüşlerdir. Aslında yalıtılmış olan bu uygarlıklar insanoğlunun dışarıda paylaştığı hayata kendi bölgelerinde küçük katkılar yapmışlardır. En büyük uygarlık merkezleri bile, genelde Babil'in düşüşünden iki yüz yıl sonrasına kadar, raslantısal bir işgalle rahatsız edildikleri zamanların haricinde kendi fanuslarının dışında olup bitenlere karşı ilgisiz kalmışlardır. Bu uygarlıklardan sadece bir tanesi MÖ 6. yüzyıldan sonra farklılaşmış, kendi beşiğinin dışına taşma potansiyelini göstermiştir; bu Doğu Akdeniz'dir. Doğu Akdeniz uygarlıkların en gencidir ama çok başarılı olacak ve geleneğinde hiçbir kırılma olmaksızın bin yıl kadar sürecektir. Fakat bu durum yine de geride bırakmış olduklarından daha az önemlidir çünkü üzerinde hâlâ yaşamakta olduğumuz dünyanın şekillenmesinde dinamik bir rol oynamış olan hemen hemen her şeyin tohumları burada atılmıştır.

Bir Dünyanın Kökleri

Doğu Akdeniz’de yeni bir uygarlığın ortaya çıkışı daha eski Yakındoğu ve Ege geleneklerine çok şey borçludur. En baştan itibaren amalgam bir Yunanca konuşmayla Samitik bir alfabeyle, kökleri Mısır’la Mezopotamya’da yatan fikirler ve Miken’in hatıralarıyla karşı karşıya kalırız. Bu uygarlık olgunluğa eriştiğinde bile kökenlerinin çeşitliliğini yansıtmıştır. Hiçbir zaman basit, monolitik bir bütün olmamış ve sonuna doğru iyice karmaşıklaşmıştır. İçine aldığı şeylerle bütünleştikçe sınırlandırılması hep zor olmuş, Akdeniz ve Ege’nin etrafındaki benzer kültürleri kümelenirmiş ve uç boyları Asya’nın, Afrika’nın, barbar Avrupa’nın ve Güney Rusya’nın içlerine kadar uzanmıştır. Bu bölgelerle arasındaki sınırları netleştiği zamanlarda bile Akdeniz uygarlığının üzerinde daima farklı gelenekler rol oynamış ve ondan çok şey almıştır.

Bu uygarlık zaman içinde çeşitlenmiştir. Evrimin büyük güçlerini kendi öncelilerinden çok daha fazla dışa vurur. Gelip geçici siyasi biçimler ve deneyler Akdeniz uygarlığında büyük bir çeşitlilik gösterirken önceki uygarlıkların kurumları yaşadıkları önemli siyasi değişimlere rağmen temelde sağlam kalmıştır. Dinde ve ideolojide diğer gelenekler şiddetli değişimler ve kırılmalar gösterme eğilimini taşımazken, yani uygarlık ve din esas itibariyle birlikte yaşar ve ölürken, Akdeniz uygarlığı doğal paganizmle başlar. Ayrıca ilk küresel din haline gelecek olan Museviliğin devrimci şekli Hristiyanlığa yenik düşer. Bu çok büyük bir değişimdir ve bu uygarlığın imkânlarını geleceği etkileyecek bir şekilde dönüştürür.

Kristalleşmesini sağlayan bütün güçler içinde en temel olanı uygarlığın doğduğu yer olan Akdeniz Havzası’dır. Burası hem toplayıcı bir bölge hem de kaynaktır; akımlar kolayca eski uygarlıkların topraklarından buraya doğru akmış ve bu merkezi birikimden tekrar geldikleri yerlere ve barbar topraklara geri dönmüşlerdir. Her ne kadar çok geniş olsa ve çok çeşitli kavimleri barındırsa da bu birikim genel özellikleri itibariyle iyi sınırlanmıştır. Kıyılarının büyük bir kısmında dar ovalar ve bunların hemen arkasında yükselen sarp tepeler dağ sıralarına bağlanmış ve birkaç önemli nehir havzasıyla bölünmüştür. Kıyılarda yaşayanlar arkalarındaki iç bölge-

den çok önlerine ve denizin ötelere bakma eğilimini göstermişlerdir. Bu durum hepsinin paylaştığı bir iklimle birleşince Akdeniz'in içindeki fikirlerin ve tekniklerin yayılması bu atılımcı haklar için doğaldır.

Romalıların Akdeniz'e *Mare Magnum*, yani Yüce Deniz demelerinin bir nedeni vardır. Akdeniz onların dünyalarının en göze çarpan coğrafi gerçekliği klasik haritaların merkezidir. Yüzeyi kullanmasını bilenler için çok büyük bir birleştirici güçtür ve denizcilik teknolojisi MÖ 500'den itibaren kış mevsimi haricinde bunu mümkün kılacak kadar gelişmiştir. Hâkim rüzgârlar ve akıntılar yegâne araçları yelken veya kürek olan gemiler için kesin rotalar çizmiştir ancak Akdeniz'in her bölgesi su yoluyla ulaşılabilir hale gelmiştir. Sonuç sınırları içinde birkaç dilin konuşulduğu bir sahil uygarlığıdır. Deniz yoluyla malzeme değiş tokuşunun kolaylaştığı ticaret merkezleri ortaya çıkmıştır ancak ekonomi temelde yerel olarak tüketilen buğday ve arpa, zeytin ve üzüm yetiştiriciliğine sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Bu ekonomi için giderek artan miktarda gereken madenler dışarıdan sağlanabilmiştir. Güneyindeki çöller, kıyılardan içerilerde kalmıştır ve muhtemelen Kuzey Afrika binlerce yıl boyunca bugün olduğundan daha zengin bir bölge olmuştur. Bu anlamda çok daha ağaçlık, daha sulak ve çok daha verimlidir. Bu nedenle Akdeniz'in her tarafında aynı türden bir uygarlık ortaya çıkma eğilimini göstermiştir. Afrika'yla Avrupa arasında bizim şimdi varlığını kabul etmiş olduğumuz farklar MÖ 500'den sonrasına kadar var olmamıştır.

Bu kıyı uygarlığının gözlerini uzaklara dikmiş olan insanları yeni bir dünya yaratmışlardır. Büyük vadi uygarlıkları sömürgeleştirmemişler, fethetmişlerdir. Yerel despotların yönetimi altındaki halkları sınırlı amaçlarına ulaşmanın verdiği doyumla kendi içlerine dönmüşlerdir. Daha sonraki birçok toplum, hatta klasik dünyanın toplumları bile aynı şeyi yapmışlardır ancak başlangıçta tempoda ve potansiyelde çok ayırt edici bir değişiklik vardır. Nihayet Yunanlılar ve Romalılar, Rusya'da buğday yetiştirmiş, Cornwall'da kalay işlemiş, Balkanlar'da yol yapmış, Hindistan'ın baharatlarıyla Çin'in ipeğinin keyfini sürmüştür.

Kısmen arkalarında çok büyük bir arkeolojik ve anıtsal miras bırakmış oldukları için bu dünya hakkında çok şey biliyoruz fakat daha da önemli bir neden, yazılı malzemenin bolluğudur. Bu malzeme sayesinde tam bir okuryazarlık dönemine giriyoruz. Daha başka birçok şeyin yanı sıra, tarihin ilk gerçek eserleriyle karşı karşıya geliyoruz. Yahudi halkının kayıtlarıyla bir halkın zaman içinde yaptığı hac yolculuğunun üzerine kurulmuş o kozmik dramının anlatılarıyla karşılaşmak üzere olmamız önemlidir, bu eleştirel tarih değildir. Fakat onlar da bize klasik Akdeniz dünyası yoluyla ulaşmıştır. Hristiyanlık olmasaydı Yahudiliğin etkisi İsrail'le sınırlı kalacaktı. Hristiyanlık sayesinde Yahudiliği temsil eden mitler ve bunların içerdiği

anlamlara dair ihtimaller, eleştirel tarih yazımı diyebileceğimiz bir kavramın henüz dört yüz yıllık olduğu dünyaya zerk edilmiştir. Yine de eski tarihçilerin eserleri en az bunun kadar önemli olsalar da kayıtların sadece minik bir parçasıdır. MÖ 500'den kısa bir süre sonra dramadan destanlara, lirik şiirlerden, tarih ve mizaha kadar ilk büyük ve bütünlüklü edebiyatın varlığıyla karşılaşırız. Fakat geriye çok küçük bir parçası kalmıştır (en büyük trajedi yazarının yüzden fazla oyunundan geriye yedi tanesinin kalması gibi örneğin). Bununla birlikte, bunlar bize bir uygarlığın zihin dünyasına daha önce hiç olmadığı kadar girme imkânını sağlamıştır.

Bu edebiyatın kaynağı olan ve diğerlerinin yanı sıra klasik dünyanın da çok daha uzak köşelerinin öncülüğünü yapan Yunanistan'da bile elbette yazılı kayıtlar tek başına yeterli değildir. Arkeoloji olmazsa olmazdır ama burada çok daha fazla bilgi sağlamasının nedeni, yazılı kayıtların daha öncekilerden çok daha dolu olmasıdır. Bize sundukları kayıtlar çoğunlukla Akdeniz uygarlığının entelektüel açıdan revaçta olan iki diliyle, Yunanca ve Latince yazılmıştır. Bu iki dilden devşirilmiş birçok kelimeyi içinde barındıran günümüzün en yaygın dili İngilizce'nin zamanın içinde varlığını sürdürmüş olması bu uygarlığın ardılları açısından önemini gösteren yeterli bir kanıttır. İnsanoğlu bizim uygarlığımıza bu dillerde yazılmış yazılarla ulaşmış ve bu dillerin içinde yakaladığı niteliklerle “klasik dünya” üzerine konuşabilmiştir.

Bu gayet uygun bir kullanımdır. Bizim, bu kelimeleri türeten insanların gördükleri, içinde yaşadıkları, belki de kısırıldıkları geleneklerin mirasçıları olduğumuzu unutmamamızı sağlamıştır. Başka gelenekler ve uygarlıklar da kendi “klasik” evrelerini yaşamıştır. Bunun anlamı, insanın geçmişin bazı noktalarında gelecek çağları kuracak standartları görmesidir. Daha sonraki dönemlerde birçok Avrupalı, klasik Akdeniz uygarlığının gücü ve görkemiyle büyülenmiştir. Bu uygarlığın içinde yaşamış olan bazıları bizim bu olağanüstülüğe ikna oluş nedenlerimizin dışındaki nedenlerle olsa bile kendi çağlarının olağanüstü olduğunu düşünmüştür. Bu çağ olağanüstüdür; zinde ve kıpır kıpırdır, hem bize standartlar ve idealler, hem de üzerine koskoca geleceklerin kurulacağı teknoloji ve kurumlar sağlamıştır. Temelde Akdeniz mirasına hayran olanların daha sonraları ayırdına varacakları bütünlük, zihinsel bir bütünlüktür.

Kaçınılmaz olarak daha sonraları klasik ideale dair araştırma ve bu idealden yararlanma çabalarında epeyce bir tarihsel tahrifat yapılmış bir kayıp çağ olarak oldukça romantik bir içerik kazandırılmıştır. Bunlar hesaba katılmadığında ve araştırmacıların kuşkucu dikkatleri klasik geçmişe yöneldiğinde bile geriye büyük entelektüel kazanımların çözülmez tortusu kalır. Bu tortu, geri planında Asya'nın büyük imparatorluklarının bulunduğu zihinsel sınırlarımızda yerini bulmuştur.

Zorluklar ve yanlış yorumlama ihtimalleri ne olursa olsun klasik çağların akıllı bir şekilde, belki de daha öncekilerden çok daha fazla tanınmış ve kavranabilmiştir. İsbetle, “Bu,” denmiştir, “havasını bizim soluyabildiğimiz bir dünyadır.”

Bu dünyanın oluşumunda üstünlük Yunanlılarındır ve hikâye de onlarla başlamalıdır. Yunanlılar bu dünyanın dinamizmine, mistik ve esin dolu mirasına bütün halklardan çok daha fazla katkıda bulunmuşlardır. Yunanlıların kusursuzluğu arayışları daha sonraki ulusların kusursuzluk tanımlarını oluşturmuştur. Başarıları abartı değildir. Klasik Akdeniz uygarlığı doğarken Yunanlılar bu sürecin çekirdeği olmuşlardır.

Yunanlılar

Ege'nin üzerine tunç çağından beri çökmüş olan bulutlar, MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında bir miktar aralanmaya başlar. Süreçler ve bazen de olaylar bir şekilde ayırt edilebilir hale gelir. Hatta uygarlık bilinci açısından önemli olabilecek bir iki tarih de göze çarpar. Daha sonraki Yunan tarihçilerinin yazdığına göre, ilk Olimpiyat oyunları MÖ 776'da yapılır. Birkaç yüzyıl sonra ise Yunanlılar yılları, bugün bizim İsa'nın doğumunu baz alarak saydığımız gibi Olimpiyat oyunlarını baz alarak sayacaklardır.

Olimpiyat oyunları ve daha sonraları aynı türden festivaller ve bayramlar için bir araya gelen insanlar aynı kültürü paylaşmışlardır. Bu kültürün temeli ortak bir dildir; Dorların, İyonların, Aeolyalıların tümü de Yunanca konuşmaktadır. Uzun zamandır yaptıkları bir şey daha vardır; dil artık yazılıyor olmasından kaynaklanan bir netlik kazanmıştır, bu çok büyük önem taşıyan gelişme, örneğin Homeros'un eserleri denilen geleneksel sözlü manzumelerin kayıt altına alınmasını mümkün kılmıştır. Elimizdeki en eski Yunan metni MÖ 750 yılından kalma bir testinin üzerindeki yazıttır. Bu yazıt kendini yenileyen Ege uygarlığının Asya'ya ne kadar çok şey borçlu olduğunu gösterir.

Yazıt, Fenike alfabesinden uyarlanarak yazılmıştır. Yunanlılar tacirlerin yurtlarına bu alfabeyi taşımış olduğu tarihten beri okuryazardır. Fenike alfabesi anlaşıldığı kadarıyla karanlık çağların bitiminden sonra Asya'yla ilk ilişki kuran bölgeler olma üstünlüğünü yaşayan Pelopones, Girit ve Rodos'ta kullanılmıştır. Sürecin nasıl işlediği gizemlidir ve bu gizem belki de hiç dağılmayacaktır ama Yunan uygarlığını hızlandıran katalizör bir şekilde Doğu'yla temastır.

İlk Olimpiyatlara katılan Yunanca konuşan insanlar kimlerdir? Her ne kadar onlara ve onlardan gelenlere hâlâ böyle deniyor olsa da o zamanlar Yunanlılar olarak bilinmemektedir; bu isim onlara yüzyıllar sonra Romalılar tarafından verilmiştir. Onların kullanacakları kelime ise "Helen"dir. Bu kelime önce Yunan Yarımadası'ndaki işgalcileri yarımadanın önceki sakinlerinden ayırt etmek için kullanılmış, daha sonra Ege'de Yunanca konuşan bütün halklar bu isimle anılmışlar-

dır. Bu karanlık çağlardan yükselen yeni bir kavrayış ve isimdir, kelime anlamının ötesinde çok daha büyük bir önem taşır. Bu sözcük hâlâ oluşmakta olan ve anlamı her zaman belirsizliğini koruyacak yeni bir varlık bilincini ifade eder. Yunanca konuşanlardan bazıları 8. yüzyılda çoktan yerleşik düzene geçmişler ve kökenleri tunç çağıdaki akınların yarattığı kargaşada kaybolmuştur. Bazıları çok daha yeni gelmişlerdir. Hiçbiri bölgeye Yunanlı olarak gelmemiştir, Ege'nin her yerine yerleşerek Yunanlı olmuşlardır. Dil onlara bir kimlik kazandırmış ve aralarında yepyeni bağlar örmüştür. Hepbirlikte dini ve mistik bir mirası paylaşmışlardır, bunlar Yunan olmanın en önemli bileşenleri, ortak kültürün sürekli ve en öncelikli meseleleri olmuşlardır.

Bu bağlar hiçbir zaman siyasi bir etkinlik taşımamıştır. Yunanlılar, bizim bugün Yunanistan diye tanımladığımız ancak o dönemde bütün Ege'yi kapsayan Yunan tarihinin şekli ve sahnesi nedeniyle birlik oluşturmaya eğilimli olmamışlardır. İlk dönemlerde Minos ve Miken etkilerinin yaygınlığı bunun önünü kesmiştir. Bunun nedeni yılın büyük çoğunluğunda adalarla bunlara yakın kıyılar arasında yolculuk etmenin kolaylığıdır. Yunan uygarlığının ortaya çıkışı daha çok coğrafyasıyla açıklanabilir. Geçmişin de elbette bir anlamı vardır ama Minos Girit'i ve Miken Yunanistan'a, *Anglosakson* İngiltere'nin daha sonraki Büyük Britanya'ya bıraktığından çok daha azını bırakmıştır. Yerleşim, aynı dili konuşan, ekonomik canlılığa sahip ve sadece birbirlerine değil Yakındoğu'daki eski uygarlık merkezlerine de kolayca ulaşabilen toplumların kümelenmesini mümkün kılmıştır.

Tıpkı eski nehir havzaları gibi –ancak farklı nedenlerle– Ege de uygarlığın ortaya çıkması için uygun bir yerdir.

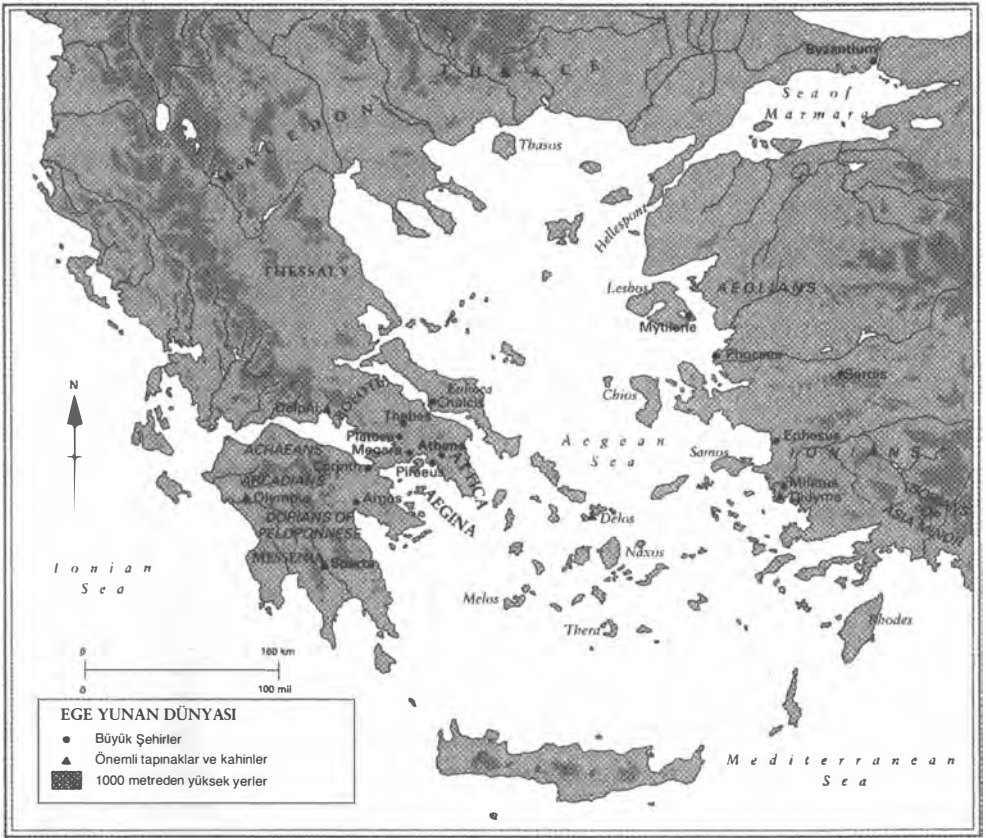
Yunanlılar anakarada bulunan hem fırsatların hem de kısıtlamaların sonucunda yerleşmişlerdir. Sadece çok küçük parçalarda toprak ve iklim uygun koşullarda bir araya gelerek bir tarımsal bolluk şansını sunmuştur. Büyük bir kısmında ekim tarım için kurutulması gereken kayalık veya ağaçlık tepelerle çevrili alüvyonlu ovalara hapsolmuştur. Madenler çok az bulunmaktadır; kalay, bakır veya demir yoktur. Birkaç vadi doğrudan denize inmektedir ve bunların arasında iletişim çok zor sağlanmaktadır. Bunların hepsi bir araya gelmiş ve Attika'yla Peleponnes'de yaşayanların gözlerini, yüzeyinde hareket etmenin karaya nazaran çok daha kolay olduğu denize çevirmelerine neden olmuştur. Aslında birbirlerinden uzaklıkları 40 mil bile değildir.

Bu eğilim, 10. yüzyıl civarında yerleşmeye uygun topraklar üzerindeki baskıyı daha da artıran bir nüfus büyümesiyle yoğunlaşır. Bu durum nihai olarak büyük kolonileşme çağına yol açacaktır. Bu çağın sonu olan 6. yüzyılda Yunanlılar, doğuda Karadeniz'den batıda Balear Adaları, Fransa ve Sicilya'ya ve güneyde de Libya'ya dek Ege'nin ötesine taşarlar. Bu durum büyüyen nüfus baskısından başka güçlerin de devrede olduğu yüzyılların sonucudur. Trakya toprak peşinde koşan ta-

rımcılar tarafından sömürgeleştirilirken başka Yunanlılar da gerek servet birikimi gerekse Yunanistan'da bulunmayan ve ihtiyaçları olan madenlere erişim kolaylığı nedeniyle ticaret yapmak için Doğu Akdeniz'e ya da Güney İtalya'ya yerleşirler. Kimi Karadeniz Yunan şehirleri ticaret için kimi de çiftçilik potansiyeli taşıdığı için kurulmuştur. Ancak Yunan usullerinin ve Yunancanın yayılması için iş başında olanlar sadece tüccarlar ve çiftçiler değildir. Başka ülkelere ait tarihsel kayıtlar bize 6. yüzyıldan itibaren Yunanlı paralı askerlerin bol miktarda bulunduğunu gösterir (Asurlulara karşı Mısırlıların yanında savaşmışlardır). Bu gerçeklerin hepsinin Yunan anavatanına önemli sosyal ve siyasi yansımaları olmuştur.

Yabancı ordulara hizmet etmelerine, birbirleriyle şiddetli kavgalara tutuşmalarına, Boetyalılar, Dorlar ve İyonlar arasındaki geleneksel ve duygusal ayrımlara rağmen Yunanlılar, başka halklardan çok daha farklı olduklarının daima bilincinde olmuşlardır. Bu pratik olarak önemlidir. Örneğin Yunan savaş esirleri kurama göre “barbarlar” gibi köleleştirilemezler. Barbar kelimesi temelde Helenizmin bilincini dışa vurur. Barbarlar dünyanın, herkesin anlayabildiği Yunanca'yı (herhangi bir lehçesini de olabilir) konuşamayan ve Yunanlıların anlayamadığı “bar-bar” sesini çıkaran halklarına verilen isimdir. Yunan yılının birçok şehrin halkını bir araya getiren dini bayramlarına sadece dili Yunanca olanlar katılabilirler.

Din Yunan kimliğinin bir başka temelidir. Yunan Panteonu inanılmaz derecede karmaşık, geniş bir bölgede değişik dönemlerde yaşamış birçok toplum tarafından yaratılmış, akılcı zihinler tarafından bir düzene sokulana kadar genellikle birbirini tutmayan, hatta birbiriyle çelişen birçok mittten oluşan bir amalgamdır. Bazı mitler tıpkı Asya'nın altın, gümüş, tunç ve demir çağları miti gibi dışarıdan ithal edilmiştir. Yerel hurafeler ve inanışlar Yunan dini deneyiminin yatağıdır, fakat bu deneyim tanrıları insanlaştırma eğilimiyle diğer halkların dinlerinden farklıdır. Yunan tanrı ve tanrıçaları bütün doğaüstü duruşlarına ve güçlerine rağmen, dikkat çekecek kadar insandırırlar. Daha çok Mısır'a ve Doğu'ya borçlu olan Yunan mitolojisi ve sanatı, tanrılarını iyi, kötü, erkek ve kadın olarak sunmuştur. Bu tanrılar Asur ve Babil'in canavarlarından veya çok kollu Şiva'dan çok uzaktır. Bu bir dini devrimdir. Tersten bakıldığında insanın tanrılara benzediğini ima eder. Bu Homer'de de belirgindir; Homer belki de bu şekilde Yunan doğaüstü dünyasına herkes kadar bir düzen getirmiş ve popüler kültüre çok fazla yer vermemiştir. Troya Savaşı'nda taraf tutan tanrıları, birbirleriyle rekabet ederken insan davranışlarıyla anlatmıştır, Poseidon *Odyseia*'nın kahramanına düşmanlık beslerken Athena bu kahramanın tarafını tutmuştur. Daha sonra yaşamış bir Yunanlı eleştirmen Homer'e “tanrılara insanlarda bulunan bütün şerefsiz ve edepsiz şeyleri yakıştırıyor, hırsızlık, zina ve hilekârlık” diye söylenmiştir. Tanrıların dünyası daha çok gerçek dünya gibi işleyen bir dünyadır.

İlyada ve *Odyseia* tarihöncesine tuttıkları ışık nedeniyle de çok incelenmiştir ve bu kitaplar geleceği de şekillendirmişlerdir. *İlyada* çok uzun sürmüş efsanevi bir savaşın kısa bir bölümü üzerinedir, *Odyseia*'ysa daha çok edebi karakterlerin en muhteşemi olan Odysseus'un aynı savaştan evine dönerken yaşadıklarını anlatan bir romanı andırır. Bu görünüşte böyledir. Bu iki anlatı da kutsal kitaplarınkine benzer bir önem kazanmışlardır. Eğer ilk nüshaların günümüze kadar gelme oranlarına bakarak karar vermek uygunsa Yunan edebiyatında en sık kopyası çıkarılan eserler bunlar olmuştur. Nasıl bir araya getirildiklerine dair çok fazla tartışma yapılmış ve çok fazla mürekkep harcanmıştır. Büyük bir olasılıkla son hallerini MÖ 700'den çok kısa bir süre önce İyonya'da almış olduklarını biliyoruz. Yunanlılar bu iki destanın yazarına herhangi bir nitelemede bulunmaksızın "şair" demişlerdir (bu onların gözünde yazarın duruşuna dair yeterli bir işarettir) ancak bu iki anlatının iki değişik kalemden çıktığına dair bazı tartışmalar da yapılmıştır. Bizim amacımız açısından tek bir yazar olup olmadığı önemli değildir; esas konu birinin dört yüz yıl

boyunca ağızdan ağıza geçmiş olan bir malzemeyi alıp, bir araya getirerek düzenlemiş olması, böylelikle de bu eserlerin Yunan kahramanlık şiirleri döneminin doruğunu oluşturmaktadır. Her ne kadar 7. yüzyılda yazılı hale getirilmiş olsalar da 6. yüzyıla kadar herkes tarafından kabul görmüş standart bir versiyona rastlanmaz. Bundan sonra ise antik Yunan tarihi ahlakı ve modelleri üzerine başvuru kaynağı olarak görülmüşler ve yazınsal eğitimin temeli olarak kabul edilmişlerdir. Böylece sadece Yunanlılık bilincinin ilk yazılı belgeleri olmakla kalmazlar, klasik uygarlığın temel değerlerini de kapsarlar. Daha sonraları bunun da ötesine geçip İncil’le birlikte Batı edebiyatının kaynağı olacaklardır.

Homer’in tanrıları ne kadar insan olursa olsunlar, Yunan dünyası büyü ve gizeme büyük saygı duymuştur. Büyü ve gizem, kahinler ve kehanetlerde somutlaşarak kendilerini gösterirler. Delfi’deki veya Küçük Asya’daki Didyma’da (Didim) bulunan Apollo kahinlerinin tapınakları hacılık merkezleridir ve saygı gösterilen muamma dolu öğütlerin kaynaklarıdır. Mevsim dönümlerinde mahsülün filizlenmesi ve büyümesi gibi büyük doğal olayları yeniden canlandıran “gizemli” ayinler yapan kültler mevcuttur. Popüler din, yazılı kaynaklar üzerinde etkili olmamıştır ancak “saygın” dinden hiçbir zaman bütünüyle ayrışmamıştır. Bir şeyi akılda tutmak çok önemlidir: Daha sonraki klasik dönemde Yunan seçkinlerinin başarılarını sağlamış olan bu akıldışı zemin çok etkileyicidir, akılcılığın ve mantığın üzerindeki önemi büyüktür; akıldışı olan eski zamanlardan beri hep oradadır, kitabımızın bu kısmının ilgi alanına giren formatif döneme büyük etkisi olmuştur.

Yazılı kayıtlar ve kabul gören gelenek, hiçbir şey kesin olmasa bile eski Yunanistan’ın sosyal ve eğer deyim yerindeyse siyasi kurumlarını da açığa çıkarır. Homer bize kralların ve aristokratların toplumunu gösterir ama resmettiklerinden bir tanesi tarihsel olarak hatalıdır. Kral unvanı bazen kullanılmıştır ve yalnızca bir yerde, her zaman iki kralın olduğu Sparta’da zaman zaman yürürlükte olan gölgeli bir gerçekliktir ancak tarihi dönemlerde, hemen hemen bütün Yunan şehirlerinde iktidar hükümdarlardan aristokratlara geçmiştir. Atina’daki Areopagus Konseyi, birçok yerde görülmüş olan kralın iktidarının gaspedilmesiyle sınırlandırılmış olan yapıya bir örnektir. Bu yönetici seçkinler kökeninde toprağa bağlılardır. Bu konseylerin üyeleri sadece yaşam kaynaklarını değil, savaş liderlerini de belirleyen pahalı silahlar ve atlar için gerekli artı değeri de sağlarlar. Homer bu tür aristokratların krallarının karşısında gözle görülür derecede bağımsız olduklarını gözler önüne sermiştir. Bu muhtemelen Homer’in dönemine ilişkin bir gerçekliği yansıtmaktadır. O sadece aristokratları dikkate almıştır, diğer sosyal ayrışmalara manzumelerinde çok az önem vermiştir. Thersites beyler ve diğerleri arasındaki çok kritik çizgiyi geçtiği için uygun bir şekilde cezalandırılır.

Askeri aristokrasinin kafasını çok meşgul eden cesaret meselesi Yunan kamusal yaşamında süregiden, bireysel olarak kendini öne sürme ve bağımsızlık gibi kavramları açıklayabilir. Akhilleus, Homer'in anlattığı kadarıyla tıpkı herhangi bir ortaçağ baronu gibi huysuz ve alıngan bir kişidir. Bugün bile emsallerinin gözünde nasıl görüldüğü birçok Yunanlı için her şeyden daha önemlidir. Politikaları da bu durumu yansıtmıştır. Klasik çağ boyunca, bireyciliğin işbirliği gerektiren eylemleri zaman zaman engellemiş olması bunu kanıtlamaktadır. Yunanlılar daha küçüğün daha büyük olana bir ölçüde de olsa boyun eğmesini veya rutin hizmeti kabul etmeye gönüllü olmayı gerektirdiği için hiçbir zaman kalıcı bir imparatorluk kuramamışlardır. Bu kötü bir şey olmayabilir ancak bu durum, onca Helenlik bilincine rağmen Yunanlıların kendi anavatanlarında tek bir devlet altında birleşemedikleri anlamına gelmektedir.

İlk şehirlerin aristokratlarının altında hâlâ çok karmaşık olmayan bir toplumun diğer katmanları bulunur. Özgür insanlar ya kendi topraklarında ya da başkalarına ait olan topraklarda çalışırlar. Servet, para, topraktan daha kolay el değiştiren bir form olarak ortaya çıkana kadar hızlı ve kolay bir şekilde el değiştirmez. Homer ölçü değerini *oxen* olarak vermiş ve altınla gümüşü bir değiş tokuş aracından çok armağan verme amaçlı canlandırmıştır. Daha sonra ortaya çıkacak olan ticaretin ve hizmet türü işlerin bayağılık olduğu düşüncesinin arka planı budur. Bu bir aristokratik bakıştır. Bize Atina'da (belki başka yerlerde de) neden ticaretin uzun bir süre, yurttaşlık ayrıcalıklarına sahip olmayan ama kendileri için de hiçbir şey yapmayan Yunan vatandaşlarına hizmet sağlayan yabancıların elinde olduğunu açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Kölelik elbette her ne kadar kurumsal yapısı epeyce belirsiz olsa da mevcuttur. Bu durum tabii ki birçok farklı yoruma müsaittir. Arkaik dönemlerde, Homer'in yansıttığı kadarıyla kölelerin büyük bir çoğunluğu zafer ganimeti olan kadınlardır ancak erkek savaş esirlerinin katledilmesi daha sonra köleleştirilmelerinin yolunu açmıştır. Modern zamanlara ve Romalıları özgü büyük ölçekli sömürge köleliği pek görülmemiştir. 5. yüzyılda özgür Yunanlıların büyük bir çoğunluğunun bir ya da iki kölesi olmuştur ve tahminlere göre Atina'nın en zengin dönemlerinde nüfusunun dörtte biri kölelerden oluşmuştur. Köleler azat edilebilmişlerdir. 4. yüzyılda kölelerden biri önemli bir banker olmuştur. Kölelere iyi davranılmış ve zaman zaman da sevgi duyulmuştur. Bu kölelerden biri olan Ezop büyük bir ün kazanmıştır ancak köleler özgür değillerdir ve Yunanlılara göre bir başkasının iradesine tabi olmak özgür bir insan için kabul edilemez bir durumdur. Yine de bu düşünceyi köleliğe karşı bir eleştiri olarak getirmemişlerdir. Bu duruma şaşırma tarihi bir yanılgı olur. Yunanistan'ın dışındaki bütün dünya da köleliğin hep süregideceği varsayımı üzerine örgütlenmiştir. Kölelik Hristiyanlığa kadar her yerde en yaygın kurumlardan biri olmuş ve hâlâ da yok olmamıştır. Bu durum herhangi bir yoruma gerek

olmayacak kadar ortadadır. Yunanlılar tarafından da kabul görmüştür. Kölelerin onlar için yapmadığı bir iş yoktur, tarımsal emekten eğitime kadar (kullanmakta olduğumuz pedagog kelimesi özgün şekliyle, özgür doğmuş çocuğu okula götüren köle anlamına gelmektedir) her yerde kullanılırlar. Ünlü bir Yunan filozof daha sonraları bu durumu, bazı insanların aydınlanmış insanlara hizmet edecek yeteneklerle donatılmış oldukları için köleliğe doğuştan eğilimli olduklarını söyleyerek haklı çıkarmaya çalışacaktır. Modern kuşaklar için bu çok etkileyici bir sav değildir ancak Yunanlıların insan ve doğa üzerine düşünceleri bağlamında bakıldığında bir önyargının rasyonalize edilmesinden daha fazla anlam taşımaktadır.

Kölelerin bir kısmı, yabancı uyruklularınsa tamamı Yunanlıların, uygarlığın Ege'de yeniden ortaya çıkmasından çok sonraları bile etkilenmeye devam ettikleri Yakındoğu'daki birçok kanaldan akmıştır. Homeros *demiourg*oslerden, Helen şehirlerine sadece teknik becerilerini değil, başka ülkelerin motifleriyle tarzlarını da taşımış olan zanaatkârlardan söz etmiştir. Daha sonraları Yunanlı zanaatkârların Babil'e yerleştiklerini duyarız, Yunan askerlerinin yabancı kralların ordularında paralı asker olarak çalıştıklarına dair birçok örnek vardır. Persler MÖ 525'de Mısır'ı aldıklarında Yunanlılar her iki tarafta da çarpışmışlardır. Bu kişilerden bazıları Ege'ye dönmüş ve birçok yeni fikir ve izlenimi de beraberlerinde getirmiş olmalılardır. Bu arada Asya'daki Yunan şehirleri ve diğer komşuları arasında diplomatik ve ticari ilişkiler her zaman var olmuştur.

Yunanlıların girişimciliği sonucunda yaptıkları günlük alışverişlerin sayısının artması, arkaik Yunanistan'ın kültürüne yapılan yerel ve yabancı katkıları ayırtırmayı çok zorlaştırmıştır. Kışkırtıcı alanlardan biri sanattır. Burada tıpkı Miken'in Asya modellerini yansıtmış olması gibi, Yunan tunç eserlerini süsleyen hayvan motifleri ya da Afrodite gibi tanrıçaların duruşları Yakındoğu sanatını hatırlatır. Daha sonraları Yunanistan'ın anıtsal mimarisi ve heykelleri Mısır'ı taklit edecektir ve Mısır antikaları Naucratis'deki Yunan zanaatkârlar tarafından yapılan nesnelerin tarzını biçimlendirecektir. Her ne kadar son ürün, yani Klasik Yunanistan'ın olgun sanatı özgün olsa da kökleri çok ötelere, 8. yüzyılda Asya'yla arasındaki bağların yenilenmesine kadar gider. Bir solukta betimlenmesi mümkün olmayan şeyse 6. yüzyılda başlamış olan kültürel etkileşim sürecinin birbirini izleyen ama yavaş yayılışının iki yönlü oluşudur, Yunanistan bu tarihten itibaren hem öğrenci hem de öğretmendir. Örneğin dünyanın en zengin adamı olan efsanevi Kral Krezüs'ün Lidya'sı, kendisine haraç veren Yunan şehirleri tarafından Helenleştirilmiştir; sanatını Yunanlılardan almış, hatta belki daha da önemlisi Yunan alfabesini de dolaylı olarak Frigyalılardan sağlamıştır. Asya böylece verdiklerini geri almıştır.

MÖ 500'den epey önce bu uygarlık öylesine karmaşık bir hale gelmiştir ki tam olarak neyin ne zaman olduğunu gözden kaçırmak isten bile değildir. Çağdaşları-

nın standartlarına göre eski Yunanistan çok hızla değişen bir toplumdur. Bu değişikliklerden bazılarını görmek diğerlerine nazaran daha kolaydır. 7. yüzyılın sonuna doğru ortaya çıkan önemli bir gelişme daha çok doğudaki Yunan şehirlerinden başlayan ikinci ve daha önemli bir kolonileşme dalgasıdır. Koloniler Yunanlıların kendi vatanlarındaki tarımsal güçlülere ve giderek artan nüfus baskısına karşı buldukları bir çözümdür. Bunu ticaretteki hızlı artış izlemiştir. Yunan olmayan dünyayla ticaret kolaylaştıkça yeni ekonomik ilişkiler ortaya çıkmıştır. Bunun kanıtlarından bir tanesi gümüş dolaşımındaki artıştır. İlk gerçek madeni parayı basanlar Lidyalılar olmuştur –standart ağırlıkta ve damgalı sikke– ve 6. yüzyılda para hem iç hem de dış ticarete yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Paranın kullanımına sadece Sparta direnmiştir. Uzmanlaşma, Yunanistan’daki arazi kıtlığına karşı makul bir cevap olmuştur. Çömlekçilik ve yağcılıkta uzmanlaşan Atina bu malları büyük miktarlarda dışarı satarak ihtiyacı olan tahılın ithalatını garanti altına almıştır; Chios (Sakız Adası), yağ ve şarap ihraç etmiştir. Bazı Yunan şehirleri yabancı buğdaya, özellikle de Mısır ve Karadeniz’deki Yunan şehirlerinden gelenlere daha bağımlı hale gelmişlerdir.

Ticari büyüme toprağın tek önemli servet kaynağı olmaktan çıktığı anlamına gelmesinin yanı sıra statü sağlamak açısından çok önemli olan toprakları alabilecek daha fazla kişinin ortaya çıkması anlamına da gelmektedir. Bu durum hem askeri hem de siyasi alanda bir devrim başlatmıştır. Antik Yunanlılar için ideal savaş durumu teke tek muharebedir. Bu, savaşçıların aristokratlardan oluştuğu bir toplum için gayet doğal bir durumdur. Aristokratlar savaş alanına at üstünde veya yayan olarak çıkar ve kendi eşitleriyle dövüşmekte, bu arada daha aşağı nitelikte olup daha az silahlanmış olanlar da onlar için tezahürat etmektedir. Yeni zenginler daha iyi bir askeri araç olan zırhları ve silahları karşılayabilecek durumdadır, ağır silahlı piyadeler olan “hoplit” tümenleri iki yüzyıl boyunca Yunan ordularının omurgasını oluşturmuş ve onlara üstünlük sağlamıştır. Bu tümenler, bireysel gözüpekliliğin yerini alan disiplinli bir uyum sayesinde üstün geleceklerdir.

Hoplit, toga giymekte, göğüs zırhı kuşanmakta ve bir kalkan taşımaktadır. Ana silahı fırlatmadığı ama göğüs göğüse çarpışma sırasında karşısındakine sokmak ve saplamak üzere taşıdığı mızraktır. Göğüs göğüse çarpışmayı, savaşa asıl etkiyi yapan mızraklı alayların saldırısı izlemektedir. Bu tür taktikler, görece düz zeminlerde işlemektedir ama bu tür zeminler Yunan savaşlarında genellikle çekişmeye neden olmaktadır. Vadi tabanlarında yer alan ve ekinlerin çoğunun ekildiği bu küçük ovaların müsaderesi Yunan şehirlerinin dayanağı olan tarımın harap olmasına neden olabilmektedir. Böyle bir arazide hoplitler kitle halinde hücum etmekte, düşmanı bu saldırının etkisiyle püskürtmeye çalışmaktadırlar. Güçleri tamamen disiplinli bir birlik olarak davranmaya bağlıdır. Bu durum hem hücumun etkisini en yüksek

noktasına çıkarmakta hem de bunu izleyen sıralar halinde dizilerek savaşmaları muharebede üstün gelmelerini sağlamaktadır, çünkü her hoplit yanındaki komşusunun sağ elinde tuttuğu kalkanın korumasına güvenmektedir. Düzgün bir hat oluşturmak bu nedenle çok önemlidir. Özellikle Spartalılar bu tür bir muharebeden önce ön hazırlıkları yapmaları ve muharebe başladıktan sonra da bir grup olarak birlikteliklerini sıkı sıkı korumalarına dair becerileriyle hayranlık uyandırmışlardır.

Hep birlikte hareket edebilme yeteneği yeni savaş düzeninin özüdür. Her ne kadar savaşlara katılanların sayısı artmış olsa da Yunanlıların Asya ordularına karşı üç yüz yıl sürmüş başarılarının göstermiş olduğu üzere sayıların çok fazla bir önemi yoktur. Disiplin ve taktik beceriler çok daha fazla önem kazanmaya başlamış ve bu özellikler bir tür düzenli savaş eğitiminin yanı sıra savaşçı grubun sosyal anlamda genişlemesini de beraberinde getirmiştir. Böylece çok daha fazla sayıda insan tatbiki eğitim verme anlamında neredeyse tekel haline gelmiş bir kurumun gücünü paylaşmak üzere ordulara katılmıştır.

Bu durum, o yıllara özgü yegâne önemli icat değildir. Bundan sonra Yunanlılar politikayı icat etmişlerdir. Kamusal bir mekânda, ortak kaygılar temelinde muhtemel seçenekleri tartışmak fikri onlara özgüdür. İcat ettikleri şeyin büyüklüğü bugün hâlâ konuştuğumuz dillerde yaşamaktadır. “Politika” ve “politik” sözcükleri Yunanca şehir anlamına gelen “*polis*” sözcüğünden derlenmiştir. *Polis* Yunan yaşamının iskeletidir. Yalnızca insanların ekonomik nedenlerle aynı yerde yaşaması anlamına gelmez. Bu durum kendisini bir başka Yunan özelliğinde gösterir: Atina şöyle yaptı, Teb böyle yaptı diye konuşmazlar, Atinalılar ve Tebliler diye konuşurlar. Bu gayet sert bir ayrım olabilir ama *polis* – ya da daha uygun deyişle şehir devleti– bir topluluk, aynı çıkarları ve ortak amaçları paylaşan insan bilincinin vücut bulmuş şeklidir.

Böyle bir kolektif anlaşma şehir devletinin özüdür. İçinde yaşadıkları kurumları beğenmeyenler başka yerlerde kendilerine alternatifler arayabilirler. Bu durum hem yüksek düzeyde bir bağlılığı hem de aynı zamanda daralmayı getirir. Yunanlılar hiçbir zaman yerel otonomi (bir başka yunanca kelime) duygusunu aşamamışlar ve böylelikle şehir devleti görünüşte hep savunmasız ve güvensiz olmuştur. Bu durum giderek koruyucu tanrıların, bayramların ve yaşayanları geçmişe bağlayarak onları gelenekler ve yasalar konusunda eğiten litürjik dramaların oluşmasına neden olmuştur. Bunlar böylece, yaşayan ve kuşaklara yayılan yaşayan organizmalar haline gelmiştir. Bu durumun kökeni, hoplitlerin disiplin ideallerine, komşularına karşı omuz omuza duran insanlara ve ortak bir davayı savunmak için birbirlerine güvenmeye kadar gider. Eski zamanların yurttaşlar topluluğu –bu, deyim yerindeyse politik açıdan etkili toplumun gövdesini oluşturur– hoplitlere bağlıdır. Hoplitler,

şehir devletinin varlığını sürdürmesi için gerekli savunma görevini yerine getirmek için saflarda yerini alabilenlerden oluşmaktadır. Bu yüzden daha sonraki dönemlerde yaşamış olan Yunanlı reformcularının siyasi kutuplaşmanın sonuçlarından kaygılandıkları dönemlerde, *polis*in istikrarlı ve yerleşik yapısını sağlamak için hoplit sınıfından medet ummuş olmalarına şaşmamak gerekir.

Şehir devletlerinin kökleri başka bazı gerçeklere de dayanmaktadır: Coğrafya, ekonomi ve akrabalık. Buralarda yaşayanların büyük bir kısmı Miken döneminde kurulmuş çok eski bölgelerde büyümüştür, diğerleri ise daha yenidir ama şehir devletlerinin hemen hemen hepsi yaşamak için gerekli maddeleri kıtı kıtına üretebildikleri dar vadilere yerleşmiştir. Bir iki tanesi şanslıdır. Örneğin Sparta geniş bir ovada kurulmuştur. Bir iki tanesi özellikle sorunludur: Attika toprakları verimsizdir ve bunun sonucu olarak Atina, yurttaşlarını doyurmak için tahıl ithal etmek zorundadır. Lehçe farklılıkları, dağların ayırdığı şehirlerde komşulardan uzak yaşamaktan kaynaklanan bağımsızlık duygusunu daha da pekiştirmiştir. Bu duygunun içinde, büyük kamusal kültlerin içinde yaşamakta olan ortak bir kabilesel kökenden gelme duygusu korunmuştur.

Bu güçler tarihi dönemlerin başından beri hem bir topluluk duygusunu hem de, esas itibarıyla Yunanlıların şehir devletlerinin ötesine geçmelerini engelleyen bağımsızlık duygusunu yaratmıştır; kurulmuş olan bir iki birlik ve konfederasyon çok büyük bir önem taşımaz. Şehirde, vatandaşların şehir hayatıyla ilişkileri bize aşırı gelecek kadar yakındır ancak ölçeği nedeniyle şehir devleti ayrıntılı bir bürokrasiye gerek olmadan yaşayabilmıştır. Vatandaşların sayısı her zaman şehrin gerçek nüfusundan daha az olduğu için bu kişiler bir alanda kolayca toplanabilmıştır. Bir şehir devletinin kesin bürokratik işlemler düzeni oluşturması beklenmemiştir, bu zaten muhtemelen var olan kurumların kapasitesini aşan bir durumdur. Eğer bize kalan kayıtların çokluğu nedeniyle en iyi bildiğimiz şehir olan Atina'dan yola çıkacak olursak, yürütme, yargı ve yasama arasındaki ayrım bizim ortaçağ Avrupa'sından bildiğimiz gibi değildir. Herhangi bir yürütme kararı bir mahkeme tarafından yasa olarak kabul edilebilmektedir. Mahkemeler biçimsel anlamda sadece vatandaş meclislerinin bir parçasıdır.

Bu meclislere üyeliğin ölçüsü ve niteliği devletin yapısal karakterini oluşturmaktadır. Bu durum aşağı yukarı, yargıçların veya mahkemelerin gündelik kararlarının otoritesine bağlıdır. Sürekli devlet memurluğu türünden bir şey yoktur. Şurası bir gerçektir ki bu tür konuları genelleştirmek hâlâ epeyce risklidir. Yüz elliden fazla şehir devleti bulunmaktadır. Bizse bunların büyük bir çoğunluğu hakkında hiçbir şey bilmiyoruz: Bildiklerimizin büyük bir çoğunluğu pek azına ait. Şurası açık ki işlerini yürütmek açısından bu devletlerin aralarında önemli farklılıklar vardı; MÖ 4. yüzyılda Aristoteles, şehir devletlerinin yapılarından oluşan büyük bir koleksiyon yapmıştı ve bir siyaset bilimcisinin gözüyle bakıldığında, aralarında kayda değer farklar bulunuyor olmasının dışında incelenecek fazla bir şey bulunmamak-

tadır, bir iki tanesiyle ilgili oldukça iyi bilgilere sahip olmamıza rağmen olup bitenlerin ayrıntılarını ayırt etmek oldukça zordur.

Siyasi formların tarihi açısından kökler genellikle, tıpkı Hengist ve Horsa'nın öyküsünün İngiltere tarihçileri açısından taşıdığı bilgilendirici değere benzer şekilde efsanelerin içine gömülüdür. Homer bile şehir devletleri konusunda pek yarıdımıcı değildir; bunlardan hemen hemen hiç bahsetmez çünkü onun konusu savaşçı kesimdir. Fakat tarihsel çağın şafağı söktüğünde aristokrasi tarafından yönetilen şehir devleti oradadır. Daha önce değindiğimiz gibi, geçirdiği evrimin kaba hatlarını belirleyen güçler mevcuttur. Yeni bolluk yeni insan demektir ve bu yeni insan vatandaşlığa kabul için halihazırdaki seçkinleri sıkıştırmaktadır. Kralların ayağını kaydıran aristokrasiler artık düşmanlık ve saldırı nesneleri haline gelmiştir. Yeni insan, onları geleneksel çıkarlara daha az saygılı yönetimlerle değiştirmek arayışı içindedir. Bu arayışın sonucunda Yunanlıların tiran adını verdikleri hükümdarlar çağına girilir. "Tiran" kelimesine daha sonra yüklenen anlamlar o zamanlar mevcut değildir; tiranların çoğu iyi ve hayırlı despotlardır. Toprak üzerinde oluşan baskı yüzünden yoğunlaşmış olması muhtemel yeni bir kriz nedeniyle çıkmış olan sosyal çatışmaların ardından barış sağlamışlardır. Barış ekonomik büyümeyi getirmiş, tiranlar birbirleriyle kurmuş oldukları iyi ilişkilerin tadını çıkarmışlardır. 7. yüzyıl tiranların altın çağıdır fakat bu kurum çok uzun ömürlü olmamıştır. Sadece birkaç tanesi iki kuşak kadar sürmüştür. 6. yüzyılda hayatın akışı hemen hemen her yerde ortak yönetimlere doğru dönmüştür; oligarşiler, anayasal hükümetler, hatta ana hatları yeni beliren demokrasiler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Atina olağanüstü bir örnektir. Attika fakir olmasına rağmen yeterli toprağa sahip olduğu için Atinalıların diğer şehir devletlerini koloni kurmaya iten hareketlerden kaçması çok uzun bir süre mümkün olmuştur. Ekonomisi başka açılardan da çok eskilerden başlayarak özel bir canlılık gösterir; 8. yüzyıldan kalma çömleklerde Atina'nın ticari ve sanatsal lider olduğu açıkta ortadadır ancak 6. yüzyılda Atina da zengin ve yoksul arasındaki mücadelenin alanı haline gelir. Çok geçmeden ef-sanevi yasa koyucu Solon, borçluların zengin tefeciler tarafından köleleştirilmesini yasaklar (borçluların artık bir emek gücü olmaktan çıkması önde gelenlerin menkul köleliğe olan bağımlılıklarını artırır). Solon çiftçilerin uzmanlaşmasını da teşvik eder. Yağ ve şarap (ve bunların içine konduğu kaplar) Atina'nın başlıca ihraç kaynağı olur, tahıl ise içeride tutulur. Bunlarla aynı anda yapılan (Solon'a atfedilen) bir dizi reform sayesinde eski toprak sahibi sınıfla yeni zenginleşenler eşitlenir ve bütün yurttaşların katıldığı *ecclesia* denen yeni genel meclis kurulur.

Bu yenilikler, Atina içindeki bölünmeleri bir anda ortadan kaldırmaz. Tiranlar çağı, sonuncu tiranın MÖ 510'da kovulmasıyla son bulur. Bunun sonucu her ne kadar bünyesinde en çok köleyi barındıran bir devlet olsa da Yunanistan'daki en

demokratik yönetimi sağlayacak kurumların işletilmesi olacaktır. Bütün siyasi kararlar, ilkel olarak *ecclesiada* çoğunluğun oyuyla alınmaktadır (önemli yargıçlar ve komutanlar da bu yolla seçilmektedirler). Yurttaş birlikleri şeklindeki örgütlenmelerin yaptığı ustaca düzenlemeler, kent sakinlerinin çiftçilere veya tüccarlara karşı tavır almaları gibi bölünmelerin önüne geçmiştir. Bu refah dolu, muhteşem bir çağın başlangıcıdır. Atina bu çağda bilinçli bir şekilde kendisini aşan ve bütün Yunanlılara bir şeyler vaadedenden festivallerin ve kültürlerin yurdu haline gelir. Bu, lider olmaya soyunmaktadır.

Atina'yla en büyük rakibi Sparta arasındaki zıtlıklar da bunlardır zaten. Sparta baskıları, Atina'nın tersine kurumlarını uyumlu hale getirerek değil değişime karşı direnerek karşılar. Sparta soruna en muhafazakâr çözümleri getirmiştir. Bu çözümler içeride katı bir disiplin dışarıda ise toprak talebini karşılayabilecek komşularını işgaldır. Bu durumun ortaya çıkan en eski sonuçlarından biri fosilleşmiş sosyal yapıdır. Sparta öylesine geleneklerine bağlıdır ki efsanevi yasa koyucu Lycurgus'a bile kendi koyduğu yasaları yazılı hale getirmesi yasaklanmıştır. İçeride ise kız erkek demeden bütün gençlik sürekli bir eğitime tabi tutulmuştur.

Sparta'da tiran yoktur. Yürütme görevi, yaşlılardan oluşan bir konseyle bunlara liderlik eden “ephorlar” denilen beş yargıçla sağlanır, hanedandan gelen iki kral da askeri gücü elinde tutar. Bu oligarklar kararlarını Spartalılar meclisine onaylatırlar (Herodot'a göre bu meclis 5. yüzyılın başında beş bin kişiden oluşmaktadır). Yani Sparta, bütün antik yazarların üzerinde birleştiği gibi kökleri hoplit sınıfına dayanan çok geniş bir aristokrasiye sahiptir. Toplum tarıma bağlı kalmıştır ve bir tüccar sınıfının oluşmasına izin verilmemiştir. MÖ 600 civarında Yunanistan'ın tamamında para kullanılmaya başlanmışken Sparta buna karşı durmuş ancak sadece içeride para yerine geçen demir kullanılmasına izin vermiştir. Spartalılar 4. yüzyıla kadar altın ve gümüş kullanmamışlardır. Sparta, kolonizasyon hareketinin de karşısında durmuş ve bu türden sadece tek bir girişimi olmuştur.

Bu durum daha sonra püritenler tarafından hayranlıkla karşılanacak olan bir askeri eşitlikçiliği ve gayet manidar, iyi günde kötü günde birlikte olunulan, eski moda ve yüce gönüllü bir yatılı okul anlayışını amaçlayan bir atmosfer yaratmıştır. Her ne kadar geçen zaman ve kralların tutumları bu pratiği yumuşatsa da, Spartalılar refah ve rahatlık konusunda çok az fikir edinmişlerdir. Klasik çağlara gelene kadar farklı giyinmekten kaçınmışlar ve toplu halde yemek yemişlerdir. Yaşam koşulları, askeri erdemleri ve katı disiplinleri daha sonraları kullanılan ve idealleştirildiğini yansıtan “Spartalı” kelimesinin tam anlamını verir. Ayrıntılar tuhaf olduğu kadar adamakıllı rahatsız edicidir. Evlilik töreni sırasında örneğin gelinin saçları kırılmakta ve kendisine erkek elbiseleri giydirilmektedir. Bunu bir temsili tecavüz izlemektedir, düğünden sonra çift bir arada kalmamaktadır. Damat, arkadaşlarıyla

birlikte erkek yurdunda yaşamaya ve yemeklerini onlarla birlikte topluca yemeye devam etmektedir. Spartalıların diğer Yunan devletlerine dadı ihraç etmiş olması ilginçtir (daha sonraki paralellikler okurun dikkatini çekecektir). Söz edilebilecek bir sanatsal veya kültürel başarısı yoktur ve iç politikası hâlâ gizemini korumaktadır.

Sparta politikası muhtemelen Sparta'nın en ağır sorunu olan yurttaş birliği ve diğerleri arasındaki bölünmüşlük nedeniyle basitleştirilmiş veya bastırılmıştır. Sparta Devleti'nde yaşayanların büyük bir kısmı yurttaş değildir. Bunların bazıları özgürdür ama büyük bir çoğunluğu serf benzeri işçiler olan, toprağa bağlı, Sparta'lıların toplu yemeklerinde tüketilen gıdayı üretmekle görevli özgür köylülerle birlikte çalışan helotlardır. Helotlar köken olarak Dor istilası sırasında köleleştirilmiş yerli nüfustur ama bunlar tıpkı daha sonraki serfler gibi toprağa bağlı kalmışlar ve daha sonra toprak sahipleri tarafından taşınır mallar olarak kullanılmışlardır. Sayıları daha sonraki fetihlerle ve hepsinden öte 8. yüzyılda, üç yüz yıldan fazla bağımsız bir devlet olarak yaşamış ve daha sonra Yunan tarihinden kaybolmuş bağımsız bir devlet olan Messenia Ovası'nın ilhakıyla daha da şişmiştir. Bunun sonucunda, Spartalıların üstüne bir kara bulut gibi çöken helot isyanı korkusu sarmıştır, buna diğer Yunanlılar da değinmişlerdir. Bu durum Spartalıların diğer devletlerle olan ilişkilerini sakatlamıştır. Ordunun yokluğunun içeride bir isyanı kıskırtacağı korkusuyla ordu dışarı gönderilmemiştir. Sparta, içerideki düşmandan daima korkmuş ve tetikte olmuştur.

Sparta ve Atina, 5. yüzyılda ölümcül bir kavgaya tutuşurlar ve bu durum antik Yunanistan'ın siyasal dünyasının kutuplaşmasına yol açar. Bu iki devlet de elbette var olan yegâne modeller değildir ve Yunanlıların başarılarının sırlarından biri bunun içinde yatar. Bu başarı, dünyanın o tarihe kadar gördüğü en büyük politik deneyim ve bilginin zenginliğidir. Bu deneyim, insanların zihnini o tarihe kadar meşgul etmiş olan yasa, görev ve zorunluluklar gibi büyük sorunlarla ilgili ilk sistematik düşünceleri sağlayacak, bunların koşulları ilk kez klasik çağ Yunanlıları tarafından oluşturulacaktır. Preklasik dönemlerde, bu temalar üzerinde yapılmış herhangi bir spekülasyon neredeyse yoktur. Adetlerin ağırlığı ve yerel deneyimlerin sınırlılığı bu durumu açıklamaya yeterlidir.

Şehir devletleri, Yunanlıların paylaştığı ortak miras ve deneyimdir ama ticaret sayesinde kurdukları bağlantılar ve kendilerine ait bazı yerleşimlerde gördükleri nedeniyle başka türde siyasi örgütlenmelerin varlığından da haberdarlardır. Yunan dünyası, çatışmaların olağan sayıldığı sınır bölgelerine sahiptir. Batıda ilk başlarda önlerinde hemen hemen sınırsız bir yayılma imkânı görünse de bu dikkat çekici ilerlemeye MÖ 550 civarında Kartaca ve Etrüsk güçleri tarafından son verilmiştir. İlk yerleşimler –bunlar yine Minosluların veya Mikenlerin yüzyıllar önce kullanmış oldukları yerlerdi– bu şehirlerin kuruluşunda ticaretin en az tarım kadar önem-

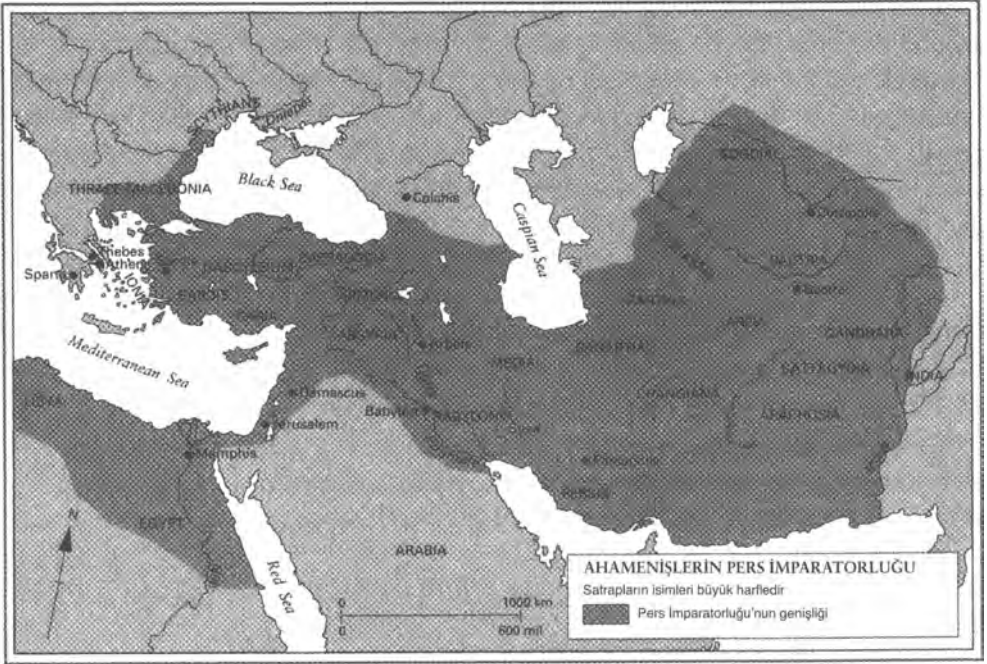
li olduğunu gösterir. Bu yerleşimlerin içinde asıl güçlü olanlar daha sonra klasik çağlarda Magna Graecia olarak anılacak olan Sicilya ve Güney İtalya'dır. Bu kolonilerin en zengini olan Siraküza, Korintliler tarafından MÖ 733 yılında kurulmuş ve batıdaki en üstün Yunan Devleti haline gelmiştir. Sicilya'daki en iyi liman bu devlete aittir. Bu kolonyal bölgenin ötesinde, Korsika'da ve Güney Fransa'da (Sonradan Marsilya olacak olan Massilia) yerleşimler kurulmuş ve aynı zamanda bazı Yunanlılar Orta İtalya'ya geçmiş Etrüskler ve Latinler'in arasında yaşamışlardır. Yunan mallarına İsveç kadar uzak bölgelerde rastlanmış ve 6. yüzyılda Bavyera'da Yunan tarzı tahkimatlar görülmüştür. Daha hafif etkileri saptamak zordur ancak bir Romalı tarihçi, Yunan örneğinin daha sonra Fransa'yı oluşturacak barbarları uygarlaştırdığını ve Yunanlıların bu barbarlara sadece tarlalarını düzlemeyi değil üzüm yetiştirmeyi de öğrettiklerini yazmıştır. Eğer böyleyse, bolluk ve refah Yunan ticaretine çok şey borçludur.

Bu canlı yayılış görüldüğü kadarıyla Fenikelilerin kıskançlığını ve taklitçiliğini uyandırmıştır. Fenikeliler Kartaca'yı kurmuşlar ve Kartacalılar Batı Sicilya'nın eteklerini kuşatmışlardır. En sonunda Yunanlıların İspanya'yla ticaret yapmasını engellemeyi başarmışlardır fakat Yunanlı yerleşimcileri Sicilya'dan atmayı, Etrüsk'lerin İtalya'dan atmayı başaramadığından fazla başaramayacaklardır. Syracusalıların Kartaca ordusuyla karşılaştıkları tayin edici savaş MÖ 480'de yapılacaktır.

Bu tarih Yunanlıların Asya'yla ilişkilerinde daha da büyük bir önem taşır. Küçük Asya'daki Yunan şehirleri komşularıyla sık sık ihtilafa düşmektedir. Zenginlikle bir efsane haline gelmiş olan Lidya Kralı Krezüs'e haraç ödedikleri için en çok Lidyalılardan çekerler. Yunanistan daha önce Lidya'yı büyük ölçüde etkilemiştir. Krezüs'ün öncellerinin bazıları Delfi'deki tapınağa adaklar göndermektedirler ancak artık Lidya'nın Helenleştirilmesi derhal bir kenara bırakılmalıdır çünkü çok daha haşmetli bir düşman doğuda uzanmaktadır: Bu, Pers İmparatorluğu'dur.

Yunanlıların Perslerle mücadelesi, Yunanistan'ın ilk dönem tarihinin doruk noktası ve klasik çağının başlangıcıdır. Yunanlılar Perslerle giriştikleri uzun mücadele boyunca o kadar çok şey yapmışlardır ki tarafların arasındaki birçok bağı gözden kaçırmak çok kolaydır. Peloponnes'e saldıran Pers filolarında –ya da daha küçük bir boyuta indirirsek Pers ordularında– daha çok İyonya'dan gelmiş olan binlerce Yunanlı hizmet etmektedir. Kiros, Yunanlı taş ustaları ve heykeltıraşlar tutmuştur ve Darius'un doktoru Yunanlıdır. Yunanlıların krallarına tanrı gibi muamele eden bir ülkeye duydukları tiksinti ne olursa olsun, savaş muhtemelen düşmanlığı beslediği kadar yaratıcılığı da beslemiştir.

Savaşın kökenleri, Akamenidlerin yönetimleri altındaki Perslerin büyük yayılmasında yatar. MÖ 540 civarında, Persler Lidya'yı yıkarlar (bu, Delfi kahinlerinin söylediklerinin tedbirsizce yorumlanmasıyla saldırıya kalkışan Krezüs'ün sonunu getirecektir. Kehanete göre Krezüs, eğer Perslerle savaşa girişirse büyük bir impara-

torluğu yıkacaktır ancak kehanet bunun hangi imparatorluk olduğunu söylemez). Bu durum Perslerle Yunanlıları karşı karşıya getirir; her yerde Pers fetihlerinin dalgası sürmektedir. Persler Mısır'ı aldıklarında buradaki Yunanlı tüccarların çıkarlarına zarar verirler. Daha sonra Persler Avrupa'ya geçerler ve Makedonya'nın batısına kadar bütün sahil şehirlerini işgal ederler; Tuna'yı geçtiklerindeyse yenilirler ve kısa bir süre içinde İskitler tarafından geriletilirler. Bu noktada bir duraksama meydana gelir. Daha sonra, 5. yüzyılın ilk on yılında Asya'daki Yunan şehirleri, Darius'un İskitler tarafından yenilgiye uğratılmasının verdiği cesaretle Pers hükümrânlığına karşı başkaldırırlar. Yunan anakaradaki şehirlerden bazıları onlara yardım etmeye karar verirler. Atina ve Eretria İyonya'ya bir filo gönderir. Birbirini izleyen saldırıların sonucunda Yunanlılar, Lidya'nın eski başkenti ve Pers İmparatorluğu'nun batı satrapının oturduğu şehir olan Sardis'i (Sard) yakarlar. İsyan bastırılır ve Yunan anakaradaki şehirler öfkeli bir düşmanla karşı karşıya kalırlar.

Eski dünyada işler genellikle çok hızlı yürümemekte ve geniş bir alana yayılan seferlerin hazırlığı hâlâ çok zaman almaktadır ancak İyonya isyanı bastırılır bastırılmaz Persler Yunanlılara karşı bir filo gönderirler. Filo Athos Dağı'nda batırılır. MÖ 490'da yapılan ikinci bir seferde Eretria yağmalanır ama bundan sonra Atinalılar Persler'e, adı efsaneleşmiş bir savaşta büyük bir acı yaşatacaklardır: Bu savaş Maraton Savaşı'dır.

Maraton Savaşı her ne kadar Atina'nın zaferi olsa da Perslerle mücadelenin bir sonraki evresinin lideri, karadaki şehir devletlerinin en güçlüsü olan Sparta'dır. Kökleri içeride olan ve asıl amacı Sparta'yı ordusunu dışarı gönderme zorunluluğundan kurtararak şehir devletinin geleceğini garanti altına almak olan Peloponnes Birliği, Sparta'yı ulusal bir lider haline getirmiştir. Persler on yıl sonra tekrar geldiklerinde Filosu'nu güçlendirmiş ve bu sayede birliğin denizdeki hâkim gücünü ele geçirmiş olan Atina dahil bütün şehir devletleri bu durumu kabullenmiştir.

Yunanlılar, Persler tekrar geldiğinde (MÖ 480'de Trakya üzerinden) sayılarının milyonlarca olduğunu söylemişler ve kuşkusuz buna inanmışlardır ama şimdi bakıldığında aslında birkaç yüzbinden fazla değillerdir (buna aralarındaki binlerce Yunanlı dahildir), bu sayı yine de Yunan şehirlerini savunanların karşısında ezici bir çoğunluktur. Pers ordusu kıyı boyunca yavaş yavaş Peloponnes'e doğru ilerler, orduya kanatlarda çok büyük bir filo eşlik etmektedir. Yunanlılar çok daha iyi silahlandırılmış ve eğitilmiş ağır piyadelerle, Pers süvarilerinin üstünlüğünü ve moralini yerle bir eden arazi gibi avantajlara sahiptirler.

Bu kez en kritik savaş denizde yapılacaktır. Bunu bir başka efsanevi bölüm izler, Attika Perslere terk edildikten sonra Sparta Kralı Leonidas ve üç yüz savaşçısı Termofil Geçidi'nde Persleri ağır bir yenilgiye uğratırlar. Yunanlılar Korint boğazına çekilirler, Yunan filosu ise Atina yakınlarındaki Salamis Körfezi'nde toplanır. Zaman bu kez onlardan yanadır. Mevsim sonbahardır, Persleri hazırlıksız yakalayacak olan kış mevsimi yakında bastıracaktır ve Yunan kışları sert geçmektedir. Pers kralı, sayısal üstünlüğünü bir yana bırakarak Yunan filosuyla dar Salamis Körfezinde karşılaşmaya karar verir. Filosu paramparça edilir ve Hellepont'a (Çanakkale Boğazı) kadar çekilir. Ertesi yıl, Pers ordusu Platea'da da yenilir ve Yunanlılar Ege'nin öteki yakasındaki Mycale'de aynı gün bir büyük deniz savaşı daha kazanırlar. Bu Pers Savaşı'nın sonudur.

Yunan tarihinde büyük bir andır bu, belki de en büyüğüdür ve Sparta'yla Atina tepeden tırnağa şan ve şerefe bulanırlar. Bu durumu Asyatik Yunanistan'ın kurtuluşu izler. Yunanlılar için büyük bir özgüven çağının kapıları açılmıştır. Dışarıya doğru yönelişleri, bir buçuk yüz yıl sonra kurulacak olan Makedonya İmparatorluğuyla zirveye ulaşır. Yunanlı olmak bilinci en üst noktasına ulaşmıştır, arkasına dönüp de bu kahramanlık dolu günlere bakan insanlar acaba Yunanistan'ı bir ulus olarak birleştirme fırsatı bütünüyle kaçırılmamış olabilir mi diye düşünmüşlerdir. Belki de her ne kadar 5. yüzyılda sadece birkaç Yunanlı'nın aklına düşmüş olsa da daha sonra Avrupalılar arasında sık sık yaşanacak bir karşıtlığın tohumlarını atacak olan bu durumda yani Asyalı bir despotun özgür Yunanlılar tarafından püskürtülmüş olmasında daha başka şeyler de vardır. Ama mitler, geleceğin gerçekliklerini doğururlar. Asırlarca sonra başkaları, Maraton ve Salamis'e tarihi bir yanılgıyla (anachronistically) bakacaklar ve bu savaşları Avrupa'nın barbarlar karşısında kazandığı birçok zaferin ilki olarak göreceklerdiler.

Yunan Uygarlığı

Perslere karşı kazanılan zafer Yunan tarihinin en muhteşem çağını başlatmıştır. Klasik uygarlığı başlatan başarılar o kadar büyüktür ki bazıları bir “Yunan mucizesi”nden söz etmişlerdir. Fakat bu başarıların arka planında, Yunan uygarlığını koruyan kurum olan şehir devletinin yok olmasıyla sonuçlanan gayet tüketici ve zehirli bir politik tarih vardır. Ayrıntıları epeyce karmaşık fakat öykü kolayca özetlenebilir.

Platea ve Mycale’den otuz yıl sonra Perslerle savaş geride kalmıştır ama ardında çok daha önemli bir konu bırakmıştır: Atina’yla Sparta arasında keskinleşmiş bir rekabet. Kurtuluş sağlandıktan sonra Spartalılar, helotlar yüzünden tedirgin oldukları için kendi yurtlarına dönmüşlerdir. Bu durum Atina’yı diğer devletleri Pers egemenliğinden kurtarmak için baskı yapmak isteyen şehir devletlerinin tartışmasız lideri haline getirmiştir. Delos Birliği denilen bir konfederasyon kurulmuştur ve bu konfederasyon Perslerle savaşmak için ortak bir filo oluşturmuştur, filonun komutanlığı da bir Atinalı’ya verilmiştir. Zaman geçtikçe konfederasyonun üyeleri gemi yerine parasal katkıda bulunmaya başlamışlardır. Bunlardan bazıları Pers tehlikesi geçtiği için para vermeye gönüllü değillerdir artık. Atina bu yükümlülüklerin yerine getirilmesi için müdahale eder ve müdahalesi giderek sertleşir. Örneğin birlikten ayrılmaya kalkışan Naxos kuşatılır. Birlik yavaş yavaş bir Atina imparatorluğuna dönüşmektedir. Birliğin karargâhının Delos’tan Atina’ya alınışı, katkı paylarının Atina’nın amaçları için kullanılışı, Atinalı yargıçların öne sürülüşleri ve önemli bazı hukuksal meselelerin çözümünün Atina mahkemelerine bırakılışı bunun belirtilebilir. Perslerle MÖ 449’da yapılan barış anlaşmasından sonra da her ne kadar varoluş nedeni ortadan kalksa da birlik devam eder. Doruğa ulaştığında, yüz elliden fazla devlet Atina’ya katkı ödemektedir.

Sparta bu süreci başta gayet iyi karşılar, kendi sınırları dışında kalan devletlerin bazı sorumluluklar almış olmasından gayet memnundur. Tıpkı öteki devletler gibi Sparta da değişmekte olan durumun farkına yavaş yavaş varır. Farkına vardığında da Atina hegemonyasının Yunan şehir devletlerinin iç politikasını giderek artan

oranda etkiliyor olmasına karşı harekete geçer. Bu şehirlerin yurttaşları birlik yüzünden bölünmüştür, zenginler, vergi veren yurttaşlar bu katkı payları yüzünden kızgındırlar çünkü fakirler bu payı ödememezler ve yükümlülüklerini yerine getirmek için para bulmak zorunda da değillerdir. Atina müdahale ettiği zaman ise müdahalesinin sonucu bazen devrime yol açmakta ve bunun sonucu da genellikle Atina'nın kurumlarını taklit etme olmaktadır. Atina'nın kendisi de, kendisini şaşmaz adımlarla demokrasi yoluna doğru sürükleyen mücadelelerle uğraşmaktadır. MÖ 460'da kendi içindeki meseleler yatıştır ve diplomatik davranışlarıyla ilgili rahatsızlıklar da ideolojik bir tat alır. Atina'ya karşı duyulan rahatsızlığa başka şeyler de eklenebilir. Atina en büyük ticaret devletidir ve bir başka büyük ticaret devleti olan Korint kendisini tehdit altında hissetmektedir. Boeotalılar Atina'nın saldırıganlığına doğrudan maruz kalmaktadırlar. Böylece Atina'ya karşı oluşmakta olan bir koalisyonun maddi temelleri atılmıştır ve Sparta en sonunda MÖ 460 yılında Atina'ya karşı açılan savaşa katılarak bu koalisyonun lideri olacaktır. On beş yıl süren sonuçsuz savaşları kuşku dolu bir barış izler ancak yaklaşık on beş yıl sonra, MÖ 431'de Klasik Yunanistan'ın belini kırarak olan iç savaş, Peloponnes Savaşı başlar.

Bu savaş duraksamalarla, MÖ 404 yılına kadar, yirmi yedi yıl sürecektir. Bu özünde kara savaşına karşı deniz savaşıdır. Bir tarafta Boeotia, Makedonya (güvenilmez bir müttefikdir) ve Korint, Sparta'nın en önemli destekçileridir; bunlar Peloponnes'i ve Atina'yı Yunanistan'ın geri kalan kısmından ayıran kara kuşağını tutarlar. Atina'nın müttefikleri ise Ege kıyılarına, İyonya'ya ve adalara yayılmışlardır, Atina bu bölgeye Delos Birliği zamanından beri hâkimdir. Strateji eldeki imkânlarla göre belirlenir. Sparta'nın ordusu Atina'nın bölgesini işgal edecek ve kesin bir şekilde boyun eğdirecek şekilde kullanılır. Atinalılar karada düşmanlarıyla denk değillerdir ancak onların da donanması daha güçlüdür. Bu durum büyük ölçüde, büyük Atinalı devlet adamı ve vatansever, büyük demagog Perikles tarafından yaratılmıştır. Perikles, Atina'nın kırsal alanını – bu alan zaten nüfusu besleyememektedir– Spartalıların her yıl tekrarlanan işgali nedeniyle boşaltır ve burada yaşayanları şehre ve şehrin limanı olan Pireaus'a (Pire) çeker, liman şehre birbirinden 200 yarda uzakta, 5'er mil uzunluğunda 2 surla bağlıdır. Atinalılar Yunan ordularının erişemeyecekleri bu duvarların ardında, savaşın dışında, saldırı korkusu olmadan yaşarlar. Atina filosu hâlâ denizi kontrol edebilmekte, halkını tıpkı barış zamanında olduğu gibi savaşta da tahıl ithal ederek beslemektedir, bu nedenle de kuşatmanın hiçbir etkisi olmaz.

İşler hem şehirdeki veba salgını hem de Perikles'in MÖ 429'daki ölümünden sonra bir lider olarak yerinin doldurulamamış olması nedeniyle hep böyle gitmez

ama savaşın ilk on yılındaki bu rahatlığın temelinde Perikles'in oluşturduğu savaşı çıkmaza sokma stratejisi yatar. Bunun sonucunda MÖ 421'de barış yapılır ama çok uzun sürmez. Atina'nın çaresizliği savaşın daha ötelere taşınmasıyla bir çıkış yolu bulur.

Sicilya'da zengin Siraküza şehri bulunmaktadır, burası Atinalıların en büyük ticari rakibi olan Korint'in kolonisidir. Siraküza'yı kuşatmak, Peloponez'in en büyük tahıl tedarikçisini yok ederek düşmanda büyük bir yara açmak ve çok büyük bir ganimet elde etmek demektir. Buradan sağlanacak servetle, Atinalılar daha da büyük bir filo oluşturabilecekler ve bu sayede Yunan dünyasında nihai ve tartışmasız bir üstünlük sağlayabileceklerdir (belki de Fenike şehri olan Kartaca'yı ele geçirecekler ve Doğu Akdeniz üzerinde hegemonya da elde edebileceklerdir). Sonuç, MÖ 415–413 arasında yapılan ve bir felakete dönüşen Sicilya Seferi'dir. Bu seferin başarısızlığı Atina'nın ihtiraslarının üzerine ölümcül bir darbe vurur. Ordusunun yarısını ve bütün donanmasını kaybetmiştir; Atina içinde politik karışıklık ve bölünme başlar. Sonunda, yenilgi bir kez daha Atina'nın düşmanlarını kristalleştirecektir.

Spartalılar Perslerden yardım isterler, karşılığında Asya anakarasında tekrar Pers İmparatorluğu'nun vasalları haline gelmesi gereken (Pers Savaşı'ndan önce olduğu gibi) Yunan şehirlerinin geri alınmasına gizlice yardım edeceklerdir. Bu sayede Atina'nın kontrolünden kurtulmak isteyen Atina'ya bağlı şehirlere yardım edebilecek bir donanma oluştururlar. Hem karada hem de denizde yenilmek Atina'da moral bozukluğuna yol açmıştır. MÖ 411'de başarısız bir devrim girişimi olur ve demokrasi kısa bir süre için oligarşiyle yer değiştirir. Ardından felaketler birbirini kovalar, Atina donanmasının ele geçirilmesi ve sonunda, abluka. Bu kez açlık tavin edici olur. MÖ 404'de Atina barış ister ve tahkimatlarını azaltır.

Hikâye biçimsel olarak burada bitiyor, gerisi Yunanistan'ın önde gelen devletlerinin bu acı yıllar boyunca birbirlerine verdikleri maddi ve manevi hasarda saklı. Bu durumu, Perslerin, Asya'daki Yunan şehirlerinden alacaklarını tahsil etmesini engelleyen Sparta'nın kurduğu kısa bir hegemonya izler ancak bu hegemonya Atina donanmasının yeniden güçlenmesi ve Büyük Surların tekrar inşa edilmesi nedeniyle bırakılacaktır. Sonuç olarak Atinalıların yeniden güçlenmesinin engellenmesi Sparta ve Pers İmparatorluğu'nun ortak çıkarıdır. MÖ 387'de barış yapılır. Antlaşma, Asya'dakiler hariç bütün Yunan şehirlerinin ortak korunmasını içerir. Tuhaftır ama kısa bir süre içinde Spartalılardan da Atinalılar gibi nefret edilecektir. Thebes, düşman kampın liderliğini üstlenir. MÖ 371'de, Leuctra'da bütün Yunanlıların şaşkın bakışlarının önünde Sparta ordusu yenilir. Bu yenilginin damgasını vurduğu psikolojik ve askeri dönem tıpkı iki bin yıl sonra Prusyalıların Jena Savaşı sonrasında yaşadıklarına benzer. Savaşın pratik sonuçları durumu açıklığa kavuşturacaktır, Peloponez'de Sparta'nın yanibaşında yeni konfederasyon kurulur ve

dirilen Messenia'nın MÖ 369'daki kuruluşu Sparta'ya bir başka darbe olur. Yeni konfederasyon, şehir devletlerinin çağının kapanmakta olduğunun yepyeni bir işaretidir. Bundan sonraki yarım yüzyıl içinde hepsinin yok olduğu görülecektir ancak MÖ 369 henüz öykümüzü buralara taşımak için erkendir.

Bu tür olaylar hangi ülkenin tarihinde yaşanırsa yaşansın trajiktir. Yunanlılar'ın Perslere karşı verdiği mücadelenin şan ve şeref dolu günlerinden, Perslerin Yunan alayları sayesinde neredeyse hiçbir çaba göstermeden kayıplarını telafi edişleri her zaman zihinleri meşgul eden döngüsel bir dramadır. Bu duruma bunca ilgi gösterilmiş olmasının nedenlerinden biri de, ölümsüz bir kitabın konusu olmasıdır. Tukididis'in "*Peloponez Savaşı Tarihi*" çağdaş olduğu kadar bilimsel tarihin de ilk eseridir. Ancak onca büyük mücadele ilgimizi bunca çekmezken, şu birkaç yılın bizi bunca meşgul etmesinin temel açıklaması şudur: Hepimiz bu savaşların, entrikaların, faciaların ve zaferlerin karmaşasının özünde şu sorunun varlığını hissederiz. Acaba Mycale'den sonra kaçırılan fırsatlar gerçekten var mıdır, yoksa bu uzun sürmüş bir yanılsamanın dağılmasından başka bir şey değil midir, koşullar bir an, aslında olabileceğinden fazlasını mı vaat eder görünmüştür?

Savaş yıllarının hayret verici bir teması daha vardır. Savaş yılları boyunca uygarlık, dünyanın o güne kadar görmüş olduğu en büyük kazanımları sağlamıştır. Politik ve askeri olaylar bu kazanımları belli doğrultulara çevirmiş ve sonunda sınırlayarak ileride neyin devam edeceğini tayin etmiştir. İşte bu yüzden bu küçük ülkenin birkaç yüzyılı içinde savaşla geçmiş onlarca yıl, antikitenin bin yıllık imparatorlukları kadar dikkate değerdir.

Başlangıçta Yunan uygarlığının üzerinde yükseldiği kaidelerin ne kadar dar olduğunu hatırlamak zorundayız. Birçok Yunan devleti vardı elbette ve bunlar Ege boyunca dağılmışlardı ama Girit ve Makedonya bile dahil edilse, Yunanistan'ın topraklarının alanı, Galler ve İskoçya'nın dışarıda kaldığı İngiltere'ye rahat rahat sığardı, üstelik bunların sadece beşte birinde tarım yapılabiliyordu. Büyük bir çoğunluğu küçücük olan bu devletler yirmi binden fazla nüfus barındırmıyordu, en büyüğünün nüfusu üç yüz bine kadar çıkmış olabilir. Bu devletlerin içinde sadece dar bir seçkin grup, yurttaş kabul ediliyor ve bizim bugün Yunan uygarlığı dediğimiz durumdan yararlanıyordu.

Başlangıca dair açıklığa kavuşturulması gereken bir başka şey de bu uygarlığın özüdür. Yunanlılar rahatlık ve zevk duygusunu asla hafife almamışlardır. Arkalarında bıraktıkları fiziki miras, iki bin yıl boyunca sanatta güzelliğin yasalarını koymuştur. Sonuçta, Yunanlılar en çok şair ve filozof olarak tanınmışlardır. Aklin sağlamış olduğu bu başarı, bizim iltifatlarımıza mazhar olmalarını sağlamıştır. Bu durum, Yunanlıların kendilerinden çok Klasik Yunan düşüncesinin içinde saklı kalmış ve daha sonraki çağlarda tanımını bulmuştur. Şurası muhakkak ki MÖ 5.

ve 4. yüzyıllarda bazı Yunanlılar kendilerini diğerlerinden çok daha üstün olan bir kültürün taşıyıcısı olarak görmüşlerdir ama klasik idealin gücü daha sonraki çağlara ait bir bakıştır, birileri Yunanistan’a bakmış ve baktığı yerde onu değerli kılmış olan standartları görmüştür. Daha sonraki kuşaklar bu standartları 5. yüzyıla, Perslere karşı zaferin kazanılmasından sonraki yıllara ait sanırlar ancak burada kesin bir çarpıtma söz konusudur. Bu bakış açısında bir Atina etkisi de yok değildir zira 5. yüzyılda Atina, kültürel başarısının doruğundadır. Bununla birlikte, Klasik Yunanistan’ı daha önce olanlardan –genellikle “arkaik” veya “preklasik olarak tanımlanan dönemden– ayırmak anlamlıdır. Yunan uygarlığı 5. yüzyılda özel bir yükseliş ve yoğunlaşma gösterdiği için bu yüzyıl nesnel bir bütünlüğü temsil eder. Bu, geçmişine ayrılmaz bir şekilde bağlı olan uygarlık, geleceğe doğru ilerlemiş ve Yunan dünyasından her yere yayılmıştır.

Bu uygarlığın kökleri, temelde, daha önceki çağda var olmuş görece basit ekonomik modellere bağlıydı. Paranın kullanımı başlamış olduğu için bu alanda büyük bir devrim meydana gelmedi ve yaklaşık üç yüz yıl kadar Yunan ticaretinin yönünde herhangi bir tedrici veya spesifik değişim yaşanmadı. Bazı pazarlar açıldı, bazıları kapandı ve teknik düzenlemeler, geçen yıllarla birlikte yavaş yavaş ayrındı ancak hepsi bu kadardı. Ülkeler ve şehirler arasındaki ticaret en gelişmiş ekonomik sektördü. Bu düzeyin altında, Yunan ekonomisi bugün kabul ettiğimiz türden bir karmaşa içermiyordu. Söz gelimi günlük amaçlar için kullanılan takas, para çağı açılmış olmasına rağmen sürüyordu. Aynı şey, tüketicinin sınırlı talebinin olduğu, görece basit pazarlar için de geçerliydi. İmalat yelpazesi de küçüktü. Söylenildiği kadarıyla Atina çömleklerine olan talebin tepeye vurduğu dönemlerde, çömlek yapımında ve boyanmasında 150 usta çalışıyordu. Tabii burada fabrikaların dünyasından söz etmiyoruz; ustaların ve tüccarların çoğu birkaç işçi ve köleyle tekil olarak çalışıyorlardı. Hatta Atina’nın süslenmesi gibi büyük yapı projelerinde bile küçük işçi grupları taşaronluk yapıyorlardı. Bunun tek istisnası madencilik olabiliirdi. Attika’daki Laurium gümüş madenlerinde binlerce köle çalışmış olabilir, ancak bu işin nasıl düzenlenmiş olduğu –madenler devlete aitti, bazıları da kiracılar tarafından tekrar kiraya verilmiş olabilir– bilinmiyor. Ekonominin kalbi hemen hemen her yerde kıt kanaat geçimi sağlayan tarımdı. Atina ve Miletus’a (yünlü mamuller üretimi konusunda ün kazanmıştı) rağmen toplum küçük çiftçiler tarafından iç pazar için üretilen tahıl, zeytin, üzüm ve keresteye bağlı idi.

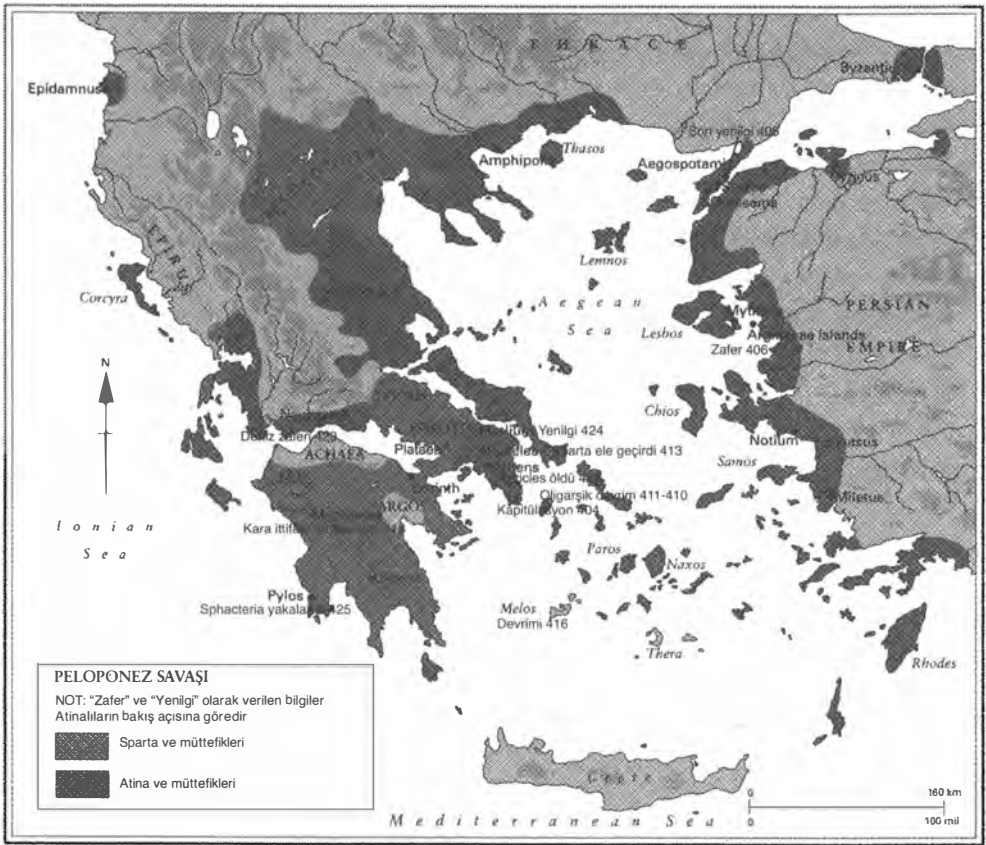
Bu kişiler tipik Yunanlıydılar. Bazıları zengin olmakla birlikte, büyük bir çoğunluğu da modern standartlar ölçüsünde yoksuldular ancak Akdeniz iklimi başka yerlere nazaran görece düşük bir gelirle yaşamayı bugün bile mümkün kılıyor. Her türden ticaret ve çeşitli ölçüde girişimcilik gerektiren diğer işler, muhtemelen ço-

ğunlukla dışarlıklıkların¹ elindeydi. Bu kişiler büyük ölçüde sosyal statüye sahip ve çoğunlukla zengin kişiler olmalılar ama örneğin Atina'da, askerlik hizmeti yaptıkları halde (bu bize sayıları hakkında biraz bilgi veriyor; Peloponez Savaşı'nın başında hoplit piyadeleri için gerekli silah ve zırhı karşılayabilenlerin sayısı 3000'dir). Özel izin almadan toprak edinemezlerdi. Şehir devletinin diğer erkek sakinleri ise ister özgür olsunlar ister köle olsunlar yurttaş değillerdi.

Kadınlar da yasal hakları hakkında daha öte bir genelleme yapmak tehlikeli olsa da yurttaş değillerdi. Atina'da örneğin kadınlar ne mülk sahibi ne de mirasçı olabiliyordu oysa Sparta'da her ikisi de mümkündü ayrıca bir kile tahıldan fazla ölçekte ticaret yapmaları mümkün değildi. Kadın tarafından boşanma, Atina'lı kadınlar için mümkündü ama anlaşıldığı kadarıyla çok ender görülüyordu ve pratik olarak da karılarından gayet kolayca kurtulabilen erkeklere nazaran çok daha güçlü. Yazılı kanıtlar zengin adamların karılarının çoğunlukla ağır işçiler gibi yaşadıklarını gösteriyor. Kadınların tamamının sosyal davranışları gayet kısıtlıydı; üst sınıflardan kadınlar bile zamanlarının büyük bir çoğunluğunu evlerinde kapalı olarak geçiriyorlardı. Eğer dışarı çıkmaları gerekirse yanlarında mutlaka birinin olması gerekirdi. Herhangi bir ziyafette görünmek saygınlıklarının sorgulanmasına neden oluyordu. Normal bir sosyal hayata sahip olan kadınlar fahişelerdi; onlar başkaları tarafından tanınabilirlerdi ama saygın bir kadın için bu mümkün değildi. Dikkate değer bir konu da Yunanlı kızların eğitime değer bulunmadıklarıydı. Bu tür davranışlar, kadınların içinde yaşadıkları toplumun örneğin daha önceki Minos Girit'i veya daha sonraki Roma'ya nazaran ne kadar ilkel olduğunu gösteriyor.

Şu ana kadar edebiyatın cinsellik hakkında anlattıklarına bakılırsa Yunan evliliği ve ebeveynliğinde kadın ve erkek bireyler arasında derin duygular ve bizim toplumlarımızda görülene benzer bir şekilde karşılıklı bir saygı yaşanabilmiştir. Cinselliğin unsurlarından biri de bugün tam olarak ölçüp biçmek zor olsa da erkek homoseksüelliğinin hoşgörüsüyle karşılanması, hatta romantikleştirilmesidir. Bu da âdetlerle düzenlenmiştir. Birçok Yunan şehirde yüksek sınıftan erkeklerin kendilerinden yaşlı erkeklerle aşk maceraları yaşamaları kabul görmüştür (ilginçtir, Yunan edebiyatında aynı yaştan erkeklere dair aşk hikâyelerine dair çok az kanıt vardır). Bu durum onların heteroseksüel evliliği devre dışı bıraktıklarını düşündürmemelidir. İşin içine biraz da âdetler karışmıştır belki ama erkeklerin çoğunun hayatının bir evresinde homoseksüel ilişkiler kurduğuna dair örnekler bütün toplumlarda bulunmaktadır. Antik Yunanlılarındaki gereğinden fazla ilgi çekmiştir, bunun nedeni muhtemelen diğer toplumlar homoseksüel ilişkilerin açığa vurulmasını hoşgörmezken, Yunanlılarda böyle bir kontrol mekanizmasının olmaması ve kurdukları

1 Dışarlıklıklar: Atina'ya başka yerden gelip yerleşmiş ve yurttaşlık hakkına sahip olmayan kişiler. (Çev.)

uygarlığın genel saygınlığının bu tür ilişkilerin etkisini silmiş olmasıdır. Özünde bu durum özgür kadınların yaşamlarının tamamen ayrılmış ve yalıtılmış olmasının getirdiği kısıtlamaların sonucunda ortaya çıkmış olabilir.

Bu konuda da her konuda olduğu gibi daha çok Yunan seçkinlerinin durumunu biliyoruz. Çok farklı sosyal düzeylere yayılmış olması gereken yurttaşlık, genellemelere izin vermeyecek kadar büyük bir kategoridir. Demokratik Atina'da bile kamusal yaşamda yükselen kişi, kayıtlarda gördüğümüz kadarıyla genellikle toprak sahibidir; tüccar değildir, hele zanaatkâr hiç değildir. Bir zanaatkâr, meclisteki grubu içinde önemli bir kişi olabilmektedir ama liderlik yolu kendisine pek açık değildir. Tacirlerin önü, yüksek sınıftan Yunanlıların, tüccarlık ve imalatçılığın düğün bir beyefendiye yaraşır meslekler olmadığına, bir beyefendinin topraklarından gelen gelirin kendisine sağlamış olduğu zamanı verimli işlerle değerlendirmesi gerektiğine dair kökleşmiş inanç tarafından kesilmiştir. Avrupa geleneğine de geçen bu bakış açısının çok önemli etkileri olmuştur.

Böylece sosyal tarih politikaya karışır. Yunan politik yaşantısının –*polis*in yaşıntısı– ve Klasik Yunanistan’ın iki ayrı döneme ayrılmış olduğu gerçeği (Biri Pers Savaşı diğeri ise daha yeni olan Makedonya İmparatorluğu) Yunan siyasi tarihinin uygarlık içindeki yerinin takdirini kolaylaştırır fakat bir bütünlük yakalamak imkânsızdır. İngiliz kasabalarının çoğunun kayıtlarından kalanlar Yunanistan şehir devletlerinden kalanlardan çok daha zengindir. Bizim elimizde olanların içinden keşfettiğimiz daha çok Atina’nın tarihidir. Birkaç devletten de epey bir şey kalmış ancak diğerlerinden ve birbirleriyle olan ilişkilerinden geriye hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır. Bu unsurlar bir araya gelerek bize klasik Yunan uygarlığının siyasi bağlamıyla ilgili net bir resim sağlarlar ama birçok ayrıntı belirsizdir.

Resmi Atina belirlir, bu nedenle de Atina’da olanların tipik olduğunu ileri sürmek ciddi riskler taşımaktadır. Atina, hakkında çok şey bilindiği için önem kazanmıştır. Ayrıca, 5. yüzyılda yaşamış olan büyük Yunanlıların bazıları Atinalı olduğu ve Atina Peloponez Savaşları’nın öteki kutbu olduğu için araştırmacılar Atina tarihine çok büyük bir önem atfetmişlerdir. Fakat yine de Atina’nın –sadece iki noktayı ele alırsak– hem büyük hem de bir ticari merkez olduğunu biliyoruz; böylece, çok önemli yönlerden dolayı diğerlerinden ayrılıyor.

Atina’nın kültürel önemine fazlaca vurgu yapmak çok daha az tehlikelidir. Bu üstünlük hiç olmazsa her zaman kabul görmüştür. Her ne kadar Yunanlıların büyük bir kısmı Atinalı olmasalar ve Yunanlıların çoğu Atina’nın bu üstünlük iddiasını reddetseler de Atinalılar kendilerini Yunanistan’ın lideri olarak görmüşlerdir. Aralarından çok az dürüst kişi çıkmış ve Delos birliğinin ödediği katkı paylarının lider şehrin süslenmesi için harcanmasına itiraz etmiştir. Her ne kadar bu yapılar yıkıntıları hâlâ görkemini korumakta olan Acropolis, Partenon ve Propylaea gibi yapılar olsalar da bunlar için harcanan para birçok Yunan şehir devletinin Atina’yı kendilerinden üstün gördükleri için ödedikleri paradır. Bu gerçeklik katkı paylarının listesinde de kendini gösterir. Peloponez Savaşları’nın arifesinde Perikles kendi halkına, Atina Devleti’nin Yunanistan’ın tümüne örnek olması gerektiğini söyler, burada propagandaya yenik düşmüştür ama söyledikleri aynı zamanda ikna edicidir de.

Atina’ya geleneksel olarak verilen önemin somut temelleri söz konusu edilecekse, *a priori*¹ coğrafyanın temel gerçeklerine değinmek gerekir. Bulunduğu pozisyon, Ege’de ve Küçük Asya’daki İyonya plantasyonları üzerinde oynadığı eksik tanımlanmış ancak oldukça önemli rol, eski geleneği hatırlatmaktadır. Bu bölgeye ulaşmanın kolaylığı, tarımsal kaynaklarının fakirliğiyle birleşince Atina, 6. yüzyılın başında hem ticaret hem de denizcilik alanında güç haline gelmiştir. Bu sayede Yunan şehirlerinin en zengini olmuş derken 6. yüzyılın sonunda Laurium’daki gümüş

1 *a priori*: Hepsinden önce, öncelikle. (Çev.)

madenlerinin keşfi hiç beklenmedik bir kaynak yaratmış ve böylece Salamis'teki filo inşa edilebilmiştir. Bu filoyla Ege'de tartışmaya yer bırakmayacak kadar büyük bir üstünlük sağlamış ve bu üstünlüğün sağladığı güç, nihai olarak 5. yüzyılda hazinesini sürekli yenileyen katkı paylarını getirmiştir. Atina, gücünün ve zenginliğinin doruğuna Peloponez Savaşı'ndan hemen önce, yaratıcı faaliyetlerin ve vatanseverlik duygularının tepeye vurduğu yıllarda ulaşmıştır. Bir imparatorluk haline gelmenin gururu, halkının tadını çıkardığı kültürel başarılarla bir araya gelmiştir.

Her ne kadar çok farklı şekillerde olsa da, tıpkı 19. yüzyıl İngilteresi'nde olduğu gibi 5. yüzyıl Atinası'nın tarihinin de birbirinden ayrılmaz ilmekleri ticaret, donanma ve ideolojik anlamda kendine güvendir. Yola çıkabilmesi için her birinde ikiyüz ücretli kürekçiye gerek olan gemilerden oluşmuş bir filo, hem imparatorluk gücünün hem de demokrasinin korunmasının aracıdır. Bir denizci devlette, hoplitler daha az önem taşırlar. Örneğin Sicilya Seferi'nin kanıtlayacağını umdukları gibi, başarılı bir savaşın ganimetleri ve birlik devletlerinin ödediği katkı paylarıyla ücretleri karşılanan kürekçiler için pahalı silahlara gerek yoktur. Emperyalizm düşüncesi, getireceği kârı, dolaylı olarak ve hep birlikte paylaşacaklarını ve buna dair hiçbir zahmete katlanmayacaklarını varsayan Atinalılar arasında yaygındır. Bu düşünce Atina demokrasisini eleştirenler tarafından en çok önem verilen konulardan biri olmuştur.

Atina demokrasisine saldırılar en erken dönemlerde başlamış ve o günden itibaren de sürmüştür. Aynı kurumlar kimileri tarafından kasten karalanmışlar, kimileri tarafından da aşırı bir gayretkeşlikle idealize edilerek savunulmuşlardır. Böyle bir şeyi daha önce hiç görmemiş olan ürkümüş muhafazakârların kuşkuları anlayışla karşılanabilir çünkü demokrasi Atina'da hiç beklenmedik bir anda doğru dürüst incelenmeden ortaya çıkmıştır. Kökenleri 6. yüzyıldaki, kuramsal ve hukuksal olarak aynı şehirden olmanın ve bu şehre bağlılığın, ait olunan aile bağlarından daha fazla önem taşımaya başlamasıyla krallığın ortadan kalkmasına kadar gider. Görüldüğü kadarıyla bu gelişme Yunanistan genelinde ortaya çıkmış ve başından beri var olan yerel kurumsal düzleme demokrasiyi getirmiştir. Bunu diğer gelişmeler izlemiştir. 5. yüzyılın ortalarından itibaren bütün yetişkin erkekler meclise girme ve böylece önde gelen yöneticileri seçme hakkını kazanmışlardır. Areopagus'un gücü giderek azalmış ve MÖ 462'den itibaren belli konularda yargı hakkı tek bir mahkemeye verilmiştir. Diğer mahkemeler yargıçlar kuruluna belli bir para ödeme-yi gerektirdiği için demokrasi açısından çok daha kuşkulu bir etki yaratmışlardır. Bu kurullar daha çok şehrin idari işlerine yöneltilmiş oldukları için bunun anlamı şehrin yönetimine katılımın adil sayıda olmasıdır. Peloponnes Savaşı'ndan hemen sonra zor zamanlar geldiğinde meclise katılmak için bile belli bir ödeme yapılması

gündeme gelmiştir. Sonuç olarak Atinalılar gruplar tarafından seçilmeye inanmışlardır. Bunun faydası da kalıtsal saygınlığa ve güce karşı olan yargıçların seçilebilmesi olmuştur.

Bu yapının kökeninde uzmanlığa ve yerleşmiş otoriteye olan güvensizlik ve ortak sağduyuya duyulan güven yatmaktadır. Bundan hiç kuşku yok ki Atinalıların hukuk bilimine görece ilgisiz oluşlarından –Atina mahkemesindeki tartışmalar hukuksal sorunlardan daha çok güdüsül meseleler, usul ve esas üzerinde olmuştur– güzel konuşma yeteneğine verdikleri önem türemiştir. Atina'nın politik liderleri, sözleriyle yurttaşlarını etkileyebilen kişilerden çıkmıştır. Bunlara demagog veya hatip denmesinin bir önemi yoktur; bu kişiler, karşılarındakileri ikna ederek iktidar sağlayan ilk politikacılardır.

5. yüzyılın sonlarına doğru, her ne kadar hiçbir şekilde genelleyemesek de bu kişilerin bazıları geleneksel yönetici sınıfların dışındaki ailelerden gelenlerdir. Eski politikacı ailelerin önemi, yine de demokratik sistem içinde önemli bir unsurdur. Yüzyılın başında seçilen Themistocles ve savaş başladığında seçilen Perikles eski ailelere mensupturlar ve bu özellikleri, onları muhafazakârların gözünde bile yöneticiliğe uygun bulmaya yeterli olmuştur. Demokrasinin pratiğe yönelik bu özelliği, eski yönetici sınıflar tarafından kabulünü kolaylaştırmıştır. Bu durumla, 19. yüzyıl İngiliz aristokratlarının Whig¹ reformlarını hınçla kabul etmesi arasında kaba bir paralellik kurulabilir. Atina'da yönetim tıpkı Viktorya İngilteresi'nde olduğu gibi uzun bir süre, eski aristokratik dönemlerde iktidarı elinde tutanların soyundan gelenlerin elinde kalmıştır. Politikanın gereklerinin yerine getirilmesini engelleyen bir başka nitelik de zaman ve paradır. Yargıçlara ve meclis üyelerine para verilmesi gerektiği halde katılım ücreti küçüktür. Anlaşıldığı kadarıyla ücretlerin azlığının nedeni yeterli sayıyı sağlama ihtiyacıdır ama yine de bu durum meclisin yurttaşların kitlesel katılımına açık olduğunu göstermez. Yurttaşların birçoğu muhtemelen meclisten epeyce uzakta yaşamışlardır, meclisin yılda kırk kez yapılan olağan toplantılarına katılanların sayısı sekiz kişide bir kişi olarak sayılmıştır. Bu unsurlar Atina demokrasisinin hem idealize edilmesinin hem de yerden yere vurulmasının gereksizliğini gösterir ve gayet açık bir şekilde görünen ılımlı yapısını açıklamaya yardımcı olur. Vergiler gayet hafiftir ve bizim bugün demokrasinin kuralı olarak gördüğümüz Aristoteles'inse kaçınılmaz sonucunun fakirlerin iktidara gelmesi olacağını söylediği zenginleri kısıtlayıcı yasalar pek azdır.

Atina demokrasisi, ortaya çıktığı dönemde bile maceracılık ve dış politika gereği olarak tanımlanmıştır. Kamuoyunun talebi Perslere karşı ayaklanan Asya'daki Yunan şehirlerinin desteklenmesidir. Daha sonra dış politika anlaşılır nedenlerle, Sparta karşıtı bir eğilim kazanır. Pers Savaşı bittiği anda Sparta'nın potansiyel

1 Whig: İngiltere'de 18. yüzyılda kurulmuş olan ve şimdi Liberal parti olan siyasi parti. - Çev.

bir tehlike haline gelebileceğini sezen ve Salamis'teki filonun inşasını emreden Themistocles'in liderliğini yaptığı Areopagus'a karşı mücadele son bulur. Böylece Peloponez Savaşı'nın sorumluluğu ve bu savaşın Yunanistan'daki bütün şehirlerdeki ayrımları ve bölünmeleri iyice artırmış olmasıyla demokrasinin kapılarına kadar gelinir. Felaket sadece Atina'nın başına gelmemiştir, eleştirmenlerin belirttiği üzere bölünmelerin ve sosyal mücadelelerin sertliği bütün Yunan şehirlerinde bir uyanışa neden olur. Oligarşi Atina'da iki kez elden geçirilir, ancak hiçbir faydası olmaz ve demokrasi inancı yüzyılın sonuna doğru Atina'da büyük bir uyanış yaşar. Tukididis, tarihini MÖ 411'e kadar getirir ancak bu tarihi, doğduğu şehire –bu şehir onu sürgüne yollamıştır– dair endişeler ve kuşkularla kaplar ve Plato, Atina demokratlarının üzerinde hocası Sokrates'in MÖ 399'daki infazının yarattığı utanç dolu etkiyi vurgular.

Atina demokrasisinin kadınları, dışarıklıkları ve köleleri dışarıda bırakmış olması bir kefeye konursa bunun yarattığı dengesizlik ağırdır. Modern gözlerle bakıldığında Atina demokrasisi dar ve son derece başarısızdır fakat bu durum Atina'nın daha sonra refah bakımından kazanmış olduğu yeri dışlamamalıdır. Çarpıtılmış ve geçersiz kıyaslamalar yapmak son derece kolaydır. Atina iki bin yıl sonra bile hâlâ kusursuz bir şekilde hayata geçirilememiş ideallerle değil, kendi çağdaşlarıyla kıyaslanmalıdır. Önde gelen ailelerin etkisinin sürüyor olmasına, meclisin oturumlarının hepsine üyelerinin tamamının katılmasının pratik imkânsızlığına rağmen Atinalılar kendi kendilerini bütün diğer devletlerde olduğundan çok daha fazla yönetmişlerdir. Atina demokrasisi, var olan diğer kurumların hepsinden daha çok insanların akrabalıkla elde edilen politik bağlardan kurtulmasını sağlamış ve bu da, Yunanlıların başarılarının en büyüklerinden biri olmuştur. Başka herhangi bir yerde böyle bir durumu aklından bile geçiremeyen birçok kişi Atina'da politik kültürün özü olan karar alma sorumluluğunu içeren bir politik eğitim almıştır. Sıradan insanlar Atina'nın en uygar kazanımlarını besleyen ve koruyan kurumların işletilmesine yardımcı olabilmişlerdir. Bu insanlar yalnızca retorik denip geçemeyecek değerde ve önemdeki tartışmaları dinleyebilmişlerdir. Bu tartışmaların bu kişiler üzerinde mutlaka *zaman zaman* ağırlığı olmuştur. Tıpkı eski Yunan toplumları arasındaki fiziki bölünmelerin beslediği deneyimlerin, tanrı katına yükselmiş yöneticilerin dünyasında bir kırılma meydana getirmesi ve bu kırılmanın, siyasi düzenin bilinçli bir şekilde seçilebileceği düşüncesini ortaya çıkarışı gibi siyasete katılmak, Klasik Atina'da o zamana kadar benzeri görülmemiş sayıda insanın sadece mecliste değil bu meclisin tartıştığı meseleleri hazırlayan halk konseylerinde de çalışmasını tetiklemiştir. Herkes bu makamlar için uygun bulunmamış olsa bile Atina demokrasisi hâlâ o zamandan bu yana, politik eğitimin en büyük aracı olarak var olmaya devam etmektedir.

Bu durum Atina politikasında görmek zorunda olduğumuz hatalı, kibirli ve yanlış kararlarla dolu arka plana aykırıdır. 20. yüzyıl demokrasisindeki sığlık ve çürümüşlük yüzünden İngiliz politik kültürünün başarılarının oluşturduğu hazineyi bir kenara bırakamıyoruz. Atina'ya da şöyle bakılabilir, bütün politik sistemlerde olduğu gibi mümkün olan en iyi şekilde çalışmıştır; Perikles'in liderliği sırasında olağanüstüdür. Geriye, bireyin kendi siyasi kaderinin sorumluluğunu üstlenebileceğine dair gönenç dolu bir mit bırakmıştır. Politikada daima mitlere ihtiyaç vardır ve Atina'dan daha iyi bir mit de henüz bulunmamıştır.

Atinalılar ne olursa olsun, herhalde kendi demokrasilerine dair yapılmış çoğu modern eleştiriye karşı kayıtsız kalmışlardır. Daha sonraki savunucuları ve tenkitçileri, bir başka tür yanılısamaya düşmekten kendilerini kurtaramamışlar ve Yunanlıların başarmayı amaçladıkları şeyi yanlış yorumlamışlardır. Yunan demokrasisinde örneğin bizimki gibi ortaklaşa iş yapmak miti egemen değildir ve yıkıcılığa memnuniyetle ödenen bedel bugün hoş görüyle karşılanacağından çok daha fazladır. İlk başlardan itibaren bu böyle olmuştur. Homeros'un şiirlerinde de görüldüğü gibi apaçık bir rekabet söz konusudur. Yunanlılar kazanan ve kazanmak için çabalamayı öğrenen insana hayranlardır. Bunun neticesinde açığa çıkan insan gücü muazzamdır ama aynı zamanda da tehlikelidir. Bizim tam anlamını vererek tercüme edememiş olduğumuz ve çok kullandıkları "erdem" sözcüğünün ifade ettiği ideal bu durumu gösterir. Yunanlılar bu sözcüğü kullandıklarında yeterli, güçlü, hazır cevap, olduğu gibi, ilkeli kişileri ya da modern anlamıyla erdemli kişileri kasdetmişlerdir. Homeros'un kahramanı Odysseus sık sık üçkağıtçılık yapar ama cesur ve akıllıdır, başarılıdır dolayısıyla hayran olunacak bir kişidir. Daha iyi tanımlamak gerekirse, ödenecek sosyal bedelin zaman zaman çok fazla olmasının bir önemi yoktur. Yunanlı, görünüşe önem verir. İçinde yaşadığı kültür ona suçluluktan çok utançtan kaçınmasını öğretmiştir ve utanç korkusu, işlenen suçun ortalığa çıkma korkusundan çok da uzak değildir. Yunan politikasındaki gruplaşmanın keskinliğinin bir açıklaması da burada yatmaktadır. Bu, istenerek ödenen bir bedeldir.

Söylenen her şey bir yana, Atina demokrasisi saygıyı hak eder. Bu, Yunan uygarlığının tarihinin zirvelerini oluşturan kültürel bir zaferdir. Söylenenlerin hepsi kamusal gerçeklerdir. Atina sanatı birçok kişi tarafından alkışlanmış ve ayakta tutulmuştur, trajediler yaptıkları gişe hasılatıyla değil canlı bir şekilde dışa vurulan kamusal beğeni tarafından sınanmıştır. Heykeltraş Phidias bir patron için değil şehri güzelleştirmek için çalışmıştır. Demokrasi dejenere oldukça sanatsal cesaretin azaldığı görülmüştür. Bu, bütün Yunanistan'ın kaybı olmuştur.

Yunanistan'ı Avrupa'nın (ve onun kanalıyla bütün dünyanın) öğretmeni yapan başarı o kadar zengin ve çeşitlidir ki bu başarıyı genel hatlarıyla anlatmak bile uzun ve ayrıntılı bir araştırmayı gerektirir. Bir iki sayfada özetlemek imkânsızdır. Ancak

buradan yükselen çok çarpıcı bir tema vardır: Akılcı ve bilinçli sorgulamaya dair giderek büyüyen bir güven. Eğer uygarlık zihniyetin ve çevrenin akılcı bir şekilde kontrol edilebilmesiyle ilerlediyse, Yunanlılar bu konuda kendilerinden önce gelenlerin hepsinden daha fazlasını yapmışlardır. Felsefi kuşkuculuk onların eseridir, bu bütün zamanların en büyük sezisel buluşunun bir parçasıdır. Her şeyin mantıklı ve tutarlı bir açıklamasının olduğunun keşfiyle dünya nihayet tanrıların, kötü ruhların keyfi ve manasız emirleriyle yönetilen bir yer olmaktan çıkmıştır. Ancak bu durum elbette ki bütün Yunanlılar tarafından, hatta çoğu tarafından kabul gören bir tutum değildir. Bu akıldışının ve batıl inançların derinlerine nüfuz ettiği bir dünyanın içinde kendi yolunu bulmaya çalışan bir tutumdur. Yine de devrimci ve hayırlı bir fikirdir. Böyle bir tutumun genelleşebileceği bir toplumun imkânını ileri taşımıştır. Bu düşüncenin çoğunluk tarafından paylaşılmasının mümkün olmadığını düşünen Plato bile, idealleştirdiği devletin yöneticilerini hem ayrıcalıklarının hem de önlerinde duran disiplinin doğrulanması için akılcı düşünceyle görevlendirir. Yunanlıların sosyal ve entelektüel faaliyetlerde akıldışının ağırlığına böylesine meydan okuyuşu, akıldışının etkisini o güne kadar görülmemiş bir şekilde azaltır. Bu vurgunun özgürleştirici etkisi kendisini akıldışının bütün abartılarının ve mit yaratıcılığının üzerinde binlerce yıl boyunca defalarca gösterir. Yunanlılar'ın en büyük başarısı budur.

Düşünce tarzındaki bu büyük devrim, bugün Ege'de kendi ağırlığını hissettirmemektedir. Yunanlı entelektüellerin çalışmaları o kadar dikkat çekici ve yayıldıkları alan o kadar geniştir ki onların vasıtasıyla içinden çıktıkları dünyanın değerlerine nüfuz etmek ciddi bir çaba gerektirir. Bu türden hiçbir devrimin tamamlanmamış olması işi biraz kolaylaştırmaktadır. Meselenin diğer yanına bakınca birçok Yunanlı'nın geleneksel akıldışılık ve batıl inançların kozasında yaşamaya devam ettikleri görülür. Bu düşüncelerin yepyeni bir zihinsel dünyanın kapılarını açtığını anlayacak durumda olanlar bile bu dolayimleri nadiren kabul etmişlerdir. Eski kamusal Ortodoks yapıları saygı devam etmiştir. 5. yüzyıl Atina'sında örneğin tanrılara inanmamak büyük bir ayıp olarak görülmektedir. Düşünürlerden biri, güneşin sıcak ve kırmızı bir disk olduğunu düşünmektedir; bunu yüksek sesle dile getirdiği zaman Perikles'in yakın dostu olmak bile onu koruyamamış, kaçmak zorunda kalmıştır. Yine Atina'da, Sicilya Seferi öncesinde bazı heykellerin, "Hermae" veya Hermes büstünün gizemli ve meşum bir şekilde kırılmış olması halkı oldukça sarsmıştır. Bu durumun ardından gelen felaketler, kimilerine göre kutsal olana gösterilen saygısızlıktan kaynaklanmıştır. Öğrencisi Platon sayesinde, akıl sahibi insanın arketipi haline gelmiş olan ve geride "sorgulanmamış bir hayat yaşamaya değmez" özdeyişini bırakmış olan Sokrates, içinde yaşadığı devletin inançlarına karşı çıkmış ve yurttaşları tarafından ölüme mahkûm edilmiştir. O dönemde inanılan astro-

nomiyi sorgulaması da yasaklanmıştır. Başka yerlerde benzeri yargılamalara pek rastlanmamaktadır ancak bu yargılamalar, Yunan toplumunun arka planında batıl inançların varlığının, Sokrates'in varlığından daha tipik olduğunu gösterirler.

Bu türden önemli tarihsel tortulara rağmen Yunan düşüncesi daha eski uygarlıkların hepsinden daha çok, vurgularda ve âdetlerde değişimi yansıtır. Bunlar toplumun kendi dinamizminden yükselirler. Bu dinamizm her zaman doğa ve topluma yenik düşmektense onlarla boğuşmayı sağlayacak daha üstün bir beceriye yol açmaz ama zaman zaman çıkmaz sokaklara, ekzotik ve abartılı fantazilere dönüşür. Yunan düşüncesi monolitik değildir, bu düşünceyi, parçalardan oluşmuş blok halinde bir bütün olarak görmememiz, üç ya da dört yüz yıl öteye kadar uzanmış, değişik zamanlarda göze çarpan değişik unsurlardan oluşmuş ve değerlendirilmesi son derece zor bir tarihsel süreklilik olarak görmemiz gerekir.

Bunun nedenlerinden bir tanesi, Yunan düşünce kategorilerinin –deyim yerindeyse, tek tek parçalar halindeki ayrıntıları düşünmeye başlamadan önce önümüze yayılmış olan entelektüel haritanın– her ne kadar yanıltıcı bir şekilde benziyor olsa da bize ait olmadığıdır. Bizim kullanmakta olduğumuz kategorilerden bazıları, Yunanlılar için mevcut değildir ve bilgileri onları bizim doğru kabul ettiğimiz araştırma alanından daha farklı sınırlara yönetilmiştir. Bu durum zaman zaman gayet açıktır ve hiçbir zorluk taşımaz. Örneğin bir düşünür, ev halkını ve onun mülkünün idaresini (ekonomi) bizim politika olarak tanımlayabileceğimiz bir şekilde tarif ettiği zaman onu yanlış anlayamayız. Çok daha soyut konular ise sorun yaratabilir.

Bunlara bir örnek Yunan bilimidir. Bizim için bilim, fiziksel evreni anlamak için başvurulmuş uygun bir yoldur ve bunun teknikleri ampirik araştırma ve gözlemdir. Yunan düşünürleri fiziksel evrenin doğasına, soyut düşünce ve metafizik, mantık ve matematikle ulaşabileceklerini düşünüyorlardı. Yunan akılcılığının sonunda, doğayı gözlemlemek yerine mantık ve soyut düşünceye vurgu yapması nedeniyle bilimsel gelişmeleri engellediği söylenmiştir. Büyük Yunan düşünürleri arasında sadece Aristo bilgi toplamaya ve bilgileri sınıflandırmaya önem vermiştir ve bunu çoğunlukla sosyal ve biyolojik araştırmaları için kullanmıştır. Yunan felsefe ve bilim tarihlerinin birbirinden kesin bir şekilde ayıramamasının nedenlerinden biri de budur. Şehirlerin üretiminin miktarı ve bunun dört yüz yıllık bir zamandaki gelişimi bir bütündür.

Her ikisinin de başlangıçları insan düşüncesinde bir devrime yol açmış, bu devrim, hakkında bilgi sahibi olduğumuz en eski Yunan düşünürlerinin ortaya çıktığı yerlerde başlamıştır. Bu düşünürler, MÖ 7. ve 6. yüzyıllarda bir İyonya şehri olan Miletus'ta yaşamışlardır. Sokrates'le birlikte başlayan Atina düşüncesinin epey öncesinde Miletus ve diğer İyon şehirlerinde önemli entelektüel faaliyetler başlamıştır. Burada bir şeylerin başlamasında birçok şeyin yanı sıra bir uyaran olarak Asya

arka planı hiç kuşkusuz çok önemlidir. Miletus'un zengin bir yer olması da ayrıca önem taşır. İlk düşünürler herhalde düşünmeye zaman bulabilen zengin kişilerdir. Ne olursa olsun İyonya'nın bu erken vurgusu Yunan dünyasının tamamında yayılmış olan entelektüel faaliyete yol vermiştir. Batı yerleşimleri olan Magna Graecia ve Sicilya, 6. ve 5. yüzyıl gelişmelerinde çok büyük önem taşır. Daha sonraki Helenistik çağda ise üstünlük İskenderiye'ye kayacaktır. Yunan aklının başarısına bütün Yunan dünyası dahildir, hatta Atina'ya özgü sorgulayıcılığın bunun içinden çıktığını söylemek abartıya kaçmak olmayacaktır.

MÖ 6. yüzyılda Thales ve Anaximander Miletus'ta doğa ve evren hakkında bilinçli düşünceyi başlatırlar, mit ve bilim arasındaki kritik sınır böylece geçilmiş olur. Doğayı pratik olarak kendi çıkarlarına kullanmayı ilk başlatanlar Mısırlılardır ve bu işlemler sırasında tümevarım yoluyla çok şey öğrenmişlerdir. Bu arada Babilliler bazı önemli ölçümler yapmışlardır. Miletos okuluysa bu bilgileri gayet olumlu bir şekilde kullanmış ve muhtemelen bazı temel kozmolojik nosyonları da eski uygarlıklardan almıştır. Thales dünyanın kaynağının su olduğunu söylemiştir. Fakat İyonyalı düşünürler kısa bir süre sonra bu mirasın ötesine geçmişlerdir. Doğa ve evren üzerine genel bakışlarında mitolojinin yerini kişisellikten uzak açıklamalar almıştır. Bu, ileri sürdükleri spesifik görüşlerin daha sonraları geçersiz olması gerçeğinden çok daha önemli bir durumdur. Yunanlıların maddenin özü üzerinde yaptıkları analiz buna bir örnektir. Her ne kadar zamanından iki bin yıl önce ima edilmiş bir atom kuramı olsa da ilk İyonyalı düşünürlerin bütün maddelerin dört "element"ten (hava, su, toprak, ateş) oluştuğu, bunların değişik maddelerin içinde değişik ölçülerde bulunduğu düşüncesi 4. yüzyılda ortaya atılmıştır. Bu kuram, Batı bilimini Rönesans'a kadar çok büyük ölçüde biçimlendirmiştir. Koyduğu sınırlar ve açtığı imkânlardan dolayı çok büyük bir tarihsel önem taşır ancak bu kuram da elbette ki hatalıdır.

Bu noktada ikincil bir düşünceye sıkı sıkı sarılmak gerekir. Bu da İyonyalıların ve kurdukları okulun son derece haklı bir ifadeyle "hayret verici" bir yenilik taşımasının nedenidir. İyonyalılar doğayı anlamaya çalışırken tanrıları ve kötü ruhları bir yana bırakmışlardır. Zamanın, yaptıkları şeylerin bazılarını ağır bir yenilgiye uğrattığı doğrudur. Atina'da 5. yüzyılın sonlarına doğru tanrıtanımazlık suçlamasıyla mahkûm edilenlerin düşünceleri, iki yüz yıl önce yaşamış olan İyonyalı düşünürlerden çok daha az cüretkârdır. Bunlardan bir tanesi şöyle demiştir: "Eğer bir öküz resim yapabilseydi, onun tanrısı da öküze benziyor olurdu." Klasik Akdeniz uygarlığı birkaç yüz yıl sonra sahip olduğu perspektiften çok şey yitirmiştir ama böyle bir perspektifin bu denli erken ortaya çıkışı Yunan uygarlığının canlılığının en göze çarpan belirtisidir.

Bu fikirleri ezip geçen şey sadece halkın batıl inançları değildir. Diğer felsefi eğilimler de ayrı bir rol oynamıştır. Bunlardan bir tanesi İyonya geleneğiyle çok uzun bir süre bir arada yaşamış ve ondan çok daha uzun ömürlü ve etkili olmuştur. Bu eğilimin püf noktası gerçeğin maddi olmadığı görüşüdür. Bu görüşü Platon daha sonra gayet ikna edici bir hale sokacaktır: Bizler hayatın içinde, saf gerçekliğin ilahi varoluşları olan biçim ve düşüncelerin görüntülerini yaşatanlarız. Bu gerçekliği ancak düşünce yoluyla kavrayabiliriz, sadece sistematik düşünce yoluyla değil zaman zaman sezgi yoluyla da. Her ne kadar İyonyalıların madde hakkındaki düşüncelerinde rastlanmasa bile matematikçilerin faaliyetlerinde görülmüş olan bu düşünce köklerini Yunan bilimine salmıştır.

Matematikçiler Platon'un ölümünden sonra kayda değer bir başarı göstermişlerdir ama Yunan düşüncesinin çevrelerinde toplayacak bir atılım yaparak en önemli kazanımlarını gerçekleştirmişlerdir zaten. Bu atılım, Batı dünyasına 17. yüzyıla kadar hizmet edecek olan aritmetik ve geometrinin temelini atmıştır. Okula giden herkes Pythagoras (Pisagor) adını duymuştur. Pythagoras 6. yüzyılın ortasında Güney İtalya'da Crotone'da yaşamıştır, kendisinin tümünden gelimci ispat yöntemini bulduğu söylenebilir. İyi ya da kötü bundan da fazlasını yapmıştır aslında. Titreşen sicimleri araştırarak armoninin matematiksel temelini keşfetmiş ve özellikle de sayılarla geometri arasındaki ilişkiyle ilgilenmiştir. Bunlara yaklaşımı yarı mistiktir. Pythagoras da birçok matematikçi gibi dindar bir kişidir ve söylendiğine göre ünlü buluşuyla ilgili tatmin edici sonuçlara ulaşmasını bir öküz kurban ederek kutlamıştır. Okulu –gizli bir Pythagorasçı “kardeşlik” vardır– evrenin doğasının matematiksel ve rakamsal olduğu sonucuna varacaktır. “Matematığın ilkelerinin, her şeyin ilkesi olduğunu sanıyorlardı,” diye yazar Aristo, hafifçe kınayarak, fakat kendi hocası olan Platon bile hem bu inançtan hem de 5. yüzyılda yaşamış bir Pythagorasçı olan Parmenides'in duyular hakkındaki kuşkuculuğundan derin bir şekilde etkilenecektir. Sayılar, hem taşıdıkları mutlak mükemmellik nedeniyle, hem de gerçekliği meydana getiren düşüncenin (İdea) soyutluğu nedeniyle fiziksel dünyadan çok daha çekici görünmüştür.

Yunan düşüncesi üzerinde Pythagoras etkisi çok büyük olmuştur; şükür ki özetlenmesi gerekmez. Burada bizi ilgilendiren, gözlemden çok matematiksel ve tümünden gelimsel ilkeler üzerine kurulduğu için astronomiyi yaklaşık iki bin yıl kadar yanlış yola sürüklemiş bir evren görüşünün yarattığı geri tepmedir. Buradan, dünyanın çevresinde dönen güneş, ay ve gezegenler, birbirine peşpeşe bağlı kürelerin sabit ve yuvarlak düzendeki evren görüşüne varırız. Yunanlılar, cennetin pratikte bu şekilde hareket etmemesi gerektiğini farketmişlerdir. Ancak –kabaca özetleyecek olursak– meydana çıkanlar kaydedilmiş, temel şema bir yandan yeni yeni katkılarla rötuşlanırken, bir yandan da meselenin tümünden gelim ilkelerinin dikkatli bir araştırmaya

tabi tutulması reddedilmiştir. Konunun ayrıntılarına, ünlü bir İskenderiyeli olan Batlamyus'un çalışmaları ortaya çıkana kadar girilmemiştir. Batlamyus'un çabaları bir iki noktaya itiraz edilmesine rağmen son derece başarılıdır (bu durum Yunan biliminde başka entelektüel sonuçla varılmasının da mümkün olduğunu gösterir). Batlamyus'un sistemi, bütün yetersizliğine ve kozmolojik düşünceyi onun zamanına kadar kısırlaştıran yanlış kavramalara dayanmasına rağmen Columbus'un zamanına kadar okyanus yolculuklarında yeterli kılavuz olarak kullanılmıştır.

Hem dört element kuramı hem de Yunan astronomisinin gelişimi, Yunan düşüncesinin tümünden gelimci eğilimlerini ve karakteristik zayıflığını ortaya koyar. Yunan düşüncesi hiçbir deneyle sınımadığı, olabilecek en geniş deneyimlerle açıklanmış akla yakın bir kuram öne sürmüştür. Bugün felsefenin ve bilimin alanına girdiğini düşündüğümüz düşünceleri derinden etkilemiştir. Bu düşüncenin meyveleri, bir yandan o güne dek görülmemiş bir sertlik ve keskinlik taşıırken diğer yandan anlam-bilgi üzerine en üst düzeyde kuşkuculuk sağlamıştır. Ampirik yaklaşımı taşıyanlar ise 5. yüzyılda yaşamış olan Hipokrat'ın başını çektiği Yunanlı doktorlardır.

Platon'un durumuna bakılacak olursa –iyi kötü, felsefi tartışma onun ve öğrencisi Aristo tarafından şekillendirilmiştir– gözlemediği şeylerle ilgili yetersiz görüşleri bu eğilimi güçlendirmiştir. Doğuştan aristokrat bir Atinalı olan Platon, çevresinde olup biten pratik olayları kendi olmasını arzu ettiği şekilde yansıtmış, Atina demokrasisinin politikalarını ve özellikle de bu demokrasinin ölümle cezalandırdığı Sokrates'e olan tutumunu çarpıtmıştır. Platon, Sokrates'ten sadece Pythagorasçılığı öğrenmekle kalmamış, etik sorunlara idealist bir tutumla yaklaşmayı ve felsefi sorgulamanın tekniklerini öğrenmiştir. İyi olan diye düşünmüştür, sorgulama ve sezgiyle keşfedilebilir; bu da gerçektir. Aslında herhangi birinin kafasında bir anda anlamsal olarak beliren, tek başına bir fikir olmayan (yani birinin “benim bu konuda bir fikrim var” diyebileceği gibi olmayan) ama bu tür fikirlerin öğelerini oluşturan bir dizi “idea” –Gerçek, Doğruluk, Güzellik ve Adalet– sabit ve ebedi bir dünyada gerçekten varoluşun keyfini süren gerçek varlıklardır. Bu değişmeyen dünyada gerçeklik, diye düşünür Platon, bizden anlamsal olarak saklanır ve bizi kandırarak yanlış yöne sürükler ancak ruha, akıl yoluyla, anlayarak ulaşılabilir.

Bu tür düşünceler, teknik felsefenin ötesine geçtiği için belli bir önem taşır. Bunların içinde (tıpkı Pythagoras'ın doktrinlerinde olduğu gibi) daha sonra bize tanıdık gelecek olan puritanizimin kökenlerinin ipuçlarını buluruz. Bu düşünceye göre, insan tartışmasız bir şekilde ilahi özü olan ruhla bu ruhu hapseden beden arasında bölünmüştür. Bir uzlaşmaya varmaksızın, birinin diğerine karşı zaferi mutlaka sağlanmalıdır. Bu düşünce Hristiyanlık'a geçecek ve çok büyük bir etki yapacaktır. Bu düşüncelere varmasının hemen ardında da Platon ideal evren ve gerçeklik bilgisinin insanların yaşamını hem kolaylaştıran hem de sınırlayan düzenlemelerin ya-

pılmasına yardımcı olabileceğine dair pratik kaygılar taşımaya başlar. Görüşlerini Sokrates'le ve kendisiyle tartışmaya gelenlerle yaptığı konuşmalar biçiminde açıklar. Bunlar felsefi düşüncenin ilk metinleridir. Bugün bizim *Devlet (The Republic)* olarak bildiğimiz kitap, bir toplumun etik bir amaca ulaşmak üzere yönlendirilmesi ve planlanmasına dair düşüncelerin ifade edildiği ilk kitaptır. Kitap otoriter bir devleti tarif eder (Sparta'yı hatırlatır). Bu devlette evlilikler en iyi genetik sonucu elde etmeye yöneliktir, aile ve özel mülkiyet yoktur, kültür ve sanat sansür edilir ve eğitim titiz bir şekilde denetlenir. Bu devleti yönetecek olan azınlık, adil topluma pratikte ancak ideal dünyayı kavrayarak varılacağını öğrenebilecekleri bir eğitime uygun ahlaki ve entelektüel yeterliliğe sahip olanlardır. Tıpkı Sokrates gibi Platon da bilgeliğin gerçekliği anlamaktan geçtiği görüşündedir. Ayrıca bir kez doğruluğu gördükten sonra ona uygun davranmamanın imkânsız olduğunu da söylemektedir. Hocasının tersine, insanların çoğu için eğitimin ve yasaların Sokrates'in yaşama-ya değer bulmadığı, sorgulanmaması gereken bir hayatı empoze etmesi gerektiğini düşünür.

Devlet ve ileri sürdüğü savlar, asırlar süren tartışmalara ve taklitlere yol açmıştır ama tamamının Platon'un eseri olduğu doğrudur. 20. yüzyıl İngiliz düşünürlerinden birinin dediği gibi Batı felsefesi, pratikte Platon'un ayak izlerini takip etmiştir. Platon hiç sevmemesine ve doğurduklarına ilişkin taşıdığı ön yargıya rağmen gerek ahlak, estetik ve bilginin temeli olsun, gerekse matematiğin doğası olsun felsefenin bütün büyük sorularını önceden düşünmüş, her zaman keyif ve heyecanla okunmakta olan büyük edebiyat eserlerine fikirleriyle damgasını vurmuştur.

Platon'un kurduğu akademinin ilk üniversite olduğuna dair bazı görüşler vardır. Akademinin ilk önemli öğrencilerinden biri, çok daha kavrayışlı, dengeli, olan bitenin getirdiği imkânlarla karşı daha az kuşkucu ve Platon'dan daha az maceracı olan Aristo'dur. Aristo, ustasının öğretilerinin bütününe hiçbir zaman karşı çıkmamıştır ama daima bu düşüncelerin köklerinden yola çıkmıştır. Büyük bir bilgi toplayıcı, ve sınıflandırıcıdır (biyolojiye özel bir ilgi duymuştur) ve Platon gibi duysal deneyimleri reddetmez. Hatta hem katı bilgiyi hem de dünyasal deneyimlerden alınan mutluluğu birlikte düşünür ve evrensel idealar düşüncesini reddederek tümevarımsal bir şekilde evrenin genel yasalarını tartışır. Aristo çok zengin bir düşünürdür ve o kadar çok konuyla ilgilenir ki tarihsel önemini Platon'la sınırlamak çok zordur. Yazdıklarıyla biyoloji, fizik, matematik, mantık, edebiyat eleştirisi, estetik, psikoloji, etik ve siyasi düşünce üzerindeki iki bin yıllık tartışmaların genel çerçevesini çizmiştir. Bu konularla ilgili olarak düşünce yöntemleri sağlamıştır. Bu konulara yaklaşımı o kadar esnek ve geniştir ki sonunda Hıristiyan düşüncesini de kucaklayabilmiştir. Ayrıca kurduğu tümünden gelimci mantık bilimi 19. yüzyılın sonuna dek geçerliliğini korumuştur. Bu engin başarı, belki özünde farklıdır ama Platon'un başarısından daha az önemli değildir.

Aristo'nun politik düşünceleri bir anlamda Platon'un kilerle örtüşür. Şehir devleti, düşünülebilecek en iyi sosyal şekildir ama doğru dürüst işleyebilmesi için reformlara ve saflaştırmaya ihtiyaç var diye düşünür. Ancak bunun ötesine geçildiğinde ustasından büyük ölçüde farklılaşır. Aristo, *polis*in bir varlık olarak doğru dürüst çalışabilmesi için her parçasına uygun bir rol verilmesi gerektiğini düşünür, ona göre aslında var olan şehirlerin çoğunda mutluluğa varılması bir anlayış meselesidir. Bu konulara cevap ararken öğretisinin, mükemmelliğin karşıtlar arasındaki dengede yattığını ileri sürdüğü Yunan ideasını kullanır. Ampirik gerçekler bunu doğrular görünüyor. Aristo, öncellerinin çoğundan fazla miktarda kanıt sistematik bir şekilde bir araya getirmiş görünmektedir ama toplumla ilgili gerçeklerin önemini vurgulanmasında bir başka Yunan icadı ondan önce davranmıştır. Bu, tarihtir.

Tarih bir başka büyük kazanımdır. Birçok ülkede, başarıları ve olayları olduğu gibi kaydeden kronikler veya vakayinameler tarih yazımının öncüleridir ama Yunanistan'da böyle olmamıştır. Yunanistan'da tarih yazımı şiiirden çıkmıştır. Hayret verici bir şekilde daha ilk eserlerde en yüksek düzeye ulaşılır. Usta elinden çıkmış iki kitabın niteliğine ardıllarından hiçbirisi ulaşamamıştır. Bunlardan ilki Herodotus'tur, kendisine haklı olarak "Tarihin Babası" denmiştir. Kelime *-historie-* ondan önce vardır; tahkikat anlamına gelir. Herodotus bu kelimeye yeni bir anlam kazandırmıştır, bu da zaman içinde olan olayların tahkik edilmesi ve bunlardan çıkan sonuçlarla birlikte yazılı hale getirilmesidir. Bir Avrupa diliyle yazılmış ve bize kalmış ilk düzyazı eser ona aittir. Herodot'u tarih yazmaya iten şey, yakın çağların gerçeklerini, Perslerle yaşanan büyük mücadeleleri anlamak isteğidir. Pers Savaşları ve öncesiyle ilgili bulabildiği bütün yazılı kaynakları okuyarak çok miktarda bilgi toplar, çıktığı yolculuklarda insanlarla konuşur ve okuduklarıyla duyduklarını titizlikle kaydeder. İnsanlar ve olaylar ilk kez kronikten fazla bir şeyin konusu olurlar. Sonucu ise yazdığı *Histories*'dir. Pers İmparatorluğu hakkında dikkate değer miktarda anlatıyla birlikte, bu anlatıların içine gömdüğü eski Yunan tarihi ve dünya hakkında epeyce gözlem, sonunda Mycale Savaşı'na kadar Pers Savaşları'nın anlatılması kitabın içeriğini oluşturur. Herodotus, hayatının büyük bir kısmını yolculuklarda geçirmiştir (söylendiği kadarıyla) MÖ 484'de Küçük Asya'nın güneydoğusunda bir Dor şehri olan Halicarnassus'da doğmuştur. Bir ara Atina'ya gelmiş ve burada dışarılıklı konumunda bir iki yıl geçirmiştir, burada kaldığı sürede eserinin ezberden okunmasıyla ödüllendirilmiştir. Daha sonra Güney İtalya'da kurulmuş olan yeni bir koloniye gider ve eserini burada bitirir, MÖ 430'dan kısa bir süre sonra ölür. Böylelikle Yunan dünyasının yayılışını bizzat kendi deneyimlerinden bilir, Mısır'a ve gidebildiği her yere gider. Muhteşem eserinin ardında çok geniş bir deneyim yatar, anlattıkları her ne kadar zaman zaman safça yaklaşıp da, tanıkların dürüst anlatımlarına dayanır.

Herodotus'un en büyük mirasçısı olan Tukididis'in hakkı, olaylarla ilgili anlattıklarının çok daha canlı olması ve bu olaylara eleştirel bir gözle yaklaşması nedeniyle genellikle teslim edilmiştir. Tukididis'in bu yaklaşımın sonucu, olaylara yaklaşımının sertliği Herodotus'un eserinin okuyucu gözündeki sevimliliğini artırsa da çok daha etkili bir entelektüel başarıdır. Tukididis'in konusu çok daha çağdaş bir konu olan Peloponnes Savaşı'dır. Bu seçim, çok derin bir kişisel ilgiyi ve yeni bir kavramı yansıtmaktadır. Tukididis, Atina'nın önde gelen ailelerinden birine mensuptur (yaptığı bir komuta hatası nedeniyle gözden düşene kadar general olarak orduya hizmet etmiştir). Yaşadığı şehri ve Yunanistan'ı bu bitkin düşürücü kavgaya hangi nedenlerin ittiğini ortaya çıkartmak istemektedir. Yola çıktığında Herodotus'la benzer bir çıkış noktasını paylaşmaktadır, araştırıp ortaya çıkardıklarının pratik bir nedeni oluşu (ondan sonra gelen bütün Yunan tarihçilerinin çoğu gibi) ancak onun bunları sadece tanımlamayıp açıklamak da istemesidir. Sonuç, bugüne kadar yazılmış en çarpıcı tarihi çözümlemelerden biridir. Tukididis farklı açıklama düzeylerine nüfuz etmeye çalışmış ilk tarihçidir. Yöntemsel olarak yansız yargılarıyla, geleceğin tarihçileri için bir model oluşturmuştur, Atina'ya olan bağlılığı çok ender ortaya çıkar. Kitap tamamlanmamıştır, olayları MÖ 411'e kadar getirir ama genel yargısı özlü ve çarpıcıdır: "Atina'nın gücünün artması ve Sparta'nın korkusu bana göre onları birbirleriyle savaşmaya mecbur etmiştir."

Yalnızca tarihin keşfi bile Yunanlılar tarafından yaratılan edebiyatın yeni entelektüel menziline kanıtlamaya yeter. İnsanın gördüğü ilk edebi bütün budur. Yahudiler, kapsamlı ve geniş yazmışlardır ancak yazdıkları ne drama ne de eleştirel tarih içermiş, sadece hafif türleri kapsamıştır. Ama Yunan edebiyatı, İncil'le birlikte, daha sonra ortaya çıkacak olan batı yazınının bütünü şekillendirmiştir. Pozitif içeriğinin yanı sıra, edebiyatın ana formlarını ve sonunda vardığı yargılarla eleştirinin ilk temalarını belirlemiştir.

Homerus'un da gösterdiği gibi edebiyat, baştan itibaren dini inançlara ve ahlaki öğretilere sıkı sıkıya bağlıdır. Muhtemelen 8. yüzyılın sonunda yaşamış ve post-epik dönemin ilk şairi olarak tanınmış olan Hesiodos, bilinçli olarak adalet sorununa ve tanrıların doğalarına yönelmiş böylece edebiyatın eğlenceden öte bir şey olduğunu teyit ederek Yunan edebiyatının sonraki dört yüz yılının temalarını belirlemiştir. Yunanlılar için şairler her zaman öğretmenlere benzer bir muamele görmüşler, eserleri mistik imalarla, esinlerle dolmuştur fakat Yunanistan'da birçok şair ve birçok şiir tarzı vardır. Bunların ilki, aristokratik toplumun zevkine göre daha kişisel konulardaki yazılmış şiirler olarak ayrışır ama Tiranlar döneminde özel patronaj yoğunlaşınca, şiirin teması da yavaşça kolektif ve sivil bölgeye kayar. Tiranların özellikle besledikleri halk festivalleri, Yunan edebiyat sanatının en muhteşem örnekleri olan trajedilerin vasıtalarıdır. Dramanın kökenleri her yerde dindir

ve, hatta unsurları her uygarlıkta var olmalıdır. Tapınma ayinleri ilk tiyatrolardır fakat burada da var olan durumu ileri doğru itmek, olan bitenleri bilinçli bir şekilde aksettirmek Yunanlılara özgü bir kazanımdır; izleyicilerden pasif bir şekilde kendilerini bırakmalarının veya topluca cinnet geçirmenin ötesinde bir şeyler beklenmiştir. Didaktik etkiler ortaya çıkmıştır.

Yunan dramasının ilk biçimlerinden biri *ditiramp* denilen ve Dionysus festivallerinde söylenen koral şarkılardır, bu şarkılarla birlikte dans edilir ve mim yapılır. MÖ 535’de, anladığımız kadarıyla bu çok önemli bir yeniliktir, Thespi bir oyuncu ekler ve bu oyuncu koroya karşı konuşur. Yüz yıllık bir süre içinde, başka yeniliklerle birlikte birçok oyuncunun katılmasıyla Eshilos, Sofokles ve Evripides’in tam ve olgun tiyatrosuna erişiriz. Bu tiyatronun bütün eserlerinden geriye otuz üç oyun kalmıştır (bir tanesi bir üçlemedir) ama 5. yüzyılda yüzden çok farklı trajedinin sahneye konduğunu biliyoruz. Bu drama türünde de dini ton yerinde durmaktadır ama bu ton sözlerden çok oynanan oyunun içindedir. Büyük trajediler zaman zaman üçlemeler halinde, temel hikâyelere (çoğunlukla mitolojiktir) aşına yurttaşların katıldıkları festivallerde sergilenmiştir. Bu durum da eğitimsel etkilerini vurgular. Muhtemelen Yunanlıların çoğunluğu Eshilos’un oyunlarını hiç seyretmemişlerdi; bunların sayısı elbette Shakespeare’in oyunlarını seyretmiş olan modern İngilizlerle kıyaslandığında ölçülemeyecek kadar azdı. Yine de çiftliklerinde çok işi olmayanlar veya çiftliklerinden uzak olanlar geniş bir izleyici kitlesi oluşturuyordu.

Diğer herhangi bir antik toplumdakinden çok daha fazla insan böylece kendi ahlaki ve sosyal dünyası üzerine düşünmek ve bu dünyaya dikkatle eğilmek konusunda teşvik edilmiştir. Bu insanların bekledikleri kendilerine tanıdık ve bildik gelen törenleri açıklayan bir vurgu ve anlamlarına ilişkin yeni bir seçicilikti. Oyunların bazıları bunun ötesine geçmiş olsa bile, hatta bu oyunların en sevilen bölümleri genel geçer inançları hicvetseler de büyük dramaların çoğunlukla onlara sunduğu şey buydu. Dramalar, elbetteki var olanın natüralist bir manzarası değildi ama kahramanlıklarla dolu geleneksel bir dünyanın yürürlükteki yasaları ve bunların bireylerin üzerindeki ıstırap dolu etkisi eserlerde göze çarpıyordu. 5. yüzyılın ikinci yarısında Evripides geleneksel trajik formu, geleneksel varsayımları sorgulamak için bir araç olarak kullanmaya başlamıştı, böylece Gogol ve İbsen gibi çok sonraki çağlara ait yazarlara kadar Batı tiyatrosu tarafından tepe tepe kullanılacak bir tekniği başlatmış oldu. Dramanın çerçevesini çizen hikâye, tanıdık olmakla birlikte, merkezinde değiştirilmesi mümkün olmayan yasalar ve kaçınılması imkânsız bir ceza bulunur. Bu ortamın kabulünün son çare olması, Yunan aklının mantıklı yanından çok mantıksız yanının kanıtı olarak düşünülebilir fakat yine de bir Doğu tapınağında toplanmış korku dolu insanların veya hiç değişmeyen ayinlerle kurban törenlerine tanıklık edenlerin ruh durumuna göre çok yol alınmıştır.

5. yüzyılda tiyatronun alanı başka açılardan da genişlemiştir. Bu dönemde Attika komedisi başlı başına bir form olarak ortaya çıkmış ve Aristofanes başkalarını eğlendirmek için kişileri ve olayları bu yönde kullanan ilk kişi olmuştur. Aristofanes'in konuları genelde politik, tümüyle günceldir ve çoğunlukla da ağzı bozuktur. Varlığı ve başarısı bizler için Atina toplumunun hoşgörüsünün ve özgürlükçülüğünün en göze çarpan kanıtıdır. Yüz yıl sonra köle entrikalarını ve sorunlu aşk hikâyelerini ele alan oyunlar sayesinde neredeyse modern dünyaya ulaşırız. Bu eserler Sofokles'in yaptığı etkiyi yapmaz ancak daha iki yüz yıl öncesinde hiçbir benzeri bulunmuyor olmasına rağmen hâlâ eğlendirmekte ve bir yarı-mucize olarak varlığını korumaya devam etmektedir. Yunan edebiyatının epik şiir çağından sonra ortaya çıkışındaki hız ve süregelen gücü, Yunanlıların yenilik yaratmak ve zihinsel gelişim konusundaki güçlerinin kanıtıdır ve bunu açıklamaya uğraşmaktansa takdirle karşılamak çok daha kolaydır.

Klasik çağın sonunda edebiyat, şehir devletlerinin yok oluşundan sonra da uzun ve önemli bir ömre sahip olmuştur. Giderek artan seyirci sayısıyla, Yunanlılar hem gündelik dile hem de bütün Yakındoğu'da ve Akdeniz'in büyük bir kısmında kullanılan resmi dile hâkim olmuşlardır. Edebiyat, Atina trajedilerinin eriştiği zirveyi yakalayamamış ama yine de başyapıtlarını vermeye devam etmiştir. Görsel sanatlardaki düşüş çok daha gözle görülür durumdadır. Burada da anıtsal mimari ve çıplak heykellerde, Yunanistan bir kez daha geleceğin standartlarını yaratmıştır. Önceleri Asya'dan ödünç alınanlardan sonra tamamiyle özgün bir mimari ortaya çıkmış ve 20. yüzyılın binalarında hâlâ izlerini görmekte olduğumuz sadelik bilinçli olarak seçilmiştir. Bu mimari birkaç yüz yıl içinde Sicilya'dan Hindistan'a kadar dünyanın büyük bir kısmına yayılmıştır; bu sanatta da kültür ihraç edenler Yunanlılardır.

Bir konuda jeoloji onlara cömert davranmıştır, Yunanistan yüksek kalitedeki taşlarla doludur. Bugün hepimizin seyrettiği kalıntılar bu taşların dayanıklılığını doğrularlar fakat bunda bir yanılsama mevcuttur. Bizimle bugün sade ve süssüz Partenon aracılığıyla konuşan 5. yüzyıl Atina'sı, asıl görüntüsünü Yunanlıların gözlerinden saklamaktadır. Tanrılarla tanrıçaların süslü heykellerini, anıtların üzerindeki renkleri ve aşı boyasını, mabetleri ve Akropolis'in etrafını çevreleyen dikilitaşları, tapınakların sadeliğini gözden saklayan süsleri kaybetmiş bulunuyoruz. Yunan merkezlerinin çoğunun gerçekliği herhalde bugünkü Lourdes gibiydi. Delphi'deki Apollo Tapınağı'na varıldığında edinilen izlenim, küçücük dağınık mabetlerin etrafında kümelenmiş tacirler, sergiler ve batıl inançların saçmalığının yarattığı kargaşa idi (böyle bir izlenim için arkeologların keşifleri yoluyla yaptıkları katkıları da hesaba katmamız gerekiyor).

Bununla birlikte bu nitelik, yani zamanın yarattığı aşınma, yüzeysel deneyimlerle sağlanması mümkün olmayan bir biçimin güzelliğini ortaya çıkarır. Burada, nes-

nenin sonucuyla, nihai olarak o nesnenin kendisinden türemiş standartların sonucu arasındaki karşılıklı ilişkiyi hafife almak mümkün değildir. Bu noktada, nesnenin kendisinden doğan değerlendirme ölçütleriyle nesnenin değerlendirilmesi arasındaki karşılıklı etkileşimi önemsememek mümkün değildir. Çağlar boyunca insanların zihnine böylesine derinden ve güçlü bir biçimde hitap etmiş bir sanat yaratmış olma durumu, eşsiz bir sanatsal deha ve bunu ifade etmekteki şaşırtıcı yetenek hesaba katılmadan, basitçe yorumlanamaz.

Bu nitelik Yunan heykel sanatında da görülür. Burada da iyi kalite taşın varlığı bir avantajdır ve Doğu'nun genellikle de Mısır modellerinin özgün etkisi önemlidir. Çömlekçilikte olduğu gibi Doğu modelleri özümsemiş heykel sanatı ise çok daha natüralist bir şekilde gelişmiştir. Yunanlı heykeltıraşların en önemli konuları artık bir anıt veya kült objesi olmayan insan formunun kendisidir. Yine burada da, bitmiş bir heykeli onların gözüyle görmek imkânından yoksunuz. Bazı tunç parçaları yağmaya kurban gitmiş ya da eritilmiş ve taşın ağır bastığı heykeller bizi yanıltıyor olabilir. Yine de kanıtlar net bir gelişimi kaydediyor. Tanrıların ve kimlikleri genellikle bilinmeyen genç erkeklerle kadınların heykellerinden başlarsak bu heykellerin sadeliği ve duruşlarındaki simetri, Doğu'daki örneklerinden çok daha ileridir. 5. yüzyılın klasik figürlerinde natüralizm, dümdüz olmaktan uzak bir ağırlık dağılımını anlatmaya başlar, basit önden görünüm terk edilir ve Praxiteles'in olgun, insani tarzına evrilir. 4. yüzyıla gelindiğinde ise vücut (ve ilk kez çıplak bir kadın) konusu işlenir.

Büyük bir kültür, bir müzeye sığmaz ve hiçbir uygarlık da bir kataloğa indirgenemez. Yunanlıların elit nitelikleri, başarıları ve önemleri hayatın her alanını kaplar; şehir devletinin politikası, Sofokles'in trajedileri ve Phidias'ın heykelleri bu bütünün parçalarıdır. Titiz bir zaman ve mekân ayırımına dair sezgisel ve mutlu cehalet ancak sonraki çağlarda fark edilecek ve bu ayırımın yapılması tarih bilimiyle mümkün olacaktır. Bu faydalı bir hatadır çünkü sonunda Yunanistan hakkında oluşan düşünceler gerçekte ne olduğu kadar önemli olacaktır. Yunan deneyiminin anlamı, iki bin yıl boyunca yeniden sunulacak ve yeniden yorumlanacak, bazı bakımlardan yeniden doğacak ve yeniden kullanılacaktır. Gerçekliğin daha sonra idealize edildiği gibi olmamasına ve geçmişle olan bağlarının dayanıklılığına rağmen, Yunan uygarlığı insanlığın o ana kadar kendi kaderini ele alışıyla ilgili en önemli çabadır. Yunanistan felsefeyi, politikayı, aritmetik ve geometrinin büyük bir kısmını ve Batı sanatının kategorilerini bulmuştur. Hataları bu kadar verimli olmamıştır belki ama kazanımları yeterlidir zaten. Avrupa, Yunan sermayesinden sürekli bir şekilde nemalanmış ve Avrupa sayesinde dünyanın kalan kısmı da bu ticareten faydalanmıştır.

Helenistik Dünya

Yunan tarihi, 5. yüzyıldan sonra aniden ilginçliğini yitirir. Önemi de yitirmiş- tir. Yunan uygarlığının tarihini ve bunun biçiminden geriye neyin kaldığını çeliş- kili olarak bazılarının Yunanlı olmadığını iddia ettiği Kuzey Yunanistan'daki bir krallık tayin edecektir: Makedonya. Bu krallık 4. yüzyılın ikinci yarısında Pers İmparatorluğu'nun ve şehir devletlerinin mirasının üzerinde o güne kadar görül- memiş büyüklükte bir imparatorluk kuracaktır. Egemenliğini ve birleştirici gücü- nü Yunan etkisi ve diliyle oluşmuş bir kültürden aldığı için Helenistik dediğimiz dünyayı düzenleyecektir. Yine de Makedonya barbar bir ülkedir, belki de yaşam kalitesi ve kültür açısından Atina'dan asırlarca geridedir.

Hikâyemiz Pers iktidarının yıkılışıyla başlar. Perslerin Sparta'yla kurdukları itti- fak içeride yaşanan önemli zaafı perdelemiştir. Bunlardan bir tanesi Kseneofon'un ünlü kitabı *Anabasis*'de¹ anlatılan, Pers tahtına karşı başarısız bir girişimde bulunan kralın kardeşlerinden birinin ordusunda savaşan paralı askerlerin Dicle'den geri çekildikten sonra Karadeniz dağlarını aşarak ülkelere yaptıkları uzun yürüyüşün öyküsüdür. Bu öykü, Perslerin çöküşünde yaşanmış küçük ve ikincil bir durum, içe- ride yaşanmış özel bir krizin ürünüdür. 4. yüzyıl boyunca Pers İmparatorluğu'nun dertleri devam eder, bölgeler teker teker (bunların arasında olan Mısır bağımsızlı- ğını 404'te tekrar kazanır ve altmış yıl boyunca elinde tutar) kontrolünden çıkmak- tadır. Batı satraplarının başlattığı çok büyük bir isyanı kontrol altına almak epeyce uzun bir zaman alır ve sonunda imparatorluk yönetimi yeniden kurulsa bile bedeli çok ağır olur. İsyan bastırıldığında Pers iktidarı çok zayıflamıştır.

Bu çöküşün yarattığı imkânları kullanan bir hükümdar da Makedonya Kralı II. Philip'tir. Bu önemsiz bulunan Kuzey krallığında iktidar savaşçı aristokrasinin elindedir; Makedonyalılar sert ve kaba bir toplumdur, yöneticileri de Homeros za- manından kalmış gibi yaşayan savaş beyleridir. Güçlerini kurumlardan çok ken- di nüfuz alanlarından alırlar. Her ne kadar bu Helenlerin tartıştığı bir dünyanın parçası olsa da bazı Yunanlılar Makedonyalıların barbar olduklarını düşünürler.

1 *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü.* (Çev.)

Öte yandan Makedonya kralları Yunan ailelerinden geldiklerini iddia ederler (bir tanesinin soyu Herakles'e kadar uzanır) ve bu iddiaları genel olarak kabul görür. Philip de itibar peşindedir; Makedonya'nın Yunanlı olarak görülmesini ister. MÖ 359'da Makedonya naibi olduğu zaman diğer Yunan devletlerinin kullandığı topraklarını düzenli olarak kendine katmaya başlar. En büyük kozu iktidarının sonuna doğru Yunanistan'da çok iyi eğitim almış ve çok iyi örgütlenmiş olan ordudur. Makedonya askeri geleneği ağır zırhlı süvarilere dayanmaktadır ve ana kol olarak varlığını hep sürdürür. Philip bu geleneğe, gençliğinde Thebes'de rehin tutulduğu sırada görmüş olduğu piyade eğitiminden öğrendiklerini de katar. Hoplit taktiklerinden yeni bir silah geliştirmiştir, bu on altı kargıcıdan oluşan phalanx'tır.¹ Phalanx düzeninde sıralanmış askerler, hoplit mızrağının iki katı uzunluğunda bir kargı taşırlar ve daha açık bir düzende hareket ederler, ikinci ve üçüncü sıralarla ilk sıradakilerin arasında uzanan kargı sapları hücum için çok daha yoğun bir düzen oluşturur. Makedonyalıların bir başka avantajları da diğer Yunan ordularının pek bilmediği kuşatma savaşı tekniklerini kavramış olmalarıdır. Kullandıkları mancınıklar, kuşattıkları şehri savunanları zorlarken koç başlarını, hareketli kuleleri ve toprak tümsekleri savaşa sokarlar. Böyle şeyler daha önce sadece Asur ordularında ve onların ardıllarında görülmüştür. Sonunda Philip adamakıllı varlıklı bir devleti yönetir, devletin zenginliği, Pagneum Dağı'ndaki altın madenlerini ele geçirdiğinde iyice artar ancak o kadar çok harcama yapar ki borç içinde kalır.

Philip, gücünü kullanarak Makedonya içinde birlik sağlamaya çaba gösterir. Birkaç yıl sonra naipliğini yaptığı çocuk tahttan indirilir ve kral seçilir. Philip kral seçildikten sonra gözünü güneye ve kuzeydoğuya diker. Bu bölgelere yayılmak, eninde sonunda Atina'nın çıkarlarına tecavüz etmek anlamına gelmektedir. Atina'nın müttefikleri olan Rodos, Kos (İstanköy), Chios (Sakız Adası) ve Bizans Makedonya'nın patronajını kabul ederler. Bir başka Yunan şehri olan Phocis, Atina'nın kışkırtmasıyla savaşa girer ama Atina yeterli desteği veremez. Atina demokrasisinin son büyük ajitatörü olan Dhemostenes her ne kadar tarihte (philippic² sözcüğü kendisine aittir) ülkedaşlarını karşı karşıya kaldıkları tehlikelerle ilgili uyarak ün kazandıysa da bu uyarılar onları kurtaramaz. Atina ve Makedonya arasındaki savaş (MÖ 355-346) bittiğinde Philip sadece Teselya'yı almamış, gücünü Orta Yunanistan'a kabul ettirmiş ve Thermopylae Geçidi'ni kontrol altına almıştır.

Konumu Trakya'da bazı düzenlemeler yapmaya imkân vermiş ve bu durum Pers İmparatorluğu'na dönük Yunan ilgisinin yenilenmesine neden olmuştur. Bir Atinalı yazar, Pers İmparatorluğu'nun zayıflamış olmasından yararlanan bir Helenik haçlı seferinin savunuculuğunu yapmaya başlamış (Makedonyalıları hâlâ "barbar" di-

1 Phalanx: Eski Yunanistan'da sık saflarla yürüyen kalkanlı asker alayı. (Çev.)

2 Philippic: Bir kişiyi eleştirir nitelikteki sert nutuk. (Çev.)

yerek aşağılayan Demosthenes'in tersine) Asya şehirlerini kurtarmak için yeniden planlar yapılmaya başlanmıştır. Bu nosyon, Sparta hariç bütün belli başlı Yunan devletlerinden oluşan çekimser Korint Birliği'nin üzerinde meyvesini MÖ 337'de vermiştir. Philip bu birliğin başkanı ve generalidir, durum Delos Birliği zamanını hatırlatmaktadır; Korint Birliği'nin üyeleri görünüşte bağımsızdırlar, aslında hepsi Makedonya'nın uydusudur ancak yine de Philip'in çabalarının ve egemenliğinin sonuçları Makedonya'nın MÖ 338'de (bu tarihten bir yıl sonra Philip bir suikaste kurban gidecektir) Atinalıları ve Thebeslileri yenmesiyle alınır. Philip tarafından belirlenen barış koşulları sert değildir ama Birlik Makedonya'nın liderliğinde Perslerle savaşa girmek zorundadır. Philip'in ölümünden sonra bir kez daha Yunan bağımsızlığı için isyan çıkar ama Philip'in oğlu ve ardılı İskender (Alexander) Yunanistan'daki ve krallığının diğer bölgelerindeki isyanları sert bir şekilde bastırır. Thebes yerle bir edilir ve halkı köleleştirilir (MÖ 335).

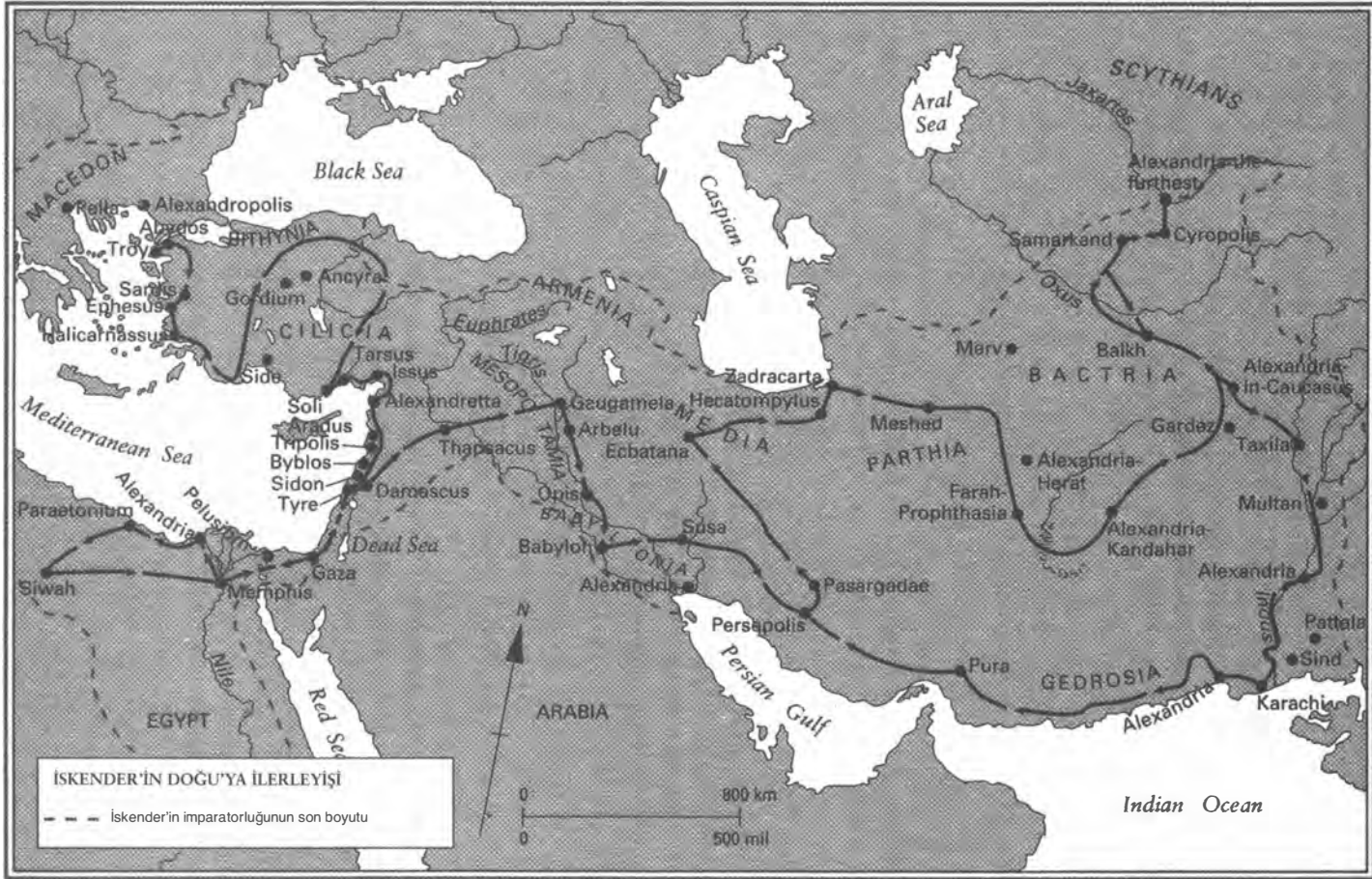
Yunan tarihinin dört yüz yılının sonu böyle gelir. Bu süre içinde uygarlık yaratılmış ve dünyanın o güne kadar bildiği politik yapıların en başarılısı olan şehir devletiyle korunmuştur. Şimdi gelecek bir kez daha, daha büyük ordular ve daha büyük örgütlenmeler vaat etmektedir. Yunan anakarası bu tarihten itibaren Makedonyalı valilerin ve Makedonya garnizonlarının siyasi dümen suyuna girecektir. Tıpkı babası gibi İskender de iç politikalarında bağımsız ancak dış politikalarında kendine bağlı bir yönetim sunarak Yunanlıları yatıştırmıştır ama bazı Yunanlılar, bilhassa da Atinalı demokratlar hiçbir zaman uzlaşmaya yanaşmamışlardır. İskender öldüğünde Atina bir kez daha Makedonya karşıtı bir koalisyon kurma girişiminde bulunur. Sonuç faciadır. Yenilginin bedelinin bir kısmı, Atina'da demokrasinin yerini oligarşinin alması olmuştur (MÖ 322). Demosthenes kıyıda epeyce uzak bir adaya kaçmış ve buradaki Poseidon Tapınağı'na sığınmıştır ancak peşine düşen Makedonyalıların eline geçmemek için kendini zehirlemiştir. Bundan sonra ise Peleponnes'in yönetimine Makedonyalı bir vali atanmıştır.

İskender'in iktidarı zorluklarla başlamıştır ama bu zorlukları aştıktan sonra bütün dikkatini Pers İmparatorluğu'na çevirir. MÖ 334'te dörtte biri Yunanlılardan devşirilmiş askerlerden oluşan ordusuyla Asya'ya geçer. Bu çabanın içinde idealizmden biraz daha fazlası vardır; savaşa gitmek tedbirli bir tutum olabilir, Philip'in bıraktığı ordu, eğer yeni kral için bir tehdit oluşturmayacaksa, bunun yollarından biri de askerlerin ücretlerinin ödenmesidir ve fetihler bunun için gerekli parayı sağlayabilecektir. İskender henüz yirmi iki yaşındadır ve önünde kısa ancak adını asırları aşacak bir mit haline getirecek ve Yunan kültürünü en uzak noktalara kadar taşıyacak kadar başarılı bir yaşam uzanmaktadır. Şehir devletlerini hâlâ çok geniş olan dünyaya taşıyacaktır.

Öyküyü özetlemek gayet basittir. Efsaneye göre İskender Küçük Asya'ya geçer geçmez Gordiyon düğümünü çözer. Sonra İssus Savaşı'nda Persleri yenilgiye uğratar. Bunu Güney Suriye'ye doğru bir saldırı izleyecektir, yolunun üstündeki Tır'i yerle bir eder ve daha sonra da hâlâ adını taşımakta olan bir şehir kurmuş olduğu Mısır'a geçer. Girdiği her savaşta en iyi asker kendisidir ve göğüs göğüse çarpışırken defalarca yaralanır. Çöllere girer, Siwah'da kâhinleri sorguya çeker, sonra tekrar Asya'ya geri döner ve MÖ 331'de III. Darius'u ikinci ve son kez yener. Persepolis yağmalanır, yakılır ve İskender Pers tahtına çıkar. Darius ertesi yıl kendi satraplarından biri tarafından öldürülecektir. İlerlemeye devam eden İskender, İranlıları kuzeydoğuda Afganistan içlerine kadar takip eder (adına kurmuş olduğu birçok şehirden bir tanesi de Kandahar'dadır) ve Pencap'ta İndus Irmağı'nın 100 mil ötesine kadar yayılır. Sonra geri döner çünkü ordusu artık daha fazla ilerlemek istemez. Ordu yorgundur, iki yüz fille donanmış bir orduyu yenmiştir ve Ganj Vadisi'nde kendilerini bekleyen orduda beş bin fil bulunduğuna dair haberler caydırıcı olmuştur. İskender Babil'e geri döner ve MÖ 323'te henüz otuz iki yaşındayken ve Makedonya'dan çıkmalı on yıl olmuşken ölür.

Hem fetihleri hem de bunların sonucunda örgütlediği imparatorluk bireysel dehanın damgasını taşır: Deha demek abartı değildir, bu ölçüde bir başarı sağlamak için şans, lehte tarihsel koşullar ve kör bir kararlılık yeterli değildir. İskender yaratıcı bir beyindir, zafere odaklı ve inatçı olmasına rağmen öngörülüdür de. Çok zeki olmasının yanı sıra, gözü kara bir cesarete de sahiptir; annesinin atalarından birinin Homeros'un Achilleus'u olduğuna inanır ve bu kahramanı aşmaya çabalar. Yeni topraklar fethetebileceğine dair kendisini herkese –ya da güçlü ve itici annesine– kanıtlamak konusunda büyük bir hırsı vardır. Perslere karşı girdiği bu Helenik haçlı seferinin onun için hiç kuşkusuz bir gerçekliği vardır fakat aynı zamanda hocası Aristo'dan öğrendiği Yunan kültürüne duyduğu büyük hayranlığa rağmen bir misyoner olamayacak kadar benmerkezcidir ve kurduğu kozmopolit yapı gerçeklere dayanır. İmparatorluğu Makedonyalılar kadar Persler tarafından da yönetilecektir. İskender de önce bir Baktrialı sonra da İranlı bir prensesle evlenir ve –arkadaşlarının çoğunun itirazına rağmen– Doğu'nun hükümdarlarına gösterdiği tanrısal saygıyı kabul eder. İskender zaman zaman fazla atılgan ve düşüncesizdir de; onu sonunda İndus kıyılarından dönmeye zorlayanlar askerleridir ayrıca Makedonya kralının tedbirsizce muharebeye girmesi, ölümü durumunda geride vâris bırakmayacağı için monarşiyi tehlikeye sokacaktır. Daha da kötüsü bir sarhoş kavgasında yakın arkadaşlarından birini öldürdüğü ve babasının suikastini düzenlediği söylenmektedir.

İskender ne imparatorluğunda tam bir birlik sağlandığını ne de imparatorluğunun uzun ömürlü olmasa bile kazandığı başarıyı görecektir kadar uzun yaşamamıştır.

Yaşadığı süre içinde yaptıkları muhakkak ki çok etkileyicidir. Yirmi beş tane “şehir” kurmuş olması bile başlı başına mühim bir meseledir, bu şehirlerin bazıları sadece güzel ve zarif kaleler olsalar bile hepsi de Asya’daki kara yollarının kilit noktalarındadır. İmparatorluk yönetimi altında Doğu ve Batı entegrasyonu hâlâ çok zordur ama İskender on yılda epeyce yol almıştır. Elbette ki, elinde çok az seçenek vardır; koskoca bir imparatorluğu yönetmek için elinde yeterli sayıda Yunanlı ve Makedonyalı yoktur. Fethettiği bölgelerde başından itibaren, Pers yöneticiler yoluyla hüküm sürer ve Hindistan’dan döndükten sonra orduyu Persler ve Makedonyalılardan oluşan karışık alaylar halinde yeniden yapılandırır. Pers giysilerini kullanması ve karşısında secde edilmesini istemesi –yüzükoyun yere kapanmak şeklinde bir mecburiyettir. Son dönemlerde birçok Avrupalı Çinli hükümdarların bu talebini son derece onur kırıcı bulmuştur– ve sadece Persler’den değil kendi arkadaşlarından da aynı şeyi talep etmesi yandaşlarını kızdırmıştır. Birçok komplo ve isyan olmuştur ve bunlar başarılı olamamış, isyanlar ve komplolar karşısında gösterdiği ılımlı tepki, durumun İskender açısından fazla tehlikeli olmadığını düşündürmüştür. Krizi, kültürel entegrasyon konusundaki en görkemli davranış izler, Darius’ın kızıyla evlenirken (Baktrialı Prenses Roxane’in yanı sıra) 9000 askerinin de Doğulu kadınlarla düğününü yapar. Ünlü “Doğu ve Batı’nın evliliği” idealizmden daha ötesini vurgulamakta, yeni imparatorluğun eğer var olmak istiyorsa iç içe geçmesi gerektiğini dile getirmektedir.

İmparatorluğun kültürel etkileşim açısından aslında ne anlama geldiğini takdir etmek çok daha zordur. Yunanlıların çok daha geniş bir alana dağılmış oldukları açıktır. Ama bunun sonuçları ancak İskender’in ölümünden sonra ortaya çıkacak, imparatorluğun biçimsel yapısı çöktüğünde, Helenistik dünya kültürel bir gerçeklik olarak kendini gösterecektir. Aslında İskender’in dünyasında yaşamın nasıl olduğunu pek bilmiyoruz ancak çok kısa sürdüğü, eski yönetimlerin sınırlılıkları ve kökten değişime karşı bir genel bir isteksizlik olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu imparatorluğun sınırları içinde yaşayanların MÖ 323’e gelindiğinde birçok şeyi on yıl öncesinden farklı bulmuş olmaları pek imkân dahilinde değildir.

İskender asıl etkisini Doğu’da yapmıştır. Batı’da daha sonraki 4. yüzyılın ana meselelerinden biri olacak olan Batı Yunanlılarının Kartaca’yla karşılıklı etkileşimini sağlayacak kadar uzun hüküm sürmemiştir. Yunanistan onun ölümüne kadar sükûnet içinde yaşamıştır. Onun hüküm sürdüğü topraklar daha önce hiçbir Yunanlının hüküm sürememiş olduğu Asya topraklarıdır. İran’da kendisini Yüce Kral’ın vârisi ilan eder ve kuzey satraplıkları olan Bithynia, Kapadokya ve Ermenistan satrapları ona saygılarını sunar.

İskender’in imparatorluğunun harcı zayıf olmalıdır ki geride uygun bir vâris bırakmadan öldüğünde, imparatorluk kaldırılamayacak ölçüde çatırdar. İskender’in

generalleri ellerinde olanı korumak ve alabileceklerini almak için birbirleriyle kavga-ya tutuşurlar. İmparatorluk, Roxana'nın babasının ölümünden sonra dünyaya getirdiği oğlanın doğumundan önce çözülmeye başlamıştır. Roxana, İskender'in ikinci eşini çoktan öldürtmüştür ve böylece hem kendisi hem de oğlu öldüğünde doğrudan bir vârisin geleceğine dair bütün umutlar kaybolur. Kırk yıl süren kavgalar yatıştığında İskender'in kurduğu imparatorluktan geriye hiçbir şey kalmamıştır. Bunun yerine her biri kalıtsal monarşiyle yönetilen bir grup büyük devlet ortaya çıkmıştır. Bu devletler *diadochi* veya "Ardıllar" adı verilen başarılı askerler tarafından kurulmuştur.

İskender'in en iyi generallerinden biri olan Ptolemy Soter, efendisi öldüğünde çoktan Mısır'da güç kazanmıştır, bu yüzden İskender'in gövdesinin en değerli parçası onun olur. Ptolemy'nin soyundan gelenler bu bölgeyi Kleopatra'nın MS 30 yılında ölümüne kadar yaklaşık üç yüz yıl yönetirler. Ptoleme Mısır'ı, ardılların kurduğu devletlerin en uzun ömürlüsü ve en zengini olur. Asya İmparatorluğu'nda ise Hindistan'daki bölgeler ve Afganistan'ın bir kısmı askeri yardım karşılığında Hintli bir hükümdara devredilerek Yunanlıların ellerinden çıkar. İmparatorluğun kalan kısmı MÖ 300'de, otuz milyona yakın tebaası olan, Afganistan'dan Suriye'ye kadar yayılmış, başkenti Antioch (Antakya) olan devasa bir krallıktır. Bu uçsuz bucaksız bölgeye, bir başka Makedonyalı general olan Selevkos'un soyu hükmeder. Kuzey Avrupa'dan gelen Kelt göçmenlerin saldırıları (Keltler Makedonya'yı işgal etmişlerdir bile) MÖ 3. yüzyılın başlarında krallığın bir bölümünde kargaşaya neden olur ve bu kargaşa nedeniyle Bergama'da Keltleri Küçük Asya'nın içlerine süren Attalid Hanedanı'ndan kralların hüküm sürdüğü bir krallık kurulur. Selevkosçular kalanı yönetmeye devam ederler ama MÖ 225'te İskender'in askerlerinin soyundan gelenlerin kurduğu başarılı bir Yunan Krallığı'nın bulunduğu Baktria'yı kaybedeceklerdir. Başka bir hanedan olan Antigonidlerin eline geçmiş olan Makedonya, Ege'de Ptolemecilerin'in filosuyla ve Küçük Asya'da da Selevkos Krallığı'yla çekişerek Yunan devletlerinin üzerindeki kontrolünü sürdürür. MÖ 265'te Atina bağımsızlığı için bir atak daha yapacak, ancak başaramayacaktır.

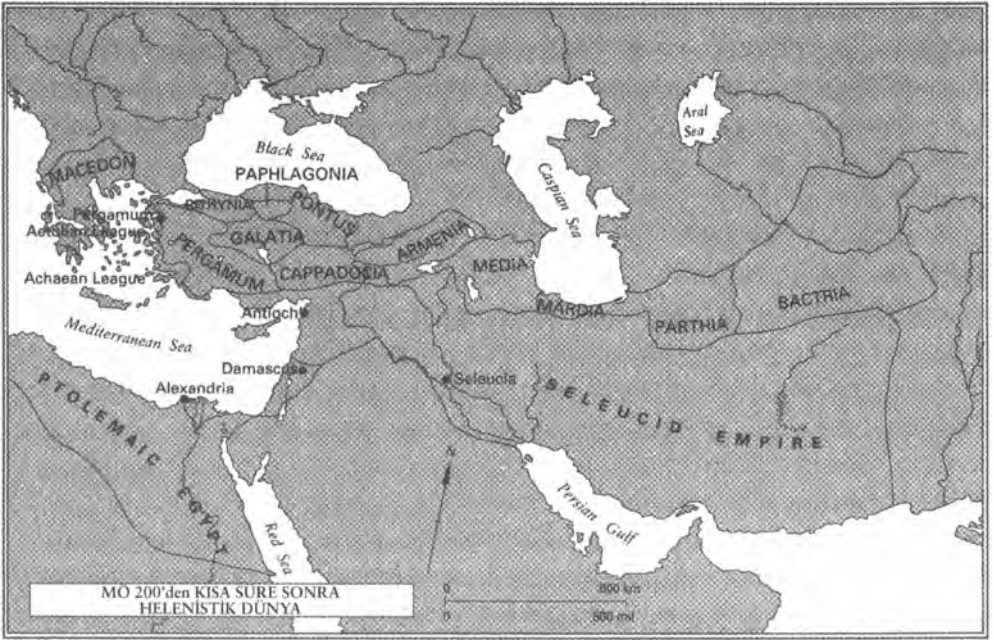
Bu olaylar karmaşıktır ama bizim amacımız açısından fazla bir önem taşımazlar. Bizi daha çok ilgilendiren MÖ 280'den sonraki yaklaşık altmış yıl boyunca Helen krallıklarının iktidar dengelerini zorlukla kurdukları, Doğu Akdeniz ve Asya'daki olaylarla meşgul oldukları ve Yunanlılarla Makedonyalıların dışında daha batıda yaşayanlarla çok az ilgilendikleridir. Bu durum Yunan kültürünün daha da ötelere yayılması için gereken barış dolu zemini yaratmıştır ve bu devletler işte bu yüzden önemlidirler. Uygarlığın yayılmasına ve büyümesine esas katkıları budur. Bizim il-
gimizi çekmelerinin nedeni de ne olduğu belli olmayan politikaları ve *diadochi*lerin hiçbir işe yaramayan kavgaları değil bu büyüme ve yayılmadır.

Yunanca bütün Yakındoğu'nun resmi dilidir; hatta bundan da önemlisi, bu yeni dünyanın odak noktaları olan şehirlerin dilidir. İskender'in en büyük arzusu olan Helen ve Doğu uygarlıklarının birliği, Selevkos krallarının yönetimi altında gerçekleşmeye başlamıştır. Selevkosçular derhal Yunanistan'dan göçmenler getirirler, imparatorluklarına sağlam bir omurga sağlayacağını düşündükleri hemen hemen her yerde yeni şehirler kurarlar ve bu şehirlerin nüfusunu Helenleştirirler. Bu şehirler Selevkos iktidarının payandalarıdır, onların ötesinde ise kabilelerin heterojen hinterlandı, Pers satrapları, vassal prenslikler uzanmaktadır. Selevkos yönetimi temelde hâlâ satraplıklara dayanmaktadır; mutlakiyetçilik kuramı, Selevkosçulara vergi sistemleri bu şekilde olduğu için Akamenidlerden miras kalmıştır fakat, bunun pratikte ne anlama geldiği kesinlik kazanmamış ve görüldüğü kadarıyla, Helen etkisinin çok güçlü olduğu ve başkentin de sınırları içinde bulunduğu Mezopotamya ve Küçük Asya'ya nazaran daha uzaktan yönetilmiştir. Daha doğudaki Helenistik şehirlerin büyüklüğü Yunan göçmenlerince kurulan ve kısa bir süre içinde yüz ila iki yüz bin nüfus almış olan İskenderiye, Antakya ve Babil yakınlarındaki yeni başkent Selevkiya'yla yarışmaktan çok uzaktır.

Bu durum bilinçli bir politikanın yanı sıra ekonomik büyümeyi de yansıtır. İskender'in ve ardıllarının savaşları, çoğu Pers İmparatorluğu'ndan alınmış ganimetler olan altın ve gümüş külçelerden oluşan çok büyük boyutlarda yağmaya neden olmuştur. Bunlar bütün Yakındoğu'da ekonomik hayatı canlandırır ama aynı zamanda istikrarsızlık ve enflasyon gibi canavarları da beraberinde getirir. Bununla birlikte, ekonominin genel eğilimi servetin büyümesi yönündedir. Ne imalatla ne de yeni doğal kaynakların işlenmesinde büyük yenilikler görülmez. Akdeniz ekonomisi, ölçeğinin büyümesi dışında her zamanki gibi kalır ancak Helenistik uygarlık kendisinden öncekilerden daha zengindir ve nüfusun büyümesi bunun belirtilerinden biridir.

Servet, iktidarın görkem içinde sürmesine, büyük gelirler elde etmesine bunları şaşıaı, hatta zaman zaman övgüye değer bir şekilde harcamasına yarar. Helenistik şehirlerin harabeleri bize Yunan şehir yaşamının bağlı olduğu şeylere yapılan harcamaları açıkça gösterir; bol miktarda tiyatro ve jimnazyum bulunur, bunların hepsinde oyunlar ve festivaller düzenlenir. Bunlar muhtemelen kırsal alanda yaşayan ve vergi veren yerli nüfusu pek ilgilendirmemekte, hatta bazıları "Batılılaşma" denebilecek bu durumdan nefret etmektedir. Ne olursa olsun bu sağlam bir kazanımdır. İslam'ın doğuşuna kadar bir şekilde Helenleştirilmiştir. Çok kısa bir süre içinde kendilerine ait Yunanca edebiyatı yaratmışlardır.

Fakat yine de bu, bazı Yunanlıların elem içinde işaret ettikleri gibi ruhu geçmişten farklı olsa da Yunan şehirlerinin uygarlığıdır. Makedonyalılar şehir devleti yaşıntısını ve onun yaratılarını hiçbir zaman bilmedikleri için Asya'da yaratmış

oldukları yapılar bu zindelikten yoksundur; Selevkoslar birçok şehir kurmuşlardır ama bunların tümü Yunan uygarlığının düzeyinin altında kalan otokratik ve merkezi satraplıklarla yönetilmiştir. Bürokrasi fazlasıyla gelişir ve kendi kendini yönetmek kavramı zayıflamıştır. Tuhaftır, geçmişte yaşanan felaketlerin çileleri bir yana, Helenistik dünyanın bir parçası olan ve bağımsızlık geleneğinin hâlâ yaşamakta olduğu Yunanistan'daki şehirler ekonomik ve demografik olarak çöküş içindedirler.

Şehir kültürü, siyasi damarını yitirmiş olmasına rağmen Yunan fikirlerinin yayılması bakımından epeyce büyük bir işlev taşıyordu. Yüklü bağışlar İskenderiye ve Bergama'ya eski dünyanın en büyük iki kütüphanesinin kurulmasını sağlamıştır. I. Ptoleme, ileri düzeyde araştırmaların yapıldığı bir tür enstitü olan Museum'u kurmuştur. Bergama'da bir kral, okullara bağışlarda bulunmuş ve bu okullarda, Ptolemeler papirüs sevkiyatını durdurduklarında, parşömen (*pergamane*) kullanımını kusursuz hale getirmişlerdir. Atina'da Akademi ve Lyceum varlığını sürdürmektedir ve her yerde sürmekte olan Yunan entelektüel faaliyeti bu kaynaklardan beslenmektedir. Bu faaliyetin büyük bir kısmı, özünde geçmiş başarıların tefsiri şeklinde dar anlamda akademiktir ama bu çalışmaların çoğu yüksek bir nitelik taşır, ağırlıktan yoksun görünmelerinin nedeni 5. ve 4. yüzyılların başarılarının devasa boyutlarda olmasından kaynaklanmaktadır. Bu, her ne kadar içeriğinin bü-

yük bir çoğunluğu telafisi imkânsız bir şekilde yok olmuşsa da Hristiyanlığa kadar sürecek kadar sağlam bir gelenektir. Sonunda, Helenistik araştırmacılar tarafından aktarılmış olan Platon ve Aristoteles'nin öğretileri İslam Dünyasına kadar ulaşır.

Helenistik uygarlık, Yunan geleneğini en başarılı şekilde bilimde korur ve Helenistik şehirlerin en yücresi olan İskenderiye bu konuda rakip tanımaz. Öklit, geometriyi sistematize etmiş ve bu sistematik 19. yüzyıla gelene kadar tayin edici olmuştur. Sicilya'da savaş makinelerinin yapımında kazandığı başarılarla ünlü olan Archimedes, muhtemelen Öklit'in öğrencisidir. Bir başka İskenderiyeli, Erasthoteles, evrenin boyutlarını ölçen ilk kişidir, hatta bir diğer İskenderiyelinin, Hero'nun buhar makinesini bulduğu ve buharı enerjiyi iletme için kullandığı söylenir. O dönemde metalurjinin durumunun keşfin uygulanmasını mümkün kılmadığı düşünülürse, konuyla ilgili başka bir şey bilmiyor olmamızın açıklaması bu olabilir ama mesele konuya ilgi gösterilmiş olmasıdır; eski dünyanın entelektüel kazanımları (ve daha sonra ortaçağ Avrupa'sınıninkiler) genellikle var olan teknik becerileri zorlamıştır ancak bunların ötesine geçmesi beklenemez, daha sonraki ilerlemeler, daha iyi aletlerin gelişmesini bekleyecektir. Bir başka Helenistik Yunanlı olan Samoslu Aristarchus, Dünya'nın Güneş'in etrafında döndüğünü söyleyecek kadar ileri gider ancak bu görüşü gerek çağdaşları gerekse daha sonraki kuşaklar tarafından hiçbir ilgi görmez çünkü Aristotelesci fizik tersini iddia etmektedir; her iki görüşün doğruluğu ya da yanlışlığı deneylerle sınanmamıştır. Archimedes'in hidrostatikte çok büyük atılımlar yaptığı doğrudur (bucurgatı da keşfetmiştir) ancak Yunan geleneğinin merkezi kazanımları her zaman matematikseldir, pratik değildir ve Helenistik dönemlerde bu kazanımlar konik seksiyonlar ve elipsler kuramıyla trigonometrinin temellerini atarak en yüksek noktasına ulaşmıştır.

Bunlar insanlığın alet çantasına yapılmış önemli katkılardır fakat bu gelişmeler Helenistik ahlak ve felsefede daha önce olanlardan biraz daha farklıdır. Bunun nedenini, şehir devletinden daha geniş birliklere doğru gelişen politik değişimde aramanın kışkırtıcı bir yanı yok değil. Çağın felsefesi en muhteşem merkezini hâlâ Atina'da bulmakta ve Aristoteles, şehir devletinin doğru ellerde tekrar canlanabileceğini ummaktadır; şehir devleti hâlâ güzel bir yaşam için gerekli çerçeveyi sağlayabilir diye düşünür. Peloponnes Savaşları'ndan sonra yaşanan son mutsuz çağ ve yeni monarşilerin boyutları ve kişiliksizliği kısa süre içinde bu beklentiyi boşa çıkarmıştır. Bu monarşiler içinde, şehir devletlerinin eski yurtsever itkileri kurur. Çabalar artık daha farklı bir kamusal sadakat duygusu üzerinde yoğunlaşmıştır. Belki de bunun nedeni Yunanlı olmayanları etkilemek veya Yunan kültürünün ötesindeki dünyada pozitif bir çekicilik bulmuş olmandır. Yeni hükümdarlar, giderek artan bir şekilde hükümdara bağlılık gösteren Doğu kültürleri tarafından desteklenirler, bu davranışın kökenleri Mezopotamya'nın ve Mısır'ın geçmişinde bulunmaktadır. Son

derece şaşaalı unvanlar kullanırlar ama belki de bunların en cıfcaflısı, Pitoleme'nin kullandığı “kurtarıcı” anlamına gelen “Soter” unvanıdır. Selevkoslar kendilerine tapılmasına izin verirler ama Pitolemeciler onları da aşarlar ve Firavunların ilahi statüleriyle saygınlıklarını devralırlar (ve pratikte, işi kız kardeşleriyle evlenmeye kadar vardırırır), Helenistik devletin asıl dayanakları bağımsız yurttaşlar tarafından denetlenmeyen bürokrasiyle –Seleukhoslar Asya'daki Yunan devletlerinin çoğunu kurduklarına göre verdikleri her şeyi geri alabilirlerdi– Yunanlı ve Makedonyalı paralı askerlerden oluştuğu için kendi soydaşlarına güvenmenin rahatlığını sağlayan ordular idi. Bu ordular her ne kadar güçlü ve huşu uyandırıcı olsalar da söz konusu dayanaklar, gayet karışık uluslardan oluşan tebaaların sadakatini ve saygısını uyandırmaktan uzaktılar.

Bu duyguların erozyona uğraması muhtemelen İskender döneminden öncelere kadar gider. Yunan kültürünün zaferi aldatıcıdır. Dil kullanılmaya devam eder ama farklı bir anlamla. Yunan dini örneğin Helenler arasında çok büyük bir birleştirici güçtür, din kurumlara değil, Homeros'un tanrı ve tanrıçalarıyla onların örneklediği davranışlara saygıya dayanır. Bu durum muhtemelen uzayıp giden savaşın yarattığı etkiyle Olimpos tanrılarının kendilerine duyulan saygıyı kaybetmelerinden dolayı daha 5. yüzyılın başlarında değişmeye başlamıştır. Bunun birden fazla nedeni vardır. 4. yüzyıl Yunan felsefesinin taşıdığı, dozu epey fazla olan akılcılık, yeni korkuların ortaya çıkması gibi nedenlerden bir tanesidir. Helenistik çağın, kader ve kısmet gibi konularda taşıdığı sapkın akıldışılık, etkisini hissettiren faktörlerden bir tanesidir. İnsanlar kaderin oyunları karşısında yeni güvenceler ararlar. Astrolojinin popülerleşmesi bunun belirtilerinden biridir. Bunların hepsi MÖ 5. yüzyılda en tepe noktaya ulaşır “bu dönem” için bir araştırmacı, “birkaç yüzyıl boyunca yükselen akılcılık dalgasının yavaşladığı, sonunda bütün gücünü harcadığı ve geri çekilmeye başladığı bir dönemdir” der. Bu yorum belki de bizim, hikâyenin bu noktasında aradığımızdan biraz daha fazla görünüyor ama bu ters yüz oluşla ilgili olarak bakacak olursak, oldukça da erken bir tarihte göze çarpar. Helenistik dünyanın her türden gizem ve çılgınlığın batağına saplanması, Pythagorasçı mistisizmin ölü filozofların sunaklarından yeniden yükselmesiyle geleneksel Yunan dini kârlı çıkmaz. Çöküşü çoktan başlamıştır. Delphi'nin daha 3. yüzyılda fark edilen çöküşü, durdurulamamıştır.

Geleneksel dini değerler çerçevesinin çöküşü felsefi değişimin geri planını oluşturur. Felsefe araştırmaları Yunanistan'da hâlâ çok canlıdır ve, hatta kendi derdine düşen, üzerinde hiçbir etki yaratamadığı dış toplumlarla ilişki kuran insanın, kendini yerden yere vuran kadere ve gündelik hayatın çilelerine karşı bir sığınak aradığından söz eden bir Helenistik gelişme de görülür. Bu görüş aslında tanındıktır. Bir örneği, temelde kişisel zevklerin içinde iyilik arayan Epiküros'tur. Daha sonraki

yanlış yorumlamaların tersine, Epiküros bencilliğin ötesinde bir şeyleri kast etmiştir. Epiküros'a göre haz, psikolojik rahatlama ve acıdan kurtulma için gereklidir. Böyle bir görüş, modern gözler için biraz fazla sade olabilir ancak semptomatik olarak kayda değer bir önem taşır zira insanların meşguliyetlerinin özele ve kışışele doğru yöneldiğini gösterir. Bu felsefi tepkinin bir başka biçimi de feragat ve bağlanmama ideallerinin savunuculuğunu yapar. Sinik ekol olarak bilinen bu ekol gelenekleri hor görmüş ve maddi dünyaya bağımlılıktan kurtulmanın yollarını aramıştır. Bunlardan bir tanesi olan ve Kıbrıslı olmasına karşın Atina'da yaşayan Zenon, *Stoa Poikile* adlı okulunda kendi doktrinini öğretmeye başlamış, burada ders alanlar okulun adıyla Stoacılar olarak anılmışlardır. Bu kişiler filozofların en etkilileri arasındadır çünkü öğretileri gündelik hayata uygulanabilir niteliktedir. Stoacılar özünde, hayatın evrenin içinde var olan akılcı bir düzene uygun yaşanması gerektiğini öğretmişlerdir. İnsan başına gelenleri kontrol edemez ama kaderin kendisine çizdiği yolu kabul edebilir derler, bir ilahi iradenin varlığına inanırlar. Erdemli davranışlar olması beklenen sonuçları için gösterilmez, üstelik bu sonuçlar bazen üzücü olabilir, bazen de engellenebilir. Erdemli davranışlar taşıdıkları özsel değer nedeniyle gösterilmelidir.

Helenistik dünyada büyük bir başarı gösteren Stoacılık gerek *polis*in gerekse geleneksel Yunan dininin otoritesini sürdüremediği dönemde bireye yepyeni bir etik güven düzlemi kazandırdığı için doktrinini yayar. Stoacılık, ayrıca uzun ömürlü olma potansiyelini de taşımaktadır çünkü öğrettikleri birbirine benzediğini söylediği herkes için geçerlidir: Bu öğreti ahlaki evrenselliğin tohumlarını atar ve bu sayede Yunanlı'yla barbar arasındaki eski ayrım yavaş yavaş ortadan kalkarak herhangi iki akıllı başında insan arasındaki ayrım kadar kalır. Stoacılık ortak insanlık adına konuşur ve köleliği kınar, zorunlu emek üzerinde yükselmiş bir dünya için bu şaşırtıcıdır. İki bin yıl boyunca düşünürler için en verimli kaynak olmuştur. Sonunda taşıdığı etik disiplin ve sağduyu Roma'da büyük bir başarı kazanmıştır.

Böylece felsefe de Helenistik kültürün göze çarpan bütün konularında olduğu gibi eklektizimin ve kozmopolitanizmin belirtilerini gösterir. Belki de bunların en açık dışa vurumu Yunan heykel sanatının en önemli ürünlerinden olan 30 m'lik Rodos heykelinde görüldüğü üzere Doğu'nun anıtsal heykel sanatını kendine uyarlamış olmasıdır; fakat sonunda Stoacıların düşüncelerinden, Yunan tanrılarının yerini alan egzotik oryantal kültürlere kadar her yerde kozmopolitanizm ve eklektisizm kendini gösterir. Bilim insanı Eresthosenes, bütün iyi insanları kendi vatandaşı olarak gördüğünü söyler, bu söz Helenizm ruhunu en iyi açıklayan sözdür.

Bu dünyanın siyasi çerçevesi ise sonunda değişime doğru eğrilir çünkü değişimin kaynakları kendi çemberinin dışına doğru büyümüştür. Bunun en erken alametlerinden biri, doğuda beliren yeni bir düşman, Part Krallığı'dır. Selevkos Krallığı,

MÖ 3. yüzyılın ortalarından itibaren nüfus yoğunluğunun ve zenginliğinin krallığın batı yakasına yoğunlaşmasıyla diğer Hellenistik devletlerle fazlasıyla meşgul olmak zorunda kalır, kuzeydoğusu –her zaman olduğu gibi– steplerden gelen göçerlerin tehdidi altındadır ancak iktidar bu tehlikeyi farketmez çünkü Ptoleme Mısır’la kavgası nedeniyle para ve kaynak ihtiyacı içindedir. Uzak bölgelerdeki savaş beyi konumundaki satrapların kendi başlarına hareket etmelerine direnmek zorlaşmıştır. Araştırmacılar detaylar konusunda tartışıyorlar ama bu olaylardan birinin yaşandığı satraplıklardan bir tanesi, önemli bir bölge olan Hazar Denizi’nin güneydoğusunda yer alan Partia’dır. Bu bölge aradan yüzyıllar geçtikten sonra da Orta Asya’ya uzanan kervan yolları nedeniyle önemli olmayı sürdürecektir ve sonunda İpek Yolu sayesinde klasik Batı dünyasıyla Çin birbirleriyle uzaktan ilişki kuracaktır.

Peki, Partlar kimdir? Kökenleri, Orta Asya’dan yola çıkan ve İran’la Mezopotamya dağlarında birlikler kuran Hint-Avrupa kavimlerinden biri olan Parnilerdir. Bu kavimin adı kendilerine özgü bir beceriden dolayı bir askeri terim haline gelecektir: At üzerinde giderken ok atabilme becerisidir bu. Beş yüz yıllık politik sürekliliklerini sadece bu yeteneklerinin üzerine kurmamışlardır elbette. Selevkoslara İskender’den kalmış, onun da Perslerden almış olduğu idari yapıyı devralmışlardır. Gerçekten de Partlar mirasçısıdır, yaratıcı değil; büyük hanedanları Yunancayı resmi belgelerinde kullanır, görüldüğü kadarıyla kendilerine özgü bir hukukları yoktur ama var olan pratiği, ister Babil, ister Pers ister Hellenistik olsun kabul etmişlerdir.

Tarihlerinin ilk yılları genellikle bilinmemektedir. Partia’da MÖ 3. yüzyılda merkezi hâlâ bulunamamış olan bir krallık vardır ama görüldüğü kadarıyla Selevkoslar

bu krallığa karşı büyük bir tepki göstermemişlerdir. 2. yüzyılda, Selevkos Krallığı gözünü kendisi için felaketle sonuçlanacak bir şekilde Batı'ya diktiğinde, daha genci I. Mithriades olan iki kardeş bir Part imparatorluğu kurarlar, bu imparatorluğun sınırları Mithriades öldüğünde doğuda Baktriya'dan (Baktriya da Selevkosların devraldıkları ülkelerden biridir, Partia'yla hemen hemen aynı zamanda kopmuştur) batıda Babil'e kadar uzanmıştır. Kendisinden önce yaşamış olanların hatıralarını bilinçli bir şekilde yaşatan Mithriades kendisini, bastırdığı sikkelerde "yüce kral" olarak tanımlar. Ölümünden sonra bazı gerilemeler yaşanacaktır ancak adaşı II. Mithriades kaybedilen toprakları geri alır ve daha da ötelere yayılır. Selevkoslar artık Suriye'ye kısıtlanmışlardır. İmparatorluğun sınırları Mezopotamya'da Fırat kıyılarıdır ve Çin kendisiyle açık diplomatik ilişkiler kurar. İkinci Mithriades'in bastırdığı sikkeler Akamenid Hanedanı'nın gururlu unvanını, "kralların kralı" ibaresini taşırlar. Bundan Mithriades'in ait olduğu Arsacid Hanedanı'nın kendisini bilinçli olarak bu büyük Pers soyuyla bağlamaya çalıştığını çıkartmak gayet makul görünmektedir fakat Part Devleti, Perslere nazaran çok daha gevşek bir devlettir. Bürokratik bir devletten çok, bir savaş beyinin çevresinde toplanmış olan soylu feodallerin kurduğu bir yapıyı andırır.

Sonunda Partlar Fırat kıyılarında Batı'dan gelen yeni bir güçle karşılaşacaklardır. Partia'dan daha yakın bir güçtür bu, dolayısıyla Helenistik krallıkların, politik gökkubbenin bu yeni yıldızının yani Roma'nın yükselişini ve kendi batılarında olup bitenleri gözden kaçırmış olmalarının fazla bir mazereti yoktur. Batı Yunanlıları, elbette haklarında bir şeyler bilmektedirler ancak karşılaşacakları ilk büyük tehdide kadar Roma, hemen hemen hiç ilgilerini çekmez. Bu büyük tehdit, varoluşunu Yunan düşmanlığına borçlu olduğunu söylemenin yanlış olmayacağı gizemli devlet Kartaca'dır. Fenikeliler tarafından MÖ 800'lerde kurulmuş olan Kartaca belki de o tarihten itibaren maden yolları üzerindeki Yunan rekabetini dengelemiştir. Tır ve Saydon'u geride bırakacak kadar zenginleşmiş ve güçlenmiştir. Ancak hep bir şehir devleti olarak kalmış, fetihler yapmak ve garnizonlar kurmak yerine korunma amaçlı ittifaklar kurmuş, vatandaşları da savaşmaktansa ticaret ve tarımla uğraşmayı tercih etmişlerdir. Ne yazık ki Kartaca'nın kendi diliyle yazılmış belgeler, şehir en sonunda yerle bir edildiğinde yok olmuştur bu yüzden tarihleriyle ilgili çok az şey biliyoruz.

Ancak Batı Yunanlılarının en muhteşem ticari rakipleri olduğu son derece açıktır. Yunanlılar MÖ 480'de ticari olarak Rhône Vadisi'nin azıcık ilerisine, İtalya ve Sicilya'ya sıkışmışlardı. Bu ada ve bu adanın şehirlerinden biri olan Siraküza, Yunanlıların batıdaki kilit noktasıydı. Siraküza, Sicilyalıları korumak için Kartaca'ya karşı ilk kez Salamis'te savaşmış ve onları yenmişti. Kartaca, 5. yüzyılın büyük bir kısmında, Batı Yunanlıları bir daha rahatsız etmedi ve Siraküzalılar da İtalya'daki

Yunan şehirlerini Etrüsklere karşı desteklediler. Ardından Siraküza, Atina'nın yenilgiyle sonuçlanan Sicilya Seferi'nin hedefi oldu (415-413) çünkü batıdaki Yunan şehirlerinin en büyüğü oydu. Kartacalılar bunun hemen ardından geldiler ama Siraküza yenilgiden kurtuldu ve bunun hemen ardından en güçlü döneminin keyfini sürdü, gücü sadece adaya değil Güney İtalya ve Adriyatik kıyılarına da yayıldı. Bu süre zarfında, çoğunlukla Kartaca'yla savaşıyordu. Siraküza'da büyük bir canlılık görülüyordu; savaşın bir noktasında Kartaca'yı ele geçirdi sonra bunu Kartaca'nın Adriyatik denizindeki mülklerinden biri olan Corcyra (Korfu) Seferi izledi. Ancak MÖ 300'den sonra Siraküza İtalya anakarasından gelen Roma tehdidiyle karşı karşıya kalınca Kartaca'nın gücü artmaya başladı. Sicilyalılar, kendilerini kurtarabilecek bir kişi olduğunu düşündükleri Epiruslu Pirus'un ardına takıldılar ve yüzyılın ortalarında Romalılar anakaranın efendileri oldular.

Artık Batı arenasında üç büyük aktör söz konusuydu fakat Helenistik Doğu burada olup bitenlere (Pirus'un farkında olmasına rağmen) tuhaf bir şekilde ilgisiz görünüyordu. Bu tutum belki dar görüşlülüktü ama Romalılar da o zamanlar kendilerini dünya fatihi olarak görmüyorlardı. Bu durum aşağı yukarı Kartaca'yla girdikleri ve muzaffer olarak çıktıkları Pön Savaşları'nın korkusu ve açgözlülüğünün yarattığı bir durumdur. Yüzlerini doğuya daha sonra çevireceklerdir. Yüzyılın sonuna doğru Helenistik Yunanlıların bazıları neyin gelmekte olduğunu farketmeye başlar. Kartaca ve Roma arasında süren savaşın görünüşüne ilişkin tanımlardan biri "batıdaki bir bulut"tur. Bunun sonucu ne olursa olsun yankısı bütün Akdeniz'de çok büyük olacaktır. Her şeye karşın Doğu, bu olayda kendine özgü bir dayanıklılığı ve direnme gücü olduğunu kanıtlayacaktır. Daha sonraları bir Romalının belirttiği gibi Yunanistan kendi fatihini fethedecek, daha birçok barbarı Helenleştirecektir.

Roma

Bütün Batı Akdeniz kıyılarında, göz alabildiğine Batı Avrupa'da, Balkanlar'da ve Küçük Asya'da çok büyük bir başarının, Roma İmparatorluğu'nun kalıntıları görülür. Bu kalıntılar bazı yerlerde –her şeyden önce Roma'da– çok bol bulunurlar ve kaplamış oldukları binlerce yıllık tarihi anlatırlar. Eğer Romalıların başarılarına, atalarımızın genelde yapmış oldukları gibi kendimizi ezilmiş hissederek bakarsak onlar gibi kafamız karışabilir ve insanoğlunun bu kadar çok şey yapmış olması na hayret edebiliriz. Tabii ki tarihçilerin bu yıkıntıları titiz ve dikkatli bir şekilde incelemiş olmalarına ve Roma ideallerini ve Roma pratiğini açıklayan belgeleri titiz ve dürüst bir gözle elemelerinden çıkan sonuçlara baktığımızda Romalıların, süper insanlar olmadıklarını da görürüz. Roma'nın zaman zaman bu kadar pırıltılı görünmesinin altında yatan neden, görkemiyle büyük hatiplerinin söylevlerinde kullandıkları ve günümüzün politik laf ebelerinin sloganlaştırdığı sözlerdir. Yine de söylenen ve yapılmış olan her şeyin altında yatan somut yaratıcılık insanı hayrete düşürür. Sonuç olarak Roma, Yunan uygarlık sahnesinin yeniden kuruluşudur. Böylece Roma uygarlığı Batı'nın tamamını kucaklayan ilk uygarlık olur. Bu son derece bilinçli bir başarıdır. Daha sonra, bu nedenle birçok sorun yaşayacak olan Romalılar, geriye dönüp baktıklarında, kendilerini hâlâ bu uygarlığın kurucuları gibi hissederler. Bu kişiler en azından buna inanmışlardır. Önemli olan da budur zaten. Bütün maddesel etkileyciliği ve zaman zaman eriştiği büyüklüğün yani Roma başarısının çekirdeğinde, bu başarının bir fikir, Roma fikrinin bizi kendisi bu fikrin değerinin bir araya getirip empoze ettikleriyle oluşan ve bir gün *romanitas* denecek olan nosyon bulunur.

Bu uygarlığın derin kökleri olduğu söylenir. Romalılar şehrin MÖ 753'te Romulus tarafından kurulduğunu söylemişlerdir. Bunu ciddiye almamız gerekiyor ama Romulus'la ikizi Romus'u bir kurdun emzirmiş olduğu efsanesine gelince burada bir durmamız lazım; bu efsane üzerlerinde Etrüskler denilen bir halk tarafından egemenlik kurulmuş olan ilk Romalıların, Etrüsk kültürlerinden biri olan kurda, saygı kültürüne ödemiş oldukları bir borçtur.

Çok zengin arkeolojik belgelere, birçok yazıta ve bunlardan anlam çıkartmak için yapılmış onca akademik çabaya rağmen Etrüsklerin gizemi çözülmeden kalmıştır. Bir miktar kesinlik kazanmış olan Etrüsk kültürünün genel mizacı biraz da tarihi veya kronolojisidir. Farklı araştırmacılar Etrüsk uygarlığının geniş bir zaman dilimine yayılmış olarak farklı dönemlerde ortaya çıktığını, bu dilimin MÖ 10. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar bir zamanı kapsadığını söylerler ancak hiçbir Etrüsklerin nereden geldiği konusunda hemfikir olamamıştır. Bir hipotez, Etrüsklerin Hitit İmparatorluğu çöktükten sonra Asya'dan gelen göçmenler olduğunu ileri sürer ancak daha birçok olasılığı destekleyenler de vardır. Bir şey açıkça ortadadır, Etrüskler ilk İtalyanlar değildirler. Yarımada ne zaman ve nereden gelmiş olurlarsa olsunlar İtalya'da uzun bir süredir birçok farklı halk yaşamaktadır.

Muhtemelen daha o zamanlar, bu halkların arasında bulunan yarımada yerlileriyle MÖ 2. binyıl civarında gelen Hint-Avrupalı işgalciler karışmıştır. Bundan sonraki bin yıllarda bu İtalyanlardan bazıları gelişmiş kültürler yaratmışlardır. Demir işlemeye MÖ 1000 yılında başlanmıştır. Etrüskler bir ihtimalle bu becerileri burada onlardan önce yerleşmiş olan insanlardan, muhtemelen Villanovalılardan (bugünkü Bolonya yakınlarında bulunan bir arkeolojik alandan dolayı bu isim verilmiştir) almışlardır. Etrüskler metalurjiyi yüksek bir düzeye çıkartmışlar ve Etruria açıklarındaki Elbe'de bulunan demir yataklarını gayet verimli bir şekilde kullanmışlardır. Elde ettikleri demir silahları kullanarak yarımada'nın orta kısmında, Po Vadisi'nden aşağıdaki Campania'ya kadar uzanan büyük bir alanda egemenlik kurmuşlardır. Bu egemenliğin örgütlenme şekli hâlâ bilinmiyor ama Etruria, muhtemelen krallar tarafından yönetilen şehir devletlerinin kurduğu gevşek bir birliktir. Etrüskler okuryazar bir halktır ve Magna Graecia çevresindeki şehirlerde yaşayan Yunanlılardan almış oldukları sanılan Yunan alfabesini kullanmışlardır (yazdıklarından büyük bir çoğunluğu anlaşılmamış olsa da) nispeten zengindirler.

MÖ 6. yüzyılda, Etrüskler, Tiber Nehri'nin güney kıyısında önemli bir köprü başı oluştururlar. Burası Campania çevresinde eskiden beri yerleşmiş olan Latinlerin kurduğu bir sürü küçük şehirden biri olan Roma şehridir. Bu şehir sayesinde Etrüsklerden geriye bir şeyler kalmış ve sonunda da Avrupa geleneği içinde kaybolmuştur. 6. yüzyılın sonlarına doğru Roma, Latinlerin efendilerine karşı çıkardıkları bir isyan sırasında Etrüsk egemenliğini kırmıştır. Bundan sonra şehir, geleneğin daha sonra söylemiş olduğuna göre, sonuncusu MÖ 509'da tahttan indirilmiş olan krallar tarafından yönetilmiştir. Kesin tarih ne olursa olsun bu tarih Etrüsk iktidarının Batı Yunanlılarıyla girdiği mücadelede epeyce yıpranmış olduğu bir tarihe denk düşer. Latin halkları Yunanlılara karşı başarıyla mücadele etmişler ve sonra da kendi yollarında yürümüşlerdir (Bununla birlikte Roma, Etrüsk geçmişinden çok şeyi korumuştur). Roma, Etruria'da hem karada hem de denizde sürmekte

olan Yunan uygarlığına erişebilen ilk şehirdir. Roma önemli kara ve deniz yollarının odağında bulunmaktadır, Tiber de bir köprü oluşturabilecek kadar yüksekteydi ama bulunduğu yükseklik gemilerin erişimini engellememektedir. Yunan etkisiyle mayalanmış olması çok önemlidir ama Roma, Etrüsk geçmişinden çok şeyi de korumuştur. Bunlardan biri halkın, askeri amaçlarla “yüzerlik” gruplar halinde örgütlenmiş olmasıdır; daha yüzeysel ama göze çarpan şeylerden biri gladyatör oyunları, yurttaşların zaferleri kutlaması ve kehanetlerin okunmasıdır (kehanet okumak, kurbanların bağırsaklarının aldığı şekle bakarak geleceğe dair teşhislerde bulunmaktadır).

Cumhuriyet 450 yıl kadar sürmüş, hatta kurumları, ismen de olsa daha sonraki dönemlerde de yaşamıştır. Romalılar daima ilk cumhuriyetin iyi yanlarına sadakatle bağlılıklarını (veya bu sadakati göstermeyenleri ayıpladıklarını) tekrarlayıp durmuşlardır. Bu durum sadece tarihin icat ettiği bir şey değildir. Bu iddialarda bir miktar gerçeklik de vardır, aşağı yukarı örneğin Büyük Britanya’da parlamenter hükümetin sürekliliğine veya Amerika Birleşik Devletleri’nin kurucularının oluşturduğu anayasanın hâlâ başarıyla işliyor oluşuna benzer bir gerçekliktir bu. Tabii ki asırlar geçtikçe büyük değişiklikler olmuştur. Roma Cumhuriyeti kurumsal ve ideolojik devamlılığından çok şey yitirmiştir ve tarihçiler bunları nasıl açıklayacakları konusunda hâlâ tartışmaktadırlar ancak Roma’nın kurumlarındaki bu değişimler, bir Roma Akdenizi’ni ve bunun çok daha ötesine taşarak Avrupa ve Hristiyanlığa beşiklik edecek olan Roma İmparatorluğu’nu mümkün kılmıştır. Böylece Roma tıpkı (insanlığın büyük bir kısmına ancak Roma sayesinde ulaşabildiği) Yunanistan gibi modern dünyayı büyük ölçüde biçimlendirecektir. İnsanlığın Roma yıkıntıları karşısında taşıdığı duygular sadece fiziksel görkeminden kaynaklanmamaktadır.

Kabaca söyleyecek olursak cumhuriyet dönemindeki değişiklikler iki ana sürecin belirtileri ve sonuçlarıdır. Bunlardan bir tanesi cumhuriyetin kurumlarının çürümesidir. Bu kurumlar politik ve sosyal gerçeklikleri daha fazla taşıyamamışlar ve sonunda ismen varlıklarını devam ettirseler bile bu gerçeklikler tarafından yok edilmişlerdir. Diğeri ise Roma iktidarının önce şehrin sonra da İtalya’nın ötesine geçmiş olmasıdır. İki yüzyıl kadar sürmüş olan iki süreç nispeten yavaş ilerlemiştir.

İç politika, monarşiye dönüşü özünde imkânsız kılan düzenlemelerin üzerinde kök salmıştır. Kurucu kurum, imparatorluk dönemine kadar anıtların ve Roma standartlarının üzerinde yer alan Latin harfleriyle yazılmış bir düsturla ifadesini bulur: *SPQR*, bunlar “Roma Halkı ve Senatosu” kelimelerinin baş harfleridir. Kuramsal olarak egemenlik her zaman halkın olmuştur, bu egemenlik vatandaşların bizzat katıldığı bir dizi karmaşık meclisler yoluyla kullanılır (tabii ki Roma’da yaşayan herkes vatandaş değildir). Bu, Yunan şehir devletlerinin çoğuyla aynı özellikleri gösteren bir yapıdır. İşlerin genel yönetimi senatoya aittir. Senato, seçilmiş

üyeleri yoluyla yasalar çıkarır ve işler. Siyasetin iki kutbunu oluşturan Senato ve Halk arasındaki gerginliğin, Roma tarihinin en önemli meselelerini oluşturduğu genellikle dile getirilmiştir.

Şaşırtıcı olan şudur, ilk cumhuriyetin yaşamış olduğu iç mücadeleler, nispeten kansız geçmiştir. Bu mücadeleler karmaşık ve zaman zaman gizemlidir ama genel sonuç, yurttaşlar bütününün cumhuriyetin işleyişi hakkında daha çok söz sahibi olmuş olmasıdır. Bütün dikkatini siyasi liderliğe vermiş olan Senato MÖ 300 civarında cumhuriyet öncesi günlerden kalma eski yüksek sınıf mensuplarıyla, *pleb* denilen diğer yurttaşların zengin üyelerinden oluşan bir amalgam haline gelmiştir. Senatonun üyeleri, her census (beş yılda bir yapılan seçim) sonucunda, bazıları genellikle dışarıda kalsa bile kendini yenileyerek oluşan oligarşinin mensuplarıdır. Bu oligarşinin çekirdeği, kökleri pleb olsa bile, ataları arasında en yüksek makam olan konsüllerin bulunduğu bir grup soylu ailedir.

MÖ 6. yüzyılın sonunda son kralın yerini iki konsül almıştır. Bir yıl için atanan konsüller senato yoluyla hükmederler ve senatonun en önemli üyeleridir. Bu kişiler ağırlığı ve tecrübesi olan kişilerdir. Konsillüğe seçilmeden önce en azından iki önemli görev olan *quaestor* ve *praetorluğa* seçilmiş olmaları gerekir. Quaestorlar (her yıl yirmi kişi bu göreve seçilirdi) kendiliğinden senato üyesi olurlar. Bu düzenlemeler Roma'nın yönetici seçkinlerine en yüksek göreve seçilmek, başka görevlerde sınanmış ve eğitilmiş olmayı gerektirdiği için büyük bir uyumluluk ve rekabet getirmiştir. Bu yapının bu kadar uzun süre gayet iyi işleyerek yaşaması benzersizdir. Roma hiçbir zaman yetenekli insan kıtlığı çekmemiştir. Bu durumun maskeleydiği şey ise oligarşinin hizipler halinde bölünmeye doğal eğilimi, plebler tarafından kazanılmış zaferler ne olursa olsun sistemin işleyişinin zenginlerin iktidarını güvence altına almış olması ve yapılması gerekenleri aralarında tartışma hakkının sadece zenginlere ait olmasıdır. Halkın tamamını temsil ettiği varsayılan seçmenler kurulu, *comitia centuriata*'da bile örgütlenme, varlıkların etkisinin aşırı ölçüde olmasına izin vermiştir.

“Pleb” her durumda insanı yanıltacak kadar basit bir terimdir. Bu kelime farklı dönemlerde farklı sosyal gerçeklikleri yansıtmıştır. Zaferler ve oy hakkı yavaş yavaş vatandaşlık bağlarının ötesine geçmiştir. Roma'nın ilk zamanlarında bile bu haklar şehrin epeyce ötelere ve cumhuriyetle ilişki içinde olan diğer şehirlerden oluşan çevreye de taşmıştır. Bu dönemlerde tipik vatandaş, taşralıydı. Roma toplumunun temeli her zaman tarımsal ve kırsal olmuştur. Latince para anlamına gelen *pecunia* sözcüğünün koyun sürüsü, davar sürüsü anlamına gelmesi ve Roma toprak ölçü biriminin günde iki öküz tarafından sürülebilecek toprak miktarı olan *iugerum* sözcüğü olması dikkat çekicidir. Toprak ve onun desteklediği toplum, cumhuriyet döneminde çeşitli değişimler gösterse bile birbirine bağlı kalmıştır ama toplumun

temeli her zaman kırsal nüfus olmuştur. İnsanların zihnine kazınmış olan “Roma İmparatorluğu, görkemli ve asalak şehir” imajı bu gerçeğin üstünü örtmüştür.

Eski cumhuriyet döneminde, toplumun çoğunluğunu oluşturan özgür yurttaşlar, bir kısmı diğerlerinden çok daha yoksul olan köylülerdir. Bu yurttaşlar yasal olarak karmaşık düzenlemelerle kurulmuş ve kökleri Etrüsklere kadar giden gruplara bölünmüşlerdir. Bu ayrımlar ekonomik olarak bir önem taşımazlar, seçimsel amaçlarla anayasal önemleri vardır ve bize Roma censusunun yapmış olduğu, askere ihtiyaç olduğunda silah ve zırh sağlayabilenler, devlete olan katkıları sadece çocuk doğurmak olanlar (*proletarii*), toprak ve aile sahibi olmadıkları için sadece kafa olarak sayılabilenler arasındaki ayrılıklar dışında, Cumhuriyetçi Roma’nın sosyal gerçeklikleri hakkında fazla bir bilgi sağlamazlar. Bunların hepsinin altında ise tabii ki köleler bulunmaktadır.

MÖ 2. ve 3. yüzyıllarda aniden ortaya çıkmış ve sonra da sürmüş bir eğilim vardır, eski günlerden kalma birçok pleb kendi topraklarını elinde tutarak bağımsızlığını korumuş ve yoksulluğa batmıştır. Bu arada, yeni aristokrasi fethedilen topraklardan aldığı nispi payı artırarak zenginleşmiştir. Bu oldukça uzun sürmüş bir süreçtir ve bu süreç devam ederken sosyal çıkarlarda ve siyasi ağırlıkta yeni alt bölünmeler ortaya çıkmıştır. Daha da ötesi, bir başka karmaşık unsur olarak Roma’nın müttefiklerine yurttaşlık hakkı tanınmasıdır. Cumhuriyet böylece giderek genişleyen bir yurttaş sınıfına sahip olmuştur ama bu yurttaşların olayları etkilemekteki gücü gerçekte azalmıştır.

Zenginliğin Roma politikalarını belirler hale gelmiş olması bu durumun yegâne nedeni değildir. Bir başka neden de kalabalıktan şişmiş ve İtalya’nın dört bir yanına dağılmış şehirlerde yaşayan yurttaşların iradelerini yansıtacak temsili düzenlemeler olmadığı için her şeyin Roma’da yapılması mecburiyetidir. Bu temsili düzenlemelerin karşısında şöyle bir eğilim ortaya çıkmıştır; kimileri askerlik hizmetini reddederken, kimi zaman da Roma’dan toplu olarak çekilen plebler başka bir yerde şehir kurarak Senato ve yargıçların iktidarlarını daraltmışlardır. MÖ 366’dan sonra iki konsülden birinin pleb olması zorunluluğu getirilmiş ve MÖ 287’de pleb meclisinin kararları yasama gücünün en önemli kararları haline gelmiştir. Ancak geleneksel iktidar sahipleri üzerindeki en temel kısıtlama, seçimle gelen on tane Tribündür, bu memurlar genel oyla seçilirler, kanun yapma ve veto hakkına sahiptirler (bir tanesinin vetosu bile yeterlidir) bir yargıcın kendileri hakkında yanlış karar verdiğini düşünen halkın gece gündüz hizmetindedirler. Tribünler, senatoda büyük kişisel bölünmeler veya sosyal sorunlar olduğu dönemlerde büyük ağırlık kazanmışlar ve bu dönemlerden sonra kendilerine politikacı gözüyle bakılmaya başlanmıştır. İlk Cumhuriyet döneminde ve genellikle bundan sonrasında da iktidar sınıfından ve, hatta soylulardan olabilen tribünler, konsüller, herhangi bir sorun çıkmadan

Senato'yla birlikte çalışmışlardır. Bu bütünün idari yeteneğiyle deneyimleri ve savaş gibi aciliyet gerektiren durumlarda kazanmış olduğu prestij, sosyal değişimlerin cumhuriyeti yıkmak tehdidini oluşturduğu döneme gelinceye kadar göz ardı edilemez.

İlk cumhuriyetin anayasal düzenlemeleri bu yüzden son derece karmaşık ancak etkilidir. Şiddet dolu devrimleri engellemiş ve tedrici bir değişime izin vermiştir. Fakat bizim için Thebes veya Siraküza'dakilerden daha önemli değildir çünkü Roma iktidarının muzaffer yayılışının ilk evresi bu dönemde olmamıştır. Cumhuriyetin kurumlarının hikâyesi, cumhuriyetin daha sonra başına gelenleri açıklamak açısından ileri dönemlerde daha büyük önem taşıyacaktır. 5. yüzyılın hemen hemen tamamı, Roma'nın komşuları üzerinde üstünlük kurması ve bu süreç içinde topraklarını iki katına çıkarmasıdır. Daha sonra Latin Birliği'nin öteki şehirleri hâkimiyet altına alınır, bunlardan bazıları 4. yüzyılın ortalarında isyan ederler ama Roma bunların üzerinde daha sert koşullarla tekrar egemenlik kurar. Bu yüzyıl eski Atina İmparatorluğu'nun karasal versiyonudur adeta; Roma politikası, "müttefiklerine" kendi kendilerini yönetme hakkını verir ama Roma dış politikasına uymak ve Roma ordusuna asker sağlama zorunlulukları vardır. Bunlara ek olarak Roma politikası diğer İtalyan toplumlarındaki egemen grupların varlığını korumalarına izin verir, Romalı aristokrat aileler bunlarla olan bağlarını artırır. Bu toplulukların vatandaşları, Roma'ya göç etmeleri halinde vatandaşlık haklarına sahip olurlar. Roma hegemonyası, yarımadanın en gelişmiş ve en zengin parçası olan Orta İtalya'da Etrüsk hegemonyasının yerini alır.

Roma'nın askeri gücü, egemenliği altına aldığı devletlerin sayısının çoğalmasıyla birlikte artar. Cumhuriyetin kendi ordusu zorunlu askerliğe dayanır. Mülk sahibi olan her vatandaş askere çağrıldığı zaman gitmek zorundadır ve piyadeler için on altı yıl, süvariler için on yıl olan bu zorunluluk oldukça ağırdır. Ordu 5000 lejyondan oluşur, lejyonlar *phalanx*lar¹ halinde uzun kargılarla savaşırlar. Bu ordu sadece Roma'nın komşularını egemenlik altına almamıştır 4. yüzyılda bir keresinde Roma'yı yağmalama fırsatını ele geçirmiş olan (MÖ 390) Galyalıları da bastırmıştır. Bu formatif sürecin son mücadeleleri Romalılar, Abrizzi'nin Samnit halkını fethettiklerinde son bulur. Sonuç itibarıyla cumhuriyet artık bütün Orta İtalya'daki insan gücünü kendisine bağlamıştır.

Roma artık batıdaki Yunan şehirleriyle yüzyüze gelmiştir. Siraküza bunların en önemlisidir. 3. yüzyılın başlarında Yunanlılar, Yunan anakarasının en büyük askeri lideri olan Epirus Kralı Pirus'un yardımını isterler. Pirus hem Romalılara hem de Kartacalılara karşı sefere çıkar (MÖ 280-275) ama yalnızca, isminin bu tarz savaşa verilmesine yol açacak olan son derece yüksek maliyetli ve sakat başarılar kazanır.

1 Phalanx: Sık saflarda yürüyen meraklı ve kalkanlı asker alayı. (Yay. hzl.)

Pirus Batı Yunanlılarının üstündeki Roma tehdidini engelleyemez. Birkaç yıl içinde Roma ve Kartaca arasında ister istemez başlayan büyük mücadele, bütün Batı Akdeniz'i tehlikeye atacaktır. Pön Savaşları başlamıştır.

Bu savaşlar bir yüzyıldan fazla sürer. Savaşın ismi olan Pön, Roma dilinde Feni-keli anlamına gelir. Ne yazık ki olan bitenin sadece Roma versiyonu tarafımızdan bilinmektedir. Savaşın üç safhası vardır ama bunlardan ilk ikisi üstünlük kurma savaşlarıdır. İlkinde (MÖ 264-241) Romalılar ilk kez büyük ölçekli bir deniz savaşına girerler. Yeni filolarını Sicilya'ya yerleştirirler ve Sardunya'yla Korsika'da tutunurlar. Sirakuza, Kartaca'yla daha önce ittifak kurmuş olduğu için boşaltılmıştır ve Batı Sicilya'yla Sardunya Roma'nın ilk eyaletleri olurlar, bu MÖ 227'de atılmış çok büyük önem taşıyan bir adımdır.

Bu ilk raunddur. 3. yüzyılın sonu yaklaştığında sonucu hâlâ anlaşılamamış han-gi tarafın bu dokunaklı durumdan, yani ikinci Pön Savaşı'nın (MÖ 218-201) başlamasından sorumlu olduğuna dair tartışmaların hâlâ sürdüğü savaş patlamıştır. Bu üç savaşın en büyüğüdür. Savaş çok daha genişlemiş bir sahnede, Kartacalıların İspanya'da yerleşmeye başladıkları dönemde yapılır. İspanya'daki bazı Yunan şehirleri Roma tarafından korunma sözü almışlardı. Bu şehirlerden biri büyük Kartacalı komutan Hannibal tarafından saldırıya uğrayıp yağma edilince savaş başlar. Hannibal'in İtalya'ya yaptığı büyük yürüyüş; içinde fillerin de olduğu ordusuyla ve bu filler sayesinde Trasimeno Gölü ve Cannae (MÖ 217 ve 216)'de kazandığı zaferler meşhurdur. Burada Hannibal'in ordusunun iki katı büyüklüğündeki Roma ordusu bozguna uğratılmıştır. Bu noktada Roma'nın İtalya'daki egemenliği fena halde sarsılır; bazı müttefikleri ve emri altındaki şehirler Kartaca'nın gücüne say-gıyla bakmaya başlamışlardır. Hemen hemen bütün Güney saf değiştirir ama Orta İtalya Roma'ya sadık kalır. Kendisini sağlama alacak hiçbir kaynak olmadığı halde Hannibal'in Roma'yı kuşatmak için gereken sayıda askerden yoksun olmasının sağladığı avantajla Roma kuşatmaya dayanarak kendisini kurtarmıştır. Hannibal ana üssünden uzakta, giderek çıplaklaşan kırsal alanda savaşmaktadır. Romalılar, Hannibal'in yardımına koşamayacağı müttefikleri isyankâr Capua'yı acımasızca yok edip büyük bir cesaretle geliştirdikleri stratejiyle özellikle İspanya'daki mülkleri üzerinden Kartaca'ya saldırırlar. MÖ 209'da Yeni Kartaca (Cartagena) Romalılar tarafından fethedilir. Hannibal'in kardeşi, şehri yeniden almaya kalkıştığında MÖ 207'de bozguna uğratılır ve Romalılar dikkatlerini doğrudan Afrika'ya çevirirler. Hannibal onları Zana'ya kadar izleyecek ve MÖ 202'de burada yenilecektir, savaşın sonu gelmiştir.

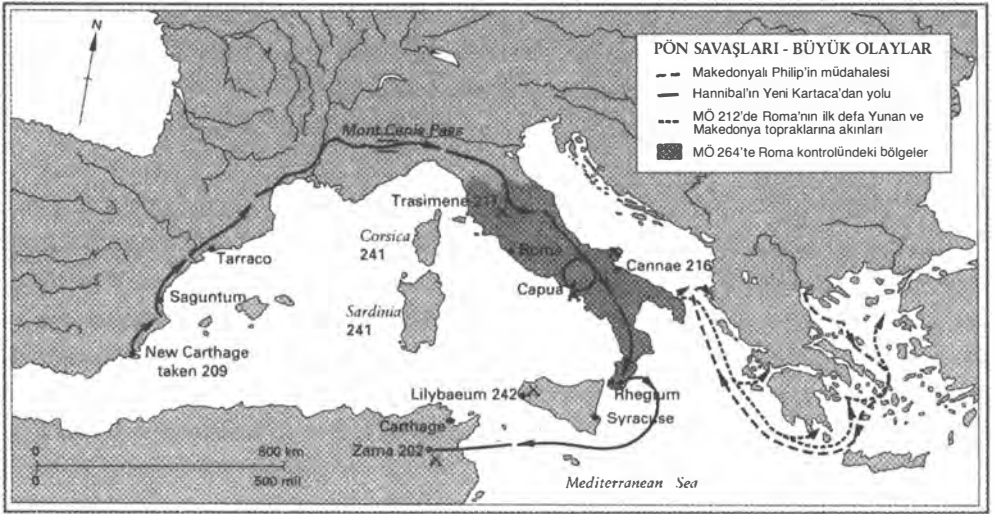
Bu savaştan öte bir durumdur aslında; bütün Batı Akdeniz'in kaderini tayin etmiştir. Po Vadisi, 2. yüzyılın başlarında alındığından beri şekli ne olursa olsun İtalya, Roma'nın tebaası haline gelmiştir. Yapılan barış Kartacalıları aşağılayıcı ve

sakatlayıcıdır. Romanın intikamı Hannibal'i izler ve onu Selevkos Sarayı'na sürgün olarak gönderir. Siraküza, Kartaca'yla savaş sırasında bir kez daha ittifak yapmış olduğu için bu hatasını bağımsızlığını kaybederek ödeyecektir; Siraküza, adadaki son Yunan şehridir. Bütün Sicilya artık yeni bir eyaletin kurulacağı Güney İspanya gibi Roma'ya aittir.

Ama hepsi bu kadar değildir. Bu olaylar doğuya giden yolu açmıştır. İkinci Pön Savaşı'nın sonunda Roma'nın önünde iki yol uzanmaktadır. Bunlardan bir tanesi, Batı'yı yatıştırmak ve güvenliği sağlamak diğeri ise Doğu'ya yayılmak ve imparatorluk kurmaktır ancak böyle tarif etmek gerçeği biraz fazla basitleştirmek oluyor. Doğu ve Batı meseleleri bir antitezi basitçe açıklayamayacak kadar bulanıktır. MÖ 228 gibi erken bir tarihte Romalılar, Yunanlıların İstmiya oyunlarına katılmışlardır; bu biçimsel olsa bile Yunanlıların uygar bir güç ve Helenistik dünyanın bir parçası olduğunu tanımak anlamına gelir. Dünya, Makedonya sayesinde zaten İtalya'da yapılan savaşlara doğrudan katılmıştır çünkü Makedonya, Kartaca'yla müttefiktir, Romalılar böylece Makedonya'yla düşman olan Yunan şehirlerinden yana taraf olur ve bu sayede Yunan politikasına dahil olmuş olur. MÖ 200'de kendilerine saldıran Makedonyalılar ve Selevkoslar nedeniyle Atina, Rodos ve Bergama Kralı Romalılara doğrudan yardım başvurusunda bulunduğu, Romalılar kendilerini bir Doğu atılımı için çoktan psikolojik olarak hazırlamışlardır. Hiçbir Romalı, Cumhuriyetin Helenistik dünyayı egemenliğinin altına almasıyla sonuçlanacak bir dizi olayın başlangıcının bu olduğunu muhtemelen görmemiştir.

Romanın tavırlarındaki bir başka değişim henüz tam tarifini bulmamıştır ama etkili olmaya başlamıştır. Kartaca'yla mücadele başladığında, üst sınıftan Romalıların çoğu bunu temelde bir savunma harekâtı olarak görmüştür. Bazıları düşman Zama'da yenildiği zaman korkuya bile kapılmıştır. Bir sonraki yüzyılın ortasında Cato'nun çağrısı –Kartaca yerle bir edilmelidir– korkudan kaynaklanan yatışması imkânsız bir düşmanlığın ifadesi olarak ün kazanmıştır. Bununla birlikte, savaşla kazanılan eyaletler insanların aklına başka imkânlar da olduğunu getirmiş ve yayılmanın devamına ilişkin başka etmenler de kısa zamanda etkili olmaya başlamıştır. Sardunya'dan, İspanya'dan ve Sicilya'dan gelen köleler ve altın, kısa bir süre içinde imparatorluğun getirileri konusunda Romalıların gözlerinin açılmasına neden olmuştur. Bu ülkelere İtalya anakarasındakiler gibi müttefik olarak değil ama yönetilecek ve baskı altında tutulacak kaynaklar gözüyle bakılmıştır. Cumhuriyette yeni bir gelenek oluşmuş ve generaller, zafer ganimetlerinin bir kısmını ordularına dağıtmaya başlamıştır.

Dönüşümler ve değişimler karmaşıktır ama Roma yayılmasının 2. yüzyıldaki ana sahnesinin doğu olduğu yeterince açıktır. Makedonya'nın fethi ve bir eyalet haline getirilmesi MÖ 148'de bitecek olan bir dizi savaşın kazanılmasından sonra

dır, ne falankslar eskisi gibidir artık ne de Makedonyalı generaller. Yol üzerindeki Yunan şehirleri vassalık haline getirilmiş ve Roma'ya rehine vermeye mecbur bırakılmışlardır. Suriyeli bir kralın araya karışması Roma güçlerinin Küçük Asya'ya geçmelerinin ilk vesilesini oluşturmuştur; daha sonraki evrede Bergama Krallığı yok olacak, Ege'de Roma hegemonyası kurulacak ve MÖ 133'de Asya yeni bir eyalet olarak biçimlenecektir. Diğer bölgelerde ise, İspanya'nın kuzeydoğusu hariç kalan kısmının fethi, İllirya'da haraç veren bir konfederasyonun kurulması ve MÖ 121'de Güney Fransa'nın eyalet organizasyonunun oluşturulması sağlanmıştır. Bu, Cebelitarık'tan Teselya'ya kadar her yerde Roma iktidarının kurulmuş olduğu anlamına gelmektedir. Sonunda Kartaca'nın düşmanlarının uzun zamandır beklediği değişim MÖ 149'da üçüncü Pön Savaşı'nın başlamasıyla gerçekleşir. Üç yıl sonra şehir yerle bir edilmiş, yıkıntıların üstünden geçilmiş ve yerinde Tunus'un batısını kapsayan bir eyalet –Afrika– kurulmuştur.

Böylece, cumhuriyet bir imparatorluk kurmuş olur. Bütün imparatorluklar gibi ancak belki de kendisinden öncekilerden çok daha açık bir biçimde, varlığını değişim kadar tasarıma da borçludur. Korku, idealizm ve nihayet aç gözlülük birbirine karışmış ve lejyonlar sürekli olarak ötelere sevk edilmiştir. Roma İmparatorluğu'nun temelinde askeri güç yatar ve bu güç yerini büyüyerek korur. Kartaca deneyiminden öğrenildiği kadarıyla işin peşini bırakmadan galip gelmenin püf noktası kalabalık bir ordudur. İmparatorluk, müttefiklerinden ve uydularından sürekli olarak birinci sınıf insan gücü almış ve cumhuriyetçi yönetim yeni tebaalarına düzenli ve istikrarlı bir yönetim sağlamıştır. İmparatorluğun temel üniteleri her biri prokonsül yetkilerini taşıyan valilerin yönetimindeki eyaletlerdir, bu valilerin görev süresi resmi olarak bir yıldır. Eyalet valisinin altında da bir vergi memuru yer alır.

İmparatorluğun, anavatanda politik sonuçlar doğurması kaçınılmazdı. İlk başta halkın yönetime katılımını –bu, yoksul insanların katılımıydı– iyice güçleştirmişti. Uzun süren savaşlar, Senatonun ahlaki otoritesini ve gündelik iktidarını iyice sağlamlaştırmıştır. Cumhuriyetin uzunluk bakımından kırdığı rekorun son derece önemli olduğunu mutlaka söylemek gerekir fakat alanının genişlemesi, İtalya’da Roma iktidarının genişlemesinde açıkça görüldüğü gibi bazı kusurları da beraberinde getirmiştir. Ciddi ve alışılmışın dışında sorunlar çıkar. Bunlardan biri yeni savaş fırsatlarının ve imparatorluğun generallerle bölge valiliklerine sağladıklarının yarattığı sorunlardır. Yapılan servetlere, bunların hızına ve büyüklüğüne, İspanyol *konkistadorlarının* veya İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası’nın doğru yerde ve doğru zamanda bulunarak çok kolay ganimetler elde ettiği döneme varıncaya kadar bir daha ulaşamayacaktır. Bu servetlerin büyük bir kısmı yasaldır, bazıları ise yağma ve hırsızlıkla elde edilmiştir. MÖ 149’da resmi yetkililer tarafından yapılan yasadışı yolsuzluklara bakmak için özel bir mahkeme kurulmuş olması dikkati çeker. Kökeni ne olursa olsun, bu servete ulaşmanın yegâne yolu, politikaya katılmaktır çünkü yeni bölgelerin valileri ve bunlara eşlik eden, zengin ancak soylu olmayan *equites* veya “şövalyeler” sınıfından olan vergi memurları senato tarafından seçilmektedir.

Ortaya çıkan bir başka yapısal zaaf da seçimle gelenlerin her yıl seçilme zorunluluğunun pratikte giderek bir kenara bırakılmasıdır. Bölgelerde çıkan savaşlar ve isyanlar, politik becerileri için seçilen konsüllerde başka özellikler gerektiren aciliyetler ortaya çıkarmıştır. Kaçınılmaz olarak prokonsül iktidarı, bu aciliyetlerle başarıyla başa çıkabilen, genellikle de kendini kanıtlamış generallerin eline geçmiştir. Cumhuriyetin komutanlarının modern anlamda profesyonel askerler olduğunu düşünmek yanlıştır; bu generaller devlet memuru olarak başarılı bir kariyer yapabilecek yargıç, dava vekili, politikacı, hatta rahip olabilecek yönetici sınıflardan gelmektedir. Roma’nın yönetimle ilgili ustalığının kilit noktalarından biri yöneticilerin uzmanlaşmaması ilkesidir. Bununla birlikte ordusunun başında yıllarca kalan bir general, ilk cumhuriyetin ordularına bir savaş boyunca hükmeden ve sonra da Roma’ya ve politik hayata dönen prokonsüllerinden daha farklı bir politikacıdır. Paradoksal olarak bölge valiliklerinin bir yıllık olması bir zafiyettir. Bu, yağmur yağarken küpünü doldurma eğilimlerini kışkırtan bir durumdur. Bir yıllık görev süresi sorumsuzluğu teşvik ettiği için idari yapıyı sakatlamıştır ama buna karşılık başarılı bir general bir bölgede uzun süre kaldığında askerlerinin cumhuriyete duymaları gereken sadakati kendisine tahvil etmesi tehlikesi doğmaktadır. Sonunda bir tür sosyal çürüme başlamış, bütün Romalı yurttaşlar kendilerini doğrudan vergilerden muaf tutan, eyaletlerin ise anavatana vergi verdiği bir imparatorluktan nemalanır olmuşlardır. MÖ 1. yüzyılda, yapılmaya başlayan ahlaki kınama ve çö-

küş konuşmalarının ardında, etkileri çok tehlikeli hale gelmiş olan bu kötülükler yatmaktadır.

İmparatorluğun getirdiği bir başka değişim ise Helenleşmenin iyice yaygınlaşmasıdır. Burada, tanım yapmanın bazı zorlukları vardır. Roma kültürü, fetihler İtalya'nın ötesine geçmeden önce Helenleşmiştir zaten. Cumhuriyetin, Makedonya'dan bağımsızlıklarını kazanmaya çalışan şehir devletlerine verdiği bilinçli destek bunun belirtisidir. Öte yandan Roma sahip olduğu her şeye Helenleşmiş dünyayla doğrudan temas kurduktan sonra kavuşmuştur. Ama son tahlilde birçok Yunanlı için Roma, Kartaca kadar kötü bir başka barbar güçtür. Archimedes'in ölümüyle ilgili efsanede simgeleşmiştir bu, Archimedes kuma çizdiği bir geometri problemini çözerken, kendisinin kim olduğunu bilmeyen bir Romalı askerin kılıcıyla can vermiştir.

İmparatorlukla birlikte bu temas doğrudan bir hale gelmiş ve Helenistik etkinin akışı çeşitli ve sık olmuştur. Daha sonraki çağlarda, Romalıların hamamlara olan tutkuları hep merak konusu olmuştur, bu alışkanlık Helenleşmiş Doğu'dan almış oldukları bir alışkanlıktır. Roma edebiyatının ilk ürünleri, tercüme edilmiş Yunan dramalarıdır ve ilk Latin komedyalari, Yunan komedyelerinin taklitleridir. Sanat, Roma'ya aşırı maca ve yağma yoluyla gelir ancak Yunan tarzı –her şeyden önce mimari– Batı şehirlerinde zaten bilinmektedir. Göç eden insanlar da bu durumu etkilemektedir. MÖ 2. yüzyılın ortasında Roma'ya yollanan Yunanlı rehinelere bir tanesi de Roma'ya Tukididis'in bilimsel tarih geleneğini taşıyan Polybius'dur. MÖ 220–146 yıllarını kapsayan tarihi, yeni bir döneme damgasını vuracağını sezdiği bir fenomenin bilinçli bir şekilde keşfidir: Roma'nın Kartaca'yı yıkarak kazandığı başarı ve Helenistik dünyayı fethi. Polybius, İskender'le başlamış olan uygarlaştırma çabasının Roma tarafından kurulan Akdeniz Birliğiyle tamamlandığını farke-den ilk tarihçidir. Polybius, Roma'nın imparatorluk hükümetinin taşıdığı yansız tutuma da hayran olmuştur –Romalıların geç cumhuriyet döneminde kendi kendilerine edecekleri kötülüklerle karşı bir hatırlatmadır bu–.

Romanın en büyük zaferi, barış sağlamasında yatar. Helenistik çağda, bir anda, insanlar Akdeniz'in bir ucundan diğer ucuna herhangi bir düşmanlıkla karşılaşmadan yolculuk edebilir duruma gelirler. *Pax Romana*'yı mümkün kılan yapının temel nitelikleri zaten cumhuriyette mevcuttur. Her şeyden önce Roma yönetimi kozmopolit bir yapıyı teşvik etmiş, tek tip bir hayatı hiçbir zaman aramamış en önemli görevi vergi toplamak, barışı sağlamak ve insanlar arasındaki anlaşmazlıkları örfi hukukla çözmek olmuştur. Roma hukukunun büyük kazanımları çok ötelere taşınmıştır ama MÖ 450'de erken cumhuriyet döneminde kurulmuş olan Roma hukukunun tarihi, yüzyıllar sonra bile okula gidebilecek kadar şanslı olan çocukların ezbere okudukları on iki tabletin bir araya getirilmesiyle başlamıştır. Bu tabletlerin

üzerinde, en sonunda birçok kültürün içinde yaşayacak ve ortak uygarlığa büyük bir katkı yapacak olan çerçeve inşa edilecektir.

Hikâyeyi, bu başarının nasıl ölümcül sonuçlar doğuracağına geçmeden önce cumhuriyet yönetiminin yayılmasının sınırlarına geldiğini söyleyerek bitirmek uygun olacak. Transalpin, Galya (Güney Fransa) MÖ 121'de eyalet olur ama (tıpkı Kuzey İtalya gibi) Kelt kabilelerinin zaman zaman düzenlediği akınlar nedeniyle bir sorun olarak kalır. Po Vadisi'ne MÖ 89'da Cisalpina Galya olarak eyalet statüsü verilir ve yaklaşık kırk yıl sonra (MÖ 51) Galya'nın kalan kısmı –kabaca Kuzey Fransa ve Belçika fethedilir, böylece Kelt tehlikesine etkili bir şekilde son verilir. Bu arada Doğu'da daha başka fetihler yapılır. Bergama'nın son kralı, MÖ 133'de krallığını Roma'ya bırakır. Bunu MÖ 1. yüzyılın başlarında Kilikya'nın alınması izler, daha sonra Karadeniz'de bir devlet olan Pontus'un Kralı Mithridates'le bir dizi savaş yapılır. Bunun sonucu Yakındoğu'nun yeniden yapılandırılmasıdır, Roma, Mısır'dan Karadeniz'e kadar bütün kıyıların hâkimi olur. Bunlar yandaş krallıklar veya eyaletlere (eyaletlerden bir tanesinin adı "Asya"dır) bölünmüşlerdir. Sonunda MÖ 58'de Kıbrıs da ilhak edilir.

Tuhaftır, dışarıda kazanılan bu sürekli ve karşısında hiçbir şeyin duramadığı aşikâr başarılarına karşın, içeride çekişmeler giderek artmıştır. Bu meselenin püf noktası, yönetici sınıf mensuplarının ellerinde tutageldikleri devlet görevlerine erişimlerinin kısıtlanmış olmasıdır. Seçimle işleyen kurumlar ve politik meclisler çok uzun vadeli iki önemli sorun yüzünden farklı çalışmak zorunda kalmışlardır. Bu sorunlardan bir tanesi, erken cumhuriyetin tipik figürü olan İtalyan köylüsünün tedrici olarak yoksullaşmasıdır. Bunun birkaç nedeni vardır ama meselenin kökeni İkinci Pön Savaşı'nın feci maliyetinde yatar. Hiç durmadan devam eden saldırılar yüzünden muvazzaf askerlerin uzun süreler evlerinden uzak kalmaları bir yana, bu savaşın Güney İtalya'ya vermiş olduğu zarar muazzamdır. Bu arada, girişimler sayesinde ellerinde servet biriktirmiş olanlar da bu serveti eldeki en iyi yatırım aracı olan toprağa yatırmıştır. Bunun etkileri uzun vadede şöyle olur; bu topraklarda savaş yüzünden fiyatları iyice ucuzlamış olan köleler çalıştırılmış, küçük ortakçılara iş kalmamıştır. Bunlar şehirlere göç etmişler ve kendilerini ellerinden geldiğince geçindirmeye çalışmışlardır; Roma vatandaşı statüsüne sahiptirler ama gerçekte proleterdirler. Fakat bir vatandaşın hâlâ bir oy hakkı vardır. Servet sahibi ve ihtiraslı kişiler için bu insanlar satın alınabilecek ve üstlerinde baskı kurulabilecek hale gelmişlerdir. Kârlı devlet görevlerine ulaşabilmenin yolu da genel seçimlerden geçtiğine göre, cumhuriyetin politikalarının giderek artan bir şekilde paranın gücünü yansıttığını söylemek mümkündür. Bunun da, hem uzaklarda hem de İtalya'da yankıları olmuştur. Oy, para eden bir şey haline gelince Roma'nın vatandaş proleteryesinin, diğer İtalyanların vatandaşlık haklarının artmasıyla oylarının parasal değerlerinin düşmesini iyi karşılamaları beklenir bir durum değildir.

İkinci büyük sorun ordudaki değişimdir. Cumhuriyetin lejyonlarının dört yüz yıllık bir tarihi vardır ve bunların evrimini basit bir formülle açıklamak pek mümkün değildir ama eğer nedenlerden bir tanesi öne çıkacaksa, bu belki de ordunun giderek artan oranda profesyonelleşmesi olabilir. Pön Savaşları'ndan sonra sadece çiftçilikten kalan zamanlarda askere gidip savaşan askerlere dayanmak imkânsızlaşmıştır. Zorunlu askerliğin çileleri son derece ağır olduğu için giderek istenmez hale gelmiştir. Seferler askerleri her geçen yıl daha da ötelere taşıdıkça ve garnizonlar onyıllar boyunca fethedilmiş eyaletlerde kaldıkça, Romalı insan gücünün bile kurumaya başladığının belirtileri ortaya çıkar. MÖ 107'de yapılan bir resmi değişiklik, olan biteni tescil eder: Askerlik hizmeti için mülk sahibi olmak zorunluluğu kaldırılır. Bu Marius isimli bir konsülün eseridir böylece askere alma sorunu çözülmüş olur. Bu karardan sonra, zorunlu askerliği gereksiz kılacak kadar çok işsiz gönüllü bulmak mümkün olur. Askerlik hizmeti hâlâ vatandaş olabilenlerle sınırlı tutulmuştur ama zaten elde çok vatandaş vardır; sonunda askerlik hizmeti yapmak sayesinde vatandaş olunma noktasına kadar gelinir. Marius'un getirdiği bir başka yenilik de lejyonlara verdiği "kartal" dir, bu standartlar *esprit de corps*¹ üzerinde o kadar etkilidir ki kartal, bir idolle modern tümen sancağı arasında bir şeydir. Bu tür değişiklikler orduyu yavaş yavaş, Marius gibi hem yetenekli bir general olan hem de eyaletlerde sık sık göreve çağrılan kişiler için yeni bir tür politik güç haline getirir. Marius aslında kendisine bağlılık yemini ettirdiği, kendi komutasındaki orduyu elde etmiştir.

Küçük çiftçiliğin, imparatorluğun sağladığı ganimetlerle satın alınan (ve kölelerle doldurulan) büyük mülklere dönüşmesi yüzünden Orta İtalya'da zengin ve yoksul arasındaki uçurumun büyümesinin ve politikacı askerlerin önüne yeni imkânlar açılmasının, sonunda cumhuriyet için öldürücü bir tehlike oluşturduğu kanıtlanır. MÖ 2. yüzyılın sonunda, Halkın Tribünleri² olan Gracchus Kardeşler bu sosyal sorunlara çare aramışlar ve tarımsal bir ekonominin önünü açmanın tek yolunun toprak reformu ve bu reformun yanı sıra, senatörlerin gücünü azaltarak *equites*lerin yönetimdeki rollerini artırmak olarak görmüşlerdir. Aslında yapmaya çalıştıkları şey imparatorluğun servetini yaygınlaştırmaktır ama bu çabaları ölümleriyle sonuçlanacaktır. Bu durum bizzat politikada risklerin çoğaldığını gösterir; cumhuriyetin son yüzyılında, hiziplerin keskinleşmesi en yüksek noktaya ulaşmıştır çünkü politikacılar bazı bedelleri hayatlarıyla ödeyeceklerini bilmektedirler. Bu durum aynı zamanda Roma devrimi olarak bilinen durumun da başlangıcıdır. Roma politikasının yerleşmiş gelenekleri bir anda altüst olur. Daha sonra konsül olacak olan Tiberius Gracchus (yaşça büyük olan) plebleri toprak yasasını veto eden tribü-

1 *Esprit de corps*: Ordunun ruhu. (Çev.)

2 Tribün: Roma tarihinde soylulara karşı halkı koruyan sulh hakimi. (Yay. hzl.)

nü devirmeye çağırması ve böylece veto hakkına sahip bir tribünün halkın iradesini engelleyebildiği bir geleneği kabul etmeyeceğini açıkça ilan etmiştir.

Kargaşa içindeki cumhuriyetin son tehlikeli girişimi MÖ 112'de Kuzey Afrikalı bir kralın, çok sayıda Romalı taciri katletmesiyle çıkan yeni bir savaştır. Bu savaşın üzerinden çok geçmeden, kuzeyden gelen yeni bir barbar akıncı dalgası Galya'daki Roma egemenliğini tehdit eder. Durumun aciliyeti, cumhuriyetin düşmanlarına karşı daha çok yapısal yenilik yaparak mücadele veren ve kendini beş yıl süreyle seçtirmiş olan Konsil Marius'u öne çıkarır. Marius, Cumhuriyetin son yüzyılında hızla birbirini takip eden savaşlar yüzünden egemenlik kuracak olan bir dizi savaş beyinin ilkidir. Diğer Latin ve İtalyan Devletlerinin Roma yurttaşlığının genişletilmesine dair talepleri artmıştır. Sonunda bu müttefikler (*socii*) başkaldırırlar ve MÖ 90'da yanıltıcı bir ifadeyle "Sosyal Savaş" denilen savaş patlar. Bu başkaldırırlar ancak egemenliğin Roma halk meclislerinde bulunmasının boş bir laftan ibaret olduğunun itiraf edilmesiyle yatıştır; vatandaşlık İtalya'nın büyük bir kısmını kapsayacak şekilde genişletilir. Sonra Asya savaşları başlar –bu savaşlarda, politik hırslara sahip bir başka general olan Sulla sivrilecektir. İç savaş çıkar, Marius bir kez daha konsül seçildikten sonra ölür ve Sulla MÖ 82'de karşıtlarının "medeni haklarını" acımasızca ellerinden alarak (isimlerini ilan eder ve bu tür şeylere kal-kışan kim olursa olsun ölümle cezalandırılacaklarını belirtir) diktatörlük kurmak üzere yurda döner (senato tarafından seçilerek). Diktatörlük, anayasal hak olan halkın egemenliğine bir saldırı, Senatodakilerin ise güçlerinin restorasyonudur.

Sulla'nın eski destekçilerinden ve maiyetindekilerden biri, adı İngilizceye Pompey olarak geçmiş olan bir delikanlıdır. Sulla, Pompey'e normalde konsüllere verilmesi gereken görevleri vererek destek olmuştur ve MÖ 70 yılında Pompey'de senatoya seçilmiştir. Pompey üç yıl sonra Akdeniz'de korsanlığa bir son vermek için Doğu'ya doğru yola çıkmış ve Pontus'a karşı savaşarak Asya'da büyük bölgeleri fethetmiştir. Pompey'in gençliği, başarıları ve olağanüstü yetenekleri potansiyel bir diktatör olarak görülmesine ve kendisinden korkulmasına neden olmuştur ancak Roma politikasındaki karşılıklı etkileşimler çok karmaşıktır. Yıllar geçtikçe başkentteki karışıklıklar ve yönetici sınıftaki çürüme artmıştır. Diktatörlük korkusu iyice çoğalmıştır. İçlerinden bir tanesi de oligarşik hizip olan hiziplerin korkusudur ve tehlikenin nereden geleceği hiç ama hiç belli değildir. Daha da ötesi asıl tehlike herkes uyanıncaya kadar hiç akla gelmeyen birinden gelecektir.

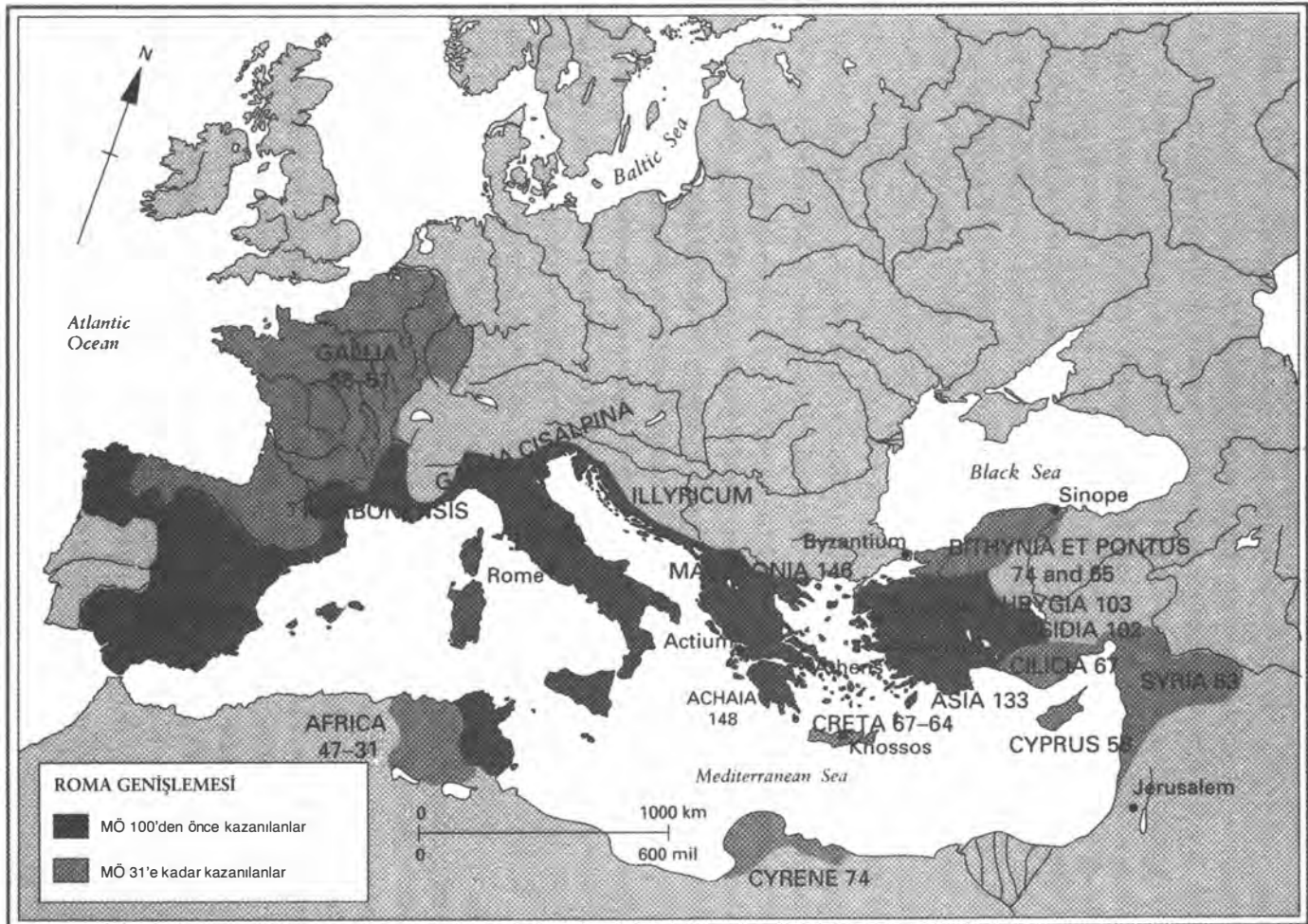
MÖ 59 yılında bir başka aristokrat, Marius'un karısının yeğeni konsül seçilir. Bu genç Jül Sezar'dır. Bir süredir Pompey'le birlikte hareket etmektedir. Konsil olması sayesinde Galya ordusunun komutanı olmuş ve yedi yıl içinde yaptığı seferlerde parlak başarılar kazanmış sonunda da Galya'nın tamamını fethetmiştir. Politikayı dikkatle izlemesine rağmen, bu uzun savaş yılları Sezar'ı, Roma'yı çir-

kinleştiren, senatonun da saygınlığını yok eden çetecilik, yolsuzluk ve cinayetlerden uzak tutmuştur. Bunların da ötesinde Sezar son derece zengindir ve emrinde gözünün içine bakan sadık, son derece deneyimli ve kendisine güveni tam bir ordu vardır, Sezar'da bu orduya ganimetlerden pay vermekte, terfi ettirmekte ve ileride kazanılacak nice zaferler vaat etmektedir. Sezar ayrıca gayet soğukkanlı, sabırlı ve acımasız bir adamdır. Hakkında anlatılan hikâyelerden biri de şudur: Bir gün kendisini yakalamış olan korsanlarla şakalaşmakta ve zar atmaktadır. Yaptığı şakalardan biri, özgürlüğüne kavuştuğu gün onları çarmıha gereceğidir. Korsanlar ona gülerler ama Sezar söylediği gibi onları çarmıha gerer.

Bazı senatörler, bu muhteşem adam fetih tamamlandığı ve yeni konsül seçimine kadar komutanlık görevinde kalması gerektiği halde Galya'da ordusunun ve eyaletin başında kalmak istediğini bildirdiği zaman aniden uyanırlar. Karşıtları kendisinin geri çağırılması ve konsüllük görevi sırasında yaptığı yasadışı işlerin yüzüne vurulması gerektiği konusunda ısrar ederler. Sezar buna karşın öyle bir adım atar ki ne kendisi ne de başkası bu adımın cumhuriyetin sonunu getireceğini aklına bile getirmez. Ordusunu eyaletinin sınırı olan Rubicon'dan geçirir ve sonunda onu Roma'ya ulaştıracak olan yürüyüşe başlar. Yürüyüş MÖ 49 yılında başlamıştır. Aslında bu eylem vatana ihanettir ancak o, cumhuriyeti düşmanlarına karşı korumak olarak tanımlar.

Bu uç noktada senato Pompey'i cumhuriyeti savunmak üzere göreve çağırır. İtalya'daki kuvvetler elinde olmadığı halde, Pompey bir ordu toplamak üzere Adرياتik kıyılarına kadar çekilir. Konsiller ve senatonun büyük çoğunluğu da onunla birlikte gider. İç savaş artık kaçınılmazdır. Sezar hızla İspanya'ya yürür ve burada bulunan Pompey'e bağlı yedi lejyonu yener; ancak bu lejyonlara gayet ılımlı davranılır çünkü mümkün olduğu kadar çok askerin kazanılması gerekmektedir. Acımasız, hatta zalim bir kişi olmasına rağmen, politik karşıtlarına ılımlı ve sağduyulu yaklaşır; "Sulla'yı taklit etmeye hiç niyetim yok" der Sezar. Sonra Pompey'in peşine düşer, onu Mısır'a kadar takip eder, Pompey burada öldürülür. Sezar, Mısır'da bir iç savaş çıkarmaya ve efsanevi Kleopatra'nın sevgilisi olmaya yetecek kadar kalır. Sonra Roma'ya döner, bir kez daha Afrika'ya geçer ve kendisine karşı ayaklanan bir Roma ordusunu daha yener. Sonunda tekrar İspanya'ya geçecek ve Pompey'in oğulları tarafından toplanan bir orduyu daha yenecektir. Bunun tarihi MÖ 45'tir, Sezar Rubicon'u geçeli daha dört yıl olmuştur.

Böylesine bir başarı sadece savaş kazanmakla elde edilemez. Sezar'ın Galya'da kaldığı sürede Roma'ya yaptığı ziyaretler çok kısa sürmüştür ama bu süre zarfında kendisine gereken politik desteği örgütlemiş ve senatoya kendi adamlarını sokmuştur. Bu zaferler ona büyük bir onur ve gerçek bir iktidar sağlamıştır. Ömür boyu diktatör seçilmiştir. Gerçekte unvanı hariç bir hükümdarın sahip olduğu bü-

tün yetkiler elindedir. İktidarını, çevresindeki politikacılardan hiç etkilenmeden ve iktidarının çok uzun vadeli olmasını sağlayacak hayal gücünden yoksun olduğunu düşündürecek şekilde kullanır, yine de Roma sokaklarında düzeni sağlar ve tefecilerin politika üzerindeki gücünü ortadan kaldıracak adımlar atar. Avrupa'nın geleceği yaptığı reformlardan birine çok şey borçludur, bu da Jülyen takviminin kullanılmaya başlamasıdır. Roma'dan kalma olduğunu sandığımız çok şey gibi bu takvim de Helenistik İskenderiye'den alınmıştır, burada bir astronom Sezar'a bir yılın 365 gün olduğunu ve bu sayıya her dört yılda bir gün ekleneceğini söylemiştir. Bu takvimin kullanılmaya başlanmasıyla geleneksel Roma takviminin yarattığı kargaşadan kurtulunmuştur. Yeni takvim MÖ 45 yılının 1 Ocak günü başlamıştır.

On beş ay sonra Sezar MÖ 44 yılının 15 Mart günü, başarılarının doruğundayken senatoda bıçaklanarak öldürülür. Suikastçilerin saikleri çeşitlidir. Suikastin zamanlamasının Sezar'ın doğuda Partlar üzerine çıkmaya karar verdiği seferle bağlantılı olduğuna hiç kuşku yoktur. Sezar burada tekrar ordusuyla bir araya gelecek ve muhtemelen büyük bir zafer daha kazanacak ve böylece ortadan kaldırılması imkânsızlaşacaktır. Ortalıkta hanedan kuracağına dair söylentiler vardır. Bir Helenistik despotizmin işaretleri görülmektedir. Düşmanlarını suikaste götüren çok çeşitli nedenlere, bir kişinin *de facto* despotizminden, cumhuriyetçi geleneğin pervasızca aşağılanmasıyla duydukları memnuniyetsizlik kisvesi altında saygınlık kazandırılmaya çalışılmıştır. Anayasaya yapılmış küçük saygısızlıklar kızgınlık yaratmış ve sonunda suikastçiler hayal kırıklığına uğramış askerler, çıkarları olan oligarklar ve gücenik tutuculardan oluşan karışık bir grup olmuşlardır.

Katilleri Sezar'ın çözmeye zaman bulamadığı sorunlara yeterli çözümler bulamamışlardır, zaten bunların öncelleri de bariz bir şekilde sorunlara çözüm getirememişlerdir. Hiçbiri kendisini uzun süre koruyamamıştır. Cumhuriyetin onarılabildiği söylenmiş ama sadece Sezar'ın haklılığı teyit edilmiştir. Şehirde suikastçilere karşı genel bir tiksinti söz konusudur ve komplocular kısa bir süre içinde şehirden kaçmak zorunda kalırlar. İki yıl içinde hepsi ölür ve Jül Sezar tanrı ilan edilir. Cumhuriyet can çekişmektedir, çöküş Rubicon'un geçilmesinden çok önceleri başlamış, özü ortadan kalkmış ve yeniden diriltmek için gösterilen bütün çabalara rağmen kurucu özellikleri yok olmuştur. Ama cumhuriyet miti, ideolojisi ve biçimi Romalılaşmış İtalya'da yaşamaya devam etmiştir. Romalılar kendilerine kalmış olan kurumsal mirasa sırtlarını çeviremezler ama cumhuriyetin zamanını doldurmuş olduğunu itiraf ederler. Bunu nihayet başardıklarında ise cumhuriyet zaten adı ve Cumhuriyetçi Romalıları hatırlatan amaçları dışında çoktan ortadan kalkmıştır.

Roma Başarısı

Yunanlıların uygarlığa katkısı, temelinde zihinsel ve ruhsaldır. Roma'nın katkısıysa yapısal ve pratiktir; özü imparatorluğun kendisidir. O güne dek Büyük İskender de dahil olmak üzere kimse imparator olmadığı halde, imparatorluk yönetimi bir kişinin olağanüstü yetenekleri sayesinde yaratılmıştır, bu kişi Jül Sezar'ın yeğeni ve vârisi Octavius'dur. Kendisine daha sonra Sezar Augustus unvanı verilecektir. Bir çağ onun adıyla anılacak, adı refah ve bolluğun sıfatı haline gelecektir. Zaman zaman Roma İmparatorluğu'nu karakterize eden her şeyin; şehir içinde sürekli konuşlanmış ilk askeri güç olan Praetorian muhafızlarından, bekârların vergilendirilmesine kadar her şeyin onun tarafından icat edilmiş olduğunu düşünenler çıkmıştır. Bu izlenimin nedenlerinden bir tanesi (belki de tek nedeni) kendisinin bir halkla ilişkiler ustası olmasıdır; ondan bize diğer Roma imparatorlarının hepsinin bıraktığından daha fazla malzeme kalmış olması bunun göstergelerinden biridir.

Sezar olmasına rağmen, Octavius kıdemce aşağı bir koldan gelmektedir. On sekiz yaşına geldiğinde Jül'den kendisine, aristokratik ilişkiler, çok büyük bir servet ve askeri destek miras kalmıştır. Bir süre, Sezar'ın sadık destekçilerinden Marcus Antonius'la işbirliği yapmış ve büyük diktatörü katletmiş olan gruba karşı bir dizi şiddetli saldırı düzenlemiştir. Marcus Antonius'un zaferler kazanmak üzere Doğu'ya hareket etmesi, burada başarısız olması ve Sezar'ın bir süre metresi olmuş olan Kleopatra'yla onaylanmayan evliliği, Octavius'un önünde yeni fırsatlar açar. Antonius'un prokonsül unvanı ve cebinde oryantal monarşi hamiline dönerek yaratacağı tehdide karşı, cumhuriyet adına savaşmıştır. Actium Zaferi'ni (MÖ 31) Antonius ve Kleopatra'nın efsaneleşmiş intiharları izler; Mısır'da Ptoleme Krallığı son bulur ve burası da Roma'nın bir eyaleti olmak üzere ilhak edilir.

Bu iç savaşın sonudur. Octavius vatanına döner ve konsül olur. Bütün kartlar onun elindedir ve o da bunlarla oynamayacak kadar tedbirli ve akıllıdır. Elindeki kartları bir kenara bırakır ve muhaliflerinin kendi gücünü tanımlarını bekler. MÖ 27'de hakları ellerinden alınmış, iç savaşla güçsüzleşmiş cumhuriyetçilerden oluşan senatonun desteğiyle cumhuriyeti restore etmeye girişir, kurumların biçim-

sel yanını dikkatle koruyarak kendi üstünlüğünü kabul ettirir. Cumhuriyetçi bir görüntünün ardında, büyük dayısının kurduğu iktidarın aynısı olan bir iktidarı yeniden kurar. Octavius, sınır eyaletlerdeki birliklerin komutanı olan *imperator*dur ama zaten lejyonların büyük bir kısmı da buralarda bulunmaktadır. Kendisinin ve büyük dayısının komutasında çarpışmış olan eski askerler emekli olup yurda döndüklerinde küçük mülk sahipleri olarak yerleşik bir hayata geçerler. Hepsisi de Octavius'a karşı büyük minnet borcu taşımaktadır. Konsillüğü her yıl yeniden uzatılır ve MÖ 27'de kendisine Onurlu Augustus unvanı verilir ve bu isimle hatırlanacaktır. Ancak Roma'da kendisine resmen ve genellikle aile adıyla hitap edilmiş ve birinci yurttaş anlamına gelen *princeps* unvanıyla tanımlanmıştır. Yıllar geçtikçe Augustus'un gücü artmaya devam eder. Senato ona resmen Roma yönetimi altında bulunan eyaletlerin işlerine karışma hakkını verir (bunlar askeri garnizon bulundurmaya gerek olmayan eyaletlerdir). Tribün iktidarını kullanmak üzere seçilir. Bu özel statü, devletin veya Romalıların söyleyişiyle *dignitas*, yeniden tanımlanarak güçlenir ve resmileşir; Augustus MÖ 23'te konsüllük görevinden istifa ettikten sonra iki konsülün arasında oturur. Görevi senatonun öncelikli gündemini belirlemektir. Sonunda MÖ 12'de büyük dayısının da taşıdığı olduğu, resmi dinin en yüksek ruhani kişiliği anlamına gelen *pontifex maximus* unvanını alır. Genel seçim ve senato seçimleri gibi cumhuriyetin kurumları korunmaktadır ama kimin seçileceğine Augustus karar vermektedir.

Bu üstünlüğün maskeleyiği politik gerçeklik, durumlarını Sezarlara borçlu olan egemen sınıf mensupları üzerinde kurulmuş olan egemenliğe dayanarak yükselmektir ama bu yeni seçkinlerin eskiden olduğu gibi davranmalarına izin verilmez. Augustus'un hayırlı despotizmi orduyu ve eyalet yönetimlerini itaatkâr ve maaş alan ellere teslim ederek yeniden düzenlemiştir. Cumhuriyetçi geleneklerin ve bayramların bilinçli olarak yaşatılmasının bu oyunda önemli rolleri vardır. Augustusçu yönetim ahlaki dirilişe, bazılarının hâlâ açıkça yaşamakta olduğu Antik Roma'nın erdemlerine özellikle vurgu yapar. Haz ve aşk üzerine yazmış olan şair Ovid karıştığı seks skandalına, imparatorluk ailesinin de bir ucundan bulaşmış olması sayesinde canını kurtarır ve Karadeniz'e sürgüne gönderilir. Resmi politika haline gelmiş olan bu katılık ve ahlakçılığa, Augustus'un dönemine damgasını vurmuş olan barış ve Romalı mimarlarla mühendislerin yarattığı büyük anıtsal yapılar da eklenince Augustus döneminin bu denli öne çıkması şaşırtıcı değildir. Augustus da ölümünden sonra (MÖ 14) tıpkı Jül Sezar gibi tanrılaştırılır.

Augustus, ardından kendi ailesine mensup birinin tahta çıkmasını istemiştir. Her ne kadar cumhuriyete biçimsel olarak saygılı olsa bile Roma gerçekte bir monarşidir. Bu durum, Augustus'un kendi ailesinden dört kişiyi vâris olarak göstermiş olmasında ifade bulur. Augustus'un sahip olduğu tek evlat bir kızıdır ve dolayısıyla-

la kendisinden hemen sonra kızının üç kocasından biri olan, evlat edindiği üvey oğlu Tiberius tahta geçer. Kendi soyundan gelen son hükümdar MS 68'de ölen Neron'dur.

Klasik dünyanın hükümdarları, genellikle kolay hayatlar yaşamamışlardır. Roma imparatorlarından bazıları, saray koridorlarının köşelerine aynalar yerleştirmişler, böylece arkalarından herhangi bir suikastçi gelip gelmediğini anlamaya çalışmışlardır. Tiberius bile,, hatta kendisinden sonra gelen dört vârisi de eceliyle ölmemiş olabilir. Bu gerçek, Augustus'un mirasını paylaşanların zaaflarını göstermesi açısından önem taşır. Senatonun en yüksek yöneticiyi atayabileceğine dair zayıf da olsa bazı umutlar taşınmaktadır, üstelik imparatorluk sarayında entrikalara her zaman yer bulunmaktadır fakat senatonun tekrar eski otoritesini kazanma umutları boşa çıkacak, iktidarın temeli daima askeri olacaktır. Eğer merkezde herhangi bir kafa karışıklığı ve karar zafiyeti meydana gelirse kararı daima askerler verecektir. İmparatorluğu sarsan iç savaş patladığında olan da budur. İç savaş MS 69 yılında Dört İmparator döneminde başlar ve bu savaşta, bir aristokrat olmaksızın çok uzak bir aileden gelen, bir *centurionun*¹ oğlu olan Vespasian sivrilir. En üst yönetici, büyük Romalı ailelerin tekelinden çıkmıştır artık.

Vespasian'ın en küçük oğlu MS 96 yılında öldürülünce bu ailenin bir hanedana dönüşmesi engellenmiş olur. Varisi yaşlı bir senatör olan Nerva'dır. Nerva, soydan gelen hanedan devamlılığını kırarak veraset sorununu çözmüş olur. Bunun yerine Augustus tarafından başlatılmış olan evlat edinmeyi kurumlaştırır. Bunun sonucu peş peşe dört imparatorun tahta çıkmasıdır: Trajan, Hadrianus, Antoninus Pius ve Marcus Aurelius. Bu dört imparator yüz yıl kadar Roma'yı başarıyla yönetir. Bu döneme (üç tanesinin adı olan) Antoninuslar çağı denilecektir. Bu imparatorların hepsi eyalet kökenli ailelerden gelirler, varlıkları bir dereceye kadar imparatorluğun kozmopolit bir gerçeklik olduğunu, post Helenistik Batı dünyasının genel çerçevesini oluşturduğunu ve sadece İtalya doğumlu olanların tekelinde olmadığını kanıtlar. Evlat edinme, ordu, eyalet ve senatonun onaylayacağı adayların bulunmasını kolaylaştırır ama bu altın çağ, imparatorun oğullarından birinin, Marcus Aurelius'un oğlu Commodus'un tahta çıkışıyla son bulur. Commodus MS 192 yılında öldürülür ve ertesi yıl, MS 69 yılında yaşanmış bir olay tekrarlanır, her biri kendi ordusu tarafından desteklenen dört imparator tahta çıkar. Sonunda başlarında Afrikalı bir generalin bulunduğu İllirya ordusu üstünlük kurar. Sonraki imparatorlar da askerlerin adayları olacaktır; imparatorluğu kötü günler beklemektedir.

Bu dönemde imparatorlar, Augustus döneminden çok daha geniş bir bölgede hüküm sürmüşlerdir. Kuzeyde, Jül Sezar, İngiltere ve Almanya'ya keşif kolları göndermiştir ama Galya'yı Manş Denizi ve Ren Nehri'yle sınırlamıştır. Augustus,

1 Centurio: Yüzbaşı. (Çev.)

Almanya'ya ve güneyden de Tuna'ya kadar baskı kurmuştur. Tuna sonunda imparatorluğun sınırı haline gelmiş, Ren'in ötesine yapılan akınlar pek başarılı olamamış ve Elbe sınırı Augustus'un umduğu kadar istikrar kazanamamıştır. Hatta MS 9 yılında Arminius (kendisi daha sonra Almanlar tarafından milli kahraman ilan edilecektir) komutasındaki Töton kabilelerinin üç lejyonu yok etmesi Romalıların kendilerine olan güvenlerini sarsacak ve büyük bir şaşkınlığa yol açacaktır. Bu durum asla telafi edilememiştir, lejyonların yok edilmesi öylesine uğursuz kabul edilmiştir ki isimleri bir daha asla ordu listelerinde yer almamıştır. Ren boyunca sekiz lejyon yerleştirilmiş ve burası, ardında bulunan tehlike nedeniyle imparatorluğun en sıkı korunan sınırı haline gelmiştir.

Bunun dışında her yerde Roma'nın üstünlüğü artmaktadır. MS 43 yılında Claudius, İngiltere'nin fethini başlatır. Bu sefer kuzeyde etkili bir sınır oluşturacak olan Hadrianus Duvarı'nın yapımına dek yaklaşık kırk yıl sürer. MS 42 yılında Moritanya eyalet olur. Doğu'da Trajanus daha sonra Romanya olacak olan Daçya'yı fetheder, tarih MS 105'tir ancak bu fetih Asya'da bir buçuk asır kadar sürecek uzun bir kavga'nın başlamasına neden olur.

Roma, Part ülkesiyle ilk kez, MÖ 92 yılında Sulla'nın ordusu buraya sefer yapıp Fırat'ı geçtiğinde karşılaşmıştır. Roma orduları otuz yıl sonra Ermenistan'a doğru ilerlemeye başlayana dek önemli bir olay olmaz. İki büyük etki alanı burada ilk kez üst üste biner ve Pompey bir ara, sınır anlaşmazlığına düşen Ermenistan ve Part kralları arasında arabuluculuk görevini üstlenir. Sonra, MÖ 54'te Romalı politikacı Crassus, Fırat'ı geçerek Partlar üzerine bir sefer düzenler. Birkaç hafta içinde Crassus ölür ve kırk bin kişilik Roma ordusu yok edilir. Bu Roma tarihinin en büyük askeri facialarından biridir. Asya'da hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak kadar güçlü bir devlet daha vardır. Part ordusu zamanının en iyi okçularına sahiptir. Bunun yanı sıra süvarileriyle rekabet edebilmek mümkün değildir. Hem kendileri hem de atları zırh kuşanmış olan askerler vatanlarına hizmet ederler. Muhteşem atlarının ünü, çok uzaktaki Çinlilerin bile kıskançlığını uyandırmıştır.

Bu olaydan sonra Fırat'taki doğu sınırı bir asır kadar sakin kalır ancak Partlar kendilerini Roma'ya bir türlü sevdiremezler. İç savaş sırasında politikaya burunlarını sokarlar, Suriye'yi sürekli taciz ederler ve Filistinli Yahudiler arasındaki huzursuzluğu kışkırtırlar. Marcus Antonius onlara karşı başlattığı seferde otuz beş bin askerini yitirmiş ve onuru yaralanmış bir şekilde Ermenistan'a çekilmek zorunda kalmıştır ancak Partia da iç karışıklıklarla çalkalanmaktadır. MS 20'de Augustus, Crassus tarafından konmuş olan Roma standartlarını tekrar sağlayacak ve onur meseleleri nedeniyle Partlara saldırmanın gereksizliğini ortaya koyarak kenara çekilecektir. Fakat savaş ihtimali hep devam etmiştir. Bunun iki nedeni vardır, biri her iki gücün de Ermenistan'la ilgili hassasiyetleri, diğeri de Partların hanedanlık politi-

kalarının istikrarsızlığıdır. Bir imparator, Trajanus, Partların başkenti Ctesiphon'u fetheder, onları Basra Körfezi'ne kadar sürer ama ardılı Hadrianus bilgece bir tutumla Trajanus'un aldığı yerleri Partlara iade eder. Romalılar yeni tebaalarının da kendilerini barbar akınlarından ve iç karışıklıklardan koruyan imparatorluğun barışı *pax romanadan* faydalanmasıyla övünürler. Bu iddiayı nitelendirirken Roma iktidarına karşı direnen birçok halkın, bu barışın bedelini çok kanlı bir şekilde ödediğini unutmamak gerekir. İmparatorluk sınırları içinde o güne kadar görülmemiş bir düzen ve barış hüküm sürer. Roma barışı bazı yerlerdeki yerleşim modellerini; doğuda yeni şehirlerin kurulmuş olmasına veya Sezar'ın askerlerinin Galya'da yeni askeri koloniler oluşturmalarına benzer bir şekilde değiştirmiştir. Barışın zaman içinde çok daha uzun vadeli sonuçları olmuştur. Cermenik kavimleri ayıran Ren sınırının benimsenmesi Avrupa tarihi üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır. Bu arada her yerde, olaylar yatıştıkça, yerli ileri gelenler kademe kademe Romalılaştırılmıştır. Bu kişiler asıl amacı lejyonlara hareket kabiliyeti sağlamak olan yeni yollar sayesinde çok hızlanmış olan ileşitim nedeniyle kolayca yayılan ortak bir uygarlığı paylaşmaya teşvik edilmişlerdir. Napolyon'un, Paris'ten Roma'ya gönderdiği kuryeler MS 1. yüzyılda yaşamış imparator kuryelerinin hızına erişememiştir.

İmparatorluk çok büyük bir alana yayılmıştır ve yönetimin çözmek zorunda olduğu sorunlar Yunanlıların karşılaştığı veya Perslerin çözmüş olduğu sorunlara benzemez. Son derece karmaşık, dikkati çekecek ölçüde kapsamlı bir bürokrasi ortaya çıkar. Küçük bir örnek verecek olursak; centurion rütbesinde ve daha yüksek rütbede olan (bunlar bölük komutanlarıdır) komutanların sicilleri Roma'da toplanır. Eyalet memurlarının emrinde bulunan ve çok ender savaşa giden birlikler ise askeri güce güvenilerek sürdürülen bir idarenin araçlarıdır. Bürokrasi, gayet sınırlı amaçlar konularak kontrol edilir. Bu amaçların hepsi de sonuç olarak malidir; eğer vergiler düzenli bir şekilde gönderilirse, Roma yönetimi, yerel âdetlere göre sürdürülmekte olan yönetime karışmaz. Roma hoşgörülüdür. Bu hoşgörü, bir örnek oluşturan uygarlığın barbarları kendi âdetlerinden vazgeçirmesi zeminini sağlayacaktır. İdari reform, Augustus zamanında başlatılmıştır. Senato, hâlâ bir yıllık sürelerle birçok atama yapmaktadır ama eyaletlerde imparator adına yetki kullanan *legatiler*, imparatorun isteğine göre atanırlar. Bu konuyla ilgili bütün kanıtlar amaçlanan şeyin sağlandığına, idarenin, imparatorluk döneminde, cumhuriyetin son yılındaki çürümeye kıyasla dikkat çekici bir ilerleme gösterdiğine işaret eder. İdari yapı, Pers İmparatorluğu'nun satraplık sisteminden çok daha merkezi ve entegre bir yapıdır.

İmparatorluk yönetimi altındaki hakları teşvik eden şey bir vaattir. Önce cumhuriyet sonra da imparatorluk Roma'nın tebaalarına giderek artan oranlarda vatandaşlık hakkı vaat ederek genişlemiştir. Vatandaşlık önemli bir ayrıcalıktır, birçok şeyin yanı sıra Yeni Ahit bize, bir vatandaşın yerel mahkemelerden Roma

imparatoruna kadar bütün kurumlara başvurma hakkı olduğunu hatırlatır. Yerel olarak ileri gelenlerin sadakati karşılığında vatandaşlık hakkı verildikten sonra, asırlar geçtikçe giderek artan sayıda Romalı olmayan kişi senatoda ve Roma'da görülmüştür. Sonunda MS 212'de vatandaşlık, imparatorluğun bütün özgür tebaalarına verilen bir hak olmuştur.

Bu Roma'nın iktidar asimilasyonu sağlaması açısından çok büyük bir andır. İmparatorluk ve taşıdığı uygarlık hiçbir utanç duymaksızın kozmopolittir. İdari çerçeve, hayret verici çeşitlilikte zıtlıklar ve farklılıklar taşır. Bunların hepsini bir arada tutan şey, Romalı seçkinlerin iktidarı veya profesyonel bürokratlar tarafından sürdürülen yansız bir despotizm değil, yerel seçkinleri elde edip bunları Romalılaştıran bir anasayal sistemdir. MS 1. yüzyıldan itibaren senatörlerin arasında bile İtalyan asıllı olanların sayısı yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Bu konuda gösterilen Roma hoşgörüsü başka halklar arasında da yayılmıştır. İmparatorluk hiçbir zaman, hiyerarşik yapısı İtalyan olmayanlara kapalı bir ırksal bütünlük taşımamıştır. İmparatorluk halkları arasında yalnızca bir tanesi, Yahudiler imparatorluk içinde kendilerini ayrı bir yere koymuşlar, bu ayrılığın nedeni de dinleri ve dinlerini yaşama biçimleri olmuştur.

Helenistik uygarlık doğu ve batı arasında hatırı sayılır bir karışım sağlamıştır zaten; şimdi Roma bu süreci daha da geniş bir alanda sürdürmektedir. Yeni kozmopolit yapının unsurları içinde en fazla göze çarpan şey şudur: Romalıların, bir arada yaşadıkları Yunanlılar, Helenistik dönemin Yunanlıları olduğu halde Romalıları kendilerini Yunanistan'ın mirasçıları olarak görürler. Romalıların çoğu iki dil bilir ve bu da izledikleri geleneği gösterir. Latince resmi dildir ve her zaman ordunun kullandığı dil olarak kalmıştır; daha çok Batı'da konuşulur ve askeri raporlardan anlaşıldığına göre bu dilde okuryazarlık oldukça yaygındır. Yunanca ise Doğu eyaletlerinin ortak dilidir, bütün memurlar ve tacirler tarafından anlaşılır ve eğer taraflar isterse mahkemelerde de kullanılır. Eğitimli Romalıları, Yunan klasiklerini okuyarak ve bu klasiklerden edindikleri standartlarla büyürler; eskisiyle eşit zeminde durabilecek nitelikte bir edebiyat yaratmak, Romalı yazarların çoğu tarafından yüksek sesle dile getirilmiş bir ihtirastır. MS 1. yüzyılda buna yakın bir noktaya ulaşırlar, kültürel ve imparatorluk başarılarının aynı döneme tesadüf etmesi, hem epik geleneğin bilinçli bir izleyicisi hem de imparatorluk ülkülerinin şairi olan Virgil'de göze çarpar.

Belki de bu durumun içinde Roma kültürünün tuhaf gidişatına dair ipuçları yatmaktadır. Yunan arka planının bu kadar açık ve yaygın oluşu, Roma kültürünü yenilikçi bir havadan epeyce yoksun bırakmış olabilir. Yunan etkisinin ağırlığını, en çok Romalı düşünürlerin statik ve tutucu konulara olan ilgileri gösterir. Bunların yanı sıra, ilgileri çoğunlukla Yunanlılardan miras kalan iki konu üzerinde, cum-

huriyetin ahlaki ve politik gelenekleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu her iki alan garip ve adeta suni bir şekilde, her ikisini de içine alan ve bu yüzden giderek durağanlaşan bir maddi ortamda yaşar. Resmi eğitim asırlar boyunca gerek pratik gerekse içerik olarak çok az değişir, örneğin büyük bir Romalı tarihçi olan Livy, eserinde cumhuriyetin erdemlerini yeniden diriltmeye çalışır ancak bunları ne eleştirir ne de yorumlar. Roma İmparatorluğu artık geri dönülmez bir şekilde kentleştiği zaman bile (nesli hemen hemen tükenmiş olan) bağımsız köylülüğün erdemleri övülmeye devam edilmiş ve zengin Romalılar bütün servetlerini bırakarak taşrada yaşayacakları sade bir hayatın hasretini çekmişlerdir (söyledikleri kadarıyla). Roma heykel sanatının ürünleri yine Yunanlıların çok daha iyisini yapmış oldukları heykellerden oluşur. Romanın filozofları da Yunanlıdır. Epikürcülük ve Stoacılık sahnenin merkezinde yerini alır; neo-Platonculuk büyük bir yeniliktir ama bu da Romalı erkeklerle kadınlara kendi kültürlerinin içermediği bir şeyleri sağlayan mistik dinler gibi Doğu'dan gelmiştir.

Romalılar sadece iki pratik alanda büyük yenilikler yapmışlardır; bunlar hukuk ve mühendisliktir. Romalı hukukçuların başarıları görece geçtir; MS 2. yüzyılda ve 3. yüzyılın başında hukuk bilginleri tefsirleri toplamaya başlamışlar ve kodifikasyonlar ortaçağ Avrupa'sına kadar ulaştığı için bunlar geleceğe bıraktıkları en büyük miras olmuştur. Mühendislikteki –Romalılar bu alanı mimarlıktan ayırmamışlardır– başarılarının niteliği çok daha doğrudan bir etki yapmıştır. Bu alan Romalılar için büyük bir gurur kaynağıdır ve Yunanlılardan çok daha üstün oldukları birkaç şeyden biridir. Mühendislik ucuz emeğe dayalıdır: Romada köleler ve eyaletlerde genellikle barış zamanında işsiz kalan lejyonlar hidrolik mühendisliğinin, köprü ve yol mühendisliğinin büyük eserlerini meydana getirmişlerdir ancak bu maddi faktörlerden daha da ötesi vardır. İndus'un batısında şehir plancılığını bir sanat ve idari beceri olarak kuranlar Romalılardır. Beton ve tonozlu kubbeleri bularak binaların şeklinde devrim yaratmışlardır. Binaların içleri ilk kez sadece süslenmeye yarayan yüzeyler olmaktan çıkmıştır. Hacim ve ışıklandırma mimarlığın konularından biri haline gelmiştir; daha sonraki Hıristiyan bazilikaları, bina içindeki boşluklarla yaratılan yepyeni bir anlayışın ilk görkemli örneklerini oluşturacaklardır.

Roma'nın teknik marifetleri doğuda Karadeniz, kuzeyde Hadrianus Duvarı ve güneyde Atlas Dağları'na kadar uzanan bir bölgeye damgasını vuracaktır. Başkent, elbette bu marifetlerin en görkemlilerinin bir kısmına sahiptir. İmparatorluk kendisini başkentinde, hiçbir yerde görülmemiş yoğunlukta bir ayrıntı ve bezeme zenginliğiyle dışa vurur. Sağlam mermer kaplamalar, boya ve çiniler tamamen taştan yapılmış binaları süslerken Roma muhtemelen daha önceleri Babil'in taşıdığı bir görüntüye sahiptir. Bayağılığı akla getiren bir gereksiz gösterişten de söz etmek mümkündür. Roma'yla Yunanistan arasındaki nitelik farklılığı burada bir kez daha

ayırt edilebilir hale gelir; Roma uygarlığı en muhteşem anıtlarında bile kurtulamadığı bir kabalığa ve cismaniliğe sahiptir.

Bu durum, bir bakıma imparatorluğun dayandığı sosyal gerçekliklerin basit bir açıklamasıdır. Roma, antik dünyanın tamamı gibi zengin ve yoksul arasındaki keskin ayrım üzerine kurulmuştur. Bizzat başkentte, bu ayrım üstü örtülmeyen, hatta bilinçli bir şekilde dışa vurulan bir uçurum halini almıştır. Bu zıtlık kendini en çok imparatorluğun sağladığı kârları kendilerine akıtan, bu kârla satın aldıkları kölelerin bir kısmını başkentte yanlarında, yüzlercesini de kendilerini besleyen mülklerde çalıştıran yeni zenginlerin şatafatlı evleriyle Roma proleteryasının yaşadığı derme çatma gecekonduarda göstermiştir. Romalılar bu tür ayrımları doğal düzenin bir parçası olarak görmekte hiçbir zorluk çekmemişlerdir, bu konuda pek az uygarlık, yoksulluğu bizim kadar dert etmiştir ama pek azı da kendini Roma İmparatorluğu kadar cafcacı bir şekilde sergilemiştir. Ne yazık ki fark etmek çok zor olmamakla birlikte Roma'nın refahının altında yatan gerçekler tarihçiler açısından garip bir şekilde örtülü kalmıştır. Sadece tek bir senatörün, en küçük Pliny'nin mali durumu ayrıntılarıyla bilinmektedir.

Roma modeli imparatorluğun bütün büyük şehirlerine yansır. Roma'nın her yerde sürdürülmesi uygarlık için en önemli meseledir. Eyalet şehirleri, tebaa halkların bölgelerinde Greko-Romen kültürünün adaları gibidirler. İklimin izin verdiği ölçüde Roma önceliklerini sergileyen, göze çarpan tek tip bir yaşam modelini yansıtır. Hepsinde bir forum, tapınaklar, bir tiyatro, hamamlar ya eski şehrin uygun bir yerine eklenir ya da yeni kurulacak şehirlerde bir ana plan uyarınca inşa edilirler. Kurallara uygun şebeke modelleri, uyarlanmış planlar halinde uygulanırlar. Şehirlerin yönetimleri yerel kodamanların elindedir, *curiales* veya şehir papazları, en azından Trajanus dönemine kadar belediye işlerinde geniş bir özgürlüğün tadını çıkarmışlar, daha sonra ise üzerlerinde oldukça sıkı bir denetim kurulmuştur. Bu şehirler arasında, İskenderiye, Antakya veya Kartaca (Romalıların sonra yeniden kurdukları) gibi bazıları çok fazla büyümüşlerdir. Bu şehirlerin en büyüğü ise Roma'nın kendisidir, sonunda bir milyondan fazla bir nüfusa ulaşmıştır.

Roma uygarlığının her yerde ve daima hazır bulunan gücünün simgesi olan amfi tiyatro, bu uygarlığın muktedir olduğu zalimliğin ve edepsizliğin hatırlatıcısı olarak şehrin ortasında durur. Bu özelliğini gözden uzak tutmamak önemli olduğu gibi, şöyle olmalı böyle olmalı diye yazıp duran ahlaki reformcuların eserlerinde belirttikleri “dekadans” a da fazla vurgu yapmamak aynı derecede önemlidir. Roma uygarlığının şanını gölgeleyen şeylerden biri, halkının zihnine gladyatör oyunları, vahşi hayvan gösterileri gibi Yunan tiyatrosunda görülmediği kadar kitleselleşmiş eğlenceler vasıtasıyla bakıyor olmamızdır. Popüler eğlence hiçbir dönemde bu denli yüceltilmemiştir. Romalılar, bu gösterilerin en azından kitleleri daha çok kendine

çeken türleri için büyük merkezler inşa etmişler ve kitlesel eğlence sektörünün siyasi bir araç olarak kullanılmasına izin vermişlerdir. Bu görkemli oyunların sağladığı şeylerden biri, zengin bir kişinin siyasi çıkarları için servetini kullanabilmesidir. Yine de Mısırlıların ve Asurlular gibi antik kitlelerin kendilerini nasıl eğlendirdiklerini bilmediğimiz için gladyatör oyunlarının özgünlüğünü kabul etmek durumunda kalırız. Bu oyunlar, zalimliği, o güne kadar görülmemiş ve 20. yüzyıla gelene kadar da görülmeyecek kadar büyük ölçekte bir eğlenceye dönüştürmüştür. Bu eğlence şekli, Roma kültürünün kentleşmesi sayesinde eskisine oranla çok daha büyük bir seyirci kitlesini sağlamasıyla mümkün olmuştur. Bu “oyunların” kökeni Etrüsklere kadar gider ama gelişmelerinin nedeni kentleşmenin ölçeğinin büyümesi ve Roma politikalarının zorunluluklarıdır.

Roma toplumunun yüreğindeki zalimliğin bir başka ve elbette ki özgün olmaksızın çok uzak bir nedeni de köleliğin her zaman ve her yerde var olmasıdır. Yunan toplumunda olduğu gibi burada da kölelik o kadar çok çeşitli biçimlere girmiştir ki genelleyerek özetlenemez. Birçok köle ücret alabilmektedir, bazıları özgürlüklerini satın alabildiği gibi Romalı kölelerin yasal hakları da vardır. Büyük çiftlik tarzı mülklerin artmasıyla, 1. yüzyıl civarında kölelikte bir yoğunlaşma olduğu doğrudur ama Romalı kölenin durumunun, antik toplumlardaki diğer kölelerden daha kötü olduğunu söylemek kolay değildir. Bu kurumu sorgulayan az da olsa bir iki kişi çıkmış olması atipik bir durumdur; ahlakçılar daha sonra Hristiyanların da yapacağı gibi köle sahibi olmakta bir sakınca görmemişlerdir.

Modern zamanlara gelene kadar, insanların zihinleri hakkında bildiğimiz her şeyi din sayesinde öğrenmişizdir. Roma dini, Roma yaşamının son derece açık bir bölümüdür ama eğer bu meseleyi modern terimlerle düşünecek olursak yanılabiliriz. Roma dininin bireysel kurtuluş ve bireysel davranışlarla pek bir ilgisi yoktur; din her şeyin ötesinde kamusal bir meseledir. Din *res publica*’nın bir parçasıdır, bir dizi ayin devletin bekası için yapılır, bunların ihmal edilmesi cezaya neden olur. Diğer insanlardan ayrılmış bir rahip sınıfı yoktur (bir iki özel kültün tapınaklarında kalmış olan üç beş kişiyi saymazsak) ve ruhani görevler, rahipliği gayet yararlı sosyal ve politik bir araç olarak gören seçilmişlere verilmiştir. Hiçbir temel ilke veya dogma yoktur. Romalılardan beklenen sadece âdet olmuş ibadetleri yerine getirmeleri ve ayinlere katılmalarıydı; proletarya için bunun anlamı bayramlarda çalışma zorunluluğu olmamasıydı. Ayinlerden, her yerde devlet yetkilileri sorumluydu, bunlar aynı zamanda tapınakların bakımıyla da ilgilenmek zorundaydılar. Dinin kurallarına uymanın amacı gayet pratikti. Livy bir konsülün, tanrıların “dini ayinlere temiz yüreklilikle ve düzenli olarak katılanları sevecenlikle izliyor olması ülkemizi zirveye taşıyacak” dediğini yazar. İnsanlar hakikaten Augustus’un barışının bir *pax deorum*, Augustus’un tanrıların gözünde yeniden kazanmış olduğu

saygının ilahi ödülü olduğunu hissediyordardı. Cicero, biraz sinik bir ifadeyle tanrılarının toplumu kaostan korumak için gerekli olduğunu belirtmiştir. Bu biraz farklı olmakla birlikte Romalıların dine karşı pratik yaklaşımlarını ifade eder. Bu yaklaşım samimiyetsizlik veya inançsızlık değildir; ilahi güçlere alametlerin yorumu için başvurmak ve politikadaki önemli eylemlere, bu alametlerin yorumuna bakarak karar vermek bunun göstergesidir. Resmi kültlerin anlayışında da ayakları yere basan, gizem dışı bir tutum vardır.

Resmi kültlerin içeriği, Yunan mitolojisi, festivalleri ve ayinlerden Roma pratiğine devşirilen bir karışımdır ve dolayısıyla tarımsal meşguliyetlerin ağır damgasını taşırlar. Bir başka dinin simgeleriyle süslenmiş festivallerden biri de bize Noel bayramı olarak ulaşan aralık ayındaki Saturnalia'dır. ancak Romalıların dine ilişkin tutumları resmi ayinlerin çok daha ötesine uzanır. Bu tutumun en çarpıcı özelliklerinden biri taşıdığı eklektisizm ve kozmopolitliktir. İmparatorlukta, resmi inanca muhalif olmadığı veya resmi ibadeti engellemediği sürece her türden inanca yer bulunmaktadır. İmparatorluğun büyük kısmında, köylüler kendi yerel doğal kültlerine ve bunun getirdiği boş inançlara bağlılıklarını sürdürmüşler, kentliler de zaman zaman geçici dini modalardan peşine takılmışlar ve eğitilmiş meslek sahibi kişiler klasik Yunan panteonunun tanrılarını kabul ederek halkı resmi dine sevk etmeye çalışmışlardır. Sonunda her klan ve ev kendi tanrılarına, insan yaşamının en önemli anları olan doğum, evlilik, hastalık ve ölüm gibi hallere uygun törenlerle kurban sunmuştur. Her evin kendine ait bir tapınağı, her köşe başının ise kendine özgü bir idolu olmuştur.

Augustus zamanında, Helenistik Doğu'yla kurulan yakın ilişkiler dolayısıyla hâlâ birkaç kuşkucunun sinik bir tutum takındığı eski inancın tekrar diriltilmesi için hatırı sayılır bir çaba gösterilmiştir. Augustus'tan sonra, imparatorlar baş rahip (*pontifex maximus*) unvanını taşımaya devam etmişlerdir, böylece hem siyasi hem de dini irade tek elde toplanmıştır. Bu durum imparatorluk kültürünün önemini ve tanımını artıran bir etki olmuştur. Emperyal kült Romalıların özlerinde taşıdıkları muhafazakârlığa, atalarının örf ve âdetlerine duydukları saygıya uygun düşmüştür. Emperyal kült, geleneksel koruyuculara saygı, tanrılara yakarma, onları yatıştırma ve büyük insanları ve olayları, ilahi krallığın daha doğudan, Asya'dan gelen fikirlerini anmakla bağlantılıdır. Bu tarihten itibaren Roma'da ve senatoda sunaklar yükselmiş ve bunlar kısa bir süre içinde imparatora ithaf edilmiştir. Kült, MÖ 3. yüzyılda hâlâ cumhuriyetçi duyarlılığın çok güçlü olduğu Roma'da tam olarak uygulanmamakla birlikte bütün bir imparatorluğa yayılmıştır. Orada bile, imparatorluk baskısı sayesinde çoktan imparatorluk kültürünün lehine olan resmi bir dindarlık yaygınlaşmıştır.

Her şey Doğu'dan gelmemiştir. 2. yüzyılda saf Roma dinini, imparatorluğun içinde var olan diğerlerinden ayırmak hemen hemen imkânsızdır. Roma panteonu, Yunanlıları gibi, büyüyle stoacı filozoflar arasında yaygın olarak görülen tektanrıcılığa kadar geniş bir ölçekte, sınırları belirsiz ve akışkan bir inançlar ve kültür toplamını bünyesinde barındırmıştır. İmparatorluğun entelektüel ve dini dünyası her şeyi tüketen, her şeye inanan ve tamamen irrasyonel bir dünyadır. Bu noktada Roma aklının pratikliğinden fazla etkilenmemek önemlidir. Pratik insanlar genellikle batıl inançlıdır. Yunan mirasının da bütünüyle rasyonel yöntemlerle anlaşılması mümkün değildir. Yunan dünyası MÖ 1. yüzyılda düşünürlerine esin sahibi ve kutsal kişiler olarak davranmış ve bu düşünürlerin eserlerinde yer alan mistik öğretileri çok daha büyük bir hevesle araştırmıştır. Yunan uygarlığı bile daima popüler batıl inançlarla yerel kültürlerin inançlarının oluşturduğu geniş bir temelin üzerinde durmuştur. Roma dünyası, kabilelerin tanrılarıyla dolmuştur.

Bunların hepsi, Antik Roma usullerinin pratik eleştireliliğinin geniş ölçeğinde kaynamıştır. Şurası açıktır ki sayısal olarak çok üstün olan köylülüğe dayanıyor olsalar bile, dinlerin hiçbirisi bir şehir uygarlığı için yeterli olmamıştır. Geleneksel bayramların hepsi kökeninde pastoral veya tarımsaldır ama bayramlarla başvuru-
lan tanrılar sık sık unutulmuştur. Şehirlerde yaşayanlar, çok daha karmaşıklaşmış bir hayata göre bir inanca gerek duymuşlardır. İnsanlar, dünyaya bir anlam kazan-
dıracak ve bu dünya üzerinde bir miktar kontrol sağlayacak herşeye umutsuzca sarılmışlardır. Eski boş inançlar ve yeni moda dinler kabul görmüştür. Bu durumun kanıtlarından biri, imparatorluğun yarattığı güvenlik sayesinde kolaylaşan seyahat ve karşılıklı ilişkiler sayesinde yaygınlaşan Mısır inancıdır (bu inanç bir impara-
torun, Libyalı Septimius Severus'un koruması altına alınmıştır). Eski örneklerin hepsinden çok daha karmaşık ve bütünsel bir uygar dünya, çok daha fazla dindar-
laşmış ve tuhaflaşmıştır. Pagan antikitesinin en büyük öğretmenlerinden biri olan Tyanalı Apollonius'un, Hindistan'daki Brahmanlarla birlikte yaşadığı ve çalıştığı söylenir. İnsanlar, kurtarıcılarını MÖ 1. yüzyılda bulunacak olandan çok daha önce aramaya başlamışlardır.

Doğu etkisinin bir başka belirtisi de tanrılarla iletişim kurmak için özel bazı yeteneklerle güçlerin gerekli olması ve gizli ayinlerle uygulanan gizemli kültürlerin yaygınlaşmasıdır. Küçük ölçekli bir Zerdüşt inancı olan ve özellikle askerler arasında yayılmış olan Mithran'ın kurban kültürü, bunların en ünlülerinden biridir. Gizemli kültürlerin neredeyse hepsi, maddi dünyada çekilen çilelerin karşısında duyulan sa-
bırsızlığı, bunlara ilişkin aşırı karamsarlığı ve ölümle (ve belki de ölümden sonra dirilme vaadiyle) meşgul zihinleri tescil eder. Bu kültürlerin içinde, artık eski tanrıla-
rın vaat edemedikleri ve resmi kültürün hiçbir zaman sahip olamadığı bir psikolojik tatmin sağlama gücü vardır. Bireyleri kendilerine çekerler, çünkü içlerinde daha

sonra insanların, ilk zamanlarında bir başka gizem olarak görülen Hristiyanlığa yönelmelerine neden olacak türden bir çekicilik barındırırlar.

Roma yönetimi İtalya içinde bile tebaalarının tümünü memnun edememiştir. Cumhuriyetin son yüzyılında çıkan karışıklıklar sırasında köle isyanını bastırmak için üç yıl süren bir askeri hareket gerekmiş, 6000 köle Roma'yla güney bölgelerini bağlayan ana yolda çarmıha gerilerek cezalandırılmışlardır. Bu isyan, eyaletlere de bulaşıcı bir hastalık gibi yayılmıştır, sert ve beceriksiz yöneticiler tarafından kışkırtılan patlamaların sonucunda isyanlar başlamıştır. Bunların arasında en ünlüleri, İngiltere'de başlayan Boadicea İsyanı'yla Augustus döneminde çıkan Pannonia İsyanı'dır. Bu tür sorunların ardında zaman zaman bölgelerin kendilerine has bağımsızlık geleneklerinin yattığı görülmüş, İskenderiye'deki isyana benzer isyanlar sık sık çıkmıştır. Çok özel bir anda, Yahudiler daha sonra geliştirecekleri milliyetçilikten çok farklı olmayan bir şekilde tellere dokunmuşlardır. Yahudilerin görkemli isyan ve direniş belgeleri MÖ 170 yılına, Roma yönetiminin epeyce gerilerine kadar gider. Bu tarihte, daha sonra Roma tarafından da benimsenecek olan politikaları ilk kez ortaya atan Helenistik krallar tarafından dayatılan Batılılaşma pratiklerine sert bir şekilde direnmişlerdir. Emperyal kült, meseleleri iyice beter hale getirmiştir. Yahudiler Romalı vergi memurlarına bile fazla ses çıkartmamaktadır. MS 66'da büyük bir isyan patlar. Trajanus ve Hadrianus dönemlerinde başka isyanlar da olacaktır. Yahudi toplumları barut fıçısı gibidirler, durumun hassasiyeti MS 30 yılında Yahudadaki vekilin, Yahudi liderlerin öldürülmesini talep ettikleri bir kişinin infazına istekli olmadığı için bu kişinin yasal haklarının çok sıkı bir şekilde araştırılması konusunda çok baskı yapmış olmasından da anlaşılır.

Vergiler imparatorluğun sürmesini sağlamıştır. Normal zamanlarda çok ağır vergiler konmamış olmasına, bunların düzenli ödenmesinin idarenin ve politikaların son derece rahat işlemlerini sağlamasına rağmen vergiler zorunlu nedenlerle artırıldığında nefret edilen bir yük olarak görülmüştür. Ekonomi uzun bir süre refah içinde büyümüştür. Bu refahın yegâne nedeni Daçya'da bulunan altın madenleri gibi tesadüfi etmenler değildir. Ticari dolaşımın büyümesinin, yeni pazarların ortaya çıkmasının ve sınırlardaki büyük ordugâhlar sayesinde oluşan yeni imalat ve dağıtım imkânları da bu etmenler arasındadır. Arkeologlar tarafından bulunmuş olan çok fazla sayıda şarap küpü, ticaretin hacminin büyüklüğü konusunda bir fikir vermektedir (gıda, tekstil, baharat gibi mallardan daha az iz kalmıştır), ancak imparatorluğun ekonomik temeli her zaman tarımsaldır. Tarım, modern standartlarla ölçüldüğünde zengin değildir, kullanılan teknikler de gayet ilkelidir. Hiçbir Romalı, yaşadığı sürece rüzgâr değirmeni görmemiştir, su değirmenleri de nadir bulunur. Fazlasıyla idealize edilmesine rağmen, kırsal yaşam son derece haşındı

ve büyük emek gerektirir. Kırsal yaşam için de *Pax Romana* çok gereklidir çünkü barış sayesinde tarımdan üretilen küçük artı değer vergilendirilebilir ve topraklar yakılıp yıkılmaz.

Sonuç olarak, her şey dönüp dolaşıp Roma barışını sağlayan orduya dayanır ama ordu da Roma devletinin kendisi gibi altı yüzyıl boyunca değişmiş bir araçtır. Roma toplumu ve kültürü, militarizmin araçları değişmiş olsa bile her zaman askerdir. Augustus zamanından itibaren ordu, bütün vatandaşların zorunlu hizmetine dayanmaktan çıkmış, düzenli olarak uzun süre hizmet veren bir yapıya kavuşmuştur. Sıradan lejyon hizmeti dört yılı yedek olmak üzere yirmi yıldır ve zaman içinde askerlerini giderek artan sayıdaki eyaletlerden sağlar. Roma ordusundaki disiplininin şöhreti göz önünde bulundurulduğunda şaşırtıcı gelebilecek bir şey de gönüllü bolluğudur. Gönüllüler o kadar boldur ki aday olmak için bile tavsiye mektupları getirenler veya hamilerinin nüfuzunu kullananlar oldukça fazladır. Almanya yenilgisinden sonra, sınıra 28 lejyon gönderilmiştir, bu 160.000 asker anlamına gelir. Lejyonlar ordunun çekirdeğidir, süvari, istihkâm ve diğer kollar da en az onlar kadardır. Lejyonların komutasını (Mısır dışında) senatörler üstlenmiştir. Başkentteki politikanın ana meseleleri bu tür fırsatları hâlâ sağlamaktadır. Durum, asırlar geçtikçe daha da berraklaşmış ve imparatorluğun yüreğinin lejyon kamplarında, Roma'daki Praetoria muhafızların karargâhlarında attığı iyice anlaşılmıştır, bunlar zaman zaman imparatoru hangisinin seçeceği konusunda çekişmişlerdir fakat askerler, imparatorluğun tarihinin sadece bir parçasını oluştururlar. İmparatorluğa uzun vadede en büyük etkiyi, Yahuda¹ proküratörünün idama mahkûm ettiği bir adamın izleyicileri ve müritleri yapacaktır.

1 Yahuda: Roma İmparatorluğu döneminde, Filistin'in güney kısmına verilen isim. (Çev.)

Yahudilik ve Hristiyanlığın Doğuşu

Bu kitabın okurlarından pek azı Abgar adını duymuştur herhalde, hele hele Doğu Suriye'deki krallığı Osrhoene'yi bilenler bundan da azdır fakat bu çok az bilinen ve kimsenin dikkatini çekmemiş olan hükümdarın, uzun yıllar boyunca Hristiyanlığı kabul etmiş ilk kral olduğuna inanılmıştır. Aslında Hristiyanlığı kabul edişi bir efsanedir ve anlaşıldığı kadarıyla Osrhoene, Abgar'ın ardıllarından VIII. Abgar (IX. da olabilir çünkü bilgiler son derece muğlaktır) zamanında, MÖ 2. yüzyılın sonunda Hristiyanlığı kabul etmiştir. Hristiyanlığa dönüş, kralı kapsamamış olabilir ama bu durum hagiografaları¹ rahatsız etmemiştir. Abgar'ı uzun ve büyük bir geleneğin en başına yerleştirmiş ve en sonunda Avrupa'da monarşi tarihinin hemen hemen tamamıyla ilişkilendirmişlerdir. Bu gelenek buradan çıkarak yayılmış ve dünyadaki bütün hükümdarları etkilemiştir.

Bu hükümdarların hepsi kendilerini Hristiyan olarak gördükleri için farklı davranacaklardır fakat önemli olan şudur ki bu etki Hristiyanlığın tarih üzerinde yaratmış olduğu değişimin çok küçük bir parçasıdır. Gerçekte, endüstri toplumuna gelinceye dek, içinde taşıdığı yaratıcı güç ve yaptığı etki bakımından, tarihöncesi'nin büyük tayin edicileriyle kıyaslanabilecek tek tarihi fenomen Hristiyanlıktır. Hristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun klasik dünyasının içinde büyümüş, kendisini bu imparatorluğun kurumlarıyla karıştırmış, sosyal ve zihinsel yapısının içine yayılarak bu imparatorluğun geride bıraktığı en önemli miras olmuştur. Genelde gizli veya sessiz sedasız bir şekilde son bin beş yüz yılın bütün büyük yaratıcı süreçlerinin içinden geçmiş ve neredeyse apansız bir şekilde Avrupa'yı tanımlamıştır. Gerek Avrupa gerekse diğerleri, bugün neyseler bunu, öğretmenlerinin ve liderlerinin çarmıha gerilişini seyreden ve sonra dirildiğine inanan bir avuç Yahudiye borçludurlar.

Hristiyanlığın Yahudiliği temeldir ve muhtemelen (dünyevi sözcüklerle konuşacak olursak eğer) kurtuluşunu, dünya çapında kazandığı başarı bir yana, tarihin içinde hayatta kalma ihtimalinin Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki kutsal bir adamın etrafına toplanmış bir örgütten kaynaklanması muazzamdır.

1 Hagiografi: Ermiş olduğu kabul edilen kişilerin, kilise büyüklerinin ve kendini dine adanların hayatlarının anlatıldığı edebi eserlerdir. Hagiografalar, bu edebi eserleri yazan kişilerdir. - (Yay. hzl.)

Musevilik, uzun zaman boyunca bir matriks ve koruyucu bir çevre olmanın yanı sıra, en temel Hristiyan fikirlerinin yeşerdiği bir kaynak olmuştur. Buna karşın, Yahudi düşüncesi ve mitleri Hristiyanlığın içinde genelleşerek dünya gücü haline gelmiştir. Bunların özünde bu tarihi anlamlı bir öykü, bir Tanrı buyruğu, herşeye kadir bir Tanrı'nın seçtiği halkı için yarattığı bir kozmik dramının yavaş yavaş biçimlenişi olarak gören bir Yahudi bakışı vardır. Tanrı'nın kılavuzluk ettiği bu halk doğruyu bulacak ve O'nun yasalarına bağlı kalacaktır. Bu yasayı ihlal etmek her zaman cezalandıracaktır, tıpkı Sina Çölü'nde ve Babil'in sellerinde yaşandığı gibi. O'na itaat ise her zaman toplumun kurtuluşunu sağlayacaktır. Bu büyük drama, Yuhudi tarih yazımının en büyük esin kaynağıdır, Roma İmparatorluğu'ndaki Yahudiler yaşamlarını anlamlı kılan bu modelle ayrışacaklardır.

Bu mitolojik model, Yahudilerin tarihi deneyimleri içinde derinlere kök salmıştır. Süleyman'ın muhteşem günleri geride kaldıktan sonra giderek sertleşen, yabancılarla duyulan güvensizlikle beslenen bir demir irade varlığını sürdürecektir. Bu kayda değer halkın hayatında, var oluşlarının sürmesi gibi bir basit gerçeklikten öte göze çarpan birkaç şey vardır. Babil istilasıyla, tapınağın yerle bir edilmesinden sonra MÖ 587 yılında yaşanan sürgün, bu halkın ulusal kimliğinin oluşmasında modern zamanlardan önceki en önemli deneyim olmuştur. Sürgün, tarihe Yahudi bakışını kristalleştirmiştir. Sürgüne gidenler Ezekeil gibi yepyeni şeyler vaat eden peygamberleri dinlemişlerdir; Yahuda işlediği günahlar ve tapınağının yıkılması nedeniyle sürgün edilmiştir, şimdi Tanrı Kudüs'e ve İsrail'in Ur'dan, Mısır'dan kurtuluşu gibi Babil'den kurtulacak olan Yahuda'ya yüzünü dönmüştür. Tapınak yeniden yapılacaktır. Belki o sırada pek az Yahudi bu sözleri önemsemiştir ama bunlar önemli bir azınlıktır ve Yahuda'nın dini ve idari seçkinlerinden oluşmaktadır, eğer bu kişilerin niteliklerine karar vermemiz için bir ölçüt oluşturacaksa –unutmayalım, muhtemelen azınlıktı bunlar– kendilerini kurtarmış bu bir avuç kişi, Ezekeil'in kehanetine uyarak Kudüs'e dönmüştür.

Bunlardan da önce sürgün deneyimi Yahudi yaşantısını, Yahudi bakışını teyit eder bir şekilde dönüştürmüştür. Araştırmacılar bu önemli gelişmelerin sürgünler arasında mı yoksa Kudüs'te dövmek üzere kalan Yahudiler arasında mı meydana geldiği konusunda bölünmüşlerdir. Ne olursa olsun, Yahudi dini yaşantısı fazlasıyla hareketlidir. En önemli değişim, Yahudi dininin en önemli eylemi olarak yazma okumalarının aşılmasıdır. Eski Ahit, her ne kadar son şeklini üç ya da dört yüz yıl sonra alacak olsa da geleneksel olarak Musa'ya atfedilen ilk beş kitap veya "Pentateuk", sürgün dönüşünde büyük ölçüde tamamlanmıştır. Tapındaki kült pratiğine fazla odaklanmayan Yahudiler, haftada bir toplanarak bu kutsal metinlerin okunmasını ve açıklanmasını dinlemişlerdir. Bu metinler bir gelecek vaadiyle artık yeni ayrıntılar ve bütünlük kazanmış olan Yasa'ya uyulması halinde vaat edi-

len yeni başarıları içermektedir. Bu tutarlılık, kutsal kitapları çoğaltan ve açıklayan yazıcılarla yorumcuların zaman içinde metinler üzerinde yaratmış oldukları etkilerden biridir. Sonunda tapınağın restorasyonu uzadıkça, bu haftalık toplantılar hem sinagoglar halinde kurumsallaşmış hem de din yerellik ve törensellikten kurtulmuştur. Yahudi dini sonunda Yahudilerin bir araya gelip kutsal kitapları okudukları her yerde uygulanabilir bir din haline gelmiştir. Kitabı olan ilk halk Yahudilerdir, onları Hıristiyanlar ve Müslümanlar izleyecektir. Bu sayede Tanrı görüşünün daha da soyutlanması ve evrenselleşmesi mümkün olmuştur.

Bir de daralma söz konusudur. Yahudi dini tapınak kültüründen ayrılmış olsa bil, bazı paygamberler kurtuluşun ve temizliğin yalnızca artık Musevi olduğuna inanılan yasanın çok daha katı bir şekilde uygulanmasıyla mümkün olduğunu görmüşlerdir. Ezra emirleri Babil'den getirmiş ve özünde göçer bir halk için geçerli olan gözlemler, titizlikle, giderek kentleşmekte olan bir halkın ihtiyaçlarına göre uyarlanmıştır. Yahudilerin kendilerini ayrıştırmaları kasabalarda çok daha önemli ve görünürdür; saflaşmanın en önemli şartlarından biri her Yahudinin Musevi olmayanla (bunlardan çok sayıda olmalıydı) evli olanın boşanma zorunluluğudur.

Bunlar, Perslerin Babil'i yıkmasından sonra olmuştur. MÖ 539'da Yahudilerden bazıları bunun kendileri için bir fırsat olduğuna karar vermiş ve Kudüs'e geri dönmüşlerdir. Tapınak, dönüşten sonraki yirmi beş yıl içinde yeniden inşa edilmiş ve Yahuda, Pers yönetimi altında bir tür teokratik satraplık olmuştur. 5. yüzyılda Mısır, Pers hükümrânlığına karşı isyan ettiğinde, Yahuda stratejik olarak hassas bir bölgedir ve gevşek bir şekilde yerel dini aristokraziyle yönetilmektedir. Bu durum, Yahudi ulusunun Roma dönemine dek politik netlik kazanmasını sağlamıştır.

Pers iktidarının sona ermesiyle, İskender'in mirasçılarının çağı başlar ve yeni sorunlar ortaya çıkar. Ptolemelerin idaresine giren Yahudiler, sonunda Selevkos Krallığı'nın egemenliğine girerler. Üst sınıfların davranışları ve düşünce yapıları Helen etkisinde kalmıştır. Bu durum abartılı refah farklılıklarına ve şehirliyle kırsal alanlarda yaşayanlar arasında ayrılıklara neden olur. Sinagoglarda açıklanan Yasa'ya ve peygamberlere bağlı yaşayan halkla, rahip aileleri de birbirinden ayrılmıştır. Helenistik Suriye'nin Selevkos Kralı IV. Antiochus'a ve rahipler tarafından kabul görmesine karşın, halkın direndiği kültürel "Batılılaşmaya" karşı büyük Maccabe İsyanı patlar (MÖ 168-164). Antiochus fazla hızlı gitmiştir; Yahudi alışkanlıklarının Helenistik uygarlık tarafından düzenli bir şekilde erozyona uğratılmasını beklememiş, Yahudi ayinlerine karışarak tapınağı bir Zeus tapınağına çevirmeye kalkışmıştır. Belki de tek arzusu tapınağı, Helenistik şehirlerdeki bütün tapınaklarda olduğu gibi bütün inançlara açmaktır. Zorlukla bastırılan isyandan sonra (isyânın ardından uzun süre gerilla savaşı verilmiştir), Selevkos kralları çok daha yumuşak bir yönetim kurmuşlardır. Bu Yahudilerin çoğunu tatmin etmemiş

olmalı ki, MÖ 142’de lehlerine oluşan fırsatları değerlendirerek bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Bağımsızlık seksen yıl kadar sürecektir. Sonra MÖ 63’te Pompey Roma hükümlerini kuracak ve Yakındoğu’daki son bağımsız Yahudi Devleti iki bin yıl süreyle ortadan kaybolacaktır.

Bağımsızlık çok mutlu bir deneyim olmamıştır. Rahip ailelerinden gelen bir krallar hanedanı getirdiği yenilikler ve kurduğu tahakkümle ülkeyi karışıklığa sürüklemiştir. Politikalarını baskıyla uygulamaya kalkışan krallara ve rahiplere karşı büyük bir muhalefet oluşmuştur. Bu muhalifler yönetimin otoritesine karşı ortaya çıkan yeni, çok daha katı, Museviliğin özüne kültten ziyade yasaya tutunarak ulaşmış, Musevilige yeni ve titiz bir araştırma ruhu taşıyan yorumcular ekolüdür. Bu ekol, kendisini Helenleşmenin tehlikelerine karşı protesto şeklinde defalarca ifade etmiş reformcu bir akım olan Ferisilerdir. Ferisiler Yahudi olmayanlar arasında Museviliği yaymayı, insanların ilahi adalet gününde yeniden dirileceğine dair bir inancı öğretmeyi kabul etmişlerdir; tutumlarında hem ulusal hem de evrensel bir amaç vardır ve Yahudi tektanrıcılığının ötesine geçmişlerdir.

Bu değişimlerin çoğu Yahuda’da, bir zamanlar Kral Davut’un büyük krallığının içinde bulunan küçük bir bölgede olur. Augustus döneminde burada, imparatorluğun her yerine yerleşmiş olanlardan daha az sayıda Yahudi yaşamaktadır. Yahudiler 7. yüzyıldan başlayarak uygar dünyaya yayılmışlardır. Mısır’ın, İskender’in ve Selevkosların ordularının hepsinde Yahudi tümenleri vardır. Diğerleri ise ticaret amacıyla yurtdışında yerleşmişlerdir. En büyük Yahudi kolonilerinden biri, MÖ 300 yılında burada toplanan Yahudilerin oluşturduğu İskenderiye’dir. İskenderiyeli Yahudiler, Yunanca konuşurlar; Eski Ahit ilk kez burada Yunancaya çevrilmiştir ve İsa doğduğunda, burada muhtemelen Kudüs’ten daha kalabalık bir Yahudi nüfusu yaşamaktadır. Roma’da elli bin kadar Yahudi vardır. Bu dağılım, Museviliği yayma fırsatlarını ve dolayısıyla toplumlar arasındaki sürtüşme tehlikesini artırmaktadır.

Yahudilik, geleneksel kültlerin zayıfladığı bir dünyaya çok şey vaat etmektedir. Sünnet ve oruç gibi zorluklar birer engeldir ama din değiştiren birçok kişi için gayet titizlikle uyulan bir davranış kodunun varlığı, ibadet için tapınaklara, mabetlere ve rahiplere gerek duyulmaması ve hepsinin ötesinde de bir kurtuluş taahhüdünün çekiciliği ağır basmaktadır. Eski Ahit derleyicilerinin öğretilerine atıfta bulundukları peygamberlerden biri de İşaya’dır. İşaya hemen hemen bütün hayatını sürgünde geçirmiştir ve Musevi olmayanlara ışık götürülmesi gerektiğini vaaz etmiştir. Musevi olmayanlardan birçoğu bu ışığa, aynı ışığı yeni bir anlayışla tanıtan Hristiyanlardan daha önce koşmuştur. Museviliği kabul edenler, kendilerini Yahudi tarih yazımına esin veren o büyük hikâyede anlatılan seçilmiş halkın insanları olarak görmüşlerdir. Bu alanda Yahudi tarih yazımıyla kıyaslanabilecek tek şey, Yunanlıların bilimsel tarihi bulmaları olmuştur, böylece dünyanın yaşadığı trajedilere bir

anlam verilebilmiştir. Yahudiler, tarihlerinde önlerinde uzanan yolu, kıyamet gününün ateşi için arınmak olarak tarif ederler. Yahudiliğin Hıristiyanlığa yaptığı en temel katkılardan biri insanların gözlerini bu dünyada olmayan bir şeye dikerek yaşamaları anlayışıdır. Hıristiyanlar buradan çilelerle mayalanmak, dünyada yaşadıklarının bedelini ödemek düşüncesine yöneleceklerdir. Her iki mitin de kökeni Yahudilerin tarihsel deneyimlerinde yatar ve bu insanların hayatta kalması açısından basit olmakla birlikte önemli bir gerçekliktir.

Yahudilerin ve Yahudiliğe dönenlerin oluşturduğu büyük topluluklar, Romalı valiler için önemli sosyal gerçekliklerdi. Bunun nedeni sadece fiziki büyüklükleri değil, kendilerini diğerlerinden ayırtmak konusundaki kararlı tutumlarıydı. Arkeolojik bulgulara bakılırsa sinagoglar, Hıristiyanlık'a kadar özel ve ayrı binalar haline gelmemiştir ama şehirlerdeki Yahudi mahalleleri, şehirden ayrılmış, sinagoglar ve kendilerine özgü mahkemeler çevresinde kümeleşmiştir. Museviliğe dönmeyen yaygın olduğu ve bazı Romalıların Yahudi inancından etkilendiği dönemde, Roma'da Yahudilere karşı duyulan yaygın hoşnutsuzluğun belirtileri görülmüştür. İskenderiye'de sık sık isyan çıkmakta ve bu isyanlar Yakınoğu'daki başka şehirlere de yayılmaktadır. Bu durum yetkililerin bazılarında (en azından Roma'da) güvensizliğe yol açmış ve işlerin zorlaştığı dönemlerde Yahudi topluluklarının dağıtılmasına neden olmuştur.

Yahuda'ya da özellikle hassas ve tehlikeli bir bölge olarak bakılmış ve MÖ bir buçuk yüzyıl kadar süren dini mayalanma bu duruma büyük ölçüde katkıda bulunmuştur. MÖ 37 yılında senato bir Yahudiyi, Büyük Herod'u Yahuda Kralı olarak atamıştır. Herod sevilmeyen bir hükümdardır. Romalıların adayı olan ve Romalılarla dostluğu korumak isteyen –bunun bir nedeni vardır– bir hükümdara duyulan hoşnutsuzluğun kuşku götürür bir yanı yoktur. Herod'a karşı hoşnutsuzluğun bir nedeni daha vardır, bu da sarayında sürdürdüğü Helenistik yaşam tarzı (ki kendisi Yahudi dinine karşı sadakatini dikkatle sergilemiştir) ve bir kısmını görkemli binalara harcamak üzere koyduğu ağır vergilerdir. Hıristiyan demonolojisinde yer almış olan Masumlar Katliamı efsanesi olmasaydı bile, Herod'un tarihteki ünü pek iyi olmayacaktır. MÖ 4 yılındaki ölümüyle krallığı üç oğlu arasında bölüştürülmüş ve bu hiç kimseyi memnun etmeyen durum MS 6 yılında Yahuda'nın, Sezar şehrinde yönetilmekte olan Suriye eyaletinin bir parçası olmasıyla son bulmuştur. MS 26 yılında Pontius Pilate Procurator veya vergi memuru, aslında vali olarak atanmış bu rahatsız ve sorunlu görevi on yıl sürdürmüştür.

Bu dönem son derece çalkantılı bir eyaletin tarihinde kötü bir anıdır. Yaklaşık iki yüzyıl sürmüş olan olaylar artık doruk noktasına ulaşmıştır. Yahudiler, Samarit komşularıyla sürekli çatışmalar ve kıyı şehirlerinde göze çarpan Yunanlı-Suriyeli akışından rahatsız olurlar. Uzun bir fatihler dizisinin son halkası olarak gördük-

leri ve sürekli vergi talep eden Romalılardan hiç hoşlanmazlar. Vergi toplayanlar –Yeni Ahit’in “kesenekçi”leri– sadece aldıkları için değil, yabancılar için aldıkları için tepki çekerler. Daha da kötüsü, Yahudiler de kendi aralarında sert bir şekilde bölünmüşlerdir. Büyük dini bayramlar sık sık kanlı isyanlarla lekelenmektedir. Ferisiler, örneğin aristokratik rahipler kastının temsilcileri olan Sadukilere karşı büyük husumet beslerler. Diğer mezhepler her ikisini de reddeder. Bunların en ilginç olanlarından bir tanesi, varlığını yakın zamanda keşfettiğimiz, Ölü Deniz Yazmaları sayesinde öğrenilmiş ve yandaşlarının Hristiyanlığın ilk dönemini büyük ölçüde etkilemiş olduğu mezheptir. Bu mezhep, yeni bir Mesih’in geleceğini ve bunun büyük kurtuluş olacağını söyler. Yahudiler Peygamberlerin yazdıklarını araştırarak buldukları bu öğretilerden etkilenmiştir. Diğerleri ise daha doğrudan yollar aramışlardır. Zealotlar¹ kendilerini kurtaracak tek yolun ulusal direniş olduğuna inanmışlardır.

İsa, böylesine gergin bir atmosferde, MS 6 yılında, binlerce insanın kendilerini askeri veya simgesel bir zafere taşıyacak ve Kudüs’ün son ve büyük günlerini başlatacak olan Mesih’i beklediği bir dünyaya doğar. Hayatıyla ilgili kanıtlar, ölümünden sonra yazılan kutsal metinlerde, kendisini bizzat tanıyanların tanıklıklarından derlenmiş ilk Kilise iddialarında ve geleneklerinde yer alır. Kutsal metinler tek başlarına tatminkâr kanıtlar değildir ama yetersiz olduklarını söylemek de abartı olabilir. Hiç kuşkusuz İsa’nın doğaüstü otoritesini sergilemek ve yaşadığı sürede meydana gelen olayların uzun süredir beklenmekte olan Mesih olduğunu kanıtladığını ortaya koymak üzere yazılmışlardır. Bu ilginç ve hagiografik köken, ileri sürdüğü gerçeklerle ilgili kuşkucu bir bakışı gerektirmez. Bu bilgilerin birçoğu o dönemde bir Yahudi dini liderinden beklenen kendine özgü bir rasyonellik taşımaktadır. Bunlara karşı çıkılması gerekmez; kontrol edilmesi çok daha zor birçok özneyle ilgili çok daha uygunsuz kanıtlar ileri sürülebilmiştir. İlk Hristiyan belgelerini kabul ediş kurallarımızın, Miken’i aydınlatan Homeros’un eserlerindeki kanıtları kabul ediş kurallarımızdan daha katı ve titiz olmasının hiçbir gereği yoktur. Bununla birlikte diğer kayıtlarda, kutsal metinlerde belirtilen gerçekleri pekiştiren kanıtlar bulmak çok zordur.

Bu kayıtlarda İsa, yoksul olmayan, hatta kraliyet ailesiyle bağı olduğunu iddia eden bir aileden gelmekle birlikte, mütevazı bir insan olarak resmedilir. Böyle bir iddia, eğer içinde doğruluk payı olmasaydı kuşkusuz karşıtları tarafından inkâr edilirdi. İsa’nın büyüdüğü Celile, Museviliğin, Yunanlı Suriyelilerle sık sık temas halinde olan ve bu temaslar yüzünden dini açıdan sürekli tedirginlikler yaşayan bir sınır şehridir. Bu şehrin yakınlarında, Yahya (John) adlı bir adam vaazlar vermektedir. Yahya tutuklanıp öldürülmeden önce büyük kalabalıklar toplayan bir kişidir.

1 Zealotlar: Roma hâkimiyetine karşı ayaklanmış Yahudi partizanlar. (Çev.)

Araştırmacılar, Yahya'yla geride Ölü Deniz Yazmaları'nı bırakmış olan Kumran cemaati arasında bir bağ kurmaya çalışmışlardır ama Yahya, kendisine peygamberleri örnek almış oldukça bireysel ve yalnız bir figür olarak ortaya çıkar. Bir evanjelist bize onun İsa'nın kuzeni olduğunu söyler; bu iddia muhtemelen doğrudur ama bütün kutsal metinlerin Yahya'nın İsa'yı ve kıyamet gününün yaklaştığından korkarak kendisine başvuran birçok insanı vaftiz ettiği konusunda ağız birliğinde bulunması bundan çok daha önemlidir. Onun İsa'da tıpkı kendisi gibi bir öğretmen özelliği ve belki de daha fazlasını gördüğü söylenir: “Acaba gelen o mu yoksa başkasını mı bekleyeceğiz?” demiştir.

İsa kendisini kutsal bir kişi olarak görmektedir; öğretileri ve yarattığı mucizelerle kanıtlanan kutsallığı, kısa bir sürede Kudüs'teki heyecanlı kalabalıkları ikna eder. Şehre muzaffer bir şekilde girişi, bu kalabalıkların kendiliğinden duygularının üzerine oturmaktadır. Kalabalıklar onu, Mesih'in geleceği umudunu taşıyan diğer büyük öğretmenleri izledikleri gibi izlerler. Sonu, Yahudi mahkemesinin onu Tanrı'ya karşı gelmekle suçlaması ve Pilate'nin şehirde daha fazla karışıklık çıkmasını engellemek amacıyla Roma yasalarını uygulamasıyla gelir. İsa bir Roma vatandaşı değildir ve böyleleri için en büyük ceza kırbaçlandıktan sonra çarmıha gerilmektir. Gerildiği çarmıha şöyle yazılır: “Nasıralı İsa, Yahudi Kralı”. Bir Romalı valinin politik ironisidir bu ve önemi bu ifadenin Latince, Yunanca ve İbranice harflerle yazılmış olmasından öteye geçmez. Olay muhtemelen MS 33 yılında olur, MS 29 ve MS 30 da ileri sürülen tarihler arasındadır. İsa'nın müritleri, ölümünden kısa bir süre sonra dirildiğini, cennete doğru yükseldiğini ve onun ilahi gücü sayesinde kendilerinin ve yandaşlarının kıyamet gününe kadar yaşayacaklarını söylerler. İnançlarına göre o gün kısa bir süre sonra gelecek ve o gün İsa, Tanrı'nın sağ eline oturmuş bir şekilde yargıç olarak geri dönecektir. Bunların hepsini bize kutsal metinler (Gospeller) anlatır.

İlk Hıristiyanların Hırsto'da (kendisine böyle denilecektir, Yunanca'da “yağla kutsanmış olan” anlamına gelir) gördükleri budur. Öğretilerinin içinde çok daha geniş uygulanmaya müsait başka unsurlar da vardır. İsa'nın ibadetle ilgili düşünceleri, âdetlerin ötesine geçmemiştir; gerekli olduğunu belirttiği şeyler, tapınaktaki Yahudi ayini, geleneksel kutsal günlerin ve bayramların ifası ve bunun yanı sıra kişisel olarak dua etmekten ibarettir. Gerçek anlamıyla bir Yahudi olarak yaşamış ve ölmüştür. Günahlardan kurtulmak ve tövbe etmek üzerine odaklanmış olan ahlaki öğretilerinde, sadece Yahudilerle sınırlı olmayan bir kurtuluş umudu vardır. İsa'nın öğretisinin içinde cezaya da yer vardır (bu noktada Ferisiler kendisiyle hemfikir dir); çarpıcı bir şekilde Ahitte ona atfedilen birçok dehşet verici şey anlatılır. Yasaya uymak temeldir fakat bu yeterli değildir. Kurallara uymanın ötesinde tövbe etmek ve kendini kurban etmekle sonuçlansa bile günahların bedelini ödemek gereklidir.

Sevginin yasası her türlü eylem için yeterli kılavuzdur. İsa kesin bir şekilde siyasi lider rolünü reddetmiştir. Politik bir sessizlik, ağır bir belirsizliğin kanıtı olarak ayrışacak bir özdeyişte ifadesini bulacaktır: “Benim krallığım bu dünyada değildir.”

Birçok kişinin beklediği bir Mesih, politik bir lider de olabilirdi. Yahudi düzene karşı bir lider arayışı mevcuttur ve her ne kadar dini bir saflaşma ve reform amacı taşıyor olsa da böyle bir mesih, düzene karşı potansiyel bir tehlike oluşturmaktadır. İsa da kaçınılmaz olarak Davut’un evinde, yetkililerin gözünde tehlikeli bir kişi haline gelmiştir. Müritlerinden biri Zealot Simon’dur ve böylesine uç bir mezhep mensubu olduğu için yetkililerin gözünde tehlike işaretidir. İsa’nın öğretilerinden çoğu, egemen Sadukilere ve Ferisilere karşı duyguları kıskırtacak niteliktedir ve onlar da buna karşılık olarak İsa’nın öğretisinin içindeki Roma karşıtı cümleleri ayıklayacaklardır.

Bütün bu unsurlar İsa’nın yok edilşinin ve halkın yaşadığı hayal kırıklığının geri planını oluştururlar; öğretilerinin yaşamasını açıklamazlar. Bu öğretiler yalnızca politik durumdan memnun olmayanları değil artık Yasa’nın yeterli bir rehber olmadığına inanan Yahudileri, din değiştirerek İsrail’de ikinci sınıf vatandaşlık hakkını kazanabileceğini uman Yahudi olmayanları ve kıyamet gününde cennete gidebilmek için daha fazla güvence bekleyenleri etkilemiştir. İsa, zengin ve yoksul arasında çok büyük uçurumların bulunduğu ve yoldan bir şekilde çıkmışlara karşı hiçbir merhamet gösterilmeyen bir toplumun içindeki yoksullarla dışlanmışları da kendine çekmiştir. Bu öğretiler bazı çağrılar ve fikirlerdir, bunların hasadının sonunda ortaya çok büyük bir ürün çıkmıştır ortaya fakat bu fikirler yaşadığı sürece etkili olmuşlar ve onunla birlikte ölmüşlerdir. Öldüğü sırada müritleri, küçük bir Yahudi mezhebinden başka bir şey değildir ancak hepsi bu öğretilerin benzersiz olduğuna inanırlar. İsa’nın dirildğine, bunu gördüklerine, onun tarafından vaftiz edilmiş olanların da aynı şekilde ölümü yeneceklerine ve Tanrı’nın son yargısının ardından yeniden yaşama kavuşacaklarına inanırlar. Bu mesajın genelleştirilmesi ve uygar dünyaya sunulması ancak İsa’nın ölümünden yarım yüzyıl geçtikten sonra sağlanacaktır.

Müritler aldıkları karar sonucunda Yakındoğu’nun her yerinden gelen Yahudi hacıların önemli bir merkezi olan ve böylece yeni doktrin için yepyeni bir ufuk açan Kudüs’te kalmaya karar verirler. İsa’nın müritlerinden ikisi, Peter ve İsa’nın erkek kardeşi James, Mesih’in dönüşünü bekleyen ve tövbe edip tapınakta Tanrı’ya hizmet ederek hazırlık yapan küçük grubun liderliğini yaparlar. Yahudi kurallarına harfi harfine bağlı kalmışlardır; herhalde sadece vaftiz töreniyle diğerlerinden ayrılmışlardır. Yine de diğer Yahudiler onları bir tehlike olarak görmüşlerdir. Yahuda dışındaki Yunanca konuşan Yahudilerle kurdukları temaslar rahiplerin otoritesini sorgulamalarına yol açmıştır. İlk martir (şehit) olan Stephen, bu gruptan biridir ve

Yahudi bir kalabalık tarafından linç edilmiştir. Bu linçe tanıklık edenlerden biri Tarsuslu, Benjamin kabilesine mensup bir Ferisi olan Paul adında bir kişidir. Helenleşmiş bir Yahudi olma ihtimali yüksek olduğu için bilinçli bir şekilde Ortodoks bir inanç arayışı içindedir. Kendisiyle gurur duyar ancak Hıristiyanlığın ortaya çıkış sürecinde, İsa'dan sonra en büyük etki ona aittir.

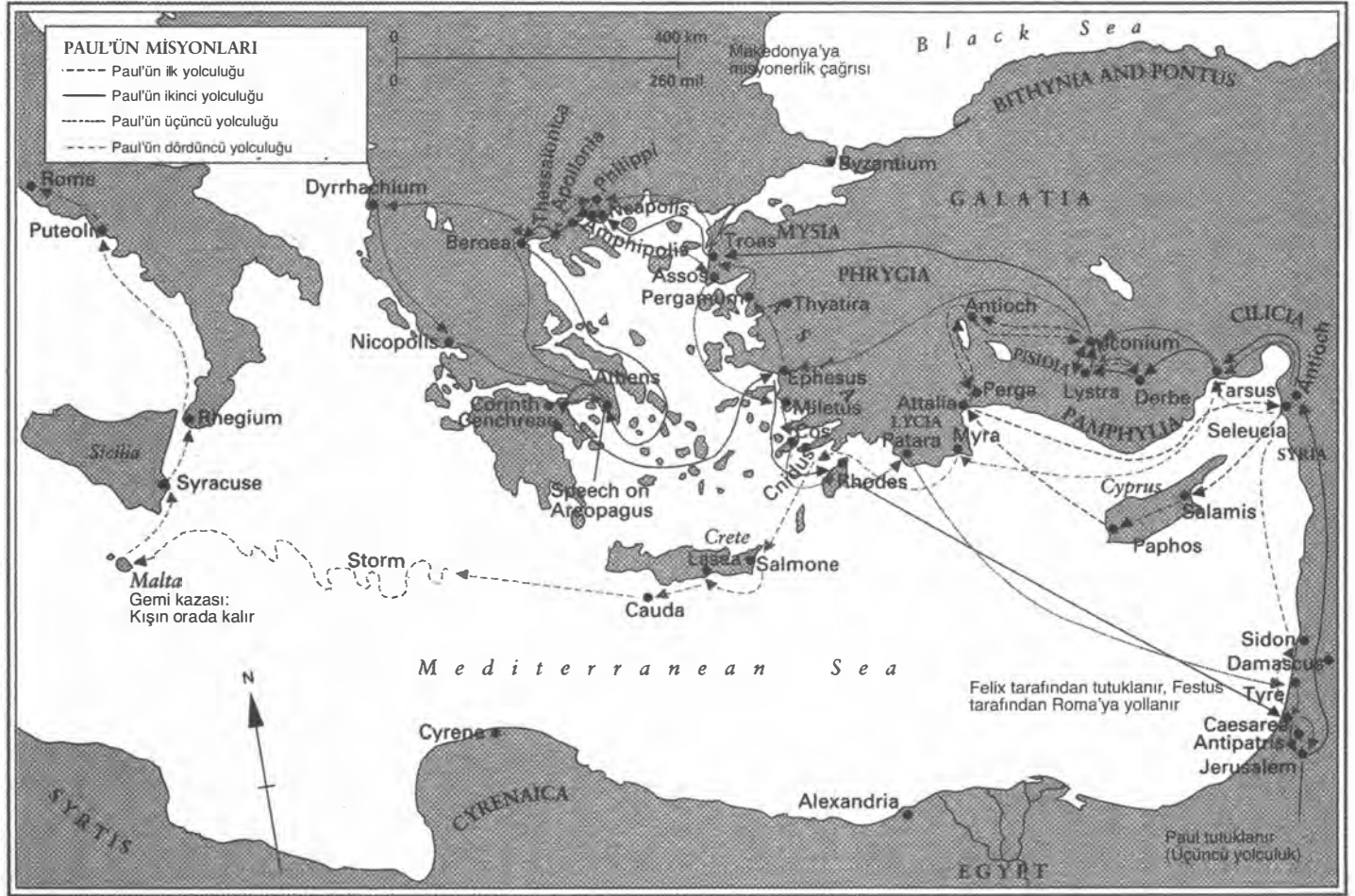
Her nasılsa Paul, büyük bir değişim geçirir. İsa'nın müritlerini yargılayan biriye, onlardan biri haline gelir: Anlaşıldığı kadarıyla Doğu Filistin çöllerinde uzun bir tefekkür ve aydınlanma dönemi geçirir. Sonra MÖ 47'de (belki daha önce: Paul'un hayatını ve yolculuklarını tarihlemek son derece belirsizliklerle dolu bir iştir), misyonerlik amacıyla bir dizi yolculuğa çıkar ve bu yolculuklar onu Doğu Akdeniz'in ötelere taşır. MÖ 49 yılında, Kudüs'te toplanan Havariler Konseyi tarihi önem taşıyan bir kararla onu Yahudi olmayanlara misyoner olarak gönderir. Yahudi olmayanlar, Musevi inancının en önemli şartlarından biri olan sünneti yerine getirmek zorunda değildir. Bu kararın Paul'e mi, konseye mi yoksa her ikisine birden mi ait olduğu açık değildir. Küçük Asya'da da kendilerine hacılar tarafından taşınan yeni inancı kabul eden küçük Yahudi toplulukları vardır. Paul'ü çabaları sayesinde bunların hepsi bir araya gelmiştir. Paul'ü özellikle hedef aldığı gruplar, Museviliği sonradan kabul etmiş olan, Yunanca dua edebilen ve yeni dini inançları sayesinde artık İsrail'e kabul edilebilecek olanlardır. Paul'un öğrettiği doktrin yenisidir. Yasa'yı reddeder (İsa bunu hiçbir zaman yapmamıştır) ve İsa'nın öğretilerinin özündeki Yahudi fikirleriyle Yunan dünyasının kavramsal dünyasını uzlaştırmaya çalışır. Dünyanın sonunun yakın olduğunu vurgulamaya devam eder ama bütün uluslara, İsa'nın yolunu izleyerek yaradılışın sırlarına ve hepsinin ötesinde görünen ve görünmeyen şeyler arasındaki, ruhla beden arasındaki ilişkiye, ikincinin birinciyi nasıl yendiğinin sırrına erebileceklerini anlatır. Süreç içinde İsa, giderek bir insandan çok ölümü yenmiş bir kurtarıcı ve Tanrı'nın bizzat kendisi haline gelmiştir. Bu durum, yeni inancın içinden doğmuş olduğu Yahudi düşüncesiyle arasındaki pencereyi kapatır. Böyle bir fikre Yahudilik içinde hiçbir şekilde yer yoktur ve Hıristiyanlık artık tapınaktan sökülüp atılacaktır. Yunanistan'ın entelektüel dünyası bu yeni inancın asırlar geçtikçe yerleşeceği birçok yerden ilki olacaktır. Bu fırsatın üzerine devasa bir kuramsal yapı kurulacaktır.

Yeni Ahit, bu türden bir öğretinin yol açabileceği curcunaya ve kamu düzeni bozulmadığı sürece Roma yönetiminin gösterdiği entelektüel hoşgörüye dair bol miktarda kanıt taşımaktadır ama bu durum zaman zaman değişir. MS 59 yılında Paul, Kudüs'teki Yahudilerin elinden Romalılar tarafından kurtarılır. Ertesi yıl mahkemeye çıkarılır ve imparatora başvurmak üzere Roma'ya gider. Bu andan itibaren de tarih sahnesinden çekilir, MÖ 67 yılında ise Neron tarafından zalim bir şekilde öldürülmüş olabilir.

Hristiyanlık, ilk yüzyılında köklerini öncelikle Yahudi toplulukları arasında salarak uygar dünyaya nüfuz eder. Yönetimleri birbirinden bağımsız “kiliseler” her yerde oraya çıkar ancak Kudüs’teki kilisenin anlaşılır bir üstünlüğü vardır. Buradaki kilise, İsa’nın göğe yükseldiğini görenler ve onların ardılları tarafından kurulmuştur. Kiliseler arasında, inanç bağının dışındaki tek kurumsal bağ, Yeni İsrail’e kabul edilmiş simgesi olan vaftiz ve İsa’nın tutuklanmasından önceki akşam havarileriyle birlikte yediği son yemekte yaşananların törenleştirilmiş şekli olan ekmek ve şarap ayinleridir. Bu ayin Hristiyan kiliselerinin en önemli ayini olarak günümüze kadar gelmiştir.

Kiliselerin yerel liderleri pratikte bağımsız bir otorite kullanmışlar ancak bu otorite fazla bir şeyi kapsamamıştır. Yerel Hristiyan toplulukların işlerini yönetmenin dışında yapılacak fazla bir şey yoktur zaten. Bu arada, Hristiyanlar yeneden doğuşu kabul ederler. Bu durum Kudüs’ün MS 70’te yaşadığı dalgalanmaların ardından Romalıların şehri yağmalayarak buradaki Hristiyanları dağıtmasından sonra ortaya çıkar; bu tarihten sonra Hristiyanlar Yahuda’da daha az canlılık gösterirler. 2. yüzyılın başlangıcından itibaren Filistin dışındaki toplumlar çok daha kalabalık, çok daha önemlidir ve ilişkilerini düzenlemek için bir görevliler hiyerarşisi geliştirmişlerdir bile. Bu durum kilisenin daha sonra ortaya çıkacak ilk üç sıralamasını yaratır: Piskoposlar, presbitler ve diyakozlar. Bu sıralamanın papazlık görevleri ve buna bağlı idari fonksiyonları bu evrede minimaldir.

Roma yetkililerinin bu yeni mezhebin yükselişine karşı tepkileri büyük ölçüde tahmin edilebilir. Yönetim ilkesi şudur, eğer ortada işlerine karıştırmayı gerektirecek bir neden yoksa yeni kültür imparatorluğa karşı herhangi bir saygısızlık uyardırmadıkları ve itaatsizlik göstermedikleri takdirde hoşgörüyle karşılanırlar. İlk başta Hristiyanların diğer Yahudilerle birleşerek birçok kanlı eylem yapmış olan Yahudi Ulusal Hareketine katılmaları ve bu şekilde Romalıların şiddetli tepkisini çekme tehlikeleri vardır ancak Hristiyanların politik sessizliği ve diğer Yahudilere karşı hiç saklamadıkları düşmanlıkları onları kurtarır. MS 6’da Celile’de bir ayaklanma olur (bu ayaklanmanın hafızalarda bıraktığı iz, Pilate’nin müritleri arasında bir Zealot’un da bulunmasının bir Celilelinin davasında izlediği yolu etkilemiş olması bir ihtimaldir) ama Yahudi milliyetçiliğiyle gerçek ayrışma MÖ 66’daki büyük Yahudi ayaklanması sırasında yaşanır. Bu ayaklanma imparatorluk yönetimine girildikten sonra Yahudilerin tarihinin en büyük ayaklanmasıdır. Aşırı milliyetçiler Yahuda’nın yukarı bölgelerini ele geçirirler ve Kudüs’ü alırlar. Yahudi tarihçi Josephus bunu izleyen şiddetli çatışmaları, direnişin karargâhı olan tapınağa yapılan son saldırıyı ve Roma Zaferi’nin ardından yakılışını kaydetmiştir. Bu olaydan önce tapınakta kalan zavallılar, hayatta kalabilmek için yamyamlık bile yapmışlardır.

Arkeolojinin, şehirden çok da uzak olmayan Masada yakınlarında ortaya çıkardıkları, Yahudilerin son direniş noktalarına çekilmeden önce başlarına neler gelmiş olabileceğini çok iyi ifade etmektedir. Burası da MS 73 yılında Romalıların eline geçer.

Bu Yahudi kargaşasının sonu değildir ama bir dönüm noktasıdır. Aşırıları bir daha hiçbir zaman böylesine bir destek alamazlar ve gözden düşerler. Yasa, Yahudi hayatının merkezine daha önce hiç olmadığı kadar etkili bir şekilde oturur ve Yahudi âlimleriyle öğretmenleri (bu tarihten sonra, daha çok “rabbiler” hahamlar diye tanımlanacaklardır) yasanın anlamını isyanın sürmekte olduğu Kudüs dışındaki merkezlerde açıklamaya devam ederler. Bu kişilerin iyi yönetimi sayesinde Yahudiler dağılmaktan kurtulurlar.

Daha sonraki rahatsızlıklar hiçbir zaman Büyük İsyan kadar önemli olmayacaktır, yine de MS 177’de Cyrenaica’da ki Yahudi isyanları tam bir savaşa döner ve MS 132’de son “Mesih” Simon Bar Kochba, Yahuda’da bir isyan daha çıkarır. Buna rağmen Yahudilerin yasayla geliştirdikleri özel durum hâlâ sağlamdır. Kudüs onlar tarafından alınamaz (Hadrianus Kudüs’ü bir İtalyan kolonisi haline getirecek ve Yahudiler bu koloniye sadece yılda bir kez alınacaklardır) ancak Yahudi dini özel bir yetkiliye, bütün hükümlerini kullanabilen bir patrik ayrıcalığına kavuşurlar, ayrıca Roma yasalarının dini görevleriyle çelişen zorunluluklarından muaf tutulurlar. Bu Yahudi tarihinin birinci cildinin sonu olur. Daha sonraki 1800 yıl boyunca Yahudi tarihi, bir başka imparatorluğun yıkıntıları üzerinde kurulacak milli devlete kadar, diaspora Yahudi topluluklarının tarihi olacaktır.

Milliyetçi Yahuda dışında imparatorluğun her yerine dağılmış olan Yahudiler bu sorunlu yıllarda güven içinde yaşamışlardır. Hristiyanların durumu biraz daha az kötüdür. Dinleri sayesinde her ne kadar yetkililerin gözünde Musevilikten farklı görülüyor olsalar bile Hristiyanlık aslında, aynı talepleri dile getirme ihtimalini taşıyan Yahudi tektanrıcılığının bir başka şeklidir. Hristiyanlara ilk zulüm edenler İsa’nın çarmıha gerilmesinin, Stephen’in şehit edilmesinin ve Paul’ün başına gelenlerin gösterdiği gibi Yahudilerdir, Romalılar değildir. Yeni Ahit’te anlatıldığına göre Kudüs’teki Hristiyan cemaatine ilk zulmeden Herod Agrippa isimli bir Yahudi kralıdır. Bazı araştırmacıların ileri sürdükleri bir konu gayet akla yakındır. MS 64 yılında Roma’da çıkan büyük yangın için bir günah keçisi arayan Neron’a Hristiyanları gösteren, onlara düşman Yahudilerdir. Bu zulmün kaynağı ne olursa olsun popüler Hristiyan geleneğine göre Aziz Peter ve Aziz Paul’ün ikisi de katledilmişlerdir, bu ifadeye eşlik eden arenadaki kanlı ve dehşet dolu sahneler Romalıların dikkatlerinin Hristiyanlara dönmesi için oldukça uzun bir zaman geçtiğini gösterir. Yahudi isyanları sırasında Hristiyanlar Romalılara karşı silaha sarılmamışlar ve bu yüzden de resmi yetkililerin kuşkularını çok fazla çekmemişlerdir.

Resmi kayıtlarda ilk kez ortaya çıkışları MS 2. yüzyılın başlarında yönetimin dikkatini çekmeleriyle başlar. Bu dikkatin nedeni Hristiyanların İmparator ve Roma inancı için kurban kesmeyi reddetmiş olmalarıdır. Bu Hristiyanlığın farkıdır. Yahudilerin kurban kesmeyi reddetme hakları vardır; çünkü Romalıların Yahuda'yı aldıkları günden beri saygıyla karşıladıkları tarihi bir kültün –Romalıların böyle kültlere saygılıydılar– mensuplarıdır. Hristiyanlar ise artık diğer Yahudilerden kesin bir şekilde ayrılmışlardır ve dinleri çok daha yenidir. Romalıların her ne kadar Hristiyanlığı yasal kabul etmeseler de bu durum bir genel zulme yol açmaz. Öte yandan eğer bu durum, bir yasanın ihlali ise –kurban kesmeyi reddetmek böyle bir durum olabilir– yetkililer bu iddiaları cezalandırmalı ve durum mahkemelere yansımalıdır. Romalı yetkililer Hristiyanları kurban kesmeye ve tanrılarından vazgeçmeye ikna etmeye çalışırlar, Hristiyanlar bunu reddeder, böylece yeni şehitler ortaya çıkar ancak mezhebi yok etmek üzere sistematik bir tutum görülmez.

Romalı yetkililerin düşmanlığı Hristiyanların kendi çevrelerinden gelen düşmanlıkla kıyaslandığında çok daha az tehlikelidir, yasa dışı bir din olarak kabul edildikleri için yönetim tarafından korunmayan Hristiyanlar zaman geçtikçe birçok pogromun ve toplu saldırının kurbanı haline gelirler. Zaman zaman da yönetim tarafından veya diğer dini liderler tarafından tehlikeli akımların günah keçisi olarak kabul edilirler. Batıl inançların böylesine egemen olduğu bir çağda, Hristiyanların tanrıları kızdırarak kuraklığa sele, vebaya veya diğer doğal afetlere neden olduklarını iddia etmek gayet kolaydır. Diğer eşit derecede geçerli nedenler doğal afetleri açıklayacak tekniklere sahip olmayan bir dünyada kolayca kaynayıp giderler. Hristiyanlar kara büyü yaptıkları, enstet ilişkiler kurdukları, hatta yamyamlık¹ yaptıkları için suçlanırlar. Geceleri gizlice toplanmaktadırlar. Ne ölçekte yaşandığına pek emin değilsek de Hristiyanlar mensuplarının hayatlarını yani çocuk ve ebeveyn, karı ve koca, efendi ve köle arasındaki ilişkileri düzenleyen geleneksel yapıyı kontrol altına aldıkça kendilerine yönelik tehditler artar. Karşıtlarının iddialarına göre Hristiyanlıkta ne bir bağ vardır ne de özgürlük ve İsa dünyaya barış getirmek için değil, kılıcıyla aileleri parçalamak için dönecektir. Bu bazı bakımlardan paganların ileri görüşlülüğüdür. Hristiyanlığın daha sonra ortaya çıkacak olan Batı uygarlığına en büyük katkısı, hayatın hem yönetimden hem de herhangi bir insanın otoritesinden bağımsız bir ahlakın rehberliğinde düzenlenmesi gerektiğine dair son derece isabetli ve bireysel bir iddia taşımasıdır. Bu nedenle büyük eyalet şehirlerinde MÖ 165'de Smyrna'da (İzmir), MÖ 177'de Lyon'da yaşananlar gibi öfkeli patlamaların nedenlerini anlamak zor değildir. Bu patlamalar entelektüel kaynağını

1 Ekmek ve şarap ayininin açıklanmasından kaynaklanan bir yanlış anlama olduğuna hiç kuşku yok. Hristiyanlığın en önemli ayinlerinden olan komünyon ayininde yenilen ekmek İsa'nın etini, içilen şarap da kanını simgeler. (Çev.)

pagan yazarların oluşturduğu Hıristiyanlık karşıtlığının yoğunlaşmasının popüler anlamda tezahürleridir.

Zulüm, ilk kilisenin karşılaştığı tek tehlike değildir. Hatta belki de tehlikelerin hafiflerinden biridir. Çok daha ciddi bir tanesi, Hıristiyanlığın da Roma İmparatorluğu'nda birçok örneğinin görüldüğü kültlerden biri haline gelmesi ve sonunda antik dinlerin büyümlü bataklığına karışmasıdır. Yakındoğu'nun her şehrinde "gizemli dinler" in birçok örneği görülür, bu dinlerin odağında özel bir tanrıya tapınılmasına dair okült bilgisine kabul töreni bulunur (Mısır'ın İsis kültü bunlardan biridir, Perslerin Mithra'sı da bir başkası). Aşağı yukarı hepsinde, mürit ölümün ve yeniden doğumun temsil edildiği ve böylece ölümlülüğü yendiği bir törenle yüce varlığa tanıtılır. Bu tür kültürler müritlerine, böyle etkileyici ayinlerle dünyevi olan her şeyden bağımsızlaşmayı vaat ederler, birçok kişi de buna heveslidir. Bu tür kültürler çok yaygındır.

Hıristiyanlığın da böyle bir şeye dönüşmesinin gerçek bir tehlike olduğunu ilk gösteren belirti 2. yüzyılda ortaya çıkan Gnostiklerin kazandığı önemdir. Yunanca "bilgi" anlamına gelen *gnosis* sözcüğünden devşirilen tanımla Hıristiyan Gnostikler, bütün Hıristiyanlara açık olmayan, sadece çok az kişinin (bir versiyonun söylediğine göre bunlar sadece havariler ve onların ardıllarından oluşan mezheptir) mensup olabildiği gizli ve ezoterik bir gelenektir. Gnostiklerin fikirlerinden bazıları Zerdüş, Hindu ve Budist kaynaklardan derlenmiştir. Bu fikirler, Yahudi-Hıristiyan geleneğini bozacak şekilde madde ve ruh arasındaki mücadele konusunu vurgular. Bazı fikirler astrolojiden, hatta büyüden kaynaklanır. Bu tür bir düalizmin, iyi ve kötünün birbirine karşıt ilkeleriyle varlıklarının ve maddi yaratının iyiliklerini inkârın daima bir çekiciliği olmuştur. Gnostikler bu dünyadan nefret ederler ve sistemleri, sonunda gizemli kültürlerde gayet tipik olan bir karamsarlığa götürür. Kurtuluş, üyeliğe kabul edilmek üzere seçilmişlerin sırlarının bilgisine vâkıf olmakla mümkündür. Azınlıktaki bazı Gnostikler İsa'yı sözleşmeyi yenileyecek ve onaylayacak biri olarak değil, insanlığı Yahova'nın hatalarından kurtaracak biri olarak görürler. Bu hangi biçimi alırsa alsın, Hıristiyan inancının özünde bulunan umut tohumlarını söküp attığı için tehlikeli bir inançtır. Gnostisizm, bu dünyayı Tanrı'nın yarattığına ve dolayısıyla dünyanın iyi bir yer olduğuna dair Musevi geleneğini kabul ettikleri için Hıristiyanların umutlarını hiçbir zaman tam olarak kesmemiş oldukları, burada ve şimdi düşüncesine sırtını çevirmiştir.

2. yüzyılda, Hıristiyan cemaatleri *diasporaya* yayılırlar ve örgütsel temellerini sıkı sıkı atarlar. Hıristiyanlık artık bir yol ayrımına gelmiştir ve önünde uzanan yolların her ikisi de büyük tehlike taşımaktadır. Ya sırtını Paul'ün eserine çevirecek ve sadece bir Yahudi sapkınlığı olarak kalacak ve en iyi ihtimalle en sonunda

Musevi geleneği içinde tekrar eriyecek ya da kendini reddeden Yahudilikten iyice uzaklaşacak, böylece de Helenistik dünyanın gizemli kültlerine veya Gnostiklerin umutsuzluğuna yönelecektir. Bir avuç adam sayesinde her ikisinden de kurtulur ve bireyin kurtuluşuna dair bir vaat haline dönüşür.

Hiristiyanlığı bu tehlikeli yollardan geçirerek çıkaran Kilise Papazlarının başarıları, ahlaki ve dini olmasının ötesinde entelektüel bir içerik taşır. Bu kişiler Hiristiyanlığın kendi içerdği tehlikelerle uyarılmışlardır. MS 177 yılında şehit Lyon piskoposunun ardından gelen İreneyus, dinin temel ilkelerini ve kutsal kurallarını tarif ederek Hiristiyan doktrininin ilk büyük temel çerçevesini çizmiştir. Bu çerçeve Hiristiyanlığı Musevilikten uzaklaştırır. İreneyus, sapkın inançların var olduğu bir arka plana karşı da yazmıştır. MS 172 yılında ilk Konsil, Gnostiklerin doktrinlerini reddetmek üzere toplanır. Hiristiyan doktrini rakiplerinin baskılarına direnmek ihtiyacından kaynaklanan bir entelektüel saygınlığa sıkışmıştır. Sapkınlık ve ortodoksi ikiz kardeşlerdir. Bu süreçte oluşan Hiristiyan teolojisinin başını çekerek hızlandıranlardan biri de şaşılacak derecede çok şey öğrenmiş olan İskenderiyeli Klement'tir. Hiristiyan bir Platoncu olan Klement (Atina'da doğmuş olabilir), Hiristiyanlığa, Helenistik geleneğin gizemlerden arındırdığı bir anlayışı getirmiştir. Özellikle de Hiristiyanları Platon'un öğretilerine çekmiştir. Kendisinden de büyük olan öğrencisi Origen'e göre Tanrı'nın doğrularını stoacı bir gerçeklik bakışıyla eğitilmiş olan insanları çekebilecek, akılcı bir doğruluğa dönüştürmüştür.

İlk papazların entelektüel fikirleri ve Hiristiyanlığın özünde var olan sosyal çağrı, Hiristiyanlığın, klasik ve sonraki Roma dünyasının yapısında bulunan nüfuz etme ve yayılma imkânlarını kullanabilmesini mümkün kılmıştır. Hiristiyan öğretmenler özgürce hareket edebilmişler ve birbirleriyle Yunanca konuşup yazılabilmişlerdir. Dini bir çağda ortaya çıkmış olması en büyük avantajıdır; 2. yüzyılın din adamlarının o büyük saflığına hâlâ derin bir hasret çekilmektedir. Bu kişiler klasik dünyanın canlılığını yitirmeye başladığını farketmişlerdir; Yunan başkentinin tekrar doldurulması gerekmektedir ve bunun için bakılacak tek şey yeni dinin içindedir. Felsefe dini bir arayış halini alır, akılcılık ve kuşkuculuk ölçülemeyecek kadar küçük bir azınlığı kendine çeker. Fakat bu vaat edici sahne aynı zamanda da Kilise'ye meydan okumaktadır; ilk Hiristiyanlık daima gelişen rakipler bağlamında görülmelidir. Dini bir dünyaya doğmuş olmak, bir avantaj olduğu kadar tehdittir de. Hiristiyanlığın bu tehditlere karşı ne kadar başarılı olacağı ve önüne çıkan fırsatları nasıl kullanacağı 3. yüzyılda çıkacak olan krizde görülebilecektir. Klasik dünyanın tümünün çöktüğü bu krizden Hiristiyanlık ancak çok büyük ve çok vahim tavizler vererek kurtulacaktır.

Klasik Batı'nın Sonuna Doğru

MS 200'den sonra Romalıların geçmişlerine yeni bir bakış açısıyla bakmaya başladıklarına dair birçok işaret ortaya çıkmıştır. İnsanlar geçmişteki altın çağlardan toplu bir nostaljiyle söz etmeye başlamışlardır, ancak 3. yüzyıl yeni, bir bakıma bilinçli bir çöküş getirir.

Tarihçiler bir “kriz”den söz ederler ama açıkça belirtildiği gibi bu krizin üstesinden gelinmiştir. Romalıların taşıdıkları veya kabul ettikleri değişimler, 300 yılına gelindiğinde, Klasik Akdeniz uygarlığını yeni bir hayata başlatmıştır. Bu değişimler, onları geleceğe taşıyacak, büyük çoğunlukla tayin edici değişimlerdir fakat değişimlerden bazıları esasen bu uygarlığın ruhunda yıkıcı etkiler yapmıştır. Yapıcılar genelde bilinçsiz taklitçilerdir. 4. yüzyılın başlarında bir yerlerde, dengenin Akdeniz mirasının aleyhine olacak şekilde bozulduğunu hissederiz. Bunu tayin eden anın ne olduğunu hissetmek, görmekten daha kolaydır. Uğursuz yeniliklerin işaretleri birden çoğalır. İmparatorluğun idari yapısı, yeni ilkelerle yeniden kurulmuştur, ideolojisi dönüşmüştür, bir zamanlar adsız sansız bir Yahudi grubuna ait olan din yerleşik bir Ortodoksi haline dönmüş ve fiziksel olarak birçok bölge dışarıdan gelen yerleşimcilere, yabancı göçmenlere bırakılmıştır. Bu değişimlerin sonuçları bir asır sonra bile kültürel ve politik dağılma olarak kendilerini göstereceklerdir.

İmparatorluk otoritesinin iniş ve çıkışları bu süreçte çok büyük rol oynamıştır. 2. yüzyılın bitimine doğru, klasik uygarlığın sonlanmasıyla imparatorluğun çöküşü birbirine bitmiştir. Bu durumun asıl nedeni *Romanitas*, yani bir şeyleri Roma usulleriyle halletmek kavramında yatar. Bu yüzden, yönetim yapısının zayıflığı yanlış yapılan her şeyin temelidir. Emperyal görev, uzun bir süredir Augustus'un dikkatle gizlediği şekliyle senatonun ve halkın elinden alınmıştır; gerçekte imparator despot bir hükümdardır ve hükümdarlığı, bu makamı borçlu olduğu Praetoria muhafızlarını ne kadar memnun edebildiğine bağlıdır. Antoninusçu imparatorların sonuncusunun 180 yılında tahta çıkmasını izleyen iç savaşlar feci bir dönemi başlatır. Bu sefiş adam Commodus, 192 yılında cariyesinin ve mabeyincisinin verdikleri emirle bir güreşçi tarafından boğularak öldürülür ama bu hiçbir şeyi çözmez.

Commodus'un ölümünü izleyen aylarda dört "imparatorun" mücadelesinden en sonunda bir Afrikalı, bir Suriyeli'yle evli olan Septimius Severus galip çıkar. Septimius Severus tekrar kan bağına bağlı bir hanedan kuracak ve kendi ailesini Antoninuslarla bağlayarak bir temel yapısal zaafı bu şekilde baş etmeye çalışacaktır.

Bu aslında kendi başarısının ardındaki gerçeği inkârdan başka bir şey değildir. Severus tıpkı rakipleri gibi eyalet ordularından birinin adaydır. 3. yüzyıl boyunca imparatorları seçenler aslında askerlerdir ve askerlerin gücünün altında imparatorluğun bölünmeye olan yatkınlığı yatmaktadır. Fakat askerler bu güçlerinden asla vazgeçmezler, hatta aynı anda birden fazla sınırdan belirmiş olan barbar tehdidi nedeniyle ordu genişlemiş ve aşırı şımartılmıştır. Bu bir sonraki yüzyıl boyunca imparatorların karşısına dikilen bir ikilem olacaktır. Severus'un oğlu olan ve hükümdarlığı askerlere çok büyük rüşvetler dağıtarak ele geçiren Caracalla, sonunda onlar tarafından öldürülecektir.

Kuramsal olarak, senato hâlâ imparatoru atama yetkisine sahiptir. Aslında, saygınlığını o ana kadar birbirleriyle yarışan adaylardan birine emanet ediyor olmasının dışında etkisi çok azalmıştır. Bu fazla bir şey değildir ama eski biçimleri korumanın yarattığı moral etki açısından hâlâ bir önemi bulunmaktadır. Bu düzenlemelerin, senato ve imparator arasında üstü örtülü bir şekilde var olan husumeti yoğunlaştırması kaçınılmaz olmuştur. Severus, equestrian¹ sınıfından gelen ve sosyal olarak senatörlerden daha niteliksiz olan memurlara daha fazla iktidar tanır. Caracalla, bu durumdan senatoyu temizlemek ve böylece otokratik yönetim yolunda bir adım daha atmak şeklinde bir anlam çıkarır. Caracalla'yı daha militer imparatorlar izler ve kısa bir süre sonra senatör olmayan, equites sınıfından gelen biri İmparator olur. Bunu daha da beteri izleyecektir. 235 yılında, Ren lejyonlarından birinde eski bir er olan Maximus, büyük ödül için Afrika ordusunun ve dolayısıyla senatonun da arkasında olduğu bir seksenlikle yarışır. Birçok imparator kendi askerleri tarafından öldürülür, bir tanesi savaşta kendi başkomutanıyla dövüşerek ölür (onu öldüren de öteki subaylar yüzünden ihanet ettiği Gotlar tarafından parçalanarak öldürülür). Bu korkunç bir yüzyıldır; toplam olarak yirmi iki imparator gelir ve gider, bu sayı sahtekârları (ya da bir süre kendini Galya'da koruyan Postumus gibi yarı imparatorları) kapsamamaktadır.

Severus'un reformları bir süre işleri yoluna sokmuş gibi görünse de ardıllarının kırılgan durumları, yönetimdeki çöküşü hızlandırır. Caracalla, imparatorlukta yaşayan bütün özgür bireylere vatandaşlık vererek vergi aldıklarının sayısını artırmaya çalışan son imparator olur ama hiçbir temel mali reform yapılmaz. Ortaya çıkan aciliyetlere ve var olan kaynaklara bakıldığında imparatorluğun çöküşü kaçınılmazdır. Düzensizlik ve kendiliğindencilik iktidarda olanların ağgözlülüğünü ve

1 Equestrian: Roma İmparatorluğu'nda iki üst sosyal sınıftan süvari olarak adlandırılanı (Yay. hzl.)

çürüyüşünü veya bulundukları görevleri kendilerini korumak için kullanma eğilimlerini artırır. Bu, imparatorluğun 3. yüzyılda düşmüş olduğu ekonomik güçsüzlük sorununu yansıtmaktadır.

Bunun tüketiciler ve tedarikçiler açısından ne anlama geldiğine dair bir iki genelleme yapmakta bir mahzur yok. Şehirler halinde örgütlenmiş olmasına rağmen, imparatorluğun ekonomik yapısı çok büyük ölçüde tarımsaldır. Esası, ister küçük olsun ister büyük, hem en temel üretim ünitesi hem de birçok yerde geçerli en temel toplumsal kurum olan kırsal mülke yani *villaya* dayanmaktadır. Bu mülkler orada yaşayan herkesin temel geçim kaynağıdır (bu da hemen hemen bütün kırsal nüfus anlamına gelir). Herhalde bu yüzden kırsal bölgelerde yaşayanlar imparatorluğun uzun vadeli ekonomik sallantılarından, imparatorluğun genişlemesindeki duraklama sonucu mali taleplerin ve vergilerin ağırlaşmasından etkilendiklerinden daha az etkilenmişlerdir, çünkü artık orduyu besleyecek alan daralmıştır. Zaman zaman, savaşlar da toprağa büyük zarar vermiştir ancak köylüler daima kıt kanaat geçinecek bir düzeyde kalmışlar, her zaman yoksul olmuşlar ve özgür olsalar da olmasalar da hep yoksul kalmışlardır. Durum iyice kötüleşmeye başladığında kendilerini serf olarak bağlamayı seçmişlerdir, bu durum, mala ve hizmete harcanan paranın gerilediği bir ekonomiyi işaret etmektedir. Ayrıca sorunlu dönemlerin bir başka etkisini, köylülerin şehirlere akmalarını veya eşkiyalık yapmalarını da yansıtır; insanlar her yerde kendilerini koruyacak bir şeyler ararlar.

Mali talepler ve yüksek vergiler bazı yerlerde nüfusun azalmasına neden olmuştur –gerçi bunun kanıtları 4. yüzyılda 3. yüzyıla nazaran daha fazladır– bu bağlamda imparatorluk kendi kendini yenmiştir. Mali talepler ve yüksek vergiler her bakımdan insafsızdır, zenginlerin çoğu vergilerden muaf tutuldukları için büyük mülk sahipleri, tedbirsiz davranmadıkları sürece enflasyon dönemlerinde büyük sıkıntılar çekmemişlerdir. Büyük mülk sahibi ailelerin antikiteden beri varlıklarını sürdürüyor olmaları, bu ailelerin kaynaklarının 3. yüzyılda çıkmış olan sorunlar tarafından kemirilmediği anlamına gelmez.

İdare ve ordu, ekonomik sorunlardan ve özellikle de yüzyılın en büyük hastalığı olan enflasyondan büyük ölçüde etkilenmiştir. Enflasyonun nelerden kaynaklandığı ve boyutu son derece karmaşıktır ve hâlâ tartışma konusudur. Enflasyon, kısmen yatıştırılması gereken barbarlara külçeler halinde haraç ödemek zorunluluğu nedeniyle durumu daha da kötüleşen paranın değerinin resmen düşürülmesinden kaynaklanır. Ancak zaten barbar akınları sık sık mal dolaşımının kesilmesine yol açar ve fiyatlar yükseldiği için yine şehirlerin aleyhine bir durum ortaya çıkar. Çünkü askerlerin maaşı da düşmektedir (bu durum da kendilerine cömert rüşvetler sunan generallerden iyice kuşku duymalarına yol açar). Genel etkinin tam olarak ne olduğunu kestirmek zor olsa bile paranın yüzyılın başındaki değerinin ellide bire düştüğü ifade edilmiştir.

Hasar hem şehirlerde hem de imparatorluğun mali pratiklerinde kendini gösterir. 3. yüzyıldan başlayarak birçok şehir boyut ve refah bağlamında küçülür. Bu şehirlerin ortaçağ başına kadar kalanları sadece bir zamanların önemli merkezlerinin solgun yansımalarıdır. Bunun nedenlerinden biri imparatorluğun vergi memurlarının giderek artan talepleridir. 4. yüzyılın başından itibaren para değerindeki düşüş, imparatorluk yetkililerini bazı zorunlu vergiler koymaya itmiştir –bu vergiler genellikle doğrudan doğruya yerel garnizonların ihtiyacını karşılamak üzere kullanılmış ama aynı zamanda memurların da ücretleri ödenmiştir– bu sadece yönetimi sevimsiz hale getirmekle kalmamış aynı zamanda bu vergileri koymak zorunda olan *curia*leri yani belediye görevlilerini de zor durumda bırakmıştır. 300 yılından itibaren bu görevlere zorla atama yapılmıştır, bu bir zamanlar saygınlık kazanmanın yolu olan görevlerin artık ağır zorunluluklar haline gelmesinin açık işaretlerinden biridir. Bazı şehirler fiziksel hasarlar da yaşarlar, özellikle de sınır bölgelerinde bulunanlar. 3. yüzyıl süresince, sınır boyundaki şehirlerin korunması amacıyla surları yeniden (veya ilk kez) inşa edilir. Roma 270’ten çok kısa bir süre sonra kendini yeniden tahkim etmeye başlar.

Bu arada ordu düzenli bir şekilde büyür. Eğer barbarlar ülkeden uzak tutulacaksa, ordunun parası ödenmeli, beslenmeli ve donatılmalıdır. Eğer barbarlar uzak tutulmazlarsa zaten onlara haraç ödemek gerekecektir. Ayrıca tek sorun barbarlar da değildir. Roma’nın sınırları arasında sadece Afrika sınırı komşuları tarafından tehdit edilmemektedir (burada böyle bir tehdit oluşturacak komşu yoktur zaten). Asya’da işler çok daha karanlıktır. Sulla’nın döneminden beri Partlarla soğuk savaş sürmekte ve zaman zaman ısınan ortam bazen çatışmaya dönüşmektedir. Romalılarla Partların uzun süre barış içinde yaşamalarını engelleyen iki şey vardır. Bunlardan bir tanesi çıkarlarının birbirleriyle çakışmasıdır. Bu durum kendini en açık bir şekilde, iki bölge arasında zaman zaman tampon oluşturan, zaman zaman da mayın tarlasına dönüşen Ermenistan Krallığı’dır ama Partlar, Roma için hassas bir mesele olan ve bir türlü durulmak bilmeyen Yahudi meselesine de burunlarını sokarlar. Romayı rahatsız eden ve zaman zaman da kıskırtan bir başka unsur da, Partların hanedanla ilgili kendi iç sorunlarıdır.

Bu gibi unsurlar MS 2. yüzyılda Ermenistan üzerinde yoğun çatışmalara neden olur, bunların ayrıntıları hiç belli değildir. Severus, sonunda Mezopotamya’ya yayılır ama çekilmek zorunda kalır; Mezopotamya’nın vadileri çok uzaktadır. Romalılar çok fazla uğraşmakta ve klasik aşırı yaygınlaşmış emperyalizm sorununu yaşamaktadırlar ancak düşmanları da artık yorulmuştur. Partların yazılı kayıtları parçalıdır ama bu kaynaklardan paranın değerinin düşmesiyle giderek büyüyen beceriksizlik ve yorgunluk hikâyelerini öğreniriz.

3. yüzyılda Part yok olur ama Roma’ya doğudan gelen tehdit yok olmaz. Pers uygarlığının eski bölgesinde tarihi bir dönüm noktası yaşanır. 225 civarında, Ardeşir

adlı bir kral (Batı bu kralı daha sonra Artaxerxes adıyla tanıyacaktı) son Part kralını öldürür ve Ctesiphon'da tahta çıkar. Ardeşir, Akamenid Pers İmparatorluğu'nu yeni bir hanedanın, Sasani Hanedanı'nın yönetimi altında yeniden yaratacak ve bu imparatorluk dört yüz yıl boyunca Roma'nın en büyük düşmanlarından biri olacaktır. Burada önemli bir devamlılık vardır; Sasani İmparatorluğu, Partlar gibi Zerdüşttür ve tıpkı Partların yaptığı gibi Akamenid geleneğini ayakta tutacaktır.

Birkaç yıl içinde İranlılar Suriye'yi işgal ederler ve imparatorluğa tam üç yüz yıl sürecek bir savaş açarlar. 3. yüzyıl boyunca, savaşız geçmiş bir onyıla rastlanmamıştır. İranlılar Ermenistan'ı fethederler ve bir imparatoru (Valerianus) esir alırlar. 297'de Ermenistan'dan ve Mezopotamya'dan çekilirler. Bu durum Romalılara, Dicle kıyısında bir sınır kazandırır ama bu sınır sonsuza dek ellerinde kalmayacaktır. İranlılar da fethettikleri yerleri ellerinde tutamazlar. Bunun sonucu çok uzun sürecek olan ve kazananın sürekli değiştiği bir yarışma olacaktır. 4. ve 5. yüzyıllar boyunca bir tür denge kurulur gibi olur ama 6. yüzyılda bu da bozulmaya başlayacaktır. Bu arada ticari bağlar ortaya çıkar. Her ne kadar sınırdaki ticaret bu işe ayrılmış üç şehirle resmen sınırlandırılmış olsa da önemli İranlı tüccar kolonileri imparatorluğun büyük şehirlerine yerleşir. Daha da ötesi, Hindistan ve Çin'e uzanan ticaret yolları İran'dan geçmektedir ve bu yollar doğunun ipek, pamuk ve baharat gibi mallarına ulaşmak isteyen Romalı ihracatçılar için de hayati önem taşımaktadır. Savaşmadıkları dönemlerde, her iki imparatorluk da soğuk ve tedbirli bir tutumla bir arada var olurlar. İlişkileri sınırın her iki tarafında yerleşmiş olan halklar ve cemaatler nedeniyle iyice karmaşılaşmıştır, bu stratejik dengenin her zaman tampon krallıklardan biri –örneğin Ermenistan– tarafından bozulma tehlikesi mevcuttur. Açık savaşın son raundu ertelenmiştir ama 6. yüzyılda her şey tekrar başlar.

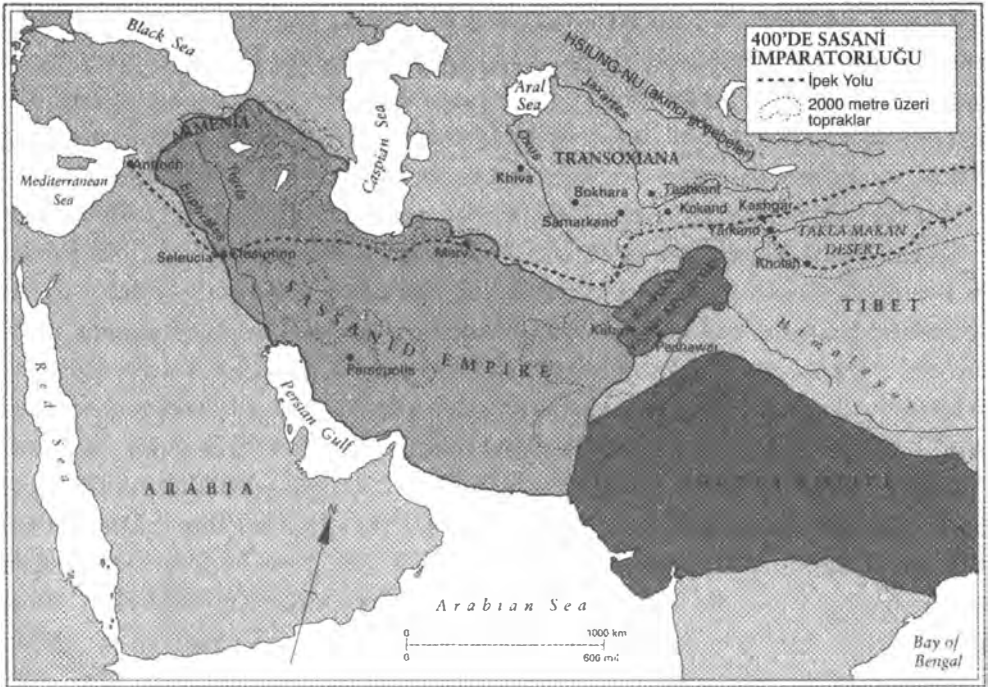
Bu, anlatılan dönemden epey büyük bir sıçrama olmuştur. 6. yüzyıla gelinceye kadar, Roma İmparatorluğu'nda yaşanan büyük değişimlerin hâlâ açıklanması gerekmektedir. Sasani monarşisinin bilinçli dinamizmi bu değişimleri kışkırtan baskılardan sadece bir tanesidir. Bir diğeri, Tuna ve Ren sınırları boyunca yerleşen barbarlardan gelir. 3. yüzyıl ve sonrasında ileri doğru hareketlenmiş olan halkları kışkırtan nedenler uzun bir gelişim sürecine yayılmışlardır ve bu hareketlerin yarattığı sonuçlar, nedenlerden çok daha önemlidir. Bu halklar zaman içinde daha ısrarlı olmuşlar, daha geniş gruplar halinde davranmaya başlamışlar ve sonunda Roma bölgesi içinde yerleşmelerine izin verilmiştir. Yerleştikten sonra imparatorluğu diğer barbarlara karşı korumak üzere askerlik görevi yapmış ve sonra da kademe kademe imparatorluğun yönetimini ellerine geçirmişlerdir.

200 yılında bu durum hâlâ uzaktadır; bu tarihte açık olan tek şey yeni bir baskının toplanmakta olduğudur. En önemli barbar halkları Ren bölgesindeki Franklar

ve Alamannilerle Tuna'nın alt kısmındaki Gotlardır. 230 yılından itibaren imparatorluk onları kendinden uzak tutmak için mücadele eder ama her iki cephede de maliyet ağırdır; İran engeli, sonunda imparatorlardan bir tanesinin Alamannilerle uzlaşmasına neden olur. Sonra hemen ardından tahta çıkan imparatorun dertlerine bir de İran meselesi katılınca, Gotlar bundan yararlanırlar ve Tuna'nın hemen güneyindeki Moeisia eyaletini işgal ederler, 251 yılında burada çıkan çatışmada imparatoru öldürürler. Beş yıl sonra Franklar Ren'ı geçerler. Onları Alamanniler izler ve Milano'ya kadar gelirler. Got orduları Yunanistan'ı işgal eder, Asya'ya ve denizden de Ege'ye akınlar düzenlerler. Birkaç yıl içinde Avrupa kırsakları her yere herkesten önce varmaya başlamıştır.

Bu akınların ölçeğini tayin etmek o kadar kolay değildir. Barbarlar herhalde savaş alanına yirmi ila otuz bin kişilik ordular sürmüşlerdir ama tek bir yerde toplanan bu ordu, imparatorluk ordusu için çok fazladır. İmparatorluk ordusunun omurgasını İllirya bölgesinden gelen erler oluşturmaktadır, dalganın yönünü değiştiren de İlliryalı imparatorların tahta çıkması olmuştur. Bu imparatorların yaptıkları sadece iyi askerlik ve akıllıca hareketlerdir. Öncelikleri görmüşler, asıl tehlikenin Avrupa'da olduğunu ve önce bunu halletmek gerektiğini fark etmişlerdir. Palmira'yla yapılan ittifak, Persia'ya (İran) karşı biraz zaman kazanmaya yardımcı olmuştur. Kayıplar kesilmiştir. Trans-Tuna Daçya 270 yılında boşaltılır. Ordu, ana tehlike bölgelerine yedeklerden oluşan hareketli alayların sevkiyle yeniden düzenlenir. Bunların hepsi senatonun "Roma İmparatorluğu'nun Restoratörü" diye tanımladığı Aurelian'ın eseridir ancak bedeli ağırdır. İlliryalı imparatorların eserlerinin yaşayabilmesi için çok daha temel bir yeniden yapılandırma gerekmektedir ve Diocletianus'un amacı da budur. Diocletianus, cesareti kanıtlanmış bir askerdir, Augustusçu geleneği yaşatmak istemesine rağmen imparatorlukta bir devrim yapar.

Diocletianus'un dehası askeri olmaktan ziyade idaridir. Fazla bir hayal gücüne sahip değildir ama örgütlenme bilgisine ve ilkelerine mükemmel bir şekilde vâkıftır, düzen düşküніdür, güveneacağı ve işleri devredeacağı kişileri seçmekte büyük bir becerisi vardır. Son derece de enerjiktir. Diocletianus, imparatorluğun başkentini nereye taşısa, imparatorluk maiyeti de oraya götürmüş, imparatorluğu hareketli kılmış, bir yıl orada, birkaç ay burada geçirmiş, bazı günler ise aynı yerde sadece bir iki gün kalmıştır. Böyle bir saraydan çıkan reformun özü imparatorluğun bölünmesi, böylece her bölgenin uzak eyaletlerden tahtta hak iddia etmesiyle çıkan iç kavgalardan, idari ve askeri kaynaklarının üzerine binen fazla yükten kurtulmasıdır. 285 yılında Diocletianus ikinci bir imparator seçer. Maximianus'un sorumluluk alanı Tuna'dan Dalmaçya'ya kadar çizilen sınırın batısında kalan topraklardır. Bu iki *augustinin* altında her ikisinin de yardımcısı ve ardılı olacak birer *sezar* bulunmaktadır, böylece iktidarın düzen içinde devri mümkün olabilecektir. Aslında devir

mekanizması Diocletianus'un amaçladığı şekilde sadece bir kez, kendisi tahttan çekilip imparatorluk tahtını kendi ardılına bıraktığı zaman işler ancak yönetimin pratik olarak bölünmüşlüğü olduğu gibi kalır. Bu tarihten sonra bütün imparatorlar, imparatorluk unvanı tek bir kişide kalsa da geniş ölçüde bölünmüşlüğü kabul etmek zorunda kalırlar.

Artık, imparatorluğun göreviyle ilgili yeni bir kavram açık bir şekilde ortaya konmuştur. *Princeps* unvanı artık kullanılmamaktadır; imparatorlar senatonun değil, ordunun yaratırlardır, imparatorluk makamı, oryantal sarayların yarı-ilahi soy bağına geri dönmüştür. İmparatorlar pratikte piramitsel bürokrasi yapılarıyla hükmetmişlerdir. "Diocesanlar" vekilleri aracılığıyla imparatorlara doğrudan bağlıdır, bir araya toplanmış eyaletler çok daha küçük ve eskilerinin iki katı kalabalıktırlar. Senatoryal yönetim tekeli ortadan kalkalı çok olmuştur; senatörlük artık sadece bir sosyal ayrımı (varlıklı toprak sahibi sınıfa mensup olma) ya da önemli bir bürokratik makam sahibini ifade eden bir unvan olmuştur. Equestrian rütbesi yok olmuştur.

İfade edildiği kelimeyle Tetrarşi'nin askeri düzeni, Augustus dönemine göre çok daha geniştir (dolayısıyla çok daha pahalıdır). Uzun zamandır işgal edilmiş garnizonlara gömülüp kalmış olan, kuramsal olarak hareketli lejyonlar anlayışı terk

edilmiştir. Sınırlardaki ordu artık birliklere bölünmüş, bunlardan bazıları sürekli olarak aynı yerde kalmış, diğerleri ise eski lejyonlardan daha küçük gruplar halinde hareketli birlikler haline getirilmiştir. Zorunlu askere alma yeniden başlamıştır. Yırım milyona yakın erkek silah altındadır. Ordunun yönü, bir zamanlar iç içe geçmiş olduğu eyaletlerin idari yapısından tamamen ayrııştırılmıştır.

Bu sistemin sonuçları, tam olarak Diocletianus'un öngördüğü gibi olmaz. Her ne kadar askeri alanda önemli ölçüde bir düzelmeye ve istikrar sağlansa bile bunun maliyeti çok ağırdır. Bir asır içinde büyüklüğü iki katına çıkarılmış ordunun gideri çoktandır azalmaya başlamış bir nüfus tarafından ödenecektir. Ağır vergiler, imparatorluk tebaalarının sadakatlerini tehlikeye atmakla ve yolsuzlukları teşvik etmekle kalmaz, vergi tabanının aşınmasını önlemek amacıyla da sosyal düzenlemelerin sıkı bir şekilde kontrolünü gerektirir. Sosyal hareketliliğe karşı büyük bir yönetimle ilgili baskı ortaya çıkar. Bir köylü örneğin seçmen olarak kaydedildiği yer neresiye orada kalmak zorundadır. Bir başka ünlü örnek de (şu ana kadar hiçbir şekilde başaramadığı görülmüştür) imparatorluk içinde ücretlerle fiyatları düzenlemek ve dondurmaya çalışmasıdır. Vergileri artırmak türünden çalışmalar, daha fazla devlet memuru anlamına gelmekte ve idari işlerde çalışanların sayısı arttıkça yönetimin genel giderleri de artmaktadır.

Sonunda Diocletianus'un en büyük kazancı, herhalde imparatorluk görevine yeni bir bakış sağlayacak bir yolu açmış olmasıdır. İmparatorluk makamının üstlendiği dini aura gerçek bir soruna çözüm olmuştur. Nasıl olmuşsa, sürekli taht kavgalarının ve başarısızlıkların baskısı altında, imparatorluğun dağılması sorgusuz sualsiz kabul edilmiştir. Bunun tek nedeni yüksek vergilerden duyulan hoşnutsuzluk veya sayısı her gün biraz daha artan gizli polis değildir. İdeolojik temeli aşınmış ve halkın sadakati sağlanamaz hale gelmiştir. Yönetim krizinin yanı sıra bir uygarlık krizi de devam etmektedir. Klasik dünyanın ruhsal matriksi kırılmış, ne devlet ne de uygarlık artık daha fazla varmış gibi davranamamış ve yeni bir ahlaki yapı ihtiyacı varlığını hissettirmeye başlamıştır.

İmparatorun benzersiz statüsüne ve kutsal rolüne yapılan vurgu bu ihtiyaca erken bir cevap olmuştur. Diocletianus, bilinçli olarak bir kurtarıcı gibi, kaosu ortadan kaldıran Jüpiter benzeri bir figür gibi davranmıştır. Bu davranışın içinde, hayatı iyi ve kötü arasında sürekli bir mücadele olarak tanımlayan klasik çağ düşünürlerini hatırlatan bir şeyler vardır fakat bu görüş Yunanlı veya Romalı değil, oryantal bir görüştür. İmparatorun tanrılarla ilişkili olduğuna dair bu yeni vizyonun kabulü, resmi külte yeni bir kavramsal çerçeve kazandırmıştır, bu da Yunan dünyasının geleneksel hoşgörüsü açısından pek de iyiye işaret değildir. İnanç konusunda alınacak karar, imparatorluğun kaderini tayin edebilecektir.

Bu ihtimaller, Hristiyan kiliselerinin tarihini hem iyi hem de kötü anlamda biçimlendirecektir. Sonunda Hristiyanlık Roma'nın mirasçısı olacaktır. Birçok dini mezhep zulüm görmüş azınlıkların inancı olmaktan çıkıp kendi adlarına birer düzen oluşturacak mertebeye yükselmişlerdir. Hristiyan kilisesini bu durumdan ayıran, kendi sürecini geç Roma İmparatorluğu'nun özgün kapsamlı yapısının içinde yaşamış olmasıdır, böylece her ikisi de birbirlerini çekmişler ve klasik uygarlığın ömrünü uzatmışlardır. Bu durumun sadece klasik uygarlığı değil Avrupa'yı ve nihai olarak da bütün dünyayı etkileyen olağanüstü sonuçları olmuştur.

3. yüzyılın başlarında, misyonerler inançlarını Küçük Asya'nın ve Kuzey Afrika'nın Yahudi olmayan halklarına taşımışlardır bile. Özellikle Kuzey Afrika'da Hristiyanlık ilk büyük kitlesel başarılarını şehirlerde kazanır ve uzun bir süre hâkim bir kentsel fenomen olarak kalır ama bu hâlâ azınlıklara ait bir durumdur. İmparatorluğun her yerinde, eski tanrılar ve yerel inançlar köylüler tarafından sadakatle korunmuştur. 300 yılında Hristiyanların sayısı imparatorluk nüfusunun onda birine ulaşmıştır ama resmi tercihin, hatta din değiştirmenin çarpıcı işaretleri görülmeye başlanmıştır. İmparatorlardan biri Hristiyan olur, bir diğeri de İsa'yı kendi konutunun tanrılarının arasına koyarak onurlandırır. Sarayla yapılan bu temaslar, Hristiyanlığın imparatorlukta kök salma sürecinin önemli bir parçasını oluşturan, Yahudilerle klasik kültür arasındaki karşılıklı alışverişi gösterir. Belki de Atinalılarla onların anlayacağı bir şekilde konuşan bir Yahudi olan Tarsuslu Paul başlatmıştır bunu, daha sonra 2. yüzyılın başlarında, Filistin asıllı bir Yunanlı olan Şehit Jüstin, Hristiyanlığın Yunan felsefesine borçlu olduğunu göstermeye çabalamıştır. Burada politik bir nokta vardır; klasik geleneğin kültürel kimliği imparatorluğa sadakatsizlik etme suçunu çürütmüştür. Eğer bir Hristiyan, Helenistik dünyanın ideolojik mirasına sahip çıkarsa, iyi bir yurttaş da olabilir ve Jüstin'in akılcı Hristiyanlığı (kendisi yine de 165 civarında şehit edilmiştir) bütün filozofların ve peygamberlerin paylaştığı olduğu İlahi Aklın keşfini tasavvur etmiştir. Bu filozoflar arasında, sadece İsa'yla bir bütün haline gelmiş olabilen Platon da vardır. Diğerleri de benzer çizgiler izlerler, özellikle pagan ilmini Hristiyanlığa entegre eden İskenderiyeli Klement ve Origen (Origen'in öğretisinin tam olarak ne olduğu hâlâ tartışma konusudur çünkü yazılarından çoğu kaybolmuştur). Kuzey Afrikalı bir Hristiyan olan Tertullianus hakir gören bir ifadeyle akademinin bu kiliseyle ne yapacağını sorar; cevabı Yunan felsefesinin kavramsal cephaneliğini gayet tedbirli bir şekilde kullanan ve Paul'un yaptığı gibi Hristiyanlıkla akılcılığı birbirine bağlayan bir inanç bildirgesi sağlamaya çalışan papazlar vermişlerdir.

Kilise, ölümden sonra bir kurtuluş vaadini, Hristiyanların bu dünyada da amaç dolu ve iyimser bir hayat sürebileceğiyle çoğaltınca, bu gelişme 3. yüzyıldaki Hristiyanları geleceğe güvenli bir hale getirmiştir. Aslında, bu hayra alamet durum,

ilk kilisenin tarihinde dikkat çeken zulüm hikâyelerinden daha az çarpıcıdır. İki büyük olay patlak vermiştir. Bunlar yüzyılın ortasında düzenin içine düştüğü ruhsal krizin ifadesidir. Bu kriz sadece imparatorluğu zora sokan ekonomik gerginlik ve askeri yenilgilerden değil Roma başarısının diyalektik olarak kendi içinde taşıdığı bir durumdan kaynaklanır. İmparatorluğa damgasını vurmuş olan kozmopolitlik, kaçınılmaz olarak son dönemlerde gerçekliğini yitirmiş ve bir slogan haline gelmiş olan *romanitas* üzerinde çözücü etki yapar. İmparator Decius, geleneksel Roma erdemlerine ve değerlerine dönüş şeklindeki eski reçetenin işe yarayacağını ummuş, tanrılara hizmeti yeniden dirilterek inayetlerinin imparatorluğa büyük iyilikler getireceğini düşünmüştür. “Hristiyanlar da diğerleri gibi Roma geleneklerine uymalıdır,” der Decius. Kendilerini türlü işkencelerden kurtaracak olan belgelere bakılırsa, Hristiyanların çoğu bu emre uymuştur, uymayanlar ise ölmüşlerdir. Birkaç yıl sonra, Valerianus zulmü aynı zeminde başlatmış ancak prokonsülleri bu kez, Hristiyanlığa inanmış kitlelerden çok, kilise personeline ve mallarına –binalar ve kitaplar– yönelmişlerdir. Bundan sonra zulüm bir miktar durulmuş, kilise de resmi yetkililerin dikkatini fazla çekmeden, yarı gizli ve hoşgörülen bir şekilde varlığını sürdürmüştür.

Zulüm dönemi, bu yeni mezhebin kökünün kazınması için büyük bir çaba ve sürüp giden bir kararlılık gerektiğini göstermiştir. Böylesine bir kökünü kazıma çabası, Roma yönetiminin kapasitesini çoktan aşmış olabilir. Hristiyanlığın başlangıç döneminde görülen özgünlük ve yalıtılmışlık yok olmuştur. Hristiyanlar Asya ve Afrika eyaletlerinde giderek artan oranda iç meselelere dahil olmuşlardır. Piskoposlar, yetkililerin iş beklediği kamusal figürler haline gelmiştir; Hristiyan inancının içindeki farklı gelenekler (Roma, İskenderiye ve Kartaca kiliseleri arasındaki ayrımlar önemlidir), dinin yerel toplumlar içinde ne dereceye kadar kök salmış olduğunu ve yerel ihtiyaçları ifade ettiğini gösterir.

İmparatorluğun dışında da Hristiyanlığın daha iyi günler göreceğinin işaretleri belirmeye başlanmıştır. İran’ın gölgesinin altındaki yavaşma devletlerin hiçbir yerel desteği reddedecek durumda değildir. Geniş anlamda kabul görmüş olan dini inançlara saygı göstermek en azından tedbirli bir tutumdur. Suriye, Kilikya ve Kapadokya’da Hristiyanlar misyonerlik çalışmalarında çok başarılı olmuş ve bazı şehirlerde sosyal seçkinler sınıfını oluşturmuşlardır. Çok basit bir batıl inanç da kralların ikna olmasına yardım eder. Hristiyanların tanrısı çok güçlü olabilir ve gazabını üstlerine çekmeseler iyi olur. Böylece Hristiyanlığın siyasal ve kamusal alanda başarı şansı artar.

Hristiyanlar, belli bir tatmin duygusu içinde, kendilerine zulmedenlerin rahat yüzü görmediklerini kaydetmişlerdir: Gotlar Decius’u katletmişler, İranlılar ise Valerianus’un derisini canlı canlı yüzmüşlerdir (doldurmuşlardır da). Ama Diocletianus’un başına böyle şeyler gelmez ve 303 yılında son büyük Roma zulmü

başlar. Başlangıçta o kadar sert değildir. Ana hedefler Hristiyanlığın resmi kurumları, din adamları, kitaplar ve kilise binalarıdır. Kitaplar yakılır ama bir süre resmi külte boyun eğmeyenlere idam cezası verilmez (birçok Hristiyan şöyle ya da böyle boyun eğmiştir, Roma piskoposu da bunların arasındadır). Diocletianus tahttan çekildikten sonra, yerine geçen (Diocletianus'un ardılı Galerius) işkenceyle ölüm emri verdiği halde, 305'ten sonra Batı'nın Sezar'ı olan Costantinus zulmetmeyi sürdürmez. Bu durum, Asya ve Afrika'daki zulmün daha ağırlaşarak birkaç yıl daha süreceğine işaretler ama süreç daha önce, İmparator Büyük Konstantin'i ortaya çıkaracak olan karmaşık politikalarla kesilir.

Büyük Konstantin, Augustus olarak tahta çıkmasından bir yıl sonra 306 yılında İngiltere'de ölen Constantinus'un oğludur. Konstantin, babasının Sezar'ı olmamasına rağmen İngiltere'dedir ve York ordusu tarafından imparator olarak selamlanır. Bunu yaklaşık yirmi yıl sürecek olan sorunlu bir dönem izler. Bu yirmi yılda yaşanan entrikalar, Diocletianus'un imparatorluğu barışçı bir şekilde dönüştürme çabalarının başarısızlığını gösterir ve sorunlu dönem ancak 324 yılında Konstantin'in imparatorluğu tek hükümdarın hâkimiyeti altında toplamasıyla sona erer.

Bu tarihten sonra, kendini canla başla imparatorluğun sorunlarına adanmış Konstantin'in, aslında bir asker olarak başarısı, idari başarısından çok daha fazladır. Sınır muhafızlarından ayrı, genellikle barbar askerlerden oluşan büyük bir ordu kurar; bu ordu imparatorluğun içindeki şehirlerde konuşlanır. Bu kararın yankısı imparatorluğun sonraki iki yüzyıl içinde Doğu'da göstereceği savaşa gücüyle duyulacaktır. Konstantin, Pretoria muhafızlarını lağvederek yeni bir Alman muhafız gücü meydana getirir. Altın kurunu sabitler ve para ekonomisini düzeltir. Yaptığı mali reformların karışık sonuçları vardır ama zenginlerin üzerine daha fazla vergi yükü bindirmek gibi bazı düzenlemeler yapar. Bunların hiçbirisi çağdaşlarının üstünde, Hristiyanlığa karşı tutumunun yarattığı etkiyi yapmamıştır.

Konstantin kiliseye resmiyet kazandırır. Böylece kilisenin geleceğini herhangi bir Hristiyan yöneticiden çok daha fazla biçimlendirecek ve bu nedenle de "13. havarı" olarak isimlendirilecektir fakat Hristiyanlıkla kişisel ilişkisi karmaşıktır. Son klasik dönemin önemli ve tektanrılı bakış açısına sahip düşünürleri tarafından büyütülmüştür ve sonunda inançlı bir kişi olarak ölür (onun yaptığı Hristiyanlar tarafından da benimsenmiş ve birçok kişi vaftiz olmayı ölüm döşegine kadar ertelemiştir) ancak bütün umutların ve korkuların ötesinde, taptığı tanrıya, güçlü bir tanrı olduğuna inanarak tapmıştır. İlk bağlılığı, simgesini üstünde taşıdığı ve kültür imparatorun kültürü olarak resmileşmiş olan güneş tanrısıdır. 312 yılında bir savaş arifesinde, gördüğü bir rüyanın sonucunda, askerlerinin kalkanlarına Hristiyan monogramı işletir. Bu, Tanrı; kim ve ne olursa olsun ona saygı gösterilmesi gerektiğine olan inancının işaretidir. Savaşı kazanır ve her ne kadar resmen güneş kültürünü

tanıyor gibi görünsede, Hristiyanlara ve onların tanrısına önemli avantajlar sağlamaya başlar.

Bunun bildirgelerinden biri ertesi yıl ilan edilen bir fermandır, bu ferman imparatorluğun taşıyıcılarından biri olan Milano'daki Konstantin'le anlaşmaya varıldıktan sonra ilan edilir. Hristiyanlara mülkleri geri verilir ve diğer dinlere gösterilen hoşgörü onlara da taahhüt edilir. Konstantin'in kendi düşünceleri açısından meslektaşıyla tatminkâr bir uzlaşma zeminine varma isteği ve bu zeminin koşullarını umut içinde dile getirişi açıklayıcıdır: “Cennetteki tahtta oturan hangi ilahi güç olursa olsun, bizi affetsin, bize ve tebaalarımıza hayır ve uğur getsin.” Konstantin, özellikle başta Roma kilisesi olmak üzere kiliselere mülk bağışlamayı sürdürür. Ruhban sınıfına tanıdığı vergi muafiyeti başta olmak üzere kiliseye bağış toplama konusunda sınırsız haklar tanır fakat yine de sikkelerinde pagan tanrılarını, özellikle de “Fethedilmez Güneş”i yıllarca onurlandırmaya devam eder.

Konstantin yavaş yavaş kendini ruhani bir lider rolünde görmeye başlar. Bunun ne kadar büyük bir önem taşıdığı imparatorluk tahtının daha sonraki gelişiminde kendini gösterecektir. Kendisini Tanrı'ya ve artık hiçbir şekilde kuşku götürmeyecek şekilde bağlandığı kilisenin bekasına karşı sorumlu hissetmeye başlar. 320 yılından sonra güneş bir daha sikkelerinde yer almayacak ve askerleri kilise geçit törenlerine katılacaktır ancak pagan tebaalarının taşıdığı kuşklara karşı daima tedbirlidir. Her ne kadar görkemli Hristiyan kiliseleri inşa etmek için pagan tapınaklarındaki altınlara el koymuş olsa ve gönüllü din değiştirmeleri teşvik etse de eski kültlere hoşgörü göstermeyi bırakmaz.

Konstantin'in yaptıklarından bazıları da (Diocletianus gibi) geçmişin bir uzantısı olarak üstü kapalı yaşanmış şeylerin gelişmesidir. Kilisenin iç işlerine karıştığı doğrudur. 272 yılında, Antakyalı Hristiyanlar, imparatora başvurarak piskoposun değiştirilmesini talep etmişlerdir. 316 yılında Konstantin bizzat Kuzey Afrika'daki bir anlaşmazlığı yatıştırmaya çalışmış, Donatistler diye bilinen bir yerel mezhebin muhalefetine rağmen Kartaca'ya bir piskopos yollamıştır. Konstantin, imparatorun Tanrı'ya, kiliseye özgürlük tanımasından ve bağışlar yapmasından fazlasını borçlu olduğuna inanmaya başlamıştır. Kendi rolünü, bir koruyucu ve eğer gerekirse, Tanrı'nın bahşedeceklerinin karşılığında, onun talep ettiği birliğin kurucusu olarak geliştirir. Hristiyan bir yönetim tarafından zulüm gören ilk klik olan Donatistlere döndüğünde, bunun görevi olduğunu düşünmektedir. Konstantin, laik hükümdarın dini inançları yerleştirecek ilahi otorite olduğuna dair bir inanç olan ve Avrupa'da sonraki bin yıl boyunca yerleşik bir din kavramı olacak Sezaropapizmin kurucusudur. Konstantin'in dinle ilgili en büyük hareketi, 324 yılında Hristiyan olduğunu ilan etmesinin hemen ardından gelir (ilan, Hristiyanlara zulmetmiş bir rakibe karşı kazanılacak bir başka zaferin öncesinde yapılmıştır). Bu hareket, ilk ekümenik

konsil olan İznik Konsilünün toplanmasıdır. Konsil, ilk kez 325 yılında 300 piskoposun katılımıyla, Konstantin'in başkanlığında toplanır. Görevi, yeni bir sapkınlık olan arianizme kilisenin cevabını hazırlamaktır. Arianizmin babası olan Arius, Baba'nın ilahi gücünü Oğul'un paylaşamayacağını düşünmektedir. Her ne kadar teknik ve teolojik olsa da bu tür konular çok büyük tartışmaların çıkmasına yol açmaktadır. Karşıtları, Arius'un görüşlerinin büyük skandal olduğunu iddia etmektedirler. Konstantin bu ayrılığı telafi etmeye çalışır ve Konsil, Aryancılara karşı bazı kararlar içeren bir dini bildirge hazırlar. Ama ikinci kez toplanır ve duruma uygun bazı açıklamalarla Arius'u dışlamaz. Bu durumun, piskoposların tümünü tatmin etmemiş olması (İznik'te batıdan çok az piskopos vardır) Konstantin'in bu karar verici konsile başkanlık etmesi, imparatorun özel otoritesi ve sorumluluğu olduğunu ifade etmesi kadar önemli değildir. Kilise, imparatorluk moruna bürünmüştür.

Başka bazı büyük belirtiler de vardır. İlahiyatçıların kılı kırk yaran çabalarına rağmen hem pratikte hem de ilkesel düzlemde iki önemli soru varlığını korumaktadır. Hristiyanlığın resmen kabul edilmesi ve imparatora verilen bu yeni ideolojik bütünleşmesiyle, Hristiyan gelenekleri arasındaki litürjik ve teolojik olduğu kadar sosyal ve politik olan ayrılıklar ne olacaktır? Suriye ve Mısır kiliseleri örneğin düşüncelerinde ve âdetlerinde hem Helenistik kültürün hem de o bölgelerdeki popüler dinlerin etkilerini taşımaktadır. Bu tür kaygıların taşıdığı önem, Konstantin'in birleştirici politikalarının beklediğinden çok daha az sonuç vermesinde kendini gösterir. İznik Konsilü uzlaşma ruhunu yansıtan genel bir işbirliğini kolaylaştıracak yumuşatıcı bir formül bulamamıştır. Konstantin'in Ariusçulara karşı tutumu kısa bir süre sonra yumuşar (hatta sonunda ölüm döşegindeyken, Ariusçu bir papaz tarafından vaftiz edilecektir) ama başını İskenderiye piskoposu muhteşem Athanasus'un çektiği Arius'un karşıtları, durmak bilmezler. Tartışma, Arius öldüğünde yatışacak ve bunu çok geçmeden Konstantin'in ölümü izleyecektir fakat Arianizm Doğu'da başarılı olamayacaktır. Son kazanımı, Doğu yerine Güneydoğu Rusya'daki Cermenik kavimler arasında çalışma yapan Aryan misyonerlerle gelecektir. Bu barbar uluslar tarafından taşınan Arianizm, Batı'da 7. yüzyıla kadar yaşayacaktır.

Kilisenin yükselişinin kaçınılmaz olup olmadığını hesaba katmak kolay değil. Devleti bir uygunsuzluk olarak gören Kuzey Afrika kilisesine rağmen Hristiyanlık için olumlu anlamda önem taşıyan şeylerden birinin sonsuza dek sivil iktidar tarafından tanınmadan kalamayacağı açıktır, fakat bunun biri tarafından başlatılması gerekmektedir. Konstantin, imparatorlukla kiliseyi, imparatorluğun sonuna dek sürecek şekilde birbirine bağlayan en önemli adımları atmıştır. Seçimi tarihsel olarak tayin edicidir. Kilise, Roma'nın karizmasıyla çok büyük kazanımlar sağlamıştır. İmparatorluksa daha az değişmiş görünür. Konstantin'in oğulları Hristiyan olarak büyütülmüşlerdir ama yeni düzenin kırılganlığı kendisini 337 yılındaki ölümünden kısa bir süre gösterecek ve oğlu, Klasik Roma geleneğine dönmek gibi önemli bir

karar alacaktır. Yine de Konstantin, çok da farkında olmadan, Hristiyan Avrupa'yı dolayısıyla da modern dünyayı kurmuştur.

Etkilerinin çok büyük önem taşıdığı kararlarından bir tanesi de “Tanrı’nın isteği” olduğunu söyleyerek Karadeniz girişinde, eski Yunan kolonisi Bizans’ın yerinde bir şehir kurmuş olmasıdır. Şehre 330 yılında Konstantinopolis (İstanbul) adı verilecektir. Saray’ı İznik’te olduğu ve elli yıl içinde diğer imparatorlardan hiçbiri burada sürekli kalmadığı halde Konstantin, geleceği bir kez daha şekillendirmiştir. Konstantinopolis pagan ayinleriyle lekelenmeden bin yıl kadar Hristiyanlığın başkenti olacaktır. Kuruluşundan sonra birkaç yüzyıl daha pagan başkenti olarak kalacak ve bu geleneklerin sözde ardıllarının ihtiras öznesi haline gelecektir.

Bir kez daha fazla ötelere gittik. Oysa Konstantin’in geride bıraktığı, Romalıların gözünde hâlâ uygarlıkla eşanlamalı olan imparatorluğa dönmemiz lazım. İmparatorluğun sınırları aşağı yukarı, bilinen coğrafi ve tarihi bölgelerle sınırlanmış şekilde kalmıştır. Britanya’daki Hadrianus Duvarı kuzey sınırıydı, kıta Avrupası’nda Ren ve Tuna Nehirleri bunu izlemektedir. Karadeniz kıyıları ve Tuna’nın denize döküldüğü bölge 305 yılında barbarlara bırakılmıştır ama Küçük Asya imparatorlukta kalmıştır ve kuzeydoğuya doğru İran’la sınır oluşturmaktadır. Daha güneyde, Doğu Akdeniz kıyıları ve Filistin Kızıldeniz’e kadar uzanan sınırdan yer almaktadır. Aşağı Nil Vadisi ve Kuzey Afrika kıyıları hâlâ imparatorluğun elindedir, Afrika sınırını Atlas Dağları ve çöl oluşturmaktadır.

Konstantin’in en büyük eseri olan bu birlik, büyük ölçüde yanılsamadır. Ortak imparatorların ilk deneylerinin gösterdiği gibi Roma uygarlığının yayıldığı dünya, birlik mitinin korunması arzusu ne kadar büyük olursa olsun, böyle bir politik birlik için fazlasıyla büyüktür. Yunanca konuşan Doğu’yla Latince konuşan Batı arasında giderek artan kültürel farklılaşmada Küçük Asya, Suriye’yle Mısır’ın (bunların hepsinde de geniş Hristiyan cemaatleri vardı) Hristiyanlığın kabulünden sonra kazandığı yeni önem ve doğuda Asya’dan gelen sürekli uyaranların tümü okunucunu Roma’ya çevirmiştir. 364’ten sonra, eski imparatorluğun iki parçası bir kez daha ve kısa bir süre için aynı kişi tarafından yönetilmektedir. İmparatorluğun kurumları giderek daha da ayrıştı. Doğu’da imparator, yargısal bir figür olduğu kadar, ilahi bir figürdür. İmparatorluğun ve Hristiyanlığın kimliği ve ilahi bir niyetin ifadesi olarak imparatorun duruşunda hiçbir muğlaklık söz konusu değildir. Öte yandan Batı’da, 400 yılında bile Avrupa’nın en yaratıcı tartışmalarından birinin babası olacak senato ve Kilise arasındaki ayrımın gölgesi görülebilmektedir. Ekonomik bir zıtlık da söz konusudur; Doğu daha kalabalıktı ve hâlâ büyük gelirler elde edilebilmektedir. Batıysa Afrika ve Akdeniz adaları olmasa, kendini doyurmaktan aciz bir durumdadır. Artık birbirinden farklı iki uygarlığın yükselmeye baş-

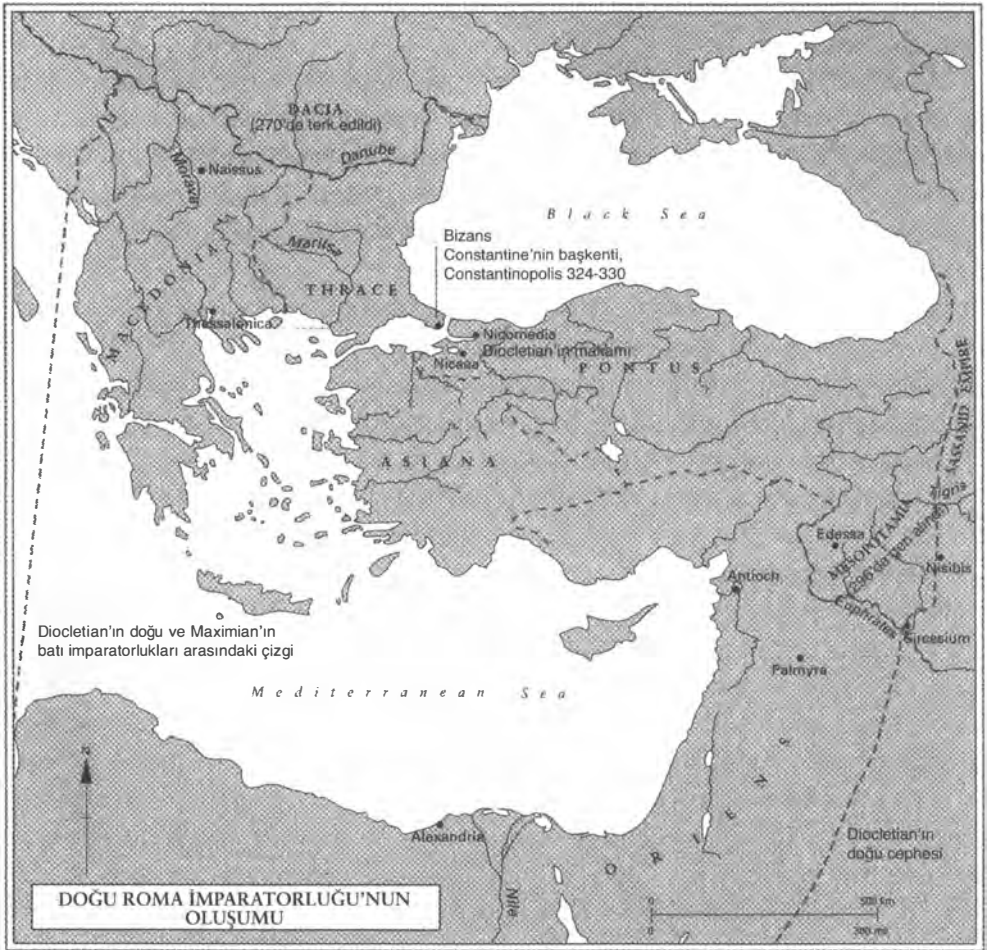
ladığı açıkça görülmektedir ama bu uygarlığın mensuplarının bunu görebilmesine daha çok zaman vardır.

Bunun yerine, çok daha korkunç bir şey görmüşlerdir; Batı Roma İmparatorluğu tamamen ortadan kalkmıştır. 500 yılında imparatorluğun sınırları hâlâ Konstantin zamanındaki gibiyken ve ardılları bu sınırları İranlılara karşı korurlarken son Batı Roma İmparatoru tahttan indirilir ve mührü, Batı Roma imparatorunun temsilcisi olarak hükümdarlık hakları talep eden bir barbar kralı tarafından Konstantinopolis'e gönderilir.

Bu çok çarpıcıdır. Aslında, çöken nedir? Ne yıkılmış veya düşmüştür? 5. yüzyıl yazarları o kadar çok ağlaşırlar ki yazdıkları dramatik yazılar sayesinde Roma'nın yağmalanışının bütün toplumu paramparça ettiği izlenimine kapılmak çok kolaydır ama durum böyle değildir. Çöken devlet aygıtı, bu aygıtın artık işlevini yerine getirmeyen bazı fonksiyonlarıdır, bazıları da başka ellere geçmiştir. Bu yaşanan dehşeti açıklamak için gayet yeterlidir. Arkalarında binlerce yıllık bir tarih taşımakta olan kurumlar elli yıl içinde yok olmuştur. İnsanların bunca yıldır neden diye sormalarına şaşırmamak lazım.

Bir açıklamayla toparlayalım: Batı'daki devlet aygıtı, 4. yüzyıldaki toparlanmanın ardından yavaş yavaş gasp edilmiştir. Asıl amaç kendisini taşıyan demografik, mali, ekonomik temele fazla gelmiştir. Gelir elde etmenin amacı ordu mekanizmasının maliyetini karşılamak olmuş ama bu maliyeti karşılamak giderek daha da güçleşmiştir. Daçya'dan sonra, gelir getirecek yeni fetihler yapılmamıştır. Daha fazla vergi toplamak için yeni ölçüler oluşturulmuş, bu da zengin ve yoksulun aynı kefeye konmasına neden olmuştur. Bunun etkisi de tarımla uğraşanların pazara mal üretmek yerine kendi ihtiyaçlarını karşılamak ve kendilerini ayakta tutmak üzere üretim yapmaları olarak görülmüştür. Buna paralel olarak ticarete dayalı kentsel yönetimler ufalanmış ve zenginler kırsal alanlara çekilmişlerdir.

Bu durumun orduya yansıyan sonucu da yüksek ücret ödenemediği için daha niteliksiz kişilerin askere alınması olmuştur. Orduyu hareketli birliklerle garnizon birlikleri halinde ayırtıran reformun da kötü etkileri olmuştur, hareketli birlikler imparatorluk ikametgâhında tutuldukları için savaşçı ruhlarını yitirmişler ve şehirde kalmanın getirdiği şımarıklığa ve ayrıcalıklara alışmışlardır, diğerleri ise yerleşik koloniciler haline gelmiş kendi topraklarını tehlikeye atacak risklere girmeyi göze alamamışlardır. Çöküşün bu bitimsiz sarmalının bir başka basamağı da bunu mantıksal olarak izlemiştir. Zayıflamış bir ordu imparatorluğu, ordunun hâlâ belli bir düzen içinde tutması gereken barbarlara dayalı bir hale gelmiştir. Barbarlar paralı askerler olarak orduya alındıklarından, bunların gönlünü hoş tutmak için çok daha yumuşak ve uzlaşmacı politikalara gerek duyulmuştur. Bu durum, Romalıları yeni bir Cermenik halk hareketi zirvesine ulaştığı sırada Barbarlara daha da teslim

olmaya zorlamıştır. İmparatorluğun çöküşündeki barbar katkısı, basit yağma isteğinden çok göç ederek çekici paralı servislerden yararlanmak isteğidir. Çapulculuk amacı belki bir iki akın yapılmasına neden olmuştur ama bunlar bir imparatorluğu yıkabilecek güçte değildir.

4. yüzyılın başlarında Cermenik kavimler Ren'le Karadeniz arasındaki sınır boyunca uzanmaktadır ama aynı anda çok daha muazzam bir toplanma yaşanmaktadır. Bunlar Tuna'nın ötesinde bekleyen, Ostrogotlardan ve Vizigotlardan oluşan Gotik kavimlerdir. Bazıları Aryancı olmakla birlikte Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Vandallar, Burgonyalılar ve Lombardlarla birlikte Doğu Cermenik grubunu oluşturmuşlardır. Kuzeyde ise Batı Cermenleri olan Franklar, Alamaniler, Saksonlar, Frisyalılar ve Thüringenliler bulunmaktadır. 4. ve 5. yüzyılda, *Volkerwanderung*'ün ikinci evresini oluşturmak üzere harekete geçmişlerdir.

Kriz, 4. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. Orta Asya'dan gelen muhteşem bir kavim olan Hunlar 370 yılında toplanmış olan barbar kavimlere baskı yaparak batıya doğru ilerlerler. Ostrogot bölgesini aşarlar, Alanları yenerler ve Dinyester kıyılarında bulunan Vizigotların üzerlerine yürürler. Hunları durduramayan Vizigotlar kaçarak imparatorluğa sınırlar. 376 yılında sınırı geçmelerine ve Tuna boyunca yerleşmelerine izin verilir. Bu yeni bir başlangıçtır. Daha önceki barbar akınları ya püskürtülmüş ya da sindirilmiştir. Roma usulleri barbar hükümdarlara çekici gelmiş ve onların takipçileri Roma ordusuna katılmışlardır. Vizigotlar kırk bin kişilik bir halk olarak gelmişler, kendi topraklarını ve kendi dinlerini korumuşlar ve sıkı bir birlik olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. İmparator Valens onları silahsızlandırmaya kalkışmıştır; bu başarısızlığı gibi bir de çatışma çıkmıştır. 378 yılında yapılan Hadrianopolis (Edirne) Savaşı'nda imparator öldürülmüş ve Roma ordusu Vizigot süvariler tarafından yenilgiye uğratarak Trakya Vizigotlar tarafından yerle bir edilmiştir.

Bu durum bir bakıma, bir dönüm noktasının da ötesidir. Artık, bütün kabileler konfederasyonlar halinde toplanmaya başlarlar –*foederati*, ilk kez 406 yılında kullanılmış bir kelimedir– ve Roma bölgesine girerek kendi şeflerinin komutasında diğer barbarlara karşı hizmet verirler. Vizigotlara yapılan geçici bir anlaşma fazla uzun sürdürülemez. Vizigot askerleri, 5. yüzyılın başında Kuzey İtalya'ya doğru harekete geçtiğinde, Doğu İmparatorluğu, Konstantinopolis'in ötesindeki Avrupa topraklarına yardım gönderemeyecek durumdadır. Vizigotlar, Vandal bir general tarafından bir süre durdurulurlar. İtalya imparatorluğunun kalbinin savunulması artık barbar ordularının eline geçmiştir ve kısa bir süre içinde bu da yeterli olmayacaktır. Konstantinopolis belki elde kalmıştır ama 410 yılında Gotlar Roma'yı yağmalamışlardır. Güneye doğru yapılan bir püskürtme hareketinden sonra tıpkı İtalya'yı talan ettikleri gibi Afrika'yı da talan etmeye niyetli Vizigotlar, tekrar kuzeye dönerler, Alpleri geçerek Galya'ya girerler ve sonunda 419 yılında Toulouse'da bir krallık kurarak yerleşirler. İmparatorluğun içinde Gotik bir devlet kurulmuş ve Gotik aristokrasi, hükümranlığı Gallo-Roman derebeyleriyle paylaşmıştır.

Bunlar karmakarışık olaylardır, takip etmesi de güçtür ama hâlâ 5. yüzyıl Avrupa'sının ırksal ve kültürel haritasının yeniden oluşumunu açıklamak için bir büyük kavim hareketine daha bakmak gerekir. Vizigotların Akitanya'ya yerleşmelerine izin vermesinin karşılığında, Batı Roma imparatoru, İspanya'nın diğer barbarlardan temizlenmesine yardım sözü almıştır. Bu barbarların en önemlileri Vandallardır. 406 yılında, Ren sınırını koruyan askerler İtalya'yı Vizigotlara karşı savunmak üzere çekilince, bundan yararlanan Vandallar ve Alanlar Galya'ya girerler. Buradan, yağmacılık ve çapulculuk yaparak güneye doğru ilerlerler ve Pirene-

leri geçerek İspanya'da bir Vandal devleti kurarlar. Yirmi yıl sonra kendilerinden yardım isteyen muhalif bir Romalı vali sayesinde Afrika'ya geçerler. Vizigot saldırıları onları, İspanya'dan ayrılmaya teşvik etmiştir. 439 yılında Kartaca'yı alırlar. Afrika'daki Vandal Krallığı'nın artık bir deniz üssü vardır. Burada yaklaşık bir yüzyıl kadar kalırlar ve 455 yılında, onlar da Roma'yı yağmalamak üzere denizi geçerek isimlerini tarihe, akıldışı bir yıkıcılığın simgesi olarak bırakırlar. Bu çok feci bir durumdur ama eski Batı Roma İmparatorluğu'na ölümcül darbeyi vuracak olan Afrika'nın ele geçirilmesi kadar önemli değildir. İmparatorluk artık ekonomik temelini çoğunu kaybetmiştir. Batı'yı kurtarmak için Doğu imparatorlarının gösterdikleri ve gösterecekleri bütün çabalara rağmen Roma egemenliği artık son dayanağını da yitirmiştir. Hatta 402 yılında Batı Roma İmparatoru ve senato, Roma'dan Ravenna'ya, İtalya'daki son imparatorluk başkentine kaçmıştır bile. Barbarlara karşı, barbarlara bel bağlamış olmak ölümcül bir sakatlıktır. Bu taze baskının kümülatif etkisi toparlanmayı imkânsız kılar. İtalya'nın savunulması, Galya ve İspanya'yı Vandallara bırakmak demektir; Afrika'yı işgal etmiş olmaları da Roma'nın tahlil üreten eyaletlerinin kaybı anlamına gelmektedir.

Avrupa'daki çöküş yüzyılın üçüncü çeyreğinde tamamlanır. Bunu Hun saldırılarının en büyüğü izler. Bu göçerler, Anadolu ve Suriye'yi kasıp kavuran bir akından sonra tekrar dönerek Balkanlar ve Orta Avrupa boyunca Cermenik kabileleri izlemiştir. 440 yılında Hunların başına Attila geçer, onun yönetimi altında güçlerinin doruğuna ulaşırlar. Macaristan'daki büyük step koridoru tükenince, Attila yandaşlarıyla birlikte oluşturduğu çok büyük bir orduyla son kez batıya döner ama 451 yılında Troyes'da, başlarında barbar kökenli bir komutanın bulunduğu Vizigotlardan oluşan "Roma ordusu"na yenilir. Bu Hun tehdidinin sonudur; Attila iki yıl sonra ölür. Öldüğünde imparatorun kız kardeşiyle evlenmeyi ve böylece kendini imparator olarak ilan etmeyi planladığı açıkça bilinmektedir. Ertesi yıl Macaristan'da Hunların yönetimi altındaki halkların çok büyük bir isyan çıkartması sonlarını getirir ve bu sayede hemen hemen yok olurlar. Hunların vatanı olan Asya'da ise yeni göçer konfederasyonları oluşmakta ve tarihte benzer bir rol oynamaya hazırlanmaktadırlar. Ancak onların hikâyesinin sırası henüz gelmedi.

Hunlar, Batı'ya *coup de grace*¹'i indirmişlerdir. Bir imparator, papayı Attila'yla görüşmeye yollamıştır. Son Batı Roma İmparatoru, bir Cermenik savaş beyi tarafından tahtından indirilir, Odoaker 476'da tahta çıkar ve resmi hükümlerlik Doğu imparatorlarına geçer. İtalya'da da, eski Batı eyaletlerinin tümünde olduğu gibi artık bir barbar krallığı kurulmuştur. İtalyanlar ise Konstantinopolis'te ikamet ediyor olsa bile imparatoru hâlâ kendi hükümdarları olarak görmektedirler.

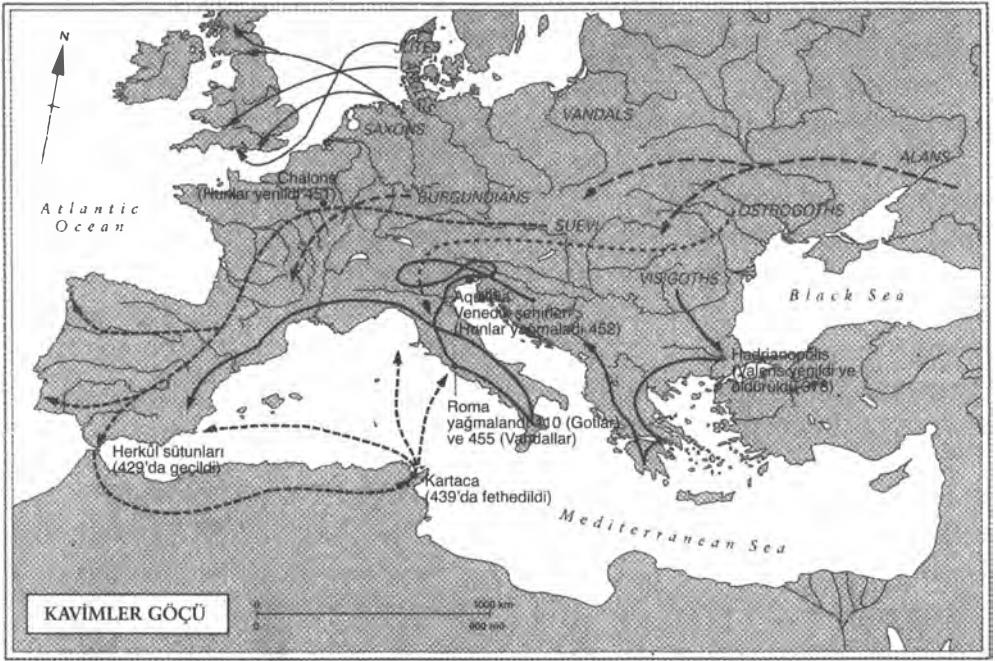
1 Coup de grace: Öldürücü darbe. (Çev.)

Bütün bu darbeler sonucunda yok olan yapı, son yıllarda Chesire kedisine benzer bir hal almıştır. Sürekli solup gitmektedir, bu yüzden imparatorluğun sonu olarak şu ya da bu tarihi seçmenin çok fazla bir anlamı yoktur. 476 yılının çağdaşları açısından bir anlam taşıyor olması pek ihtimal dahilinde değildir. Barbar krallıkları o tarihte sadece orduyu meydana getirmiş olmaları açısından barbar askerlerine güvenmenin yol açtığı mantıksal gelişim çizgisine girmiştir ve sınırlarda federasyonlar (*fedorati*) halinde yerleşmeye başlamışlardır. Barbarlar aslında fazla bir şey istememişlerdir, istedikleri sadece yağma yapmaktır. İmparatorluk otoritesinin yerine kendi otoritelerini kurmak istemedikleri açıktır. Bir Got'un şöyle söylediği aktarılmıştır: "Roma'yı yeniden canlandıran kişi olmak isterdim ama onun yerine ben geçmek zorunda kalacağım için bu mümkün değil." Diğer tehlikeler, barbarların bu böbürlenmelerine nazaran çok daha büyük ve temeldir.

3. yüzyılın hikâyesi, sosyal ve ekonomik olarak 5. yüzyılda sonlanır. Şehirler çöker ve nüfus azalır. Kamu hizmetleri iyice bozulur ve yetkililer yaptıkları hizmetlerin karşılığında para alarak kendilerini enflasyona karşı korumaya çalışırlar. Eyaletlerin kaybıyla gelirin ortadan kalkmış olmasına rağmen, bazı unvanların ve makamların satışıyla sarayın savurganca harcamaları karşılanabilir ancak hareket etme özgürlüğü yok olmuştur. Güçleri orduya dayanan imparatorların sonu gelmiştir. Batı'nın son imparatorları, yatıştırmak zorunda oldukları barbar savaş beylerini kendilerine muhatap almışlar ve onların kuklaları olarak imparatorluğun son başkenti Ravenna'da varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Çağdaşlarının bu anlamda, Roma'nın 410 yılında yağmalanmasını bir çağın sonu olarak görmelerinin haklı bir yanı vardır. Onlar için bu durum imparatorluğun artık *romanitas*'in özünü korumaktan çok uzak olduğunun ortaya çıkmış olmasıdır. Bundan sonra neler olup bittiğine dair daha birçok belirti ortaya çıkmıştır. Konstantin'in hanedanlığından gelen son imparator kısa hükümdarlığı sırasında (361–363) pagan kültlerini canlandırmaya kalkışmış ve durumunu çok iyi anlatan "Apostate"¹ lakabıyla tarihi bir ün (Hristiyanların gözünde ise alçaklık) kazanmış ancak başarılı olamamıştır. Eski gelenekleri canlandırarak imparatorluğa yeniden refah getireceğini ummuş ancak bu önerisini doğrulayacak zaman bulamamıştır. Belki de en çarpıcı mesele, dinin ve kamusal hayatın birbirinden ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmişliğinin hiç sorgulanmayarak kabulüdür, o da politikasını bu genel mutabakatın üstüne kurmuştur, bu kökeni Hristiyan olmayan ancak Romalı olan bir varsayımdır. Julianus Konstantin'in eserini zedeleyememiş ve birleşik imparatorluğun son hükümdarı olan Theodosius, sonunda 380 yılında eski tanrılara tapmayı yasaklamıştır.

Bunun pratikte ne anlama geldiğini söylemek zordur. Mısır'da, bilindiği kadarıyla, antik uygarlığa karşı verilen ve sekiz yüz yıldır sürmekte olan savaşa son

1 Apostate: Dinden dönen. (Çev.)

damgayı vurmuştur. İlk kez İskenderiyeli filozofların Yunan düşüncesiyle kazanmış oldukları zafer, artık Hristiyan din adamları tarafından teyit edilmiştir. Antik kültürlerin rahipleri pagan oldukları gerekçesiyle dışlanmışlardır. Roma paganizmi, 5. yüzyıla kadar kendine sözünü sakınmayan savunucular bulmuş ama sonunda, pagan hocalar Atina ve Konstantinopolis'teki üniversitelerden kovulmuşlardır. Şöyle ya da böyle, büyük bir dönüm noktasına gelinmiştir; ilkesel olarak, ortaçağın kapalı Hristiyan toplumları artık varlıklarını göstermektedir.

Hristiyan imparatorlar, kısa bir süre içinde belli bir yöne yönelirler, bu son derece tanıdık bir yöndür. Yahudiler kapalı topluma yabancılıkları bakımından en kolay tanımlanabilecek grup oldukları için diğer vatandaşlarla eşitlikleri tartışmalı bir hale gelir. Burada bir başka dönüm noktası söz konusudur. Musevilik uzun zamandır Roma'nın çoktanrılı dinleri arasında yegâne tektanrılı din olarak varlığını sürdürmüş ama artık türevi olan Hristiyanlık tarafından ekarte edilmiştir. Museviliği yaymanın yasaklanması ilk darbedir, bunu diğerleri izler. 425 yılında, Yahudilerin özerkliklerinin keyfini sürdükleri patriklik ortadan kaldırılır. Pogromlar başladığında, Yahudiler İran bölgesine doğru çekilmeye başlarlar. İmparatorluğa giderek yabancılaşmaları, Roma'nın düşmanlarını yardıma çağırmalarına neden olduğu için imparatorluğu zayıflatır. Kızıldeniz üzerinden Asya'ya giden ticaret

yolları boyunca uzanan Yahudi Arap devletlerinin dindaşlarına destek olmaları Roma çıkarlarına zarar verir. İdeolojik katılığın bedeli ağırdır.

Theodosius'un dönemi Hristiyan tarihinde, imparatorun Milano piskoposu Aziz Ambrose'yle tartışması yüzünden ayrı bir önem taşır. 390 yılında, Thesaloniki'de (Selanik) çıkan bir ayaklanmadan sonra, Theodosius şehir sakinlerini acımasızca katleder. Çağdaşlarının hayret dolu bakışlarının altında, imparator kısa bir süre sonra Milano kilisesinde, işlediği günahlardan dolayı günah çıkartmaya çağılır. Ambrose onu mezhepten çıkarır. Hurafe, insanlık ve aydınlanma için verilecek uzun bir savaşın ipuçlarını gösteren ilk raundu Ambrose kazanmıştır. Başka önemli kişilerin mezhepten atılarak veya bununla tehdit edilerek yola getirildikleri görülmüştür ama ruhani kolun bu kadar ağır bir denemede bulunması ilk kez olmaktadır ve bunun Batı kilisesinde yaşanmasının ayrı bir önemi vardır. Ambrose, kendi makamının imparatorluk makamından daha yüksek olduğunu iddia etmektedir. Bu Batı Avrupa tarihinin en önemli meselelerinden birinin, zaman zaman ilerlemeci bir kanalı açacak olan ruhani ve laik çatışmanın, devlet ve kilise arasındaki mücadelesinin başlangıcıdır.

Bu tarihten itibaren Hristiyanlığın zaferle dolu yüzyılı hemen hemen sona erer. Büyük bir yayılma çağı geçirmiş, misyonerleri Etiyopya'ya kadar uzanmış, ilahiyatının en parlak çağı yaşanmış ve hepsinin ötesinde de kurumsallaşmıştır ancak bu çağın Hristiyanlığı bugün reddettiğimiz birçok şeyi de içermiştir. Bir pagan Aziz Ambrose'a, "Aynı yıldızlara bakıyoruz, gökyüzündeki cennetimiz de aynı cennet, bizi aynı evren çevreliyor, gerçeğe hangi yöntemle varıyor olduğumuzun ne önemi var?" diye yakarmıştır ama Symmachus'un yakarısı boşunadır. Doğu veya Batı olsun, Hristiyan kiliselerinin mizacı uzlaşmaz ve ateşlidir; eğer aralarında bir ayrım meydana gelmişse bunun nedeni Yunanlıların, ruhani ve laik iktidarı harmanlamış olan savunmacı bir Hristiyan imparatorluğunun sınırsız otoritesini kabul etmeleri, devlet dahil olmak üzere, Hristiyanlara günah ve paganizmin denizinden kurtularak kilise adlı Nuh'un gemisine sığınmış kazazedeler olduklarını öğreten Latin geleceğine duydukları kuşku. Papalar'a haksızlık etmemek veya onların endişelerini ve korkularını anlayabilmek için modern gözlemcinin geç klasik çağın bütününe kaplamış olan batıl ve gizemli inançların zorlayıcı gücünü aklından çıkarmaması gerekir. Hristiyanlık bunu bilmiş ve ifade etmiştir. Aralarından dünyevi bir yol izleyerek yürüdükleri canavarlar ve cinler, paganlar için olduğu kadar Hristiyanlar için de gerçektir ve 5. yüzyılda bir papa Gotlara çare bulmak için kâhinlere başvurmuştur.

Sapkınlığa ve hiziplere uygulanan sertliğin açıklaması kısmen budur. Aryancılık İznik'te bitmemiştir; Gotik kavimler arasında yayılmış ve Aryan Hristiyanlığı, İtal-

ya, Galya ve İspanya'nın büyük kısmında yaygınlık kazanmıştır. Katolik kilisesi, Aryancı Barbar krallıklarına karşı zulüm uygulamamış ancak yok saymayı seçmiştir. Her şey büyüklerin ve hükümdarların korumasına bağlı olduğu için de yok sayma tehlikeli olabilmektedir. Bir başka tehdit Afrika'daki Donatist cemaattir. Bu cemaat, sosyal bir içeriğe sahip olduğu için şehirlerle kırlar arasında şiddet dolu bir mücadeleye yol açmıştır. Yine Afrika'da eski Gnostisizm tehdidi, Batı'ya İran'dan gelen Maniheizm içinde yaşamaya başlamıştır. Bir başka sapkınlık olan Pelagianizm, Latinleşmiş Avrupa'da kendisini bekleyenlerle buluşmuş ve iyi bir yaşam amacını güdenler tarafından Hristiyanlığın gizemli ve ayin niteliğinde bir versiyonu olarak kabul görmüştür.

Bunlardan daha iyi bir yaradılışa sahip olmakla veya daha iyi eğitim görmüş olmakla ayırt eden ve bu mücadeleyi çözümleyerek bu gibi tehlikelerle mücadele etmiş bir avuç insandan biri de Aziz Augustin'dir. Afrika'dan –söylemek gerekirse, bugün kabaca Tunus'la Cezayir arasında kalan ve Afrika denilen yerden– gelmiş olması önemlidir. 354 yılında burada doğmuştur. Afrika Hristiyanlığı geride bir asırlık bir hayat bırakmıştır ama hâlâ azınlığa ait bir meseledir. Afrika Kilisesi, kurucusu büyük insan Tetrullianus'un zamanından beri özel bir mizaca sahip olmuştur. Kökleri, Doğu'nun Helenistik şehirlerinden çıkmaz ama toprağı, Berberi köylüleri arasında yayılmış olan Kartaca ve Numidya dinlerinin üzerine atılmıştır. Olimpos'un insanlaşmış tanrıları hiçbir zaman Afrika'yı yurt edinmemişlerdir. Uzak tanrıların yerel gelenekleri dağlarda ve yüksek yerlerde yerleşmiştir ve tanrılara vahşi ve esrik törenlerle tapılmıştır (Kartacalıların çocuk kurban ettikleri sanılmaktadır).

Afrika kilisesinin, böyle bir arka plandan beslenen uzlaşmaz ve şiddetli mizacı kendini Augustin'in kişiliğinde de gösterir. Aynı psikolojik uyaranlarla davranmış ve içine girmiş olan kötülük gerçeğiyle yüzleşmek gereğini duymuştur. Cevaplardan bir tanesi hemen el altındadır ve son derece popülerdir. Maniheizmin çıplak ikiciliği Afrika'da geniş bir çekim alanı yaratmıştır. Augustin de yaklaşık on yıldır Maniheizmdir. İnancının özelliği gereği kendi hatalarına büyük bir şiddetle saldırmıştır.

Yetişkin yaşa gelmeden ve Manheist olmadan önce, Augustin'in aldığı eğitim onu Batı Roma İmparatorluğu'nda kamu görevine yöneltmiştir. Bu eğitim ezici bir şekilde Latin ağırlıklı (Augustin büyük bir ihtimalle sadece bu dili konuşuyordu ve Yunanca kendisine zor geliyordu) ve seçici bir eğitimidir. Kazandırdığı becerilerin arasında retorik de vardır ve Augustin'e bu alanda ödüller kazandırdığı halde, fikişsel içerik açısından boşdur. Augustin okuyarak kendi kendini eğitir, ileriye doğru attığı ilk büyük adım Çiçero'nun eserlerini keşfidir. İkinci elden olsa bile muhtemelen klasik Atina geleneğiyle ilk temasıdır bu.

Augustin'in kariyeri Milano'ya gidişi (buraya retorik dersleri vermek için gitmiştir) ve burada bizzat Aziz Ambrose tarafından 387'de vaftiz edilmesiyle sonuçlanır. Bu sırada Ambrose imparatorluğun en önemli şehirlerinden birinde, imparatorluğa meydan okumaktadır. Augustin'in dinle laik iktidar arasındaki ilişkilere dair gözlemi, kendi görüşlerinin Yunan kilisesi mensuplarının devlet ve din otoritesini imparatorada birleştirerek düzeni sağlayan görüşlerinden çok farklı olduğunu teyit eder niteliktedir. Augustin daha sonra Afrika'ya döner, önce Hippo'da keşiş olarak yaşar ve daha sonra istemeye istemeye piskopos olur. Burada, 430'daki ölümüne kadar kalır, Katolikliğin Donatistlere karşı saflarını oluşturur ve neredeyse arada derede, geniş yazışmaların ve çok sayıda yazılı eserin sayesinde, Batı kilisesini belirleyen kişilerden biri haline gelir.

Augustin yaşadığı dönemde en çok Donatistlere ve Pelagiusçulara saldırmasıyla tanınmıştır. İlki gerçekten politik bir sorundur: Bu iki rakip kiliseden hangisi Roma Afrika'sına hâkim olacaktır? İkincisi daha geniş meseleler yaratır. Bunlar bizim ilahiyatçı olmayan zihinlerimize çok uzak görünüyor olmalı ama bu meseleler Avrupa'nın geleceğini önemli ölçüde değiştirmiştir. Temelde, Pelagiusçular Hristiyan ilahiyatının diliyle donanmış, dünyaya ve onun geleneğine aittirler. Bunun yarattığı tehlike –eğer tehlikeyse tabii– Hristiyanlığın içindeki farklılıkların kaybolması ve kilisenin, içinde taşıdığı zaaf lar ve avantajlarla birlikte klasik Akdeniz uygarlığının içindeki tek bir tarzın aracı haline gelmesidir. Augustin uzlaşmaz bir şekilde başka bir dünyanın ve başka bir ilahiyatın insanıdır. Onun için insanlığın kurtuluşunun mümkün olan tek yolu Tanrı'nın inayetiyle mümkündür ve hiçbir insan onun eserinin üzerine yorum yapamaz. İnsan ruhunun tarihinde Augustin, Tanrı'nın insanın kaderini önceden tayin etmesiyle özgür irade, Tanrı'nın inayetiyle çalışmak, inançla güdü arasındaki çatışmaları kendinden önce gelenlerin hepsinden çok daha fazla kavrayışla ele aldığı için özel bir yeri hak eder. Neredeyse içgüdüsel bir şekilde Latin Hristiyanlığını, kilisenin, Tanrı'nın inayetini ayinlerle ulaşabilen benzersiz, kaya gibi sağlam gücüne yerleştirmiştir.

Bu artık uzmanlar dışında herkes tarafından unutulmuştur. Aziz Augustin (artık böyle anılmaktadır) insanın bedenine güvenmemesi gerektiğinin en ateşli savunucularından biri olarak özellikle Hristiyanların cinsel tutumlarına ve dolayısıyla Batı kültürünün tamamına damgasını vurmuştur. Tuhaf yandaşlarıyla birlikte –örneğin Platon– püritanizmin kurucularından biridir ancak entelektüel mirası bu fikirlerinden çok daha zengindir. Yazılarında ortaçağ politik düşüncesinin temellerini atmış, bu fikirler Aristocu veya legalistik olmamış ve tarihe bakışının Batı'daki Hristiyan toplumu üzerindeki uzun süreli etkisi İsa'nın sözleri kadar önemli olmuştur.

Zamanımızda *Tanrı'nın Şehri* olarak bilinen kitap, çok daha uzak bir geleceğe etki etmiş olan Augustin'in yazılarını da içerir. Bunlar spesifik fikirler veya dokt-

rinler değil (ortaçağ politik düşünürleri üzerindeki kesin etkisini saptamak zor, belki de bunun nedeni söylediklerinin muğlaklığından kaynaklanıyor) bir tutumdur. Augustin bu kitapta tarihi ve bin yıldan fazla bir süredir Hristiyan düşüncesinden ayırt edilemez hale gelmiş yönetim biçimlerini ele alır. Kitabın alt başlığı *Paganlara Karşı*'dır. Bu altbaşlık amacını ortaya koyar: İmparatorluğun başına gelen bütün belaların Hristiyanlıktan kaynaklandığını söyleyen reaksiyonerlerin ve paganların iddialarını çürütmek. Roma'nın 410 yılında Gotlar tarafından yağmalanmasından esinlenir. Asıl amacı böylesine dehşet verici bir olayın bile bir Hristiyan tarafından anlaşılabileceğini, hatta sadece Hristiyan dini tarafından anlaşılabileceğini anlatmaktır ama bu kocaman kitap çok uzaklara savrulur, geçmişi de aşar ve bekaretin öneminden Miletus'lu Thales'e, Marius ve Sulla'nın zamanında yaşanan iç savaşlara, Tanrı'nın Davut'a verdiği sözlerin önemine kadar uzanır. Kitabı özetlemek mümkün değildir. Augustin, acı bir ifadeyle, "Bazıları için çok fazla, bazıları için de çok az," der son paragrafta. Kitap bütün bir uygarlığın ve onu yaratan faktörlerin bir Hristiyan tarafından yorumlanmasıdır. En önemli özelliği merkezine oturmuş olan yargıdır: Eğer Tanrı isterse nesnelerin bütün dünyevi dokusu vazgeçilir niteliktedir. Kültür ve kurumların –hatta muhteşem imparatorluğun bile– fazla bir değeri yoktur.

Bu Tanrı, Augustin'in eserinin merkezine koyduğu iki şehrin görüntüsünde gösterir iradesini. Şehirlerden bir tanesi dünyevidir; görüntüsü ne kadar görkemli olursa olsun veya ilahi planda ne kadar önemli roller oynamış olursa olsun, insanların aşağılık nitelikleri tarafından, hatalı ve günahkâr eller tarafından kurulmuştur. Bazen, bu günah dolu durum kaderi belirlemiş ve insanlık bu günah dolu şehirden kaçmak zorunda kalmıştır. Ama Babil de bu ilahi planın bir parçasıdır. Diğer şehir ise Tanrı'nın cennetinin şehridir. Bu şehri kuran cemaat Tanrı'nın kurtuluş vaadinin güvencesi altındadır ve insanlığın dünyevi şehirden kaçması için kilisenin önderliğinde ve onun verdiği esinle kurulmuştur. Kilise hem Tanrı'nın kurduğu şehri hem de ona ulaşmanın anlamını simgeler. Tarih, kilisenin ortaya çıkışıyla değişmiştir: O andan itibaren dünyada iyi ve kötü arasında var olan savaş açıkça ortaya çıkmış ve insanlığın kurtuluşu kilisenin savunulmasına bağlı olmuştur. Bu tür tartışmalar modern zamanlarda da epeyce duyulmuştur.

Bu iki şehir, Augustin'in argümanlarında tekrar ortaya çıkarlar. Bazen biri öbür dünyada cezalandırılmaya mahkûm edilmiş diğeri ise zaferle taçlandırılmış iki grup insandır. Bu düzeyde şehirler Adem'den bu yana Tanrı'nın yargısından geçmiş herkes gibi halihazırda var olan insan ırkı arasındaki farklılıklardır. Ancak Augustin bir grubu kilise mensupları, öteki grubu da mensup olmayan herkes olarak tarif etmez. Belki de Augustin'in görüşünün büyüklüğünün nedeni içinde taşıdığı muğlaklık, ileri sürdüğü nedenlerle vardığı sonuçlar arasında gidip gelen dokudur. Dev-

let *yalnızca* dünyevi ve günahkâr olarak nitelendirilmez; Devletin ilahi planda ve yönetimde bir rolü, ilahi gücün bağışladığı bir anlamı vardır. Bu konu daha sonra ortaya çıkacaktır. Devletten, kiliseyi şehevi düşmanlarından korumak ve gücünü inancın saflığını güçlendirmek için kullanarak kiliseye hizmet etmesi beklenecektir. Ancak cennetin hâkimi (bir başka uygarlığın ortaya koymuş olduğu gibi) kendini geri çekebilir ve böyle olduğu zaman, Roma'nın yağmalanması gibi bir olay günahların karşılığında olabileceklerin sadece bir işaretidir. Sonunda Tanrı'nın Şehri her şeyden üstün gelecektir.

Aziz Augustin, bu en büyük kitabında basit tanımlardan kaçır, belki de tanım yapmaktan her şekilde kaçır. Onun hakkında söylenecek çok şey kalmıştır ama buradaki yerimiz yeterli değildir. Kendisi örneğin, dikkatli ve vicdanlı bir piskopos, cemaatine karşı sevgi dolu bir papazdır; aynı zamanda imparatorluk hükümeti Donatistlere karşı güç kullanmaya ikna eden, şüpheli bir ayrılıkçıdır. Önceki yaşıntısının gerçekleri konusunda önemli ölçüde yanıltsa bile çok önemli bir ruhsal çalışma yapmış, romantik ve iç gözlemlere dayalı otobiyografi türünün ilk örneklerinden birini vermiştir. O bir kelime sanatçısı –Latince'nin, Yunanca'nın değil (kitabının Yunanca çevirisi için Aziz Jerome'dan yardım istemiştir)– ve ödüllü bir âlimdir. Sanatı ustalıktan çok tutkudan güç alır ve Latincesi de genellikle zayıftır fakat derinlemesine Roma'nın geçmişiyle doludur. Bu geleneğe, Hıristiyan inancının bulutlu, kararsız, gelecekte korkan gözleriyle bakan en büyük ustalardan biridir. İki kültürü, zamana yayılmış onca kişiden çok daha fazla bir araya getirmiş ve belki de bu nedenle bin beş yüz yıl sonra bile hâlâ hükmünü sürdürmektedir.

Geleceğin Unsurları

Batı Roma İmparatorluğu'nun yok oluşunun ardından, barbar kavimler daha sonra ortaya çıkacak olan devletlerin bulunduğu bölgeleri işgal etmemiş olsalar bile Cermenik kavimlerin istilalarının altında Avrupa'nın ilk modern devletlerinin kökenleri yatar. Barbar kavimler net bir şekilde dört ana gruba bölünmüştür. Kuzeyde Saksonlar, Angllar ve Jütler bulunur. Bu kavimler, Roma'nın Britanya eyaletine geçerek 4. yüzyıl civarında, eyaletteki Roma askerlerinin son imparatoru 407 yılında tahta çıkarmasından ve ordunun Galya'ya geçişiyle sakinleri tarafından boşaltılmasından epeyce önce eyalete yerleşmeye başlarlar. İngiltere bu tarihten sonra peş peşe gelen işgalci gruplarla, adanın Romalı-İngiliz sakinleri arasında bir çekişmeye sahne olur. Bu çekişme, İrlanda, Galler ve İskoçya'dan oluşan Kelt dünyasının eteklerinde ortaya çıkan yedi Anglosakson krallığının kurulduğu 7. yüzyıla kadar sürer.

Hâlâ cemaatler halinde yaşamakta olan ilk İngilizler 10. yüzyıl civarına, hatta belki de daha sonrasına kadar varlıklarını sürdürürler. Romalı-İngiliz uygarlığı imparatorluk içindeki emsallerine nazaran çok daha bütün olarak yok olmuştur. Hatta konuşulan dil bile ortadan kalkmıştır; yerini neredeyse tamamen Cermenik bir dil almıştır. Romalı-İngiliz direnişinin can çekişmesini, Kral Arthur ve Şövalyeleri efsanesinde iyi kötü görürüz, bunlar imparatorluk ordusuna özgü süvari savaşının son kalıntılarıdır ama hepsi budur. İmparatorluğun bu eyaletinin ve barbar krallıklarının idari ve kültürel izlerinden geriye hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır. İmparatorluktan geleceğin İngiltere'sine kalan miras neredeyse tamamen fiziksel-dir. Şehirlerde ve kırlardaki harabelerde zaman zaman Hristiyan haçlarında veya Hadrianus Duvarı gibi büyük yapılarda kendini hissettirmiş, yeni gelenlerin şaşırtmasına ve sonunda bunların devler veya süper insanlar tarafından yapıldığına inanmalarına neden olmuştur. Bu kalıntılardan bazıları, Bath'ta bulunan termal kaynakların üzerine yapılan banyolar gibi, neredeyse yüzlerce yıl gözden kaybolmuş ve sonunda 18. ve 19. yüzyıldaki eski eser meraklıları tarafından bulunmuşlardır. Yollar, zamana, havaya ve çapulculara dayandığı sürece kalmış ve asırlar

boyunca ticaret yolu olarak kullanılmıştır. Sonunda, Romalılarla birlikte buraya gelmiş, yerleşmiş ve İngiliz erkek çocuklarına ilk av heyecanının tadını yaşatmış olan dağ gelinciği gibi hayvanlar, ızgara etleri tatlandırmak için kullanılmış hardal gibi bitkiler, bin yıl sonra ulusal bir mitolojinin öznelere haline gelmişlerdir. Ancak Romalıların zihinlerde bıraktığı izi bulmak pek mümkün değildir. Romalı-İngiliz Hristiyanlık, her neydiyse yok olmuş ve bu inancı taşıyanlar zaman içinde sisli köşelere çekilerek Kelt kilisesinin keşişleri arasına karışmışlardır. İngiliz ulusuna dönüşecek olan bir başka Roma'dır, imparatorluk değil. Bundan önce Cermenik gelenek, bu bölgeyi eski imparatorluk bölgesinden başka hiçbir yerde görülmemiş bir şekilde etkileyerek ağır basacaktır.

Manş'ın öteki yakasındaysa her şey çok daha farklıdır. Birçok şey kurtulmuştur. Vandallar tarafından viraneye çevrildikten sonra Galya Akitanyalı Vizigotların gölgesinde yaşamaya devam etmiştir. Hunların püskürtülmesindeki payları Vizigotlara eskisinden çok daha büyük bir önem kazandırmıştır. Galya'nın kuzeydoğusundaki Cermen kabileleri ise bir başka gücün etkisiyle yerlerinden olacaklardır: Bunlar Franklardır. Franklar Vizigotların tersine Hristiyanlığı, Aryan din adamları tarafından etkilenmeden kabul etmişlerdir, bir bakıma bu özellikleri yüzünden gelecek onların olur. Franklar, Avrupa'nın biçimlenişine, diğer barbar kavimlerin hepsinden çok etki edeceklerdir.

İlk Frankların mezarları cemaat içindeki rütbelerine göre sıralanan hiyerarşik düzende örgütlenmiş savaşı bir toplumu ortaya çıkarmaktadır. Bu cemaat diğer barbarlara nazaran yerleşmeye çok daha isteklidir. 4. yüzyılda Scheldt ve Meuse arasında Belçika'yı kurarlar, burada Roma'nın *federatiler*inden birini oluştururlar. Bazıları Galya içlerine geçer. Tournai'ye yerleşen bir grup, daha sonra Merovenjler olarak bilinecek hanedanlığı kurar. Bu hanedanlığın III. kralı (böyle denilebilirse tabii) Klovis'tir. Klovis, halkını bir araya getirdikten sonra tarihte Francia olarak bilinecek ülkenin ilk büyük ismi olur.

Klovis, 481 yılında Batı Franklarının hükümdarı olur. Her ne kadar imparatorun tebaası olsa bile kısa bir süre sonra Galya'nın son Romalı valisine döner ve en batıya kadar uzanan topraklarla Loire Nehri'nin alt kısmını fetheder. Bu arada Doğu Frankları Alamannileri yenerler ve Klovis onların da kralı olarak seçildikten sonra Kuzey Fransa'da ve Ren Nehri'nin aşağı kısmında Frank egemenliği kurulmuş olur. Burası Frank Devleti'nin tam ortasıdır ve zaman içinde Kuzey Avrupa'daki Roma egemenliğinin de vârisi olacaktır. Klovis, Cermenik kavimlerden biri olan ve Rhône Vadisi, modern İsviçre'nin kuzeydoğusu ve Besançon arasındaki topraklar arasında yerleşmiş Burgonyalılardan bir prensesle evlenir. Prenses, halkı Aryanusçu olmasına rağmen bir Katoliktir ve bu evlilikten (geleneğe göre 496 yılında) kısa bir süre sonra Klovis, Konstantin'inkini hatırlatır bir şekilde, savaş alanında Kato-

likliği kabul eder. Bu durum ona barbar toprakları içinde imparatorluktan geriye kalmış en önemli güç olan Roma kilisesinin desteğini kazandırır. Klovis bu destekle Galya'daki diğer Cermenik kavimlere karşı dini bir savaş başlatır. Katoliklik artık Romalı-Galya halkı için de bir dostluk nedenidir. Mezhep değiştirmenin politik olduğuna kuşku yoktur ama aynı zamanda da çok büyük bir önem taşımaktadır. Galya'da yeni bir Roma iktidarı kurulmuştur.

Burgonyalılar, Klovis'in ilk kurbanları olurlar ama onun ölümünden sonrasına kadar tam olarak boyunduruk altına girmezler. Merovenj prensliği altında yaşarlar ama bağımsız bir devlet yapısını korurlar. Sırada Vizigotlar vardır; Pirenelelerin kuzeyinde sadece güneydoğu bölgesindeki toprakları ellerinde tutarlar (sonra Languedoc, Roussillon ve Provence gelecektir). Klovis artık Galya'nın tamamında Roma'nın ardılı olmuştur; imparator tarafından tanınarak kendisine konsolos ünvanı verilmiştir.

Klovis, Frankların başkentini Paris'e taşır ve burada yaptırdığı bir kilisenin içine gömülür. Bir barbar olarak gömülmeyen ilk Frank kralıdır ancak Paris'in, sürekliliği olan bir başkent olarak tarihinin başlangıcı bu değildir. Cermenik bir krallık, daha sonraki zamanlarda ne bir devlet olarak görülür ne de bir Romalı tarafından hatırlanır. Bu kısmen toprakların, kısmen de akraba grupların sağladığı bir mirastır. Klovis'in mirası oğulları arasında bölüştürülür. Frank Krallığı 558 yılına kadar bir daha birleşmeyecektir. Birkaç yıl sonra ise yine bölünür. Yavaş yavaş, üç parça halinde yerleşir. Bunlardan bir tanesi, başkenti Metz olan Austrasia'dır ve ağırlık merkezi Ren'in doğusudur. Neustria bu devletin batıdaki emsalidir ve başkenti Soissons'dur, hükümdarı aynı olmakla birlikte ayrı bir Burgonya Krallığı vardır. Bunların hükümdarları, bölgelerin birbirleriyle kesiştiği noktalarda çıkan sınır anlaşmazlıkları yüzünden devamlı kavga ederler.

Böyle bir yapıdan, artık barbar savaş çetelerinden oluşmayan, varlığı tanınan bir devletin halkı olan, Latince konuşan ve toprak sahiplerinden oluşan bir soylu sınıfın boy vermeye başladığı bir Frank ulusu ortaya çıkmaya başlamıştır. Kayda değer bir şekilde tarihte barbarların oynadığı role ilişkin ilk Hristiyan yorumunu da beraberinde getirmiştir. Kendisi de Romalı-Galya aristokrasisinden gelen Tours Piskoposu Gregory *Frankların Tarihi* (The History of Franks) adlı eserini yazar. Diğer barbar halkları da benzer eserler ortaya koyacaklar (en muhteşemi belki de İngilterede Saygıdeğer Bede tarafından yazılmış olandır) ve Hristiyanlığın içinde hâlâ güçlü olan paganizm geleneğiyle uygar mirası uzlaştırmaya çalışacaklardır. Gregory, kahramanı olan Klovis öldükten sonra Frankların halini anlatır. Bu karamsar anlatıda Frank hükümdarlarının, krallıklarını çok kötü yönettikleri ve krallıklarının mahvolduğu anlatılır.

Merovenjler diğer barbarları Galya'dan atarlar ve en büyük kralları olan Teodorik Ostrogotların elinden Alplerin kuzeyindeki topraklarını alır. Teodorik'in, diğer Cermenleri söküp attığı İtalya'da hüküm sürme hakkı 497 yılında imparator tarafından tanınmıştır. Teodorik Roma'nın otoritesini tanıdığını yüksek sesle söylemiş, bir imparatoru vaftiz babası olarak seçmiş ve on sekiz yaşına kadar da Konstantinopolis'te yetiştirilmiştir. Ravenna'daki başkentinden, Konstantinopolis'te oturan imparatora, "Bizim krallığımız, sizinkinin taklidi, dünyadaki yegâne imparatorluğun kopyasıdır," diye yazmıştır. Bastırdığı sikkelerde "Yenilmez Roma" (*Roma invicta*) ibaresi bulunur ve Roma'ya gittiğinde, sirkte eski tarz oyunlar tertip ettirmiştir. Ayrıca teknik olarak da Roma vatandaşı olabilmiş yegâne Ostrogottur. Kişisel otoritesi senato tarafından kabul edilmiş ancak halkı sadece imparatorluğun paralı askeri olabilmiştir. Bütün devlet görevlerine Romalıları atamıştır. Bunlardan bir tanesi hem danışmanı hem de hocası olan filozof Boethius'tur. Boethius, mirası klasik dünyadan ortaçağ Avrupa'sına geçmiş olan en önemli ve tek düşünürdür.

Teodorik, anlaşıldığı kadarıyla adil bir hükümdar olmuş, diğer barbar haklarla iyi ilişkiler kurmuş (Klovis'in kız kardeşiyle evlenmiştir) ve onlar arasında bir tür önceliğin keyfini sürmüştür. Halkının Aryanusçu inancını paylaşmamıştır, Ostrogotlar arasındaki dini ayrımlar uzun vadede aleyhlerine olmuştur. Frankların tersine hükümdarlarının oluşturduğu örneğe rağmen Ostrogotlar geçmişte Romalılarla ittifak yapmamışlar ve Teodorik'in ölümünden sonra, Doğu İmparatorluğu'nun generalleri tarafından İtalya'dan ve tarihten çıkarılmışlardır. Geride, kısa bir süre sonra başka bir barbar kavim olan Lombardlar tarafından istila edilecek harabeye dönmüş bir İtalya bırakmışlardır.

Batı'da Klovis Vizigotları, Vandallardan söküp aldıkları İspanya'ya kıstırmıştır. Diğer Cermenik kavimler çoktan buraya yerleşmişlerdir. İspanya toprakları son derece sorunlu topraklardır. Bütün işgalcilerin ve yönetimlerin karşılaştığı gibi İspanya'daki Vizigot Krallığı, Galya'dan göç etmiş ve var olan topluma Franklardan daha az karışmış olan kurucularının romantizmine fazla direnememiştir. Yüz bin kişiden daha az olan Vizigotlar liderlerinin çevresinde kümelenerek Eski Kastilya'daki kırsal alana yayılmış ve burada güneyde kendini bir yarım yüzyıl daha toparlamayı başarmış olan imparatorluk yönetimiyle sürekli çatışmışlardır. Sonunda Vizigot kralları Katolikliği kabul etmişler ve İspanyol piskoposlarının otoritesine girmişlerdir. 587 yılında İspanya'nın Katolik monarşisinin uzun geleceği başlamıştır.

Bunlara ek olarak bir şey söylemek zor ve genelleme yapmak tehlikelidir. Sadece süreç bile tek başına bir şeyleri açıklamaya yeter; Vizigotlar, Toulouse Krallığı'nın yaratılışı ve İspanya'daki hanedanlığın kuruluşu arasında geçen üç yüzyıl boyunca

bir evrim geçirmişlerdir. Bu kadar uzun bir zamanda çok şey değişmiştir. Her ne kadar ekonomik yaşam ve teknolojiye daha da kötüye gitmenin dışında yeni bir şey olmadıysa da bütün barbar krallıkları, zihinsel ve kurumsal biçimler yavaş olmakla birlikte radikal değişimler geçirmektedir. Kısa bir süre sonra artık onlar için sadece barbar diye düşünmek pek doğru olmayacaktır (belki sadece Lombardlar hariç). Cermenik kabile halkı genellikle yabancı yerleşimlerde yalıtılmış yaşamlarını sürdürmek için özel bir çevrede uzun bir zaman diliminde yerleşmiş rutinlere bağlı oldukları için fethettikleri yerleri anlamak zorunda kalmış bir azınlıktır. Yaptıkları akınlar çok yakından bakıldığında dalgaların yükselişi gibidir ancak dalga geçtikten sonra akıncılar geride minik, yalıtılmış insan havuzcukları bırakmış, bazen yer yer Romalı efendilerle yer değiştirmiş ama genellikle Romalıların yanı başında veya onlara karışarak yaşamışlardır. Romalılarla barbarlar arasında evlilik, 6. yüzyıla kadar yasal kabul edilmemiştir ama fazla bir kontrol de yoktur. Galya'da Franklar, Roma'nın Latincesini almışlar ve içine Frankça sözcükler eklemişlerdir. 7. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa toplumu, altüst oluşlara sahne olmuş 5. yüzyıla kıyasla çok daha farklı bir atmosfere sahiptir.

Bununla birlikte, barbar geçmiş izlerini bırakmıştır. Hemen hemen bütün barbar krallıklarında yaşayanlar uzun ve dönüşü olmayan Cermenik âdetlerle şekillendirilmiştir. Bu durum kamu düzenini sağlamak için karakteristik bir Cermenik araç olan kan davasını yansıtan bir hiyerarşinin varlığıyla teyit edilir. Erkeklerin, kadınların, sığırların ve her türden mülkiyetin en açık şekliyle bir fiyatı vardır. Yapılan yanlışlar, eğer en başta alışılagelmiş şekilde karşılanamadıysa, bütün bir aileyi veya klanı ilgilendirir. Krallar giderek daha çok yazarlar ve böylece göreneklerin ne olduğu biraz daha “yayınlanmış” olurlar. Okuryazarlık çok az görülür ve Babil'in levhaları veya Yunan şehir devletlerinde bulunan beyaz tahtalar türünden araçlar mevcut değildir. Bir kâtip tarafından parşömen üzerine kaydedilen görenekler sayesinde daha sonraki tanımlamalar yapılabilmiştir. Bununla birlikte, Cermenik dünyanın içinde, Avrupalı halkları bir gün okyanusların ötesine taşıyacak olan hukukun kökenleri yatmaktadır. Bunun yolunu açan ilk kurum, kralın ya da kolektif iktidarın kabulünün kayıt altına alınmasıdır. Bütün Cermenik krallıklar yavaş yavaş kendi yasalarını yazmaya ve kanun halinde toplamaya başlarlar.

Kamusal hareketlerin ilk biçimleri ne dini ne de doğaüstüdür. Bunlar genellikle yargısaldır ve örneğin, Toulouse'daki Vizigot Krallığı'nın Romalı hukuk uzmanlarının becerilerini kullanmış olmalarında şaşılacak bir şey yoktur. Ancak barbar aristokrasisi sadece Roma geleneklerine ve biçimlerine saygı göstermekle kalmaz. Teodorik kendisini imparatorun yasal temsilcisi olarak görmüştür; sorun rolünü tanımlamasında yatmaz, aşırı Romalılaşma nedeniyle provoke olabilecek olan yandaşlarının rahatsız olmasını önlemek ihtiyacı içindedir. İmparatorlukla birlikte

tanımlanma, kiliseyle de birlikte tanımlanma anlamına geldiği için belki aynı düşünceler, din değiştirmeden önce Klovis için de geçerli olmuştur. Bu kahramanların altındaki düzeyde yer alan gerek Frank gerekse Vizigot soylular, bilindiği kadarıyla birbirleriyle Latince yazışarak ve hafif edebiyatın koruyuculuğunu yaparak kendilerini Roma'nın mirasçısı olarak göstermekten memnuniyet duymuşlardır. Romalılarla aralarında bir çıkar bağı da vardır. Vizigot savaşçılar zaman zaman Romalı-Galya toprak sahiplerinin başına en az işgalciler kadar bela olan isyancı köylülere bastırmak için bu kişilerin hizmetine girmişlerdir. Fakat, o ana kadar Aryanizm yerini koruduğu için barbarların kendilerini *romanitas*'la özdeşleştirmesinin bir sınırı vardır. Kilise, her şeyden önce Konstantinopolis'in batısındaki imparatorluk-tan kalma en önemli yadigârdır.

Doğu imparatorları bu değişimlere karşı ilgisiz değillerdir ama kendi egemenlik bölgelerindeki sorunlar ellerini kollarını bağlamış ve 5. yüzyılda onlara da kendi barbar generalleri hükmetmiştir. Ravenna'daki kukla imparatorların son yıllarını endişeyle izlemişler ancak bu imparatorların sonuncusunu tahttan indiren Odoaker'i tanımışlardır. Doğu ve Batı'dan oluşan tek bir imparatorluğun tahtı üzerinde resmen hak iddia etmeye devam etmişler ama aristokrat unvanını verdikleri Teodorik tahta çıkmaya hazır oluncaya kadar Odoaker'in bağımsızlığını pek sorgulamamışlardır. Bu arada, İran savaşları ve Slavların Balkanlardan yapmaya başladığı baskılarla uğraşmak zorunda kalmışlardır. İmparator Jüstinyen'in 527'de tahta çıkışına kadar imparatorluk yönetiminin restorasyonu için gerçekten fazla bir şey yapılmış gibi görünmemektedir.

Geriye bakıldığında, Jüstinyen başarısız olarak görünür. Fakat, herkesin bir imparatorun davranması gerektiğine inandığı şekilde davranmıştır; güçlü bir imparatorun bir gün çıkıp yapacağına inanılan ne varsa onu yapmıştır. Latincenin ana dili olmasıyla övünmüş, imparatorluğun bütün yaygın dış ilişkilerine rağmen yine de artık merkezi Konstantinopolis olan eski imparatorluğu birleştirmek ve yeniden kurmak üzerine yüksek sesle düşünmüştür. Biz sonunda neler olduğunu bilmenin verdiği sıkıntıyı çekiyoruz ama Jüstinyen uzun bir süre hüküm sürmüştür ve çağdaşları geçici başarısından fazlasıyla etkilenmişlerdir. Kendisini gerçek bir restorasyonun müjdecisi olarak görmüşlerdir. Ayrıca kimse imparatorluğun olmadığı bir dünyayı tahayyül edememektedir. Batı'nın barbar kralları Konstantinopolis'e memnuniyetle bakmakta ve ondan gelen unvanları kabul etmekte, imparatorluk morunu¹ kendileri kapmaya çalışmamaktadırlar. Jüstinyen otokratik bir iktidar peşindedir ve çağdaşları bu amacı hem kavranabilir hem de gerçekçi bulmaktadır. Rolünün kavramlaştırılmasında belli bir ihtişam vardır. Bir insan olarak son derece sevimsiz oluşu çok üzücüdür.

1 Mor veya erguvan rengi Roma imparatorlarının rengidir. (Çev.)

Jüstinyen, hemen hemen hep savaştadır. Genellikle bu savaşlardan muzaffer çıkar. Çok yüksek maliyetli İran seferlerine rağmen (ve İran kralına yapılan ödemelere rağmen) imparatorluk çok fazla toprak kaybetmediği için bir bakıma başarılı sayılabilir. Fakat çok ağır bir stratejik engel söz konusudur; Jüstinyen'in İran'la yaptığı birinci barışın amacı olan Batı'nın toparlanması politikası uyarınca kaynaklarının bağımsızlaşması tarafından hep unutulmuştur. Bununla birlikte en büyük generali Belisarius, Vandal Afrika'yı yerle bir etmiş ve bu ülkeyi imparatorluğa yeniden kazandırmıştır (bu bölgeyi bir düzene sokmak on yıl sürmüş olsa bile). Daha sonra İtalya'yı işgal etmeye giderek 554 yılında biten mücadele sonucunda Ostrogotları Roma'dan çıkarır. İtalya'nın tamamı ülke imparatorluğun orduları tarafından, barbarların bile hiçbir zaman yapmadıkları ölçüde harabeye çevrilmiş olsa da bir kez daha imparatorluğun yönetimine girmiştir. Her ne kadar gerisi kötü gelse de bunlar büyük başarılardır. İmparatorluk ordularının Vizigotlar arasındaki rekabeti kullandığı Güney İspanya'da başarılar devam eder ve Kurtuba'da yeniden bir imparatorluk yönetimi kurulur. İmparatorluk gemileri bütün Batı Akdeniz boyunca üstünlük kurmuştur ve Jüstinyen'in ölümünden sonraki bir asır boyunca Bizans gemileri hiçbir şekilde rahatsız edilmeden hareket etmişlerdir, ancak her şey bitmemiştir.

Yüzyılın sonunda, İtalya'nın büyük bir kısmı bir kez daha kaybedilmiştir, bu kez bir başka Cermenik kavim olan Lombardlar gelmişlerdir ve yarımadada imparatorluk yönetimi bu kavim tarafından son kez yıkılmıştır. Batı Avrupa'da da yoğun rüşvet diplomasisi ve misyoner ideolojisine rağmen Jüstinyen, barbarlarla başa çıkmayı başaramamıştır. Belki de sürekli bir başarı zaten mümkün değildir. Söz konusu göçebe kavimlerin arkasındaki baskı çok büyüktür ve ayrıca, önlerinde uzanmakta olan büyük ödülü görmektedirler; saray tarihçilerinden biri, "Barbarlar bir kez Roma'nın zenginliğinin tadını aldıktan sonra ona varan yolları asla unutmadılar," diye yazmıştır. Jüstinyen'in ölümüyle son derece maliyetli tahkimatlara rağmen daha sonraki Bulgarların ataları Trakya'ya yerleşmişlerdir ve bölgeye sıkışmış olan barbar kavimleri Batı ve Doğu Roma'yı birbirinden ayırmıştır.

Jüstinyen'in fetihleri ne kadar büyük olursa olsun ardılları tarafından İran'ın yarattığı sürekli tehdit, Balkanlarda Slav baskısının büyümesi ve 7. yüzyılda yeni bir rakibin, İslamiyetin ortaya çıkmasıyla sürdürülemez hale gelmiştir. İmparatorluğun önünde çok feci bir dönem uzanmaktadır. Fakat Jüstinyen'in mirası kurduğu diplomatik gelenek tarafından işlerliğini sürdürecektir, sınırın ötesindeki barbar halkları arasında kurulmuş olan nüfuz ağıyla bunlar birbirlerine düşürülecek, bir prence bir unvan veya armağan verilirken diğerinin çocuğuna vaftiz babalığı yapılacaktır. Eğer Kafkaslardaki yandaş prenslikler Jüstinyen tarafından Hristiyanlaştırılmamış ve Kırımlı Gotlarla ittifak yapmamış olsaydı (bu ittifak yedi yüzyıl sürecektir) Batı

Roma İmparatorluğu'nun yaşaması hemen hemen imkânsızdır. Bu bakımdan da hükümlerliliğin temeli gelecekteki Bizans dünyasının krokisi üzerine kurulmuştur.

Jüstinyen, imparatorluğun içinde de silinmez bir iz bırakmıştır. Tahta çıktığı sırada monarşi, arkalarına halk desteği almış rakip partiler tarafından engellenmektedir ancak bu durum 532 yılında, bu fraksiyonları yok etmeyi mümkün kılan büyük bir ayaklanmaya yol açmıştır. Şehrin büyük bir kısmı yansa da bu ayaklanma Jüstinyen'in otokrasisine karşı iç tehditlerin sonunu getirir. Otokrasi kendini bundan sonra çok daha tutarlı ve çıplak olarak gösterir.

Otokrasinin maddi anıtları çok gösterişlidir; en büyüğü ise bizzat Azize Sophia (Ayasofya) bazilikasıdır. Ancak imparatorluğun her yerinde inşa edilen kamu binaları, kiliseler ve hamamlar, kurulan yeni şehirler iktidarın damgasını taşır ve Doğu İmparatorluğu'nun rakipsiz servetini ifade eder. En zengin ve en uygar bölgeler Asya ve Mısır'dadır. İskenderiye, Antakya, Beyrut en büyük şehirleridir. Hükümdarlığın maddi olmayan kurumsal anıtı ise Jüstinyen'in Roma Hukukunu düzenlenmiş olmasıdır. Dört ciltlik ve bin yıllık Roma Hukuku bir araya getirilerek asırları aşacak kadar derin bir etki yaratacak ve modern devlet düşüncesini biçimlendirmeye yardım edecek bir şekle sokulmuştur. Jüstinyen'in idari ve organizasyonel reform konusundaki çabaları ise çok daha az başarılı olmuştur. Daha 3. yüzyıl öncesinden beri tehlikeli olduğu bilinen hastalıklara teşhis koymak zor değildir. İmparatorluğun harcamaları ve sorumlulukları göz önünde bulundurulduğunda bunları kalıcı bir şekilde tedavi etmek kolay olmamıştır. Makamların satışı örneğin büyük bir kötülük olarak teşhis edilmiş ve Jüstinyen tarafından kaldırılmıştır ama tekrar hortladığında hoşgörölme zorunda kalınmıştır.

İmparatorluğun sorunlarına karşı ortaya çıkan ana kurumsal çözüm, vatan-daşlarının saflaşmasıdır. Bu kısmen Jüstinyen'in devraldığı ekonominin geleneksel olarak kendini düzenleme şeklinin içinde mevcuttur. Tıpkı toprağa bağlı köylüler gibi zanaatkârlar babadan oğula geçen tüzel yapılar veya esnaf birlikleri (loncalar) oluşturmuşlardır, hatta bürokrasi bile babadan oğula geçme eğilimini taşımaktadır. Bunun ortaya çıkardığı katılık, imparatorluğa özgü sorunları çözmeyi kolaylaştırmaktan uzaktır.

Çok büyük bir başka talihsizlik de 6. yüzyılın başından itibaren doğuyu etkileyen bir dizi doğal afettir. Bu afetler Jüstinyen'in neden geride, bulduğundan daha iyi durumda bir imparatorluk bırakamamış olduğunu gayet iyi açıklarlar. Deprem, kıtlık veba şehirleri, hatta halkının sokaklarında hayaletler gördüğü başkenti bile kırmış geçirmiştir. Antik dünya her şeye inanılan bir dünyadır ancak imparatorun kafasını çıkarıp sonra yeniden takabildiğine veya istediği zaman gözden kaybolabildiğine dair hikâyeler, böylesine bir baskı altında yaşayan Doğu İmparatorluğu'nun, zihinsel dünyasının klasik uygarlığın limanından çoktan demir almaya başladığının

göstergesidir. Jüstinyen dini görüşleri ve politikalarıyla bu ayrılığı iyice kolaylaştırmıştır ve bunun bir başka çelişkili sonucu da niyetlerinin çok ötesine geçmesi olmuştur. Sekiz yüz yıl yaşamış olan Atina Akademisi'ni kapatmıştır. O, kâfirlerin hükümdarı değil Hristiyan bir imparator olmak istemektedir ve başkentteki bütün pagan heykelleri yıktırmıştır. Daha da kötüsü, Yahudilerin yurttaşlık statüsünü düşürmüş ve kendi dinlerinde ibadetlerini kısıtlamıştır. Bunun üzerine olaylar iyice çığırından çıkmıştır. Pogromlar uzun süre devam etmiş ve sinagoglar yıkılmıştır; Yahudi takvimini değiştirip Yahudilerin ibadet düzenlerine de karışacak olan Jüstinyen, barbar hükümdarların Yahudilere zulmetmesini teşvik etmiştir. Batı Avrupa şehirlerinin hepsinden önce Konstantinopolis'te bir getto kurulmuştur.

Jüstinyen, imparatorluk otoritesinin kilisenin iç işlerine uzanmaya hakkı olduğundan son derece emindir çünkü (İngiltere'deki I. James gibi) teolojik tartışmalardan gerçekten zevk almaktadır. Bazen gayet talihsiz sonuçlara varmıştır; böyle bir davranış 451 yılında toplanan Kalkhedon¹ Konsili'nin Tanrı babayla Tanrı oğul arasında kesin bir ilişki olduğuna dair tanımlarını reddeden sapkın Nasturilerle Monofizitlerin imparatorluğa sadakatlarının yenilenmesi açısından hiçbir fayda sağlamayacaktır. Bu tür sapmaların ilahiyatı sapmaların simgesel ilkelerinin giderek artan bir şekilde önemli linguistik ve kültürel gruplar tarafından tarif edilmekte oluşundan daha az önem taşımaktadır. İmparatorluk kendi Ulster'ini yaratmaktadır. Ateşli sapkınlar, Mısır ve Suriye'de ayrılıkçı duyguları yoğunlaştırırlar. Daha önce Kıpti Kilisesi, 5. yüzyılın sonuna doğru ortodoksiyle ihtilafa düşüp yolunu ayırmış ve Suriyeli Monofizitler bir "Jakobit" kilise kurarak Kıptileri izlemiştir. Her ikisi de bu ülkelerde bulunan sayısız hararetili papaz tarafından teşvik edilmiş ve yaşatılmıştır. Bu mezheplerin ve cemaatlerin bazıları da imparatorluk dışında bazı bağlantılara sahiplerdir böylece dış politika da işe karışmıştır. Nasturiler, İran'a sığınmışlar ve sapkın olmamalarına rağmen Yahudiler, sınırların ötesinde özellikle etkili olmuşlardır; Irak'taki Yahudiler imparatorluğa yapılan İran saldırılarını desteklemişler ve Kızıldeniz'de kurulmuş olan Yahudi Arap Devletleri, imparatorluk sınırları içindeki Yahudilere karşı düşmanca ölçülere varan davranışlar söz konusu olduğunda, Hindistan'a uzanan ticaret yolları kanalıyla olaylara dahil olmuşlardır.

Jüstinyen'in Batı ve Doğu kiliselerini birleştirme yolundaki çabaları, bütün çöküşüne rağmen engellenmiştir. Her iki kilise arasındaki potansiyel ayrılık, biçimlendikleri kültürel matrisler nedeniyle her zaman var olmuştur. Batı kilisesi hiçbir zaman, Doğu İmparatorluğu'nun politik kuramının özünü oluşturan laik ve dini otoritenin aynı çatı altında toplanmasını kabul etmemiştir. İmparatorluk tıpkı diğerleri gibi gelip geçicidir (İncil de böyle söylemektedir) ve cehennemin kapılarının

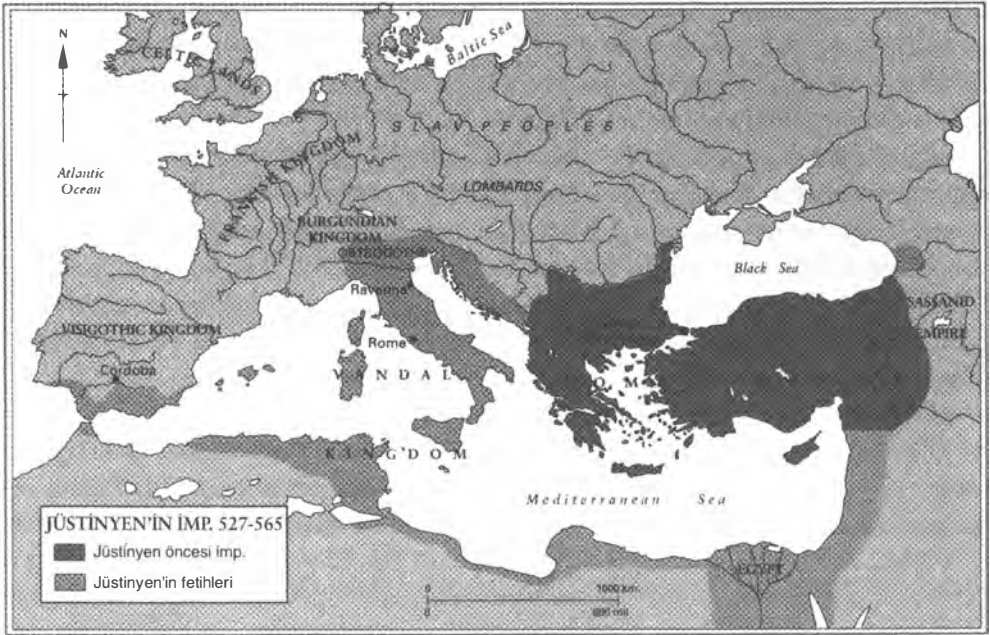
1 Kalkhedon: Bugünkü Kadıköy. (Çev.)

da üstün gelecek olan sadece kilisedir. Artık bu tür doktrinel ayrılıklar çok daha önemli olmaya başlamıştır ve ayrılık daha çok Batı'daki çöküş nedeniyle olacaktır. Bir Romalı papa, Jüstinyen'i ziyarete gelmiş ve imparator Roma'dan "rahipliğin kaynağı" olarak söz etmiştir ancak sonunda iki Hristiyan inancı önce kendi yollarına gidecek ve daha sonra da şiddetli bir kavgaya tutuşacaklardır. Jüstinyen'in, imparatorun her konuda, hatta doktrin konusunda da üstün olduğu görüşü her iki tarafın doktrinel uzlaşmazlığına kurban gidecektir.

Bunlar (ve yaptığı başka birçok şey de) Jüstinyen'in gerçek kazanımlarının kendisinin sandığı kadar çok olmadığını, imparatorluğun ancak çok farklı bir şekilde yeniden bir araya getirilmesinin geçici bir başarı olduğunu, yeni bir uygarlığın, Bizans uygarlığının gelişimine dair bir yola çıkıldığını gösterir. Jüstinyen'den sonra hâlâ farkına varılmamış olsa bile Bizans, klasik dünyanın uzağında ancak açık bir şekilde klasik dünyayla bağlantılı ama ondan bağımsız bir şekilde gelişmektedir. Bunun ortaya çıkışı, artık çok yoğun bir şekilde kilise içindeki yeni eğilimlere bağlı olduğu görülen çağdaş gelişmelerle kolaylaştırılacaktır.

Tarihte daha sonra da sık görüldüğü gibi kilise ve liderleri yaşanan felaketin içindeki fırsatları fark etmezler veya iyi karşılamazlar. Kendilerini çökmekte olan bir şeyle tanımlarlar ve bu anlaşılır bir şeydir. İmparatorluğun çöküşü onların gözünde uygarlığın da çöküşüdür; Batı'daki kilise iyice yoksullaşmış şehirlerdeki kentsel otorite dışında, *romanitastan* geriye kalan yegâne kurumdur. Kilisenin piskoposları idari deneyimlere sahip kişilerdir, en azından tıpkı diğer yerel önde gelenler gibi yeni sorunlarla boğuşmak için gerekli entelektüel donanımına sahiplerdir. Yarı-pagan bir nüfus bu insanlara batıl itikatlardan kaynaklanan bir huşuyla bakar ve onlara neredeyse sihirli güçler yükler. Birçok yerde imparatorluk orduları çekildikten ve imparatorluk yönetimi çöktükten sonra okuma yazma bilmeyen bir yönetici sınıfı içinde okuma yazma bilen ve klasik mirasın taşıyıcısı olan sadece onlardır. Bu kişiler sosyal olarak genellikle bölgelerin önde gelen ailelerinden devşirilmişlerdir yani bazıları büyük aristokratlardır ve taşıdıkları ruhani rolü destekleyen maddi kaynaklara sahiplerdir. Doğal olarak yeni görevler de onlara verilir.

Bu kadar değildir tabii ki. Klasik dünyanın sonu, Batı kilisesinden yükselen ve çökmekte olan bir uygarlıkla doğmakta olan bir uygarlığın arasındaki tehlikeli akıntılarda yaşamsal önem taşıyan iki kurumun doğmakta olduğunu da görür. Bunlardan birincisi manastırlardır, bu fenomen ilk kez Doğu'da ortaya çıkmıştır. 285 civarında, bir Kıpti olan Aziz Anthony, bir Mısır çölünde inzivaya çekilmiştir. Bu örneği düşünen, dua eden ve dünyevi olan her şeyle oruç ve daha sert disiplinlerle mücadele eden diğerleri izlemiştir. Bunların bazıları bir araya gelerek cemaatler oluşturmuşlardır. Bu yeni ruhanilik biçimi, bir sonraki yüzyılda Doğu Akdeniz ve Suriye'de topluluklar oluşturarak kendini kurumsallaştırmıştır. Bu fikir

Fransa'nın Akdeniz sahiline sıçramıştır. 5. yüzyılın çökmekte olan Galya'sında, rahatsız edilmeden ve çileci bir disiplinle dua ederek ibadete ve Tanrı'ya hizmet etmeye dayanan manastır ideali, akıl ve karakter sahibi birçok erkek ve kadını kendine çekmiştir. Bu ideal sayesinde kişisel kurtuluşu garanti etmişlerdir. Bu cemaatler değişmekte olan dünyada kendilerine bir sığınak arayan soylulara çekici gelmiştir. Roma'nın devlete hizmet idealinden kaçan, toplumdan çekilerek sorumluluklarına sırt çeviren vatandaşları olarak sert bir şekilde eleştirilmişlerdir de. Kilise erkânı da kendi cemaatlerindeki en ateşli kişilerin bu şekilde geri çekiliyor olmalarını her zaman iyi karşılamamıştır, fakat çağın birçok büyük din adamı keşiştir ve bu kurum gelişir. Toprak sahipleri yeni cemaatler kurarlar veya kendi topraklarında kurulmuş olanlara bağışlar yaparlar. Bazı skandallar olmuş, hiç kuşkusuz hamiler ve güçlü insanlarla boğuşurken bazı ödünler verilmiştir.

Hakkında başarıları ve mucizevi işleri dışında çok az şey bildiğimiz bir İtalyan keşiş, manastırların halinden fena halde rahatsız olur. Bu keşiş, kilise tarihinin en etkili kişisi olan Aziz Benedict'tir. 529 yılında Monte Cassino'da bir manastır kurmuş, bu manastırı kılı kırk yararak oluşturduğu yeni kurallarla yönetmiştir. Bu kurallar, Batı hristiyanlığına ve dolayısıyla Batı uygarlığına büyük ufuklar açmıştır. Otoritenin başrahibe ait olduğu manastırdaki keşişin dikkatini cemaate yönlendirmiştir. Cemaatin amacı sadece bireylerin ruhlarının kurtuluşuna yataklık etmek

değil, bir bütün olarak ibadet etmek ve yaşamaktır. Bir keşiş düzenli bir ibadet, dua ve emekle çerçevesi çizilmiş olan görevlere katkıda bulunmak zorundadır. Geleneksel manastırcılığın bireyselliğinden yeni bir insanlık aracı ortaya çıkar; manastırlar kilise cephaneliğinin ana silahı olacaktır.

Aziz Benedict, ideallerini çok fazla yükseğe yerleştirmez, bu onun başarısının sırlarından biridir. Manastır kuralları, Tanrı'sını seven her sıradan insanın yerine getirebileceği türdendir ve keşişler ruhsal ve bedensel olarak kendilerini sakatlamak zorunda değildirler. İnsanların ihtiyaçlarını tahmin etmekle ilgili başarısı, manastırların yaygınlaşmasındaki hızıyla kendisi gösterir. Benedict'in manastırları çok kısa bir süre içinde, Batı'da her yerde ortaya çıkarlar. Pagan İngiltere ve Almanya'da misyonerliğin ve Hristiyanlığa geçişin ana kaynaklarını oluştururlar. Batı'da sadece Kelt kilisesi, eski çileci keşişlik modeline sıkı sıkı tutunur.

Kilisenin bir başka büyük desteği de papalıktır. Aziz Peter'in piskoposluğunun saygınlığı ve havarinin kemiklerinin efsanevi koruyuculuğu Roma'ya, Hristiyanlığın piskoposlukları arasında daima özel bir yer sağlamıştır. Roma kilisesi, havarilerin biri tarafından kurulmuş olmak bakımından Batı'da tektir ancak bundan biraz daha fazlasına ihtiyacı vardır. Batı kilisesi hâlâ alt bir koldur ve Asya kiliselerinin çoğu havarilerle daha yakın bir bağ içindedir. Papalığın, ortaçağ dünyası tarafından kabul edilen o haşmetine erişmesi için biraz daha fazlası gerekmektedir.

Başlangıç olarak elde şehrin kendisi bulunmaktadır. Roma asırlar boyunca dünyanın başkenti olarak görülmüştür ve dünyanın büyük bir kısmı için de bu bir gerçekliktir. Roma'nın piskoposları, senato ve İmparatorun iş arkadaşlarıdır üstelik imparatorluk sarayının şehirden ayrılışı, kilisenin haşmetini daha da görünür kılmıştır. Doğu İmparatorluğu'ndan gelen ve Romalıların en az barbarlar kadar hoşlanmadıkları yabancı devlet memurları İtalyan sadakatinin odağının papalığa dönmesini sağlamıştır. Papalık aynı zamanda da zengin bir piskoposluktur, elindeki mülklerle, iktidara eşit bir konumdadır. Genel idari becerisiyle imparatorluk idaresinin dışında her tür idareden daha üstün konumdadır. Bu ayrım sorunlu dönemlerde, barbarlar nedeniyle imparatorluğun becerileri yok olduğunda varlığını daha net hissettirmiştir. Roma piskoposluğu, her şeye dair en iyi kayıtlara sahiptir; papalık savunucuları 5. yüzyılda bile bu durumu kullanmaktadırlar. Karakteristik olarak muhafazakâr olan papalık tutumu yani yeni değişiklikler yapılmaması ancak eski pozisyonların savunulması argümanı daha o zamanlar vardır ve samimiyetle savunulur; papalar kendilerini yeni ideolojik ve hukuki alanların fatihleri olarak değil, kilisenin kazanmış olduğu küçük mevzii umutsuzca korumaya çalışan kişiler olarak görürler.

Papalığın büyük bir tarihsel güç, olarak ortaya çıkışının temeli budur. 5. yüzyılda Büyük Leo, Roma Piskoposluğunun yeni gücü açıkça görüldüğü sırada birinci papa olur. Bir imparator, papalığın kararlarının kanun gücünde olduğunu açıklar

ve Leo, papaların Aziz Peter adına konuştukları doktrinini bütün gücüyle savunur. Artık imparatorlar tarafından taşınan *pontifex maximus* unvanını taşımaktadır. Attila'yla arabulucu olarak görüşmeye gidişinin, Hunları İtalya'ya saldırmaktan vazgeçirdiğine inanılır. O döneme kadar Roma'nın üstünlük iddialarına karşı direnmiş olan Batı piskoposları, barbarlar tarafından altüst edilmiş dünyada durumu çok daha gönüllü kabul ederler. Yine de hâlâ Roma, Jüstinyen'in dini her şeyden önce imparatorun görevi olarak gördüğü imparatorluk kilisesinin bir parçasıdır.

Geleceğin ortaçağının papalığını en fazla ortaya koyan papa, aynı zamanda da bir zamanlar keşiş olan ilk papadır. 590'la 604 yılları arasında hüküm süren Büyük Gregory böylece ilk kilisenin iki büyük kurumsal yeniliğini bir araya getirmiş olur. Büyük içgörü sahibi bir devlet adamıdır. İmparatorluğa sadık, imparatora saygılı bir Romalı aristokrattır ama bununla birlikte papalığı sırasında barbar Avrupa tarafından bütünüyle kabul edilmiş olan ilk papadır. Pontifliği, sonunda klasik dünyadan tam bir kopuştur. Hedefi pagan İngiltere olan misyonerliği görevi olarak görür ve 596 yılında Canterburyli Augustin'i buraya yollar. Aryan sapkınlığıyla mücadele eder ve Vizigotların Katolikliği kabul edişini büyük bir memnuniyetle izler. Cermenik krallar ve bunların adına hareket ettiklerini iddia ettikleri imparator en büyük kaygısıdır ama aynı zamanda da Lombardların en sert muhaliflerinden biridir, onlara karşı yardım toplamak için hem imparatora hem de daha önemlisi Franklara yanaşır fakat Papa Lombardlar sayesinde gerekli bir politik güç haline gelir. Papa'nın Ravenna'daki imparatorluk temsilcisiyle ilişkisini kestikleri gibi Roma'nın kapılarına dayandıklarında onlarla pazarlık etmek zorunda kalır. Batı'da kamu yönetimini devralmış diğer piskoposlar gibi o da şehrinin doyurmak ve yönetmek zorundadır. İtalyanlar yavaş yavaş Papa'yı Aziz Peter'in olduğu kadar Roma'nın da ardılı olarak görmeye başlarlar.

Gregory'de hem klasik Roma mirası ve Hristiyanlık bir araya toplanmıştır; her ne kadar bunu kendisi pek göremese bile yepyeni bir şeyi temsil etmektedir. Hristiyanlık klasik mirasın bir parçası olarak ortaya çıkmıştır fakat artık ondan epeyce uzaklaşmış ve ayrılmıştır. Daha da önemlisi Gregory Yunanca bilmemektedir, bunu ne istemiş ne de gerek duymuştur. Kilisenin barbarlarla ilişkilerinde de bir dönüşümün işaretleri görülmeye başlanmıştır. Gregory'le bu hikâyenin bir odağı da Akdeniz Havzası değil, Avrupa olmuştur. Yakın geleceği kapsamamakla birlikte geleceğin tohumları çoktan atılmıştır; gelecek birkaç yüzyıl daha Avrupa'nın varlığı dünyadaki insanların büyük bir çoğunluğunun konusu dışında kalacaktır. Ancak Avrupa artık ortaya çıkmaktadır, kıtanın batısıyla sınırlı olsa bile sonunda varacağı noktadan akla hayale gelmeyecek kadar farklıdır.

Geçmişten tayin edici bir şekilde farklıdır. Roma eyaletlerinin düzenli, okur-yazar ve telaşsız hayatının yerini parçalanmış ve zaman zaman bölgenin eski sakinleriyle kaynaşmış zaman zaman kaynaşmamış bir savaşçı aristokraziyle kabile

üyelerinden oluşan bir toplum almıştır. Bu kabilelerin kral denilen şefleri sadece kendi yandaşlarının şefleri olmanın ötesine geçmişler, Roma'dan geriye kalanlarla bir arada geçirilen iki yüzyıldan sonra, sadece barbar olmaktan çıkmışlardır. 550 yılında ilk kez bir barbar kralı –bir Got– üzerinde imparatorluk mühürü olan kendi parasını basmıştır. Daha yüksek bir kültürün kalıntılarının hayal güçlerinin üzerinde bıraktığı etkiyle Roma düşüncesinin bizatihi kendisinin yarattığı faydayla ve kilisenin bilinçli ya da bilinçsiz çalışmalarıyla bu insanlar her şey bir yana, uygarlık yoluna çıkmışlar ve sanatlarıyla bunu kanıtlamışlardır.

Formel kültür açısından, yanlarında antikiteyle kıyaslanabilecek hiçbir şey getirmemişlerdir. Uygar akla barbarların hiçbir katkısı yoktur fakat kültürel trafik formel düzeyin altında hep aynı yönde akmamıştır. Hristiyanlık veya en azından kilise boyutu hâlâ küçümsenmemesi gereken esnek bir formdur. Hristiyanlık her yerde uygun kanallardan akmış ve bu kanallar pagan, Cermen, Romalı ve Kelt katmanlar tarafından belirlenmiştir. Klovis gibi kralların Hristiyanlığı kabulü, bu halkların Hristiyanlığı formel olarak benimsedikleri anlamına gelmemektedir, birçokları mezarlarının da gösterdiği gibi kuşaklar boyunca pagan olarak kalmışlardır ancak dini dönüşüm içinde, engeller kadar fırsatlar da taşımıştır. Kilise halk büyüünden yararlanmış veya herhangi bir kutsal mekânın yanına, kırların ya da ormanların asırlık inançlarına saygılı bir aziz eklenmiştir. Mucizeler, hacıların mabetlerinde azizlerin hayatlarıyla ilgili durup dinlenmeden anlatılanlar ve okunanlar bu çağın ikna edici argümanlarıdır. İnsanlar Keltlerin inançlarının büyümlü araçlarına veya Woden'in gücünün göstergelerine alışkındırlar. Böylece bu insanların çoğu için insanlık tarihinin büyük bölümünde de olduğu gibi din, bir ahlaki rehberlik veya ruhsal iç görünün koşulu değil, görünmeyen güçlerin yatıştırılmasının aracı olmuştur. Hristiyanlık, kendisiyle pagan geçmiş arasındaki muğlak çizgiyi ancak kan dökerek çekebilecek ve pagan uygulamaları ve bunların kalıntıları Hristiyanlaştırılacaktır.

Bunların ortaya çıktığı süreç genellikle bir çöküş olarak görülür ve bunun için de tabii ki makul argümanlar söz konusudur. Maddi anlamda barbar Avrupa, Antoninusların dönemine göre çok daha yoksul bir yerdir; barbar atalarımız da Avrupa'nın her yerine yayılmış olan Roma anıtlarına, bugün turistlerin yaptığı gibi nefeslerini tutarak bakıyorlardı herhalde. Fakat bu kargaşanın içinden yepyeni ve Roma'dan ölçülemeyecek kadar daha yaratıcı bir şey yükselmektedir. Çağdaşlarının olan biteni kıyametten başka bir terimle açıklamaları mümkün değildi belki de ama Gregory'nin kaygılarının ifade ettiği üzere bu kıyametin biraz ötesini de görebilenler vardı.

Farklılaşan Gelenekler Çağı

Jüstinien döneminde yaşayan “Romalılar” kendilerinin diğer insanlardan daha farklı olduğunu biliyor ve bununla gurur duyuyorlardı. Onlar ya da en azından bazıları, daha iyisinin olmadığı belirli bir uygarlığa aitlerdi ama bu duygu sadece onlara özgü değildi. Aynı şey dünyanın başka yerlerinde başka insanlar için de bir gerçeklikti; örneğin Çin’de. İsa’nın doğumundan çok daha önce, uygarlık Avustralasya hariç her kıtada tarihöncesi çağlardaki insan davranışlarının farklılaşmasını hızlandırmış ve derinleştirmişti. İnsanlığın kültürel çeşitliliği en eski tarihsel çağlardan bu yana, en sık dokunmuş ağlardan bile kaçmış ve Akdeniz dünyası tamiri imkânsız bir şekilde çatladığında –MS 500 kabaca bir işaret koymaya yeter– dünya birbirine zıt kültürlerle dolmuştu.

Dünya yüzeyinin büyük bir kısmı hâlâ uygarlıktan yoksundur ama her biri güçlü, farklı, genellikle bilinçli ve büyük bağımsız geleneklerden oluşan görece az bir bölge uygarlaşmıştır. Bunların arasındaki farklılıklar bin yıl kadar daha da derinleşecektir, 1500 civarına kadar insanlık o güne dek görüldüğünden çok daha fazla farklılaşacaktır. Hâlâ tek bir egemen kültürel gelenek mevcut değildir.

Bunun sonuçlarından biri Çin, Hint, Batı Avrupa ve İslam uygarlıklarının birbirinden yeterli derecede bağımsız yaşamış olmasının dünyanın üzerinde bıraktığı silinmez izlerdir. Bu uygarlıklar bir arada var olmuşlardır. Açıklamanın bir kısmı çelişkilidir, bu uygarlıkların hepsi bir bakıma birbirine benzer. Kabaca konuşacak olursak hepsi tarıma bağlıdır, ana kaynaklarını ise rüzgâr enerjisinden, akan sudan, hayvan veya insan gücünden alırlar. Hiçbiri diğerlerini dönüştürecek kadar ezici bir güce sahip olmamıştır. Geleneklerin ağırlığı her yerde çok fazladır; insanlık o tarihten beri farklı olmakla birlikte hiç sorgulanmamış, bugün bize katlanılmaz görünen rutinlerin etkisinde yaşamıştır. Elbette ki kültürel gelişimdeki çeşitlilik, değişik teknolojilerin üretilmesine de yol açmıştır. Avrupalıların Roma ölçeğinde mühendislik ürünleri vermesi için çok uzun bir zaman geçmesi gerekecek ancak bu arada Çinliler çoktan hareketli harfleri basmayı ve barutu kullanmayı öğrenmiş olacaktırlar. Bununla birlikte, bu tür avantajların veya dezavantajların etkisi sadece marjinaldir, bunun nedeni büyük ölçüde, tercih edilen birkaç bölge haricinde gelenekler arasındaki geçişlerin çok zor olmasıdır. Bir uygarlığın yalıtılmışlığı

hiçbir zaman kesin değildir; her zaman fiziksel ve zihinsel alışverişler söz konusu olmuştur. Bunlar arasındaki bariyerler geçilmez duvarlardan çok, geçirgen zarları akla getirir yine de bu zamanların insanların büyük bir çoğunluğu geleneksel modellere bağlı bir şekilde yaşamışlar, birkaç yüz km ötede başka yöntemleri izleyenlerden habersiz olmuşlardır.

Kültürel ayrışmanın bu büyük çağı çok uzun bir zamana yayılır. Bazı gelenekler açısından, hikâyeyi özetlemek için MÖ 3. yüzyıla kadar gitmemiz gerekiyor, bu gelenekleri birbirinden ayıran savunma noktalarındaki gedikler ancak 1500'den sonra onarılamaz hale gelmiştir. Bundan önce uygarlıkların birçoğu geniş bir şekilde kendi ritimleriyle hareket etmiş, sadece zaman zaman dışarıdan kaynaklanan önemli bir rahatsızlık yaşamışlardır. İspanya'dan Endonezya'ya, Nijer Nehri'nden Çin'e kadar bütün insanların huzurunu kaçıran olaylardan bir tanesi, Yakındoğu'da en eski uygarlıkların bulunduğu kuşakta ortaya çıkmıştır ve bu farklılaşmış dünyayı incelemeye buradan başlamak mantıklıdır.

İslam ve Yakındoğu'nun Yeniden Biçimlenişi

Göreceli kısa duraklamalarla, İran'da üslenmiş büyük imparatorluklar, Batı'yı 500 yılından önce binlerce yıl boyunca saldırı altında bırakmışlardır. Savaşlar bazen uygarlığı daha yakına taşımış ve Yakındoğu'da, birbirinden uzak olmakla birlikte aynı zamanda ayrılmaz olan iki gelenek birbirlerinin tarihini etkilemişlerdir. İskender ve ardılları yoluyla Akamenidler, kökleri Antik Mezopotamya'da bulunan ilahi krallığın tarzını ve fikirlerini Roma'ya taşımışlardır. Bu tarz ve fikirler Roma'dan Sasanilerle savaşan Hristiyan Bizans İmparatorluğu'na geçmiştir. İran ve Roma birbirinin ilgisin çekmiş ve sonunda da birbirlerinin yok olmasına yardım etmişlerdir; kaynaklarını ve dikkatlerini başka bir yere çevirmeleri gerektiğinde verdikleri savaş kararının ne kadar vahim olduğu ortaya çıkmıştır.

İlk Sasani imparatorunun, yani Ardeşir veya Artaxerxes'in, Pers geleneğini yaşatmak konusundaki etkisi çok güçlüdür. Partlar'ın ve Yüce Kral'ın anılarını bile-rek yaşatmış ve ardılları da bu geleneği heykellerinde ve yazıtlarda sürdürmüşlerdir. Ardeşir bir zamanlar Darius'un egemenlik kurduğu bütün topraklarda hak iddia etmiş ve bizzat kendisi savaşa giderek Merv'le Hiva vahalarını almış ve Pencap'ı işgal etmiştir. Ermenistan'ın kesin olarak fethedilmesi için bir yüz elli yıl daha gerekmiş ve sonunda burası da İran egemenliğine girmiştir. Bu antik İran İmparatorluğu'nun son kez inşasıdır ve imparatorluk 6. yüzyılda Yemen'e kadar uzanmıştır.

Coğrafi ve iklimsel çeşitlilik bu kadar yaygın bir bölgenin entegrasyonu açısından birçok zorluk getirmiştir ama Sasaniler uzun bir süre boyunca yönetimle ilgili sorunların üstesinden gelebilmişlerdir. Yönetimi, Asur'a kadar uzanan bir bürokratik gelenek üzerine kurmuş ve ilahi otoritenin kralları olduklarını iddia etmişlerdir. Sasani Devleti'nin politik tarihi, merkezi oluşturan güçler arasındaki gerilimle, büyük ailelerin çıkarlarından ibarettir. Bu modelin sonucu, kendi talepleriyle yönetimi üstlenmiş veya başarısız olmuş, değişen hükümdar süreçleridir. Bunun sınıandığı iki alan vardır. Bir tanesi, devlet içindeki önemli makamlara kendi adamlarını atayabilme ve onların üstünden soyluların taleplerine direnebilme yeteneğidir. Bir diğeri ise tahtın devamlılığı için sıkı kontrol kurabilmektir. Bazı İran kralları tahttan indi-

rilmişler ve her ne kadar krallık, yetkinin bir önceki kralın gösterdiği vârise geçme üzerine kurulmuşsa da bu durum devletin önde gelen memurlarının, askerlerinin ve ruhban sınıfının kraliyet ailesinden bir adayı seçtikleri bir yarı seçim sistemine yol açmıştır.

Kraliyet iktidarı için yarışan ve genellikle satraplıklarda hüküm süren koda-manlar, Part Arsasit soyundan geldiklerini iddia eden ailelerin en üst rütbelilerinden oluşur. Bunlar büyük tımar sahipleridir ancak tehlikeli ağırlıkları başka iki güç tarafından dengelenmektedir. Bunlardan bir tanesi paralı askerlerin oluşturduğu ordudur, bu ordunun subaylarının çoğu daha az soylu olanların daha soylu olanlara ayakbaşı parası ödediği ailelerin mensuplarıdır. Bu ordunun en seçkin birlikleri, yani ağır silahlı süvariler, doğrudan krala bağlıdır. Diğer önemli güç ise ruhban sınıfıdır.

Sasani İran'ı politik bir birlik olduğu kadar dini bir birliktir de. Zerdüştlük, bu dinin *Magi* adı verilen rahiplerine önemli ayrıcalıklar sağlayan Ardeşir tarafından yeniden kurulmuştur. Bu da zamanı gelince kullanılan bir siyasi güçtür. Rahipler krallığın ilahi gücünü teyit etmişler ve onlar da İran maliyesinin temelini oluşturan vergi toplama görevini üstlenmişlerdir. Öğrettikleri doktrinler Zerdüş'te atfedilen katı tek tanrıcılıktan önemli ölçüde farklılaşmış, daha çok vekilliğini dünyadaki kralın yaptığı, Ahura Mazda adlı bir yaratıcıya odaklanmıştır. Sasanilerin devlet dinini yüceltmeleri kendi otoritelerini kurmalarıyla yakından ilişkilidir.

İran Devleti'nin ideolojik temeli Roma İmparatorluğu Hristiyan olduktan sonra daha da büyük bir önem kazanır. Dini farklılıklar daha fazla sorun teşkil etmeye başlar, dini soğukluk giderek politikleşir. Roma'yla yapılan savaşlar Hristiyanlığı hainlik durumuna düşürmüştür. Her ne kadar İran'da yaşayan Hristiyanlara baştan hoşgörüyle bakılmışsa da daha sonra Hristiyanlara zulüm mantıklı görünmeye başlar ve 5. yüzyılda da devam eder. İşkence edilenler sadece Hristiyanlar değildir. 276 yılında Mani adında bir İranlı din hocası, derisi diri diri yüzülmek suretiyle öldürülür. Batı tarafından adının Latince hali olan Manichaeus olarak tanınacak ve öğretileri ileride bir Hristiyan sapkınlığına dönüşecektir. Maniheizm, Yahudi-Hristiyan inançlarıyla İran mistisizmini bir araya getirmiş ve bütün kozmozu, bir-biri üzerinde egemenlik kurmak isteyen karanlık ve aydınlık güçlerin mücadelesinin yer aldığı büyük bir drama olarak görmüştür. Bu gerçeği kavrayan herkesin, dünyevi zevklerden elini eteğini çekmesi, böylece mükemmelliğe ve kurtuluşun kozmik dramasının uyumuna vararak mücadeleye katılması gerekmektedir. Maniheizm, iyiyi ve kötüyü, doğayı ve Tanrı'yı keskin bir şekilde farklılaştırmıştır; bu ateşli düalizm, bu doktrini Aziz Paul'un düşüncelerine yakın bulan bazı Hristiyanları kendine çekmiştir. Aziz Augustin gençliğinde Maniheisttir ve ortaçağ Avrupa'sında görülen sapkın mezheplerde de Maniheizmin izlerine rastlanmıştır. Bu uzlaşmaz

ikilik, anlaşılan belli bir zihin kalıbını daima güçlü bir şekilde kendine çekmiştir. Ne olursa olsun hem Zerdüşt hem de Hristiyan monarşileri tarafından zulüm görmek gibi bir farklılık, Maniheizmin çok uzaklara kadar yayılmasını sağlamıştır. Maniheizm, Orta Asya'da, hatta 13. yüzyılda oldukça yaygın bir şekilde Çin'de görülmüştür.

İran'daki Ortodoks Hristiyanlara gelince; her ne kadar 5. yüzyıldaki barış sayesinde belli bir hoşgörünün tadını çıkartmış olsalar da, Roma'yla devam eden savaşlar sırasında her an bir sadakatsizlik yapacakları tehlikesi bu hoşgörüyü ortadan kaldırmıştır. Yüzyılın sonunda bir İran kralı, bir hoşgörü fermanı yayınlamış olsa bile bu yalnızca Ermenileri yatıştırmak amacını taşımıştır. Ferman sorunu çözmemiş, Hristiyanlar kısa bir süre sonra kendilerini din değiştirmeye zorlayan Zerdüştler tarafından huzursuz edilmişlerdir. İran krallarının daha sonra Hristiyanlara hoşgörü gösterileceğine dair taahhütleri, bu taahhütleri yerine getirdiklerini veya bu hoşgörünün takipçisi olduklarını göstermez. Belki de politik arka plan nedeniyle bu mümkün değildir: Bu meselenin istisnası ise Sasaniler tarafından hoşgörülen Nasturiler'dir ama bunun nedeni de Nasturilerin Roma tarafından zulüm görüyor olmalarıdır. Politik olarak güvenilir bulunmuşlardır. Din ve Sasani iktidarıyla uygarlığı 6. yüzyılda I. Chosroes¹ döneminde zirveye ulaşmıştır; ama bu durum, uygarlıkları birbiriyle yarışma boyutlarına ulaşan imparatorlukların birbirlerine iyice rakip olmalarına yol açmıştır, bu yüzyılda yeniden başlayan savaşların ilginç bir yanı yoktur. Bu savaşlar her ne kadar, bin yıl önce Perslerle Yunanlılar arasında başlayan Doğu-Batı savaşının son raundu olsalar bile gayet sıkıcı bir gel-git haline dönüşmüşlerdir. Bu mücadele son noktasına 7. yüzyılda gelmiş ve antikitenin son dünya savaşı olmuştur. Yarattığı yıkım Yakındoğu'daki Helenistik kentsel uygarlığa öldürücü darbeler vurmuştur.

Bundan sonra İran'ı, II. Chosroes, yani son büyük Sasani yönetmiştir. Bizans'ın en iyi imparatorlarından birinin isyancılar tarafından öldürülmesiyle eline büyük bir fırsat geçmiştir (İtalya çoktan gitmiştir ve Slavlarla Avarlar Balkanlar'a akmaktadır). Chosroes öldürülmüş olan Maurice'e şükran borçludur çünkü Pers tahtını onun sayesinde kurtarabilmiştir. Bu suçu bahane etmiş ve Maurice'in intikamını alacağını söylemiştir. Orduları Doğu Akdeniz'e akmış, Suriye şehirlerini yerle bir etmiştir. 615 yılında İran orduları Kudüs'ü yağmalarlar ve bu şehre ait en önemli hazine olan Gerçek Haç'ı alırlar. Yahudiler, okurun gözünden kaçmayacağı gibi İranlıları büyük bir sevinçle karşılamışlardır, terazinin kefesi onlardan yana ağır basmış ve bu durumu Hristiyanlara karşı katliamlar düzenleme fırsatı olarak görmüşlerdir. Ertesi yıl İran orduları Mısır'ı işgal ederler. Bir yıl sonra öncü kolları Konstantinopolis'ten bir mil kadar uzakta durur. Hatta denize açılırlar, Kıbrıs'a

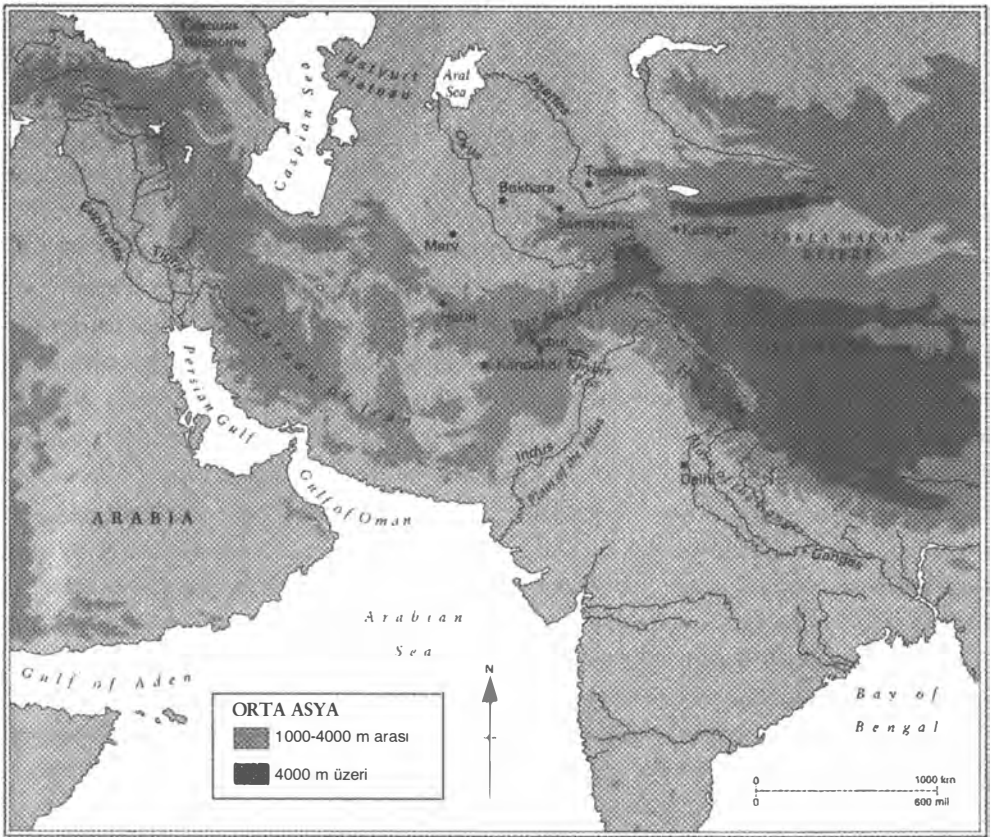
1 I. Chosroes: I. Hüsrev, Farsça da Anuşiven (Yay. hzl.)

akın düzenlerler ve Rodos'u imparatorluktan koparırlar. Darius'un imparatorluğu, Romalılar, Akdeniz'in öteki ucunda, İspanya'daki son mülklerini de kaybettiği sırada hemen hemen yeniden kurulmuş görünmektedir.

Bu Roma'nın İran'la girdiği upuzun savaşın en kara anıdır ancak bir kurtarıcı çıkacaktır. 610 yılında, Kartaca'nın imparatorluk naibi Heraklius, Maurice'in ardılına isyan eder ve tiranı öldürerek kanlı rejimine son verir. Buna karşılık patriğin elinden imparatorluk tacını giyer. Asya'da yaşanan felaketleri bir anda sonlandıramaz ama Herakles, en büyük asker imparatorlardan biri olduğunu kanıtlayacaktır. 626 yılında Pers ordusu yandaşı olan Avarların desteğini alamadığı için şehre saldıramayınca, Konstantinopolis donanmanın gücüyle kurtarılır. Ertesi yıl, Herakles, Yakındoğu stratejisinin eskiden beri tartışmalı merkezi olan Asurya ve Mezopotamya'ya girer. Pers ordusu isyan eder, Chosroes öldürülür ve ardılıyla barış yapılır. Sasani iktidarının görkemli günlerinin sonu gelmiştir. Gerçek haçın –ya da öyle sanılanın– kalıntıları Kudüs'e geri götürülür. İran'la Roma arasındaki uzun düellonun sonuna gelmiştir ve dünya tarihinin odak noktası bir başka mücadeleye kaymıştır. Sasaniler düşmanları çok olduğu için bu mücadeleye de girmek zorunda kalacaklardır.

Sasaniler sonunda ortadan kalkmışlardır çünkü çok fazla düşmanları vardır. 610 yılı kötü bir belirtiyse başlar; ilk kez bir Arap ordusu, İran ordusunu yenmiştir ama İran kralları, asırlar boyunca kuzey sınırlarındaki düşmanlarıyla, güneydekilerden çok daha fazla meşgul olmuşlardır. Bu anlatıya çoktan damgalarını vurmuş olan Orta Asya'daki göçerlerle uğraşmak zorundadırlar. Bu göçerlerin tarihlerine ne bir bütün olarak ne de ayrıntı olarak pek fazla vâkıf değiliz. Bununla birlikte dikkati çeken bir unsur gayet açıktır; yaklaşık on beş yüzyıldır Orta Asya her ne kadar sancılı ve karmaşık da olsa, dünya tarihinin en önemli uyarlarından birinin kaynağıdır, yarattığı sonuçlar Batı'daki Cermen istilasından, Doğu Asya'daki Çin yönetiminin yeniden hayat bulmasına kadar uzanır.

En iyi başlangıç noktası coğrafyadır. Bu göçerlerin geldiği yer olan “Orta Asya” çok iyi bir isim değildir. Terim gayet belirsizdir. “Denize kıyısı olmayan Asya” okyanusa olan uzaklığıyla farklılaşan bu önemli bölge için daha uygun bir isim olabilir. Öncelikle bu uzaklık kendine özgü ve kuru bir iklimle yol açmıştır; ikinci olarak da modern zamanlara gelinceye kadar dış politika baskısından hemen hemen bütünüyle ayrılmışlığı gösterir ama Budizm, Hristiyanlık ve Müslümanlık bu bölgenin dışarıdan gelecek kültürel etkilere kapalı olmadığını ortaya koyar. Bu bölgeyi tasavvur etmenin yollarından biri, insani ve topografik bir kombinasyon yaratmaktır. Burası göçerler için Asya'nın uygun bir bölgesidir ve doğudan batı'ya doğru 6000 km'lik devasa bir koridor olarak uzanır. Kuzey sınırları Sibirya'nın sık ormanlarıdır, güneyde ise sınırları çöller, büyük dağ sıraları ve Tibet'le İran platola

rı oluşturur. Bölgenin büyük bir kısmı bozkırdır, bozkırın bitiminde, ise çöl uzanır. Bu çöl içinde bazı önemli vahaları barındırır ve bu vahalar bölgenin ekonomisinin kendine özgü bir parçasıdır. Vahalarda oturan halkın yaşam tarzı hem yanlış yorumlara hem de göçebe hayat tarzına özenmeye yol açmıştır. Vahalar Yunanlılar tarafından Oxes ve Jaxartes¹ adı verilen nehirlerin bulunduğu bölgededir. Burada zenginlikleri ve becerileriyle ünlenmiş şehirler kurulmuş (Buhara, Semerkant, Merv) ve Batı'yı Çin'e bağlayan ticaret yolları bu şehirlerden geçmiştir.

Kimse, Orta Asya halklarının en eski köklerini bilmiyor. Tarihe dahil oldukları andan itibaren kendilerine özgü görünüyorlar ancak bunun nedeni kültürlerinden çok genetik özellikleridir. MÖ 1. binyılda son derece zor, göç halinde bir yaşamın ustaları oldukları, sürüleri için gerekli otlakları izleyerek hareket ettikleri ve böyle bir yaşam için gereken becerilerde ustalaştıkları biliniyor. Modern zamanlara kadar okuryazar olmadıkları, hatta daha yüksek dinleri kabul ettikleri dönemlere

1 Amuderya ve Siriderya Nehirleri. (Çev.)

kadar cinlerle büyülerin dünyasında yaşadıkları hemen hemen bütünüyle doğrudur. Bu insanlar binicilikte ve at üstündeki okçuların silahı olan bileşik yay kullanmakta ustalaşmışlardır, bileşik yay tek bir parça tahta yerine soyulmuş dallardan veya boynuzdan yapıldığı için çok daha güçlü bir silahtır. Sonraları dokumacılıkta, oymacılıkta ve süslemecilikte ustalaşmışlar ancak elbette ki bina yapmamışlar, çadırlarda yaşamışlardır.

Bu halklar arasında söz edilmeye değer olanlardan ilki, tam olarak kim oldukları bilinmiyor olsa da İskitlerdir. Hatta bazıları bu terimin birkaç kavimi kapsayan bir ortak isim olduğunu ileri sürmektedir. Arkeologlar, “İskitler”in izlerine Asya ve Rusya’da, hatta Avrupa içlerinde ve Macaristan’da rastlamışlardır. Anlaşıldığı kadarıyla, Yakındoğu’daki olaylara dahil oldukları uzun bir tarihleri vardır. Bazılarının, MÖ 8. yüzyılda Asur sınırlarına kadar geldikleri söylenmektedir. Daha sonra Yunanlıların çok merak ettikleri bu halkla ilgili birçok şey anlatan Herodot’un ilgisini çekmişlerdir. Muhtemelen tek bir halk değil, birbirleriyle akraba kabilelerden oluşan bir bütündürler. Bazıları Güney Rusya’ya yerleşmiş ve çiftçilik yaparak, Karadeniz kıyısındaki Yunanlılarla, İskit mezarlarında bulunan güzel altın objeler karşılığında tohum takası yapacak kadar uzun bir süre kalmışlardır. Ancak Yunanlıları en çok, bütün Asyalı göçerlerin özelliği olan at üstünde giderken ok ve yay kullanarak savaşmaları ve daha üstün bir güçle karşılaştıklarında geri çekilebilme yetenekleriyle etkilemişlerdir. Asırlar boyunca Akamenidlere ve ardıllarına büyük zararlar vermişler ve MÖ 100 öncesi Partia’yı istila etmişlerdir.

İskitler bu halkların, daha uzak etkilerin etkisiyle nasıl göç ettiklerine dair bir örnek oluşturabilir. Göçmüşlerdir, çünkü başka kavimler onlara doğru ilerlemiştir. Orta Asya’da hayatın dengesi her zaman nazik bir denge olmuştur; en küçük bir güç farklılaşması bile bu insanları ve yaşama alanlarını etkilemiş ve onları yeni yaşam çevreleri bulmak için uzun yürüyüşlere zorlamıştır. Göçerler sürüleri nedeniyle hızlı yolculuk edememişlerdir ama yerleşik topraklarda uzun sürmüş bir bağımsızlık dönemi geçirmiş olanlar tarafından buralara yapmış oldukları baskınlar, dramatik bir şekilde ani sanılmıştır. Bu halkların uzun bir döneme yayılmış olan karışıklıkları ve sınırlara yaptıkları hemen hemen hiç durmayan baskınlarla yağmalar sayesinde Orta Asya, dünya tarihine büyük bir etki yapmıştır.

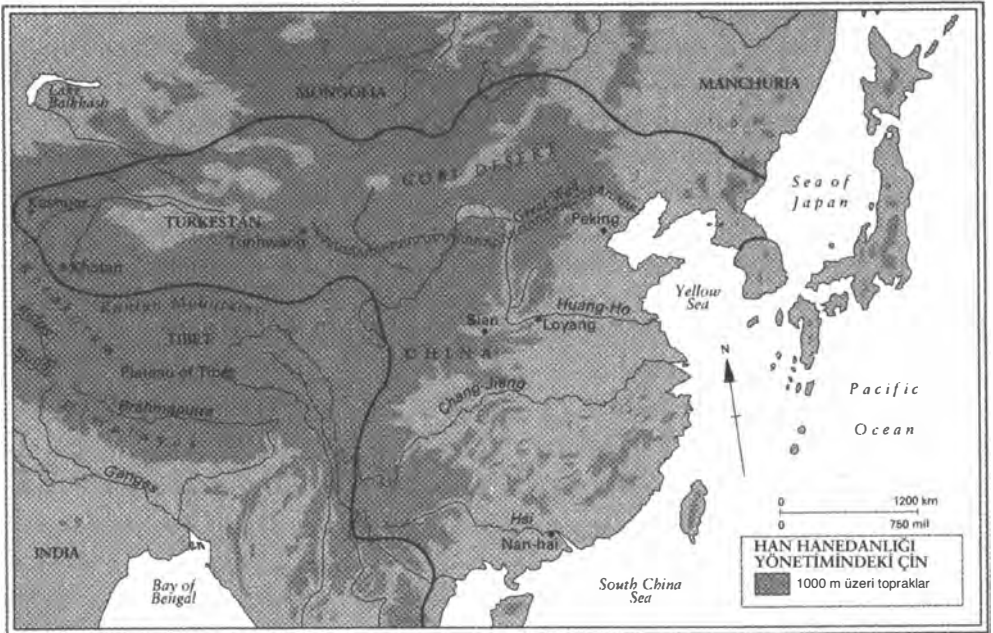
MÖ 3. yüzyılda, Moğolistan’da gücünün doruğuna erişmiş olan bir başka göçer kavim, tarih sahnesine ilk çıkışları bakımından daha sonra Hunlar olarak adlandırılan Hiung-Nu’dur. İsimleri asırlar boyunca bir deyim olmuştur; bütün kaynaklar bu halkın en sevilmeyen, en ateşli, zalim ve maalesef en yetenekli savaşçılardan oluşan bir düşman olduğunda birleşirler. Çin imparatorları bunlara karşı sigorta olarak 2500 km uzunluğundaki Çin Seddi’ni yaptırmışlardır. Daha sonraki Çin yönetimi sırasında bu sur da yetersiz olmuş, Çin yönetimi Hunlardan zarar görmüş,

daha sonra ise Hiung-Nuların ardından dolanmak gibi daha etkili bir politika benimseyerek Asya'ya yayılmıştır. Bu yayılma Pamir Dağları'nın eteklerindeki tarım havzasında Çin işgaline neden olmuş ve kuzey kısmında gayet göze çarpan sınır tahkimatları yapılmıştır. Bu bir bölgeyi emerek ele geçiren emperyalizmin ilk örneklerinden biridir; büyük güçler çıkabilecek sorunları yok etmek üzere kendilerini çok ilgilendirmeyen bölgelere bile girmişlerdir. Bu durum Çin'in ilerlemesinin asıl nedeni olsun veya olmasın, Hiung-Nular bunun üzerine diğer göçerlere dönmüşler ve onları batıya doğru itmişlerdir. Bu itme, onlardan önce bir başka halkı Yueh-chih'leri hareketlendirmiş, bunlar İskitler üzerine baskı yapmışlardır. Bu hattın sonunda eski bir Seleukos Yunan Devleti olan Baktriya durmaktadır. Bu devlet MÖ 140 yılında yok olur ve İskitler bunun üzerine Partia'yı istila ederler.

İskitler Güney Rusya'ya ve Hindistan'a da baskı yapmışlardır ama hikâyemizin bu kısmı biraz bekleyebilir. Orta Asya halklarının tarihi, uzman olmayanları hemen girdikleri deliklerden çıkarabilir, uzmanlar görüş birliği içinde olmasalar da bir yüzyıl daha MÖ 3. yüzyılda yaşanan bu altüst oluşla kıyaslanabilecek büyüklükte bir olay yaşanmayacaktır. Sonra MS 350 yılında tarihteki Hiung-Nular yani Hunlar Sasani İmparatorluğu'nu istila etmeye başladığında yeniden görüleceklerdir (Sasaniler onlara Chionit demektedir). Kuzey'de, Hunlar asırlardır Baykal Gölü'nün batı kıyılarında göç halindedirler, buraya tıpkı kendilerinden öncekiler gibi daha başarılı rakipler tarafından itilmişlerdir. Hunların bir kısmı bir sonraki yüzyılda Volga kıyılarında görülürler, 451 yılında Troyes'te de karşımıza çıkarlar. Güneye doğru dönenler ise İran'ın Roma'yla mücadelesinde büyük bir engel oluşturur.

Asya'daki büyük kavimlerden tanıtmadığımız sadece Türkler kaldı. Yine dışarıdaki dünyaya yaptıkları etki, ilk başta doğrudan değildi. Moğolistan'daki Hiung-Nuların ardılı olan kabile, Juan-Juan ismiyle bilinir. 6. yüzyılda bu kabile-den kalanlar Macaristan'a kadar gelirler. Bunlara Avar denmektedir. Avarlar kendilerine büyük avantajlar sağlayan dizgini bularak Avrupa'daki süvari savaşında bir devrim yaratmışlardır. Ancak sadece Avrupa'da bulunurlar çünkü 550 yılında Moğolistan'da demir işleyen Türkler tarafından sürülmüşlerdir. Türklerin diğer kabileleri (Peçenekler, Kumanlar, Hazarlar) Yakındoğu'nun ve Rusya'nın tarihinde daha sonra çok önemli roller oynayacaklardır. Hazarlar ise, Avarlar Sasanilerin yanında yer alınca, Bizans'la ittifak kuracaklardır.

İlk Türk İmparatorluğu denilen yapı anlaşıldığı kadarıyla Tamir Nehri'yle Oxus (Ceyhun) Nehri arasında yaşayan bu kabilelerle ilişkili gevşek bir hanedanlık yapısıdır. Bir Türk hanı, 568 yılında Konstantinopolis'e elçiler gönderir, kabaca dokuz yüzyıl sonra başka bir Türk hanedanı şehre zaferle girecektir. 7. yüzyılda Türkler, Çin imparatorlarının sözde egemenliğini kabul etmişlerdir ancak bu tarihte Yakındoğu tarihine yeni bir unsur katılır, 637'de Arap orduları Mezopotamya'yı istila ederler.

Bunu Heraklius'un İran tarihinde bir dönemin sonunu getiren darbesi izler. 620 yılında, Cyrenaica'dan¹ Afganistan'ın ötelere kadar uzanan İran İmparatorluğu otuz yıl sonra ortadan kalkacaktır. Sasani İmparatorluğu yıkılmış, son kralı tebaaları tarafından 651 yılında öldürülmüştür. Yok olan şey bir hanedandan ötedir. Zerdüş Devleti, Arap orduları kadar yeni bir din tarafından da yenilmiştir ve Araplar, bu din adına daha birçok zafer kazanacaklardır.

İslam, Hristiyanlık haricinde bütün dinlerin tümünden daha büyük bir yayılma ve uyum gücü göstermiştir. Nijerya'dan Endonezya'ya, hatta doğduğu yer olan Arap uygarlığının Nil'den Hindistan'a kadar uzanan topraklarında çok değişik halkları kendine çekmiş, birbirinden çok farklı kültürlerin ve iklimlerin içinde kök salmıştır.

Yahudi dini hariç, dünya tarihini şekillendiren büyük unsurların hiçbiri başlangıçta bu kadar az kaynağa sahip değildir. Belki de Yahudilerin göçer kaynakları, İslam'ın ilk ordularını oluşturan aynı barbar, ham ve geri kalmış kabile toplumuna dayalı olduğu içindir bu. Bu kıyaslama bir başka nedenden söz etmeyi de kaçınılmaz hale getirdi. Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlık büyük tek tanrılı dinlerdir. Hiçbiri başlangıç yıllarında, belki birkaç fanatik yandaşının haricinde dünya tarihini etkileyecek güçler olarak görülmemiştir.

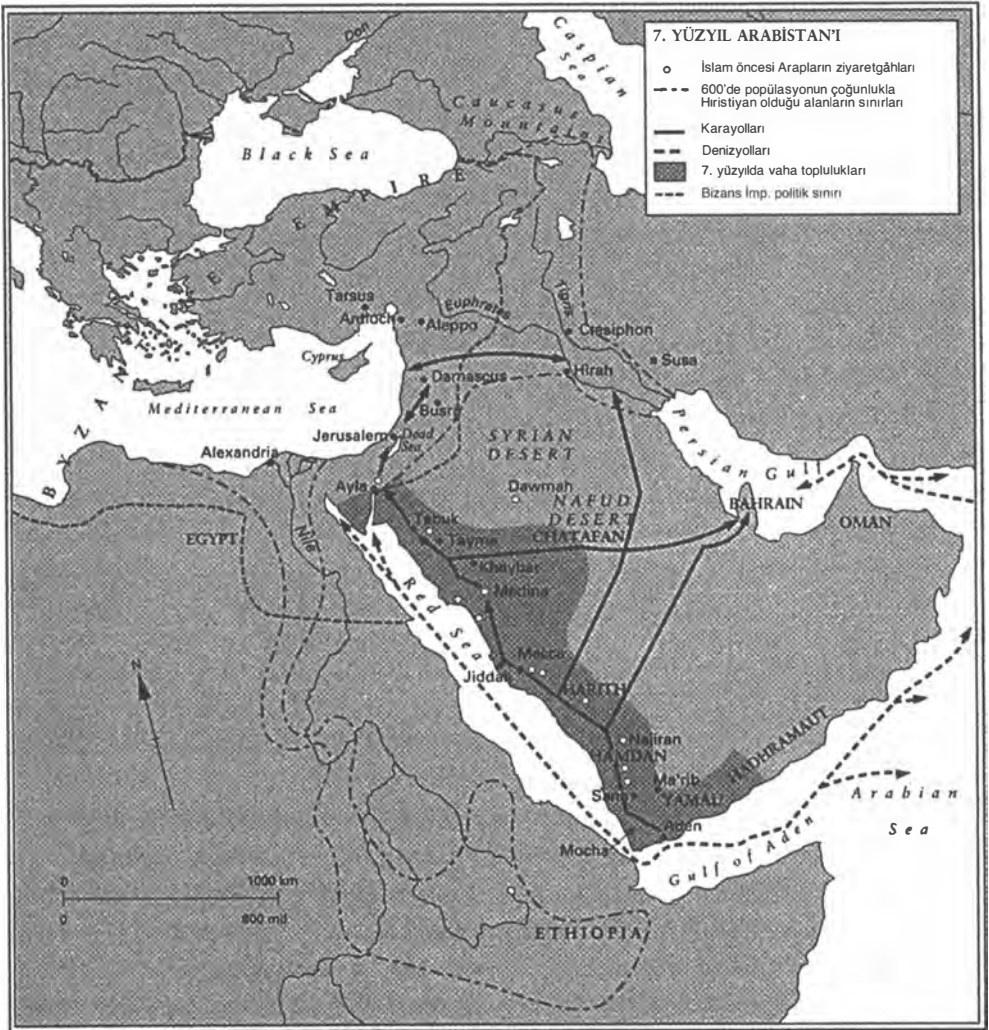
¹ Cyrenaica: Kirene, günümüzde Bingazi (Yay. hzl.)

İslam'ın tarihi Hz. Muhammed'le başlar. İlk Arapça biyografisi, ölümünden yüz yıl kadar sonra yazılmıştır ve, hatta kendi öğretileri bile doğrudan değildir. Bilinen şudur: Hz. Muhammed 571 yılında Hicaz'da yoksul bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiş ve kısa bir süre sonra yetim kalmıştır. Sonra gençliğinde, tek Tanrı olduğunu, bu Tanrı'nın adil olduğunu, bütün insanları yargılayacağını, insanların onun gazabından kurtulması için onun isteklerini ve dini vecibelerini yerine getirmeleri, kişisel ve sosyal davranışlarını buna göre düzenlemeleri gerektiğini vaaz etmeye başlar. Bu Tanrı, İbrahim'in ve sonuncusu da Nasıralı İsa olan Yahudi peygamberlerin Tanrı'sıdır.

Hz. Muhammed, önemli bir Bedevi kabilesi olan Kureyş kabilesinin rütbece küçük klanlarından birine mensuptur. Kureyş kabilesi, 1000 km eninde, 1600 km boyundaki Arap Yarımadası'nda bulunan birçok kabileden biridir. Bu yarımada'nın sakinleri son derece zor fiziksel koşullarda yaşarlar; burası yaz mevsiminde bir cehennemdir, Arabistan'ın büyük bir kısmı çöl veya kayalık dağlardan oluşur. Burada hayatta kalmak bile büyük bir başarıdır ancak bu çöllerin ve dağların eteklerinde çok uzun yıllardır, MÖ 2. binyıldan beri denizcilik yapmakta olan Araplara ait limanlar vardır. Bu Arapların atılımları, İndus Vadisi'yle Mezopotamya'yı birbirine bağlar, Doğu Afrika'nın ve Kızıldeniz'in üst kısmındaki Mısır'dan zamlar ve baharat getirir. Deniz kıyısında ve iç kısımlarda yaşayanların kökenleri tartışmalıdır ancak Eski Ahit'in yaşlılarına kadar giden genolojileri, vardığımız bu sonuca bugün ne kadar itiraz edilecek olursa olsun aralarında Yahudilerin de atalarının bulunduğu ilk diğer Samitik kırsal halklara kadar gider.

Arabistan her zaman bu kadar sevimsiz değildir. Hristiyanlık çağının ilk yüzyıllarından önce ve bu yüzyıllar boyunca, burada oldukça varlıklı krallıklar var olmuştur. Bu krallıklar, muhtemelen MS 5. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hem İslami gelenek hem de modern araştırmacılar ortadan kayboluşlarını, Güney Arabistan'daki sulama düzeninin çökmesine bağlamışlardır. Bu durum güneyden kuzeye göçe neden olmuş ve Hz. Muhammed'in zamanındaki Arabistan'ı yaratmıştır. Büyük imparatorlukların hiçbirisi kısa süreler haricinde yarımada'ya yayılamamış ve Arabistan, daha yüksek uygarlıklarla çok az ilişki kurmuştur. Büyük bir hızla kırsal alanlarda göçer halde yaşayan kabile toplumuna dönüşmüştür. Bedeviler çölde kaldıkları sürece toplumun düzenlenmesi için ataerkil ve akrabalığa dayalı ilişkiler yeterli olmuştur.

6. yüzyılın sonuna doğru yeni değişimler seçilebilmektedir. Bazı vahalarda nüfus artmaktadır. Buradan herhangi bir çıkış olmadığı için de geleneksel sosyal pratik zorlanmaya başlamıştır. Hz. Muhammed'in yaşadığı Mekke böyle bir yerdir. Hem bir vaha hem de Arabistan'ın her yerinden ve Arap dini için asırlar boyunca büyük bir önem taşımış siyah meteorik bir taş olan Kâbe'ye yüz sürmeye gelen hacıların merkezi olması önemlidir. Ancak Mekke, Yemen'le Akdeniz Limanları arasındaki

kervan yollarının da kavşağında olduğu için ayrıca önemlidir. Kervanlarla birlikte yabancılar da bölgeye gelmektedir. Araplar çoktanrııcıdır, doğa tanrılarına, cinlere ve ruhlara taparlar ancak dış dünyayla ilişkiler geliştikçe, bölgede Yahudilikten ve Müslümanlıktan önce Hristiyan Arap cemaatleri ortaya çıkar.

Mekke'de Kureyş kabilesinden bazıları, ticarete atılırlar (Hz. Muhammed hakkında bildiğimiz birkaç biyografik unsurdan bir tanesi de kendisinin kervan işine para yatırmış olan zengin bir Kureyşli dulla evlenmiş olduğudur). Ancak bu tür gelişmeler sosyal rahatsızlıkların daha da artmasına ve kabilenin tartışmasız sadık yapısının ticari değerlerle uzlaşmasına yol açar. Kırsal bir toplumun sosyal ilişkileri

her zaman soylu bir kana, yaşa ve bunların yanı sıra servete dayalıdır ama artık bunlar yeterli olmamaya başlamıştır. Bu noktada genç Hz. Muhammed, üzerinde oluşan psikolojik baskılar nedeniyle çile çekmeye ve insanlar için Tanrı'ya giden yolu düşünmeye başlamıştır. Sonunda içinde yaşadığı huzursuz toplumda ortaya çıkan birçok sorun, düşüncelerini açık seçik ifade edebileceği bir sistemle çözülmüştür.

Başarısının kökleri, kendi halkıyla, Arapların Allah dediği Tanrı'ya tapan Yahudilerle Hristiyanlar arasındaki zıtlıkları gözlemlemesinde yatar; Hristiyanların ve Yahudilerin kendilerine rehberlik eden bir kitapları vardır ama Hz. Muhammed'in halkının yoktur. Bir gün, Mekke yakınlarındaki bir mağarada tefekkür halindeyken bir ses ona görevini bildirir:

Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir kan pıhtısından yarattı.

Hız. Muhammed tam yirmi iki yıl boyunca ezberleyecek ve bunun sonucu, insanlığı biçimlendiren büyük kitaplardan biri olan Kur'an tamamlanacaktır. Kur'an'ın önemi bir dini kitap olmasının ötesinde de çok büyüktür. Tıpkı Luther'in İncil'i veya *Resmi Nüsha* gibi, sözeldir; Kur'an bir dili kristalleştirmiştir. Arap kültürünün en önemli belgesi olmasının nedeni sadece içeriği değil, Arap dilini yazılı bir hale getirmiş olmasıdır ama çok daha da ötesi vardır; Kur'an, ilahi esine olan inancının verdiği tutkuyla dolu olan Hız. Muhammed'in ruhsal dehasını ve zindeliğini canlı bir şekilde taşımaktadır. Her ne kadar onun yaşadığı dönemde bir araya getirilmemiş olsa bile, maiyetine kendisi tarafından aktarılan bir dizi vahyin bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Hız. Muhammed kendisini, Tanrı'dan gelen sözleri aktaran pasif bir araç olarak görmektedir. *İslam* kelimesi teslim olmak ve boyun eğmek anlamına gelir. Hız. Muhammed, kendisinin tıpkı diğer peygamberler gibi Tanrı kelamını Araplara iletme için seçildiğine inanır. Ancak Hız. Muhammed, kendi durumunun özel olduğuna emindir; ondan önce peygamberler gelmiştir, Tanrı'nın sözleri Yahudiler ve Hristiyanlar tarafından duyulmuştur (ama tahrif edilmiştir), o ise son Peygamberdir. Müslümanlar, Tanrı'nın insanlığa son mesajlarını onun yoluyla iletmiş olduğuna inanmaktadırlar.

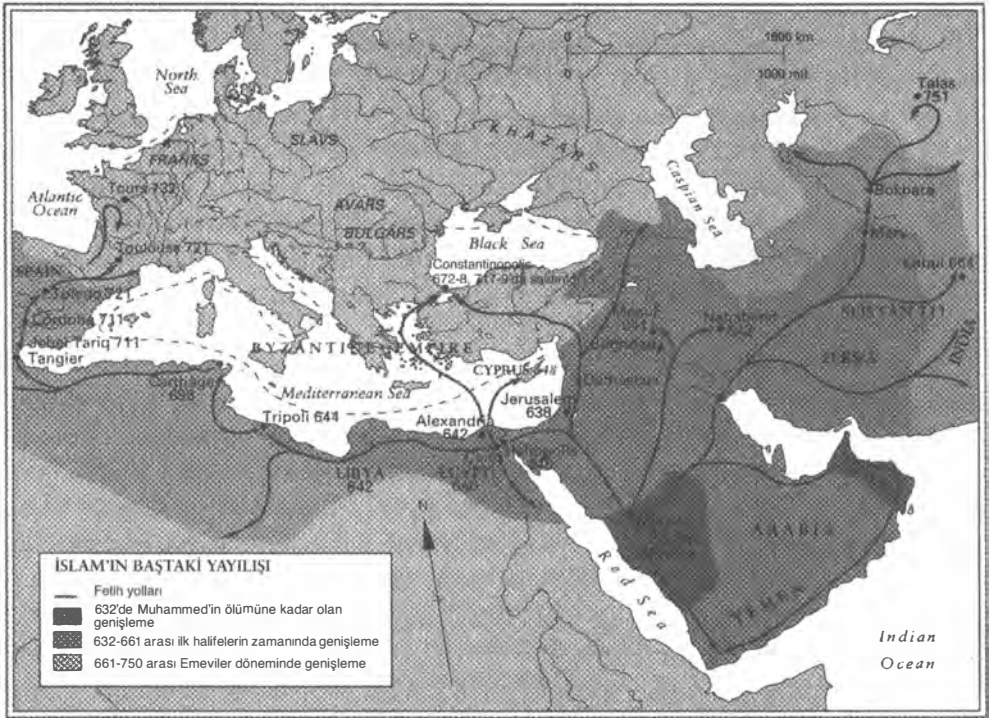
Mesaj Allah'a çok özel bir şekilde hizmet etmeyi gerektirir. Gelenek, Hız. Muhammed'in bir gün Kâbe'ye girdiğini ve kılıcıyla burada bulunan putların hepsini yıktığını sadece Bakire ve Oğlu putunu bıraktığını (taşı saklar) söyler. Öğretileri, çoktanrılı bir merkezde, hiçbir uzlaşmaya yer olmaksızın tek tanrıçılık üzerinedir. Kurtuluş için gerekli, çoğunlukla da halihazırdaki durumla çelişen bir dizi sosyal ve bireysel kural tanımlamış, örneğin ister erkek ister kadın isterse çocuk olsun inanan kişinin bireysel statüsünü bunlarla belirlemiştir. Böyle bir öğretinin her zaman hoş

karşılanmamış olduğu rahatça anlaşılır. Bir başka bölücü ve devrimci etkisi daha olmuştur. Müslümanlığı kabul edenleri, eski tanrılara tapan ve bu yüzden de cehennemde yanacak olan kabileye karşı konumlandırmıştır. Bu davranış, hacılığın yarattığı iş ortamına zarar verebilecek bir davranıştır (ancak sonunda bu iş daha da gelişmiştir çünkü Hz. Muhammed, bu kutsal yerdeki hacılığın değeri konusunda çok ısrarlı olmuştur). Sonunda inanç, bir sosyal bağ olarak kan bağıını ikinci plana atmıştır: Sosyal bağ artık, cemaatin kaynağını oluşturan müminlerin kardeşliğidir, grubun kan bağı değil.

Kendi kabilesinin liderlerinin Hz. Muhammed'e yüz çevirmelerine şaşmamak gerekiyor. Hz. Muhammed'in yandaşlarından bazıları Etiyopya'ya geçerler, burası zaten Hristiyanlığın yayılmış olduğu tek tanrıcı bir ülkedir. Mekke'de kalmak isteyen, inatçılara karşı da ekonomik boykot uygulanır. Hz. Muhammed, 300 km kuzeyde bulunan bir başka vahada, koşulların ve atmosferin daha uygun olduğunu duymuştur. Bu vaha Yathrib'dir. Kendisiyle birlikte 200 kişi, 622 yılında Yathrib'e gitmek üzere Mekke'yi terk eder. Bu *Hicret* veya göç, Müslüman takviminin başlangıcını oluşturacak ve Yathrib'in adı değişerek "peygamber şehri" anlamına gelen Medine olacaktır.

Medine de, sosyal ve ekonomik değişim nedeniyle karışık bir bölgedir. Ama Mekke gibi güçlü bir kabilenin egemenliği altında değildir, ikisi arasındaki rekabetin odağıdır; daha da ötesi, burada Museviliği kabul etmiş olan diğer Araplar vardır. Bu tür bölünmüşlükler Hz. Muhammed'in liderliğinin lehine işler. Müslümanlığı kabul etmiş aileler, göçenlere kucak açar. Bu iki grup, ileride İslami elit olacak olan "Peygamberin dostları"nı oluşturacaktır. Hz. Muhammed'in onlara anlattıkları, cemaatin örgütlenmesi açısından yeni bir yöne dönmüş olduğunun işaretidir. Mekke'deki vahiylerde görülen ruhsal vurgu yerini yemek, içmek, evlilik, savaş gibi konularda ayrıntılı açıklamalara, pratiğe bırakır. İslamın karakteristik lezzeti, aynı zamanda bir uygarlığa ve cemaate sahip bir din haline gelmesi süreci artık başlamıştır.

Medine, önce Mekke'yi sonra da Arabistan'ın geride kalan kabilelerini bastıran bir merkez olur. Birleştirici ilke, Hz. Muhammed'in *umma*, yani müminlerin kardeşliği düşüncesinde mevcuttur. Bu düşünce Arapları (daha önce de Yahudileri), daha çok geleneksel kabile çerçevesine oturan, İslam'la çelişmediği için ataerkil yapısını vurgulayan,, hatta bir hacılık merkezi olduğu için Mekke'nin geleneksel önceliğini tanıyan bir toplum halinde örgütler. Hz. Muhammed'in bunun ne kadar ötesine geçmeyi dilediği çok açık değildir. Medine'deki Yahudi kabile mensuplarına el atar; ancak Yahudiler onun taleplerini kabul etmezler, bunun üzerine Medine'den atılırlar, Müslüman cemaati tek başına kalır ancak bu hareket, ne Musevilik'le ne de onun devamı olan Hristiyanlık'la sürgit bir mücadeleyi başlatmaz. Her ne

kadar Hristiyanlık, Kutsal Ruh düşüncesi nedeniyle çoktanrıci bir içerik edinmiş olsa da her üç dinin de tek tanrıci yapısının ve kitaplarının içeriğinde birbirleriyle doktrinsel ilişkileri vardır. Bununla birlikte Hz. Muhammed, kâfirleri ve din değiştirmek için haklı nedenleri olanları Müslüman yapmaktan mutlu olur.

Hz. Muhammed 632 yılında ölür. Ölümüyle, yarattığı cemaat bölünme ve dağılma tehlikesi içine girer. Fakat İslam düşüncesi üzerine iki Arap imparatorluğu inşa edilecek, iki farklı çekim merkezi birbirini izleyen süreçlere egemen olacaktır. Her ikisinde de ana kurum halifelik; yani hem cemaatin başı, hem hoca hem de yönetici olarak Hz. Muhammed'in sahip olduğu otoritenin devralınmasıdır. İslam'da başından itibaren dini ve laik otorite arasında bir gerilim, Hristiyan politikalarını bin yıldan fazla bir süre şekillendirecek olan "Kilise ve Devlet" arasındaki ikilik yoktur. Hz. Muhammed isabetle belirtildiği gibi, kendine özgü bir hükümdar ve peygamberdir. Ardılları, onun gibi peygamberlik sıfatı taşımazlar ama onun bıraktığı inanç ve yönetim birliğinin uzun süre tadını çıkarırlar.

İlk "ataerkil" halifelerin hepsi Kureyşli ve çoğu peygamberle kan veya evlilik yoluyla akrabadır. Kısa bir süre sonra, edindikleri servet ve statü yüzünden eleştirileceklerdir, tiran ve sömürücü gibi davrandıkları iddia edilecektir. Bunlardan so-

nuncusu tahttan indirilecek ve kendisini halifelîği dini bir makam olmaktan çıkarıp laikleştirdiği için suçlayan muhafazakârlarla yaptığı bir dizi savaştan sonra 661 yılında öldürülecektir. 661 yılı Emevi Halifelîği'nin, Arap İmparatorluğu'nun iki ana kronolojik bölünmesinin başladığı yıldır. Emevi Halifelîği Suriye'de odaklanır, başkenti ise Şam'dır. 750 yılında Abbasi Halifelîği'yle yer değiştirene kadar Arap dünyasında herhangi bir çekişme yaşanmaz. Yeni halifelik daha uzun sürer. Yeni bir mekâna, Bağdat'a taşındıktan sonra, yaklaşık iki yüzyıl kadar (946'ya kadar) gerçek bir iktidar olarak sürecek, bir kukla rejim olarak daha da uzun yaşayacaktır. Bunların arasındaki iki hanedan Arap halkına, Yakındoğu'da üç yüzyıl süren bir üstünlük sağlayacaktır.

Bunun birinci ve en göze çarpan ifadesi, İslam'ın ilk yüzyılında yaşanan, dünya haritasını Cebelitarık'tan İndus'e kadar yeniden çizecek olan hayret verici fetihlerdir. Fetihler aslında peygamberin ölümünden hemen sonra, ilk halifenin otoritesi sağlandıktan sonra başlar. Ebubekir, güney ve doğuda yaşayan ve İslam'a dönmeyen Arap kabilelerine karşı fetihler düzenler ancak bu durum, savaşın Suriye ve Irak'a yayılmasına neden olur. Orta Asya'daki barbarların huzursuzluklarının etkilerinin dışı taşmasıyla aşırı kalabalık Arap Yarımadası'ndaki süreçler arasında bazı paralellikler bulunmaktadır; bu kez elde, basit yağma sevdası kadar yol gösteren bir dini inanç da vardır.

Yarımadanın dışına taşıdığı anda, İslam'ın ilk kurbanı Sasani İran'ı olur. Saldırı, bu yeni belanın taşıdığı sorunları aynen taşımakta olan Heraklius soyundan imparatorların yarattığı sıkıntıyla aynı anda gelir. Arap orduları 633 yılında Suriye ve Irak'ı istila ederler. Üç yıl sonra Bizans güçleri Suriye'den çıkarılmış ve 638 yılında Kudüs İslam'ın eline geçmiştir. Mezopotamya bundan sonraki birkaç yıl boyunca Sasanilerle boğuşur, Mısır da aynı anda imparatorluğun elinden çıkar. Bir Arap donanması meydana getirilmiş ve Kuzey Afrika'nın ilhakı başlamıştır. 630 ve 640'da Kıbrıs'a akınlar düzenlenir; yüzyılın sonlarına doğru Kıbrıs Araplar ve imparatorluk arasında bölünecektir. Yüzyılın sonunda Araplar Kartaca'yı da alırlar. Bu arada Sasanilerin yok oluşundan sonra Araplar 655'te Horasan'ı, 664'te de Kabil'i ele geçirirler; 8. yüzyılın başlarında Hindukuş Dağları'nı geçerek Sind'i istila ederler ve 708'le 711 yıllarında tamamen işgal ederler. Bir sonraki yıl Arap ordusu, Berberi müttefikleriyle birlikte Cebelitarık Boğazı'na¹ ve Avrupa'ya doğru ilerler, Vizigot Krallığı'nı devirir. Sonunda 732 yılında, peygamberin ölümünden yüz yıl sonra Fransa'nın içlerine kadar ilerlemiş, aşırı derecede yayılmaktan ve yaklaşan kıştan ürken Arap orduları, Potier yakınlarına geri dönerler. Araplarla karşılaşan ve komutanlarını öldüren Franklar zafer kazandıklarını iddia ederler; ne olursa olsun, Arap fetihlerinin en yüksek dalgasıdır bu. Birkaç yıl sonra Arap seferleri, yukarı Rhône Vadisi'ne kadar Fransa içlerine yayılacaktır. Bunun sonunu ne getirmiş olur-

1 Cebelitarık Boğazı: Bu isim, Arap komutan Tarık Bin Ziya'dan dolayı verilmiştir, Tarık'ın geçidi anlamına gelir. (Çev.)

sa olsun (muhtemelen Arapların, Akdeniz'in sıcak ikliminden fazla uzak olduğu için Avrupa'yla fazla ilgilenmemeleri yüzünden) Batı'ya karşı düzenlenen İslami saldırı hayret verici bir başarı olarak kalır.

Arap orduları nihayet, Konstantinopolis iki kez kuşatıldıktan ve Doğu İmparatorluğu Balkanlar ve Anadolu'ya hapsedildikten sonra durdurulmuştur. Doğu Asya'dan, bir Arap ordusunun 8. yüzyılın ilk yıllarında Çin'e ulaşmış olduğuna dair bir rapor gelmiştir; bu durum müphem olsa bile fatihlerin prestijlerini göstermesi açısından ilginç bir kanıttır. Kesin olan şudur; İslam'ın sınırları, Azerbaycan'da Hazarların ve 751 yılında Koreli bir generalin komutasındaki Çin ordusunun Pamir Dağları'ndaki Talas Nehri yakınlarında Arap ordularını ağır yenilgilere uğratmasından sonra Kafkas Dağları ve Ceyhun Nehri'nde kalır. 8. yüzyılın ortasına gelindiğinde, Batı Avrupa'da, Orta Asya'da, Anadolu'da ve Kafkas Dağları'ndaki her cephede, Arapların fetih dalgası durur.

Bu dalga herhangi bir kesintiye uğramadan yükselmemiştir. Emevi Halifeliği'nin kuruluşundan önce Arapların birbirini kırmaya yol açan kavgalar döneminde ve 7. yüzyılın son yirmi yılı boyunca daha sert olarak süren Müslümana karşı Müslüman çatışmaları döneminde Arap saldırı dalgası geçici bir süre için yatıştır ancak uzun bir süre koşullar Arapların çıkarına gelişir. En büyük düşmanları olan İran ve Bizans, başka cephelerde ağır yükümlülüklerle girmiş, İran yıkılmış, Bizans ise hâlâ batıdan ve kuzeyden gelen düşmanlarla uğraşırken bir eliyle de Araplarla boğuşmak zorunda kalmıştır. Araplar, Çin dışında hiçbir yerde Bizansla kıyaslanabilecek bir imparatorlukla karşılaşmamıştır. Bu yüzden fetihlerini coğrafyanın imkânlarına veya çekiciliğine göre büyütmüşlerdir, yenilgileri fazla yayılmış olduklarını gösterir. Arap orduları üstün düşmanlarla karşılaştıkları zaman bile büyük askeri avantajlara sahiptir. Orduları, Arap çöllerinin çok az alternatif sunduğu aç savaşıtlardan oluşur; ülkelerindeki aşırı artmış nüfus tetikleyicidir. Kâfirlere karşı açılmış bir savaşta ölürlerse kesin olarak cennete gideceklerine dair peygamberlerinin verdiği güvence, çok büyük bir moral avantajdır. Savaştlıkları ülkelerin halkı hükümdarları tarafından genellikle ezilmektedir; Mısır'da örneğin Bizans dini ortodoksisi, muhalif ve yabancılaşmış azınlıklar yaratmıştır. Bu etkilerin her biri bir araya geldiğinde, Arap başarısı inanılmaz boyutlara erişir. Temel açıklaması, aynı dini ideali paylaşan çok fazla sayıda insanın hareketi olmalıdır. Araplar, Tanrı'nın iradesini yerine getirdiklerini ve süreç içinde yeni bir kardeşlik yarattıklarını düşünmektedirler; daha sonraki devrimlerde de görüleceği gibi kendi içlerinde büyük bir heyecan taşımaktadırlar ve bu fetihler, İslam'ın dünyada yaratacağı etkinin henüz başlangıcıdır. Bu etki o kadar geniş ve karmaşıktır ki ancak Musevilik veya Hristiyanlıkla kıyaslanabilir. Öyle bir zaman olmuştur ki İslam karşı konulamaz bir hale gelmiştir. Sonuç böyle olmamıştır ama uygarlığın en büyük geleneklerinden biri yaptığı fetihler ve dinini yaymak üzerine inşa edilecektir.

Arap İmparatorlukları

Suriye'nin Arap valisi Muaviye, 661 yılında başarılı bir isyandan ve peygamberin kuzeni ve damadı Halife Ali'yi öldürdükten (kendi elleriyle öldürmemiştir) sonra kendini halife ilan eder. Bu anarşi ve bölünme sürecinin sonunu getirir. Ayrıca da Emevi Halifeliği'nin kuruluşudur.

Bu gasp ediş, siyasi iktidarı Arap halkının elinden alır ve Mekke'deyken Hz. Muhammed'e şiddetle muhalefet etmiş olan Kureyş aristokratlarına geçirir. Muaviye, başkentini Şam'da kurar, oğlunu veliaht ilan eder, bu hanedan ilkesini getiren bir yeniliktir. Bu yenilik aynı zamanda İslam içinde bir ayrılığa da neden olacaktır, muhalif grup olan Şiiler Kur'an'ın yorumlanması hakkının Hz. Muhammed'in soyundan gelenlere ait olduğunu, öldürülen halifenin, ilahi güçler tarafından *imam* olarak gösterildiğini, hata ve günahattan arınması gereken bu makamın da onun soyundan gelenlere ait olduğunu iddia ederler. Emevi halifelerinin ise Sunni denilen destekçileri vardır, bunlar doktrinel otoritenin halifelik yoluyla el değiştirebileceğine inanırlar. Düzenli ordunun ve bunu desteklemek amacıyla inançsızları vergilendiren bir sistemin kurulması Arap dünyasını sadece kabilelerden oluşan bir topluluk olmaktan çıkardığı için tayin edici bir harekettir. Emevi başkentinin yeri bile ilk halifesinin zevkini ortaya koyduğu için İslam kültüründeki tarz değişimi açısından önemlidir. Suriye bir Akdeniz devletidir ama Şam, Bereketli Hilal'in ekili topraklarıyla ıssız çöl arasındaki bir sınırdaki bir yer alır; hayatı iki dünyadan beslenir. Çöldeki göçebe Araplar açısından durum çok çarpıcıdır. Suriye uzun bir Helenistik geçmişe sahiptir ve hem halifenin eşi hem de doktoru Hristiyan'dır. Batı'nın barbarları yüzlerini Roma'ya dönmüşken, Araplar Yunanistan'ın mirasıyla biçimleneceklerdir.

İlk Emevi yöneticileri, Doğu'yu hızla yeni rejime direnen muhaliflerin elinden alırlar ve Şii hareketi yeraltına çekilir. Bunu 685'le 705 yılları arasında yaşanan ve doruk noktasına 6. ve 7. halifeler döneminde varılan zafer dolu bir yüzyıl izler. Maalesef Emevi döneminin ayrıntıları ve kurumsal tarihi hakkında çok az şey biliyoruz. Arkeoloji zaman zaman genel eğilimler üzerine ışık tutuyor ve Arapların komşuları üzerindeki etkilerini ortaya çıkarıyor. Yabancı kaynaklar ve Arap vaka-

nüvisleri sadece önemli olayları kaydetmişler. Bununla birlikte erken Arap tarihi, zaman zaman bir Arap yazar tarafından kaleme alınmış belgeler dışında hemen hemen hiçbir arşiv malzemesine sahip değildir. İslam dininin de ruhani yönetime ait herhangi bir bürokratik merkezi yoktur. Benzer beklentilere sahip olmalarından dolayı Papalık'la Halifelik arasında bir çatışma çıkmış olması akla yakın olmakla birlikte İslam, papalığın kayıtlarına uzaktan da olsa girmemiştir. Sürekliliğe ışıktutan kayıtların yerine, Mısır'dan gelen bir grup papirüs gibi şans eseri korunmuş bazı külliyatlar, Yahudiler gibi azınlık cemaatlerin özel birikimleri, sikkeler ve yazıtlar vardır. Arap edebiyatının gerek basılı gerekse el yazması devasa bütünü çok daha fazla ayrıntı sağlar ancak halifelerin yönetimine dair emin bir şekilde genel çıkarımlarda bulunmak örneğin Bizans'a ilişkin benzer çıkarımlar yapmaktan çok daha zordur.

Bununla birlikte görüldüğü kadarıyla halifelerin, katı kuralcı halifelerden devraldıkları idari düzenlemeler gevşek ve basittir (Emevilerin çöküşünün gösterdiğine bakılırsa belki de biraz fazla gevşektir). Bu düzenlemelerin temeli fetih, ganimettir, sonucu ise var olan yapılarla uzlaşma yoluna gitmektir. İlk halifeler, idari ve politik anlamda daha önceki hükümdarların yolunu izlemişlerdir. Bizans ve Sasani yapılarını işletmeye devam etmişler; Yunanca, Şam'daki yönetimin, Farsça ise eski Sasani başkenti Ctesiphon'un dili olmuştur. Araplar fethettikleri ülkelerin toplumlarını kurumsal anlamda kendi hallerine bırakmışlar ancak vergi almışlardır. Tabii ki bu her şeyin olduğu gibi kaldığı anlamına gelmez. Kuzeybatı İran'da örneğin Arap işgali ticaretin çökmesine, nüfusun azalmasına yol açmıştır, bunu Sasani döneminden beri sürdürülmekte olan karmaşık boşaltım ve sulama sisteminin çöküşüyle açıklamak o kadar da zor değildir. Başka yerlerde ise Arap işgalinin etkileri daha az şiddetli olmuştur. Fethedilen yerlerde halk İslam'ı kabul etmeye zorlanmamış ancak var olan hiyerarşi, Müslüman Araplarla yer değiştirmiştir. Bunların altında yeni Müslüman olmuş vergi veren kişiler yer alır, sonra korunan Yahudi ve Hristiyan tek tanrıcılara verilen isimle *dhimmiler* gelir. Bunların altında ise paganlar veya bilinen bir dine mensup olmayanlar yer alırlar. İlk zamanlarda Araplar, bazı özel şehirlerde, yerli nüfustan tecrit edilmiş, ücretleri yerel olarak artırılmış vergilerle ödenen, ticarete atılmaları ve mülk edinmeleri yasaklanmış askeri bir kast halinde yaşamışlardır.

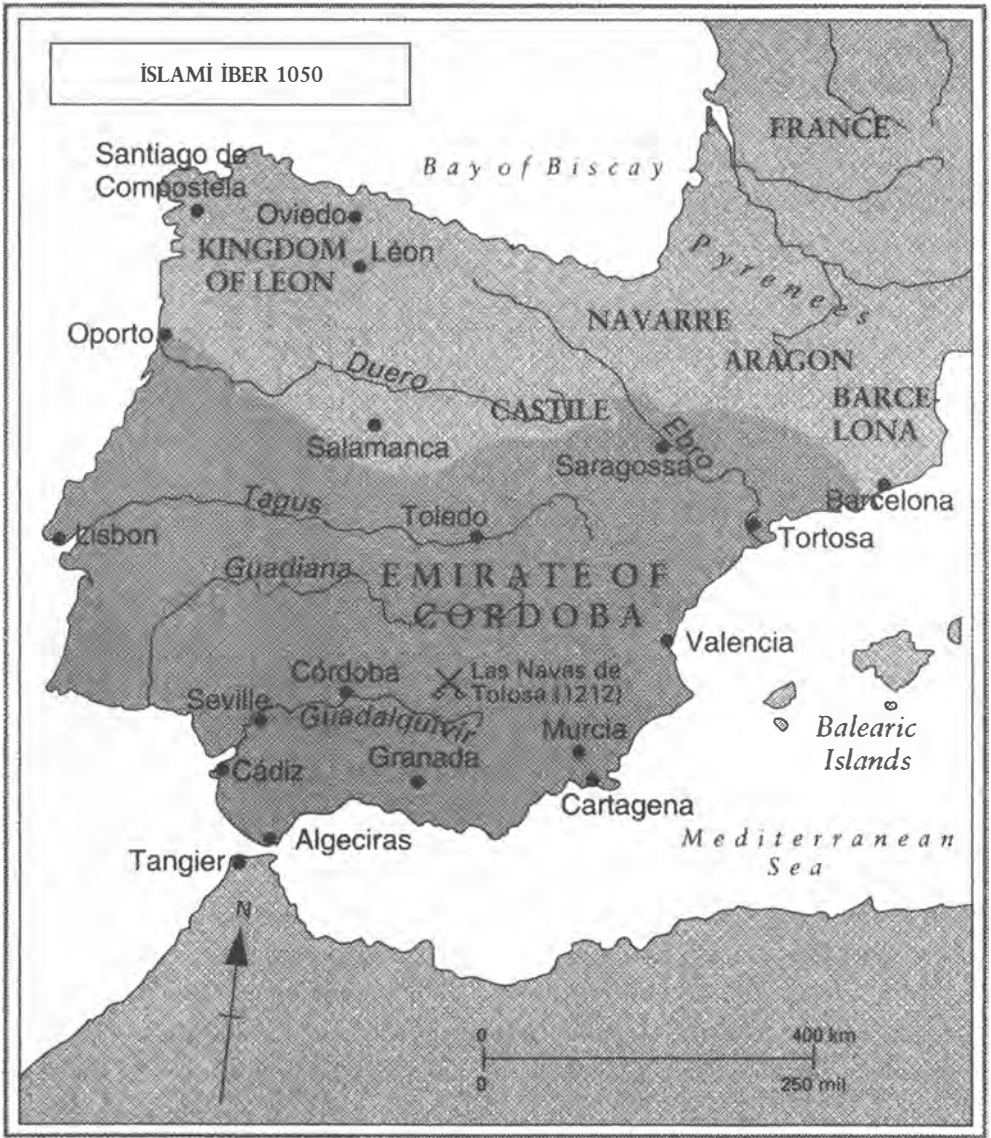
Bu böyle devam ettirilememiştir. Çölden taşınmış Bedevi âdetleri gibi, tecrit de garnizon hayatı tarafından aşındırılmıştır. Araplar yavaş yavaş toprak sahibi ve ekici olmuşlar böylece askeri kampları Hindistan'la yapılan ticaretin antrepoları haline gelmiş olan Küfe ve Basra gibi büyük kozmopolit şehirlere dönüşmüştür. Gi-

derek daha fazla Arap, yerel nüfusla iki yönlü bir ilişkiyle karışmış, yerel elit idari ve dilsel olarak Araplaştırılmıştır. Halifeler, bölgelerde giderek daha fazla yerliyi idari görevlere atamışlardır ve 8. yüzyılın ortalarında Arapça hemen hemen her yerde yönetim dili olmuştur. Arap mührü taşıyan standart altın para birimiyle birlikte Emevi başarısının en büyük kanıtı, yeni ve eklektik bir uygarlığın temellerinde yatmaktadır. Bütün değişiklikler en hızlı bir şekilde Irak'ta etkisini göstermiştir. Burası Arap barışının sağladığı ticari canlanma sayesinde büyük bir refaha kavuşmuştur.

Emevi halifeleri, otoritelerini kurmak bakımından bir konuda sıkıntı çekmişlerdir. Özellikle imparatorluğun doğu yarısında var olan yerel kodamanlar kendi pratik bağımsızlıklarına karışılmasına sinirlenmişlerdir. Oysa eski Bizans bölgesindeki aristokrasi Konstantinopolis'e göç etmişken İranlı seçkinler gidecek herhangi bir yer olmadığı için yerlerinde kalmışlar ve yerel otoritenin çok büyük bir kısmını onlara bırakmış olan Arapların emrinde olmaktan rahatsız olmuşlardır. Daha sonraki Emevi halifelerinin düşük nitelikli kişiler olması, hanedanlığın büyük isimlerinin kazanmış olduğu saygınlığı devam ettirememeleri durumu daha da beter hale getirmiştir. Uygarlık Emevileri yumuşatmıştır. Yönettikleri şehirlerin hayatı onları sıkıttığında çöllere çekilmişler ama bu kez Bedevi hayatı sürmemişlerdir. Yeni kurdukları, bazıları gözden uzak ve lüks içinde olan sıcak banyoların, büyük avlakların çok iyi sulanan çiftliklerin ve bahçelerin sağladığı güzelliklerle donatılmış şehir ve saraylarında lüks içinde yaşamının tadını çıkartmışlardır.

Burada ortaya muhalifler çıkar. Bunların arasında Şia, Şiiilerin partisi özellikle vurgulanmalıdır. Özgün politik ve dini tutumlarının ötesinde, Arap olmadığı halde İslam'ı kabul etmiş olanların yaşamakta olduğu, özellikle Irak'taki sosyal sıkıntıları kullanırlar. Emevi rejimi başıdan itibaren bu Müslümanlarla, bir Arap kabilesinin doğuştan mensupları arasında keskin bir şekilde bölünmüştür. Daha sonra ortaya hızla yeni sınıflar çıkmıştır; Araplar din değiştirmeye zorlamazlar (hatta ilk zamanlarda zaman zaman bundan kaçınmışlardır da) ancak bu yeni inancın çekiciliği, bu inanca bağlılığın vergi rahatlığı getirmesi gerçeğiyle artmıştır. Arap garnizonlarının çevresinde İslam, buralardaki Arap olmayan nüfusun ihtiyaçlarına cevap verdiği için hızla yayılmıştır. Gündelik idari işlerle uğraşan yerli seçkinler arasında da çok başarılı olmuştur. Bu yeni Müslümanlar yani *mevaliler*,¹ sonunda asker de olmuşlardır. Fakat giderek yabancılaşmışlar ve saf Araplardan oluşan aristokrasi tarafından dışlanmışlardır. Aynı toplum içinde siyasi ve dini nedenlerle yabancılaşmış olan Şii püritanizmi ve mutaasıplığı bu kişilere giderek çekici gelmeye başlamıştır.

1 Mevali: Emeviler döneminde Araplar dışındaki ırklara yönelik "köle" anlamında kullanılan sözcük. (Yay. hzl.)

Doğu'da giderek artan sorunlar, Emevi otoritesinin çöküşünün habercisidir. 749 yılında, Ebu-el-Abbas, Irak'ın Küfe kentindeki camide halk tarafından yeni halife olarak selamlanır. Bu olay Emevilerin sonunun başlangıcıdır. Halifelikte hak iddia eden kişi Peygamber'in amcasının soyundan gelmektedir, halifeliğin mutaassıp yanlarını onaracağını açıklar ve böylece Şiilerin de içinde bulunduğu muhalifleri kendine çeker. Tam adı gayet vaat edicidir: "Kan dökücü" anlamına gelir. 750

yılında son Emevi halifesini yener ve öldürür. Yenilen kişinin evinde erkeklere bir akşam yemeği verilir. Birinci yemeğin servisinden önce konukların hepsi öldürülür ve sonra ev sahibine servis yapılır. Saflardaki bu temizliğin ardından, Abbasi halifeliğinin Arap dünyasında iki yüzyıl sürecek olan dönemi başlar, bu yüzyılların birincisi zaferlerle doludur.

Abbasilerin tadını çıkardıkları doğudaki Arap dominyonlarının desteği başkent, o tarihe kadar Dicle'deki bir Hristiyan köyü olan Bağdat'a taşınmasında kendini gösterir. Değişim birçok şeye yansımıştır. Helenistik etki zayıflamıştır; Bizans'ın saygınlığı artık sorgulanmaktadır. Hem politik hem de kültürel anlamda çok önem verilecek olan İran'ın saygınlığı yeni bir ağırlık kazanmıştır. Yönetici kastta da değişiklikler olur, bunlardan bir tanesi tarihçilerin sosyal devrim nitelendirmesini hak edecek kadar önemlidir. Yönetici sınıfların Araplığı artık sadece Arapça konuşmakta kalmıştır, hiçbir Arap değildir. Tek bir dinin ve tek bir dilin sağladığı destek sayesinde, Abbasi İmparatorluğu'nu yöneten seçkinler artık Ortadoğu'daki birçok kavimden gelmektedir. Hemen hemen hepsi Müslümandır ama büyük bir çoğunluğu Müslümanlığa dönmüş kişiler veya Müslümanlığa dönmüş ailelerin çocuklarıdır. Bağdat'ın kozmopolitliği yeni bir kültürel atmosferi yansıtır. Kocaman bir şehirdir, Konstantinopolis'e rakip olmuştur, nüfusu yaklaşık yarım milyondur, ilk Arap fatihlerin çölden taşımış oldukları yaşam tarzının bütünüyle antitezidir. Ortadoğu'nun tamamını kapsayan yeni bir imparatorluk daha kurulmuştur. İdeolojik olarak geçmişten kopmamıştır, Abbasi halifeleri, diğer olasılıkları araştırdıktan sonra, öncellerinden devraldıkları Sünni mutaasıplığını yine de sürdürürler. Bu durum çok kısa bir süre içinde Abbasilerin iktidara gelmesine yardımcı olmuş olan Şiiilerin hayal kırıklığına uğramasına ve rahatsız olmalarına yol açar.

Abbasiler şiddet kullanmaktan çekinmezler ve başarılarını asla riske atmazlar. Kısa bir süre içinde var olan muhalefeti ve kendilerine karşı dönmüş olan eski yandaşlarını zalim bir şekilde bastırırlar. İslam kardeşliğinden çok, hanedana sadakat giderek artan bir şekilde imparatorluğun temelini oluşturur ve bu durum eski İran geleneğini yansıtır. Dinin, hanedanlığın payandası olarak büyük bir işlevi olmasına rağmen Abbasiler nonkonformistlere zulmederler. Yönetim mekanizması çok daha ayrıntılandırılır. Bu noktadaki en önemli gelişmelerden bir tanesi vezirlik makamıdır (Efsanevi Harun el Reşid tarafından temizlenene kadar tek bir ailenin tekelinde kalmıştır). Bütün yönetim yapısı çok daha bürokratikleşir, bu muhteşem monarşinin sürdürülebilmesi için toprak vergileri artırılır. Yönetim babadan oğula geçme eğilimini taşır ve bu yüzden, merkezi otorite sonunda savunmaya geçer. Valiler, atamalar ve vergi toplama konusunda çok daha güç sahibi olurlar. Halifeliğin iktidarının gerçek gücünü söylemek kolay değildir çünkü bu iktidar halifelğe olan bağlılıkları anın gerektirdiği şartlara bağlı olan gevşek eyaletlerle düzenlenmiştir

ancak hiç kuşkusuz Abbasi refahı ve gönenci doruk noktasındadır. Bu refah ve gönence sadece büyük bir insan gücü rezervine ve Arap barışı hüküm sürdüğü sürece sorunsuz sürdürülen tarıma bağlı değildir, aynı zamanda da ticaret için yaratılmış lehte koşullara dayanmaktadır. O güne kadar görülmemiş genişlikte bir bölgede, çok geniş ölçekte mal dolaşımı mümkün olmuştur. Bu durum doğudan batıya doğru Arap topraklarından geçen kervan yolları üstündeki şehirlerdeki ticareti canlandırmıştır. Harun el Reşid'in Bağdat'ının zenginliği bunların sağladığı gönenci yansıtır.

Arap toprakları üzerindeki İslam uygarlığı Abbasiler döneminde zirveye ulaşır. Bunun nedenlerinden biri, çelişkili olarak çekim noktasının Arabistan ve Doğu Akdeniz'den uzaklaşmış olmasıdır. İslam, temelinde sentetik, karma, kendisinden önce gelen Helenistik, Hristiyan, Yahudi, Zerdüşt ve Hindu fikirlerine beşiklik etmiş çok büyük bir bölgeyi bir arada tutacak siyasi bir örgütlenme sağlamıştır. Abbasi döneminde Arap kültürü, İran geleneğiyle daha yakından ilişki kurmuş, Hindistan'la kurulan yeni temas bu kültürü canlandırmış ve yeni yaratıcı unsurlar katmıştır.

Abbasi uygarlığının bir önemli unsuru da Ortadoğu'nun yeni ortak dili Arapça'ya yapılan tercümelerdir. Hristiyan ve Yahudi âlimler, Arap okuyuculara, Platon ve Aristo, Öklit ve Galen'in, böylece Yunan düşüncesinin önemli kategorilerini hazır etmişlerdir. İslam'ın Suriye ve Mısır'ı aldığı günden beri yönetimi altına aldığı halklara gösterdiği hoşgörü bunu mümkün kılan nedenlerden biridir ama en önemli tercümeler Abbasilerin ilk dönemlerinde yapılmıştır. Kesin konuşmayı mümkün kılan çok fazla şey vardır. Bunun ne anlama geldiğini söylemek, elbette çok daha zordur, Platon'un metinleri el altındadır ama bu geç Helenistik kültürün Platon'udur, Hristiyan keşişlerinin ve Sasani hocalarının yorumlarıyla Araplara geçmiştir.

Bu kaynaklardan etkilenen kültür ağırlıklı bir şekilde okuryazardır; Arap İslamı çok güzel binalar, çok hoş halılar, zarif seramikler üretmiştir ama en büyük mecrası sözlü ve yazılı sözcüklerdir. Büyük Arap bilimsel eserleri bile genelde çok önemli düzyazılardır. Arap edebiyatı çok miktarda eser vermiştir. Bu eserlerin büyük bir kısmı Batılı araştırmacılar tarafından hiç okunmamıştır. Çok büyük sayıda el yazması da hiç incelenmemiştir. Olasılıklar vaat edicidir; İslam'ın ilk yıllarına ait arşiv malzemesinin yokluğu, drama hariç her türden çok büyük miktarda edebi eserle dengelenmiştir. Bunların İslam toplumuna ne kadar derinlemesine nüfuz ettiği bilinmiyor ancak eğitilmiş insanların mısralar yazabilmesi beklenirdi ve bu kişiler şarkıcılarıyla halk ozanlarını eleştirirlerdi. Okullar çok yaygındı; İslam dünyası, örneğin ortaçağ Avrupa'sıyla kıyaslandığında epeyce eğitilimdi. Yüksek öğrenim daha çok camilerle veya dini öğretmenlerin oluşturduğu özel okullarla kurumsallaşmış olduğu için değer biçmek zor. Bu bakımdan, başka kültürlerden derlenen potansiyel olarak bölücü ve tetikleyici fikirlerin, önde gelen İslami düşünürleri ve

bilim insanlarının düzeyinin ne kadar altında olduğunu söylemek kolay değil ancak potansiyel olarak sorgulayıcı ve özeleştiril bir kültürün tohumları 8. yüzyıldan itibaren vardır. Bu tohumlar sökülüp atılmamıştır.

Yetiştirdiği en büyük adamlara bakılacak olursa, Arap kültürü Doğu'da 9. ve 10. yüzyıllarda, İspanya'da ise 11. ve 12. yüzyıllarda en yüksek noktasına ulaşmıştır. Arap tarihçiliği ve coğrafyacılığı ne kadar etkileyici olursa olsun en büyük zaferi bilimsel ve matematiksel; hâlâ yazılı hesapları, Roma rakamlarına nazaran çok daha kolaylaştırmış olan ve bir Arap tarafından (köken olarak Hintlidir aslında) bulunan rakamları kullanmaktayız. Arap kültürünün bu dönüşme fonksiyonu her zaman önemli ve karakteristiktir ancak bu özellikleri kökenini gölgelememelidir. En büyük İslam gökbilimcisinin adı olan El Harizmi, İran Zerdüş kökenini düşündürür; bu da Arap kültürünün kendine bağımlı halklardan ne kadar etkilenmiş olduğunu gösterir. El Harizmi'nin astronomik şemaları ne olursa olsun bir Arap başarısıdır ama ancak Arap İmparatorluğu'nun mümkün kılabilirdiği bir sentezin ifadesidir.

Kitapların Arapçadan Latince'ye çevrilmiş olması, Hristiyanlık için çok büyük önem taşır. 12. yüzyılın sonunda Aristoteles'in eserlerinin büyük bir kısmı Latince'ye çevrilmiştir ve diğer eserlerin büyük bir çoğunluğu da çevrilmek üzere-dir. Hristiyan âlimler arasında Arap yazarlara duyulan büyük hayranlık ve kazanılan ün, bu eserlerin önemini gösterir. Arap filozoflarının en büyüklerinden olan Al-Kindi'nin eserlerinin günümüze kalanları Arapçadan çok Latince'dir. Dante, İbni Sina'yı (Avrupa'da Avicenna diye bilinir) ve Averroes'i ünlü eseri *İlahi Komedya*'da (Haçlı döneminin büyük Arap kahramanı Selahaddin'le birlikte) arafa yerleştirir. Bu kişiler Hristiyan çağında bu şekilde davrandığı yegâne kişilerdir. Arap tıp araştırmalarında üstünlüğü ele almış olan İranlı doktorların yazılı eserleri, asırlar boyunca Batı tıp eğitiminin standart ders kitapları olmuştur. Avrupa dilleri hâlâ belli alanlarda, Arap araştırmacılığının ne kadar önemli olduğunu gösteren bazı kelimeleri içermektedir: “zero” (sıfır) “cipher” (hiç), “almanac” (almanak), algebra” (cebir) ve “alchemy” (simya) bunların arasındadır. Teknik ticaret terimleri de –tarife, douane (gümrük), magazine (dergi, depo)– Arap ticaret tekniklerinin üstünlüğünü gösterirler. Arap tüccarlar Hristiyanlara nasıl hesap tutacaklarını öğretmişlerdir. Bir İngiliz kralı altın sikkelerini Müslüman dinarlarının kalıbında bastırmıştır.

Çok çarpıcı olan ise şudur: Bu kültürel trafik tek yönlü olmuştur. Arapça'ya, görüldüğü kadarıyla, ortaçağ boyunca tek bir Latince metin çevrilmiş bu da Arap âlimlerin Yunanistan, İran ve Hindistan'ın kültürel miraslarına tutkuyla ilgi duydukları zaman olmuştur. Birkaç Almanca kelimenin Arapça karşılıklarının yazıldığı tek sayfalık bir metin ise sekiz yüzyıllık İslami İspanya'da yarımada dışında yaşayanların dillerine gösterilen ilgiye dair tek kanıttır. Araplar, kuzeyin soğuk ülkelerinin uygarlığına tatsız tuzsuz, gelişmemiş bir şey olarak bakmışlar, haksız da olmamışlar ama Bizans'tan etkilenmişlerdir.

Görsel sanatlarda Arap geleneği Emevi döneminde başlamış ama Abbasiler zamanında gelişmiştir ancak ölçeği İslam bilimine nazaran daha dardır. İslam insan vücudunun ve yüzünün resmedilmesini yasaklamıştır; bu yasağa titizlikle uyulmamıştır ama bu tutum uzun süre natüralist resme ve heykele ket vurmuştur. Tabii ki mimarları sınırlamamıştır. Mimarlık sanatı, temelleri 7. yüzyılda ortaya çıkan bir tarzı daha da ötelere taşımıştır. Bu tarz, kendisini öncelikle geçmişe borçludur ve İslam'a özgüdür. Arapların Suriye'deki Hristiyan binaları hakkındaki düşünceleri bu tarzın katalizörü olmuştur; onlardan öğrenmişler ancak öğrendiklerini aşmayı amaçlamışlardır, müminlerin Hristiyan kiliselerinden çok daha iyi ve çok daha güzel yerlerde ibadet etmeleri gerektiğini düşünmüşlerdir. Daha da ötesi gayet farklı bir mimari tarz, Mısır ve Suriye'deki ilk Arap fatihlerin dünyasını çevrelemiş Müslüman olmayan dünyayı onlardan ayıran güce görsel olarak hizmet etmiştir.

Araplar iç mekânlarda Roma tekniklerini ve Helenistik fikirleri ödünç almışlardır ama ortaya çıkan sonuçlar çok farklıdır. İslam'ın en eski mimari anıtı Kudüste 691 yılında yapılmış olan Haremi Şerif Camii'dir.¹ Tarz olarak ilk kubbeli cami olan bu yapı, mimarlık tarihine damgasını vurmuştur. Cami, Müslümanların Hristiyan ve Yahudi inançlarının karşısında kazandığı zaferin anıtı olarak yapılmıştır ancak daha sonraki üç yüzyılda ortaya çıkacak olan cemaat camilerinden farklı olarak Haremi Şerif, Müslümanların ve Yahudilerin en kutsal mekânlarından birini yücelten bir mabettir; caminin yapıldığı tepenin İbrahim Peygamberin oğlu İshak'ı Tanrı'ya kurban olarak sunduğu ve Hz. Muhammed'in cennete yükseldiği tepe olduğuna inanılır.

Bunun hemen ardından, Şam'daki Emeviye Camii gelir, bu yeni bir geleneğin yarattığı klasik camilerin en muhteşemidir. Yeni Arap dünyasında sık görüldüğü üzere daha çok geçmişle bütünleşir. Bir yanında bir Hristiyan bazilikası (Jüpiter Tapınağı'nın yerini almış olan) durur. Bu bazilikada Bizans mozaikleriyle süslenmiştir. Caminin getirdiği yenilik, Peygamber'in Medine'deki evinde başlattığı ibadet modeline göre inşa edilmiş olmasıdır. Temeli *mihrap* veya buraya dönülerek ibadet edilen yerdir; burası Mekke yönündedir.

Mimarlık ve heykel sanatı tıpkı edebiyat gibi gelişmeye devam etmiş ve Yakın-doğu ve Asya'daki geleneklerin unsurlarını bir araya toplamıştır. Çömlekçiler, İpek Yolu kanalıyla ulaşan Çin porselenlerinin tarzını ve inceliğini sağlamaya çalışmıştır. Gösteri sanatları daha az gelişmiştir ve ister Hint olsun ister Akdeniz, diğer geleneklerden çok az şey almıştır. Masalcılar, şairler, şarkıcılar ve dansçılar bol bulunmasına rağmen bir Arap tiyatrosu yoktur. Arap müzik sanatı ise lavta, gitar gibi aletlerin isimlerinden de anlaşılacağı gibi Avrupa'dan etkilenmiştir. Bu müziğin

¹ Haremi Şerif: Kâbeyi çepeçevre kuşatan, etrafı kubbeli, ortası açık büyük cami. Mescid-i Haram ya da Mescid-i Şerif olarak da adlandırılır. (Yay. hzl.)

kazanımları da Arap kültürünün büyüklüğünü gösteren unsurlardan biridir ancak Batı duyarlılığını plastik ve görsel sanatlar kadar etkilemediği görülmüştür.

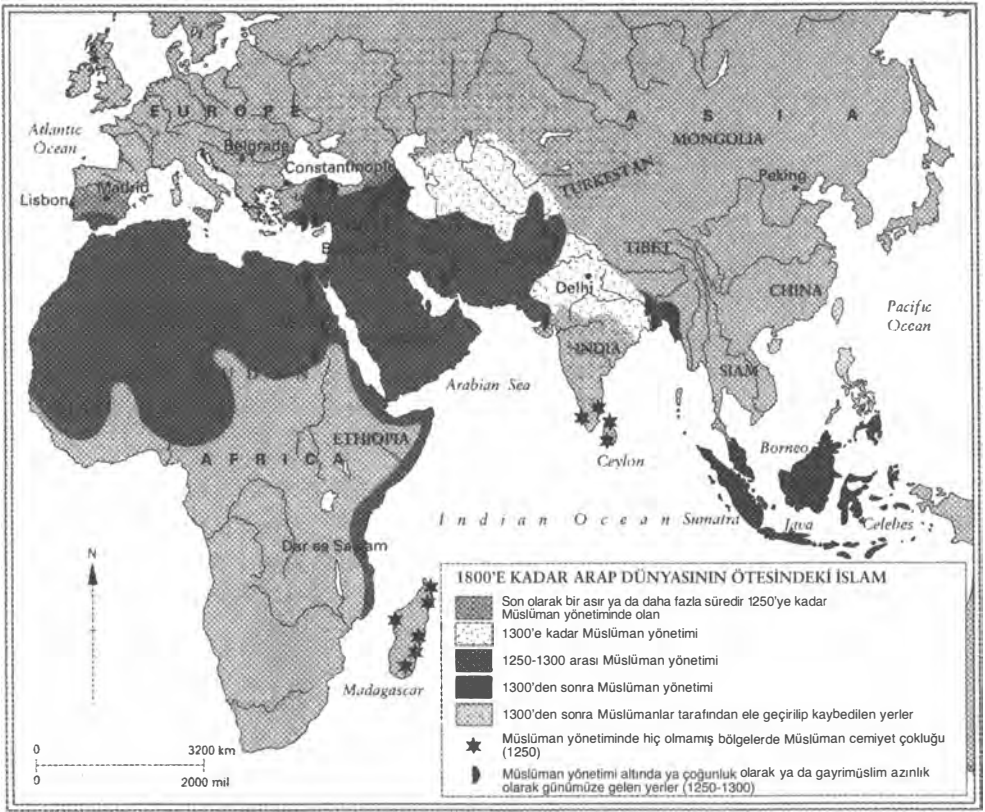
Bu uygarlık çökmeye başladığı dönemde, hatta çöktüğü gözle görülür hale geldiğinde yazı ve eğitim alanında çok büyük isimlere sahiptir. Çöküş bir bakıma, halifelüğün seçkinleri arasındaki Arapların yavaş yavaş yer değiştirmesinden kaynaklanır fakat Abbasi döneminde, önce merkezden uzak eyaletlerde sonra da Irak'ta imparatorluğun kontrolü kaybedilir. Uluslararası bir güç toplayarak bir kez daha zirveyi zorlayan Arap ordusu 782 yılında son kez Konstantinopolis önünde görülür. Bir daha hiçbir zaman bu kadar uzaklara gidemeyecektir. Şarlıman Harun Reşid'e çok büyük saygı göstermiştir ama onun döneminde bile kaçınılmaz parçalanmanın ilk işaretleri belirmeye başlamıştır.

İspanya'da 756 yılında kendi hanedanlığının kaderini paylaşmak istemeyen bir Emevi prensi, kendini Kurtuba'nın *emiri* veya valisi olarak ilan eder. Bunu Tunus ve Fas'takiler izler. Bu arada 10. yüzyılda Endülüs kendi halifesini ilan eder (bundan sonra bütün hükümdarları emir unvanını taşırlar) ancak bundan çok daha önce bağımsızlık *de facto* bir durum olmuştur. Bu Emevi İspanyası'nın sorunlardan uzak olduğu anlamına gelmez. İslam hiçbir zaman yarımada'nın tamamını işgal edememiştir ve Franklar 10. yüzyılda kuzeydoğuyu geri alırlar. Bu tarihten itibaren İberya'nın kuzeyinde Hristiyan krallıklar kurulur ve bunlar Emevilerin Hristiyanlara karşı gösterdiği hoşgörüye rağmen sürekli bir isyan tehdidi oluşturarak ayrılıkçı akımları beslerler.

Endülüs her ne kadar bütün İberya'yı kucaklamıyor olsa da Müslüman dünyanın merkezi olarak refah içindedir. Emeviler bir donanma kurarlar ve Hristiyanların elindeki kuzeye doğru olmamak kaydıyla yayılmaya başlarlar, bu süreçte Bizansla bile ittifak görüşmeleri yaparlar. Ancak Kurtuba halifelüğünün çöktüğü 11. ve 12. yüzyıllara kadar bu mümkün olmaz, bu tarihe kadar İspanya'daki İslam, Abbasi Bağdat'ıyla rakip olabilecek düzeyde bir altın çağ yaşamış ve güzellikle olgunluğun doruklarına ulaşmıştır. Bu uygarlık geride, büyük bir bilgi ve felsefe birikimi gibi muhteşem anıtlar da bırakır. 10. yüzyıl Kurtuba'sının yedi yüz caminin içinde dünyanın en güzel camii olarak bilinen Mezquita Camii¹ de bulunmaktadır. Arap İspanya'sı Doğu bilimine açılan kapı olması bakımından Avrupa için çok büyük bir önem taşımış ama öte yandan birçok maddi iyileşme de sağlamıştır: Bu sayede Hristiyanlık sulama ve tarım tekniklerini öğrenmiş, portakal, limon ve şekeri tanımıştır. İspanya'da ise Arap damgası daha sonraki Hristiyan İspanyol öğrencilerin de gösterdiği gibi çok derindir, hâlâ dilde, davranışlarda ve sanatta kendini göstermektedir.

Arap dünyasında bir başka önemli kırılma da Tunus'taki Fatımilerin kendi halifelerini seçip başkentlerini 973 yılında Kahire'ye taşımaları olmuştur.

1 Mezquita Camii: Kurtuba (Cordoba) Camii ya da Mezquita Katedrali de denilen yapının adı Arapça "mescit" sözcüğünden türetilmiştir. (Yay. hzl.)

Fatımiler Şiidir ve 12. yüzyılda yeni bir Arap istilasını sırasında yıkılacak olan kendi yönetimlerini kurmuşlardır. Abbasi dominyonlarının valileri iken kendilerini sultan veya emir ilan edenler başka yerlerde de görülmüştür. Halifelerin iktidar temelleri giderek artan bir hızla daralmaktadır; bu eğilimi tersine çeviremezler. Harun'un oğulları arasındaki iç savaş, dini hocaların bağlılığını ve desteğini kaybetmelerine yol açmıştır. Bürokratik yolsuzluklar ve zimmete geçirmeler tebaa halklarını yabancılaştırmıştır. Bu hastalıkları besleyen vergi talepleri sadece yeni baskı kurma örneklerine yol açmıştır. Ordu giderek artan bir şekilde yabancı paralı askerlerden ve kölelerden, hatta Harun'un ardılından sonra hemen hemen tamamı Türklerden oluşmuştur. Böylece tıpkı Roma İmparatorluğu'na Batı barbarlarının sızmasına benzer bir şekilde barbarlar halifelik yapısının içine sızarlar. Zaman geçtikçe preateryaya benzer bir yapı haline gelirler ve sonunda halifeliğe egemen olurlar. Bu süre boyunca da Şiiilerin ve mistik mezheplerin muhalefetini kendi çıkarlarına kullanırlar. Arap tacirlerinin zenginliği ortaçağın son dönemlerinde Batı'da görülene benzer bir şekilde, kamusal bir hayatın içinde kristalleşmez.

Abbasi egemenliği 946 yılında, İranlı bir generalin bir halifeyi tahttan indirip yerine yenisini çıkartmasıyla tamamen sona erer. Kuramsal olarak Abbasi Hanedanlığı devam eder ama gerçekte değişim devrimcidir. Yeni Büveyhi Hanedanlığı bundan böyle İran'da yaşayacaktır. Arap İslam'ı parçalanmıştır, Yakınoğu'nun birliği bir kez daha sona ermiştir. Hiçbir imparatorluk bunu takip eden ve asırlar sürecek olan istilaya direnemeyecek ama yine de son Abbasi 1258 yılında Moğollar tarafından öldürülecektir. Bundan önce İslami birlik, Haçlılara karşı bir kez daha dirilecektir ama İslam İmparatorluğu'nun şanlı günleri sona ermiştir.

İslam'ın doğası gereği, dini otorite uzun bir süre politik egemenlikten ayrı kalamamaktadır; bu nedenle de 4. Halifelik, Yakınoğu tarihini belirlemeye başladıkları dönemde Osmanlı Türkleri'ne geçecektir. Osmanlı Türkleri, İslam'ın sınırlarını bir kez daha Avrupa'nın içlerine kadar taşıyacaklardır ancak Arap öncellerinin eserleri çöktükleri güne kadar huşu uyandıracak kadar çoktur. Araplar eski Roma Yakınoğu'sunu ve Sasani İran'ını yıkmışlar, Bizans ve Anadolu'yu sıkıştırmışlardır. Sonunda bu durum Batı Avrupalıları tekrar Doğu Akdeniz'e çekmiştir. Araplar İslam dinini Fas'tan Afganistan'a kadar yaymışlardır. İslam'ın yayılması birçok bakımdan devrimci bir etki yapmıştır. Kadınları örneğin, dışta tutmuş ama onlara mülkiyet üzerinde birçok Avrupa ülkesinde 19. yüzyıla kadar görülmeyecek olan bazı yasal haklar tanımıştır. Kölelerin bile cemaat içinde bazı hakları vardır, kastlar ve babadan oğula geçen statüler yoktur. Bu devrim, köklerini hayatın diğer alanlarından kopuk olmayan, hatta Yahudilerinki gibi hayatı bütün yönleriyle kucaklayan bir dinden alır. İslam'da, bizim geleneğimizin kabul etmiş olduğu kutsal ve kutsal olmayanı, ruhani ve dünyevi olanı ayırt eden sözcükler yoktur. İslam hem hukuki hem de davranışsal olarak bir bütündür, mucizelerin değil (bazı mucizeleri kabul ediyor olsa bile) pratiğin ve entelektüel inancın dinidir.

Hıristiyanlık üzerinde yaptığı büyük politik, maddi ve entelektüel etkinin ötesinde İslam, Arap hegemonyasının çok daha ötelere, 10. yüzyılda Orta Asya'ya, 8. ve 7. yüzyıllarda Hindistan'a ve 12. yüzyılda Sudan'dan ötelere Nijerya'ya kadar yayılmıştır. 12. ve 16. yüzyıllar arasında Afrika'nın daha da büyük bir kısmı Müslüman olmuştur. İslam bugün de bu kıtanın en hızlı büyüyen dinidir. Moğolların 13. yüzyılda Müslümanlığı kabul etmeleri sayesinde Çin'e kadar yayılmıştır. 15. ve 16. yüzyıllarda Hint Okyanusu'nu aşarak Malaya ve Endonezya'ya ulaşmıştır. Misyonerler, göçmenler ve tüccarlar tarafından, hepsinin ötesinde de kervanlarıyla Afrika içlerine kadar giden veya Basra Körfezi'ne, Kızıldeniz'e ve Bengal Körfezi'ne kadar ulaşan Araplarla taşınmıştır. Sonunda bu inanç, 16. ve 17. yüzyıllarda Güneydoğu Avrupa'ya da yayılarak duracaktır. Bu, başladığında bir avuç Sami kabilesinden başka kaynağı olmayan bir düşüncenin yarattığı son derece büyük bir başarıdır. Ancak bu görkemli geçmişe rağmen 10. yüzyıldan sonra hiçbir Arap devleti İslam'ın birliğini sağlayamayacaktır. Hatta Arap birliği bile günümüzde de sürmekte olan bir düş olarak kalmıştır.

Bizans'ın Etki Alanı

1453 yılında, Jüstinyen'den dokuz yüzyıl sonra, Konstantinopolis Osmanlıların eline geçer. Bir Yunanlı kâtip, “Bu kadar korkunç bir şey ne daha önce görüldü, ne de daha sonra görülecek,” diye yazmıştır. Gerçekten de çok büyük bir olaydır. Batı’da kimse böyle bir şeye hazırlıklı değildir, Hristiyan dünyasının tamamı büyük bir şoktadır. Bir devletten ötesi, Roma’nın kendisi bitmiştir artık. Klasik Akdeniz uygarlığının en doğrudan aracı sonunda tamamen sona ermiştir. Bu durumu derin bir perspektifle çok az kişi değerlendirebilmiş, bazı edebiyatçılar bunun Yunanlıların Troya’yı yağmalamasının intikamı olarak değerlendirmişlerdir ama ne olursa olsun iki bin yıllık bir geleneğin sonu gelmiştir. Eğer Helenistik kültürün pagan dünyası ve antik Yunan bir yana bırakılırsa, Bizans’taki bin yıllık Hristiyan imparatorluğunun yıkılışı, bunun bir deprem olarak görülmesini haklı çıkaracak kadar etkileyicidir.

Bu benzetme, hikâye daha başlamadan sonunu bilmeye yardımcı olan unsurlardan biridir. Bizans’ın saygınlığı ve gelenekleri çökmüş olmasına rağmen bunları imparatorluk geçmişinin ağırlığıyla hisseden yabancıları kendine hayran bırakmıştır. İmparatorluğun çöküşüne kadar, imparatorlar *augustid*dir, Bizans vatandaşları kendilerine “Romalı” derler. Asırlar boyunca Ayasofya, Hristiyan kiliselerinin en büyüğü olmuştur, bu kilisenin saygınlık kazandırdığı Ortodoksluk mezhebi, Müslümanların saldırdığı sorunlu bölgelerde olduğu gibi dini çoğulculuğa verdiği ödünleri giderek azaltmıştır. Geçmişe dönülüp bakıldığında, bu çöküşün ve düşüşün kaçınılmazlığını görmek mümkündür. Doğu İmparatorluğu’nda yaşayan insanlar böyle düşünmemektedirler. Onlar imparatorluğun büyük bir gelişim gücü olduğunun bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde farkındalardır. İmparatorluk çok büyük bir *güç gösterisi*dir, birçok uç noktada yaşamayı başarmıştır ve arkaik tarzı, hemen hemen son dakikaya kadar önemli değişimlerin üstünü örtmüştür.

Bununla birlikte bin yıl, hem Batı’ya hem de Doğu’ya büyük altüst oluşlar getirmiştir. Tarih Bizans’ın üstüne oynamış, devraldığı mirasın bazı niteliklerini hafifletmiş, bazılarını sıkıştırmış, bazılarını yok etmiş, böylece imparatorluk sonunda

tamamen farklılaşmamakla birlikte Jüstinyen devrinden çok başka bir şekil almıştır. Antikite'yle Bizans arasında net bir ayrıştırıcı çizgi yoktur. İmparatorluğun çekim merkezi, Konstantin'in kurduğu şehrin dünya imparatorluğunun başkenti olup Roma'nın mirasına konmasından önce de doğuya kaymıştır. İmparatorluk makamı, evrimin ve muhafazakârlığın nasıl iç içe geçmiş olduğunu özellikle gösterir. 800 yılına kadar imparatorun, insanlığın laik hükümdarı olduğu kuramına karşı herhangi bir formel meydan okuma görülmemiştir. O yıl Roma'da bir Batılı hükümdar "imparator" olarak selamlandığında, Bizansın imparatorluk morunun teklifine, yeni rejimin kesin durumuna ilişkin Doğu'da ne söylenmiş olursa olsun meydan okunmuştur. Fakat Bizans evrensel bir imparatorluk fantazisini beslemeye devam etmiştir; imparatorlar sonsuza dek var olacaklar, onların makamı huşu uyandırıcı bir görkeme sahip olacaktır. Hâlâ kuramsal olarak senato, ordu ve halk tarafından seçilirler, bununla birlikte mutlak otorite sahibidirler. Herhangi bir imparatorun tahta çıkışına dair bazı olgular iktidarının gerçek boyutlarıyla ilgili tayin edici olsa bile –bazen hanedan sırası zorlamalarla bozulmuştur– bir Batı Roma İmparatoru'nun asla olamayacağı kadar *otokrattır*. Hukuk ilkeleri ve bürokratik yetkilerin sağladığı çıkarlar imparatorların iradelerini yüzlerine gözlerine bulaştırmalarına neden olmuş olabilir ama imparator kuramsal anlamda daima üstündür. Devletin önemli yöneticilerinin hepsi de sadece ona karşı sorumludur. Otorite, Bizans politikasının neden bu kadar yoğun bir şekilde saraya odaklı olduğunu açıklar. Saray tektir, yetkiler Batı'da yavaşça gelişmeye başlayan ve otoriteyi etkileyebilecek anonim yapılar veya temsilci kurumlar vasıtasıyla kullanılmaz.

Otokrasinin sert bir yapısı vardır. *Curiosi* veya imparatorluğun her yanını sarmış olan gizli polis muhbirlerinin varlığı boşuna değildir ancak imparatorluk makamının doğası gereği imparatorun da sorumlulukları vardır. Konstantinopolis patriği tarafından taç giydirilen imparatorun çok büyük bir otoritesi vardır ama Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak taşıdığı sorumluluklar da çok büyüktür. Batı'da olduğu gibi kontrolsüz iktidar üzerinde sürekli sorun yaratmakta olan kilise ve devlet arasındaki zıtlık bulunmadığı için laik ve dini otorite arasındaki çizgi Doğu'da her zaman belirsiz olmuştur. Bizans usulüne göre Tanrı'nın yeryüzündeki naibi üzerinde sürekli bir baskı vardır, davranışlarında *philantrophia* yani insanlık sevgisi bulunmak zorundadır. Otokratik iktidarın amacı zaten insanları korumaktır ve bunun yolu cansuyu olan ortodoksi ve kilisedir. İlk Hristiyan imparatorların çoğu, pagan imparatorların tanrılaştırılmasına benzer bir şekilde azizlik mertebesine yükseltilmiştir. Bunun ifade ettiği gibi Hristiyanlıktan başka gelenekler de bu makamı etkilemiştir. Bizans imparatorlarının karşısında, Doğu geleneğinde olduğu gibi secde edilmiş ve mozaiklerde başlarında haleyle resmedilmişlerdir. Aynı hale, güneş tanrısı kültünden olan Hristiyanlık öncesi imparatorlarda da görülür (Sasa-

ni hükümdarlarının bazılarında da vardır). Bu ne olursa olsun, her şeyin ötesinde Hristiyan bir hükümdar olarak, imparatorun otoritesini ortaya koyan bir simge-
dir.

İmparatorluk makamı, Bizans'ın Hristiyan mirasının somut halidir. Bu miras Doğu İmparatorluğu'nu, birçok başka düzeyde de Batı'dan keskin bir şekilde ayırıştırır. Öncelikle Ortodoks kilisesinin tuhaflıkları vardır. Örneğin İslam, zaman zaman doğulu din adamları tarafından bir sapkınlıktan çok pagan bir din olarak görülmüştür. Diğer farklılıklar, toplumla din adamlarının ilişkisine dair Ortodoks bakışında yatar. Ruhani ve laik olanın birlikteliği tahtın altındaki düzeylerde de önem taşır. Bunun simgelerinden biri de evli din adamlarının dışarıda tutulmasıdır. Ortodoks papazı, kendisine atfedilen onca kutsallığa rağmen Batılı ve Katolik meslektaşından daha farklı bir kişi olamamıştır. Bu durum modern zamanlara gelinceye kadar Ortodoks kilisesinin toplumun çimentosu olarak büyük rolünü ifade eder. Bunun da ötesinde, papalığı ortaya çıkartan türden büyük bir kutsal otorite yoktur. Otoritenin odağı imparatordur, onun makamı ve sorumlulukları altında yer alan eşit rütbedeki piskoposların üzerinde yükselir. Tabii ki böyle bir sosyal düzenlemenin sürdürülmüş olması, ortodoksinin, ortaçağ Batı kilisesinden daha hoşgörülü olduğunu göstermemektedir. Kötü dönemler çoğu zaman imparatorun Hristiyanlık görevlerini yerine getirmiyor oluşu, örneğin Yahudiler, sapkınlar veya homoseksüeller gibi her zamanki günah keçilerine gereken sertliği göstermiyor oluşu olarak yorumlanmıştır.

Batı'dan farklılaşma, kısmen imparatorluğun bölünmesinden sonra yavaş yavaş gevşeyen ilişkilerde ifadesini bulan politik tarihin ürünüdür. Kısmen de tarzlardaki farklılaşmadan kaynaklanır. Katolik ve Ortodoks gelenekleri başlangıçta farklılıklar çok göze çarpmasa bile her zaman ayrı rotalarda yürümüşlerdir. İlk başlarda Mısır ve Suriye pratiklerine verdikleri tavizler nedeniyle Yunanlıların Latin kilisesiyle arası açılmıştır fakat bu tavizler Hristiyanlıkta belli birçok merkezi canlı tutmuştur. Kudüs, Antakya ve İskenderiye gibi Doğu'nun diğer üç büyük patrikliği Arapların eline düştüğünde, Roma ve Konstantinopolis arasındaki kutuplaşma daha da belirginleşmiştir. Hristiyan dünyası kademe kademe iki dilli hale gelmiştir; Latince konuşan Batı, Yunanca konuşan Doğu'yla yüz yüzedir. 7. yüzyılın başına gelindiğinde Latince artık Yunanca'ya en çok direniş göstermiş iki kurum olan ordunun ve adaletin resmi dili olmaktan çıkmıştır. Yunanca konuşan bürokrasinin varlığı çok önemlidir. Doğu kilisesi, Müslümanların arasında kalınca bu durum misyonerlere yeni bir alan açmış ve pagan olan Güneydoğu Avrupa'nın ve Rusya'nın büyük bir kısmı Konstantinopolis tarafından kazanılmıştır. Bunun sonucu, başka birçok şeyin yanı sıra, Slav halklarının, öğretmenlerinden Yunanca temelli yeni bir alfabeyle yazılı bir dil edinmeleriyle birlikte en temel politik fikirleri de almaları olmuştur. Batı Katolik olduğu için Slav dünyasıyla ilişkileri zaman

zaman düşmancadır, bu yüzden Slav halkları Hıristiyanlığın batı yarısına kuşkuyla yaklaşmışlardır. Bu durum geleceğe de uzanır ve bizi şu anda gerek duyduğumuzdan daha çok ötelere götürür.

Doğu Hıristiyan geleneğinin farklılığı birçok açıdan gösterilebilir. Manastırcılık, örneğin Doğu'da orijinal biçimine çok daha fazla sadık kalmıştır ve kutsal kişilerin önemi hiyerarşik yapıyla Roma kilisesine göre daha fazla olmuştur. Yunanlılar Latinlere göre çok daha tartışmacıdır. İlk kilisenin Helenistik arka planı her zaman spekülasyonlara izin vermiştir ve Doğu kiliseleri daima oryantal eğilimlerle geleneksel etkilerin baskılarına açık olmuşlardır fakat bu durum dini kavgaların dogmatik sonuçlarla bitmesine engel olamamıştır.

Bunlardan bazıları bugün son derece önemsiz, hatta anlamsız gelebilecek konular üzerinde çıkmış tartışmalardır. Kaçınılmaz olarak laik bir çağda yaşayan bizler, bu kişilerin önünde uzanmış olan zihinsel dünyadan yoksun olduğumuz için bu tartışmaların en önemlilerini bile zor kavrayabiliriz. Teologların yaptıkları mükemmel tanımlamaların, mantık didikleyiciliğin altında insanlığı lanetlenmekten kurtarmaya verilen dehşetli önemi görebilmek için bayağı bir çaba gerekir. Bunları anlamamanın önündeki engellerden biri de Doğu Hıristiyanlığı içinde var olan teolojik farklılıkların, politika ve toplum sorunları, ulusal ve kültürel grupların otoriteyle ilişkileri hakkında ortaya attığı simgelerdeki ve tartışma formlarındaki taban tabana zıtlıklardır. Bu daha çok kılı kırk yaran laik Marksist-Leninist teolojinin, 20. yüzyıl komünistleri arasındaki farklılıkları maskeleyesine benzer bir durumdur. Bu sorunlar ilk bakışta görüldüğünden daha derindir ve büyük bir kısmı dünya tarihini orduların ve halkların hareketleri kadar derinden etkilemiştir. İki ana Hıristiyan geleneği arasında yavaş yavaş gelişen farklılaşmanın önemi çok büyüktür. Bu ayrışma herhangi bir teolojik bölünme anlamında ortaya çıkmamış olabilir ama teoloji tartışmaları zaten birbirinden ayrılmış bu gelenekleri iyice birbirinden öteye itmiştir. Öyle durumlar ortaya çıkmıştır ki olaylara alternatif rotalar çizmeyi tahayyül etmek bile giderek zorlaşmıştır.

Bunlardan bir tanesi çok önemli bir örnek oluşturur. Bu Hıristiyan teologları 5. yüzyılın ortalarından itibaren bölen Monofizisizm tartışmasıdır. Bu teolojik konunun önemi, bizim din sonrası çağımızda ilk bakışta gözden kaçmıştır. Bu tartışma, İsa'nın doğasının dünyadayken de ilk kilisenin öğrettiği ikili doğanın (hem insan hem de ilahi) tersine, tek ve ilahi olduğunun öne sürülmesiyle başlamıştır. Bu tartışmaların bizi fazlasıyla kıskırtan leziz incelikleri burada, hatta üzülmek zorundadır. Aftartodosetistlerin¹, Korruptukoliklerin ve Theopastisistlerin (bunlar, tartışan ekollerin bazılarının isimleridir) koparttıkları velvelede teoloji dışı önemli

1 Aftartodosetist: Yunanca "aphthartos", ahlaki ve "dokein", görünmek kelimelerinden türemiştir. Aftartodosetistler 6. yüzyılda Kalkedon karşıtı bir mezhebin üyeleridir. (Yay. hzl.)

bir muhteva bulunduğunu söylemekle yetinelim. Bu tartışmanın unsurlarından bir tanesi, üç Monofizist kilisenin, Doğu ortodoksisi ve Roma Katolikliğinden yavaş yavaş kristalize oluşudur. Bunlar Mısır ve Etiyopya'nın Kıpti Kilisesi, Suriye'nin Jakobit Kilisesi ve Ermeni Kilisesi'dir. Bu kiliseler bir bakıma kendi ülkelerinin ulusal kiliseleri haline gelmişlerdir. Bu tür grupları tekrar bir araya toplamak ve önce İran ve daha sonra da Arap tehdidinin karşısında imparatorluğu konsolide etmek için epey bir çaba sarf edilmiştir. İmparatorlar da bu teolojik tartışmalara karışmışlardır, hatta daha da ötesine geçtikleri görülmüştür. Bu makamın özel olarak taşıdığı sorumluluk ilk kez Konstantin'in İznik Konsilü'ne başkanlık etmesiyle ortaya çıkmıştır. İmparator Herakleios, örneğin 7. yüzyılın başlarında, Monofizisizm konusunda tartışmaları bir araya getirecek uzlaştırıcı bir formül bulmak için elinden geleni yapmıştır. Bu formül kısa bir süre sonra Monothelizm adı verilen yeni bir teolojik tanım halini almış, her ne kadar Monofizisizmin yeni bir isim altında devamı olsa da bir süre üzerinde anlaşma sağlanmıştır.

Bu arada, bu konu Doğu ve Batı'yı pratik olarak daha da uzağa itmiştir. Tuhaftır ki Monofizisizm Latin ve Yunan kiliseleri arasında, 5. yüzyılın sonlarından başlayarak otuz yıllık bir hizipleşme yarattıktan sonra 681 yılında anlaşmayla sonuçlanmıştır. Bu sorun aşılmıştır ama ardından Herakleios zamanında bir sıkıntı daha başlar. Arap saldırısı başladığında İmparatorluk İtalya'yı terk etmek durumundadır ama papa ve imparator o anda ortak bir cephede durmak endişesini taşırlar. Bu durum Papa'nın Monofizisizmi onaylamasını kısmen açıklamaktadır (Herakleios Kudüs Patriği'nin teolojik endişelerini susturmak amacıyla Papa'nın görüşünü sorar). Büyük Gregory'nin ardılı olan Papa Honorius, Herakleios'u destekler ve böylece antimonofizistlerin tepkisini çekerek yaklaşık elli yıl sonra Batılı temsilcilerin de aynı karara katıldığı ekümenik konsil tarafından kınanır. Bu çok önemli tehlike anında Honorius büyük bir hasara yol açmıştır. 7. yüzyılın başlarında, Doğulu kilise adamlarının çoğunun sempatisi onun bu basiretsiz tutumu nedeniyle kaybedilir.

Bizans'ın devraldığı miras sadece imparatorluktan ve Hristiyanlıktan ibaret değildir. Asya'ya da çok şey borçludur. Asya'dan kalan miras yalnızca İpek Yolu'ndan gelen Çinli tüccarlarla simgelenen yabancı uygarlıklarla doğrudan temasla oluşmaz, Helenistik Doğu'nun karmaşık kültürel mirası da söz konusudur. Bizans'a doğal olarak, Yunanca konuşmayan insanların "barbar" olduklarına dair önyargı da miras kalmıştır. Ayrıca entelektüel liderlerinin büyük bir çoğunluğu Hellas'ın geleneklerini taşımaktadırlar. Fakat onların sözünü ettikleri Hellas, Helenistik Doğu'nun kanalları dışında çoktan dünyayla bağını koparmıştır. Kültürel bölgeye baktığımız zaman Yunan köklerinin ne kadar derine indiğini ve Asyatik kaynaklar

dan ne derece beslenmiş olduğunu bilmek zordur. Yunanca örneğin, görüldüğü kadarıyla Küçük Asya'da temel olarak şehirde yaşayan küçük bir azınlık tarafından kullanılmıştır. Bir başka işaret de imparatorluk bürokrasisinin ve önde gelen ailelerin asırlar geçtikçe daha çok Asyalı isimler taşımasıdır. Asya, imparatorluğun 5. ve 6. yüzyıllarda toprak kaybetmesinden ve böylece başkent çevresindeki Avrupa anakarasına sıkışmasından sonra da önem taşımaya devam etmiştir. Derken Araplar, kuzeyde Kafkas Dağları, güneydeyse Toroslarla çevrelenmiş olan Küçük Asya'ya saldırırlar. Küçük Asya'nın kenarlarında da Müslüman kültürüne her zaman açık sınır bölgeleri vardır. Buradaki insanlar doğal olarak hareketli bir dünyada yaşarlar ama bunun üzerinde zaman zaman Bizans'tan daha derin dışsal etkilerin işaretleri görülür. Bizans'ın ilahi tartışmalarının en büyüğü ikon kırıcılık üzerinde yaşanır, bu tartışmanın aynı zamanda İslam içinde de paralellikleri vardır.

Bu karmaşık mirasın en karakteristik unsurları 7. ve 8. yüzyıllarda belirginleşir. Bunlar otokratik yönetim geleneği, Roma miti, Doğu Hristiyanlığının bekçiliği ve pratik anlamda Doğu'yla sınırlanmıştır. İleri Roma İmparatorluğu bu tarihten itibaren Jüstinyen'in çizdiği ortaçağ devletine doğru dönüşür ancak bu çok önemli yüzyıllar hakkında çok az şey biliyoruz. Bazıları bu dönemde Bizans'la ilgili doğru dürüst bir tarih yazılamayacağını söyler. Kaynaklar çok azdır ve arkeolojik bilgi son derece dağınıktır fakat bu sorunlu dönemin başında imparatorluğun taahhütlerinin boyutları azaldığında bile potansiyel vergi kaynakları ve aynı şekilde elinin altındaki insan gücü epeyce fazladır. Küçük Asya, Cermen barbarlarına karşı Batı için gerekli askeri sağlamak açısından imparatorluğu rahatlatan bir yerdir. Bu bölge dikkate değer bir askeri teknolojiye sahiptir. "Yunan Ateşi" başkente saldırabilecek gemilere karşı kullanılan etkili bir gizli silahtır. Konstantinopolis'in durumu da askeri bir varlıktır. 5. yüzyılda yapılmış olan büyük surları, barbarların elinde bulunmayan ağır silahlar olmaksızın karadan saldırıyı çok zorlaştırmıştır. Denizdeki filo da karaya çıkmayı önlemektedir.

Uzun vadede daha az güvende olan imparatorluğun sosyal temelidir. Küçük arazi sahiplerinin hayatlarını sürdürmeleri ve büyük toprak sahiplerinin kendi mülklerini genişletme çabalarını önlemek her zaman zor olmuştur. Mahkeme her zaman küçük arazi sahiplerini koruyamamıştır. Kendisi de kilise mülklerinin düzenli bir şekilde genişlemesi nedeniyle ekonomik baskı altındadır. Bu güçler askeri hizmet karşılığında küçük toprak sahiplerine toprak tahsisi eden imparatorluk patriği tarafından her zaman kolayca dengelenememiştir. Bu, boyutları asırlar geçtikten sonra ortaya çıkacak olan bir sorundur. 7. ve 8. yüzyıllardaki imparatorların bulduğu kısa vadeli çözümler üzerinde fazla düşünülmemiştir.

İmparatorluk fazla genişlemiştir. 600 yılında hâlâ Kuzey Afrika kıyıları, Mısır'ı, Doğu Akdeniz'i, Suriye'yi ve Küçük Asya'yı elinde tutmaktadır.

Karadeniz’de Trebizond (Trabzon)’un ötelere, Kırım kıyılarına ve Tuna Nehri’nin Bizans bölümüne kadar uzanmakta, Avrupa’da Teselya, Makedonya ve Adriyatik kıyılarına, İtalya’nın ortasından başlayarak yarımada’nın ucundan topuğuna kadar ilerleyen bir kuşakla, son olarak Sicilya ve Sardunya Adaları’na kadar uzanmaktadır. İmparatorluğun potansiyel düşmanları göz önünde bulundurulduğunda, bu durum askeri stratejistlerin kâbusudur. Bundan sonra gelen iki yüzyılın hikâyesi üst üste gelen istila dalgalarıdır. İranlılar, Avarlar, Araplar, Bulgarlar ve Slavlar imparatorluğun ana gövdesine büyük zarar verirler. Bu arada Jüstinyen’in generalleri tarafından geri alınmış olan batı bölgeleri, kısa bir süre içinde tekrar Araplar ve Lombardlar tarafından alınır. Sonunda Batı da bir canavar olarak ortaya çıkar. Doğu İmparatorluğu onu, asırlarca Batı’nın düşmemesi için çektiği cezaya rağmen kurtaramayacaktır. Bunun sonucunda Doğu İmparatorluğu sürekli savaşla karşı karşıya kalır. Avrupa’da bunun anlamı savaşın Konstantinopolis’in surlarına kadar dayanmasıdır, Asya’daysa Küçük Asya’nın sınırlarına yapılan tacizlere karşı bıkırtıcı seferlerdir.

7. yüzyılın başında bile egemen olduğu bölgedeki kontrolü epeyce gevşek olan ve gücünün büyük bir kısmının nüfuz, diplomasi, Hristiyanlık ve askeri prestije bağlı olduğu bir devlet işte böyle sorunlarla karşı karşıyadır. Komşularıyla ilişkileri tek yönlü ilişkilerin ötesindedir. Daha sonra bakanlara şantaj gibi görünen, Jüstinyen’den II. Basil’e kadar bütün imparatorlar tarafından başbelası barbarlara ödenen paralar müttfiklere ve *feodoratilere* ganimet verilmesini öngören Roma geleneğinden kaynaklanmaktadır. İmparatorluk halklarının ve dinlerinin çeşitliliği resmi ideoloji tarafından maskelenmiştir. İmparatorluğun Helenleştirilmesi daha çok yüzeyseldir. Gerçek, birçok Suriyeli Hristiyan’ın, daha sonra Anadolu’nun Türkleri kabul etmesi gibi Arapları kabul etmesinde kendini gösterir. Dini zulüm ülkeye hâkim olmuştur. Daha da ötesi, Bizans’ın müttfikleri arasında büyük güçler yoktur. Sorunlu 7. ve 8. yüzyıllarda, en önemli dost güç Hazar Hanlığı’dır. Hazar Hanlığı büyük ancak gevşek bir devlettir. 600 yılında Don ve Volga Vadilerindeki kavimler üzerinde egemenlik kuran göçebeler tarafından kurulmuştur. Böylece Araplarla İranlılar arasında iki yüzyıl kadar stratejik bir kara köprüsü oluşturmuş olan Kafkaslar’a yerleşmişlerdir. Hazar Devleti en geniş noktasına ulaştığında Karadeniz kıyılarından Dinyester Nehri’ne uzanmış, kuzeyde de Yukarı Volga ve Don kıyılarını da içine almıştır. Bizans Hazarlarla iyi ilişkileri korumak için çok büyük bir çaba göstermiş ve bilindiği kadarıyla, bu insanları Hristiyan yapmak için çok çabalamış ancak başarısız olmuştur. Aslında tam olarak ne olduğu bir sır perdesinin altındadır ama Hazar liderleri Hristiyanlığa ve birkaç başka külte tolerans gösterdikleri halde, 740 yılı civarında Museviliği kabul etmişlerdir. Bunun nedeni muhtemelen Arap istilasından sonra İran’dan göç eden Yahudilerdir ve büyük bir

olasılıkla bilinçli bir diplomatik eylemdir, çünkü Yahudilerin, Hristiyan bir imparatorluğun veya halifelüğün ruhani ve politik yörüngesine girmeleri olasılık dışıdır. Hazarlar da her ikisiyle diplomatik ilişkilerin ve ticaretin keyfini çıkartmışlardır.

Bizans'ın verdiği yaşama mücadelesinin ilk kahramanı Herakleios'tur. Herakleios, Avrupa'daki tehditleri ittifaklar ve uzlaşmalarla dengelemiş ve böylece İranlılara karşı güçlü bir sefer düzenleyebilmiştir. Her ne kadar sonunda başarılı olmuşsa da İranlılar, Doğu Akdeniz ve Küçük Asya'dan çıkarılmadan önce imparatorluğa çok büyük zararlar vermişlerdir. Bazı araştırmacılar Helenistik dünyanın büyük şehirlerini asıl yıkanların onlar olduğunu düşünmektedir. Arkeoloji hâlâ bu sırrı ortaya çıkaramamıştır ama Herakleios'un zaferinden sonra, harabeye dönen büyük şehirlerin, şehrin çekirdeği olan akropolisten daha küçük kaldığına ve nüfusunun şiddetli bir şekilde azaldığına dair işaretler vardır. Daha sonra kötü bir şekilde sarsılmış olan yapıya Arap saldırıları başlamıştır ve bu saldırılar yaklaşık iki yüz yıl sürmüştür. Herakleios 641 yılında öldüğü zaman, askeri başarılarının hemen hemen tümü tersine dönmüştür. Onun soyundan bazı imparatorlar becerikli çıkmışlar ama kendilerine doğru dönmüş olan dalgaya karşı canla başla savaşmaktan öte bir şey yapamamışlardır. 643 yılında İskenderiye Arapların eline geçer ve böylece Mısır'daki Yunan egemenliği sona erer. Birkaç yıl içinde Kuzey Afrika ve Kıbrıs da kaybedilir. Eski bir savaş alanı olan Ermenistan on yıl içinde tükenir ve sonunda Arap saldırısı en yüksek noktasına beş yıl boyunca Konstantinopolis'e aralıksız saldırarak ulaşır (673-678). Başkenti Arap filosundan koruyan, Yunan Ateşi olabilir. Bundan önce imparatorun İtalya'ya yaptığı ziyarete rağmen İtalya ve Sicilya topraklarını Arapların ve Lombardların elinden almak konusunda hiçbir ilerleme kaydedilememiştir. Yüzyıl devam ederken, son çeyreğinde bir başka bela ortaya çıkar; Slavlar Makedonya ve Trakya'ya baskı yaparlar ve bir başka ırk olan Bulgarlar (bir gün gelecek ve onlar da Slavlaşacaklardır) Tuna'yı geçerler.

Yüzyıl, orduda başlayan bir isyanla ve bir imparatorun yerine bir yenisinin getirilmesiyle sonlanır. Bütün belirtiler Doğu İmparatorluğu'nun kaderinin Batıyla aynı olacağını göstermektedir, imparatorluk makamı askerlerin ganimeti haline gelmiştir. 8. yüzyılda zalim veya yetersiz imparatorların tahta çıkması Bulgarların Konstantinopolis kapılarına dek dayanmalarıyla sonuçlanır ve şehir Araplar tarafından 717 yılında yeniden kuşatılır. Ancak bu, Boğaz'da Arapların son kez görünmesi olmamakla birlikte gerçek bir dönüm noktasıdır. 717 yılında tahta Bizans imparatorlarının en büyüğü, Anadolu III. Leo çıkacaktır. İmparator bir bölge yöneticisidir ve kendi bölgesinde Arap saldırılarına başarıyla direndiğinden başkenti savunmaya gelmiş, imparatoru tahttan inmeye zorlamıştır. Morları kuşanması, hem halk hem de din adamları tarafından çok sıcak karşılanır. Böylece, köklerinin ait olduğu yerin adıyla anılan İsaurya Hanedanlığı kurulmuş olur. Bu Doğu Roma

İmparatorluğu'nun seçkinlerinin bir oryantal monarşi olan Bizans'a doğru yavaş yavaş dönüşmeye başladığının işaretidir.

8. yüzyıl başlangıçta, bazı geri adımlara rağmen bir toparlanma süreci getirir. Leo Anadolu'yu Araplardan temizler ve oğlu, sınırları Suriye, Mezopotamya ve Ermenistan'a kadar genişletir. Bu dönemde, halifelikle olan sınırlar eskisine oranla çok daha fazla istikrar kazanır ancak her sefer sezonu beraberinde sınır akınları ve çatışmalar getirir. Bu başarı sayesinde –ki kısmen Arap gücünün görece gerilemesinden kaynaklanır– yeni bir ilerleme ve 12. yüzyılın başlarına kadar sürececek olan yeni bir genişleme dönemine girilir. Batı'da çok az şey yapılabilmektedir. Ravenna kaybedilmiştir ve İtalya'yla Sicilya'da bir iki tutunma noktası kalmıştır ancak Doğu'da imparatorluk yeniden Trakya'ya ve merkezi olan Küçük Asya'ya yayılır. Balkan Yarımadası'nda bir yönetim bölgeleri zinciri kurulur. İmparatorluk bu bölgede iki yüz yıl kadar bunların dışında herhangi bir tutunma noktasına sahip değildir. 10. yüzyılda Kıbrıs, Girit ve Antakya geri alınır. Bizans güçleri Fırat'ı geçerler ve mücadele Kuzey Suriye'yle Toroslar'da devam eder. Gürcistan ve Ermenistan'daki pozisyonu güçlenir.

Doğu Avrupa'da Bulgar tehdidi, 10. yüzyılda en yüksek noktasına eriştikten sonra Bulgarlar Hristiyanlığı kabul ettiklerinde ortadan kalkar. Tarihe, *Bulgaroc-tonos* yani “Bulgar kasabı” olarak geçen II. Basil, sonunda onları 1014 yılında yapılan bir büyük savaşla yener, on beş bin savaş esirini kör eder ve bunları tekrar ülkelerine geri gönderir. Söylendiğine göre Bulgar kralı yaşadığı şok sonunda ölmüştür. Birkaç yıl içinde Bulgaristan bir Bizans eyaleti olur ancak hiçbir zaman başarılı bir şekilde fethedilemez. Bundan kısa bir süre sonra Ermenistan'ın Bizans egemenliğine girmesiyle Bizans'ın son fethi de yaşanır.

Böylece bu yılların hikâyesine bakıldığında ortaya çıkan sonuç ilerleme ve toparlanmadır. Bizans kültürünün en yüce dönemi de budur. Bunda politik olarak iç ilişkilerin gelişmesinin etkisi vardır, 820'yle 1025 arasında hanedan ilkelerine uyum gözlenmiştir. İsaurya Hanedanlığı'nın sonu, bir imparatoriçenin tahta çıkışını takip eden kısa hükümdarlıklar ve II. Michael'e kadar gelen düzensiz vârislerle kötü gelir. II. Michael, Frigya Hanedanlığı'nın kurucusudur, 820 yılında bir imparatoru öldürerek tahta çıkar. Onun yerini 867 yılında bir Makedonya Hanedanı alır, bu hanedanın yönetimi altında Bizans, başarısının doruğuna ulaşır. Azınlıklar için ilkelerini korumak adına bir eş imparator seçilir.

Bu sürecin ilk zamanlarında imparatorluktaki bölünmenin ve zorlukların kökeni, eskiden olduğu gibi dindir. Bu sorun imparatorluğu sarar, politik ve yerel meselelere çok sık karıştığı için de toparlanma sürecini geriye çeker. Bunun en büyük örneği bir yüzyıl boyunca acı duygular uyandıran, ikonakırıcılara karşı sürdürülen kampanyadır.

Azizlerin, Kutsal Bakire'nin ve Tanrı'nın resmedilmesi Ortodoks Hristiyanlığın eğitim ve adanma açısından en önemli araçları olmuştur. Antikitenin son dönemlerinde bu resimler veya ikonalar, Batı'da da bir yer edinmiştir ancak bugüne kadar Ortodoks kiliselerinde özel bir yerleri olmuş, mabetlerde veya özel yerlerde inananlar tarafından saygı gösterilmiş ve seyredilmiştir. İkonlar süsleme amacının ötesindedir, düzenleri kilisenin öğretilerini taşır (otoritelerden birinin söylediğine göre). Azizlerin, meleklerin, İsa'nın ve annesinin resimlerinden oluşan bu ikonların çevrelediği görünmeyen kilise "cennet ve dünya arasında bir buluşma noktası" oluşturur. Dini duyguların bu derece yoğunlaşmasının resme ve mozaığe yansımalarının Bizans (ve daha sonra Slav) sanatının en büyük başarılarından biri olmasında şaşılacak bir yan yoktur.

İkonlar 6. yüzyıldan itibaren Doğu kilisesinde daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. İki yüzyıl boyunca onlara büyük bir saygı gösterilir ve birçok yerde kalabalıklar tarafından tapılır ancak bundan sonra kullanımları sorgulanmaya başlamıştır. İlginçtir ki bu durum halifeliğin resim kullanmanın İslam'a aykırı bir şey olduğuna dair başlattığı kampanyaya denk düşer ancak ikonakırıcıların bu düşüncelerini Müslümanlardan aldığı söylenemez. İkonları eleştirenler, ikonların put olduğunu, Tanrı'ya kul yapısı nesnelerle tapmanın sapkınlık olduğunu ileri sürmüşlerdir. İkonların yok edilmesini veya kırılmasını, duvarlarda bulunanların da beyaza boyanmasını talep etmişlerdir.

III. Leo, bu kişilerden yana çıkmıştır. İmparatorluk otoritesinin neden ikonakırıcıların ardına düştüğü hâlâ bilinmemektedir ama Leo, piskoposların tavsiyelerine göre davranır ayrıca Arap istilası ve yanardağ patlamaları kuşkusuz Tanrı'nın bu konuya ilişkin memnuniyetsizliğinin ifadesidir. Böylece 730 yılında bir fermanla resimler yoluyla tapınma yasaklanır. Buna direnenlere karşı zulüm uygulanır. Yasak Konstantinopolis'te, eyaletlere göre daha sıkı takip edilir. Bu hareket zirvesine V. Konstantin döneminde ulaşır ve 754 yılında piskoposlar konsülüyle onaylanır. Zulüm daha da şiddetlenir, özellikle de ikonları, laik din adamlarına oranla daha büyük bir iştiaqla savunan keşişler arasından şehitler verilir ancak ikon kırıcılık her zaman imparatorun desteğine bağlıdır. Bir sonraki yüzyılda harekette gelgitler olur. IV. Leo ve onun ölümüyle dul kalan karısı İrene döneminde zulüm biraz gevşer ve "ikonofiller" (ikon severler) yeniden güç kazanırlar ancak bu durumu tekrar zulüm izler. Sonunda 843 yılında, paskalyanın ilk Pazarında, hâlâ Doğu kilisesi ortodoksi tarafından bayram olarak kutlanmakta olan günde, ikonlar serbest bırakılır.

Bu tuhaf dönemin anlamı nedir? Pratik bir yargı vardır, Yahudilerin ve Müslümanların Hristiyanlığı kabul etmeleri, Hristiyanların resimlere olan saygılarından dolayı çok zor olmaktadır ama bu yargı bizi fazla uzağa götürmez. Dini bir kavganın, din dışı nedenlerden bağımsız olmadığının bir örneğini daha görürüz burada

ama nihai olarak bir tür dini tedbirlik duygusu ve Doğu İmparatorluğu'nda teolojik tartışmalara karşı gösterilen tutkuyla açıklayabiliriz. Tartışmanın nasıl bezdirici bir hal almış olduğunu anlamak kolaydır. Herhangi bir sanatsal sorun veya sanatsal erdem çıkmaz ortaya. Bizans böyle bir yer değildir. Tehlikede olan, reformcuların, Yunanlıların ikonlara olan tutkularının uç noktalara varmasına karşılık Tanrı'nın, ilk uyarı olarak başlarına Arap belasını yollamış olduğu duygusudur. Dindar bir kral, tıpkı eski ahitte anlatılan İsrail'de olduğu gibi bu putları kırarak halkını kurtarabilir. Sürecin kendisini bir liman gibi hisseden bir inanca nasıl uyduğunu görmek kolaydır. İkon kırıcıların özellikle orduda güçlü oluşları dikkat çekicidir. Bir başka unsur da ikonların genellikle yerel azizleri ve kutsal kişileri temsil ediyor oluşlarıdır; bunlar ekmek ve şarap ayini ve haç gibi birleştirici ve sade simgelerin yerini almışlardır. Bu da Bizans dininin ve toplumunun 8. yüzyıldan başlayarak yeni, monolitik bir nitelik taşımaya başladığını gösterir. Sonuç olarak ikon kırıcılık, uzun bir süredir, öğretilerinde ikonları kullanan keşişlerden yana yükselen dalgaya karşı gösterilen kızgın bir tepkidir. Aynı zamanda kızgın bir Tanrı'yı yatıştırmak amacına uygun ihtiyatlı bir adım olduğu için de ikon kırıcı hareket imparator ve piskoposlarından oluşan merkezi otoritenin yerel inançlara, şehirlerin ve manastırların bağımsızlığına ve kutsal kişilerin kültlerine karşı tepkisini temsil eder.

İkon kırıcılık, Batı kilisesini epeyce rahatsız etmiş ama ortodoksinin Latin kilisesinden ne kadar farklı olduğunu iyice açığa çıkartmıştır. Batı kilisesi de hareketlenmiştir. Latin kültürü Cermenik kavimler tarafından ele geçirilmiş, Doğu Yunan kiliselerinden ruhsal anlamda ayrılmıştır. İkon kırıcı piskoposlar sinodu¹, Leo'nun destekçilerini kınayan papalık tarafından aşağılanmıştır. Roma, imparatorun ruhani meselelerde kendini göstermesini telaşla karşılamıştır. İkon kırıcılık, Hristiyanlığın iki yarısı arasındaki ayrılığı derinleştirmiştir. Kültürel farklılaşma artık daha da ötelere yayılmaya başlamış (Bizans'tan İtalya'ya deniz yoluyla iki ayda gidilebildiği düşünülünce buna şaşmamak gerekir), ikisinin arasında sıkışmış topraklarda yaşamakta olan Slav halkları Latinceyle Yunanca arasında yaşamıştır.

Doğuyla Batı arasındaki ilişki her zaman sadece resmi düzeyde ortadan kalkmamıştır. Tarih, burada da yeni bölünmeler yaratmıştır. Bunlardan en önemlisi Papa'nın 800 yılında Frank bir krala "imparator" olarak taç giydirmesidir. Bu, Bizans'ın Roma'nın mirasçısı olduğu iddiasına meydan okumak demektir. Batı dünyasıyla ayrılıklar Konstantinopolis'te fazla önemsenmemiştir. Bizans yetkilileri, Frank hükümlerinde kendilerine bir meydan okuma görmüşler ve bundan sonra bütün Batılıları Frank olarak tanımlamışlardır. Bu tanım Çin'e kadar yayılacaktır. İki devlet Araplara karşı işbirliği yapamamışlar ve birbirlerine karşı duydukları kuşkulardan kurtulamamışlardır. Roma'da yapılan taç giydirme belki

1 Sinod: Kilise temsilcilerinin dini sorunları karara bağlamak üzere toplandığı meclis. (Yay. hzl.)

de Konstantinopolis'te, bir kadının, kendi öz oğlunu kör ettirmiş kötü bir anne olan İrene'nin imparator olarak tahta çıkmasına verilen cevaptır. Frank imparatoru Bizans'ta çok kısa süre tanınacaktır; Batı'nın diğer imparatorlarına sadece kral olarak muamele edilecektir. İtalya iki Hristiyan imparatorluk arasında bölünmüştür. Elde kalan Bizans toprakları, daha önceki Lombardlar kadar Frank ve Sakson tehdidi altında olacaktır. 10. yüzyılda papalığın Sakson imparatorlarını kendi çıkarları için yönlendirmesi durumu iyice kötüleştirmiştir.

Tabii ki iki Hristiyan imparatorluğu tamamen teması kesmemiştir. 10. yüzyılda bir Cermen imparator Bizanslı bir gelin almış ve 10. yüzyıl Cermen sanatı Bizans konularının ve tekniklerinin etkisi altında kalmıştır. Bu tür temasları bu denli verimli kılan, iki kültürel dünya arasındaki farklılıklardır, asırlar geçtikçe farklılık daha gözle görülür bir hale gelmiştir. Bizans'ın eski aristokrat aileleri yavaş yavaş Anadolu ve Ermeni ailelerle yer değiştirmiştir. Hepsinin ötesinde, imparatorluk şehrinin bizzat benzersiz görkemi, dini ve laik hayatın tamamen birbirinin içine geçmesinden kaynaklanan karmaşık bir yaşantısı vardır. Hristiyan yılının takvimi sarayinkinden ayrılmamaktadır. İkiisi birlikte hem kilisenin hem de devletin halka, imparatorluğun haşmetini gösterdiği, törenlerin görkemli tiyatral ritmini ayarlamaktadırlar. Din dışı sanatsal çalışmalara da rastlanmaktadır ama sürekli insanların gözlerinin önünde duran sanat ezici bir şekilde dinidir. En kötü zamanlarda bile canlılığını sürdürmüş, dünyadaki naibi imparator olan Tanrı'nın her yerde hazır ve nazır oluşunu ifade etmiştir. Törensellik saraydaki katı etiket kurallarıyla sürdürülmüş, bu kurallar entrika ve komplo gibi kötülüklerin niteliklerini artırmıştır. Hristiyan imparatorun halkın önüne çıkması gizemli bir kültürün kuralları gibidir. İmparator teker teker açılan perdelerin arkasında bekleyerek dramatik bir şekilde halka görünür. Bu, dünyanın yarısına, yaklaşık bin yıl kadar gerçek imparatorluğun ne olduğunu gösteren hayret verici bir uygarlığın doruk noktasıdır. Pagan Ruslardan oluşan bir misyon, 10. yüzyılda tıpkı diğerlerini inceledikleri gibi Hristiyanlığın Bizans versiyonunu incelemeye geldiklerinde hayran kaldıkları Ayasofya'da gördüklerini anlatan bir rapor yazmışlardır. "Tanrı, insanların arasında yaşıyor," demişlerdir.

Öte yandan imparatorluğun temelinde ne olup bittiğini söylemek hiç kolay değildir. 7. ve 8. yüzyıllarda nüfusun azalmış olduğuna dair güçlü işaretler vardır. Bu durum hem savaşın hem de vebanın yarattığı tahribatla bağlantılı olabilir. Aynı dönemde, eyalet şehirlerinde yeni bina yapımı ve para dolaşımı azalmıştır. Bunların hepsi devletin giderek daha fazla müdahale ettiği dalgalı bir ekonomiyi işaret eder. İmparatorluk yetkilileri bu ekonominin öncelikli ihtiyaçlarını, doğrudan üretimi zorlayarak, şehirleri besleyecek özel organlar kurarak ve zanaatkarlarla tacirleri bürokratik olarak loncalarda ve birliklerde toplayarak sağlama almışlardır. İm-

paratorluğun şehirlerinden sadece bir tanesi ekonomik önemini başından sonuna kadar korumuştur, bu da başkenttir. Bizans'ın görkemi doruğuna bu şehirde ulaşmıştır. Ticaret imparatorlukta hiçbir zaman tamamen yok olmamış ve 12. yüzyılın sonlarına doğru hâlâ Asya'yla Batı arasındaki lüks mal ticareti açısından büyük önem taşımıştır. Bizans'ın bulunduğu pozisyon tek başına büyük bir ticari rol oynamış ve Batı'ya başka lüksler sağlayan zanaatkâr endüstrisini tetiklemiştir. Son olarak, bütün bir süreç boyunca toprak sahiplerinin güçlerinin ve zenginliklerinin arttığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Köylüler kendi mülklerine çok daha fazla bağlanmışlardır ve imparatorluğun daha sonraki yıllarında, büyük toprak sahipliği temelinde önemli yerel ekonomik birlikler ortaya çıkmıştır.

Bu ekonomi, hem görkemi en yüksek noktasına ulaşmış olan Bizans uygarlığını hem de 9. yüzyıl imparatorlarının yönetimi altındaki askeri toparlanmayı destekleyebilmiştir. İki asır sonra uygunsuz bir konjonktür, imparatorluğun dayanıklılığının sınırlarını bir kez daha zorlamış ve uzun bir çöküş döneminin kapılarını açmıştır. Bu dönemle birlikte iç ve kişisel sorunlar yeniden başlamıştır. İki imparatoriçeyle birkaç niteliksiz ve kısa ömürlü imparator yüzünden merkezdeki kontrol zayıflamıştır. Bizans'ın hâkim sınıfları içindeki iki önemli grubun birbirleriyle rekabeti kontrolden çıkmıştır. Kökleri eyaletlere kadar uzanan sarayda bulunan bir aristokratik grup, imparatorluğun daimi yetkilileri ve yüksek bürokratlarla mücadeleye girişmiştir. Bu kısmen askeri ve entelektüel seçkinler arasındaki mücadeleyi de yansıtır. Ne yazık ki bu mücadelenin sonucunda ordu ve donanma için gerekli fonlar sivil memurlar tarafından tüketilmiş ve böylece ordu yeni sorunların üstesinden gelemeyen bir duruma düşmüştür.

Yeni sorunlar imparatorluğun bir ucunda, Batı'nın son barbar göçmenleri olan ve artık Güney İtalya'ya ve Sicilya'ya doğru hareketlenen Hristiyan Normanlar tarafından başlatılır. Küçük Asya'daysa sorunlar Türklerin baskısıyla ortaya çıkar. 12. yüzyılda, Abbasi kontrolü yerel kabile şeflerinin eline geçtiğinde imparatorluk bölgesinin içinde bir Rum-Türk Sultanlığı (Burada "Rum" sözü, Roma anlamına gelmektedir) kurulmuştur bile. Türklerin 1071'de Manzikert'te¹ kazandıkları zaferden sonra Küçük Asya neredeyse tamamen kaybedilmiştir. Bu durum Bizans'a hem mali anlamda hem de insan kaynakları açısından çok büyük bir darbe vurmuştur. İmparatorların birlikte yaşamayı öğrenmiş olduğu halifeler çok daha ateşli düşmanlara yol vermektedirler, İmparatorluğun içinde, 12. ve 13. yüzyıllarda birbiri ardına Bulgar isyanları patlamış ve bu bölgede, ortaçağ ortodoksisinin en güçlü ve uzlaşmaz hareketlerinden biri olan yüksek rütbeli Yunan din adamlarına ve bunların uyduğu Bizans âdetlerine yaygın bir nefreti tetikleyen Bogomil sapkınlığı yayılmıştır.

1 Manzikert: Malazgirt. (Çev.)

Yeni bir hanedanlık olan Komneniler bir kez daha imparatorluğu bir araya toplamışlar ve bir yüzyıl daha (1081-1185) safları tutmuşlardır. Yunanistan'dan Normanları söküp atmışlar ve Güney Rusya'dan gelip yeni bir göç dalgası oluşturan Peçenek akınını durdurmuşlardır ancak Bulgarlar'ı kıramamışlar, Küçük Asya'yı geri alamamışlar ve çok önemli tavizler vermek zorunda kalmışlardır. Bazı tavizlerin kendilerine özgü çekim alanları vardır; bazı müttefikler son derece tehlikeli olabileceklerini kanıtlamışlardır.

Bunlardan, bir zamanlar Bizans'ın uydusu olan bir tanesine, yani Venedik Cumhuriyeti'ne verilmiş olan tavizler bu devletin *varoluş sebebinin* sonunda Doğu Akdeniz'deki itibarının iyice artmasına yol açması bakımından özellikle uğursuz sonuçlar doğurmuştur. Venedik, Avrupa'nın Doğu'yla yaptığı ticaretten en fazla pay alan devlettir ve bu avantajlı konumunu çok eskiden beri geliştirmektedir. 12. yüzyılda Normanlara karşı savaşta yardım karşılığında, Venediklilere imparatorluğun her yerinde serbest ticaret yapma hakkı verilmiştir; yabancı muamelesi yapılmamış olan Venedikliler imparatorluğun tebaası olarak görülmüşlerdir. Venedik deniz gücü süratle büyümüş ve Bizans filosu çöküşe geçtiğinde çok daha egemen bir konuma gelmiştir. 1123 yılında Venedikliler, Mısır filosunu yok etmişler ve bundan böyle eski egemenleri tarafından iyice kontrol edilemez hale gelmişlerdir. Bizans'la birlikte bir savaşa katılmışlardır ama Venedik, imparatorluğu Normanlara ve Haçlılara karşı korumak konusunda daha başarılı olmuştur. Bu başarıları ticari tavizler ve toprak kazanımları izlemiştir. Denebilir ki Venedik, imparatorluğun çöküşünün üzerinde yükselmiştir, Adriyatik Denizi'nin devasa potansiyelinin ekonomik sahibi olmuştur. 12. yüzyılın ortalarında, Konstantinopolis'te on bin Venediklinin yaşadığı söylenmiştir. Bu, Venediklilerin Konstantinopolis'te yaptıkları ticaret bakımından çok önemlidir. 1204 yılında Kikladlar¹, Ege Adaları'nın büyük bir çoğunluğu ve Karadeniz kıyılarının büyük bir kısmı onlara aittir. Sonraki üç yüzyıl boyunca Venedikleştirilen bu bölgelere yüzlerce topluluk eklenecektir. Atina'nın dışındaki ilk ticaret ve denizcilik imparatorluğu böylece ortaya çıkmıştır.

Venedik tehlikesinin ortaya çıkışı ve eski düşmanların süregelen varlıkları, Bizans imparatorları için yeterince utandırıcı olmakla birlikte, içerde yeni sorunlarla karşılaşmamışlardır. 12. yüzyılda isyan iyice sıradanlaşmıştır. Bu durum Batı Haçlılar olarak bilinen gayet karmaşık ve büyük bir hareketle doğuya doğru atılım yaptığı epeyce tehlikeli bir hal almıştır. Haçlıların Batı yüzünün bizi bu noktada fazla oyalamaması gerekir; Bizans'ta ise bu istilalar çoğunlukla yeni bir barbar istilası gibi görülmüştür. Haçlılar 12. yüzyılda eski Bizans Doğu Akdeniz'inde, Yakındoğu'nun yeni çatışma alanının işareti olarak dört Haçlı devleti bırakmışlardır. Müslüman güçler Selahaddin'in² komutası altında toplandığında ve 12. yüzyılın

1 Kikladlar: On iki Ada (Çev.)

2 Selahaddin: Selahaddin Eyyubi

sonunda Bulgarlar bağımsızlıklarını kazandıklarında, Bizans İmparatorluğu'nun görkemli günleri sona ermiştir.

Öldürücü darbe 1204 yılında gelir. Konstantinopolis sonunda ele geçirilir ve yağmalanır ancak yağmacılar şehri sık sık tehdit eden paganlar değil Hristiyanlardır. Doğu'ya doğru yola çıkan IV. Haçlı Seferi ve kâfirlerle savaşıma giden bir Hristiyan ordusu Venedikliler tarafından imparatorluğa karşı kışkırtılır. Haçlı ordusu şehre girer ve yağmalar (hipodromun bronz atları o dönemde alınmış sonra da Venedik'te St. Marco Katedrali'nin önüne konmuştur). Ayasofya'da patriğin tahtına bir fahişe oturtulur. Doğu ve Batı o tarihe kadar böylesine zalim bir şekilde ayrışmamıştır. Papa tarafından kınanan yağma Ortodoksların hafızasına büyük bir rezillik olarak kazınmıştır. Yunanlıların verdiği isimle "Frenkler" in Bizans'ı kendi uygarlıklarının bir parçası, hatta belki Hristiyanlığın da bir parçası ve bir buçuk yüzyıllık bir hizip olarak bile görmedikleri ortadadır. Her ne kadar Konstantinopolis'ten çekilseler ve imparatorlar 1261'de geri dönseler de Frenkler yeni bir fatih yani Osmanlı Türkleri gelene kadar Bizans topraklarından tam olarak temizlenmeyeceklerdir. Bu arada Bizans'ın merkezi yok olmuş olsa bile imparatorluğun yıkılması iki yüzyıl sürecektir. Bu durumdan kârlı çıkanlar, Bizans'ın zenginliğini ve ticaretini artık kendilerine katmış olan Venediklilerle Cenevizlilerdir.

Bizans'ın mirası (veya mirasın büyük bir kısmı) Doğu Romalıların gurur veya güven duyacağı bir biçimde olmasa da geleceğe kalmıştır bile. Bu miras köklerini Slav halkları arasında yayılan Ortodoks Hristiyanlığına salmıştır. Bunun, çoğunu hâlâ yaşamakta olduğumuz birçok sonucu olmuştur. Eğer en başından Hristiyanlaştırılmış olmasalar, Rusya Devleti ve modern Slav ulusları Avrupayla birleşmeyecekler ve kendilerini onun bir parçası olarak görmeleri mümkün olmayacaktır.

Bu mesele hâlâ çok net değildir. Slavlar hakkında Hristiyanlık döneminden önce bilinenler tartışmaya açıktır. Her ne kadar Slav halklarının yerleşmeleri Batı Avrupa'yla aynı zamanda olmuşsa da coğrafya iyice kafa karıştırır. Slav Avrupa'sı göçer akınlarının yaşandığı bir yerdir ve Asya'ya yakınlığı nedeniyle barbar toplumlarının Batı'ya yerleşmelerinden sonra bile çok şey akışkanlığını sürdürmüştür. Orta ve Güneydoğu Avrupa'nın büyük bir kısmı dağlıktır. Buralarda bulunan nehir havzaları halkların dağılmasına yol açmıştır. Öte yandan, Modern Polonya'nın ve Avrupa Rusya'sının büyük bir kısmı ise düz ovalardan oluşur. Her ne kadar uzun bir süre ormanlarla kaplı olmuş olsa da ne gözle görülür doğal yapılar ne de yerleşimlerin arasında aşılabilir engeller bulunur. Bu büyük boşlukta, asırlar boyunca herkes hak iddia etmiştir. Bu sürecin sonunda 13. yüzyılın başlarında, doğuda tarihsel gelecekte bağımsız olacak bir grup Slav kavmi ortaya çıkmıştır. Böylelikle günümüze kadar gelmiş olan model meydana gelmiştir.

Bir Slav uygarlığının unsurlarından da söz etmek mümkündür ancak Slavların hepsi bu uygarlığa bütünüyle ait değildir. Polonya halklarıyla günümüzün Çek

ve Slovak Cumhuriyetlerinde yaşayanların Batı'yla olan kültürel bağları Doğu'ya oranla çok daha fazladır. Slav dünyasında devlet yapıları ortaya çıkacak ancak bunlardan iki tanesi Polonya ve Rus ulusları olarak gelişecek, örgütlü bir biçim halinde yaşamaya çok daha eğilimli ve yetenekli olacaklardır. Özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda Doğu kadar Batı'nın da baskısı altında kalmış olan o zamanların Slav dünyasından geriye çok şey kalmıştır. Batı saldırganlığı Slavların kendilerine özgü güçlü kimlikler geliştirmiş olmalarının bir başka nedenidir.

Slavların hikâyesi en az MÖ 2000 yıllarına kadar gider. Bu etnik grup Doğu Karpatlar civarında yerleşmiş olarak ortaya çıkar. Binyıl kadar yavaş yavaş hem Batı'ya hem de Doğu'ya doğru ancak özellikle Doğu'ya, bugünkü Rusya içlerine yayılırlar. MS 5. ve 7. yüzyıllar arasında hem Batı hem de Doğu gruplarından Slavlar Balkanların güneyine doğru hareketlenirler. Seçtikleri yön Don, Dinyeper ve Dinyester Vadisi'nde bir bariyer oluşturarak Güney Rusya'yı kontrol altına almıştır. Bu, aynı zamanda Bizans diplomasisiyle flört etmiş Hunların çekilmesinden sonra ortaya çıkan Asyatik bir halk olan Avarların gücünü yansıtmaktadır.

Slavlar tarihleri boyunca çok büyük bir hayatta kalma yeteneği göstermişlerdir. Rusya'da İskitler ve Gotlar tarafından, Polonya'da ise Avarlar ve Hunlar tarafından saldırıya uğramış, bununla birlikte topraklarına sıkı sıkı tutunmuş ve topraklarını genişletmişlerdir. Gayet dirençli çiftçiler olmalıdırlar. Erken sanatları başkalarının kültürünü ve tekniğini almış olduklarını gösterir; çok daha uzun ömürlü oldukları efendilerinden çok şey öğrenmişlerdir. Bu nedenle 7. yüzyılda, onlarla İslam'ın dinamik gücü arasında, iki halkın, yani Hazarlar'la Bulgarların bir bariyer oluşturuyor olması önemlidir. Bu güçlü kavimler, Slavların Balkanlara ve Ege'nin aşağı kısmına doğru yavaş yavaş hareketlenmelerine yarayan bir kanal açmalarına yardım etmişlerdir. Daha sonra bu kanal Adriyatik kıyısından Moravya'ya ve Orta Avrupa'ya, Hırvatistan, Slovenya ve Sırbistan'a kadar uzanacaktır. 10. yüzyılda Slavlar, Balkanların tamamında sayısal üstünlüğe erişmişlerdir.

Bu süreç içinde ilk Slav devleti, Bulgarlar Slav olmamalarına rağmen Bulgaristan'da ortaya çıkmış ancak Hunların geride bıraktığı kabileler tarafından durdurulmuşlardır. Bulgarlardan bazıları evlilik ve doğrudan ilişkiler yoluyla yavaş yavaş Slavlaşmışlardır. Bunlar 7. yüzyılda Tuna'ya yerleşmiş olan Batı Bulgarlarıdır. Bizans'a yapılan bir dizi büyük akında Slav kavimleriyle işbirliği yaparlar. 559 yılında Konstantinopolis surlarına kadar dayanırlar ve şehrin dış mahallelerinde kamp kurarlar. Tıpkı müttefikleri gibi bunlar da pagandır. Bizans, Bulgar kabileleri arasındaki farklılıkları kullanır ve bunlardan bir tanesinin hükümdarını Konstantinopolis'te vaftiz ederek Hristiyanlaştırır, İmparator Herakleios vaftiz babasıdır. Bu hükümdar, Avarları daha sonra Bulgaristan olacak olan topraklar

dan sürmek için Bizans'la işbirliğinden yararlanılır. Bulgarlar yavaş yavaş gerek kan, gerek etkilenme yoluyla Slavlarla karışırlar. Yüzyılın sonunda bir Bulgar devleti ortaya çıktığında, bunu artık Slav olarak kabul edebiliriz. 716 yılında Bizans bu devletin bağımsızlığını tanır. Artık çok uzun bir süre imparatorluğun bir parçası olarak kabul edilmiş topraklarda yabancı bir varlık ortaya çıkmıştır. Her ne kadar ittifaklar kurulmuş olsa da bu krallık, Bizans'a Batı'nın toparlanmasını engellemek için yardımcı olan, ondan yana bir krallıktır. 9. yüzyılın başlarında Bulgarlar bir imparatoru savaşta öldürürler (ve krallarına, imparatorun kafatasını kadeh olarak sunarlar). 378 yılından beri hiçbir imparator barbarlara karşı girişilen bir savaşta öldürülmemiştir.

Bulgarların Hristiyan olmasıyla bir dönüm noktasına ulaşılır fakat bu, savaşın sonunu getirmez. Bir başka Bulgar prensi kısa bir süre sonra Roma'yla yakınlaştıktan ve muhtemelen Konstantinopolis'e karşı bir ittifak aradıktan sonra 865 yılında vaftiz olmayı kabul eder. Tebaasının içinde buna karşı muhalefet vardır ama bu tarihten itibaren Bulgaristan Hristiyan olmuştur. Bizanslı devlet adamlarının umut ettikleri diplomatik kazanç her ne ise bu durum Bulgar sorununun sonunu getirmekten çok uzaktır. Bununla birlikte Slav halklarının Hristiyanlaşması açısından büyük bir dönüm noktası ve süreci başlatan tarihi bir adımdır. Slavların Hristiyanlaşmasının nasıl olabileceğine, yani yukarıdan aşağıya, hükümdarlarının din değiştirmesiyle olabileceğine dair işaretler taşır.

Ortaya konan büyük ödül ise gelecekteki Slav uygarlığının doğasıdır. Bu uygarlığın biçimlenmesinde egemen olmuş iki isim vardır. Bunlar Aziz Kiril ve Aziz Metodius isimli, Ortodoks komünionunda hâlâ büyük bir saygı gören iki papazdır. Kiril, daha önce Hazarya'da misyonerlik yapmış ve çalışmaları, Bizans'ın ideolojik diplomasisinin bütünsel bağlamının üzerine kurulmuştur. Ortodoks misyonerleri, Bizans'ın diplomatik amaçlarından ayrışamaz; bu yüzden bu din adamlarının böyle bir ayrımı düşünceleri oldukça zor olurdu ancak tehlikeli bir düşmanın dinini değiştirmekten de ötesini yapmışlardır. İcat ettiği alfabe Kiril'in adıyla anılır. Bu alfabe hızla Slav halkları arasında yayılmış, kısa bir sürede Rusya'ya ulaşmış, sadece Hristiyanlığın geçişini mümkün kılmakla kalmamış, Slav kültürünün kristalleşmesine de hizmet etmiştir. Bu kültür potansiyel olarak başka etkilere de açıktır. Tek komşusu Bizans değildir ancak üzerinde en derin etkiyi Doğu ortodoksisi bırakır.

Aradan bir yüzyıldan fazla bir süre geçmemiş olmasına rağmen, Bizans açısından hâlâ fazlasıyla önemli olan bir din değiştirme hareketi daha yaşanacaktır. 860 yılında, iki yüz gemilik bir güç Bizans'a saldırmıştır. Bizans vatandaşları dehşet içindedir, Ayasofya'da toplanan halk titreyerek patriğin dualarını dinler: "Kuzeyden güneye doğru bir akın başladı... Bu gelenler çok öfkeli ve hiç acımaları yok, sesleri sanki kükreyen denizin sesi gibi... Öfkeli ve vahşi bir kabile... Her şeyi yakıp yıkıyorlar, kimseye acıymıyorlar." Bu ifade, Vikinglerin sinsi uzun gemilerinden korunmak için ilahi korunma talebiyle yakaran Batılı bir papaza da ait olabilirdi. Gayet anlaşılır nedenlerle bu akıncılar da özünde Viking'dir. Ancak Bizanslılar bunlara Rus (veya Rhos) demektelerdir ve yaptıkları akın, sadece Rusya'nın askeri gücüne dair küçük bir işarettir.

Fakat yine de bu akının ardında devlet denilebilecek bir yapının varlığından söz etmek güçtür. Rusya henüz oluşum halindedir. Kökenleri, temelini Slav katkısının oluşturduğu bir amalgamda yatar. Doğu Slavları asırlar boyunca Karadeniz'e akan nehir vadilerinin üst kısımlarına yayılmışlardır. Bunun nedeni muhtemelen kesme, yakma, toprağı iki üç yıl kadar kullandıktan sonra bırakarak başka yere göçme

gibi ilkel tarım pratikleridir. 8. yüzyıldan itibaren, Kiev yakınlarındaki tepelerde, şehir denebilecek şekilde nispeten daha yoğun bir halde yerleştiklerine dair yeterli işaretler bulunmaktadır. Bu halklar ekonomik ve sosyal düzenlemeleri bilinmeyen kabileler halinde örgütlenmişlerdir ancak bu gelecekteki Rusya'nın temelidir. Yerel hükümdarlarının kimler olduğunu bilmiyoruz ama surlarla çevrilmiş şehirlerde yaşadıklarını ve çevrelerini haraca bağladıklarını biliyoruz.

Bu Slav kabilelerinden biri, efendileri haline gelen ve kendilerini güneye köle olarak satan Nordların eline düşer. Toprak açlığı çeken İskandinavlılar ticaret ve korsanlık yapmakta, koloniler kurmaktadırlar. Yanlarında önemli ticari teknikler, çok büyük bir denizcilik becerisi, uzun gemilerin idaresine dair bilgi, muhtemelen bir savaş gücü getirirler. Görüldüğü kadarıyla yanlarında hiç kadın yoktur. Seine ve Humber'deki Viking kuzenlerinin yaptığına benzer bir şekilde, çok daha uzun ve derin olan Rus nehirlerini kullanarak ülkeye yayılırlar. Bazıları yollarına devam eder. 846'da Bağdat'ta bunlara verilen isimle "Varangian"lardan söz edildiğini duyarız. Karadeniz'de gittikleri birçok yerden bir tanesi de 860 yılında Konstantinopolis'dir. Doğu'da Hazarlarla çekişirler ve Hazar'ın haraç aldığı bölgelerden biri olan Kiev'e ilk kez yerleşirler ancak Rus geleneksel tarihi, Nordik destanlarda Holmgard olarak geçen Novgorod'a yerleşmeleriyle başlar. Söylenildiğine göre Rurik adlı bir prens 860 yılında kardeşleriyle birlikte buraya yerleşir. Yüzyılın sonunda, bir başka Varangian prensi Kiev'i alır ve yeni devletin başkentini bu şehre taşır.

Yeni bir gücün ortaya çıkışı, Bizans'ta dehşet uyandırır ve hemen harekete geçer. Bizans'ın bu yeni diplomatik soruna bulduğu çözüm karakteristik olarak ideolojiktir. Bazı Rusları Hristiyanlaştırmaya çalışırlar, belki bir hükümdar buna boyun eğmiş olabilir ancak Varangianlar Kuzey paganizmine bağlı kalırlar (tanrıları Thor ve Woden'dir). Bu arada iyice karışmış oldukları Slav tebaaları, muhtemelen epeyce antik Hint-Avrupa kökenlere sahip olan kendi tanrılarına taparlar ve bu inançlar zaman geçtikçe karışır. Çok geçmeden Bizans'a olan düşmanlıklarını tazelerler. 10. yüzyılın başlarında hüküm sürmüş bir prens olan Oleg, Bizans donanması uzaktayken Konstantinopolis'e yeniden saldırır. Söylenildiğine göre kendi gemilerini karaya çıkartmış ve bu gemilere tekerlek yerleştirerek Haliç girişindeki engeli aşmıştır. Her nasıl yapmışsa başarılı olmuş ve 911 yılında, Bizans'la epeyce avantajlı bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşma Ruslara alışılmadık denli avantajlı ticari imtiyazlar sağlamış ve bu yeni prensliğin hayatında ticaretin büyük önemini netleştirmiştir. Efsanevi Rurik'ten yarım yüzyıl kadar sonra, merkezi Kiev olan, Baltık Denizi ve Karadeniz'le bağlantısı bulunan bir tür nehir federasyonunun varlığı bir gerçeklik haline gelmiştir. Bu federasyon pagandır ancak uygarlığın ve Hristiyanlığın buraya geliş ilk kez 945 yılında Rus adını kullanan bu genç prensliğin su sayesinde

Bizans'a erişiminin kolay olmasından kaynaklanır. Birlik hâlâ çok gevşektir. Vikinglerin Slavlardan alarak uyarladıkları mirasın bölünmesi ilkesinden bile daha az katıdır. Rus prensleri iki ana merkez olan Kiev ve Novgorod arasında hareket etme eğilimi gösterirler. Bununla birlikte Kiev ailesi en önemli aile olmuştur.

10. yüzyılın ilk yarısı boyunca, Bizansla Kiev Rusları arasındaki ilişki yavaşça olgunlaşır. Kiev, İskandinav'yla ilişkilerini gevşettikçe, politik ve ticari düzeyin altında çok daha kökten bir yeniden yönelme söz konusu olur ve Kiev Dükalığı yüzünü giderek daha fazla güneye döner. Varangian baskısı azalmaktadır, bunun nedeni Nordların Batı'ta kazandıkları başarılarıdır belki. Bunların hükümdarlarından biri olan Rollo, 911 yılında daha sonra Normandiya dükalığı olarak bilinecek topraklarda hak kazanır fakat Kiev'le Bizans arasında yakın bağlar bundan çok daha önce kurulmuştur. Engellerden bir tanesi Bizans diplomasisinin tedbirliliğidir. 10. yüzyılın başlarında, bölgelerini taciz eden vahşi Peçenek kabileleriyle anlaşmaya çalışarak Rusları yatıştırmaya çalışırlar. Peçenekler, Ruslarla Hazarlar arasında eskiden tampon işlevi gören Macarları sürmüşlerdir artık burada daha fazla sorun beklenmektedir. Rus filosofunun 941 yılında Yunan ateşiyle püskürtülmesiyle bir dönüm noktası yaşanmış olmasına rağmen Varangian akınlarının sonu gelmez. Bunu otuz yıl önce verilmiş olan ticari imtiyazların önemli ölçüde azaltıldığı bir antlaşma izler. Hazarya çöktükten ve Bizanslıların Kiev'in Bulgarlara karşı önemli bir müttefik olabileceğini fark etmelerinden itibaren karşılıklı çıkarlar çok daha açık bir şekilde ortaya çıkar. Temas işaretleri çoğalır. Varangianlar Konstantinopolis'te kraliyet muhafızları olarak ortaya çıkarlar ve Rus tüccarları buraya çok daha sık gelmeye başlarlar. Hatta bazılarının vaftiz olduğu düşünülmektedir.

Hristiyanlık, zaman zaman ticareti hor görmesine rağmen genellikle tüccarların mallarının peşinden gider. 882 yılında Kiev'de bir kilise kurulmuştur bile, bu kilise belki de buradaki yabancı uyruklu tüccarlar için kurulmuştur ancak bunu izleyen bir şey görülmez. Bir sonraki yüzyılın ortalarına kadar Rus Hristiyanlığına dair pek az kanıt vardır. Daha sonra, 945 yılında Kievli bir prensin dul kalan karısı, prensin vârisi olan oğlunun adına tahta çıkar. Bu Olga'dır. Oğlu, İskandinav adı yerine Slav adı taşıyan ilk Kiev prensi olan Sviatoslav'dır. Bu çerçevede Olga, Konstantinopolis'e resmi bir ziyaret yapar. Bu ziyaretten önce gizlice vaftiz olup Hristiyanlığı kabul etmiş olabilir ancak 957'de yaptığı bu ziyaret sırasında resmen ve açıkça Hristiyan olur. Ayasofya'daki törenlere imparator bizzat katılır. Diplomatik açılımları bakımından, bu olayı nasıl anlamak gerektiğinden emin olmak zordur, çünkü Olga, Batı'ya da bir piskopos göndermiş ve Roma'nın ne önereceğini anlamaya çalışmıştır. Daha da ötesi, bunun hemen ortaya çıkan pratik bir sonucu yoktur. 962'den 972'ye kadar tahtta kalan Sviatoslav, zamanın diğer Viking askeri aristokrasi mensupları gibi militan bir pagan olur. Kuzeyin tanrılarının sıkı sıkı sarı-

lir ve bu inancını Hazar topraklarına yaptığı akınlarla kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde teyit eder. Bulgarlara karşı daha az başarılıdır ve sonunda Peçenekler tarafından öldürülür.

Bu çok kritik bir andır. Rusya vardır ama hâlâ Viking'dir ve Doğu'yla Batı arasında sıkışmıştır. İslam bu kritik süreçte Hazarya'da ortaya çıkar ama Rusya hâlâ Latin Batı'ya dönebilecek gibidir. Polonya Slavları çoktan Roma'nın yolunu seçmişlerdir, Cermen rahipleri Latin inancını doğuda Baltık kıyıları ve Bohemya boyunca yaymışlardır. İki büyük Hristiyan kilisesi arasındaki ayrılık, hatta düşmanlık vardır ve Rusya, büyük bir ödül olarak bunlardan birinin olacaktır.

Bir dizi taht kavgası 980 yılında Rusya'yı Hristiyan yapan prensin yani Vladimir'in zaferiyle sonuçlanır. Bir Hristiyan olarak büyütülmüş olması mümkün ancak başta bir Viking savaş beyine yaraşır gösterişli bir paganizmi savunur. Sonra öteki dinleri araştırmaya başlar. Efsaneye göre bu dinlerin farklı erdemlerini önünde tartıştırır. Hikâyenin Rus versiyonuna göre İslam'ı içki içmeyi yasakladığı için reddeder. Hristiyan kiliselerine bir komisyon gönderilir. Bu komisyonun raporlarına göre Bulgarlar kokuyorlardır, Cermenlerin vaat edecek bir şeyleri yoktur ama Konstantinopolis kalplerini kazanır. Burada yaşadıkları sık sık alıntılanmıştır, “cennette miyiz dünyada mıyız bilemedik, dünyada böyle bir güzellik, böyle bir görüntü olamaz, nasıl tarif edebileceğimizi bilmiyoruz. Bildiğimiz tek şey, Tanrı'nın burada insanların arasında yaşıyor olduğu.” Seçim buna göre yapılır. Vladimir, 986–988 yılları arasında hem kendisi hem de halkı için Ortodoks Hristiyanlığını kabul eder.

Bu olay, Ortodoks kilise mensuplarının hiç unutmayacağı bir tarih, Rus tarihinin ve kültürünün dönüm noktasıdır. “Putperestliğin karanlığı bizi terk etmeye başladı, Ortodoksluğun şafağı yükselmeye başladı,” der biri, elli yıl kadar sonra Vladimir'den övgüyle söz ederek. Fakat Vladimir'in tebaasına vaftiz olmayı (eğer gerekiyorsa fiziksel güç kullanarak) empoze etmesinin altında yatan şey sadece dini bir heves değildir. Bu seçimin diplomatik boyutları da vardır. Vladimir, imparator- dan askeri yardım almaktadır ve Bizanslı bir prensesle evlenecektir. Bu bir Kiev prensi için eş görülmemiş bir durumdur. Bizans Bulgarlara karşı Rus ittifakına ihtiyaç duyduğu için imparatorun kız kardeşi uygun bir adaydır. İşler istendiği gibi gitmeyince Vladimir, Kırım'daki Bizans topraklarını işgal eder. Evlilik bundan sonra yapılır. Kiev, Bizans için bir düğün törenine mal olsa da Vladimir'in seçimi diplomasiyi çok açacak bir şekilde tayin edicidir. İki yüzyıl sonra ülkesinin halkı Vladimir'i aziz ilan eder. Vermiş olduğu tek bir karar diğer bütün kararlarının ötesine geçerek Rusya'nın geleceğini tayin edecektir.

10. yüzyılın Kiev Dükalığı muhtemelen Batı Avrupa'nın çok büyük bir kısmından daha zengin bir kültüre sahiptir. Çok önemli ticaret merkezleri olan şehirleri, Rus kürkü ve balmumu gibi çok tutulan malları Yakındoğu'ya gönderen kanal-

lardır. Bu ticari vurgu, bir başka farklılığı yansıtır: Batı Avrupa’da kendine yeten, sürdürülebilir malikâne ekonomisi, klasik ekonomik dünyanın çöküşünün getirdiği zorlukları taşımak üzere ortaya çıkmış bir kurumdur. Batılı malikâne olmayınca, Rusya Batılı feodal soylu olmadan da yapabilecektir. Toprağa bağlı aristokrasinin Rusya’da ortaya çıkışı Katolik Avrupa’dan daha uzun sürecektir. Rus soyluları çok uzun süre bir savaş liderinin yoldaşları ve takipçileri olmuşlardır. Bunlardan bazıları Hristiyanlığa karşıdır, paganizm birkaç on yıl daha kuzeyde varlığını sürdürecektir. Bulgaristan’da olduğu gibi Hristiyanlığın kabulü iç ve dış boyutlarıyla politik bir tutumdur. Kiev, her ne kadar bir Hristiyan prensliğin başkenti olsa da Hristiyan bir ulusun merkezi değildir. Monarşi kendisini, aristokrasiye ve paganizmin muhafazakâr birliğine karşı konumlandırmıştır. Sosyal skalanın alt kısımlarına inildikçe, yeni inanç şehirlerde yavaş yavaş kök salar. Öncelikle bunu, beraberlerinde Güney Slav kilisesi litürjisine ve Rus yazılı dilini yaratan Kiril alfabesini getiren Bulgar rahiplere borçludurlar. Dinsel anlamda, Bizans’ın nüfuzu çok güçlüdür ve Kiev Metropolit, Konstantinopolis Patriği tarafından atanır.

Kiev, kiliselerinin görkemiyle bilinir; yapılarda Yunan etkisinin görüldüğü çok muhteşem bir dönemdir. Ne yazık ki ahşaptan yapılmış oldukları için geriye çok azı kalmıştır ancak bu sanatsal üstünlüğün şöhreti Kiev’in refahını yansıtır. Kiev zirveye “bilge” Jaroslav döneminde ulaşır. Bu dönemde Batılı bir ziyaretçi şehrin Konstantinopolis’le rekabet edebileceğini söylemiştir. Rusya bu tarihte, kültürel olarak asırlardır hiç olmadığı kadar dış dünyaya açılmıştır. Bu durum bir bakıma Jaroslav’ın askeri ve diplomatik duruşunu da yansıtır. Novgorod’a Cermen Hanse tüccarları gelir, Roma’yla karşılıklı diplomatik misyonlar gönderilir. Bir İsveçli prensesle evlenen Jaroslav, ailesinin kadınlarına Polonya’da, Fransa’da ve Norveç’te kocalar bulur. Saldırıya uğramış bir Anglosakson kraliyet ailesi sarayına sığınır. Batı saraylarıyla, bağlar bir daha hiç bu kadar sıkı kurulmayacaktır. Kültürel olarak da Slav kültürüne yapılmış olan Bizans aşısının sonuçları alınmaya başlar. Eğitimsel kurumları ve hukukun yaratılması bunu yansıtır. Onun döneminde, büyük Rus edebiyat eserlerinin ilki yaratılır, *Primary Chronicle*, Rus tarihinin politik amaçlarla ilk kez kaleme alınışıdır. Tıpkı Hristiyanlığın tarihinde olduğu gibi, Hristiyan prenslerinin Rusya’yı Kiev’in altında birleştirmek için yaptıklarına dair Hristiyanca ve tarihsel argümanlar ileri sürer. Eser, Slav mirasına vurgu yapar ve Rusya tarihini Hristiyan bir anlayışla aktarır.

Kiev Rus’un zaafı, asıl prensin ölümünden sonra neredeyse kesin bir şekilde bölünme ve kavga getiren tahta çıkış kuralının devam etmesinde yatar. Her ne kadar 11. yüzyıldaki prenslerden biri otoritesini kurup, yabancı düşmanları dışarıda tutsa da Kiev’in üstünlüğü Jaroslav’dan sonra kaybolur. Kuzey prenslikleri daha fazla özerklik taşımaya başlarlar. Bunların içinde en önemlileri olan Moskova ve Nov-

gorod sonunda çok büyük önem kazanırlar. Yine de Kiev'le eşdeğerde bir başka "yüce" prenslik, 13. yüzyılın ikinci yarısında Vladimir'de kurulacaktır. Rusya'nın çekim merkezindeki bu değişim kısmen güneyden baskı yapan Peçenek tehdidinin zirvesine ulaştığını gösterir.

Bu tarihi önem taşıyan bir değişimdir. Söz konusu Kuzey devletlerinde, Rus yönetiminin ve toplumunun gelecekte alacağı şekil seçilmeye başlanmıştır. Prenslikler ve savaşçı bir kralın çevresinde toplanmış olanlar, yavaş yavaş toprak sahibi soylulara dönüşmeye, hatta yerleşik köylüler bile mülkiyet ve miras hakkı talebinde bulunmaya başlamışlardır. Topraklarda çalışanların büyük bir kısmı köledir ancak ortaçağ Batı'sının kırsal alanda yaşayan toplumunda olduğu gibi bir zorunluluklar piramidi mevcut değildir. Fakat bu değişiklikler, ana yönünü Rus tarihinin Kiev sürecinin belirlediği bir kültürün içinde yayılırlar.

Rusya'yla aynı zamanda kristalleşmeye başlayan bir başka dayanıklı ulusal varlık Polonya'dır. Polonya'nın kökenleri, tarihsel kayıtlarda ilk kez 10. yüzyılda ortaya çıkan ve Batı'da Cermenlerin yaptığı baskıyla mücadele eden bir grup Slav kabilesidir. Polonya'nın tarihe geçen ilk hükümdarı olan I. Mieszko, bu baskı nedeniyle Hristiyanlığı seçmek zorunda kalmış olabilir. Bu seçim, Rusya meselesinde olduğu gibi doğu Ortodoks kilisesinden yana olmamıştır. Mieszko Roma'ya yanaşmıştır. Polonya bu nedenle tarihi boyunca, Rusya'nın Doğu'yla ilişkilendirildiği gibi Batı'yla ilişkilendirilecektir. 966'da yapılan bu seçim yeni devletin elli yıl gibi kısa bir süre içinde konsolide olmasının yolunu açar. Çalışkan bir vâris, bir yönetim sisteminin kurulmasını sağlar ve topraklarını kuzeyde Baltık'a, güneyde Silezya'ya, batıda ise Moravya ve Krakov'a kadar genişletir. 1000 yılında Cermen imparatorlarından biri hükümrانlığını tanır ve Polonya kralı 1025 yılında I. Boleslav adıyla taç giyer. Politik geri çekilişler ve pagan tepkileri, yaptıklarını gölgeleyecek ve çok daha kötü günler gelecektir ama Polonya, bundan böyle tarihsel bir gerçekliktir. Daha da ötesi, tarihine egemen olan üç konu çoktan ortaya çıkmıştır: Batı'da Cermen taciziyle mücadele, Roma kilisesinin çıkarlarını tanıma ve taht üzerinde hak iddia eden soyluların bölünmüşlükleriyle bağımsızlıkları. Bunlardan ikisi, Polonya'yı çok farklı yönlerde çekmiş olduklarından dolayı Polonya tarihinde çok büyük yer tutarlar. Slav oldukları için Polonyalılar Slav dünyasının kapılarına bekçilik ederler. Tötonik göçün yükselen dalgasına karşı bir dalgakıran görevi yaparlar. Katolik oldukları için Ortodoks Doğu'ya karşı Batı kültürünün ileri karakoludurlar.

Bu karmaşık yüzyıllar boyunca, Slav halklarının diğer kolları Adriyatik'e ve Orta Avrupa'ya doğru itilirler. Bunlardan, ileride büyük önem kazanacak olan diğer uluslar ortaya çıkacaktır. Bohemya ve Moravya Slavları, Kiril ve Methodius tarafından Hristiyan yapılmışlardır, ancak daha sonra Cermenlerin etkisiyle La-

tin Hıristiyanlığını kabul ederler. Bir başka kolun yerleştiği ve kurulan devletlerin Doğu Slav halklarından, önce Avarlar sonra Cermenler ve Macarlar tarafından oluşturulan Hırvatistan ve Sırbistan'da da inançların mücadelesi önemlidir. Cermenlerle Macarların 9. yüzyıldaki istilaları Orta Avrupa ortodoksisini Bizans desteğinden mahrum bırakmıştır.

Böylece 12. yüzyılın başlarında bir Slav Avrupa ortaya çıkar. Din ve farklı yerleşim bölgeleri nedeniyle bölünmüş olduğu doğrudur. Bunların içinde yerleşen kavimlerden bir tanesi olan ve Güney Rusya'dan gelerek Karpatları geçen Macarlar, Slav değildir. Bütün bölge politika, haçlı seferleri ve toprak açlığı, özellikle de Cermenlerin Doğu'yu dayanılmaz bir şekilde çekici bulması gibi nedenlerle Batı'nın baskısı altındadır. En büyük Slav gücü olan Kiev Dükalığı tam olarak gelişmemiştir, 12. yüzyıldan sonra politik bölünmeyle sakatlanır ve daha sonra Kumanların saldırısına uğrar. 1200 yılında Karadeniz'e akan nehirlerin çevresindeki kontrolünü kaybeder. Rusya kuzeye çekilmek zorunda kalır ve Muskovy olur. Slavların önünde kötü günler uzanmaktadır. Facialardan oluşan bir kasırga Slav Avrupası'nın üstüne çöker. Bizans da bundan nasibini alır. 1204 yılında haçlılar Konstantinopolis'i yağmalar ve ortodoksi tarafından sürdürülmekte olan dünya iktidarı gölgede kalır. Daha kötüsü de gelecektir. Bir Hıristiyan şehri olan Kiev, altmış yıl sonra korkunç bir göçer halkın eline geçecektir. Bunlar Moğollardır.

Yakındoğu'nun Miras Kavgası

Bizans, Yakındoğu'da sinsice dolaşan yağmacıların ilgisini çeken tek yer değildir, hatta bu yağmacıların dikkatinden eski düşmanı Abbasi halifeliğine göre daha uzun süre uzak kalmıştır. Arap İmparatorluğu'nun çökmeye ve dağılmaya başlamasıyla 10. yüzyıldan itibaren öyle bir karışıklığın içine girilir ki olup bitenlerin kısa bir özetini çıkartmaya kalkışmak nafile bir çabadır. Ticaretin canlanması ve yönetici sınıflarla askeri hiyerarşi dışındaki kişilerin para sahibi olmaya başlaması bir şeyler vaat eder gibi görünse de sürdürülebilir büyümede herhangi bir atılım yoktur. Yönetimlerin açgözlü ve keyfi tutumları bunun açıklaması olabilir ama işgalcilerin ve yöneticilerin gelgitlerine rağmen İslami toplumun temellerini hiçbir şey sarsmaz. Doğu Akdeniz'den Hindukuş'a kadar bütün bölge tarihte ilk kez tek bir dinin altında toplanmıştır ve bu böyle devam edecektir. Bu bölgenin içinde, Roma'nın Hristiyan mirası 11. yüzyıla kadar, Torosların arkasında kalan Küçük Asya'da ana kültürel güç olarak kalır. Bu tarihten sonra Hristiyanlık, Yakındoğu'da gerileyecek ve İslam'ın hoşgörüsüyle baktığı küçük cemaatler haline gelecektir.

İslami sosyal ve kültürel kurumların istikrarı ve köklerinin çok derinlere inmiş olması çok büyük bir önem taşır. Bu kurumlar, halifeliğin çöküş dönemindeki formel üstünlüğünün altında iktidar kullanan yarı özerk devletlerin zaaflarını (bunlar temelde politik ve idari zaaflardır) fazlasıyla aşarlar. Bu devletler hakkında söylenecek çok az şey vardır. Arap araştırmacıları için ilginç olmalarına rağmen, burada daha çok kapladıkları yer açısından uygun düştükleri hallerde anılacaklardır. Bunların içinde en önemlisi ve güçlüsü Mısır'ı, Suriye'yi, Doğu Akdeniz'i ve Kızıldeniz'in bir kısmını kontrol eden Fatımilerdir. Bu bölgenin içinde Mekke ve Medine'nin kutsal mekânları bulunduğu için hac ticareti açısından kârlı ve önemlidir. Anadolu ve kuzey Suriye sınırlarında bir başka hanedan olan Hamdaniler, Fatımiler ve Bizans İmparatorluğu arasında yer alır. Halifeliğin merkezinde Irak ve Batı İran, Azerbaycan'da ise Büveyhiler hüküm sürer. Son olarak Horasan'ın kuzeydoğu bölgesinde Sicistan ve Transoxiana (Maveraünnehir) Samanilerin elindedir. Bu dört iktidar grubunu burada anmak, 10. yüzyılın kargaşa halindeki Arap

dünyasını açıklamaktan oldukça uzaktır. Yine de İslam içinde, biri Anadolu'da diğeryse İran'da görülecek olan iki yeni imparatorluğun ortaya çıkış sürecinin arka planını anlatmak için gereklidir.

Bu doku, bu hikâyede tanıtılmış bir Orta Asya kavmi olan Türkler tarafından sağlanır. Bunlardan bazılarının Sasanilerin son yıllarında yardım olarak bir yurt verilmiştir. Bu yıllarda, eğer kabile konfederasyonları için uygun deyim buysa, Türk “İmparatorluğu” bütün Asya'ya yayılmıştır. Bu, Türklerin ilk büyük dönemidir. Tıpkı diğer göçer kavimlerde olduğu gibi kısa bir süre sonra bu üstünlüğün de geçici olduğu kanıtlanır. Türkler aynı anda hem iç bölünmelere hem de Çin iktidarının kendini yeniden toplayışına maruz kalırlar, böylece bu bölünmüş ve merkezini kaybetmiş kavimler büyük bir Arap saldırısına uğrarlar. Araplar 667'de Transoxiana'yı işgal ederler ve bir sonraki yüzyılda, Batı Asya'daki Türk İmparatorluğu'nun son kalıntılarını da yok ederler. 8. yüzyılda onları durdurabilenler bir başka Türk kavmi olan Hazarlar olur. Bu tarihten önce, Doğu Türk konfederasyonu dağılmıştır.

Bu çöküşe rağmen yaşananlar son derece önemlidir. Tarihte ilk kez çeşitli göçer devletleri Asya'ya yayılmış ve bir yüzyıldan fazla yaşamıştır. Büyük çağdaş uygarlıkların yani Çin, Hindistan, Bizans ve Pers uygarlıklarının dördü de, Türk hanlarıyla ilişkiler kurmak zorunda kalmışlar ve hanların tebaaları bu temaslar sayesinde çok şey öğrenmişlerdir. Birçok şeyin yanı sıra yazı sanatını almışlardır, ilk Türkçe yazıtlar 8. yüzyılın başına aittir. Buna rağmen, Türklerin tarihinin büyük bir kısmı için başka halkların kayıtlarına güvenmek zorunda kalırız. Türk otoritelerinin arasında da 15. yüzyılın gerisine gidebilen pek yoktur ve arkeolojik kayıtlar dağınıktır.

Bu durum Türk kabilelerindeki bölünmeyle bir araya gelince, 13. yüzyıla kadar pek fazla bir şey bilinmemesine neden olmaktadır. Daha sonra Çin'de Tang Hanedanlığı'nın çöküşü başlar. Bu durum Doğu Türklerine önemli fırsatlar sağlar. Aynı dönemde İslam dünyasındaki zayıflama işaretleri çoğalır. Abbasilerin ardılı devletlerden biri bu tarihte ortaya çıkar. Çok uzun bir süredir halifelik ordularında hizmet veren Türk köleler veya “Memlükler” artık halifeliğin boşalttığı güç alanını doldurmak isteyen hanedanların paralı askerleri olmuşlardır ancak 10. yüzyılda Türk halkları tekrar harekete geçerler. Bu yüzyılın ortasında yeni bir hanedanlıkla Çin'in gücü ve birliği yeniden kurulur. Belki de Orta Asya kavimlerinin birbirlerini iterek öteki ülkelere göç etmesinin tayin edici etkisi budur. Ne olursa olsun, Oğuz Türkleri denilen bir kavim, eski halifeliğin kuzeydoğu topraklarına baskı yapar ve burada kendilerine ait yeni bir devlet kurar. Bunların içindeki klanlardan biri de Selçuklulardır. Dikkate değer olmalarının nedeni çoktan Müslüman olmuş olmalarıdır. 960 yılında, hâlâ Transoxiana'da bulunan Samanilerin çabalarıyla din değiştirmişlerdir.

Yeni Türk rejimlerinin liderlerinden çoğu, Arap-İran Devletlerinin eski askerleridir. Bu tür gruplardan biri Gaznelilerdir, bu hanedanlık kısa sürmesine rağmen Hindistan'a kadar uzanan bölgede üstünlük kuracaktır (bu devlet, komutanlarını sultan veya devletin başkanı olarak seçen ilk Abbasi sonrası rejimdir) ancak yeni göçler nedeniyle bunlar da sürülürler. Oğuzlar ise İran'ın gerek etnik kompozisyonunu gerekse ekonomisini değiştirecek sayıdadırlar. Bir başka bakımdan da onların gelişi daha öncekilerin hepsinden çok daha derin bir değişime neden olacak ve İslami tarihte yeni bir evreyi başlatacaktır. Samanilerin çabaları nedeniyle, Oğuz Türklerinin bazıları çoktan Müslüman olmuşlardır ve İslamın yarattıklarına saygılıdırlar. Artık Arap ve İranlı âlimlerin eserleri Türkçeye çevrilmektedir ve bu sayede Türk kavimleri daha önce hiç olmadığı kadar Arap uygarlığına erişim sağlamışlardır.

11. yüzyılın başlarında, Selçuklular da Ceyhun Nehri'ni geçerler. Bu durum 2. Türk İmparatorluğu'nun kurulmasına yol açacaktır ve bu imparatorluk 1194'e, Anadolu'da ise 1243'e kadar yaşayacaktır. Selçuklular Gaznelileri İran'ın doğusundan sürdükten sonra yüzlerini Büveyhilere dönerler ve Irak'ı kuşatırlar. Böylece tarihsel dönemlerin Orta Asyalı göçerleri ilk kez İran Platosu'nun ötesine geçmiş olurlar. Muhtemelen Sünni oldukları için Şii Büveyhilerin tebaaları tarafından çok sıcak karşılanırlar. Yine de bundan çok daha büyük amaçlar peşinde koşmaktadırlar. Suriye ve Filistin'i işgal ettikten sonra Küçük Asya'yı istila ederler, 1071 yılında Malazgirt'te, Bizans'ı tarihinin en büyük yenilgilerinden birine uğrattırlar. Dikkat çekici olan şudur: Selçuklular burada kurdukları sultanlığa Rum Sultanlığı adını verirler yani kendilerini bir şekilde eski Roma bölgelerinin mirasçıları olarak görmektedirler. Böylece İslam, Eski Roma İmparatorluğu'nun içinde, Batı'daki Haçlı ihtiraslarına temas eden bölgede bir dayanak noktası bulacaktır. Ayrıca Küçük Asya da Türklerin yerleşimine açılmıştır.

Böylece Selçuklular birçok bakımdan çok büyük bir tarihi rol oynarlar. Küçük Asya'nın Hristiyanlıktan Müslümanlığa dönmesi bir yana, haçlı seferlerini kıskırtırlar ve aynı zamanda da onlara karşı direnirler. Bu direniş başka cephelerde büyük maliyetler getirecektir. 12. yüzyılın ortasında Selçuklu iktidarı İran'daki topraklarından epeyce yer kaybetmiştir bile. Bununla birlikte, Selçuklu İmparatorluğu, Türk kavimlerini de kapsayacak şekilde yayılmış ortak bir İslami kültürün ve kurumların nihai anlamda kristalleşmesini mümkün kılacak kadar uzun yaşamıştır.

Selçuklu yönetiminin getirdiği yeniliklerin az olmasının nedeni sosyal (ve dini anlamda İslami) gerçeklikleri anlamış olmasıdır. Yapısının temeli idari faaliyetlerden çok vergi toplamaya dayanır. Daha çok, öncellerine oranla uzun vadeli sıkıntılara dayanmaya muktedir olmayan kabilelerin ve yerelliklerin oluşturduğu bir konfederasyona benzer. İmparatorluğun temel aparatı ordularıdır ve bunları ayak-

ta tutabilmek için yerel anlamda, *ulema* denilen İslam hocaları ve dini liderleri gereklidir. Bu kişiler otoritenin sağlamlaştırılmasını ve halifelik zamanından beri var olan sosyal âdetlerin yaşamasını sağlarlar, Ortadoğu'nun tamamında İslam toplumunun ana harcını oluştururlar. 20. yüzyılda milliyetçilik ortaya çıkana kadar da işleri onlar yürütecektir. *Ulemalık* içinde ortaya çıkan bütün farklı ekollere rağmen ulemalar ortak bir kültürel ve sosyal sistemin yerel düzlemini sağlayacaklardır. Böylece kitlelerin, bazıları yabancı kökenli olsa bile birbirinin yerini alan yeni rejimlere sadık kalmasını garanti edeceklerdir. Onların desteğiyle yeni rejimlerin meşruiyeti ve yerel düzeyde politik tatmin sağlanacaktır.

Bu durum, İslam ve Hristiyan toplumları arasında en göze çarpan ayrılıktır. *Ulema* içinde dini seçkinler kilit unsurdur. Yerel, dine dayalı toplumu örgütlerler, böylece Batılı anlamda bir bürokrasiye gerek kalmaz. Halifeliğin çöküşü sırasında İslam dünyası içindeki politik ayrılıklara rağmen, bu seçkinler sosyal birliği sağlamışlardır. Selçuklu modeli bütün Arap dünyasına yayılır ve ardılı olan imparatorluklar döneminde de devam eder. Bir başka temel kurum kölelerin kullanılışıdır, çok azı idareci olarak kullanılır, büyük bir çoğunluğu orduda yer alır. Her ne kadar Selçuklular askeri hizmet için büyük tımarlar verseler de rejimin dayandığı büyük orduların gerçek gücünü oluşturan ve genellikle Türk olan kölelerdir. Son olarak da Arap veya İranlı, nerede ve kim olursa olsun yerel kodamanların himayesine dayanır.

Selçuklu rejiminin çöküş yıllarında bu yapıda zaafılar ortaya çıkar, çünkü yönünü, kabilesel bağlılık tarafından desteklenen muktedir bireylerin varlığına dayandırmıştır. Fakat Türklerin zeminleri sağlam değildir ve ortada bir başarı yoksa, tebaaların sadakatini kaybetmektedirler. Anadolu'da ilk Müslüman yerleşim dalgası bittiğinde, bu bölge yüzeysel olarak Türkleşmiştir ve kırsal alanların ortasında kurulmuş olan Müslüman şehirleri dilsel olarak farklıdır. Yerel dil, daha güneyde olduğu kadar Araplaşmamıştır, böylece bu bölgenin Yunan kültürüyle kaynaşması çok yavaş gelişir. Daha doğuda, Müslümanlığı daha önce kabul eden topraklar 12. yüzyılda paganların eline geçer ve göçebe bir hükümdar (Batı'da yaygın olarak bu kişinin, Orta Asya'ya haçlılara yardıma giden bir Hristiyan kralı olan Prester John olduğu sanılmaktadır) Selçuklulardan Transoxiana'yı alır.

Haçlı hareketi, kısmen Selçuklu iktidarının kuruluşuna karşı bir tepkidir. Türkler belki de Müslümanlığı daha geç kabul ettikleri için Araplara oranla daha hoşgörüsüzdüler. Kutsal topraklara giden Hristiyan hacılara zorluk çıkarırlar. Haçlıları Avrupa'dan çok İslam tarihine ait sayan diğer nedenler de vardır ama 1100 yılında İslam dünyası, Frank tehdidi daha çok büyümediği halde, kendini savunmaya çeker. Yine de İspanya'nın geri alınması başlamıştır ve Araplar Sicilya'yı zaten kaybetmişlerdir. İlk Haçlı Seferi (1096–1099) haçlıların Doğu Akdeniz'de dört Latin

devleti kurmasına imkân tanıyacak bir şekilde Müslümanlar tarafından onaylanır. Kudüs Krallığı ve bu krallığın üç tımarı, yani Urfa Vilayeti, Antakya Prensliği ve Trablus Kontluğu uzun ömürlü olmayacaklardır ama 12. yüzyılın ilk yıllarında varlıkları İslam için sevimsiz görünmeye başlar. Haçlıların başarıları Müslümanların tepkisini çeker ve Selçuklu bir komutan Musul'u alır. Bu şehri merkez alarak Kuzey Mezopotamya ve Suriye'de yeni bir devlet kurar. Urfa'yı geri alır (1144); oğlu kötü muamele sayesinde, Hristiyanların yerli Müslüman topluma yabancılaşmasının yarattığı imkânları kullanır. Bu prensin yeğeni olan Selahaddin Eyyubi, 1171 yılında Mısır'ı alır ve Fatımi halifeliğinin son bulduğunu açıklar.

Selahaddin bir Kürttür. Müslümanların Doğu Akdeniz'i geri almalarında kahraman odur. Romantik olmaktan epeyce uzak, kuşkucu araştırmacıların Sarasenik¹ şövalyeliğin *beau ideal*'ini didik didik eden epeyce bir çabasına rağmen hep dikkat çekici bir figür olarak kalmıştır. Hristiyan çağdaşlarının zihinlerinde yarattığı hayranlığın çelişkili olmasının nedeni bu kişilerin aldığı eğitimin kökenlerinde yatıyor olmalı. Onlara göre hiç tartışmasız bir pagandır ama buna rağmen iyi, sözünün eri bir insan olduğu, şövalye ideallerinin geçerli olmadığı bir dünyaya ait olmasına rağmen ilişkilerindeki tutumunun şövalyece olduğu söylenir (bu bazı Fransızları öylesine şaşırtmıştır ki onun bir Hristiyan tarafından şövalye yapıldığına ve ölüm döşeginde kendi kendini vaftiz ettiğine inanmaya zorlanmışlardır). Daha sıradan bir düzeyden bakıldığında ise Selahaddin'in ilk büyük zaferi Kudüs'ü geri almasıdır (1187). Bu olay, yeni ve üçüncü bir Haçlı Seferi'ni kışkırtır (1189–1192). Haçlı Seferi, Selahaddin'e karşı fazla bir başarı kazanamaz, hatta Müslümanların Hristiyanlara karşı daha önce hiç görülmemiş bir şekilde sertleşmelerine ve ideolojik bir düşmanlık geliştirmelerine neden olur. Bunu Hristiyanlara karşı zulüm hareketleri izler ve böylece Müslüman topraklarındaki Hristiyan nüfusunda yavaş ancak geri dönüşü olmayan bir düşüş başlar.

Selahaddin, Doğu Akdeniz topraklarında, Mısır ve Kızıldeniz kıyılarında (Haçlıların ellerindekilerin dışında) Eyyubi Sultanlığı denilen bir hanedanlık kurar. Bu Sultanlık, Türk Memlûklardan oluşan saray muhafızların iktidarı ellerine geçirmelerine kadar sürecektir. Memluklar Filistin'de kalan haçlı fetihlerini yerle bir edeceklerdir. Bu durumu izleyen süreçte Halifeliğin Kahire'de yeniden dirilişi (Halife unvanı Abbasi Hanedanı'ndan birine verilmiştir) Haçlıların yenilmesiyle kıyaslandığında çok küçük bir önem taşır. Bununla birlikte, İslam'ın hâlâ yenilmez bir güç ve kültürel odak olduğunu tescil eder. Hem iktidar hem de kültürel odak artık Mısır'da kurulmuştur. Bağdat bir daha hiçbir zaman kendini toplayamayacaktır.

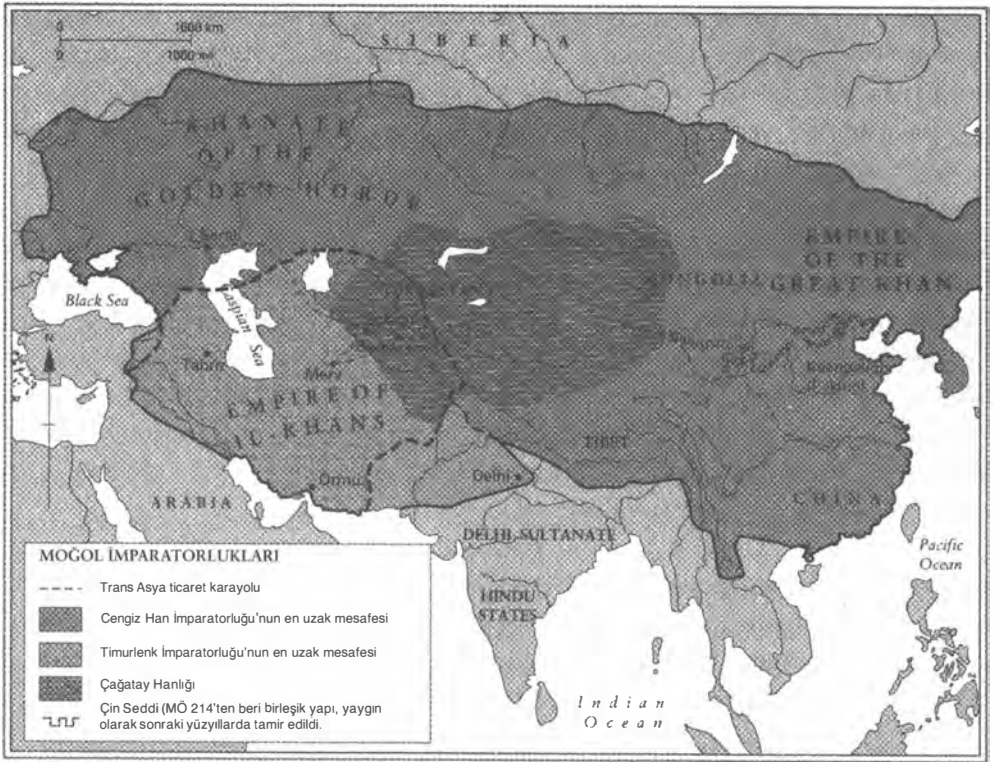
Memluklar o dönemde kendilerine güven sağlayan bir başka başarı daha kazandı. Franklardan çok daha tehlikeli olan ve yaklaşık yarım asırdır yükselen bir

1 Sarasenik: Araplara ya da Müslümanlara ait (Yay. hzl.)

tehdit dalgasını durdurmaya başarmışlardır. Bu tehdit Moğol saldırısıdır. Moğolların tarihleri kronolojik ve bölgesel bölünmeler açısından hiçbir anlam taşımaz. Bu göçebe halk hayret verecek kadar kısa bir süre içinde yörüngelerini Çin, Hindistan, Yakındoğu ve Avrupa'ya kadar genişletir ve arkasında silinmez izler bırakır. Tarihlerinde, hükümdarlarının kamplarında kurulmuş olan otağlar dışında herhangi bir fiziksel odak bırakmazlar. Yarım düzine uygarlığın üzerinde bir kasırga gibi eserler, insanları katlederler. Daha büyüğüne 20. yüzyılda rastlanacak kadar büyük ölçekli bir tahribat yaratırlar. Göçer fatihlerin en sonuncusu ve en korkuncu olarak görülmeyi de hak ederler.

12. yüzyılın Moğolistan'ı, bu halkın kökenini araştırmak için gidebileceğimiz en eski tarihtir. Mongol dil ailesinden gelen ve Çin yönetiminin dikkatini çekmiş olan bir grup kavim bu tarihte, bu bölgede yaşamıştır. Çin, kendi güvenliğini korumak için bunları genelde birbirine karşı kıskırtmıştır. Bu kavimler barbardırlar ve bu sayfalarda anılmış olan barbarlardan da daha yüksek bir kültürel düzeyleri yoktur. Bunların arasında iki kabile, Tatarlar ve daha sonra Moğol olarak tanınacak olanlar, birbirlerine rakiptirler ve bütün olarak bakıldığında Tatarlar daha üstündür. Genç Moğollardan biri bu süreçte öne çıkar. Doğum tarihi kesin değildir ama 1190 yılında han olur. Birkaç yıl içinde Moğol kabileleri üstünde egemenlik kurar ve kendisine Chinghis Han unvanı verilir. Adının Arapça uyarlaması nedeniyle Avrupa'da Cengiz Han olarak tanınır. Orta Asya'daki öteki kavimler üzerinde de üstünlük kurar ve 1215'te Kuzey Çin ve Mançurya'daki Çin Devleti'ni yener (ancak bu devleti yıkmaz). Bu sadece bir başlangıçtır. 1227'deki ölümüne dek, dünyanın o güne kadar gördüğü en büyük fatih olacaktır.

Daha önceki göçebe savaş beylerine hiç benzememektedir. Cengiz, dünyayı fethetmek gibi bir misyonunun olduğuna gerçekten inanmaktadır. Amacı, ne yağmalama ne de yerleşmedir, sadece fetih yapmaktır ve fethettiği yerlerde genellikle sistematik bir şekilde örgütlenir. Bu yapı, "imparatorluk" tanımını, bütün göçer halkların o güne dek kurdukları yapıların hepsinden daha çok hak eder. Batıl inançlıdır, kendi pagan inancının dışındaki inançlara karşı hoşgörülüdür. Bir İranlı tarihçi şöyle demiştir: "Her kabilenin inançlarına ve kutsal kişilerine karşı çok saygılıydı, bu şekilde Tanrı'yı mutlu ettiğini düşünürdü." Gerçekten de görüldüğü kadarıyla kendisine ilahi bir görev verildiğini düşünmektedir. Bu dini eklektizm, birincil derecede büyük bir önem taşır. Cengiz Han ve yandaşları (kendilerine katılmış olan bazı Türkler dışında) Selçukluların Yakındoğu'ya gelişlerinde oldukları gibi Müslüman değildir. Bu Hristiyanlar ve Budistler için de büyük bir anlam taşımaz (Moğollar arasında hem Nestoryen olanlar hem de Budist olanlar vardır). Anlamı şudur: Moğollar, Yakındoğu'daki çoğunluğun diniyle tanımlanmamışlardır.

1218 yılında Cengiz Han yüzünü Batı'ya döner ve Kuzey İran'la Transoxiana'da Moğol istilası dönemi başlar. Cengiz, hiçbir zaman dikkatsiz, kaprisli veya tedbir-siz davranmış değildir ama bu saldırıyı Cengiz'in elçilerini öldüren bir Müslüman prensin akılsızca davranışı kıskırtmış olabilir. Cengiz İran'a müthiş bir saldırı baş-latır, buradan kuzeye, Kafkaslar'a dönerek Güney Rusya'ya iner ve tekrar dönerek bütün Hazar çevresini alır.

Bu fetihlerin hepsi 1223 yılında tamamlanmıştır. Buhara ve Semerkant yağma-lanır, şehir halkı direnmeye kalkışacaklara ibret olsun diye kılıçtan geçirilir (Moğolların karşısında en akıllıca hareket teslim olmaktır. Teslim olduktan sonra hiç olmazsa bir avuç insan hayatta kalabilir ve bunların da başına gelecek en kötü şey haraç ödemekle başlarına oturtulacak bir Moğol validir). Bu fetihden sonra Transoxiana bir daha Müslüman İran içindeki yerini alamayacaktır. Hristiyan uy-garlığıysa Moğol kılıcının tadını 1221 yılında Gürcülerin, bundan iki yıl sonra da Güney Rusya prenslerinin yenilmesiyle tadar ama bunlar daha sonra olacıklara dair sadece bir uyarıdır.

Cengiz 1227 yılında Doğu'da ölür ama oğlu ve vârisi Kuzey Çin'in fethi ta-mamlandıktan sonra yüzünü Batı'ya döner. 1236 yılında orduları Rusya'ya akar.

Moğollar Kiev'i alırlar ve aşağı Volga'da yerleşirler, burada işgal etmiş oldukları Rus prensliklerine karşı bir haraç sistemi kurarlar. Bu arada Katolik Avrupa'ya saldırırlar. Töton şövalyeleri, Polonyalılar ve Macarlar karşılarında yenilir. Krakov yakılır, Moravya yerle bir edilir. Bir Moğol devriyesi Avusturya'yı geçer. Macar kralının askerleri bu birliği Hırvatistan'a kadar takip eder, Macarlar geri çağrılmadan önce Arnavutluk'a varır.

Moğollar Avrupa'yı liderleri arasında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden ve Hanlarının öldüğü haberini duyduktan sonra bırakırlar. 1246 yılına kadar yeni bir Han seçilemez. Törende, Papa'nın temsilcisi olarak bir Fransisken keşişi, bir Rus Grandük'ü, bir Selçuklu Sultanı, Mısır'daki Eyyübi sultanının kardeşi, Abbasi halifesinin elçisi, Ermenistan kralının temsilcisi ve Gürcistan'ın Hristiyan tahtının iki vârisi bulunur. Seçim Moğollar arasındaki anlaşmazlıkların yatışmasını sağlamaz ve yeni bir Büyük Han seçilene kadar (öncelinin kısa bir süre sonra ölümünün ardından) yeni Moğol saldırısının sahnesi kurulamaz.

Bu kez saldırı tamamen İslam'a yöneliktir ve Moğol sarayındaki Nestorcu etkinin artması Hristiyanlar arasında yersiz bir iyimserliğe neden olur. Bölge, hâlâ ismen Abbasi Halifeliği'ne aittir ve Cengiz Han saldırılarından beri kargaşa içindedir. Selçuklu Rum Sultanlığı 1243 yılında yenilir ve bir daha otorite kuramaz. Bu kargaşa içinde, görece küçük ve yerel Moğol güçleri etkili olmuştur ve Moğol İmparatorluğu sayısız yerel hükümdardan oluşan vasallara dayanır.

Saldırı, Büyük Han'ın küçük erkek kardeşinin önderliğinde, 1256 yılının ilk günü Ceyhun Nehri geçilince başlar. Yol üzerinde, ünlü Haşhaşi tarikatını yok ettikten sonra, Bağdat'a doğru ilerler ve Halife'nin teslim olmasını talep eder. Şehir yerle bir edilir, yağmalanır ve son Abbasi halifesi öldürülür (kanının dökülmesinin uğursuzluk getireceğine inanıldığı için halife bir halıya sarılmış ve ölene kadar atlar tarafından çiğnenmiştir). Bu, İslam tarihinin en kara sayfalarından biridir. Hristiyanlar, her yerde bundan cesaret alarak Müslüman efendilerini tahttan indirir. Ertesi yıl, Moğollar Suriye'ye saldırırlar. Teslim olan Müslümanlar Şam sokaklarında haçların önünde eğilmeye zorlanır ve bir cami, Hristiyan kilisesine çevrilir. Büyük Han öldüğü sırada, fetih sırası Mısır'daki Memluklara gelmiştir. Batı'daki Moğol komutanı uzakta, Çin'de bulunan erkek kardeşi Kubilay'dan önce tahtta hak sahibidir. Ancak dikkati dağınık ve ordularını Azerbaycan'a çekerek olayların gidişatını bekler. 3 Eylül 1260 yılında, Nasiriye'de Goliath Pınarı'nın yakınlarında Memluklarla karşılaşan işte bu zayıflamış ordudur. Moğol generali öldürülür. Moğolların yenilmezliklerine dair efsane biter ve tarihi bir dönüm noktasına gelinir. Moğollar için fetihler çağı bitmiş, toparlanma çağı başlamıştır.

Cengiz Han İmparatorluğu'nun sonu gelmiştir. Bir iç savaşın ardından, miras Cengiz Han'ın soyundan gelen prensler arasında bölünür ancak sözde üstünlük

Cengiz'in torunu olan Çin Han'ı Kubilay'dadır ve Kubilay Büyük Hanların sonuncusu olacaktır. Rus hanlığı üçe bölünür: Altın Ordu Hanlığı Tuna'dan Kafkaslar'a kadar uzanır, bunun doğusunda kuzeye doğru Çağatay Hanlığı uzanır (İlk hanının ismiyle anılmaktadır), güneydeyse Ak Ordu'lar bulunur. İran'da bulunan hanlık, Küçük Asya'nın büyük bir kısmını kaplayarak, Irak'tan Ceyhun Nehri'ne kadar uzanır. Bunun ötesinde ise Türkistan Hanlığı bulunmaktadır. Bu devletler arasındaki kavgaları fırsat bilen Memluklar haçlı bölgelerine geçerler ve Moğollarla işbirliği yaptıkları için gözden düşen Hristiyanlardan intikam alırlar.

Geriye dönüp bakıldığında, Moğolların neden bu kadar uzun süre başarılı olduklarını görebilmek pek de kolay değil. Batı'da, İran veya Doğu Roma İmparatorluğu gibi karşılarında durabilecek büyük bir güç olmamasının avantajına sahiplerdir ama Doğu'da, tartışılmayacak denli büyük bir imparatorluk devleti olan Çin'i yenerler. Bölünmüş düşmanlarla karşılaşmış olmalarının da yardımı olmuştur; Hristiyan hükümdarlar, Moğol gücünü hem Müslümanlara hem de birbirlerine karşı kullanma umuduyla oyuncak edilmiş, aradaki iletişim kanallarının kontrolü Moğollarda olduğu için Çin'le Hristiyan uygarlığının Moğollara karşı birleşmesi tahayyül dahi edilemez bir durum haline gelmiştir. İslam'a karşı bir türlü yatışmayan düşmanlıklarının dışında diğer inançlara gösterdikleri hoşgörü de Moğolların lehine olmuştur; onlara sessiz sedasız boyun eğenlerin korkmaları için fazla bir neden yoktur. Direnme ihtimali olanlar, Buhara'nın, Kiev'in harabeleriyle veya İran şehirlerindeki kafataslarından oluşan piramitlerle korkutulmaktadır. Moğol başarısının altında, düşmanını daha savaş meydanına çıkmadan saldırdığı korkuyla yenmek yatmaktadır. Son olarak, askeri beceri de zaferlerinin açıklayıcısıdır. Moğol askeri sert, iyi eğitilmiş ve hızlı hareket eden süvari kollarını çok iyi kullanan generaller tarafından yönetilmektedir. Ordunun hareketliliği, sefer başlamadan önce dikkatli bir şekilde yapılan gözlem ve istihbaratın sonucudur. Süvarilerinin disiplini ve kuşatma savaşı (ki Moğollar bu tarz savaşı pek tercih etmemektedirler) konusundaki üstün teknikleri sayesinde, göçebe çapulcular olmaktan çıkıp muhteşem bir ordu haline gelmişlerdir. Fetihler devam ettikçe Moğol ordusu, saflarına fethettiği toprakların üstün savaşçıları da katmıştır 13. yüzyılın ortalarında, safları arasında çok sayıda Türk bulunmaktadır.

Her ne kadar ordunun ihtiyaçları basitse de Cengiz Han'ın ve ardıllarının imparatorluğu, uçsuz bucaksız bir bölgede idari bir gerçekliktir. Cengiz'in yaptığı ilk yeniliklerden biri, Türk alfabesini kullanarak Moğol dilini yazılı hale getirmesidir. Bu bir esir tarafından yapılmıştır. Moğol iktidarı her zaman fethettiği topraklarda işine yarayacak olanları kendi amaçları için devşirmiştir. Çinli devlet memurları, fethedilen toprakları gelir getirmesi açısından örgütlemişler, bir Çin icadı olan kâğıt para, İran ekonomisine Moğollar tarafından 13. yüzyılda getirilmiştir. Bu durum

ticareti feci bir şekilde çökertmiş olsa da bu hata bir yabancı tekniğin kullanılması açısından bakıldığında dikkati hak etmektedir.

Böylesine büyük bir imparatorlukta, iletişim kilit bir güçtür. Ana ulaşım yollarına kurulmuş posta istasyonlarından oluşan bir şebeke, hem casusların hem de haberlerin çok hızlı yol almasını sağlamıştır. Yollar ticarete de yaramıştır, kendilerine karşı direnen şehirlere gösterdikleri acımasızlığa rağmen Moğollar yeniden yapılanmayı ve ticaretin canlanmasını teşvik etmişler, böylece bu faaliyetlerden vergi alarak gelir sağlamışlardır. Asya, bir tür *Pax Mongolica* altında yaşamıştır. Kervanlar göçebe haydutlara karşı Moğol güvenlik güçleri tarafından korunmuştur, kaçak avcılar avlak bekçileri haline gelmiştir. Bütün göçebelerin en başarılısı olan Moğollar başka göçebelerin oyunlarını bozmasına izin vermemişlerdir. Avrupa'yla Çin arasındaki kara ticareti Moğollar döneminde hiçbir dönemde olmadığı kadar kolaylaşmıştır. Avrupa'dan Uzakdoğu'ya yolculuk eden seyyahların en ünlüsü olan Marco Polo, Moğolların Çin'i işgalinden sonra bu ülkeye gitmiştir. Ancak kendisi doğmadan önce babası ve amcası da Asya'ya yolculuklar yapmışlardır. Her ikisi de Venedikli tacirlerdir ve yolculuk yeteri kadar başarılı olunca, genç Marco'yu da yanlarına alarak tekrar yola çıkmışlardır. Çin'le Avrupa arasında, Basra Körfezi'ndeki Hürmüz Limanı vasıtasıyla deniz yoluyla da ticaret yapılmıştır ancak ipek ve baharatın büyük bir çoğunluğu Kırım'la Trabzon'dan geçen ve Bizans ticaretinin büyük kısmını sağlayan kara yolları sayesinde Batı'ya ulaşmıştır. Kara yoluyla ticaret yapanlar hanlara bağıdırlar ve bu nedenle de tüccarlar, Moğol rejiminin her zaman en büyük destekçileri olmuşlardır.

Dünyayla ilişkisinde Moğol İmparatorluğu, temel ön kabulleri çerçevesinde Çin etkisi altına girmiştir. Hanlar, Tengri adında bir gök tanrısının dünyadaki temsilcileridir; Tengrinin egemenliği tanınmalıdır ama bu pratikte başka dinlere hoşgörü gösterilmemesi anlamına gelmez. Ama Batılı anlamda bir diplomasi tasavvur etmek mümkün değildir. Tıpkı yerini aldıkları Çin imparatorları gibi hanlar kendilerini, herkesin yaşamasına katkıda bulunmak zorunda olduğu evrensel monarşinin sahipleri olarak görürler. Büyük elçiler, kendileriyle eşit olan başka güçlerin temsilcileri değil haraç getirenlerdir. 1246 yılında Roma elçileri Hristiyan Avrupa'ya yapılan Moğol saldırılarını kınayan ve hana Hristiyan olmasını tavsiye eden Papalık mesajını götürdüklerinde, Büyük Han'ın cevabı açıktır: “Eğer siz Tanrı'nın emrine riayet etmiyor, benim emrimi de görmezden geliyorsanız, ben sizi düşmanım olarak tanırım. Tıpkı onun yapacağı gibi de bunu anlamanızı sağlarım.” Vaftiz olma meselesinde ise Papa'nın bizzat gelerek hana hizmet etmesi söylenir. Bu tek mesaj değildir, bir başka papa, bir yıl sonra İran'ın Moğol yöneticisinden aynı cevabı alır. “Eğer topraklarını elinde tutmak istiyorsan, bize bizzat geleceksin oradan da seninle birlikte dünyanın efendisine gideceğiz. Eğer gelmiyorsan, ne olacağını biz bilmeyiz, Tanrı bilir.”

Moğol hükümdarlarının ve çevrelerinin üstündeki kültürel etki sadece Çin değildir. Nestorcu Hristiyanlığın Moğol sarayında çok etkili olduğuna dair birçok kanıt bulunmaktadır ve bu durum hanların *uzlaşmaları* açısından Avrupa'nın umutlarını canlı tutmaktadır. Han'ın en dikkat çeken Batılı konuklarından bir tanesi olan Fransisken William Roebruck'a 1254'ün ilk yılında bir Ermeni keşiş tarafından Büyük Han'ın birkaç gün sonra vaftiz edileceği söylenir ama böyle bir şey olmaz. William yine de devam eder, Büyük Han'ın önünde Müslüman ve Budist temsilcilerle tartışır ve çok iyi sonuçlar alır. Bu, aslında Moğol gücünün Sung Çin'i ve Müslümanlara karşı çifte saldırı için bir araya toplandığı bir anda olmuştur, bu saldırı sonunda 1260'ta Suriye'de Memluklar tarafından durdurulur.

Ancak bu durum, Moğolların Doğu Akdeniz'e yaptıkları hamlelerin sonunu getirmemiştir ama bu hamlelerin hiçbiri başarılı olamaz. Moğolların kendi aralarındaki kavgaları Memluklara uzun zamandır bekledikleri alanı açmıştır. Mantıken, Hristiyanların Yakındoğu için çok büyük bir tehlike olan Hülagu Han'ın ölümüne çok üzölmüş olmaları gerekir. Onun ardından, İran'da İlhanlılar hüküm sürmeye başlar ve Altın Ordu ve Ak Ordularla kavgalarına devam ederler. İran, onların yönetimi altındayken son yüzyılda yaşadığı istilaların etkisinden yavaş yavaş kurtulmaya başlar. Tıpkı Doğu'da olduğu gibi Moğollar, yerli halktan devşirdikleri idarecileri kullanırlar ve Hristiyanlarla Budistlere hoşgörüyle davranmaya devam ederler, ilk başlarda Müslümanlara karşı hoşgörölü değİllerdir. Moğollarla Avrupalılar arasındaki görelİ pozİsyon değİşİklİğİnİn açık İşareti, İlhanlıların Papa'ya yaptıkları Memluklara karşı İttİfak kurma önerİsidir.

Kubilay Han, 1294'de Çin'de öldüğünde, Moğol İmparatorluğu'nu bir arada tutan az sayıda bağ da kopmuş olur. Ertesi yıl, Kazan adlı bir İlhanlı, Moğol geleneğinde tarihi bir kırılmaya neden olur; Müslümanlığı kabul eder. O tarihten itibaren İran hükümdarlarının hepsi Müslüman olmuştur. Ancak bu durum umulan sonuçları doğurmaz ve İlhanlı, geride çözölmemiş birçok sorun bırakarak genç yaşta ölür. İslamla kucaklaşmak cesur bir adımdır ama yeterli değildir. Moğollar'ın birçoğu buna karşı çıkar ve son tahlilde hanlar ordularının komutanlarına bağımlıdır. Bununla birlikte Memluklularla rekabet henüz sona ermemiştir. Sonu başarısız olsa bile Kazan'ın orduları 1299 yılında Halep'i alırlar. Kazan ertesi yıl, Şam'daki Emeviye Camii'nde dua eder. Kendisi yarım yüzyıl önce yapılmış olan Moğolların Yakındoğu'yu fetih planını uygulamaya koyan son handır. Ama Memluklar, 1303 yılında Suriye'ye yapılan son Moğol akınını püskürttüklerinde büyük bir hayal kırıklığı yaşayacaktır. İlhanlı ertesi yıl ölür.

Çin'de olduğu gibi İran'da da Moğol İmparatorluğu'nun toparlanma, parçalanma öncesinde yaşanan kısa bir pastırma yazı olduğu ortaya çıkar. Kazan, kişiliği olan son İlhanlıdır. Ardılları, kendi topraklarının dışında, çok az etkili olurlar.

Memluklar Moğollar'ın eski müttfekileri olan Hıristiyan Ermenileri korkutmuşlardır ve Anadolu'da yerleşmiş olan Türk prenslikleri kavgaya tutuşmuşlardır. Haçlı rüyasının sona erdiği Avrupa'da çok az umut vardır.

Moğol dalgası geri çekilirken Batı'da eski şiddet dolu günleri hatırlatan son bir parlama olur, Cengiz'le bile rekabet edebilecek düzeyde bir fatih ortaya çıkar. 1369 yılında Timurlenk veya Aksak Timur, Semerkant hükümdarı olur. İlhanlıların otuz yıl sürmüş iç çatışma ve taht kavgalarından sonra İran Timur tarafından 1379 yılında fethedilir. Timur (İngiliz edebiyatına Marlowe sayesinde Tamberlane olarak geçmiştir) Cengiz'le eşdeğer görülür. Yaptığı fetihlerin büyüklüğü ve davranışlarındaki şiddet göz önünde bulundurulursa bu doğrudur, hatta büyük bir liderdir de. Yine de kendisinden önce gelenlerde bulunan devlet adamlığı niteliklerinden yoksundur. Yaraticılık söz konusu olduğunda yetersizdir. Hindistan'ı yerle bir edip Delhi'yi yağmalar (Müslümanlara da Hıristiyanlara davrandığı kadar sert davranır), Altın Ordu Hanlığı'nı yok eder, Memluklar'la Türkleri yener. Mezopotamya'yı da İran gibi kendi topraklarına katar ancak geride çok az şey bırakır. Tarihsel rolü, iki konu dışında, hemen hemen hiçbir önem taşımaz. Yarattığı olumsuzluklardan bir tanesi, Nestorcu ve Jakobit biçimleriyle Asyatik Hıristiyanlığı tamamen ortadan kaldırmak olmuştur. Bu Moğol geleneği değildir. Ancak Timur, kan bakımından Moğol olduğu kadar Türk'tür ve Cengiz'in geldiği Orta Asya'nın göçebe hayatı hakkında, bu hayatın Hıristiyan din adamlarına verdiği önem hakkında hiçbir şey bilmemektedir. Yaptığı tek olumlu katkı ise istemsiz ve geçicidir, Bizans'ın ömrünü kısa bir süre uzatmıştır. Anadolu Türk beyliklerinden Osmanlıları 1402'de¹ yenerek, Osmanlıların Doğu İmparatorluğu'nu yok etmek üzere yola çıkışlarını bir süre için engellemiştir.

Moğolların, Selçuklu Anadolu'su üzerindeki kontrollerini yitirmelerinden sonra, Yakınoğu'nun tarihinin yönü bu şekilde biçimlenmiştir. Moğol seferlerinin görkemli genişliği (Arnavutluk'tan Java'ya kadar) Timur ölene dek bu durumun fark edilmesini zorlaştırmıştır ancak o tarihten sonra apaçık ortaya çıkar. Moğollar, Çin'de bundan önce devrilmişlerdir. Timur'un mirası parçalanmıştır. Timur'un ardılları bir süre İran ve Transoxiana'da tutundukları sırada Mezopotamya Kara Köyünlü Türklerinin eline geçer. 15. yüzyılın ortasında, Altın Ordu ilerleyişi durmuştur. Yine de Rusya'yı korkutmaya devam eder. Avrupa'daki Moğol tehdidi çoktan sona ermiştir.

Bizans son nefesini bu tarihten sonra alır. İki yüzyıldan fazla bir süredir yaşama savaşını kaybetmeye başlamıştır ve bunun nedeni sadece Müslüman komşuları değildir. Bizans'ı küçük bir toprak parçası halinde bırakan ve başkentini yağmalayan

1 Yıldırım Beyazıt'la Timur arasında Ankara Çubuk Ovası'nda yapılan Ankara Muharebesi. (Yay. hzl.)

Batı'dır öncelikle. 1204'te aldığı öldürücü yaradan sonra küçük bir Balkan devleti olmuştur. Bir Bulgar kralı o yıl eline geçen fırsatı kullanır ve bağımsızlığını ilan eder. Daha da ötesi, Bizans iktidarının yıkıntıları üzerinde Venedik'in yeni Batı Avrupalı denizci imparatorluğu doğmuştur. Yuvaya dadanmış olan bu yırtıcı kuş içeri önce rüşvetle sızmıştır. Bu eski yordakçı devlet, Bizans mirasından bütün Ege Adalarını, Rodos'u, Girit'i, Korfu'yu ve Chios'u (Sakız Adası) almıştır. Aynı dönemde Venedik, ticari ve politik düşmanı Cenova'yla sert bir mücadeleye girmiştir. Cenova 1400 yılında Kırım'ın güneydoğu sahillerine yayılarak Kırım'la Rusya hinterlandının zengin ticareti üzerinde kontrol sağlamıştır.

1261 yılında Bizanslılar başkentlerini Franklardan geri alırlar. Bunu Anadolu'daki bir Türk gücü olan Osmanlıların yardımıyla başarmışlardır. İmparatorluğun yararına iki unsur söz konusudur hâlâ: Moğol saldırısının önemli evresi geçmişte kalmıştır (her ne kadar bu pek anlaşılmıyor ve Moğollar, hâlâ Bizans'la aralarında sıkışan halklara saldırmaya devam ediyor olsalar da) ve Rusya büyük bir Ortodoks güç olarak ortaya çıkmış, yardım ve para kaynağı olmuştur ancak aynı zamanda yeni tehlikeler belirmiş ve bu tehlikeler olumlu unsurlardan daha ağır basmıştır. 13. yüzyılın sonlarına doğru Bizans'ın Avrupa'da toparlanması, imparatorluk tutkusuyla yola çıkan bir Sırp prensi yüzünden tehlikeye düşer. Sırp prensi Konstantinopolis'i alamadan ölür ama imparatorluktan geriye sadece başkentini iç bölgeleriyle Trakya'nın bir parçası kalır. İmparatorluk, Sırlara karşı bir kez daha Osmanlı yardımını talep eder. Zaten Boğaz'ın Anadolu kıyılarına iyice yerleşmiş olan Türkler, 1333 yılında Gelibolu'ya geçerek Avrupa'da da bir tutunma noktası oluştururlar.

Bizans soyundan gelen on bir imparatorun (Palaiologos) en iyisinin bile bu koşulları idare edebilmesi kolay değildir. Küçük Asya'dan elde kalanlar 1326 yılında Osmanlılara kaptırılmıştır ve asıl tehlike burada yatmaktadır. Doğu Karadeniz kıyısındaki Trabzon Rum İmparatorluğu Bizans'ın müttefikidir. Rum İmparatorluğu Bizans'dan daha uzun yaşayacak olan büyük bir ticaret devletidir ama Avrupa'dan çok az umut vardır. Venediklilerle Cenevizlilerin ihtirasları (bunlar zaten başkentini ticaretine egemendirler) ve Napoli kralı, Bizans'ın azıcık soluk almasını sağlarlar. Bir imparator, umutsuzluk içinde papanın üstünlüğünü kabul eder ve Roma kilisesiyle birleşmeye karar verir. Bu politika, Bizanslı din adamlarını kızdırmaktan başka hiçbir işe yaramaz ve ardılı tarafından iptal edilir. Din hâlâ Hristiyanlığı bölmektedir.

14. yüzyılda zaman ilerledikçe Bizans'ın yalnızlığı da derinleşmektedir. Bizanslılar kendilerini kâfirlerin insafına terk edilmiş hissederler. Katalonya'dan gelen Batılı paralı askerleri kullanmaya kalkışmak, bu askerlerin Konstantinopolis'e sal-

dırmasından başka bir işe yaramaz ve 1311'de Atina'da Katalan dükalığının kurulmasıyla sonuçlanır. Bir adanın veya bir bölgenin geri alınması gibi rastlantısal zaferler olayların genel eğilimini değiştirmedigi gibi imparatorluğun arada sırada yaşadığı iç savaşların yarattığı takat kesici etkiden de kurtulunamaz. Kendi gelenekleri uyarınca Yunanlılar bu uç noktada bile teolojik boyutları olan kavgalar çıkartmaktan geri durmazlar. Bunların hepsinin üstüne 1347 yılında çıkan veba salgını imparatorluğun nüfusundan kalanların üçte birini yok eder.

1400 yılında, imparator yardım toplamak amacıyla (çok az parası kalmıştır) Batı saraylarını ziyarete gittiğinde sadece Konstantinopolis, Selanik ve Mora'da hüküm sürmektedir. Batılıların çoğu onun için "Yunanlıların imparatoru" demektedir, Roma imparatoru unvanını taşıdığını unutmuş görünmektedirler. Türkler, başkenti her yerden sarmış ve ilk saldırılarını da gerçekleştirmişlerdir bile. 1422'de ikinci bir saldırı olur. VIII. Jean, Batılılarla işbirliği yaparak çok güçlü bir bariyer oluşturmaya çalışır. 1439'da Floransa'da kurulan ekümenik konsile katılır ve burada papalığın üstünlüğünü kabul ederek Roma'yla birleşir. Batı Hristiyanlığı büyük sevinç içindedir, çanlar İngiltere'nin köy kiliselerinde bile çalar ancak Ortodoks Batı, üzüntüye boğulur. Konsilin bulduğu formül Doğu kilisesinin geleneklerine uygun değildir. İstekler çok fazladır: papalık otoritesi, piskoposların, ritüellerin ve doktrinin eşitliği. En nüfuzlu Yunanlı din adamları konsile katılmayı reddederler. Katılanların bir tanesi dışında hepsi (o da daha sonra aziz ilan edilir) formülün altına imza atarlar ama dönüşlerinde cayarlar. Yüksek mevkidekilerden biri, "Bu şehirde Latin tacındansa, Türk sarığı görmek çok daha iyidir," der. Papaya boyun eğmek birçok Yunanlı için hainliktir; bu hainler, Ortodoks geleneğini muhafaza eden gerçek kiliseyi inkâr etmektedirler. Konstantinopolis'te, konsilin kararlarını kabul ettiği bilinen papazlar dışlanır. İmparatorlar anlaşmaya sadık kalırlar ama kararı Konstantinopolis'te halka açıklamak için on üç yıl geçmesi gerekecektir. Bu boyun eğişin tek yararı, son Haçlı Seferi'ne verilen papa desteği olmuştur (bu sefer 1441'de faciayla sonuçlanacaktır). Sonunda, Batı ve Doğu ortak bir dava oluşturmazlar. Kâfir ise Batı'nın en uç savunma noktalarını hırpalamaktadır. Fransızlar ve Almanlar kendi meselelerine dalmışlardır; Venedik ve Cenova, çıkarlarının Türklerle çatışmak yerine onlarla uzlaşmakta yattığını görmüştür. Tatarların saldırısına uğrayan Ruslar bile, Bizans'a çok az yardım edebilirler ve onlarla doğrudan teması keserler. İmparatorluk şehri ve kalan çok az sayıdaki bölge yalnız bırakılmış ve Osmanlı'nın son saldırısıyla yüzleştiği dönemde bölünmüştür.

Osmanlılar, Rum sultanlığının çöküşünden sonra ortaya çıkan Türk kavimlerinden bir tanesidir. Selçuklular bölgeye geldiklerinde, dağılmış Abbasi Halifeliğiyle Bizans İmparatorluğu arasındaki sınır bölgesinde birçok Müslüman beylikle karşı

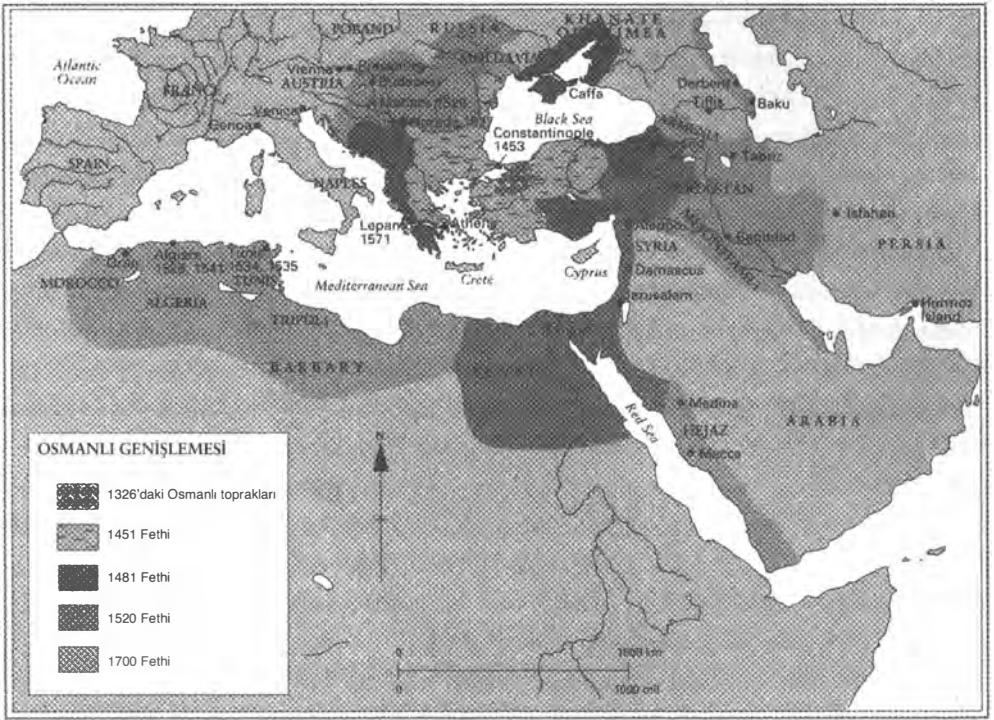
laşmışlardır. *Gazi* denilen ve bazıları Türk ırkından gelen bu küçük prensler, büyük güçlerin geri çekilişi sırasında büyük avantajlar elde etmişlerdir. Varlıkları oldukça zayıftır, Bizans İmparatorluğu 10. yüzyıldaki toparlanması sırasında bunlardan bazı- larını içine almıştır ama yine de kontrol edilmeleri oldukça güçtür. Bunların çoğu Selçuklu döneminde ayakta kalır ve Konstantinopolis Latinlerin elindeyken Selçuk- luların Moğol saldırısıyla yıkılışlarından yararlanırlar. Bu *gazilerden* bir tanesi de Oğuz boyundan gelen bir Türk olan Osman'dır. Halk, liderlik vasıflarına sahip ve atılımcı bir kişi olan Osman'ın etrafında toplanır. Osman'ın niteliği, *gazi* kelimesi- nin açıklamasında kendisini gösterir: *Gazi*, "iman savaşçısı" anlamına gelmektedir. Fanatik öncüler olan yandaşları, farklı bir ruh haliyle diğerlerinden ayrılırlar. Bun- lardan bazıları İslam içinde yer alan özel bir mistik gelenekten etkilenmişlerdir. Kendilerine özgü son derece karakteristik kurumlar geliştirmişlerdir. ortaçağ Avrupa'sının ticaret birliklerine veya dini tarikatlarına benzer bir askeri örgütlen- meleri vardır, hatta Avrupa'nın bu sistemi Osmanlılardan öğrenmiş olduğu söylen- miştir. Yarı Hristiyan, yarı Müslüman kültürlerin sınırında olmaları da durumu

epeyce teşvik etmiş olmalıdır. Sonuç olarak kaynağı ne olursa olsun, Osmanlılar Arap ve Moğol düşmanlarını afallatan fetihler yapmışlardır. Sonunda, eski Doğu Roma İmparatorluğu’nu ve daha da fazlasını tek bir yönetim altında toplayacaklardır.

Sultan unvanını alan ilk Osmanlı 14. yüzyılın başlarında ortaya çıkar. Bu, Osman’ın oğlu Orhan’dır. Onun yönetiminde, sonunda Osmanlı askeri gücünün temelini oluşturacak olan fethedilmiş topraklara yerleşim başlar. Tıpkı Avrupa’da savaşabilmek için kendisine gerekli yeni piyade gücü olan “Yeniçeri” ordusunun kuruluşu gibi... Bu değişim Osmanlı İmparatorluğu’nun göçebe bir halkın doğal olarak sahip olduğu süvarilerden öte kurumsallaşmaya başladığının işaretidir. Kurumsallaşmanın bir başka işareti de Orhan’ın çıkarttığı ilk Osmanlı parasıdır. Öldüğünde, Küçük Asya’dakilerle Selçuklu sonrasında ayakta kalmış olan devletlerin en güçlüsünün hükümdarıdır ve aynı zamanda Avrupa’da toprakları vardır. Bizans imparatoru tam üç kez Orhan’ı yardıma çağırmış ve imparatorun kızlarından biriyle evlenmiştir.

Kendisinden sonraki iki ardılı, düzenli bir şekilde Balkanlarda ilerlemişler, Sırbistan ve Bulgaristan’ı fethetmişlerdir. 1396 yılında kendilerine karşı gönderilmiş yeni bir “haçlı” ordusunu yenmişler ve Yunanistan’ı alarak ilerlemeye devam etmişlerdir. 1391 yılında, Konstantinopolis ilk kez kuşatılır ve kuşatma altı yıl başarıyla sürer. Sadece bir tek geri adım vardır. Timur’un karşısında alınan yenilgi taht krizine yol açar ve Osmanlı İmparatorluğu dağılmanın eşiğine gelir. İlerleme bundan sonra da devam eder. Artık Venedik İmparatorluğu da sıkıntı çekmeye başlamıştır. Ancak Bizanslılar ve Türkler birbirlerine benzerler, mücadele, temelinde dini bir mücadeledir ve bu mücadelenin merkezinde, bin yıldır Hristiyan başkenti olan Konstantinopolis’e sahip olmak vardır.

Fatih adı verilen II. Mehmet döneminde bu da olacak, 1453 yılında Konstantinopolis Türklerin eline geçecek ve Batı dünyası korkuyla titreyecektir. Bu çok büyük bir zaferdir. Bizans’ın takati ne kadar kesilmiş olursa olsun bu, II. Mehmet’in kişisel başarısıdır. II. Mehmet önüne çıkan bütün engelleri yılmadan aşmıştır. Barut çağı çoktan başlamıştır. II. Mehmet’in maiyetindeki bir Macar mühendis devasa bir top yapmıştır. Bu topun çalıştırılması çok zordur. Bir yerden bir yere götürülebilmesi için yüz öküz tarafından çekilmesi gerekmekte ve günde ancak yedi kez ateşlenebilmektedir (Macar’ın yardım talebi Hristiyanlar tarafından geri çevrilmiştir, oysa mühendis Hristiyanlardan Mehmet’in kendisine verdiğinin dörtte birini istemiştir). Bu bir hatadır. II. Mehmet Ortodoks yöntemlerinden daha iyisini bilmektedir, askerlerini acımasızca ileri sürer, eğer saldırıda başarısız olurlarsa cezalandırır. Sonunda, yetmiş gemiyi karadan geçirerek, Haliç girişindeki imparatorluk filosunun arkasından dolaşır.

Son saldırı 1453 yılında, Nisan ayı başlarında yapılır. İki aya yakın bir süre sonunda, 28 Mayıs akşamı, Romalı Katoliklerle Ortodokslar Ayasofya'da toplanırlar ve dini birlik oyununun son perdesi oynanır. İmparator XI. Konstantin, adası İmparator Büyük Konstantin'den sonra tahta çıkmış olan 80. imparator, kutsal komünyonu katılır ve başı dik, dövüşmek üzere kiliseden çıkar. Çok kısa bir süre sonra her şey biter. II. Mehmet şehre girer, doğruca Ayasofya'ya gider ve zaferini kutlamak üzere tahta oturur. Ortodoksluğun yüreğini oluşturan kilise artık bir camidir.

Bu, ne kadar büyük olursa olsun, sadece bir adımdır; Osmanlı başarısının sancağı daha da yükseklerde dalgalanacaktır. 1459'da Sırbistan'ın fethini hemen ardından Trabzon'un fethi izler. Sakinleri için ne kadar üzücü olursa olsun, Türk fetihlerinin durdurulamayan dalgasında, Helenizmin sonunu getirmesi dolayısıyla dipnot olarak anılmayı hak eden bir olaydır bu. 1461 yılında, Karadeniz kıyısının bu uzak noktasında Büyük İskender'in fetihleri sayesinde kurulmuş olan Yunan şehirlerinin dünyası son nefesini vermiştir. Döneme, Konstantinopolis'in düşüşü kadar damgasını vuracak olan bu durumu hümanist bir papa, "Homeros'un ve Platon'un ikinci kez ölüşü," olarak tanımlayacaktır (daha sonra sözlerini eyleme

geçirir, kendi komutasında bir haçlı ordusu kurar ancak ordu Ancoma'daki üssünden harekete geçmeden papa ölür). Türk fetihleri Trabzon'dan sonra da devam eder. Aynı yıl Türkler Peloponez'i işgal ederler. İki yıl sonra Bosna ve Hersek'i alırlar. Arnavutluk ve İyonya Adaları gelecek yirmi yıl içinde topraklara katılacaktır. 1480 yılında İtalya'nın Otranto Limanı'nı alırlar ve yaklaşık bir yıl kadar ellerinde tutarlar. 1571 yılında Suriye ve Mısır fethedilir. Venedik İmparatorluğu'nun dikatini çekmelerine biraz daha zaman vardır ama 16. yüzyılın başlarında Türk süvarileri Vincenza yakınlarına kadar gelirler. Belgrad 1521'de düşer ve bir yıl sonra Rodos alınır. 1526 yılında Mohaç'ta Türkler Macar kralının ordusunu öylesine ağır bir yenilgiye uğratırlar ki bu tarih hâlâ Macar tarihinin en kara günü olarak hatırlanmaktadır. Üç yıl sonra Viyana ilk kez kuşatılır. 1571 yılında Kıbrıs onların eline geçer, yaklaşık yüz yıl sonra da Girit. Bu süre zarfında Avrupa'nın içlerine kadar ilerlerler. 17. yüzyılda Viyana'yı ikinci kez kuşatırlar. Bu ikinci başarısızlık Türk fetihlerinin sınırını çizmiş olur ancak 1715 yılına kadar Akdeniz'de yeni bölgeler fethetmeye devam ederler. Bu arada, İran'ın elinden Kürdistan'ı alırlar, İran'la olan kavgaları, İran'da 1501 yılında yeni bir hanedanın tahta çıkmasına kadar devam eder ve güneyde Aden'e bir ordu yollarlar.

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa açısından özel bir önem taşır. Avrupa'nın doğusunda tarihe damgasını vurmuş en büyük farklılıklardan biridir. Kilisenin yaşaması ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından hoşgörülle karşılanması çok önemlidir. Böylece Bizans'ın mirası, Slav tebaa açısından korunmuş olur (özellikle de Konstantinopolis patrikliğinin üstünlüğü, gerek Katoliklere gerekse Balkanlardaki etnik Ortodoks kiliselere karşı korunur). Eski imparatorluğun dışında, sadece bir tane önemli Ortodoks odak kalmıştır: Ortodoks kilisesinin mirasının Rusya'ya kalmış olması büyük önem taşır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi, bir dönem Avrupa'dan Yakındoğu'ya, Karadeniz'e ve böylece Asya'yla Avrupa arasındaki kara yollarının büyük bir kısmına yayılır. Avrupalıların kendilerini suçlamaları gerçekten haklıdır çünkü hiçbir zaman (daha sonrası için de geçerlidir) Türklerle karşı etkili bir şekilde birleşememişlerdir. Bizans kendi kaderiyle baş başa bırakılmıştır. "İngilizlere Fransızları kim sevdirecek? Cenovalılarla Aragonları kim birleştirecek?" diye sormuştur bir Papa, umutsuzluk içinde. Fazla bir süre geçmeden, ardıllarından biri, Fransa'ya karşı Türklerden yardım istemeyi dillendirmiştir fakat tehlike başka bir tür arayışı ortaya çıkartmıştır. Daha Konstantinopolis düşmeden, Portekiz gemileri güneyde Afrika sahili boyunca giderek Doğu'nun baharatlarına ulaşacak yeni yollar ve muhtemelen güney kanatta Türkleri tutacak bir Afrikalı müttefik aramaya başlamışlardır. İnsanlar 13. yüzyıldan beri Müslüman bariyerin çevresinden dolaşacak bir yol bulmak için düşünüp taşınmaktadırlar ancak uzun

bir süre uygun bir yol bulamazlar. Tam da hazır oldukları sırada, Osmanlı gücünün en tehdit edici noktaya ulaşmış olması tarihin cilvelerinden biridir.

Osmanlı sınırlarının arkasında ise yeni, çok ırklı bir imparatorluk örgütlenmektedir. II. Mehmet, değişken tabiatlı bir insan olmasına karşın geniş ve hoşgörülüdür, hatta daha sonraları Türkler, kâfirlere karşı gösterdiği tahammülü anlamakta zorluk çekmişlerdir. Bir erkek çocuğunu, imparatorun torununu, kendisiyle cinsel ilişki kurmayı reddettiği için katlettirmiş ancak teslim olmayı reddeden bir Giritli grubun cesaretine hayran olduğu için İstanbul'dan ayrılmasına izin vermiştir. Çok dinli bir toplum istediği anlaşılmaktadır. Trabzon'daki Rumları Konstantinopolis'e getirir ve yeni bir piskopos atayarak bu Rumlara bir tür kendilerini yönetme hakkı tanır. Belgelere göre Türklerin Yahudilere ve Hristiyanlara karşı tavırları, Hristiyan İspanyolların Müslüman ve Yahudilere karşı olan tavırlarından çok daha iyidir. Konstantinopolis, çok büyük kozmopolit bir şehir olarak kalır (1600 yılında, yedi yüz bin kişilik nüfusuyla Avrupa coğrafyasındaki bütün şehirlerden büyüktür).

Böylece Osmanlılar, Doğu Akdeniz'de büyük bir gücü yeniden kurarlar ve 16. yüzyıl İslam İmparatorluğu'nun en görkemli yüzyılı olur ancak bu durum sadece Avrupa ve Afrika için geçerli değildir. Osmanlılar, Bizans İmparatorluğu'na benzer bir yapıyı yeniden kurarken İran'da geçmişin kalıntıları üzerinde bir başka güç yükselmektedir. 1501-1736 yılları arasında İran'da Safevi Hanedanı hüküm sürmüş, Arap istilasıyla yıkılan Sasanilerden beri ilk kez bütün İran toprakları birleştirilmiştir. Tıpkı öncelleri gibi Safeviler de İranlı değillerdir. Sasaniler zamanından beri bu topraklara birçok fetih yapılmıştır. Bu arada, İran tarihinin sürekliliğini kültür ve din sağlamıştır. İran, ulusal hanedanların devamlılığıyla değil coğrafya, dil ve İslam tarafından tanımlanmıştır. Safeviler, köken olarak tıpkı Osmanlılar gibi Türk ve *gaziler*dir ve tıpkı onlar gibi muhtemel rakiplerinden uzak durarak başarılı olmuşlardır. İran'a verdikleri ilk hükümdar, 14. yüzyılda hüküm süren ve hanedanlığa ismini vermiş olan bir beyin soyundan gelen İsmail'dir.

İsmail ilk başta, birbirleriyle kavgaya eden Türk kabilelerinin en başarılı liderlerinden biridir, daha batıdakiler gibi benzer fırsatları kullanmıştır. Timur'un bıraktığı miras 5. yüzyılın ortalarına kadar çözülme halindedir. İsmail, 1501 yılında Akkoyunlu Türklerini yener, Tebriz'e girer ve Şah olarak tahta çıkar. Yirmi yıl içinde dayanıklı bir devlet kurar ve Osmanlılarla çok uzun yıllar sürecektir olan kavgaları başlatır, hatta Kutsal Roma İmparatorluğu'ndan Türklerle karşı yardım ister. Bu kavganın dini bir boyutu vardır, Safeviler Şii oldukları için İran'ı da Şii yapmışlardır. 16. yüzyılın başlarında halifelik Osmanlılara geçtiğinde Osmanlılar, halifeleri peygamberin öğretilerinin taşıyıcıları ve inancın yöneticileri olarak gören Sünni Müslümanların lideri olmuşlardır. Şiiiler bu nedenle otomatik olarak Osmanlı karşıtlardır. İsmail'in bu mezhebi İran'a yerleştirmiş olması, İran uygarlığına yeni bir

farklılık kazandırmıştır ve bu farklılığın çok büyük bir önemi olduğu kanıtlanmıştır.

Kendisinden hemen sonra gelen hükümdarlar da Türklerle defalarca savaşır ve 1555 yılında yapılan barışla İran bölünmekten kurtulur, Mekke ve Medine İranlı hacılara açıdır. Gerçi iç sorunlar ve taht savaşları hâlâ yaşanmaktadır ama 1587 yılında İran hükümdarlarının en beceriklisi olan Büyük Şah Abbas tahta çıkar. Onun yönetimi altında Safevi Hanedanlığı zirveye ulaşır. Hem politik olarak hem de askeri olarak başarılıdır, Özbekleri ve Türkleri yener ve kendisinden önce gelen hükümdarları çok zayıflatmış olan eski aşiret düzenini ıslah eder. Çok önemli bazı avantajları da vardır, Osmanlıların dikkati Batı'ya yoğunlaşmıştır, potansiyel tehlike olan Rusya, kendi içindeki sorunlarla meşguldür ve Moğol Hindistan'ı zirvesine ulaşmıştır. Avrupa'nın Türklere karşı harekete geçebileceğini görecektir kadar akıllıdır. Fakat uluslararası konjonktürün lehte gelişmesi dünyayı fethetmek anlamına gelmez. Safeviler, Sasaniler örneğini izlemeyeceklerdir. Kaybettikleri toprakları geri almak dışında hiçbir zaman Türkiye'ye saldırmayacaklar, kuzeyde de hiçbir zaman Kafkasları aşarak Rusya'yı rahatsız etmeyecekler veya Transoxiana'nın ötesine geçmeyeceklerdir.

Pers kültürü, İsfahan'da yeni bir başkent kurmuş olan Şah Abbas döneminde büyük bir gelişim gösterir. İsfahan'ın güzelliği ve lüksü Avrupalı ziyaretçilerin gözlerini kamaştırır. Edebiyat gelişir. Pers kültürü tek kötü notunu din yüzünden alır. Şah, o tarihe kadar Safevi iktidarının karakteristiği haline gelmiş dini hoşgörüyü kaldırır ve herkese Şii inancını empoze eder. Bu ilk başlarda hoşgörüsüz bir sistem anlamına gelmez, hoşgörüsüzlük daha sonra ortaya çıkacaktır. Ancak bu durum, Safevi İranı'nın çöküşüne doğru çok önemli bir geri adım attığı ve iktidarın dini yetkililerin eline geçmeye başladığı anlamına gelir.

Şah Abbas'ın 1629 yılında ölümünün ardından olaylar hızla kötüye gitmeye başlar. Beceriksiz ardılı durumu değiştirmek için hiçbir şey yapmaz, hareme çekilip zevk ve sefaya dalar. Safevi mirasının geleneksel görkemi çöküşün üstünü örtmektedir. Türkler 1638 yılında Bağdat'ı geri alırlar. 1664 yılında yeni bir tehlikenin işaretleri belirir: Kazaklar Kafkaslara akınlar düzenlemeye başlamışlardır. İlk Rus misyonu İsfahan'a varır. Batı Avrupalılar uzun zamandır İran'a aşinadırlar. 1507 yılında Portekizliler Hürmüz'de kendilerine bir liman kurmuşlar ve İsmail bunları vergiye bağlamıştır. 1561 yılında İngiliz bir tüccar Rusya üzerinden İran'a varır ve İran'la İngiltere arasında ticaret başlar. 17. yüzyılda bu tüccarın bağlantıları öylesine gelişmiştir ki Şah Abbas'ın hizmetinde İngilizler bulunmaktadır. Bu, Şah Abbas'ın Türklere karşı destek bulmayı umduğu Batı'yla ilişkileri teşvik etmesinin bir sonucudur.

İngilizlerin İran'da artmakta olan varlıkları Portekizliler tarafından iyi karşılanmaz. Batı Hindistan Kumpanyası işletmesi kurulduğunda, acentaları Portekizlilerin

saldırısına uğrar ancak saldırı başarısız olur. Kısa bir süre sonra İngilizler ve İranlılar Hürmüz'deki Portekizlileri atmak için güç birliği yaparlar. Bu dönemde, diğer Avrupa ülkeleri de İran'la ilgilenmeye başlamışlardır. 17. yüzyılın ikinci yarısında Fransızlar, Hollandalılar ve İspanyollar İran ticaretine yayılmışlardır. Şahlar bu yabancıları birbirlerine karşı kıskırtmak için ellerine geçen fırsatları kullanmaktan geri kalmazlar.

18. yüzyılın başlarında İran aniden çifte saldırıyla karşı karşıya kalır. Afganlar isyan ederler ve bağımsız bir Sünni devleti kurarlar; dini düşmanlık başkaldırmaları için yeterli olmuştur. 1719-1722 yılları arasında Afganlar son Safevi Şahı'yla savaşırlar. Son şah aynı yıl tahttan indirilir, bir Afgan olan Mahmut tahta çıkar ve İran'da Şii iktidarı sona erer. Hikâyenin biraz daha anlatılması gerekir. Ruslar Safevilerin çöküşüne dair gelişmeleri ilgiyle izlemektedirler. Rus hükümdarı 1708 ve 1718 yıllarında İsfahan'a büyük elçiler gönderir. 1723 yılında, tahtın el değiştirmesini bahane eden Ruslar Derbent'i ve Bakü'yü alırlar ve yenilmiş olan Şiiilerin daha fazlasını vaat ettiklerini iddia ederler. Türkler de geri kalmamaya karar verirler, Tiflis'i alırlar ve 1724 yılında Ruslarla İran'ın parçalanması konusunda anlaşır- lar. Bir zamanların büyük devleti bir kâbusun içine düşmüştür. İsfahan'da kızgın şahın emriyle Safevi yanlısı olma ihtimali olanlara karşı katliam yapılır. İran, bir süre sonra, son büyük Asyalı fatih Nadir Kali tarafından toparlanacaktır. Ancak Nadir Kali, her ne kadar İran İmparatorluğu'nu toparlasa da, İran platosu, kendi sınırlarının çok ötesini biçimlendiren bir güç merkezi olarak yeniden ancak 20. yüzyılda ortaya çıkacaktır. Bu tarihe gelindiğinde de gücünün kaldırıcı orduları olmayacaktır.

Avrupa'nın Oluşumu

Bizans ve halifelikle kıyaslandığında Elbe'nin batısında kalan Avrupa Roma'nın çöküşünden sonraki asırlar boyunca dünya tarihinin önemsiz bir parçası olarak kalmıştır. Nüfusundan geriye kalan küçük bir azınlığın yaşadığı ve Romalıların geride bıraktıkları harabelerin üstüne veya arasına kurulmuş olan şehirlerin hiçbiri ne Konstantinopolis'in ne Kurtuba'nın ne Bağdat'ın ne de Chang An'ın görkemine ulaşamamıştır. Bu şehirlerdeki halkın az sayıdaki ileri gelenleri, kendilerini kuşatılmış artıklar olarak görmektedirler, bir bakıma öyledirler de. İslam, onları Afrika ve Yakındoğu'dan kopartmıştır. Güney kıyıları Arap akınlarıyla eziyet çekmektedir. 8. yüzyıldan itibaren Viking dediğimiz Nors kavimleri anlatılamaz bir şiddetle kuzey kıyılarına, nehir vadilerine ve adalara durup dinlenmeden akın ederler. 9. yüzyılda, doğu cephesi pagan Macarların saldırısına uğrar. Avrupa, kendisini düşman ve öfkeli bir dünyada biçimlendirecektir.

Barbarlık ve geri kalmışlığın üzerinde yükselen yeni bir uygarlığın temelleri, ıslah olan ve eğitilebilen bir avuç insan tarafından atılacaktır. Avrupa çok uzun bir dönem kültürünü dışarıdan alacaktır. Mimarisinin Bizans veya Asya İmparatorluklarıyla kıyaslanabilir bir hale gelmesi için asırlar geçecektir ve bu mimari ortaya çıktığı zaman Bizans İtalya'sının ve Arapların kemerli yapılarını taklit ettiği görülecektir. Çok uzun bir süre, Batı'da Arap İspanyası veya Asya'ya eşdeğer ne bir okul ne de bilimsel bir çalışma olacaktır. Batı Hristiyanlığı hiçbir zaman, Doğu İmparatorluğu veya halifeliğin yarattığına benzer bir politik birlik yaratamayacak, asırlar boyunca en büyük Avrupa kralları bile kendilerine korunmak için tutunmuş veya daha kötüsünün geleceğinden korktukları için destek görmekte olan barbar savaş beylerinin ötesine geçemeyeceklerdir.

Eğer bir şeyler İslam'dan gelecekse bu başka her şeyden daha iyi olabilir. Böyle bir sonucun mümkün görüldüğü zamanlar olmuştur, Araplar sadece İspanya'da değil, Sicilya, Korsika, Sardunya ve Balear Adaları'nda yerleşmişlerdir ve insanlar onların daha da ötelere geçeceğinden korkmuştur. Arapların İskandinav barbarlarına kıyasla verebilecekleri çok şey vardır. Yine de sonunda daha önce göç ederek

yerleşmiş olanların kurdukları krallıkların üzerinde Kuzeyliler iz bırakacaklardır. Slav Hristiyanlığı ve Bizans, Katolik Avrupa'dan kültürel olarak kopmuşlar ve böylece çok az katkı yapabilmişlerdir fakat Avrupa'yı doğu göçerlerinin ve İslam'ın etkisinden koruyan bir tampon görevi görmüşlerdir. Müslüman bir Rusya Batı tarihinin çok farklı bir tarih olması anlamına gelebilecektir.

Kabaca söylenirse, MS 1000 sonrası Batı Hristiyanlığı İber Yarımadası'nın yarısı, bugünkü Fransa'nın tamamı, Elbe'nin batı kısmında kalan Almanya, Bohemya, Avusturya, İtalyan anakarası ve İngiltere'den ibarettir. Bu bölgenin eteklerinde, barbar ancak Hristiyan İrlanda, İskoçya ve İskandinav Krallıkları yer almaktadır. Bu bölge için "Avrupa" kelimesi 10. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Bir İspanyol Vakanüvis 732 yılının muzafferleri için "Avrupalı" tanımını kullanır. Bu halkların işgal ettikleri bölge karaya sıkışmıştır. Her ne kadar Atlantik önlerinde uzanmaktaysa da İzlanda'ya Norveçliler yerleşmiş olduğu için bu yönde gidebilecekleri bir yer yoktur. Batı Akdeniz yani diğer uygarlıklara ve onlarla ticarete açılan yolsa Arap gölüdür. Sadece Bizans'la açık olan dar bir deniz ulaşımı kanalı Avrupa'nın içe dönük ve sınırlı varlığını rahatlatır. İnsanlar fırsatlardan çok mahrumiyete alışmışlardır. Hep birlikte, korunmak için ihtiyaç duydukları savaşçı bir sınıfın altında toplanırlar.

Aslında, 10. yüzyılda en kötü dönem bitmiştir. Macarlar kontrol altına alınmışlar, Araplara denizde meydan okunmaya başlanmış ve Kuzeyli barbarlar Hristiyanlık yoluna girmişlerdir. 1000 yılına girilmesi birçok Avrupalı için hiçbir şeyin habercisi değildir çünkü bunun farkında bile değillerdir. İsa'nın doğumundan başlayarak yılların sayılması henüz bir kural haline gelmemiştir. Bununla birlikte, bu tarih çağdaşları üzerinde herhangi bir önemi olmasa da aşağı yukarı yeni bir dönemi işaret eder. Sadece Avrupa üzerindeki baskılar gevşemekle kalmamış ancak daha sonra ortaya çıkacak olan ve genişleyen bir Avrupa'nın dış çizgileri çizilmeye başlanmıştır. Temel sosyal ve politik yapısı oturmuş ve Hristiyan kültürü kendine özgü tuhaf tadını almıştır. 11. yüzyıl bir devrim ve macera dönemi olarak başlar, zaman zaman karanlık çağlar diye anılan yüzyıllarda bazı hammaddeler sağlanmıştı. Bunun nasıl olduğunu anlamak için harita iyi bir başlangıç noktası oluşturur.

Bundan çok daha önce, bizim bildiğimiz Avrupa haritasını şekillendiren üç büyük değişim meydana gelmiştir. Bunlardan bir tanesi Akdeniz'den, klasik uygarlığın odağından uzakta, kültürel ve psikolojik yer değiştirmedir. 5. ve 8. yüzyıllar arasında Avrupa'nın merkezi Ren Vadisi'ne kayar. İtalya kıyıları'nın dar alanlarında avlanan ve 7.'yle 8. yüzyıllarda Bizans'ın dikkatini dağıtan İslam da Batı'nın, geleceğin Avrupa'sını oluşturacak olan kara parçasına çekilmesine yardımcı olmuştur. İkinci değişim daha olumludur: Hristiyanlığın yavaş yavaş ilerlemesi ve Doğu'ya yerleşmesi. 1000 yılında henüz daha her şeyin çok başında olunmakla birlikte,

Hristiyan uygarlığının ileri kolları eski Roma sınırlarının çok ötesine geçmiştir. Üçüncü değişim ise barbar baskısının gevşemesidir. Macarlar 10. yüzyılda kontrol altına alınırlar. Sonunda İngiltere, Kuzey Fransa, Sicilya ve Ege'nin bir kısmına hükmedecek ve 10. veya 11. yüzyılın sonlarında bitecek olan İskandinav yayılımının son dalgası başlamıştır. Batı Avrupa artık başkalarının avı olmaktan çıkmıştır. Evet, daha iki yüzyıl önce Moğollar tarafından yerle bir edilmiştir, bu duyguyla yaşamak da kolay değildir. Bununla birlikte, 1000 yılından itibaren her şey iyice esnekleşecektir.

Batı Hristiyanlığı üç büyük bölüm halinde düşünülebilir. Ren Vadisi'ndeki merkez bölgede daha sonraki Fransa ve Almanya ortaya çıkacaktır. İkinci bölge Katalonya, Languedoc ve Provence'ı kucaklayan okuryazar bölgedir. Bu bölge zamanla İtalya'nın barbarların verdiği hasarı telafi etmesiyle daha doğuya ve güneye doğru yayılır. Batı, kuzeybatı ve kuzeyde, Vizigotik süreçte Kuzey İspanya'da ortaya çıkan ilk Hristiyan devletleriyle; Kelt ve İrlanda, Galler ve İskoçya'daki yarı barbar komşularıyla İngiltere'de ve son olarak da İskandinav devletleriyle üçüncü bir Avrupa ortaya çıkmaktadır. Böyle bir resmi çok fazla kategorize etmemeliyiz. Bu üç bölgede Aquitaine, Gaskonya ve zaman zaman Burgonya'da olduğu gibi birbirinden pay alan bölgeler vardır. Bununla birlikte bu ayrımlar işlevsel bir şekilde gerçektir. Tarihsel deneyim, iklim ve ırk, bu bölgeleri birbirinden gözle görülür bir şekilde ayırır fakat tabii ki buralarda yaşayan insanlar hangi devlette yaşadıklarını bilmemektedirler. Bu insanlar muhtemelen kendileri arasında ve yan köyde yaşayan insanlarla aralarındaki farklılıklarla, yaşadıkları bölge ve onun komşuları arasındaki farklılıktan daha fazla ilgilenmektedirler. Az çok Hristiyanlığın bir parçası olduklarının farkındadırlar, pek azı kendilerini rahatlatan bu düşüncenin ötesinde uzanan sevimsiz gölgeyi şöyle böyle kavrayabilecek durumdadır.

Ortaçağ Batı'sının merkezinin kökeninde Frank mirası yatar. Güneye oranla daha az kasaba ve onların da çok az malları vardır. Paris gibi bir yerleşim bile ticaretin çökmesinden, örneğin Milano'nun etkilendiğinden daha az etkilenir. Hayatın merkezi topraktır ve aristokratlar toprak sahibi olmuş başarılı savaşçılardır. Böyle bir temelde, Franklar Almanya'yı kolonileştirmeye başlarlar. Kiliseyi koruyarak kökenleri Merovenj hükümdarlarının sihirli güçlerine kadar giden bir akrabalık geleneğini güçlendirerek buraya aktarırlar. Ancak asırlar boyunca devlet yapıları kırılğan kalmış, güçlü krallara bağlı kalmıştır. Hükmetmek kişisel bir eylem olmuştur.

Frank yöntemleri ve kurumları fazla bir işe yaramaz. Kloviz'ten sonra, her ne kadar bir hanedanlığın devamlılığı söz konusu olsa da yoksullaşmış, dolayısıyla satın alınabilir kralların tahta geçmesine, birbiriyle kavgalı toprak sahibi aristokratların bağımsızlaşmasına yol açmıştır; iktidar satın alacak kadar servetleri var-

dır. Avusturya'da bir aile Merovenj krallarının soyundan gelmektedir. 732 yılında, Almanya'yı Hristiyanlaştırmış olan Aziz Boniface'ı destekleyenlerden biri olarak Tours'da Arapları geri püskürten Charles Martel bu aileden gelir. Bu, Avrupa tarihine basılmış bir çifte damgadır (Aziz Boniface, Charles'ın yardımı olmadan Arapları püskürtemeyeceğini söylemiştir) ve Martel Hanedanı'nın kiliseyle ittifakını teyit eder. Martel'in ikinci oğlu Kısa Pepin 751 yılında Frank soyluları tarafından kral seçilir. Üç yıl sonra Papa Fransa'ya gelir ve tıpkı Samuel'in Saul ve David'i yağlayarak kutsaması gibi Pepin'i kutsayarak kral ilan eder.

Papalığın güçlü bir dosta ihtiyacı vardır. Konstantinopolis'teki imparatorun varlığı bir değer ifade etmediği gibi, imparator Romalıların gözünde ikon kırıcılık nedeniyle dinen sapkın olmuştur. Papa Stephen'in yaptığı gibi, Pepin'in tacını giydirmiş olmak imparatorluk otoritesinin gasp edilmesidir ama Lombardlar Roma'yı çok korkutmuşlardır. Papalık, yaptığı yatırımdan payını bir an önce almalıdır. Pepin Lombardları yener ve 756 yılında Ravenna'yı "Aziz Peter"e vererek geleceğin papalık devletlerini kurar. Bu 1100 yıl sürecek olan bir maddi otoritenin başlangıcıdır, papanın kendi egemenlik alanı üzerinde, tıpkı bir başka hükümdarın yaptığı gibi hüküm sürmesiyle dünyevi otorite kurulmuş olur. Bir Roma-Frank ittifakı da oluşturulur. Bu durum, Frank kilisesinde reforma ve Almanya'nın Hristiyanlaştırılmasına yol açacak (pagan Saksonlara karşı savaş açılacaktır), Araplar Pirenelerden geri püskürtülecek, Septimanya ve Akitanya fethedilecektir. Bunlar kilise adına büyük kazançlardır. Papa I. Hadrian'ın Bizans İmparatoru'nun tahta çıkış yıldönümünü, kutlanacak resmi günler arasına almamış olmasında ve kendi adına para basmasında şaşılacak bir şey yoktur. Papalık artık yeni bir bağımsızlık temeli kazanmıştır. Yeni sihir olan yağlayarak kutsama sadece kralların işine yaramaz. Her ne kadar eski Merovenj mucizelerinin yerini almış ve sıradan insanların gözünde, kralları kendi güçlerinin ötesine taşımış olsa da papa kutsal yağı elinde bulundurarak gizli ve gözden uzak bir otorite kazanmıştır.

Bütün Frank kralları gibi Pepin'in de ölümünden sonra toprakları bölünür ama Frank mirası büyük oğlu tarafından 771 yılında birleştirilecektir. Bu oğul, 800 yılında imparatorluk tacını giyen Şarlman'dır. Hanedanlığın taşıdığı isim olan Karolenjlerin en büyüğü olan Şarlman kısa bir süre içinde efsaneleşir. Efsaneleşmesi zaten zor bir iş olan ortaçağda yaşamış kişilerin gerçek biyografilerine ulaşmayı iyice zorlaştırır. Şarlman'ın eylemleri daha önceden var olan durumun devam ettiğini gösterir. Kendisi hâlâ geleneksel savaşçı bir Frank kralıdır; fetihlerde bulunur ve işi savaşmaktır. Yeni olansa kendi rolüne kattığı kutsallığı ciddiye alıyor olmasıdır. Görevlerini de ciddiye alır, eğitim ve sanatın koruyucusu olur; sarayının görkemini ve saygınlığını, sarayı Hristiyan bilgisiyle doldurarak çoğaltmak ister.

Bölgesel anlamda, Şarlman büyük bir yayılmacıdır, Lombardları İtalya'dan atar ve onların da kralları olarak topraklarını Frank Krallığı'na katar. Otuz yıl boyunca Saksonların üstüne yürür ve Sakson paganlarını zorla Hristiyan yapar. Avarlara, Wendlere ve Slavlara karşı düzenlediği seferler ona Carinthia (Avusturya)'yla Bohemya topraklarını kazandırır. Hepsinden önemlisi Tuna üzerinden Bizans'a karşı bir yol açmasını sağlar. Elbe'yi geçerek Danishlerin üzerine yürür. 9. yüzyılın başlarında Şarlman İspanya'ya baskı yapmaya başlar ve Pireneleri geçerek Ebro ve Katalonya sahilleri boyunca İspanya'ya yürür ama denize açılmaz. Vizigotlar Batı Avrupa deniz gücünü ellerinde tutmaktadırlar.

Böylece Batı'da Roma'dan beri ilk kez böylesine büyük bir hükümrانlık alanı bir araya gelmiş olur. Tarihçiler neredeyse o tarihten beri bu durumun gerçekliğinin ne olduğunu, Şarlman'a 800 yılının Noel günü Papa tarafından taç giydirilmesinin ve imparator ilan edilmesinin aslında ne anlama geldiğini tartışmaktadırlar. Törende, "Tanrı tarafından tahta çıkarılan dindar Augustus, yüce ve barışsever İmparator," denir, ama herkesin aynı şekilde bildiği bir imparator daha vardır. Bu imparator Konstantinopolis'te yaşamaktadır. Aynı unvanı taşıyan ikinci bir hükümdar olması, Roma'nın son yıllarında olduğu gibi bölünmüş Hristiyanlığın iki imparatora sahip olması anlamına mı gelmektedir? Şurası açıktır ki bu unvanla birçok insan üzerinde otorite iddia eden Şarlman, sadece Franklar'ın hükümdarı olmaktan öte bir şey söylemiş olmaktadır. İtalya, bunu açıklamak bakımından çok şey ifade etmektedir. Belki de imparatorluk geçmişiyile kurulan bu bağlantı İtalyanlar arasında, hiçbir yerde olmadığı kadar bağlayıcı bir unsur haline gelmiş olabilir. Papalığın minnettarlığı (veya çıkar beklentisi) de bir başka unsurdur. III. Leo başkentini Şarlman'ın askerleri sayesinde yeniden düzenlemiştir. Fakat Şarlman'ın, papanın böyle bir niyetinin olduğunu bildiği halde St. Peter'e girmeyeceğini söylediği bildirilmiştir. Papa'nın küstahça ortaya koyduğu otoritesinden hoşlanmamış olabilir. Taç giyme töreninin Konstantinopolis'te yaratacağı muhtemel rahatsızlığı öngörmüş olabilir. Kendi halkının, yani Frankların ve Kuzeyli tebaalarının çoğunun Roma imparatorlarının ardılından çok geleneksel bir Cermenik savaşçı kral istediğini biliyor olmalıdır, fakat yine de mühründe taşıdığı *Renovatio Romani imperii* yazısı, yüce geçmişin bilinçli bir hatırlatıcısıdır.

Aslında, Şarlman'ın Bizans'la ilişkileri sorunlu bir hale gelmiştir, yine de unvanı birkaç yıl sonra Bizans'ın Venedik, Istria ve Dalmaçya'daki hükümrانlığının devamı karşılığında Batı'da geçerli olmak üzere tanınır. Şarlman bir başka büyük devletle, Abbasi Halifeliği'yle de formel ancak pek de dostça olmayan ilişkiler kurar. Harun Reşid'in kendisine, üzerinde Sasani iktidarının ve uygarlığının zirvesinde hüküm sürmüş olan I. Keyhüsrev'in resmi bulunan bir kupa gönderdiği söylenir (belki de bizim bu temasları Frank kaynaklarından öğreniyor olmamız önemlidir; Arap tarihçileri bu olayı kayda değer bulmamışlardır). İspanya'daki Emeviler önemlidir, onlar bir Hristiyan hükümdar için düşmanlardır çünkü tehlikeli olabilecek kadar yakındadırlar. İnancı paganlardan korumak, bir Hristiyan kralın görevleri arasındadır. Her ne kadar fazla destekleyip korusa da Şarlman kilisenin otoritesini sıkı bir şekilde bastırmaktadır. Frank sinodlarına başkanlık eder, dogmatik sorunlara Jüstinyen'in yaptığı gibi otoriter bir şekilde müdahale eder ve Frank ve Roma kiliselerinde entegre reform yapma umudunu taşıdığı için her ikisini de Aziz Benedikt'in kurallarına tabi olmaya zorlar. Bu tutum daha sonra Hristiyan bir kra-

lin kiliseyi korumakla yükümlü olmasının yanı sıra, tebaalarının dini yaşantılarının niteliğinden de sorumlu olduğu yolundaki Avrupa düşüncesinin temelini atar. Şarlman kiliseyi piskoposlar tarafından işletilen bir yönetim aygıtı olarak da görür.

Şarlman'ın hayatında dinin özel bir önemi olduğuna dair diğer kanıtlar Aachen'da bulunan sarayındaki yaşam tarzında yatar. Fiziksel çevresini mimari ve dekoratif hazinelerle güzelleştirmiştir. Elbette ki yapacak çok şey vardır. Ekonomik hayat ve okuryazarlıktaki geri çekilme, Karolenj sarayının Bizansla kıyaslandığında ilkel bir yer olduğu anlamına gelir ve muhtemelen, erken barbar sanatında görülen Kıpti temalarının gösterdiği üzere daha etkili bir dünyaya açık erken barbar krallıklarının saraylarından da ilkindir. Şarlman'ın adamları Aachen'ı zenginleştirmek için Ravenna'dan malzemeler ve dekorasyon fikirleri getirdikleri zaman, Bizans sanatı Kuzey Avrupa geleneği içinde ve sanatçıları hâlâ etkilemekte olan klasik modeller üzerinde daha serbestçe hareket eder. Ancak Şarlman'ın sarayını görkemli kılmak isteyenler asıl âlimler ve kâtiplerdir. Bu sarayda, çok daha incelmış ve ıslah olmuş bir elden çıkan ve Batı kültürünün en önemli araçlarından biri olacak olan Karolenj miniskül yazısıyla metinler kopyalanır (ve sonunda modern yazı tipine model oluşturur). Şarlman, kendi hükümrânlığı altındaki bütün manastırlara Aziz Benedikt'in kurallarının özgün bir kopyasını göndermek amacındadır ama bu yeni yazının asıl dışavurumu İncil'in kopyalanmasıyla olur. Bunun dinden öte bir amacı vardır. İncil, adeta Karolenj iktidarını savunmak üzere yazılmış bir hikâyedir. Eski Ahit'in içerdiği Yahudi tarihi dindar ve yağla kutsanmış savaşçı kralların örnekleriyle doludur. Manastır kütüphanelerinin en önemli kitabı olan İncil artık Frank topraklarının tümünde bir araya getirilmeye başlamıştır.

Metinlerin kopyalanması ve dağıtılması, başlangıçtan sonra bir asır daha devam eder ve Aachen, modern araştırmacıların "Karolenj Rönesansı" diye adlandırdıkları dönemin çekirdeği olur. Öğrenmenin yeniden canlanmasıyla klasik geçmişe odaklanılır ama pagan yan anlamların hiçbiri kullanılmaz, vurgu Hristiyanlığa yapılır. Bütün amacı din adamlarını eğiterek Frank kilisesinin düzeyini yükseltmek ve inancı daha doğuya taşımaktır. Bu kutsal bilginin yayılışını başlatanların önde gelenleri Aachen'daki okulda bulunan İrlandalılar ve Anglosaksonlardır. Bunların arasında en göze çarpan figür, Yorklu bir din adamı olan Alcuin'dir. En ünlü öğrencisi bizzat Şarlman'dır ama başka öğrencileri de vardır ve saray kütüphanesini yönetir. Kendi yazdığı kitapların dışında, başrahip olduğu Tours'da da bir okul kurar ve gelecek kuşaklardan Frank kilisesini yönetecek olanlara Boethius'un ve Augustine'in öğretilerini yaymaya başlar.

Alcuin'in saygınlığı, Avrupa'nın klasik dünyadan ve kuzeyden uzakta kültürel çekim merkezi haline gelişine dair kanıtların en göze çarpanıdır. Ancak kendi ülkesi dışındaki insanlar da eğitim, çoğaltma ve Frank ülkesinin batısına ve doğusuna

yayılan yeni manastırlar kurma görevini üstlenirler. Bunların arasında Franklar, Vizgotlar, Lombardlar ve İtalyanlar vardır. Bunlardan bir tanesi, rahip sınıfından gelmeyen bir kişi olan Einhard, imparatorun hayatını yazar. Bundan, imparatorun aslında geveze biri olduğunu, çok iyi bir avcı olduğunu, yüzmeyi ve kaplıcalar-da banyo yapmayı çok sevdiğini öğreniriz. Kendi konutunu Aachen'a kurması-nın nedeni de budur muhtemelen. Şarlman, Einhard'ın sayfalarında bir entelektüel olarak karşımıza çıkar, Frankça kadar Latince de konuşup Yunancayı anlayabilir. Einhard'dan, kralın yazı yazmaya çalıştığını, hatta yatağında da yazabilmek için yastığının altında defter bulundurduğunu öğreniriz. Einhard, "Ama," der, "çok çaba göstermesine rağmen hayata biraz geç başlamıştı."

Bu anlatıdan ve kralın eserlerinden ortaya ağırbaşlı, haşmetli, bir savaş beyin-den büyük bir Hristiyan imparatoruna dönüşmek için çaba harcayan ve yaşadığı süre zarfında bu anlamda çok başarılı olmuş bir kişiye ait gayet canlı bir resim çıkar. Fiziksel görünümü de etkileyicidir (muhtemelen, bütün çevresindekilerden daha uzun boyludur). İnsanlar onun görüntüsünde krallara özgü bir ruh taşıyan, zarif, adil, çekici ve şairlerle halk ozanlarının asırlar boyu şarkılarında anlattıkları kahraman bir paladin¹ görürler. Otoritesi, o zamana kadar barbar topraklarında görülmüş her şeyden daha haşmetlidir. Hükümdarlığı başladığı zaman, sarayı hâlâ seyyardır; yıl boyunca çeşitli bölgeler arasında gider gelir. Şarlman öldüğü zamansa gömüleceği yerde bir saray ve bir hazine bırakmıştır geride. Ölçü ve ağırlık birim-lerinde reform yapmış, Avrupa'ya, İngiltere'de on bir bin yıldır kullanılmakta olan 240 peniye bölünebilen gümüş paundu (*denarii*) bırakmıştır. Ama aynı zamanda iktidarı son derece kişiseldir. Bu durum soyluların kendi akrabalarını pozisyonlara atamak adına kabile yöneticilerini görevden almalarını önlemek için gösterdiği çabaların ve "kilise kurulu"yla veya hizmetkarlarına verdiği talimatlarla ilgili tekrar-lanan sorunların (isteklerinin gerçekleştirilmemiş olmasının bir işareti) bir sonucu olabilir. Son çare olarak Şarlman bile yalnızca kendi etki alanını temel alan bir mo-narşiye ve kendine yakın önemli insanların denetimine itimat edebilmiştir. Vasalları kendisine özellikle kutsal bir yeminle bağlılardır ama Şarlman'ın yaşı ilerledikçe bu yemine rağmen sorun çıkartmaya başlamışlardır.

Şarlman bölgesel mirasını geleneksel Frank yöntemleriyle bırakmayı düşün-müştür. Krallığını bölmeyi planlamış ancak tesadüfen ondan önce ölen oğulları, krallığın en küçük oğlu olan Sofu Louis'ye 841 yılında bölünmeden geçmesini sağlamışlardır. Taşımakta olduğu imparatorluk unvanı (Charlamagne tarafından oğluna verilmiştir) ve monarşiyle papalığın ittifakı sayesinde, tahta çıkışından iki yıl sonra Papa ikinci bir törenle Louis'e taç giydirmiştir. Bölünme ancak bu şekilde ertelenebilmiştir. Şarlman'ın ardılları ne onun otoritesine ne de deneyimine sahiptir, ne de **bölünmeye** mütemayil güçleri kontrol etmeye istekli olmuşlardır. Bireylerin

1 Paladin: Şarlman'ın beraberindeki bulunan on iki asilzadeden her biri. (Çev.)

çevresinde bölgesel bağlılıklar oluşmuş ve bir dizi bölünme, Şarlman'ın üç torunu arasında 843 yılında yapılan ve çok önemli sonuçlar doğuran Verdun Antlaşması sayesinde toparlanmıştır. İmparator olan Lothair, Ren Vadisi'nin batısında bulunan ve Şarlman'ın başkenti Aachen'ı da içine alan Frank Krallığı'nın çekirdeğini oluşturan toprakları alır (buraya bu nedenle Lotharingia denir) ve İtalya Krallığı'nı topraklarına ekler. Alpler'in kuzeyi, birleşik Provence, Lorraine ve Scheldt, Meuse, Saone ve Rhône arasındaki topraklar da buraya katılır. Doğu'da Ren bölgesinde Tötonca konuşanların toprakları ve Cermen bölgesi Alman Louis'ye gider. Son olarak da, bugünkü modern Fransa toprakları kadar bir bölgeyle Gaskonya, Septimanya ve Akitanya bu ikisinin üvey kardeşi olan Kel Charles'a kalır.

Bu düzenleme uzun süre sorunsuz gitmez, ancak geniş ve önemli bir şekilde tayin edicidir. Kökenleri Frank ülkesinin doğusu ve batısında yatmakta olan Fransa ve Almanya arasındaki politik farklılık böylece ortaya çıkmıştır. Bunların arasında kurulan üçüncü birliğin dilsel, etnik, coğrafi ve ekonomik birliği çok daha azdır. Lotharingia kurulmuştur çünkü ortada üç oğul vardır. Daha sonraki Franko-Cermen tarihi, birbirinin topraklarına göz dikmiş ve dolayısıyla birbirine düşman bir şekilde büyümüş iki komşunun tarihi olarak gelişir.

Hiçbir kraliyet sarayı, sürekli olarak yetenekli krallar çıkaramamış, hiçbiri verdikleri toprakların karşılığında destekçilerinin bağlılığını satın alamamıştır. Tıpkı kendisinden önce gelenler gibi Karolenjlerin de gücü yavaş yavaş çöker. Dağılma işaretleri çoğalır, bağımsız bir Burgonya Krallığı ortaya çıkar ve insanlar Şarlman'ın şanlı dönemini daha çok anmaya başlarlar. Bu, çöküşün ve memnuniyetsizliğin önemli bir belirtisidir. Batı ve Doğu Franklarının tarihi birbirinden giderek daha da çok ayrışır.

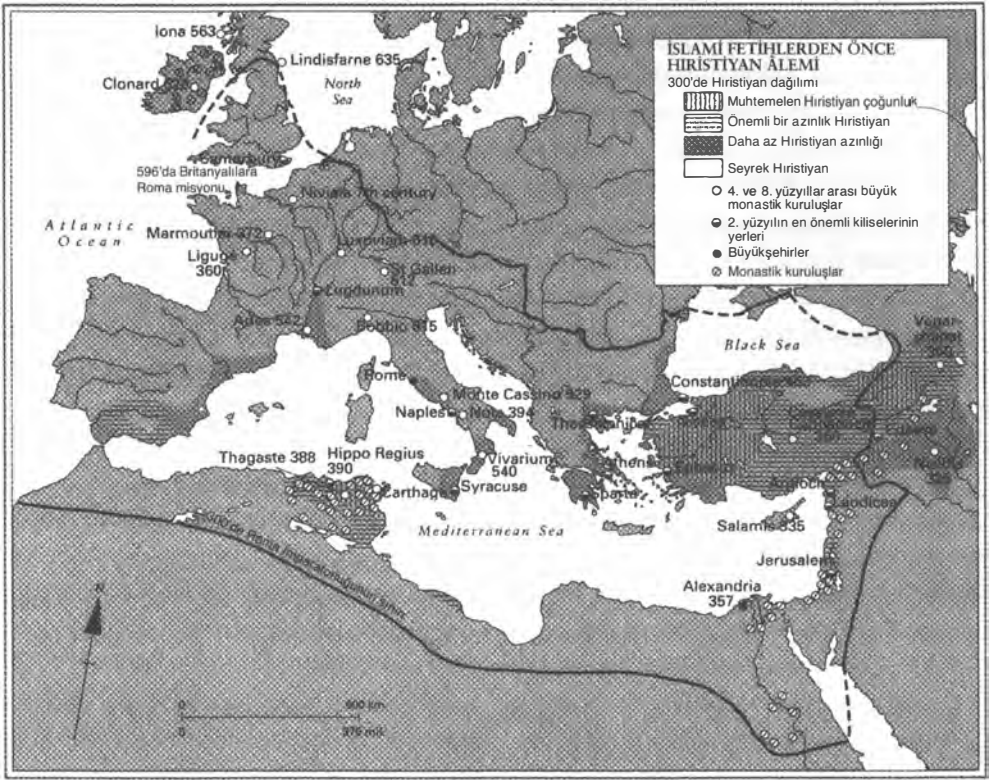
Karolenjler Batı Frank ülkesinde Kel Charles'dan sonra bir asırdan daha fazla yaşarlar. Kel Charles'ın hükümdarlığının sonunda Bretanya, Flanders ve Akitanya bölgelerinin tümü bağımsızlık peşindedir. Batı Frank monarşisi böylece 10. yüzyıla zayıf bir pozisyonda başlar, aynı zamanda da Viking saldırılarıyla baş etmek zorundadır. 911 yılında III. Charles, Norslarla başa çıkamaz ve daha sonra Normandiya olarak bilinecek toprakları Norsların lideri Rollo'ya verir. Ertesi yıl vaftiz olan Rollo, Karolenjlere bağlılık yemini ederek burada bir dükalık kurar. İskandinavlar buraya 10. yüzyılın sonuna kadar göç etmeye ve yerleşmeye devam ederler ancak bir süre sonra hukuksal ve konuştukları dil anlamında Fransızlaşırlar. Bundan sonra, Batı Franklarının birliği daha da hızlı bir şekilde dağılır. Taht üzerinde çıkan karışıklık sırasında, gücünü sürekli bir şekilde artırmış ve Ile de France çevresindeki toprakları egemenliği altına almış olan Paris Kontunun oğlu ortaya çıkar. Bu, daha sonraki Fransa'nın çekirdeğini oluşturacaktır. Batı Franklarının son Karolenj hükümdarı 987 yılında öldüğünde bu kişinin oğlu olan Hugh Capet kral seçilir. Capet'in ailesi dört yüz yıl süreyle hüküm sürecektir. Batı Franklarından arta ka-

lanlar bir düzineden fazla bölgesel birliğe bölünürler ve bağımsız derebeyler tarafından farklı tutumlarla yönetilirler.

Hugh'un seçilmesine destek verenler arasında Doğu Franklarının hükümdarı da vardır. Mirasın sürekli bölünmesi Ren'nin öteki yakasında hüküm süren Karolenjler için çok kötü sonuçlar doğurur. Bu bölgenin son Karolenj kralı 911 yılında öldüğünde 19. yüzyıla kadarki Almanya'yı şekillendirecek olan politik bir parçalanma yaşanır. Yerel derebeylerin Batı'ya oranla daha baskıcı olması kabilesel bağlılıklarla birleşince ortaya yarım düzine güçlü dükalık çıkar. Bunlardan bir tanesinin hükümdarı olan Franconialı Conrad, sürpriz bir şekilde kral olarak seçilir. Dükler Macarlara karşı güçlü bir lider arayışı içindedirler. Hanedanın değişmesi, yeni hükümdarın duruşunda da özel bazı değişikliklere neden olur, böylece piskoposlar Conrad'ı taç giyme töreni sırasında yağla kutsarlar. Conrad Doğu Franklarının bu şekilde muamele gören ilk kralıdır ve belki de Alman Devleti'nin Karolenj Frank Krallığı'ndan farklılaşması bu şekilde olur. Ancak Conrad Macarlara karşı başarılı olamaz; kaybeder ve Lotharingia'yı geri alamayınca kilisenin de desteğiyle kendi makamını ve sarayını yüceltmeye çabalar. Neredeyse otomatik bir itici güçle bağımsızlıklarını korumak amacını güden dükler, kendi tebaalarını etraflarına toplarlar. Bunların arasında farklılıkları önemli olan dört tanesi şunlardır; Saksonlar, Bavyeralılar, Swabyalılar ve Francoinalılar (Doğu Frankları böyle bilinirler). Bölgesel farklılıklar, kan bağı ve büyük soyluların hak iddiaları Conrad'ın hükmettiği Almanya'ya damgasını vuracak ve Almanya tarihinin bin yılını biçimlendirecektir. Merkezi otoriteyle yerel güçler arasındaki mücadele her yerde olduğu gibi uzun vadede merkezin çıkarına olmayacak ancak 10. yüzyılda bir süre durum merkezden yana görünecektir. Düklerin isyanıyla karşılaşan Conrad, bu asilerden birini vârisi ilan eder, diğer dükler de bunu kabul eder. Saksonya dükü Avcı (Fowler)¹ Henry 919 yılında kral olur. Henry'nin soyu, yani "Sakson imparatorları" veya Ottonyalılar, Doğu Franklarına 1024 yılına kadar hükmedeceklerdir.

Avcı Henry, dini taç giyme töreninden kaçınır. Ailesinden kalma çok büyük mülkleri vardır ve Sakson kabilelerinin onun soyuna olan bağlılıkları, büyük bir savaşçı olduğunu kanıtladığı için kazanılmıştır. Lotharingia'yı Batı Franklarından alır, Wendleri yendikten sonra Elbe üstüne yürür, Danimarka'yı haraç veren bir krallık olarak kendine bağlar ve Hristiyanlaşmasını başlatır, son olarak da Macarları yener. Oğlu I. Otto'ya çok büyük bir miras bırakmıştır, o da bunu akıllıca kullanır. Dükleri disiplin altına alır ve babasının yarım bıraktığı işlere devam eder. Macarları 955 yılında büyük bir yenilgiye uğratarak yarattıkları tehlikeyi tamamen ortadan kaldırır. Avusturya yeniden kolonileştirilir. Her ne kadar zaman zaman muhalefetle karşılaşmışsa da Otto, Alman kilisesini kendine bağlı bir araç hali

1 Fowler: Kuş avcısı anlamına gelmektedir. (Çev.)

ne getirmiştir. Alman kilise adamlarının monarşiye, din adamı olmayanlara karşı kendilerini koruyan bir yapı olarak bakmaları Sakson imparatorlarının lehine olmuştur. Yeni dini merkez Magdeburg olur ve Slavlar arasına gönderilecek olan piskoposların yönetim merkezi olmak üzere örgütlenir. Otto'yla Orta Avrupa'daki anarşi döneminin sona erdiği söylenmiştir, onun yönetimi altında, rahatça Almanya diye tanımlayabileceğimiz bir ülke ortaya çıkmaya başlamıştır ancak Otto'nun iktisatları bununla sınırlı kalmaz.

Otto 936 yılında Aachen'da, Şarلمان'ın eski başkentinde taç giyer. Babasının kaçınmış olduğu yağla kutsanma törenini kabul ettiği gibi, törenden sonra vasalları olan duklerinin kendisine hizmet ettiği bir kutlama ziyafeti verir. Eski bir Karolenj âdetidir bu. On beş yıl sonra İtalya'yı işgal eder ve tahtta hak iddia eder. Fakat Papa, kendisine imparator olarak taç giydirmeyi reddeder. On yıl sonra 962 yılında Otto, kendisinden yardım talep eden papanın yardımına koşar ve bu kez papa tacını giydirir.

Böylece Roma ve Karolenj ideallerine uygun bir imparatorluk kurulmuş olur. Alman ve İtalyan tahtları tekrar birleşmiştir. Bir gün Kutsal Roma İmparatorluğu

olarak bilinecek ve bin yıl devam edecek olan yapı kurulmuştur. Fakat, bu imparatorluk Şarlman'ın imparatorluğu kadar geniş değildir. Üstelik Otto, kiliseye Şarlman kadar hükmedemez. Bütün dayanıklılığına rağmen (iki papayı görevden azleder ve iki tanesini de aday gösterir) Otto, nasıl koruyacağını çok iyi bildiği kilisenin koruyucusu ancak yöneticisi değildir. İmparatorluğun yapısı da o kadar sağlam değildir. İdari bir yapıya sahip olmaktan çok, yerel derebeylerinin politik manipülasyonuna dayanır.

Bununla birlikte Otto'nun imparatorluğu dikkate değer bir başarıdır. Otto'nun oğlu II. Otto, Bizanslı bir prensesle evlenir. Hem onun, hem de III. Otto'nun dönemi sırasında isyanlar çıkar ancak Büyük Otto tarafından yerleştirilmiş olan gelenekler başarıyla sürdürülür ve Alpler'in güneyinde imparatorluğun gücü gösterilir. III. Otto'nun kuzenlerinden biri papa olur (St. Peter'in tahtına oturan ilk Almandır) ve onu takiben bir Fransız papa atanır. Roma III. Otto'yu cezbetmiştir, o da oraya yerleşir. Tıpkı her iki önceli gibi *Augustus* unvanını alır ama buna ek olarak mühürlerinde, Hristiyan İmparatorluğu'yla aynı kefeye koyduğu "Roma İmparatorluğu'nu Yeniden Canlandıran" ibaresini kullanır. Anne tarafından Bizanslı olduğu için kendisini yeni bir Konstantin olarak görmektedir. 10. yüzyılın sonuna doğru yapılmış bir levha, kendisini başında taç ve bir elinde de küreyle gösterir, dört tane taçlı kadın karşısında saygıyla durmaktadır. Bunlar Sclavonia (Slav Avrupası), Almanya, Galya ve Roma'dır. Otto'nun kafasındaki Avrupa, Doğulu bir imparatora hizmet eden krallardan oluşmuş hiyerarşik bir düzendir. Burada, gerçek bir dinsel inancın yanı sıra megalomani de söz konusudur. Otto'nun iktidarının asıl temeli, çok sevdiği ve bağlandığı İtalya değil ait olduğu Alman soyudur. Bununla birlikte 1002 yılında öldüğünde vasiyet ettiği gibi Aachen'a götürülür ve Şarlman'ın yanına gömülür.

Geride vâris bırakmaz, ancak Sakson soyu tükenmemiştir. Avcı Henry'nin büyük torunu olan II. Henry, taht için mücadele verdikten sonra kral seçilir ancak Roma'daki taç giyme töreninin gerçeklerle pek ilgisi yoktur. Kendisi Alman hükümdarıdır, Batı Roma imparatoru değil. Mühründe "Frank Krallığı'nı Yeniden Canlandıran" ibaresi bulunur ve Doğu Cermenlerinin sindirilmesine ve Hristiyanlaştırılmasına odaklanmıştır. Her ne kadar İtalya'ya üç sefer düzenlemiş olsa da Henry burada yönetimle değil politikayla ilgilenmiş, hizipleri birbirine karşı kullanmıştır. Onunla birlikte Otto'nun imparatorluğunun Bizanslı tarzı ortadan kaybolmaya başlar.

Böylece, 11. yüzyıl hâlâ hükümdarların aklını çelmeye muktedir olan Batı Roma İmparatorluğu düşüncesiyle açılmış olur ama Karolenj mirası çok uzun zamandır parçalara bölünmüştür. Bu parçalar, gelecek yüzyıllarda Avrupa tarihinin çizgilerini oluşturacaktır. Almanya düşüncesi bir politik gerçeklik olarak ortadadır ama hâlâ tam olarak olgunlaşmamıştır. Alman ortaçağında ortaya çıkacak olan garip

federal yapı Batı'nın imparatorluk ideali olan Kutsal Roma İmparatorluğu'nun son sığınağı olacaktır. Bu arada, Fransa'da da geleceğin ana hatları ortaya çıkmıştır ama o dönemde henüz farkına varılmamıştır. Batı Frank ülkesi, Capetlerin hükümdarlığı altında yaşayan bir düzine kadar ana üniteye bölünmüştür. Yine de, Paris'i ve Orleans'ın önemli piskoposluk bölgelerini kapsayan, kiliseyle dostluk içinde yaşayan merkezi bir kraliyet mevcuttur. Bunlar, becerikli kralların kullanacağı avantajlardır ve bu becerikli krallar sonraki üç yüzyıl içinde gelecektir.

Karolenj mirasının bir başka önemli parçası İtalya'dır. İtalya 7. yüzyılda Kuzey Avrupa'yla entegrasyon ihtimalinden uzakta geliştiği ve Akdeniz Avrupa'sının bir parçası haline geldiği için Alpler'in kuzeyindeki bölgelerden yavaş yavaş ayrışır. 8. yüzyılın ortasında, İtalya'nın büyük bir kısmı Lombardlar tarafından istila edilmiştir. Bu barbar kavim, yarımada boyunca yerleşir ve İtalyanca konuşmaya başlar ancak küçük ve saldırgan bir azınlık olarak kalır. Yarattığı sosyal gerginlik nedeniyle fetih savaşları çıkar, kendi ihtiyaçlarına ve kurumlarına göre uyarladıkları Katolikliği de biçimlendirirler. Batı Roma imparatorlarının kuramsal anlamda yasal iddialarına karşın Lombardların İtalya içindeki gücünü dengeleyen tek şey 8. yüzyıla kadar Papa'dır. Lombard prenslikleri güçlü bir monarşi altında birleştirilir. Bu da uzun süre yeterli olmaz, bu nedenle papalık diplomasisi Karolenjlerle ittifak doğrultusunda gelişir. Lombard Krallığı Şarلمان tarafından yok edildiğinde, yarımadada papalık devletlerine düşman devlet kalmamıştır, böylece Karolenj iktidarının ortadan kalkışından sonra papalar hem İtalyan derebeylerinin hem de kendilerine ait Romalı aristokrasinin yükselen gücüyle yüzyüze kalmışlardır. Batı kilisesinin gücü çok azalmıştır, zaten Ottonyan imparatorluğun tavrından da gücünün ne kadar azaldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun bir başka sonucu da anarşik bir İtalya haritasıdır. Kuzeyde dağınık feodal devletcikler bulunmaktadır. Bunlardan sadece, Venedik çok başarılı olmuştur. Hükümdarı sadece Dük unvanı taşıdığı halde iki yüzyıl boyunca Adriyatik'te ilerlemiştir. Kendisine bir Akdeniz gücünden çok Adriyatik ve Doğu Akdeniz gücü olarak bakmak belki de daha doğrudur. Hepsi birer cumhuriyet olan şehir devletleri yani Gaeta, Amalfi, Napoli güneyde yer alır. Yarımadanın ortasında ise Papalık Devletleri bulunmaktadır. Bunların hepsinin üzerine Pisa'ya kadar kuzeye yayılan İslam saldırısının gölgesi düşmüştür ve 9. yüzyılda Taranto ve Bari'de emirlikler ortaya çıkmıştır. Araplar Sicilya'nın fethini 902 yılında tamamlarlar ama saldırılar durmayacak, Sicilya'da bir buçuk asır kadar egemen olacaklardır. Bunun muazzam sonuçları ortaya çıkacaktır.

Araplar, Avrupa'nın diğer Batı Akdeniz kıyılarının da kaderini şekillendirirler. Sadece İspanya'da değil Provence'da bile, daha az kalıcı olsa da üsler kurmuşlardır (bunlardan bir tanesi daha sonra St. Tropez olacaktır). Akdeniz'in Avrupa kıyısında yaşayanların Araplarla zorunlu ve karmaşık ilişkileri olmuştur. Araplar bu insan-

ların karşısına hem korsan hem de tüccar olarak çıkarlar. Bu bileşim Vikingler'den pek de farklı değildir ama Araplar yerleşmeye daha az eğilimli olmuşlardır. Güney Fransa ve Katalonya, Franklardan sonra Gotların fethettiği bölgeler olmuşlardır ama bunları Frankların yerleştiği kuzeyden farklılaştıran birçok unsur vardır. Romalı geçmişin fiziksel kalıntıları bu bölgelerde ve Akdeniz tarımında bol bol mevcuttur. Bir başka ayırıcı özellik ise güneyde bulunan, Katalancada ve Provans dillerinde yaşamakta olan Roman dilleri ailesinin varlığıdır.

MS 1000 yılında Hristiyanlık bağlamında, Avrupa'nın kuzey periferisine sadece İskandinavya katılır. Misyonerler uzun zamandır bu bölgede faaliyet göstermektedir ama ilk Hristiyan hükümdarlar burada 10. yüzyılda ortaya çıkarlar. Bir sonraki yüzyıla gelinceye kadar İskandinav hükümdarlarının tamamı Hristiyan değildir. Bundan çok önceleri, pagan Norslar İngiliz Adaları'nın ve Hristiyanlığın kuzey eteklerinin tarihini değiştirmişlerdir.

Bütün halk hareketlerinde olduğu gibi tam olarak bilinmemekle birlikte, muhtemelen nüfus artışından kaynaklanan nedenlerle İskandinavlar 8. yüzyıldan itibaren kendi bölgelerinin dışına göç etmeye başlarlar. Ellerinde iki teknik araç vardır. Bunlar denizleri ve sığ nehirleri aşmalarına yardımcı olan kürekli ve yelkenli uzun gemiler ve geniş aileleri, malları ve hayvanları yükleyerek denizde altı ila sekiz gün seyir edebildikleri mal taşıyabilen gemilerdir. Bu halklar su üzerinde asırlar boyunca göç etmişler ve arkalarında Grönland'dan Kiev'e kadar yayılan bir uygarlık bırakmışlardır. Hepsi aynı amacın peşinden koşmamıştır. İzlanda, Faroe Adaları, Orkney ve daha da batıya yerleşen Norveçliler koloni kurmak istemişlerdir. Rusya'ya yayılan ve kayıtlara Varangianlar olarak geçen İsveçliler ticaretle daha fazla ilgilidir. Danlar ise Vikinglere ün kazandıran korsanlıkla uğraşmışlardır ancak bu meselelerin hepsi İskandinav göçüyle ilgilidir. Bu halkların hiçbir kolu, bir diğeri üzerinde tekel oluşturamamıştır.

Uzak adalarda kurdukları Viking kolonileri en görkemli başarılarıdır. Orkney ve Shetland takımadalarındaki Piktlerin yerini almışlar, egemenliklerini Faroe Adaları'na (burada birkaç İrlandalı keşişle onların koyunlarından başkası yoktur) ve Man Adası'na kadar yaymışlardır. Viking varlığı, 9. yüzyılda yerleşimin başladığı İskoçya veya İrlanda anakarasına nazaran denizde çok daha uzun ve başarılı olmuştur. Ancak ticaretle ilgili kelimelerin Norsca olduğu, İrlandalılar ve Vikingler tarafından kurulduktan sonra çok önemli bir ticari merkez haline gelen Dublin'in belirlediği İrlanda haritası, Vikinglerin önemini gösterir. En başarılı koloni ise İzlanda'dır. İrlandalı keşişler buraya Vikinglerden önce gelmişlerdir ve 9. yüzyılın sonuna dek büyük bir göç olmamıştır. İzlanda'da 930 yılında on bin Nors vardır, çiftçilik ve balıkçılıkla geçinirler. Ürünlerinin bir kısmını kendileri tüketmek üzere ayırırlar ve tuzlu balıkların bir kısmını da satarlar. İzlanda Devleti'nin kurulduğu

yıl *Thing* (bazı romantik antika meraklıları bu yapıda ilk Avrupa “parlamentosunu görürler) ilk kez toplanır. Thing daha çok cemaatin önde gelenlerinin katıldığı bir konseydir ve bunu ilk Norveç pratiği izleyecektir ancak İzlanda’nın bu konudaki kesintisiz tarihi çok büyük önem taşır.

Bunu 10. yüzyılda Grönland’ın kolonileştirilmesi izler. Norslar burada beş yüzyıl kalırlar. Ancak daha sonra ortadan kaybolurlar, muhtemelen buraya yerleşenler buzun ilerlemesiyle güneye inen Eskimolar tarafından sürülmüşlerdir. Daha batıya doğru yapılan keşifler ve yerleşimle ilgili söyleyeceklerimiz fazla değildir. Ortaçağ İzlandası’nın sagaları, yani kahramanlık destanları, bize “Vinland” diye bir yeri anlatır. Bu topraklarda Norslar, yabani üzümün yetiştiğini görmüşler ve burada doğan bir çocuktan söz etmişlerdir (bu çocuğun annesi sonradan İzlanda’ya döner ve çok önemli bir azize olarak ülkesine tamamen yerleşmeden önce birkaç kez Roma’ya gidip hacı olur). Newfoundland’da bulunan bir yerleşimin Nors olduğuna inanmak için oldukça sağlam kanıtlar mevcuttur. Ancak Colombus’un öncellerinin izlerini ortaya çıkarmak adına şu anda daha fazla ileri gitmesek daha doğru olur.

Batı Avrupa geleneğinde Vikinglerin sömürgeci ve ticari faaliyetleri, yağmacı olarak yarattıkları dehşet dolu etkinin gölgesinde kalmıştır. Elbette ki hiç de hoş olmayan huyları vardır ama barbarların çoğu böyledir zaten. Bu konuyla ilgili bilgilerin, Vikingler pagan oldukları ve manastırlarla kiliselere saldırdıkları için hem Hristiyan hem de kurban konumunda olan din adamlarından gelmesi nedeniyle bir miktar abartıldığını göz önüne almak gerekir. Vikingler bu tür yerlerde bulunan değerli metallere ve bunlar tarafından dağıtılan yiyeceklere hiçbir kutsallık atfetmemişler ve özellikle çekici hedefler olarak bakmışlardır. İrlanda’da manastır yakan ilk halk Vikingler değildir.

Bununla birlikte, bu düşüncelerin ağırlığı ne olursa olsun Kuzey ve Batı Hristiyanlığının üzerindeki Viking etkisi çok büyük ve dehşet vericidir. 793 yılında ilk olarak İngiltere’ye saldırırlar. Lindisfarne Manastırı ilk kurbanları olur; saldırı, din dünyasını derinden etkiler (manastırın seksen yıl daha ayakta kalmasına rağmen). İrlanda’ya iki yıl sonra saldırırlar. 9. yüzyılın ilk yarısında Danlar her geçen yıl artan bir düzenle Frisya’ya saldırırlar, bazı kasabalar üst üste yağmalanır. Fransız sahili bundan sonra saldırıya uğrar. 842 yılında Nantes, büyük bir katliamla yağmalanır. Birkaç yıl sonra bir Frank tarihçi şöyle demiştir: “Vikingler’in durmak bilmeyen akışı, sürekli büyüyor.” Paris, Limoge, Orleans, Tours, Angouleme gibi iç kısımdaki şehirlere de saldırılır. Vikingler profesyonel korsanlar olmuşlardır. Kısa bir süre içinde İspanya da nasibini alır ve Araplar da saldırıya uğrarlar. 844 yılında Vikingler Seville’de fırtına gibi eserler. 859 yılında Nimes’e kadar gelirler ve Pisa’yı yağmalarlar ancak evlerine dönerken Arap filosu tarafından ağır kayıplara uğratılırlar.

Bazı âlimler en kötüsünün, Viking saldırısının Batı Frank ülkesindeki uygarlığı neredeyse yerle bir etmiş olduğunu düşünürler. Elbetteki Batı Frankları doğudaki kuzenlerinden daha dayanıklı çıkarlar ve Vikingler daha sonraki Fransa'yla daha sonraki Almanya arasındaki farklılıkların biçimlenmesine yardım ederler. Batı'da yarattıkları dehşet yerel derebeylerine yeni sorumluluklar verilmesine neden olur, merkezi kraliyet kontrolü parçalanır ve insanlar kendi yerel efendilerinin korumasına daha çok muhtaç hale gelirler. Hugh Capet tahta çıktığında, önemli ölçüde feodalleşmiş bir toplumda *primus inter pares*¹ olarak karşılanır.

Hükümdarların Vikinglerle mücadelelerinin tümü başarısız değildir. Şarلمان ve Sofu Louis başarısız olmamışlardır. Şurası açıktır ki kendilerinden önce gelenler kadar ağır ve ısrarlı saldırılarla karşı karşıya kalmışlar ancak zayıf limanları ve nehir ağızlarını gayet başarılı bir şekilde savunabilmişlerdir. Vikingler ancak savaş alanına bir bütün olarak çekilerek yenilebileceklerdi (yenilmişlerdir de) ve bazı dramatik istisnalar olsa bile, Hristiyan Batı'nın ana merkezleri başarıyla savunulmuştur. Bir türlü baş edilemeyen ise kıyılara yapılan küçük ölçekli akınlardır. Vikingler savaş alanından kaçmayı öğrendiklerinde, kendileriyle ancak satın alınarak baş edilmiştir ve Kel Charles, tebaası biraz huzur bulsun diye Vikinglere haraç ödemeyi başlatmıştır.

Bu İngilizlerin "Danegeld"² dedikleri şeyin başlangıcı olmuştur. Adaları kısa bir süre içinde ana hedef haline gelmiş, Vikingler akın ettikleri kadar adada yerleşmişlerdir de. İngiltere'de Cermenik akınlardan dolayı bir grup krallık ortaya çıkmış ve 7. yüzyılda birçok Romalı-İngiliz soyundan insan, yeni gelenler Galler ve İskoçya'nın yüksek bölgelerine sürülürken, bu krallıkların çevresinde oluşmuş cemaatler şeklinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Hristiyanlık Cantenbury'de kurulmuş olan Roma misyonundaki İrlandalı misyonerler tarafından yayılmıştır. Cantenbury, çok önemli bir tarih olan 664 yılına kadar Kelt kilisesiyle rekabet halinde olmuştur. O yıl, Northumbria Kralı Whitby'de kilise adamlarının katıldığı bir sinod sırasında, Paskalya tarihini Roma Kilisesine göre belirlemiştir. Bu simgesel bir seçimdir ve geleceğin İngiltere'sinin Kelt geleneği yerine Roma geleneğini benimsemesi bakımından tayı edici olmuştur.

Zaman zaman, diğer İngiliz krallıkları da ötekilerin üzerinde üstünlük kuracak kadar güçlenmiştir. Fakat bunlardan sadece bir tanesi 851'den sonra artacak ve ülkenin üçte ikisinin istilasıyla sonuçlanacak Danish saldırılarına karşı duracak kadar başarılı olabilmıştır. Bu Wessex Krallığı'dır ve İngiltere'nin aynı zamanda tarihsel bir figür olan ilk kahramanı buradan çıkar. Bu kişi Büyük Alfred'dir.

Alfred henüz dört yaşında bir çocukken babası tarafından Roma'ya götürülmüş ve kendisine papa tarafından konsolosluk onuru bahşedilmiştir. Wessex monarşisi

1 Primus inter pares: Eşitler arasında birinci. (Çev.)

2 Danegeld: Senelik toprak vergisi (Yay. hzl.)

Hristiyanlık ve Karolenj Avrupası'yla kopmaz bir şekilde bağlıdır. Diğer İngiliz krallıkları işgalcilerin eline geçerken Wessex, inancı paganlara karşı koruduğu gibi İngiltere'yi de yabancılardan korumuştur. 871 yılında Alfred'in Danimarka ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmasından birkaç yıl sonra Danimarka kralı, sadece Wessex'den çekilmeyi kabul etmekle kalmaz, üstüne bir de Hristiyan olur. Bu Danimarkalıların İngiltere'de kalmalarını sağlar (kuzeye yerleşirler) ama aynı zamanda birbirlerinden ayrılmalarına da neden olmuş olabilir. Alfred kısa bir süre içinde ayakta kalmış olan İngiliz krallarının lideri durumuna gelir, sonunda sadece kendisi kalır. Londra'yı geri alır ve 899 yılında öldüğü sırada, Danimarka akınlarının en kötü dönemi geride kalmıştır. Kendisinden sonra gelenler ülkeyi yönetecek ve birleştirecektir. Danimarka'dan gelerek yerleşenlerin yaşadığı bölge olan Danelaw bugün bile İskandinav yer isimlerini ve âdetlerini korumaktadır. Bu bölgeler Alfred tarafından tanımlanmış ve kuralları kabul edilmiş bir Danimarka kolonisi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Alfred'in yaptıkları bu kadarla da kalmaz. Koyduğu yerel vergilerle yeni bir ulusal savunma sisteminin parçası olan bir dizi kale (burgh) oluşturur. Bunlar Alfred'den sonra gelenlere Danelaw'un küçültülmesinin yanı sıra, İngiltere'nin ortaçağ kentleşmesinin modelini oluşturma imkânını sağlarlar. Sonuç olarak, çok az kaynağa sahip olmakla birlikte Alfred halkını kültürel ve entelektüel anlamda yeniden yaratmıştır. Sarayındaki âlimler tıpkı Şarlman'ın sarayında olduğu gibi kopyalama ve tercüme faaliyetlerine girişmişler, Anglosakson soyluları ve din adamları Bede ve Boethius'u, ana dilleri olan İngilizce'den öğrenmişlerdir.

Alfred'in yaratıcı çabaları sonunda ortaya çıkan yönetim şeklinin Avrupa'da başka bir benzeri yoktur. Bu yenilikler İngiltere'de büyük bir çağın başlangıcının işaretleridir. Eyalet yapısı biçimlenir, sınırlar kesinleşir ve 1974'e kadar devam eden yapı ortaya çıkar. İngiltere kilisesi kısa bir süre içinde önemli bir manastırcılık dalgası yaşayacaktır. Danlar yaklaşık yarım asırlık bir kargaşadan sonra birleşik bir krallık içinde tutulurlar. Alfred'in soyundan gelenler aynı beceriyi sürdüremeyince Anglosakson monarşisinin kötü günleri başlar ve yeni bir Viking saldırısı yaşanır. Danegeld'e, bir Danimarka kralı (bu kez Hristiyandır) İngiliz kralını devirene kadar olağanüstü büyüklükte bir haraç ödenir. Danimarka kralı öldüğünde küçük oğlunu vâris olarak bırakır. Bu kişi ünlü Canute'dır, onun döneminde İngiltere kısa bir süreliğine Danimarka İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelir (1006–35). 1066 yılında İngiltere son büyük Norveç istilasıyla karşı karşıya kalır ancak bu istilanın önü Stamford Bridge Savaşı'yla kesilir. Bu tarihte, artık bütün İskandinavya monarşileri Hristiyan olmuşlar ve Viking kültürü Hristiyan kültürünün içinde erimiştir. Bu kültür hem Kelt sanatında hem de kıtanın sanatında, kendine özgü ve güçlü kanıtlar bırakmıştır. Kurumları İzlanda'da ve öteki adalarda yaşar. İskandinav mirası İngiliz diline ve sosyal kalıplarına, Normandiya Dükalığı'nın

oluşumuna ve hepsinden öte Sagalarla edebiyatına güçlü bir damga vurmuştur. Norslar, üzerinde yerleşim olan topraklara gittiklerinde, yavaş yavaş orada bulunan nüfusla kaynaşmışlardır. Rollo'nun soyundan gelenler ve onun yandaşları 11. yüzyılda İngiltere'yi fethettiklerinde artık Fransız olmuşlardır ve Hastings'te söyledikleri savaş şarkısı, Frank şövalyesi ve kahramanı Şarlman'ı anlatır. Fethettikleri İngiltere, Danelawlıların İngilizleşmiş olduğu bir ülkedir. Benzer bir şekilde Kiev Dükaliği'nde ve Muscovy'de de Vikingler bir etnik grup olarak farklılıklarını kaybetmişlerdir.

11. yüzyılın başlarında, geçmişlerinden çok gelecekte oynayacakları rol itibarıyla dikkati hak eden diğer Batı halkları Kuzey İspanya'da kurulmuş olan Hristiyan devletleridir. Coğrafya, iklim ve Müslüman olan parçası, yarımadaadaki Hristiyanlığın hayatta kalmasına ve kısmen de olsa kapsadığı alana yardımcı olmuş unsurlardır. Asturia ve Navarre'da Hristiyan prensler veya kabile şefleri, 8. yüzyıl başlarında hâlâ dayanmaktadırlar. Şarlman'ın başlattığı İspanya seferinin yardımı ve yeni Barselona Kontluğu'nun daha sonradan büyümesiyle, bunlar da iç savaş ve dini karışıklığın içine düşmüş olan Müslüman İspanya'dan kendilerini başarıyla ayırıştırırlar. Asturia'da Leon Krallığı ortaya çıkar ve Navarre Krallığı'nın yanında yerini alır. 10. yüzyılda birbirlerine düşenler bu kez Hristiyanlar olur ve Araplar yine onların arasından öne çıkar. Yüzyılın sonunda büyük Arap Fatih El Mansur Barselona'yı aldığı anda, dönemin en kara günü yaşanır ve 998 yılında Santiago de Compostela Mabedi yani havari Aziz James'in gömüldüğü yer de Arapların eline geçer. Bu zafer burada da fazla uzun ömürlü olamaz. Hristiyan bir Avrupa kurmak için gösterilen çabaların kolay kolay yıkılamaz olduğu ortaya çıkar. Birkaç on yıl içinde Hristiyan İspanya, Müslüman İspanya'nın dağılışını görür. Her yerde olduğu gibi İberya Yarımadası'nda da, resmi açılışı farklı bir tarihsel döneme ait olan ama başka bir uygarlıkla uzun yüzyıllar boyunca karşı karşıya kalındıktan sonra başlayabilen yayılma çağına gelinir. Hristiyanlık her şeyin üstüne çıkar, ulusallığın potasını oluşturur.

İberya örneği, Avrupa haritasının oluşumunun aslında bir inanç haritası oluşumu olduğunu ortaya koymaktadır. Sadece başarılı misyonlara ve güçlü hükümdarlara vurgu yapmak bizi yanlış yola sürükleyecektir. Bunlardan önce, erken Hristiyan Avrupa ve Hristiyan yaşam tarzı vardır. Batı kilisesi, liderlerinin antik dünyanın sonunda yaşamalarına ve 11., 12. yüzyıllarda pagan veya yarı pagan bir dünyada yalıtılmış veya sıkışmış olmasına rağmen tarihin en büyük başarılarından birini sağlamıştır. Doğu Ortodoksluğuyla giderek artan farklılıklara ve sonunda yaşanan kopuşa bakıldığında, Batı Hristiyanlığının bir savunma refleksi olarak saldırgan bir tutum benimsemiş olmasına şaşmamak gerekir. Bu, yaşadığı güvensizliğin bir başka işaretidir. Sadece dış düşmanlar tarafından tehdit edilmemektedir. Batı Hiris-

tiyanlığının içinde de Kilise kendini kısıtılmış ve kuşatılmış hissetmektedir. Hâlâ içinde yarı pagan insanların yaşamakta oldukları bir kültürü Hristiyanlaştırırken kendi öğretilerini ve pratiğini sağlam tutmak, bir yerel pratiği ya da geleneği kabul ederken bunun kendi ilkeleriyle çok kötü sonuçlar doğuracak bir şekilde uzlaşmasını engellemek zorundadır. Bunların hepsi de büyük bir çoğunluğunun eğitimsiz, epeyce disiplinsiz ve güvenilmez olduğu din adamlarıyla sağlanacaktır. Belki de kilise liderlerinin Batı Avrupa'da İslam'ın Charles Martel tarafından geri püskürtülüşünden sonra karşılarında hiçbir ruhani rakip bulunmayışının yarattığı olağanüstü üstünlüğün keyfini çıkartmış olmalarına şaşmamak gerekir. Artık sadece kalıntısı kalmış olan paganizm ve batıl inançlarla çekişmek zorundadırlar ve bunlar kilisenin kullanmayı gayet iyi bildiği konulardır. Bu arada bu dünyayı kuşatmış olan büyük adamlar bazen bilerek bazen bilmeyerek, hem potansiyel anlamda hem de gerçek anlamda kilisenin toplumdan bağımsızlaşmasına karşı bir tehdit oluşturmuşlardır ve kilise kendini kurtarmak için çaba sarf etmek zorunda kalmıştır.

Bu tarih kaçınılmaz olarak papalığın tarihine gelir dayanır. Papalık Hristiyanlığın en merkezi ve en iyi belgelenmiş kurumudur. Bunun nedeni kısmen kendisine fazla önem atfedilmesidir, bu yüzyıllarda var olan din hakkında bilinenler üzerine düşünmeyi kışkırtan bir unsurdur. Her ne kadar papalık iktidarının inişleri ve çıkışları olduysa da eski imparatorluğun bölünmesinden sonra Batı'da dinin çıkarlarını koruyan tek kurum, karşısında hiçbir dinsel rakip olmayan Roma'dır. Büyük Gregory'den sonra tek imparatorlukta tek Hristiyan kilisesi olması kurumunun imkânsızlığı, imparatorluğun merkezi Ravenna'da kalmasına rağmen açıkça ortadadır. Roma'da son imparator 663 yılında görülmüştür ve son papa Konstantinopolis'e 710 yılında gitmiştir. İkon kırıcılık ideolojik anlamda daha da büyük bir ayrılık getirir. Ravenna Lombardların tekrar başlayan akınları sonunda düşünce, Papa Stephen Bizans'a değil, Pepin'in sarayına çekilir. Doğu İmparatorluğu'ndan kopma arzusu yoktur belki ama Frank orduları artık doğunun sağlayamadığı korumayı vaat etmektedir. Korunma, 8. yüzyıl başında İtalya'nın başına çöken Arap belası nedeniyle Lombard hegemonyasının düşüşe geçtiği dönemde, yerli İtalyan derebeylerinin yaygaracılıklarının başlamasıyla daha da artan bir gerekliliktir.

Pepin'in taç giymesinden sonraki iki buçuk yüz yıl içinde çok kötü zamanlar yaşanır. Roma'nın elindeki kartların çok azaldığı ve bir efendiden bir başka efendinin hükmü altına girdiği dönemler olur. En önemli kurum olma iddiası sadece Aziz Peter'in kemiklerine bekçilik ettiği ve bu makam Batı'daki tartışma götürmez yegâne havari makamı olduğu için söz konusudur. Pratik güç sahibi olmasından çok tarihsel bir önem taşır. Çok uzun bir süre boyunca, papalar geçici olarak kurdukları egemenliklerini bile doğru dürüst yönetememişlerdir. Büyük İtalyan mülk

sahipleri gibi vahşi ve şantajcı kişilere karşı korumasız kalmışlardır. Şarlman, papalığı bir papanın layık olduğu saygın yere oturtan ve kilisenin koruyuculuğunu yapmış olan birkaç imparatorun ilki ve belki de en akıllısıdır. Ottonyalılar büyük papa yapımcıları ve bozucularıdır. Aziz Peter'in ardılları ise mücadeleye girmekten pek hoşlanmazlar, kaybedecekleri çok şey vardır.

Bu dengenin, bütünsel anlamı yavaş ortaya çıksa bile bir başka yüzü daha vardır. Pepin'in papalığa bir bölge tahsis etmiş olması zaman içinde çok güçlü bir bölgesel İtalyan Devleti'nin çekirdeğini oluşturacaktır. Papanın imparatorlara taç giydirmesinin ardında, belki de bütün hakların teslim edileceği imparatorların tanımlanmasına dair örtülü bir amaç vardır. Böylece papalar zaman geçtikçe, imparatorluğun taç giyme törenlerinden çekilirler (İngiliz ve Fransız krallarının taç giyme törenlerinde olduğu gibi), yağla kutsama için kullanılan yağ ve belesandan oluşan özel kutsal karışımın yerini, rahiplerin atama törenlerinde ve piskoposların taç giyme törenlerinde kullanılan basit yağ alır. Böylece bir çağın uzun süre gizli kalmış ama kolayca kavranabilen simgelerinin gerçekliği açığa çıkar: Papa taç giydirerek unvan verir ve imparatorun Tanrı tarafından tanındığını onaylar. Belki de bunu bu nedenle bu kadar koşullu yapabilir. Leo'nun Şarlman'a taç giydirışı tıpkı Stephen'in Pepin'e taç giydirışı gibi yerinde bir tutum olabilir ama içinde etkili bir tohum taşımaktadır. Frank krallıklarının sık sık ortaya çıkan kişisel zaafı ve yine çok sık yaşanan hanedan kavgaları sayesinde, Roma güç kazanmış olabilir.

Daha hızlı ve pratik açıdan ise güçlü kralların desteği, yerel kiliselerin reformu ve Doğu'daki misyonerlik atılımları için gereklidir. Yerel din adamlarının bütün kıskançlığına rağmen Frank kilisesi büyük bir değişim göstermiştir. 10. yüzyılda papanın sözleri, Alpler'in kuzeyinde büyük bir önem taşımaktadır. 8. yüzyıldaki *entente*¹ sırasında, kilisenin politikasının papa tarafından belirleneceği ve yerel kiliselerin piskoposlarının bu politikaları çarpıtmamaları gerektiği kabul edilmiştir. Çok büyük bir standardizasyon aracı devreye sokulmuştur. Bu olay Pepin'in, Frank kralı olarak iktidarını kilisesinde reform yapmak üzere kullandığı, ritüel ve disiplin gibi konularda Kelt etkisinden uzaklaşarak Roma'yla aynı adımları atmaya başladığında olmuştur.

Avantaj ve dezavantajların dengesi uzun süre tam olarak sağlanamamış, papaların etkili iktidarlarının sınırları bir artmış bir azalmıştır. Özellikle Karolenj iktidarının alt bölünmeleri yaşandıktan ve İtalya tahtı Lotharingia'dan ayrıldıktan sonra, I. Nicholas papalık haklarını daha başarıyla bastırmıştır. Bir yüzyıl önce yaşanmış olan ünlü sahtekârlık, yani "Konstantin'in Bağışı", Konstantin'in Roma piskoposluğu hakkını İtalya'daki imparatorluğa verdiğini iddia etmektedir. Nicholas krallar ve imparatorlara, bu kuram sanki Batı'nın tamamında geçerliymiş gibi hitap eder.

1 Entente: İltifaz (Yay. hzl.)

Onlara, söylendiğine göre; “kendisi dünyanın efendisi olduğu için” hem tahta çıkarılabileceğini hem de tahttan indirebileceğini hatırlatır. Doğu İmparatorluğu’na karşı, Konstantinopolis patriğinin desteğini alarak papalığın önceliğini savunur. Bu, papalığın pratikte çok uzun sürdüremediği bir iddiadır, çok kısa süre içinde Roma’daki iktidarın ancak papanın unvan vererek, imparatorluğun keyfini kimin süreceğini tayin etmekten öteye gidemediği ortaya çıkar. Nicholas’ın ardılı, öldürülen ilk papa olur. Bununla birlikte 9. yüz yıl, hepsine tam olarak uyulmasa bile, genel teamülleri ortaya koymuştur.

Özellikle 10. yüzyılda papalık otoritesinin çöküşüyle taht çatışmaları Otton-yalıların müdahaleleriyle yatışan İtalyan hiziplerinin kavga alanı haline gelmiştir. Hristiyanlığın gündelik çıkarları yerel kiliselerin piskoposlarının eline geçmiştir. Bunların iktidara saygısı vardır. Hükümdarlardan işbirliği ve yardım isteyen piskoposlar, sıklıkla kraliyet hizmetkârlarından hiçbir farklarının kalmadığı durumlara düşmüşlerdir. Tıpkı bir bölge derebeyinin, köy kilisesinin papazını parmağının ucunda oynatması gibi hükümdarlar da piskoposları parmaklarının ucunda oynamışlardır. Sonuç olarak da bu hükümdarın dinle ilgili tutumuna uymak zorunda kalmışlardır. Bu küçük düşürücü bağımlılık daha sonra papalığın yerel kiliselere sert bir şekilde müdahale etmesine neden olacaktır.

Piskoposlar birçok iyi şeyler de yaparlar, özellikle de misyonerleri teşvik ederler. Bunun politik bir yanı da vardır. 8. yüzyılda, Aziz Benedikt Yasası, İngiltere’de gayet iyi yerleştirilmiştir. Bunu, en önemli kişilerinden biri Frisya’da Willibrod ve diğeri de Almanya’da Aziz Boniface olan büyük bir Anglosakson misyoner hareketi izler. Doğu Frank piskoposlarından önemli ölçüde bağımsız olan Anglosaksonlar Roma’nın üstünlüğünü savunurlar. Onların Hristiyanlığı kabul ettirdiği topluluklar, bu nedenle dini otorite söz konusu olduğunda gözlerini St. Peter’e çevirirler. Birçoğu Roma’ya gidip hacı olur. Papalığın böylesine vurgulanması Doğu’nun Hristiyan yapılışı sırasında yok olur veya daha çok Alman imparatorları ve onların piskoposlarının doğrudan çalışmaları nedeniyle daha az göze çarpar hale gelir. Misyonlar fetihlerle karışmış ve yeni piskoposluklar yönetimle ilgili araçlar olarak örgütlenmiştir.

10. yüzyılda yapılan reformun yol açtığı bir başka yaratıcı hareket, papalığa değil piskoposluğa çok şey borçludur. Bu bazı hükümdarların da desteğini alan bir manastır hareketidir. Özü manastır ideallerinin yenilenmesidir. Bazı soylular manastırcılığın kökenindeki ideallerden saptığını göstermek niyetiyle yeni manastırlar kurarlar. Bunların büyük bir kısmı Belçika’dan İsviçre’ye, batıda Burgonya’ya doğuda ise Francionia’ya kadar eski merkezi Karolenj topraklarında kurulurlar. 10. yüzyılda prenslerin ve imparatorların da desteğini almaya başlamışlardır. Onların koruyuculuğu sonunda kilisenin işlerine bulaşmak korkusunu yaratır ama papalığı sadece İtalyanlara özgü bir hanedanlık kurumu olmaktan da kurtarır.

Bu manastırların en ünlülerinden biri, 910 yılında kurulmuş olan, Burgonya'daki Cluny Manastırı'dır. Bu manastır yaklaşık iki yüz elli yıl kadar kilise reformunun merkezi olur. Buradan çıkan keşişler, Benediktçi yasaları revize ederler ve sadece tek tip bir yaşam tarzından ibaret olmayan, merkezi disipline sahip yepyeni bir dini düzen yaratırlar. Ancak yeni kurulan Cluniac manastırların hepsi Cluny başrahibinin emri altındadır. Başrahip adeta binlerce keşişten oluşan ve ana manastırda eğitim aldıktan sonra kendi manastırlarını kuran bir ordunun generali gibidir. Cluny manastırı, 11. yüzyılın ortasında gücünün doruğuna eriştiğinde, Batı'nın tamamında, hatta birkaç tanesi de Filistin'de olmak üzere üç yüzden fazla manastıra sahiptir ve bunların hepsi Cluny'den gelecek emirleri beklemektedir. Bu manastır, bağrında Roma'daki St. Peter'den sonra Hristiyanlığın en büyük kilisesini taşımaktadır.

Gerçi o anda var olandan daha ötesine bakmış olduk, ancak ilk günlerinde bile, Clunyci manastırcılık, kilise içinde yeni fikirleri ve pratikleri yaymıştır. Bu da bizi, her ne kadar ortaçağda Hristiyan yaşantısının bütünü hakkında kesin şeyler söylemek kolay olmasa bile, dini yapıya ve yasalara dair soruların ötesine taşımaktadır. Dini tarih özellikle bürokrasinin ardındaki ruhani boyutları görmeyi çok zorlaştıran kayıtlarla saptırılmıştır. Bu kayıtlara göre kilise kimsenin karşı çıkmadığı, özgün bir yapıdır ve toplumun dokusunun tamamını doldurmaktadır. Sanki bir kültür tekeli gibidir. Klasik miras barbar istilalarıyla feci halde tahrip edilmiş ve koparılmıştır. İlk Hristiyanlığın Tertullianus'a, "Atina bu Kudüs'le ne yapacak?" sorusunu sorduran, dünya işlerinden tavizsiz bir şekilde uzaklığı yoktur artık. 10. yüzyılda klasik geçmişten korunmuş olan ne varsa kilise mensupları tarafından korunmuştur ve hepsinin ötesinde Benediktinler ve saray okulunun kopyacıları, sadece İncil'i değil, Yunan eserlerinin de Latince nüshalarını yaymışlardır. Onların kopyaladığı Pliny ve Boethius nüshaları sayesinde erken ortaçağ Avrupası, Aristo ve Öklit'le incecik de olsa bir bağ kurabilmiştir.

Okuryazarlık hemen hemen din adamlarıyla iç içe geçmiştir. Romalılar, yasalarını kamuya açık yerlerde levhalara yazabilmişlerdir, bunları okuyabilen vatandaşlar olduğundan eminlerdir. Ortaçağ'ın sonlarına doğru krallar bile okuma yazma bilmemektedirler. Din adamları, yazılı her şeye ulaşımı hemen hemen tümüyle kontrol etmektedir. Üniversitelerin olmadığı, saray ve kilise okullarından başka okulun bulunmadığı bir dünyada, harflerden fazlasını öğrenenler, nadiren rahiplerden oluşan özel öğretmenlere sahip olanlardır. Bunun sanatın ve entelektüel faaliyetin üzerinde çok büyük sonuçları olmuştur. Kültür sadece dinle ilişkili değildir, ancak yükselişi dini bir temel üzerine oturarak mümkün olmuştur. "Sanat sanat içindir" sloganı, herhalde erken ortaçağda hiçbir anlam taşıyamayacaktır. Tarih, felsefe, teoloji, aydınlanma gibi konuların tümü sadece kutsallaşmış bir kültürün devamı için kendi paylarına düşeni yapmış oyunculardır. Yine de ne kadar daralmış olursa olsun, o zamana dek aktarılan miras Yahudi mirası değil, klasik mirastır.

Kültürel genellemenin bu tür zirvelerinin yarattığı sarhoşluğun tehlikesine karşı bir şeyi hatırlamak bizi kendimize getirebilir. Gerek teolojik gerek istatistiksel anlamda doğrudan bilgilerimiz çok sınırlıdır ve bundan da önemlisi, kilisenin faaliyetlerinin bütünüdür. Bunlar eğitim, teşvik, evlilik, vaftiz, günah çıkartma, dua gibi din adamlarının ve halkın, dini törenlerin merkezinde toplanan gündelik, dünyevi hayatının tümüdür. Kilise o yüzyıllarda imanla büyüünün tam olarak birbirinden ayrılmamış olduğu güçleri kendinde toplar. Bu bakımdan müthiş başarılıdır ve yaşadığı dramatik anların dışında süreçle ilgili doğrudan bilgiye sahip olmamıza rağmen vaftiz olanların veya Hristiyanlığa dönenlerin görkemli sayısı tipik olmayan bir durumla karşı karşıya olduğumuzu ortaya koyar.

Kilisenin sosyal ve ekonomik gerçekliğini daha iyi biliyoruz. Din adamları ve onlara bağlı yaşayanların sayısı epeyce fazladır ve Kilise toplumun servetinin büyük bir kısmını kontrol eder. Kilise büyük toprak sahibidir. Yaptığı işleri destekleyen gelirler topraklarından gelir. Bir manastır veya kiliseler meclisi çok büyük mülklere sahip olabilir. Kilisenin kökenleri günlük ekonomiye sıkı sıkı bağlıdır ve söylemek gerekirse, bu günlük ekonomi son derece ilkelidir.

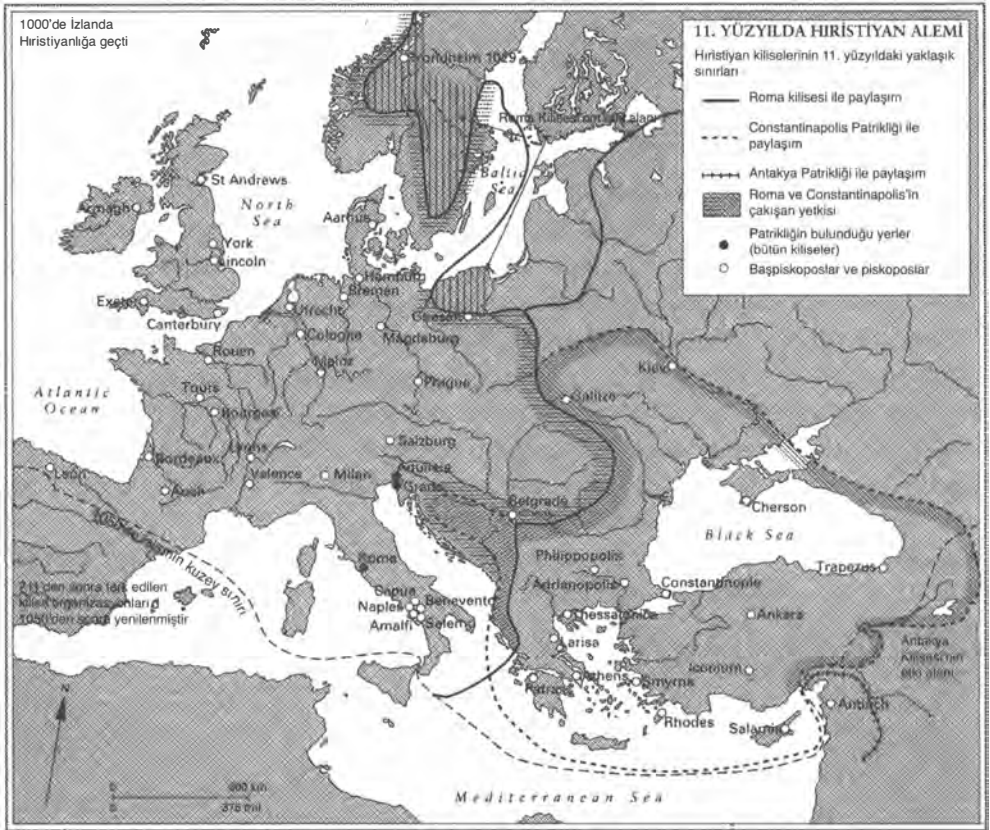
Tam olarak ölçmek zor ama Batı'da antikitenin sonunda ekonomik gerileme yaşandığına dair pek çok belirti vardır. Herkes bu gerilemeyi eşit hissetmemiştir. En gelişmiş ekonomik sektörler tamamen gerilemişlerdir. Takas, paranın yerini almış ve para ekonomisi yavaş yavaş tekrar ortaya çıkmıştır. Gümüş parayı Merovenjler basmış ama çok uzun bir süre dolaşımda (özellikle küçük ölçülerde) çok fazla para olmamıştır. Günlük yiyeceklerin içinden baharatlar yok olmuştur, şarap lüks tüketim maddesi haline gelmiştir, insanların büyük bir kısmı ekmek ve yulaf lapası yiyip bira ve su içmişlerdir. Kâtipler, edinilmesi oldukça güçleşen papirüs yerine, yaşadıkları yerde daha kolaylıkla bulabildikleri parşömene yönelirler ancak bu bir avantaja dönüşür, miniskül yazılar parşömen üzerine geniş ve ekonomik olmayan kalem darbeleri gerektiren papirüse oranla daha rahat yazılabilmektedir. Ne olursa olsun bu durum eski Akdeniz ekonomisindeki güçlükleri yansıtır. Resesyon, bir malikânenin tek başına kendine yeterli olabileceğini teyit etmekle birlikte şehirleri mahveder. Ticaret evreni savaşlar yüzünden zaman zaman birbirinden kopuk hale gelir. Bizans ve Asya'nın daha ötesiyle temaslar kurulmuştur ama Batı Akdeniz'in ticari faaliyeti, Araplar'ın Kuzey Afrika'yı ele geçirmiş olması nedeniyle 7. ve 8. yüzyıllarda küçülmüştür. Ticari faaliyet daha sonra yine Arapların sayesinde kısmen canlanmıştır (işaretlerden biri çoğu Doğu Avrupa'dan getirilen kölelerle yapılan gayet canlı köle ticaretidir, bu yüzden Slav kavimleri zorunlu emek kategorisine isimlerini vermişlerdir). Kuzeyde de çok becerikli tüccarlar olan İskandinavlarla belli miktarda bir ticaret yapılmaktadır fakat bunlar büyük bir çoğunluğunun hayatı tarıma bağlı olan Avrupalıları ilgilendirmez.

Hayatlarını sürdürmek çok uzun bir süre umut edebildikleri tek şey olmuştur neredeyse. Erken ortaçağ ekonomisinin ana kaygısı, üzerinde genelleme yapmanın mümkün olduğu birkaç konudan biridir. Hayvan gübresi kullanmak veya yeni ve daha verimli topraklar elde etmek, uzun bir süre tohumdan ürün almayı geliştirmenin neredeyse tek yolu olarak görülmüş ve bunun için harcanan emek modern standartlarla bakıldığında gülünç bir hal almıştır. Asırlarca emek verilen ziraatçılık sayesinde durum ancak değişebilmiştir. Sefaletin kol gezdiği bir manzarada, iskorbütten takatsiz kalmış insanlarla birlikte yaşayan hayvanlar da besinsiz ve sıksıdır. Şanslı bir köylü yaşamını domuza, daha güneyde ise zeytine bağlı sürdürmektedir. 10. yüzyılda protein bakımından zengin, enerji verici bitkilerin ekilmesine başlanır. Bazı teknolojik yenilikler söz konusu olur, bunlardan en önemlisi değirmenlerin yayılması ve daha iyi pullukların yapılmasıdır ama büyük bir alanda üretimin artması ancak yeni toprakların ekime açılmasıyla mümkün hale gelmiştir. Hâlâ kullanılacak çok toprak vardır. Fransa, Almanya ve İngiltere'nin büyük bir kısmı hâlâ ormanlarla kaplıdır ve kullanılmamaktadır.

Antikitenin sonunda yaşanan ekonomik bozulma, geride şehirlerin gelişebileceği çok az bir bölge bırakmıştır. Dış dünyayla ticari ilişkilerin her zaman sürmüş olduğu İtalya en büyük istisnadır. Diğer şehirler ancak 1100 yılından sonra yeniden büyümeye başlarlar. Bu tarihten sonra bile Batı Avrupa'nın, klasik İslam ve Asya uygarlıklarının büyük merkezleriyle rekabet edebilecek büyüklükte şehirlere sahip olabilmesi için epeyce zaman geçmesi gerekecektir. Batı'nın neredeyse tamamında, kendi kendine yeten tarımsal malikâneler asırlar boyunca hüküm sürer. Muhtemelen aynı bölge antik dünyaya nazaran, yaklaşık bir sayı vermek hemen hemen imkânsız olsa da, daha az sayıda insanı barındırmakta ve doyurmaktadır. Her koşulda, 11. yüzyıla kadar nüfus artışı son derece yavaştır. Batı Avrupa'nın nüfusu o tarihte yaklaşık kırk milyon kişi, yani bugünkü Birleşik Krallık nüfusundan daha azdır.

Bu dünyada toprak sahibi olmak veya toprağa ulaşabilmek sosyal düzeni en yüksek düzeyde tayin edebilmek demektir. Her nasılsa, yavaş ancak mantıklı bir şekilde Batı toplumunun büyük kişileri, barbar toplumlarında her zaman olageldiği üzere, bir yandan savaşçı iken, bir yandan da toprak sahibi olmuşlardır. Kilisenin ileri gelenleri ve kralları egemen sınıfları oluştururlar. Toprak sahibi olanlar sadece vergi ve kira geliri elde etmekle kalmazlar, yargılama yetkisinin ve emeğin de sahibidirler. Toprak sahipleri efendilerdir ve kendilerini soylu kılan noktalarda pratik yırtıcılıkları ve savaşçı olarak becerileri daha az vurgulanırken (ancak kuramsal olarak uzun süre devam etmiştir) kalıtsal statüleri yavaş yavaş daha büyük bir önem kazanmaya başlar.

Bu kişilerin bazılarına toprakları krallar veya büyük prensler tarafından bağışlanmıştır. Bu iyiliğin karşılığında kendilerinden askeri hizmet vermeleri beklenir.

Daha da ötesi, idare imparatorluk dönemlerinden sonra merkezin dışına kaymış, barbar krallar daha büyük bölgelere hükmetmelerini sağlayacak bürokratik ve yazılı kaynaklara sahip olmamışlardır. Böylece, kullanılabilir ekonomik malların bağışlanması karşılığında bazı spesifik zorunluluklar son derece yaygındır. Daha sonraları, geriye dönüp de Avrupa ortaçağını anlamaya çalışanların anahtarı olan ve bu döneme ilişkin fikirlerin merkezini oluşturan “feodalizm” budur. Yaygın ancak evrensel olmayan bir fenomendir.

Bu fenomenin içinde pek çok akım dolaşır. Gerek Roma, gerek Cermenik âdetler böyle bir fikrin ayrıntılanması için uygundur. Ayrıca imparatorluğun son günlerinde veya Merovenj Galya'sının sorunlu dönemlerinde yaşananlar, insanların kendilerini büyük bir efendinin korumasına “emanet” etmelerini kolaylaştırmıştır, koruma karşılığında da özel bir sadakat ve hizmet sunmuşlardır. Bu, Cermenik toplumun pratikleri içinde kolayca asimile olmuş bir kullanımdır. Karolenjler döneminde pratik, krallara bağlılık yemini eden “vasallar”a dönüşmüş, böylece çoğu, aleni bir şekilde özel törenleri ve krala hizmet anlamında özel sorumlulukları kabul etmiş-

lerdir. Kral onların efendisidir, onlar da kralın adamlarıdır. Barbar şeflerinin savaş yoldaşlığı bağlamındaki kan kardeşliklerine dayanan eski bağılıklar yeni bir ahlaki sadakat, inanç ve karşılıklı görevler tanımıyla harmanlanmıştır. Vasallar vasalları doğurmuş ve birinin adamı olan, bir başkasının efendisi haline gelmiştir. Kraldan başlayarak onun altındaki büyük kişilere, bu kişilerden onların hizmetindekilere ve en aşağıda da özgür kişilere kadar kuramsal olarak uzanan bir görevler ve özel hizmetler zinciri vardır. Tabii ki bu durum karmaşık ve birbiriyle çatışan talepler doğurmuş olmalıdır. Bir kral, bazı topraklarıyla ilgili olarak bir başka kralın vasalı olabilmıştır. Özgür kişilerin altında ise köleler yer alır, bunlar Güney Avrupa'da Kuzey'e oranla daha kalabalıktırlar. İhtimal dahilinde ve marjinal olarak serf statüsüne, yani efendisinin topraklarına doğuştan bağlı kişi statüsüne yükselebilir. Bununla birlikte bu kişilerin de bazı hakları yok değildir.

Bazıları daha sonra Yunan ortaçağ toplumunun tamamını efendi ve köle ilişkisinin açıkladığını söylemişlerdir. Bu mümkün değildir. Her ne kadar Avrupa topraklarının büyük bir kısmı, efendisine bazı görevler yükleyen fiefelere¹ (feodalizm teriminin kaynağı olan *feuda*) bölünmüş olsa da hepsi önemli bölgelerdir. Özellikle de Cermenik üst yapıyla Romalı geçmişin karışımının aynı şekilde işlemediği Güney Avrupa'dakiler böyledir. İtalya'nın büyük bir kısmı, İspanya ve Güney Fransa bu şekilde "feodal" değildir. Daha "feodal" topraklarda bile, kendi topraklarına sahip olan, başkasının toprağında hizmet vermeyen özgür insanlar bulunmuştur.

Bununla birlikte, çoğu yerde toprağa dayalı görevler ortaçağ Avrupa uygarlığının ana tonunu oluşturur. İster efendi olsun ister vasal, bazı kişiler topraklarını ellerinde tutmak için bir manastırın başrahibine bağıllık yemini etmek zorunda olabilirler veya bir kralın vasalları içinde bir katedral birliği veya keşiş cemaati olabilir. "Feodal düzen" içinde epeyce bir karmaşaya ve muğlaklığa yer vardır. Üst ve ast arasında karşılıklı görevlerin belirlediği yapısal bütünlük esastır ve durumu modern gözler açısından netleştiren de budur. Efendiler ve sıradan insanlar birbirlerine karşılıklı görevlerle bağılıdır. "Serfler, efendilerinize korkudan titreyerek itaat edin; efendiler, serflerinize adil ve eşit davranın," diyen Fransız kilisesinin emri, durumu temelde gayet iyi özetlemektedir. Böyle bir rasyonalite üzerinde karmaşık bir şekilde büyüyen toplum uzun bir süre kendini ifade edebilmiş ve yaşayabilmıştır.

Savaşçının, geçimini sağlaması ve kalesini kurabilmesi için gerekli parayı köylüden çıkartmış olduğunun da kanıtı budur. Bu yapıdan Avrupa'nın aristokratları çıkmıştır. Bu kişileri bu kadar uzun süre zirvede tutmuş olan şey, sistemin askeri fonksiyonudur. Vasalın savaş alanında kendisinden hizmet beklenmediği zamanlarda bile savaşçıları (ve daha sonra da savaşçılara ödeyecek parası) bulunmalıdır. En değerli (çünkü en etkili) savaş becerisi zırh giymiş olarak at üstünde savaşmaktır. 7.

1 Fief: Avrupa feodal sistemine dair bir terim olan fief, Türkçe'ye tımar olarak çevrilebilir. (Çev.)

veya 8. yüzyılın bir noktasında üzengi kullanılmaya başlanmıştır; bu andan itibaren zırhlı ve atlı savaşçı, savaş alanında ona hükmeden silahlar gelişinceye dek kendi başına hareket etmiştir. Bu teknik üstünlükten profesyonel süvariler olan şövalye sınıfı ortaya çıkar. Şövalyeler bir efendi tarafından ya doğrudan doğruya beslenirler veya bir malikâne kendilerini ve atlarını besleyecek tahsisatı sağlar. Şövalyeler ortaçağın savaşçı aristokrasisinin ve asırlar boyu sürecek olan Avrupa değerlerinin kaynağıdır fakat çok uzun bir süre, bu sınıfın sınırları çok yanlış çizilmiş ve bu sınırların içine (ve dışına) doğru hareketler olmuştur.

Politik gerçeklikler genellikle teoriye karşı engel oluştururlar. Vasallığın karmaşık ağının içinde, bir kral kendi vasalları üzerinde, onların kendilerinden alttakiler üzerinde kurduklarından daha az kontrol kurabilmiştir. Büyük efendi, ister dünyevi bir derebeyi olsun ister yerel bir piskopos, sıradan insanın hayatında, uzakta ve muhtemelen hayatı boyunca hiç görmeyecekleri bir kral ya da prensten çok daha büyük ve önemli bir etki yaratmıştır. 10. ve 11. yüzyıllarda kralların, bu büyük kişilerin baskısı altında olduğuna dair örnekler her yerde bol miktarda bulunur. En az sorunun görüldüğü yer Anglosakson İngilteresi'dir. Burada monarşik gelenek ve ulus bilinci her yerden daha güçlüdür ancak zayıf bir kralın karşısında bile şirretlik her zaman çok etkili olmayabilmiştir. Sonuç olarak başka vasalları da vardır ve eğer biraz da akıllıysa hepsiyle aynı anda kavgaya tutuşmamıştır. Daha da ötesi, kralın makamı biriciktir. Kilisenin kutsaması, kutsal ve karizmatik otoritesini teyit eder. Krallar, insanların gözünden kendilerini çevreleyen özel bir şatafat ve törenle ayrılırlar. Bunlar ortaçağ yönetimlerinin hayatında, bugün bizim hayatımızı saran bürokratik ayrıntılar kadar büyük bir önem taşır. Buna ek olarak, kralların kendilerine ait geniş bir egemenlik alanına sahip olmak gibi bir avantajları da vardır, böylece kendi yollarını tayin etmek konusunda mükemmel fırsatlara kavuşurlar.

Teknik ve yasal anlamda her zaman mümkün olmasa da sıradan ve günlük anlamda krallar ve büyük derebeyleri erken ortaçağ toplumunda özgürlüğün tadını çıkaran yegâne insanlardır. Fakat, yine de hayatları bizim bugün varlığını normal kabul ettiğimiz birçok şeyden yoksun olarak geçmiştir. Dua etmekten, dövüşmekten, avlanmaktan ve mülkleri işletmekten başka yapacak fazla bir şey yoktur. İnsanların kilise dışında bir meslek seçme veya günlük hayatın tarzını ve içeriğini değiştirebilecek yenilikler yapabilme şansı yoktur. Kadınların seçimleri ise çok daha sınırlıdır ve bu nedenle sosyal olarak yerleri de erkeklere bağlıdır. Ticaretin yavaş yavaş canlanması ve ekonominin genişlemesiyle şehir hayatının başlaması bu durumu değiştirecektir. Ayrıştırıcı çizgilerin bu gibi meselelerde hiçbir değer taşımadığı açıktır ama ekonomik genişleme ancak 1100'den sonra başlayacaktır ve bundan sonra hâlâ yarı barbar bir toplumdan, uygarlık denebilecek bir duruma geçilecektir. Ancak kıtanın büyük bir kısmında, bundan fazlası görülmemiştir.

Hindistan

Büyük İskender çevresinde âlimler ve bilginler olmasına rağmen Hindistan'da karşısına çıkacaklarla ilgili bulanık fikirlere sahiptir. İndus'un Nil'in bir parçası olduğunu ve ötesinde Etiyopya'nın uzandığını sanmaktadır. Yunanlılar'ın, Hindistan'ın kuzeybatısıyla ilgili olarak uzun zamandır edinmiş oldukları iyi ve kötü bilginin kaynağı Gandhara'daki Pers satraplığıdır, ancak bunun ötesi karanlıktır. Politik coğrafya söz konusu olduğunda durum hâlâ bilinmemektedir. İskender'in istilası döneminde Ganj Vadisi'nde bulunan devletlerin yapısı ve birbirleriyle ilişkileri hakkında bilgi edinmek bugün bile zordur. Nehrin aşağı kısmında kurulmuş olan Magadha adında bir krallık vardır. Bu krallık vadinin kalan kısmını egemenliği altına almış ve iki asırdan fazla bir süre alt kıtadaki en önemli politik yapı olarak varlığını sürdürmüştür, ancak kurumları ve tarihi hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Hint kaynakları, bu büyük fatihin hiçbir zaman Pencap Vadisi'nin ötesine geçemediği için İskender'in Hindistan'a gelişinden hiç söz etmezler. Bizim, onun döneminden kalma Yunan kaynaklarından bildiğimiz sadece kuzeybatıdaki önemsiz krallıkları yıkmış ancak, Hint iktidarının merkezine ulaşmamış olduğudur.

Selevkoslar döneminde Batı, Pencap'ın ötesinde uzananlarla ilgili çok daha güvenilir bilgilere sahip olmuştur. Bu yeni bilgi kaba anlamıyla yeni bir Hint iktidarı olan, Maurya İmparatorluğu'nun yükseliş dönemine denk düşer ve böylece Hindistan'la ilgili tarihsel kayıtlar gerçekten başlamış olur. Bize bilgi verenlerden bir tanesi, MÖ 300 civarında Selevkos kralı tarafından bölgeye büyük elçi olarak gönderilmiş olan Megasthenes'dir. Onun yazdığı bazı parçalar, daha sonraki yazarlar tarafından uzun uzun alıntılanmış ve uzun bir süre korunmuştur. Bengal'e ve Orissa'ya kadar gittiği ve hem bir diplomat hem de bir âlim olarak saygı gördüğü için birçok Hintliyle tanışmış ve konuşmuştur. Sonraki bazı yazarlar onu her şeye inanan ve güvenilmez bir kaynak olarak görmüşlerdir. Bu görüşlerini yaşamlarını yiyip içmek yerine kokularla sürdüren insanlardan, dev gibi olup, kocaman ayaklarını kendilerini güneşten korumak için kullanan adamlardan ve ağzı olmayan

insanlarla cücelerden söz ettiği hikâyelerine dayandırmışlardır. Bu türden hikâyeler, elbette ki saçmadır ancak temelsiz olmaları da gerekmez. Bu anlatılanlar, Aryan Hintlilerinin Orta Asya'daki veya Burma ormanlarındaki komşularından veya uzak ilişkilerinden kendilerini ayıran fiziksel özelliklerin gayet farkında oluşlarına işaret ediyor olabilir. Bu kişilerin bazıları, gerçekten de çok garip görünümlü olmalı- lar. Bazı davranışları, Hintlilerin gözüne kuşkusuz çok garip gelmiştir. Bu hikâyeler arasında yer alan bazıları Hint dininin dışarıdan gelenleri durmaksızın etkilemiş ve dilden dile yayılarak abartılmış olan, elini eteğini dünyevi işlerden çekmeyi gerekti- ren ilginç pratiklerini bir miktar aydınlatır. Bu tür hikâyeler anlatanın saygınlığını azaltmaz ve anlatılan diğer şeylerin tamamen yanlış olduğu sonucunu da getirmez, hatta Megasthenes'i bilgilendirenlerin dış dünyayı nasıl gördüklerini ifade ettikleri için de olumlu bir değer taşırlar.

Megasthenes, Maurya Hanedanlığı Chandragupta adındaki kurucusunun hü- kümdar olduğu Hindistan'ı tarif etmiştir. Onun hakkında başka kaynaklardan gelen bazı bilgiler de vardır. Eskiler, gençliğinde Hindistan'ı işgal eden Büyük İskender'i tanıdığına ve fetihleri için ondan ilham aldığına inanırlar. Nedeni ne olursa olsun, Chandragupta, Magadha tahtını MÖ 321'de ele geçirir ve bu krallığın yıkıntısının üstünde, büyük İndus ve Ganj Vadilerini kapsamanın ötesine de geçerek Afganis- tan (Selevkoslardan alınır) ve Belucistan'ı da kapsayan bir devlet kurar. Başkenti, Chandragupta'nın muhteşem bir saray kurmuş olduğu Patna'dır. Saray ahşaptan yapılmıştır. Arkeoloji Hindistan tarihinin bu evresi konusunda bize hâlâ pek yar- dımcı olamamaktadır. Megasthenes'in anlatılarından, Chandragupta'nın bir tür monarşik başkanlık sistemi kurduğu sonucu çıkabilir, ancak Hint kaynakları daha bürokratik, en azından öyle olmaya çalışan bir devletin varlığını gösterir. Pratik- te nasıl bir devlet olduğunu görmek zordur. Daha önceki devirlerde biçimlenmiş, çoğu cumhuriyetçi veya çoğulcu örgütlenme yapısı üzerine kurulmuş olması müm- kündür. Bu yapılanmaların çoğu, imparatora subaylar veya kodamanlar vasıtasıyla bağlanmışlardır. Bunlardan bazıları ismen tebaadır, çoğu pratikte genellikle son derece bağımsızdır.

İmparatorluğun sakinleri konusunda da bilgiyi Megasthenes'ten alırız. Çok farklı insanların oluşturduğu uzun bir listenin yanı sıra, iki değişik dini geleneği (Biri Brahman, diğeri de besbelli ki Budist) ayırır, Hintlilerin pirinç yeme alışkan- lıklarından ve dini törenlerin dışında şarap içmediklerinden söz eder, fillerin evcil- leştirilmesi konusunda çok şey anlatmıştır ve (bir Yunanlı için gayet şaşırtıcı olan) kölelerin olmayışı gibi bir gerçekten söz eder. Yanılmaktadır ama mazereti vardır. Hintliler her ne kadar kendilerine bütünüyle bağlı insanları alıp satmıyorlarsa da burada, efendilerine hem emek yoluyla hem de yasalarla bağlı ve durumunu değiş- tirmesi mümkün olmayan insanlar yaşamaktadır. Megasthenes, kralın kendisini

yüksek platformların veya fillerin sırtına çıkıp avlanarak oyaladığını anlatır. Fillerin çoğu 20. yüzyılda kaplanların başına geldiği gibi öldürülür.

Chandragupta'nın son günlerini Jainlerle birlikte Mysore yakınlarındaki bir yerde inzivaya çekilerek ve oruç tutarak geçirdiği söylenir. Oğlu ve ardılı, imparatorluğun yayılma yönünü, babasının gösterdiği gibi güneye çevirmiştir. Maurya iktidarı Patna'nın doğusundaki yoğun yağmur ormanlarına yayılmaya başlar ve doğu sahiline baskı yapar. Sonunda, III. Maurya zamanında, Orissa'nın fethi imparatorluğun güneye inen kara ve deniz yollarının kontrolünü eline geçirmesini sağlar. Alt kıta, bir ölçüde iki bin yıldan daha fazla bir süre eşine rastlanmayacak bir politik birlik kazanır. Bunu sağlayan fatih Asoka'dır. Bu hükümdarın yönetimi altında, Hindistan tarihinin belgelere dayanması en sonunda mümkün hale gelmiştir.

Asoka döneminden günümüze, tebaalarıyla ilgili emrleri ve kararları içeren birçok yazıt kalmıştır. Bunların kullanılması resmi iletilerin çoğaltıldığını gösterir. Yazıtların kendine özgü tarzı hem Pers hem de Helen etkisini ortaya koyar. Mauryaların iktidarı altındaki Hindistan elbetteki Batı'daki uygarlıklarla eskisinden çok daha fazla temas halindedir. Asoka, Kandahar'da hem Yunanca hem de Aramice yazıtlar bırakmıştır.

Bu kanıtlar, Megasthenes tarafından anlatılmış olandan çok daha fazlasını yapmaya muktedir bir yönetimi ortaya koyarlar. Bir kraliyet konseyi, kast sistemine göre kurulmuş toplumun üzerinde hüküm sürer. Bir kraliyet ordusu ve bürokrasi vardır. Başka yerlerde de görüldüğü üzere okuryazarlığın artması tıpkı kültür gibi yönetimin açtığı bir çığırdır. Ayrıca oldukça geniş bir gizli polis veya iç istihbarat servisi vardır. Asoka'nın yönetimi altındaki bu mekanizma vergileri artırmanın, iletişim ve sulama hizmetleri kurmanın ötesinde, resmi bir ideolojinin propagandasını da yapar. Asoka, hükümdarlığının ilk yıllarında Budist olmuştur. Konstantin'in din değiştirmesinin yarattığı etkinin tersine, halk kendisini izlememiş, savaşmış ve bu savaşın sonuçları Asoka'ya çok büyük acılara mal olmuş, onu fazlaca sarsmıştır. Muhtemelen bu yüzden din değiştirmesinin bir sonucu olarak, o tarihe kadar başarısını borçlu olduğu fetih modelini terk etmiştir. Belki de bu yüzden alt kıtanın dışına çıkmak gibi bir ihtirası olmamıştır. Bu temkinli davranışı, barbarlar üzerinde hüküm sürme ihtirasını hiç göstermemiş olan Hint hükümdarlarının büyük çoğunluğu da Hindistan'ın fethi tamamlandıktan sonra göstermiştir.

Genellikle Asoka'nın Budizm'i kabul etmesinin en dikkate değer sonucunun, onun hükümdarlığının bir kısmıyla aynı tarihlere rastlayan kayalara ve sütunlara kazdırarak halkına verdiği öğütler olduğu görülür (kabaca MÖ 260). Hepsi bir araya toplandığında bütünlüklü ve yeni bir sosyal felsefe oluştururlar. Asoka'nın temel prensiplerinin toplamına "Evrensel Yasa" anlamında Sanskritçe bir kelime olan *Dhamma* denmiştir ve taşıdığı yeni fikirler, bu yüzyılda yaşamış olan Hint-

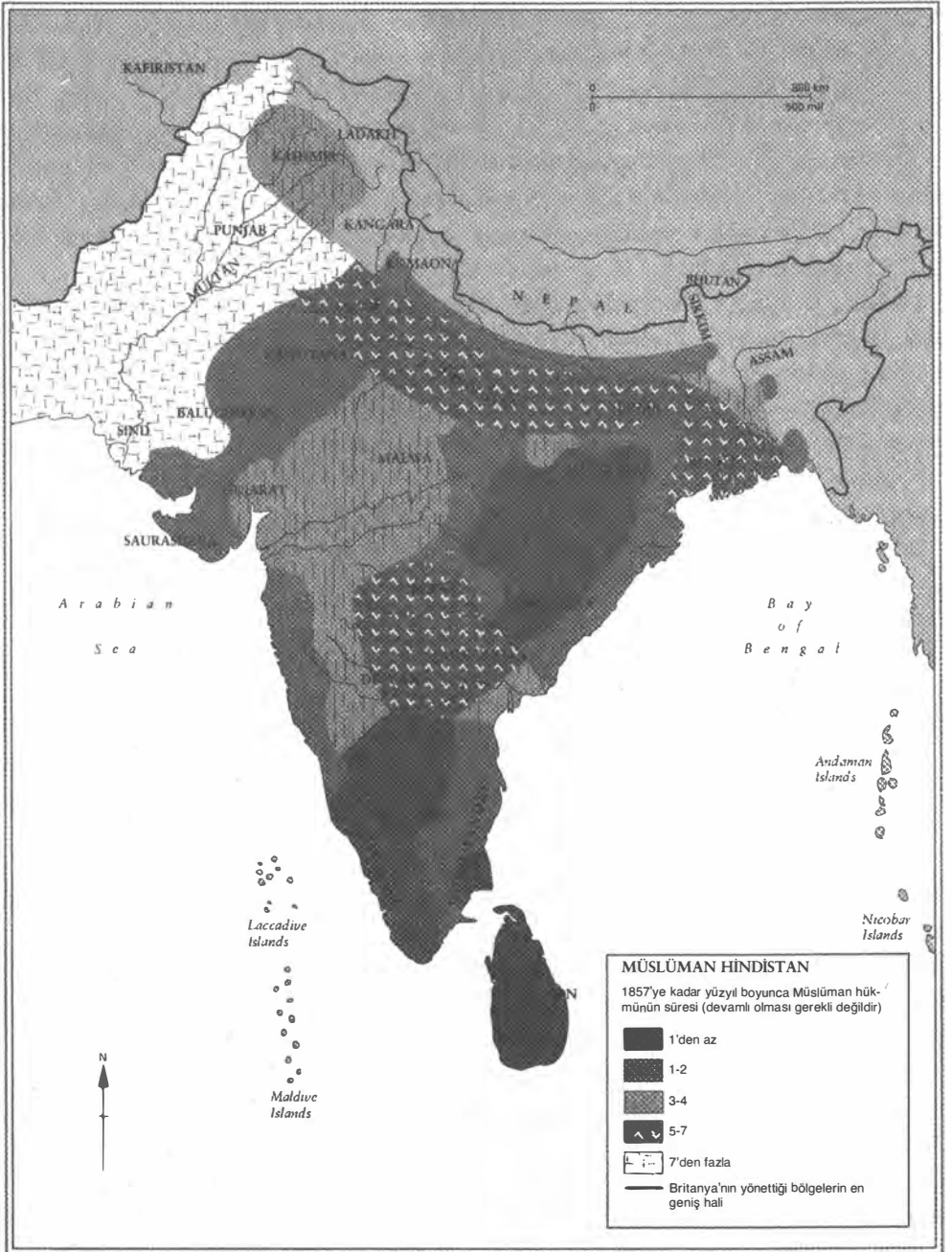
li politikacıların Asoka'nın modernliğine gereğinden fazla hayranlık duymalarına neden olmuştur. Bununla birlikte Asoka'nın idealleri çarpıcıdır. Bütün insanların taşıdığı değerlere saygılıdır. Bundan da öte, dini anlamda hoşgörölüdür ve şiddete karşıdır. Temel prensipler genellemelere kaçmaz, açıkça ortaya konur ve yasa değildir. Ancak ana temalar gayet aşikârdır ve hareketin ilkelerini ortaya koymak amacını taşır. Asoka'nın kendi eğilimi ve düşüncesi hiç kuşkusuz bu fikirleri kendi adına kabul edilir kılarken bir yandan da Budizm idealini ileri taşımaktan çok (Asoka bunu başka şekilde yapacaktır), farklılıkları ortadan kaldırmaya yöneliktir; çok daha büyük, heterojen ve dinsel anlamda bölünmüş bir imparatorluğu yönetmek için gerekli bir araca benzer. Asoka Hindistan'ın tamamına yayılan ölçüde politik ve sosyal bir birlik aramaktadır. Bu birlik insanların çıkarları kadar, güç kullanmaya ve casusluğa da dayanacaktır. Yazıtlarından birinde şöyle der: "Bütün insanlar, benim çocuklarımdır."

Bu cümle "sosyal hizmet" denebilecek eylemlerinden duyduğu gururu da açıklamaktadır. Bu hizmetler zaman zaman iklimine uygun gelişir: "Yollara, banyan ağaçları diktirdim ki böylece insanlarla hayvanlar gölgelik bulsunlar," demiştir. Görünüşte gayet basit olan bu aracın değeri geniş Hint ovalarında durup dinlenmeksizin çalışanlar ve yolculuk edenler tarafından kolayca bilinmiş olmalıdır. Neredeyse içgüdüsel bazı gelişmeler de ticaretin yolunu açmıştır. Asoka'nın kazdırdığı kuyular, dokuz mil arayla kurdurduğu hanlar ve banyan ağaçları *Dhamma*'nın dışavurumudur. Fakat *Dhamma*'nın başarılı olamadığı, mezhep kavgaları ve rahiplerin kırgınlıklarından anlaşılabilir.

Asoka Budist uyanışını sunmak açısından daha başarılıdır. Hükümdarlığı sırasında Budizmin ilk büyük yayılışı yaşanır. Bu son derece başarılı yayılma yine de Kuzeydoğu Hindistan'la sınırlı kalacaktır. Asoka Burma'ya görevlerini büyük bir başarıyla yerine getirecek misyonerler gönderecek, hatta Seylan'da daha da başarı kazanacak ve onun yaşadığı tarihten itibaren bu adaya Budizm egemen olacaktır. İyimser bir ruh haliyle Makedonya ve Mısır'a gönderilen misyonerler daha az başarılı olurlar, yine de Budist öğretiler Helenistik dünyanın bazı felsefi akımlarında iz bırakacak ve bazı Yunanlılar Budizmi kabul edeceklerdir.

Asoka zamanında Budizm'in canlılığı Brahman dininin gösterdiği tepkiyi kısmen açıklamaktadır. Söylendiğine göre bu tarihlerle örtüşen zamanlarda, belli kültürlerde bir kalabalıklaşma yaşanmıştır. Bu durum Brahmanların Budizm'in meydan okuyuşuna bilinçli olarak verdikleri tepki olabilir. MÖ 3. ve 2. yüzyıllar Vişnu avaturlarının¹ en popüler iki kültüne dikkati çekecek kadar yeni bir önem kazandırmıştır. Bunlardan bir tanesi, kendisine tapanlarla psikolojik anlamda özdeşleş

1 Avatar: Hint mitolojisinde bir tanrının, özellikle Vişnu'nun insan ya da hayvan biçimindeki reenkarnasyonu. (Yay. hzl.)

mek bakımından çok büyük imkânlar sağlayan Krişna, diğeri de bir aile tanrısı olan, kendisinde kral, iyi bir koca ve iyi bir evlat özelliklerini toplamış olan Rama kültleridir. Yine MÖ 2. yüzyılda büyük Hint destanları *Maharabata* ve *Ramayana* son şekillerini alırlar. Bunlardan ilkinde, Hint edebiyatının en ünlü eseri ve en büyük şiiri olan “Tanrı’nın Şarkısı” *Bhagavad Gita* yer alır. Bu eser, bir insanın mensup olduğu sınıf (*dharma*) uyarınca, görevlerini ve zorunluluklarını yerine getirmişini gösteren etik doktrini Vişnu/Krişna figürünün çevresinde dokuyan Hinduizmin temel kitabı olur. Doktrin, insanın tanrılara tapmasına dair işlerin, erdemli olmakla birlikte, insanı sonsuz mutluga götürecektir olan Krişna sevgisine oranla amaca daha az hizmet ettiğini belirtir.

Bunlar geleceğin Hinduizminin en önemli unsurlarıdır ama Asoka’nın ölümünün hemen ardından başlayan Maurya İmparatorluğu’ndaki çatlama epeyce geç kaldıktan sonra gerçek anlamda genişleyecektir. Böyle bir yok oluş, dramatik bir şekilde etkileyicidir (Maurya İmparatorluğu son derece dikkate değer bir şeydir). Bu nedenle bizi bazı özel açıklamalar yapmaya iter fakat buna rağmen kümülatif bir neden söz konusudur. Belki Çin İmparatorluğu hariç tutularak, bütün antik imparatorluklarda, yönetimden beklentiler eldeki teknik kaynakları kaçınılmaz olarak aşmıştır. Bu durumla karşılaştıkları anda hepsi dağılmıştır. Mauryalılar çok büyük işler yapmışlardır. Çorak toprakların kullanılabilmesi için zorunlu emek kullanmışlar, böylece büyüyen nüfusu beslemişler ve imparatorluğun vergi kaynaklarını geliştirmişlerdir. Asırlar boyunca yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan çok büyük sulama işlerini başarmışlardır. 3. yüzyıl boyunca kuzeyde yapılan çömleklerin Hindistan’ın tamamına yayıldığını göz önünde bulunduracak olursak, Maurya döneminde ticaret gelişmiştir. Çok kalabalık bir orduyu besleyebilmişler ve Epirus’a kadar uzanan çok büyük bir alanda diplomatik faaliyet göstermişlerdir, ancak bunun maliyeti çok fazladır. Tarımsal ekonomi sınırsız olmadığı için, yönetim ve ordu birer parazit haline gelmiştir. Böyle kurumların bedelinin bir sınırı vardır. Bu mesafeden bakıldığında, prensipte merkezileşmiş görünen bir bürokrasinin hatasız olması bir yana verimli çalışması da gerekmektedir. Bir kontrol mekanizması ve bürokrasiyi toplumdan bağımsızlaştıran yapılar olmayınca imparatorluk bir yandan herkesin eline baktığı monarşinin gözdelerinin, bir yandan da iktidarı nasıl ele geçireceğini ve tutacağını gayet iyi bilen yerel seçkinlerin eline düşmüştür.

Maurya öncesi zamanlardan beri kök salmış bir siyasi zaaf vardır. Hint toplumu kast kurumlarına demir atmıştır. Bir hanedandan veya sürekli bir devletin (ulus olmak şöyle dursun) soyut kavramlarından daha öte olan bu kurumlar, Hint bağlılığının odağını oluşturur. Bir Hint İmparatorluğu ekonomik nedenler, dış faktörler veya teknik baskılar nedeniyle dağılmaya başladığında, bunlarla birlikte halk desteğinin de ortadan kalkacağını düşünmek mümkündür. Asoka’nın imparatorluğuna ideolojik bir kabuk oluşturmaya çalışırken yaşadığı başarısızlığın en çarpıcı

belirtisi budur. Daha da ötesi, Hindistan'ın sosyal kurumları, özellikle de iyice ayrıntılı biçimiyle kast kurumu, ekonomik maliyetler getirmektedir. Kast nedeniyle doğumla birlikte paylaşılan ekonomik fonksiyonlar gerilemektedir. Hindistan ekonomik büyüme ihtimalini kısıtlama eğilimi taşıyan bir sosyal sisteme sahiptir.

Son Maurya hükümdarının bir suikaste kurban gitmesini Brahman kökenli bir Ganj Hanedanlığı izler. Hindistan'ın hikâyesinin bundan sonra başlayan beş yüz yılı bir kez daha politik dağınıklıktır. MÖ 2. yüzyılın sonlarında Çin kaynaklarında bu duruma göndermeler yapılmıştır, ancak araştırmacılar arasında Hindistan'da olan bitenlerle ilgili bilgilerimizi rahatlatacak tarzda bir görüş birliği yoktur; kronoloji bile büyük ölçüde konjonktürelidir. Sadece genel süreç sağlamdır.

Bunlardan en önemlisi, Hindistan'ın tarihi kuzeybatı rotasından maruz kaldığı birbirini izleyen yeni istilalardır. Bunların ilki, İskender İmparatorluğu'nun Ceyhun Nehri'nin üst kısmındaki bölgesine yerleşmiş olan Yunanlıların ardılları, Baktriyalılardır. Bunlar MÖ 239 yılında Hindistan'la Selevkos İran'ı arasında yer alan bağımız bir krallık kurarlar. Bu gizemli hükümdarlıktan bildiklerimiz büyük bir çoğunlukla sikkelere ve ülkelerinde bıraktıkları mezarlara dayanır. Ancak yüz yıl sonra Baktriyalıların İndus Vadisi'ne doğru baskı yaptıkları bilinmektedir. Dört yüz yıl kadar sürecek olan istila akımının öncüleri bunlardır. Kökenleri Asya'nın göçebe toplumlarına dayanan bir dizi karmaşık hareket başlamıştır. Baktriya'daki Hint-Yunanlıları izleyen ve Pencap'a farklı zamanlarda yerleşmiş olanların arasında Partlar ve İskitler de vardır. Efsaneye göre bir İskit kralı, sarayında Havari Aziz Thomas'ı kabul etmiştir.

Bunlar arasında öne çıkan kavimlerden bir tanesi de Çin sınırından geçerek gelir ve dağların ardındaki Benares'ten steplerdeki kervan yollarına kadar uzanan bir başka Hint İmparatorluğu'nun anılarını bırakırlar. Bunlar Kuşhanlardır. Tarihçiler hâlâ bunların diğer göçer kavimlerle ilişkili olup olmadıklarını tartışmaktadırlar ama bu kavimle ilgili iki şey yeterince açıktır. Bunlardan ilki, Kuşhanların ya da hükümdarlarının ateşli Budistler oluşları ve bazı Hindu mezheplerini koruma altına alışıdır. İkincisi de politik çıkarlarının, en büyük krallarının savaşta öldüğü Orta Asya'ya odaklanmış olmasıdır.

Kuşhanlar dönemi Hint kültürüne bir kez daha, özellikle Buda heykellerindeki Yunan etkisinin göstermiş olduğu üzere, daha çok Batı'dan gelmiş olan yeni bir yabancı etkisi taşımıştır. Çağı bir başka açıdan da ayırır. Buda'nın resmedilmesi Kuşhan dönemine özgü bir yeniliktir. Kuşhanlar bu sanatı çok ileriye götürürler, Yunan modelleri yavaş yavaş yerlerini bugün alışkın olduğumuz Buda görüntüsüne bırakırlar. Bu, Buda dininin giderek artmakta olan sıkıntılarının bir ifadesidir. Meydana gelen olaylardan bir tanesi şudur; Budizm yayıldıkça ve maddileştikçe, Buda bir tanrıya dönüşmüştür ancak bu, yaşanan değişimlerin sadece bir tanesidir.

Millenarizm¹, dinin çok daha duygusal bir şekilde ifade edilişi, çok daha gelişmiş felsefi sistemlerin varlığı gibi unsurlar birbirleri üzerinde rol oynar. Bunların içinden bir Budist veya Hindu “inanışı” ayırt etmeye kalkışmak çok yapay kaçacaktır.

Kuşhanlar sonunda çok büyük bir güç tarafından yok edilirler. Baktriya ve Kabil Vadisi, 3. yüzyılın başlarında Artahşahta tarafından alınır. Kısa bir süre sonra, bir başka Sasani kralı Kuşhan’ının başkenti olan Peşaver’i ele geçirir. Bu tür ifadeler anlatının sanki sabırsız bir hal aldığını düşündürmektedir. Bunların üzerinde düşünen okur kendisini, “Ceyhun ve Jaxartes’in kıyılarını hangi kralın hangi kraldan aldığından bana ne?” demiş olan Voltaire gibi hissedebilir. Durum, Frank krallarının veya Heptarşi döneminin² Anglosakson krallıklarının kardeş kavgalarına benzemektedir ama ölçeği biraz daha geniştir. Gerçekten de Hint tarihinin iki büyük değişimini, yani bir kültürel iletken olarak kuzeybatı sınırının önemiyle Hindu uygarlığının sindirici gücünün ötesinde bu gelgitin ne kadar önemli olduğunu görmek zordur. İstilacı kavimlerin hiçbir Hindistan’ın asimile edici gücünün karşısında direniş gösterememişlerdir. Uzun süre varlığını sürdürmüş olan Hindu krallıklarının (bunların kökleri muhtemelen MÖ 5. yüzyılda, Maurya zamanında kurulmuş olan politik birliklerin de ötesine gider) yeni hükümdarları da Hint usullerine uyarlar.

İstilacılar hiçbir zaman en güneye kadar yayılamamışlardır. Maurya’nın yıkılışından sonra Deccan uzun bir süre ayrı bir parça olarak kalmış ve kendi Dravadiyalı hükümdarları tarafından yönetilmiştir. Her ne kadar Maurya döneminden sonra Aryan etkisi burada da güçlenmiş ve Hinduizm’le Budizm hiçbir zaman tamamen ortadan kaybolmamışsa da politik anlamda Güney, İngiliz yönetimi gelene kadar Kuzey’le bir daha tam anlamıyla entegre olmamıştır.

Bu karmaşık süreçte Hindistan’ın yabancılarla teması sadece şiddet yoluyla olmamıştır. Romalı tacirlerle yapılan ticaret o kadar görünür bir şekilde gelişmiştir ki Pliny, ticareti (haksız yere) imparatorluk dışına altın kaçırmak olarak anlatmıştır. Elimizde, ticari konularda görüşme yapmaya gelen büyükelçilerin varlığından başka somut bilgi olmadığı doğrudur ama Hindistan’ın, Batı’yla yapacağı ticaretin göze çarpan özelliklerinden bir tanesi zaten oluşmuştur. Akdeniz pazarlarının aradığı lüks mallar sadece Hindistan’dan tedarik edilebilmektedir ve bu pazarların sözcüğü konusu mallar karşılığında külçeden başka verebilecekleri fazla bir şey yoktur. Bu model 19. yüzyıla kadar varlığını korur. Ayrıca, ticaretten türeyen kıtalararası temaslara dair başka ilginç işaretler de vardır. Deniz ticaret toplumlarının kültürlerini birleştirir. Mal anlamına gelen Tamilce sözcük Yunancadan türemiştir ve güneydeki Hintliler, Helenistik dönemlerden beri Mısır’la ticaret yapmaktadırlar. Daha sonra, Tamil krallarının Romalı muhafızlar için tuttukları güney limanlarında Ro-

1 Millenarizm: Bin yıl sürecek bir barış ve selamet dönemine inanış. (Çev.)

2 Heptarşi dönemi: İngiliz tarihçilerin, İngiltere’de ortaçağ başlarında var olan ve yedi Anglosakson krallıktan oluşan siyasi sistemi belirtmek için kullandıkları bir terim. (Çev.)

malı tüccarlar yaşamışlardır. Sonunda, kutsal havari Thomas'la ilgili gerçekler her ne olursa olsun, Hindistan'ın Batı'yla ticaret yaptığı limanlarda, muhtemelen MS 1. yüzyıl gibi erken bir tarihte, Hristiyanlık ilk kez ortaya çıkmıştır.

Kuzeyde, politik birliğin yeniden meydana gelmesi için yüzyıllar geçmesi gerekecektir. Yeni bir Ganj Vadisi Devleti, Gupta İmparatorluğu, beş yüz yıllık bir karışıklığın mirasını devralır. Merkezi, Gupta Hanedanı imparatorlarının kurduğu Patna'dır. Bu imparatorlardan ilki, bir başka Chandra Gupta, 320 yılında hüküm sürmeye başlar. Kuzey Hindistan, yüz yıl içinde dış baskılardan ve akınlardan kurtularak bir kez daha birleşir. Asoka'ninki kadar büyük bir imparatorluk değildir ama Guptalar kendi imparatorluklarını daha uzun süre korurlar. Kuzey Hindistan iki yüzyıl kadar, bir tür Antoninuslar çağıнын tadını çıkarır. Bu dönem daha sonra nostaljiyle anılacak olan Hindistan'ın klasik dönemidir.

Gupta çağı, Hindistan sanatının ilk büyük konsolidasyonunu sağlar. Mauryaların hüküm sürdüğü sırada mükemmelliğe ulaşmış olan taş işçiliğinden pek azı kalmıştır. Maurya İmparatorluğu'nun sütunları, yerli taş işçiliği geleneğinin doruğuna vardığı en büyük anıtlardır. Taş oymacılığı ve binalar uzun bir süre boyunca, ahşap yapıların evrilmesiyle ortaya çıkan bir tarzın izlerini taşırlar, ancak teknik, Hint heykel sanatının kökeninde var olduğu düşünülen Yunan etkisinin başlamasından çok daha önce gelişmiştir. Yunanlıların Batı'dan getirdikleri ise yeni sanatsal desenler ve tekniklerdir. Eğer günümüze kalanlara bakarak bir karar verecek olursak bu etki en fazla Hristiyan çağına kadar geçen süre içinde birçok ürün vermiş olan Budist heykelciliğinde görülür. Ancak Gupta çağı başlamadan önce Hindu heykelciliğinin zengin ve özgün geleneği çoktan kurulmuştur ve bu dönemde Hindistan'ın sanatsal hayatı olgun ve kendi kendine ayakta kalabilir niteliktedir. Guptalar döneminde, çok sayıda taş tapınak yapılır (kayaların oyulması ve süslenmesiyle yapılanlardan farklı olarak), bunlar Müslümanlık çağından önce gerek Hint sanatının gerekse mimarisinin en büyük zaferleridir.

Gupta uygarlığı edebiyattaki başarıları bakımından da dikkat çeker. Burada da kökler derindedir. Maurya döneminden hemen önce Sanskritçe gramerin standardizasyonu ve sistematize edilmesi başlamıştır. Büyük destanlara klasik biçimleri Sanskritçeyle verilir (ancak yerel dillere de tercüme edilmişlerdir) ve Hint şairlerinin en büyüğü olan Kalidasa, Sanskritçe yazmıştır. Kalidasa aynı zamanda da bir oyun yazarıdır. Guptalar zamanında, gölgeli geçmişinden sıyrılarak ortaya çıkan Hint tiyatrosu geleneği devam etmiş ve 20. yüzyılın popüler Hint sinema endüstrisine taşınmıştır.

Entelektüel anlamda da Gupta çağı büyük bir çağdır. 5. yüzyılda Hintli aritmetikçiler onluk sayı sistemini icat ederler. Meslekten olmayanlar bir an için bu gelişmenin Hint felsefesinin dirilişinden daha önemli olduğunu düşünebilirler. Bu diri-

liş sadece dini düşünceye hapsolmamıştır ancak dini düşünceden toparladıklarını genel davranışlara veya kültürün yönüne ne kadar yedirebildiği çok tartışmalıdır. *Kama Sutra* gibi bir edebi metine bakan Batılı bir gözlemci, bu metinde anlatılan tekniklerin kullananlara sağlayacağı şeylere verilen öneme şaşırabilir, bunlar bireylerin üzerinde ne kadar uyarıcı etki yaparsa yapsın, sadece küçük bir seçkin grubun ilgisini çeken ve zamanını harcayabileceği şeylerdir. Olumsuz bir nokta belki de en güvenli zemini oluşturuyor; ne Brahman geleneğinin *dharmasında*, ne bazı Hint hocalarının dünyadan ellerini eteklerini çekişlerindeki abartıda, ne de *Kama Sutra* gibi cinsel zevkin içtenlikle kabulünü içeren daha birçok metinde, Hristiyan ve Müslüman geleneklerinin her ikisinde güçlü bir şekilde de var olan ateşli, militan püritanizmle ortak bir nokta yoktur. Hint uygarlığı Batı'dan daha farklı bir ritimle hareket eder; yabancı kültürlerle direnmesini sağlayan gücünün açıklaması ve dayanıklılığının kökleri belki de burada yatmaktadır.

Gupta çağında, Hint uygarlığı olgun ve klasik biçimini alır. Politikadan kaynaklanan kronoloji burada bir engel teşkil eder; rastgele seçilebilecek herhangi bir dönemin sınırlarında önemli gelişmeler yaşanır. Bununla birlikte, Gupta kültüründe tamamen gelişmiş Hindu toplumunun varlığını görebiliriz. En önemli ifadesi, Vedik toplumun dört sınıflı durumunun üstünü örten ve karmaşıklaştıran bir kast sistemidir. Gayet iyi tanımlanmış evlilik kurallarının ve genellikle mesleklerin oluşturduğu kastların içine sıkışmış olan Hintlilerin çoğu toprağa yakın bir hayat yaşarlar. Şehirler, kısmen büyük pazarlar ve büyük hacılık merkezleridir. Hintlilerin büyük bir çoğunluğu, bugün de olduğu gibi temelleri Maurya öncesi zamanlarda atılmış olan bir dini kültürün gerekliliklerine göre yaşarlar. Bu durumun daha sonraki gelişmelerine daha önce değinilmişti; Gupta döneminde oluşacak diğer gelişmelerin, başka yerde tartışılması gereklidir. Kültürün canlılığı ve gücü hakkında hiçbir kuşkuyla yer yoktur, bu kültür daha sonra iyice incelenecektir. Gupta dönemindeki oymaların ve popüler dinin gücünü ortaya koyan heykellerin gelişimi zaten bu incelemeyi ortaya koymaya başlamıştır, bu eserler; Gupta öncesi heykelcikler ve Budaların yanında, Hindistan manzarasının ayrılmaz bir parçası olarak yerlerini alırlar. Hindistan, genellikle sanatının dini olması nedeniyle, halkının zihin dünyası hakkında, maddi dünyasından daha fazlasını bildiğimiz bir ülkedir. Gupta vergi sisteminin sıradan bir köylü üzerinde yarattığı ağırlığı (her ne kadar tahmin etsek de) hiçbir zaman tam olarak bilemeyiz. Ama tanrıların ve kötü ruhların sonsuz danslarını, hayvanların ve simgelerin biçimlenişlerini ve çözümlerini düşünerek günümüzün köy mabetlerinden, kocaman kamyonlara kadar her yerde hâlâ canlı ve görünür olan bir dünyaya dokunabiliriz. Hindistan'da yüz milyonlarca insanın hayatına bir şekilde erişebilme imkânı vardır. Bu insanların tarihleri, bu kitapta da olduğu gibi hep yeni baştan anlatılmaya çalışılmış ama genellikle bir şeyler hep eksik kalmıştır.

Guptaların dönemi ve İslam'ın yayılışı sırasında Hindu uygarlığının eriştiği en yüksek noktada, bereketli Hint dini, Hindistan kültürünün tohumu politik değişikliklerden pek az etkilenmiştir. Bir belirti, 600'ler civarında, Hindu inancının içinde yer alan, yeni bir kült olan ana tanrıça Devi kültürünün ortaya çıkışıdır. Bazıları onun suretinde, hem Hinduizme hem de Budizme damgasını vurmuş olan yeni bir cinsel vurgu görmüşlerdir. Devi kültü, dini yaşantıdaki genel çağlayışın bir parçasıdır, birkaç yüzyıl kadar aynı dönemde ortaya çıkan Shiva ve Vishnu kültleriyle beraber yeni bir popüler duygusallığın öznesi olmuştur. Tarihler burada bize hiç yardımcı olmamaktadır. Erken Hristiyan çağına denk düşen bütün çağlar boyunca hiç durmadan sürüp giden ve sonucu eski Brahmanik dinin Hinduizme dönüşmesi olan değişimi düşünmekten başka bir çaremiz yok.

Buradan her türlü ihtiyaca cevap veren, geniş bir pratik ve inançlar sistemi çıkar ortaya. Bu sistem; olgusal ve maddi olanın gerçek olmayışı düşüncesini geren ve bunu, gerçekliğin asıl bilgisinden –*brahma*– ayırıştırma arzusuyla gevşeten bir inanç olan *Vadanta* felsefe sisteminden, ikisinin bir tanesinde vücut bulduğuna inanıldığı için Vişnu ve Şiva gibi iki temel inancın içinde kolayca asimile olan yerel inançlara tapınılan köy mabetlerine kadar her yerde işler. Böylece, dinsel şahlanış, aynı anda ve birbirine tezat teşkil ederek büyüyen görüntüye tapma ve yepyeni bir ciddiyette ifadesini bulur. Hayvan kurban etmekten hiç vazgeçilmez. Bu, tutucu bir dinsel pratiğin kazandığı yeni ciddiyetin onayladığı şeylerden bir tanesidir. Kadınlara karşı davranışlarda ortaya çıkan sertleşme ve kadınların giderek yoğunlaşan bir şekilde ikincil plana düşmeleri de öyledir. Bunun dinsel dışavurumu, çocuk yaşta evlendirilmelerdeki patlama ve *suttee* adı verilen bir pratikte, yani kocası ölmüş bir kadının kocasının cenazesiyle birlikte kendini kurban edişinde görülür.

Hint kültürünün zenginliği, dinin böyle bayağılıklarının yanı sıra, Vedik geleneğin külliyatı olan *Vedanta* felsefi geleneğinin en yüksek noktasına erişmeyi sağlayan gelişmeleri de, Buda'nın ilahiliğini ilan eden *Mahayana* Budizmi gibi bir yeni gelişmeyi de bağrında taşır. *Mahayana* Budizminin kökleri, Buda'nın tefekkür, arınma ve bağlantısızlık konusundaki öğretilerinden eski sapmalara kadar gider. Bu sapmalar daha törensel ve daha popüler dini tutumların lehine gelişmiş ve Buda'nın rolüne dair yeni yorumların oluşmasına neden olmuşlardır. Sadece bir öğretmen ve bir örnek olarak var olmak isteyen Buda, artık *bodhisattvaların* yani, kendi kendini tüketmek gibi büyük bir saadete erişmek varken, bunu reddederek dünyada kalmayı ve insanlara kurtuluşun yollarını öğretmeyi seçmiş kurtarıcılarının en büyüğü olarak görülmektedir.

Bodhisattva olmak yavaş yavaş birçok Budistin amacı haline gelir. Kısmen, Kuşhan hükümdarı Kanishka'nın başkanlığında toplanan Budist konsülün, Bu-

dizm içinde birbirinden giderek ayrışmakta olan iki eğilimi birleştirme yönünde gösterdiği çabalar yüzündendir bu. Bu çabalar başarılı olamamıştır. *Mahayana* Budizmi (mahayana, büyük araç anlamına gelir) Buda'yı, tapılması ve inancının takip edilmesi gereken bir ilahi kurtarıcı, yegâne ve yüce ilan ederek, Hinduizm içinde var olan her şeyin bir ruhta birleşmesine benzer bir güç olarak görmeye başlarlar. Guatama'nın öğrettiği azla yetinme disiplini ve tefekkür, Ortodoks Budistlerden oluşan bir azınlık içinde kalır, *Mahayana*'nın takipçileri ise kitleler arasında yayılır. Bunun işaretlerinden bir tanesi MS 1. ve 2. yüzyıllarda Buda heykellerinin ve görüntülerinin hızla artmasıdır, böylece Buda'nın yasaklamış olduğu puta tapma bu tarihten itibaren başlar. *Mahayana* Budizmi, sonunda Hindistan'da Budizmin ilk biçiminin yerini alır ve Orta Asya ticaret yolları sayesinde Orta Asya'dan, Çin'e ve Japonya'ya kadar yayılır. Tutucu gelenek, Güneydoğu Asya ve Endonezya'da başarılı olmuştur.

Hinduizm ve Budizm, böylece kendi çekim alanlarını genişleten değişimlerin izlerini taşırlar. Hindu dini burada bölgesel bir unsur iş başında olduğu için daha başarılı olur. Kuşhan döneminden beri Hint Budizminin merkezi kuzeybatı olmuştur. Bu bölge Hun akınlarının verdiği zarardan en büyük payı alır. Hinduizm, daha çok güneyde başarılı olmuştur. Hem kuzeydoğuda hem de güneyde, elbette, klasik Akdeniz dünyasından gelen akımların da karıştığı bölgeler vardır, bu akımlar hem kara hem de deniz yoluyla gelmiştir.

Bu değişimler, bir yığılma ve zirveye ulaşma eğilimini kışkırtır. Hepsi de kıtaya İslam'ın gelişinden kısa, ancak Hindistan'a o günden itibaren damgasını vurmuş ve kendisine rakip görüşlere karşı şaşırtıcı bir dayanıklılığa sahip olan felsefi bakış açısının katılaşmasına yetecek bir süre içinde olgunlaşmıştır. Bunun merkezine, yaradılışın sonsuz döngüsü ve ilahi olanın içinde erime düşüncesi, çizgisel bir tarih olmaktan çok, döngüsel olan bir kozmos resmi oturmuştur. Bu görüşün yarattığı farklılığın Hintlilerin gerçek davranışlarına yansımaları bugüne kadar çok önemli bir konu olmuştur ve kavranması neredeyse imkânsızdır. Pasifizme ve pratik eylemin değerine ilişkin kuşkuya yol açması beklenebilir, ancak bu çok tartışmalıdır. Kendi inançlarıyla tam olarak uyumlu yaşayan pek az Hristiyan olduğuna göre, Hinduların daha dayanıklı olduğunu düşünmek için herhangi bir neden yoktur. Kurban ve tanrıların gönlünü alma geleneği hâlâ Hint tapınaklarında yaşamaktadır. Fakat bütünsel kültürün yönü her ne olursa olsun, düşüncenin birbirinden farklı yollarındaki vurgularla biçimlenmiştir ve Hindistan tarihinin sınırlarını, insanların potansiyel olarak yapacakları eylemlerden çok bir dünya görüşünün etkileyerek biçimlendirdiğini hissetmek hiç de zor değildir.

İslam'ın Hindistan'daki geçmişine bakmak için 500 yılı civarına dönmemiz gerekiyor. Bu tarihten itibaren Kuzey Hindistan bir kez daha hem eski imparatorluk-

ların epey başını ağrıtan merkezkaç eğilimleri nedeniyle hem de “Hunas” denilen bir kavmin gizemli istilasıyla bölünür. Bunlar acaba Hunlar mıdır? Onlar gibi davrandıkları muhakkaktır, kuzeybatının büyük bir kısmını yerle bir edip önceden yerleşerek hüküm süren aileleri süpürmüşlerdir. Dağların ardında, Afganistan’da, buraya gayet güçlü bir şekilde yerleşmiş olan Budizme ölümcül yaralar açmışlardır. Bu anarşik süreç, alt kıtaya daha az zarar verir. Kuzey ovaları her ne kadar bir kez daha savaştan krallıklar halinde kopsa da Hint şehirleri durumdan fazla rahatsız olmazlar ve köylüler, ne kadar kötü olursa olsun bütün darbelerin altından kalırlar. Hint savaş becerisinin potansiyel yıkıcılığı, önemli ve etkili bir şekilde hızla ortaya çıkar. Kuzey’le ilişkiler, bazı bakımlardan ortaçağın anarşik döneminde kimi Avrupa devletlerinde görüldüğü üzere, feodal ilişkilerin potansiyel olarak birbirlerine düşman derebeyler arasındaki barışı iyi kötü koruduğu ancak özünde haracın farklı biçimlerinden başka bir şey olmayan nedenlerle sık sık şiddet patlamaları yaşamasına benzer.

Bu arada İslam, Hindistan’a varmıştır. İlk önce, Batı kıyılarındaki Arap tüccarlar tarafından getirilir. Sonra, 712 yılında veya bu tarih civarında, Arap orduları Sind’i fethederler. Daha öteye geçmezler, yavaş yavaş yerleşirler ve Hintlilerle itişip kakışmaktan vazgeçerler. Bu sükûnet dönemi, Gazneli bir hükümdarın, 11. yüzyılda yıkıcı akınlarla Hindistan’ın içlerine doğru ilerlemesiyle bozulur ama bu durum da radikal değişikliklere yol açmaz. Hint dini yaşantısı, iki yüz yıl daha kendine özgü ritmiyle hareket eder, asıl dikkat çekici değişim Budizm’in çöküşü ve yarı büyüsel ve batıl inançlarla dolu olan, kutsallığa muskalar ve törenlerle ulaşılabilen Tantrizmin yükselişidir. Tapınaklarda ve festivallerde kültler bollaşır, bunun bir nedeni de hiç kuşkusuz Gupta sonrası dönemde güçlü bir politik odağın bulunmamasıdır. Sonra Orta Asya’dan yeni akınlar başlar.

Bu işgalciler Müslümandır ve çeşitli Türk kavimlerinden oluşmuşlardır. Bunların İslami saldırıları diğerlerinden farklıdır, yalnızca sadırmakla kalmayıp yerleşmeye de gelirler. Önce 11. yüzyılda Pencap’ta yerleşirler, sonra 12. yüzyılın sonunda yeni bir akın dalgası başlatırlar ve birkaç on yıl içinde, Delhi’de bir Türk sultanlığı kurarak Ganj Vadisi’nin tamamına hükmederler. İmparatorlukları monolitik değildir. Moğolların Batı’da Hristiyan krallıklarını haraca bağladıkları gibi onlar da Hindu krallıklarını haraca bağlarlar. Müslüman hükümdarlar, maddi çıkarları konusunda dikkatli olmuşlardır. Zorla din değiştirme eylemlerine girişen (Hindu tapınaklarının yakılmasının göstermiş olduğu gibi), başka dinlerden olanlara zulmetmek isteyen *ulemayı* dindaş olmalarına rağmen her zaman desteklememişlerdir.

Hindistan’daki ilk Müslüman imparatorluğun ana toprakları Ganj Vadisi’dir. İstilacılar hızla Bengal’i aşarlar ve daha sonra Hindistan’ın batı kıyısında ve Dec-

can yaylalarında yerleşirler. Daha güneye geçemezler ve buradaki Hindu toplumu büyük ölçüde değişmeden kalır. İktidarları Kuzey’de bile fazla uzun ömürlü olmaz. 1398 yılında Timur Lenk’in ordusu, uzun ve yıpratıcı bir yürüyüşten sonra Delhi’yi yağmalar. Bir vakanüvis, bu kadar hızlı yürümelerinin nedenini, Moğolların, uyanıklarında çürümeye başlayan ceset yığınlarının kokusundan kaçmak istemeleri olarak açıklamıştır. Bu faciadan sonra meydana gelen dalgalanmada, generaller ve yerel hükümdarlar bir türlü kendilerini toparlayamazlar ve Müslüman Hindistan bir kez daha parçalanır. Bununla birlikte, İslam artık alt kıtada varlığını kurmuştur. İslam; gerek Hinduizmle gerek Budizmle (ki İslam da bu iki inanç tarafından epeyce değiştirilecektir) bütünüyle çelişen, aktif, geleceği değerlendirebilen açıklayıcı tarzıyla Hindistan’ın asimilatif gücünün karşılaşmış olduğu en büyük meydan okumadır.

Delhi’de yeni sultanlar ortaya çıkar ancak hiçbirisi eski İslami imparatorluğun gücünü yeniden canlandıracak basireti gösteremez. Bu imparatorluk ancak 16. yüzyılda dışarıdan gelen bir prens olan Kabilli Babür tarafından canlandırılacaktır. Babür, baba tarafından Timur’un, anne tarafından da Cengiz’in soyundan gelmektedir. Bunlar çilelerin eğittiği bir genç için muhteşem üstünlüklerdir. Çok kısa bir süre içinde mirası için savaşmak zorunda olduğunu hissetmiştir. Babür gibi henüz on dört yaşındayken Semerkand’ı fethedebilecek çok az hükümdar vardır (gerçi, hemen tekrar kaybeder). Efsane ve anektot her ne kadar farklı ise de zalimliğine ve ikiyüzlülüğüne rağmen büyük hükümdarlar arasındaki en çekici figürlerden biridir: Eli açık, dayanıklı, cesur, akıllı ve duyguludur. Geride, hayatı boyunca tuttuğu notlardan oluşturduğu dikkate değer bir otobiyografi bırakır. Hayatı boyunca atalarından esinlenmiş ve onları örnek almıştır. Otobiyografi, kültürel olarak kendisini Moğol hissetmeyen, Abbasi Halifeliği’nin Doğu eyaletlerinde uzun zamandır yerleşik bir hayat süren Türklerin geleneğini sürdüren bir hükümdarı anlatır. Zevkleri ve kültürü, İran’ın Timur soyundan gelen prensleri tarafından biçimlendirilmiştir; bahçelere ve şiire olan düşkünlüğü bu ülkeden gelir ve yaşadığı saraylar İran modelinin çok büyük ölçüde etkisi altında kalmış olan İslami Hindistan’a mükemmel bir şekilde uyar. Babür, bir kitapseverdir; bu da Timur etkisidir; söylendiğine göre Lahor’u ele geçirdiğinde, yenik rakibinin kütüphanesine gider ve buradan oğullarına armağan olarak göndermek üzere kitaplar seçer. Kendisi de yazar. Birçok şeyin yanı sıra, Hindistan’daki fetihlerine dair kırk sayfalık bir metin kaleme almış, Hindistan’ın geleneklerini, kast yapısını ve, hatta bunlardan daha büyük bir titizlikle vahşi doğasını ve çiçeklerini not etmiştir.

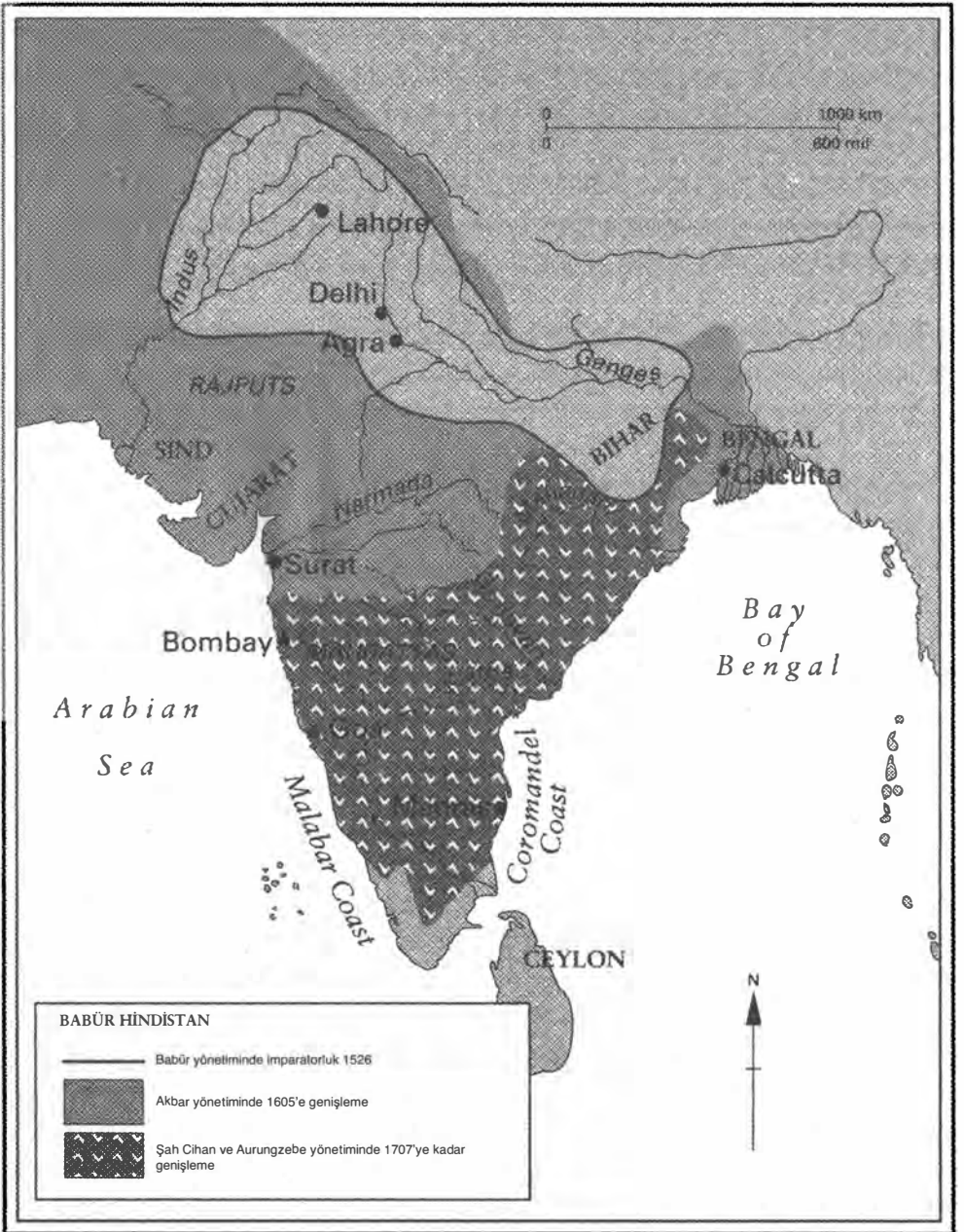
Bu genç prens, Hindistan’a Afgan kabile şefleri tarafından çağırılmıştır ancak onun Hindistan’daki Timur soyunun mirasına dair kendince hesapları vardır. Bu

Moğol Hindistan'ının başlangıcıyla kanıtlanır; Moğul, Perslerin Moğollar için kullandıkları kelimedir, yani Babür'ün kendine uyarladığı bir kelime değildir. Aslında hoşnutsuzların ve entrikacıların onu çağırması, içinde Pencap'ı fethetme isteğini uyandırmıştır ama kısa bir süre içinde daha da ileri gider. 1526 yılında, Sultan'ı savaşta yendikten sonra Delhi'yi alır. Babür, çok geçmeden kendisini Hindistan'a çağırانları sultanı altına alırken aynı zamanda da ellerine geçirdikleri fırsatı kendi bağımsızlıklarını ilan etmek için kullanan kâfir Hindu prensleri üzerinde egemenlik kurar. Sonuç, 1530 yılında öldüğünde Kabil'den Bihar sınırlarına kadar uzanan bir imparatorluktur. Babür'ün naaşı kendi isteği üzerine Kabil'e götürülür ve en sevdiği bahçede üzerinde dam olmayan bir mezara, her zaman evi olarak gördüğü yere gömülür.

Babür'ün oğlunun iktidarı, kendi istikrarsızlığı ve yetersizliğinin yanı sıra üvey kardeşlerinin Timur zamanından kalma, Franklarınkine benzer bir gelenek olan, kraliyet mirasının bölünmesi konusundaki sabırsızlıkları yüzünden sorunlu geçer. Bu durum bize Babür'ün zamanında yaşanmış olan güvenin ve konsolidasyonun aslında gerçekten kabul görmemiş olduğunu gösterir. Babür'ün oğlu beş yıllık hükümdarlığı sırasında Delhi'den çıkarılır, gerçi tekrar geri döner ve 1555 yılında ölür. Onun vârisi olan Ekber, babasının sorunlu dönemlerinde doğmuştur (ancak gayet muğlak olan burcunun ve rakip erkek kardeşleri olmayışının avantajlarından yararlanır), böylece daha çocukken tahta çıkar. Babasından ona, önce küçük bir egemenlik alanı miras kalır ama bunun üzerine Asoka'ninkini hatırlatan bir imparatorluk kurar, kendisine "Yüce Moğol" diye hitap eden Avrupalıların hayranlığını ve saygısını kazanır.

Ekber, bir hükümdarda olması gereken niteliklerin çoğuna sahiptir. Akılsızlığa varacak kadar cesurdur –en görünür zaafı dik başlılığıdır zaten–. Küçüklüğünde savaşçı fillere biner, ders çalışmak yerine avlanmayı tercih eder –bunun sonuçlarından biri olarak, Babür'ün soyundan gelenlerde hiç görülmemiş olan bir özelliğe sahiptir, çok az okuma yazma bilir–. Bir keresinde bir kaplanı tek bir kılıç darbesiyle öldürmüştür, tüfekte keskin nişancılığı konusunda övünmektedir (Moğol ordusuna ateşli silahları ilk sokan hükümdar odur). Fakat aynı zamanda ataları gibi bilgiye ve güzel olan her şeye büyük hayranlık duyar. Kitap koleksiyonu yapar ve onun zamanında Moğol mimarisiyle resmi doruk noktasına ulaşır. Sarayında, giderlerini kendi cebinden ödediği ressamalar bulunmaktadır. Hepsinin ötesinde, tebaaları arasındaki dini farklılıkların ortaya çıkardığı sorunları çözerek devlet adamı niteliklerine sahip olduğunu da göstermiştir.

Ekber hemen hemen elli yıl süreyle, 1605'e kadar tahtta kalır, hükümdarlığı, çağdaşı olan İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'in hükümdarlığıyla aynı döneme rastla

Olgunluğa eriştiğini gösteren ilk işaretlerden biri, Hindu olan Rajput prensesiyle evlenmesidir. Evlilik, Ekber'in diplomasisi ve stratejisinde büyük bir yer tutar ve eşi (bir sonraki imparatorun annesi) en büyük Rajput kralının kızı olduğu için bu önemli bir seçimdir. Bu nedenle, bu evlilikte politikanın ötesinde bir şeyler de aramak gerekebilir. Ekber, haremindeki Hindu hanımların kendi dini vecibelerini yerine getirmelerine izin verir, bu Müslüman bir hükümdar için beklenmedik bir tavidir. Bundan da önce, Müslüman olmayanlara konulan vergileri kaldırmıştır; Müslüman bir fanatik değil, bütün dinlerin imparatoru olmak istemektedir. Hatta, Hristiyan hocaları dinlemeye gider, Batı sahilinde dolaşan Portekizlileri davet eder, bunların inançlarını öğrenmek üzere misyonerler yollar ve sonunda üç Cizvit, 1580 yılında saraya gelir. Cizvitler, imparatorun önünde Müslüman büyükleriyle tartışır ve Ekber tarafından gayet iyi ağırlandırılır, ancak kendisini Hristiyan yapmak konusunda hayal kırıklığına uğrarlar. Ekber, sahici dini duyguları ve eklektik bir kafa yapısı olan bir insandır, o tarihe kadar kendine özgü yeni bir din kurmaya çalışmıştır, bu yeni din Zerdüşt dini, İslam ve Hinduizmin bir karışımıdır. Bu dini yaymak konusunda, tedbiri elden bırakmayan saray mensupları arasında fazla başarılı olmaz, bir kısım saray mensubu da karşı çıkar.

Bu olay nasıl yorumlanırsa yorumlansın, aslında Hindistan'daki yönetime karşı sorun çıkaran Müslüman olmayan tebaaları yatıştırma çabalarının bir kanıtıdır. Babür'ün anılarında yer alan, yenilmiş olan düşmanın gönlünün alınması ögüdü de bu yönü göstermektedir. Ekber, kendine fetih hedefleri koyar ve imparatorluğuna birçok yeni Hindu bölgesini katar. Guajarat'tan Bengal'e kadar Kuzey Hindistan'da birliği yeniden sağlar ve Deccan'ın fethini başlatır. İmparatorluk, İngiliz yönetimine kadar gayet iyi işleyecek bir idare sistemiyle yönetilmektedir. Ancak Ekber, yönetimde yenilikler yapmak yerine, devraldığı kurumsal yapının yerleştiricisi ve onaylayıcısıdır. Memurları onun adına ve onun istediği şekilde hüküm sürerler, en önemli fonksiyonları imparatorluğa gerektiğinde asker sağlamak ve artık yeniden değer biçilmesi gereken iyice genişlemiş bir imparatorlukta toprak vergisini artırmaktır, Hindu bir maliye bakanı tarafından çok daha esnek bir sistem yaratılmıştır. Böylece Hindistan'da yaşam standardı yükselir. Yapılan reformlar arasında, yeteri kadar etkili olmasa da niyet bakımından dikkati çekenlerden bir tanesi, *suttee*¹ geleneğinin ortadan kaldırılmasına çalışmaktır.

Hepsinin ötesinde, Ekber rejime istikrar kazandırır. Oğullarından memnun değildir, hepsiyle de kavgalıdır ama öldüğünde hanedan gayet sağlam bir şekilde yerleşmiştir. Buna rağmen bazı isyanlar görülür. Bunlardan bazıları, Ekber'in yeteri kadar mümin olmadığını düşünen Müslümanlar tarafından teşvik edilir. "Türk" çağında bile, Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasındaki dini farklılıkların

1 Suttee: Eski bir Hint geleneğine göre kadının ölen kocasının naaşıyla birlikte yakılması. (Yay. hzl.)

keskinliği, istilacılar yeni ülkelerine yerleştikçe ve Hindu âdetlerini benimsedikçe bir miktar yumuşamıştır. Asimilasyonun ilk işaretlerinden biri, yeni bir dilin ortaya çıkmış olmasıdır. Urduca askeri kampın dilidir. Yönetenlerin ve yönetilenlerin ortak dili olur. Urduca, Hindu yapısının üstüne Farsça ve Türkçe sözcük dağarcığının oturmasıyla ortaya çıkmıştır. Kısa bir süre sonra, Hinduizmin her şeyi öğüten gücünün, İslam'ı bile içine alacağına dair belirtiler görülür; 14. ve 15. yüzyıllarda ortaya çıkan yeni bir tapınma şekli, adı Rama veya Allah olan ama bütün insanlara karşı merhametli ve adil olan bir tek tanrıya tapan bir kült, popüler ilahiler yoluyla hızla yayılır. Buna benzer bir şekilde, Ekber'in hükümdarlığı öncesinden beri bazı Müslümanlar, Hindu düşüncesiyle ilgilenmişler ve bu düşünceye saygıyla yaklaşmışlardır. Hindu ritüel pratiğinden bazıları benimsenmiştir de. İslam'a dönenler kısa bir süre sonra kutsal kişilerin mezarlarına saygı sunma eğilimi göstermeye başlarlar: Birer tefekkür ve hacılık yerleri haline gelen bu mezarlar tektanrılı bir din içinde ikincil tapınma merkezleri olmuşlar, böylece Hinduizm içinde daima kendine bir yer bulmuş olan küçük ve yerel inançların fonksiyonlarını taşımışlardır.

Ekber'in hükümdarlığı sona ermeden önce meydana gelen bir başka önemli gelişme de Hindistan'ın Atlantik Avrupa'sıyla ilk doğrudan temaslarının konsolidasyonudur. Akdeniz Avrupa'sıyla bağlantı, İslam'ın gelişiyse biraz daha kolaylaşmıştır; ortak bir din sayesinde Doğu Akdeniz'den Delhi'ye kadar, mesafeli olmakla birlikte sürekli bir temas sağlanmıştır. Avrupalı gezginler Hindistan'da zaman zaman ortaya çıkmışlar ve hükümdarlar zaman zaman onların sağladığı teknik hizmetlerden yararlanmıştır, gerçi Osmanlıların fetihlerinden sonra bu gezginlerin sayısı azalmıştır. Ancak başka bir şey çok daha ileriye gidecek ve Hindistan'ı ebediyen değiştirecektir. İlk gelen Avrupalıları giderek artan sayılarda başkaları da izleyecek ve gelenler bir daha gitmeyeceklerdir.

Bu süreç bir Portekizli generalin 15. yüzyılın sonunda Malabar'a ulaşmasıyla başlar. Birkaç yıl sonra, başkaları ticaret amacıyla onun peşine takılırlar. Zaman zaman Bombay'da ve Guajarat sahillerinde korsan olarak ortaya çıktıkları da olur. Babür'ün ölümünden sonraki sorunlu yıllarda, bunları buradan söküp atmak için yapılan girişimler başarılı olamaz ve yüzyılın ikinci yarısında Portekizliler, Bengal Körfezi'nde yeni yerler bulmak üzere dolaşmaya başlarlar. Avrupalıların uzun süre Hindistan'a koşmasını sağlarlar. Dindar Müslümanların düşmanlığını uyandırmak konusunda gayet beceriklidirler çünkü beraberlerinde İsa'nın, Meryem'in ve azizlerin resimlerini de getirmişlerdir, bu da Müslümanlar için puta tapmak demektir. Protestanlar, geldiklerinde daha az dini düşmanlık uyandıracaklardır. Hindistan'da İngiliz çağının başlamasına daha epeyce bir süre vardır ama ilk İngiliz-Hindistan Kumpanyası'nın kuruluş tarihi 31 Aralık 1600, yani 16. yüzyılın son günüdür. Üç yıl sonra, kumpanyanın ilk temsilcisi, Agra da Ekber'in sarayına varır. O tarihte,

tacirlere kendi şirketlerini kurma fermanını yayınlamış olan I. Elizabeth ölmüştür. Bu iki büyük hükümdarın iktidarlarının sona erişiyile tarihsel kaderleri çok uzun bir süre birbirine bağlı olacak ve gerek her ikisinin gerekse dünyanın üzerinde çok büyük bir etki yapacak olan iki ülke arasında ilk temas kurulmuş olur. O anda, geleceğe dair en küçük bir ipucu bile sezilmez. İngilizler, o tarihte Hindistan'la ticarete, ticaret yaptıkları diğer Asya ülkelerinden daha az ilgi gösterirler. İki krallık arasındaki zıtlıklar da çarpıcıdır: Ekber'in imparatorluğu dünyanın en güçlü imparatorluğudur, sarayı en görkemli saraydır, o ve ardılları Hindistan'ın Gupta İmparatorluğu'ndan beri gördükleri en şanlı ve görkemli uygarlığa hükmetmektedirler, bu arada Kraliçe Elizabeth'in krallığı Avrupa ölçülerinde bile büyük bir güç sayılmaz, borç içinde yüzmektedir ve krallığın nüfusu bugünkü Kalküta'nın nüfusundan bile azdır. Ekber'in vârisi, birkaç yıl sonra I. James'in kendisine gönderdiği hediyelere küçümseyerek bakar fakat Hindistan'ın geleceğinde kraliçenin tebaası olmak vardır.

Moğol imparatorları 19. yüzyılın ortasına gelinceye kadar hiçbir kesintiye uğramadan, doğrudan doğruya Babür'ün soyundan gelirler. Ekber'den sonra, hanedanın saygınlığı öylesine artmıştır ki Hindistan'da Moğol soyundan gelmek övünme vesilesi olmuştur. Burada, Ekber'den sonra gelen hükümdarlar içinde sadece üç tanesi ele alınacaktır; Cihangir ve Şah Cihan'ın hükümdarlıkları sırasında, imparatorluk 17. yüzyılın ilk yarısında en geniş şeklini almıştır. İkinci yarısında hüküm süren Aurangzeb zamanında ise çökmeye başlar. Cihangir'in hükümdarlığı babasıninkine kadar şanlı olmaz, ancak zulmüne ve alkolikliğine rağmen imparatorluk ayakta kalır, idari yapısı çok önemli bir sınavdan geçer. Ekber'in zamanında yerleşmiş olan dini hoşgörü de sağlam kalır. Bütün hatalarına rağmen Cihangir, dikkate değer bir şekilde sanatla, özellikle de resimle ilgilidir. Onun hükümdarlığı sırasında getirilen resimlerden ve baskılardan derlenen sanatsal motifler sayesinde Avrupa kültürü, Asya'da görünür hale gelir. Bu motiflerden bir tanesi de Hristiyan azizlerine ve Bizans'ta imparatorların başlarının üstüne konan haledir. Cihangir'den sonraki Moğol imparatorları da haleyile resmedilir.

Şah Cihan, hükümdarlığına Deccan Sultanlığını imparatorluğa katarak başlar ama kuzeybatıdaki seferleri başarısız olur, İranlıları Kandahar'dan çıkaramaz. İşçilerinde ise dini hoşgörü ilkesinde bir zayıflama göze çarpar ancak Hinduların yönetim işlerinde çalıştırılmaması hâlâ söz konusu değildir, idare çok dinli olarak kalır. İmparator her ne kadar yeni yapılan Hindu tapınaklarının yıkılmasını emretse de Hindu müzisyenlerin ve şairlerin koruyucusudur. Şah Cihan, Agra'da cömert ve zarif bir saray hayatı sürdürür. Burada, dünyadaki İslami yapılar arasında en ünlüsü ve en çok bilineni olan Tac Mahal'i yaptırır. Bina en sevgili eşine mezar olarak yapılmıştır; onunla yarışabilecek tek bina, dünyadaki en güzel binalardan

biri sayılan Kurtuba Camii'dir. Eşi, Şah Cihan'ın tahta çıkışından kısa bir süre sonra ölmüştür, mezarının yapılması yirmi yıl sürer. Tac Mahal, İslam'ın Hindistan'a bıraktığı en muhteşem miraslardan biri olan kemerler ve kubbelerden oluşmuştur ve Hindistan Müslümanlığının en büyük anıtıdır. İslamın gelişinden sonra Hindu temsili heykeltıraşçılığının ortadan kalkmış olması onunla dengelenir. Şah Cihan'ın sarayı minyatür geleneğinin en güzel örneklerinin de toplandığı bir merkezdir.

Saray düzeyinin altında ise Moğol Hindistan'ının resmi daha az çekicidir. Yerel yetkililer, Şah Cihan'ın harcamaları ve seferleri için giderek daha çok para toplamak zorunda kalırlar ama üreten ekonominin parazitleri arasında sosyal ve askeri seçkinler de vardır. Herhangi bir yerel ihtiyacı veya doğal afeti göz önünde bulundurmeyen açgözlü bir vergi toplama mekanizması, köylü üreticinin gelirinin yarısına el koyar. Hemen hemen hiçbirine üretken anlamda yatırım yapılmaz. Köylülerin topraktan kaçışları ve eşkıyalığın artışı, çekilen sıkıntıların belirtisi ve dayatılan zorunluluklara karşı direniştir. Yine de Şah Cihan'ın talepleri imparatorluğa, üçüncü oğlu olan Aurangzeb'nin dini fanatizminden çok daha az zarar vermiştir. Aurangzeb, üç erkek kardeşinin arasından sıyrılmış ve babasını hapsederek 1658 yılında imparator olmuştur. Mutlak bir iktidar, altlarına karşı güvensizlik ve dar görüşlü bir dindarlığın karışımıdır. Sarayın harcamalarını kısmaktaki becerisi, olayların gidişatı üzerinde fazla bir etki yapmaz. Yeni fetihler Moğol iktidarına karşı, Aurangzeb'nin Hindu dinini yasaklaması, tapınaklarını yıktırması ve Müslüman olmayanlara yeniden vergi koymasının neden olduğu söylenen isyanlarla dengelenir. Hinduların devlet hizmetindeki sayıları giderek azalır; Müslüman olmak başarı için önkoşuldur. Dini hoşgörü çağı bitmiştir ve sonuç olarak, tebaanın bir kısmının imparatorluğa olan bağlılığı ortadan kalkmıştır.

Diğer sonuçların yanı sıra bu durum, Deccan'ın sonunda tamamen fethedilmesini imkânsız hale getirir. Deccan, Moğol İmparatorluğu'nu mahveden bir yaradır aslında. Asoka zamanında olduğu gibi Kuzey ve Güney Hindistan bir türlü birleştirilememiştir. Hindu İmparatorluğu'nun çekirdeğini oluşturan dağlı Mahrattalar, 1674 yılında bağımsız bir hükümdarlığın altında birleşirler. Mahrattalar, Moğol ordularına direnebilmek için Deccan sultanının Müslüman ordusundan arta kalanlarla işbirliği yaparlar. Çok uzun sürecek olan mücadeleden, günümüzün Hindu milliyetçilerinin gözünde bir efsaneye dönüşmüş olan bir kişi ortaya çıkacaktır. Bu kişi Shivagi'dir. Shivagi, parçalanmış bir yapıdan bir politik kimlik yaratır ve kısa bir süre sonra en az Moğollar kadar zalim bir şekilde vergi verenleri sömürür. Aurangzeb 1707'deki ölümüne dek Maharattalara sürekli sefer düzenler. Ölümünü çok büyük bir rejim krizi izler, üç oğlu taht kavgasına girer. İmparatorluk artık dağılmanın eşiğine gelmiştir ve Hindulardan veya yerel bir prensten çok daha görkemli vârisler kanatlarda beklemektedir. Bunlar Avrupalılardır.

Belki de Avrupalıların Hindistan'da en sonunda başarılı olmalarının sorumluluğu, olumsuz anlamda Ekber'e aittir çünkü yılanın başını ezmemiştir. Öte yandan Şah Cihan her ne kadar daha sonra Agra'daki Hristiyanlara hoşgörüyle yaklaşmışsa da Hooghly'deki Portekiz ileri karakolunu yerle bir etmiştir. Çarpıcı olan şudur, Moğol politikası hiçbir zaman bir donanma kurmayı öngörmemiştir, böyle bir silah Akdenizli Avrupalılara karşı Osmanlılar tarafından muhteşem bir beceriyle kullanılmıştır. Bunun Aurangzeb zamanında ortaya çıkan sonuçlarından biri, kıyı ticaretinin ve, hatta Mekke'yle yapılan hac ticaretinin bile Avrupalılar tarafından tehdit edilmiş olmasıdır. Karada, Avrupalıların tutunmalarına ve köprü başları oluşturmalarına izin verilmiştir. Portekiz filosunun yenilmesinin ardından İngilizler, 17. yüzyılda ilk kez Batı kıyısında ticari imtiyazlar elde etmişlerdir. 1639 yılında, Bengal Körfezi'nde ve oradaki yerel hükümdarın izniyle Madras'ta İngiliz Hindistanı'nın ilk yerleşimi olan St. George kalesini kurarlar. Bu kalenin küçük mezarlığındaki mezar taşları hâlâ Hindistan'da yaşamış ve ölmüş olan ilk İngilizlerin anılarını taşır, daha sonra üç yüzyıldan daha fazla bir süre burada binlercesi yaşayacak ve ölecektir.

İngilizler daha sonra Aurangzeb'nin hışmına uğrarlar ama yüzyılın sonuna gelmeden Bombay ve Kalkütta'da da istasyonları kurarlar. Gemileri, Portekizlerin elinden aldıkları ticari üstünlüğü sürdürür ama 1700 yılında ufukta bir başka Avrupalı rakip belirir. Fransız Doğu Hindistan Kumpanyası 1664 yılında kurulur ve kısa bir süre içinde kendine ait bir yerleşim oluşturur.

Bir asır sürecek bir mücadele başlamıştır, ancak bu mücadele sadece yeni gelenlerin arasında yaşanmaz. Avrupalılar, Moğol iktidarının eskisi kadar güçlü olmadığını anlar anlamaz gayet ince politik seçimler yapmışlardır. İmparatorlarla kurdukları gibi, muhalifleriyle de türlü ilişkiler kurmak zorundadırlar. İngilizler bu gerekliliği, Bombay'da bir aday Maharatta filosunun, bir başkasını ise bir Moğol amiralinin almasını izlerken keşfederler. 1677 yılında bir memur, Londra'daki işverenlerine önemli bir uyarı götürmek üzere gönderilir: "Ticaretin, artık elimize alacağımız kendi kılıcımızla yönetileceği zamanlar geldi" denmektedir uyarıda. 1700'e gelindiğinde, İngilizler çok şeyin tehlikede olduğunun farkına varmışlardır.

Bu tarihle birlikte, Hindistan'ın kendisinden kaynaklanan nedenlerden çok, dünya tarihinin yarattığı olayların girdabına kapıldığı bir çağa gireriz. Bunu büyük olayların dışında küçük şeyler de göstermektedir; 16. yüzyılda Portekizliler, Amerika'dan acı biber, patates ve tütün getirirler. Hint yemek alışkanlığı ve tarımı da değişmektedir. Kısa bir süre sonra mısır, pawpaw ve ananas gelir. Hint uygarlığının ve hükümdarlarının hikâyesi daha geniş bir dünyayla sağlanan bu yeni bağla bir kırılma yaşayacaktır. Fakat, Moğol İmparatorluğu'nun sonunu getiren Avrupalıların gelişi değildir; yeni gelenlerin gördükleri avantajların üstüne atlamaları önemli

olmakla birlikte, bu tesadüfi bir durumdur. Hiçbir Hint İmparatorluğu kendisini çok fazla sürdürememiştir. Alt kıtanın bölünmüşlüğü ve hükümdarlarının yerli halkın bağlılığını bir türlü sağlayamamış olması büyük bir olasılıkla asıl nedendir. Hindistan sömürücü seçkinlerle üretici köylülerin çatıştığı bir kıta olarak kalmıştır. Eğer deyim yerindeyse “devletler” kaynakların, asalaklara geçişini sağlayan araçlar olarak kalmıştır sadece. Yapıkları şey tam anlamıyla koruma iç güdüsünü –üretken bir yatırımı– yok etmek olmuştur.

Hindistan, 17. yüzyılın sonunda yeni bir fetih dalgasına hazırdır. Yeni fatihler başlama işaretini beklemektedirler, çoktan sahneye çıkmışlardır ancak artık, küçük roller yerine daha büyük roller istemektedirler fakat uzun vadede, Avrupa dalgası da geri çekilecektir. Kendilerinden önceki fatihlerden farklı olarak Avrupalılar belki daha fazla kalacaklar ancak Hindistan’ın asimile edici güçlerine tıpkı kendilerinden öncekiler gibi onlar da dayanamayacaktır. Yenilerek gidecekler ama yutulmayacaklardır. Ve buradan gittiklerinde kendilerinden öncekilerin hepsinden daha büyük izler bırakacaklardır çünkü geride çok daha doğru devlet yapıları bırakacaklardır.

İmparatorluk Çin'i

Çin uygarlığının çok çarpıcı olan devamlılığının ve bağımsızlığının bir açıklaması da Çin'in diğer büyük uygarlıklara ve dolayısıyla yabancı etkilere uzak olmasıdır. Her iki ülkede de imparatorluklar kurulup yıkılmıştır ancak İslamiyet Hindistan'ı yabancı etkisini asimile etmek bakımından daha da büyük bir kapasiteye sahip olan Çinli hanedanların yükselişine ve çöküşüne göre çok daha farklılaştırmıştır. Bunun nedeni her iki ülkenin uygarlığının farklı temellere dayanıyor oluşu olabilir. Hindistan'da din ve kast sistemi birbirinden ayrılmaz bir şekilde büyük bir istikrar sağlamıştır. Çin'de ise istikrar, hanedanlar ve imparatorluklar boyunca ayakta kalan yönetici seçkinlerin kültürü tarafından sağlanmış ve Çin'i hep aynı rotada tutmuştur.

Bu seçkinlere borçlu olduğumuz bir şey de çok eski zamanlardan itibaren var olan yazılı kayıtlardır. Onların sayesinde Çin tarihinin olayları; küçük bir azınlığın kaygılarını yansıtan bir şekilde, bu küçük azınlığın varsayımlarının egemenliğinde de olsa, çoğunlukla güvenilir kaynaklara dayandırılmıştır ve hiçbir şeyle kıyaslanmayacak kadar belgelenmiştir. Tarihi kayıtları tutan Konfüçyüsçü âlimlerin araçsal ve didaktik amaçları vardır: Geleneksel yolların yöntemlerin sürmesini kolaylaştırmak amacıyla örnek ve bilgi bütünlüğünü sağlamak ve sürdürmek. Bu kişilerin kayıtları devamlılık gösterir, olayların yavaş ve pürüzsüz bir şekilde akışına vurgu yapılmıştır. Böylesine büyük bir ülkenin idari ihtiyaçlarına bakıldığı zaman bu gayet anlaşılır bir durumdur; tek tiplilik ve düzenlilik açıkça istenmektedir fakat bu tür kayıtlar çok şeyi dışarıda bırakır. Tarihsel dönemlerde bile, büyük bir çoğunluğun yaşamına ve kaygılarına dair bir şeyler bulabilmek çok zordur –hatta Klasik Akdeniz dünyasından çok daha zordur– Daha da ötesi resmi tarih, hem Çin idari sisteminin değişmeyen doğası hem de bu sistemin Konfüçyüsçü değerlerinin topluma yayılması bakımından yanlış izlenim verebilir. Çok uzun zaman, Çin idari mekanizması ardındaki tavır birçok Çinli tarafından paylaşılsa ve çoğunluk tarafından üstünde fazla düşünülmeden, hatta bilinmeden kabul edilmiş olsa da bu küçük bir azınlığa ait olmuştur.

Resmi kültür, olağanüstü bir şekilde kendi kendine yeterlidir. Böylece dış etmenler tarafından çok az etkilenmiştir. Bunun temel açıklaması yine coğrafi soyutlanmışlıktır. Çin, Klasik Batı'dan Maurya ve Gupta İmparatorluklarına nazaran çok daha uzak kalmıştır. Batı'yla ilişkisi 7. yüzyılın başlarında İran, Bizans ve Akdeniz Çin ipeğine bağlı hale geldikleri ve porselenlerine büyük değer verdikleri dönemlerde bile çok az ve dolaylı olmuştur. Çin'in, her zaman Orta Asya halklarıyla çok yakın ve karmaşık bir ilişkisi olmuştur. Yine de birleştikten sonra asırlar boyunca sınırlarında, belli ilişkileri sürdürmek zorunda olduğu büyük bir devlet hiç olmamıştır. Bu soyutlanmışlık da en azından Batı uygarlığının çekim merkezinin iyice batıya ve kuzeye kayması, Akdeniz'in de önce Helenistik mirasın vârisleri (bunların sonuncusu ve en önemlisi Sasani İranı'dır) ve sonra da İslam tarafından Doğu Asya'dan iyice kopması demek olmuştur.

Çin'in Savaşan Devletler döneminin sonuyla 618'deki Tang Hanedanı dönemi arasındaki tarihi, hanedanların yükselişi ve çöküşü gibi bir kronolojik omurgaya sahiptir. Bu omurgaya tarihler eklenebilir, ancak bunları kullanmanın, yapay olmak veya en azından fazla empatik olmak gibi bir tehlikesi vardır. Bir hanedanın, bütün bir imparatorluk üzerinde gerçekten iktidar kurabilmesi için onyıllar geçmiş olması mümkündür, hatta bu iktidarı kaybetmesi için daha uzun zaman geçmiştir. Bu gerçeğin saklı tutulması kaydıyla, hanedanlıkla ilgili hesaplamalar yine de faydalı olabilir. Bunlar bize Çin tarihinin bu yüzyıla kadar gelen ve gücünün zirvesine ulaşmış hanedanların adını verdiği ana bölümlerini gösterir. Bu yapılanmalardan bizi ilgilendiren üç tanesi Ch'in, Han ve İkinci Han hanedanlıklarıdır.

Ch'in Hanedanlığı, Savaşan Devletler döneminin dağınıklığına son vermiştir. Bu hanedan, MÖ 4. yüzyılın sonuna doğru, başkalarının hâlâ barbar olarak gördüğü bir Batı eyaletinden gelmiştir. Bununla birlikte hanedanlık, kısmen hukuk kafasına sahip bir vezir tarafından MÖ 356 tarihinde girilen radikal bir reorganizasyon çalışması sayesinde çok başarılı olmuştur. Ayrıca belki de askerlerinin uzun demir kılıçlar kullanmalarının da bu işte payı vardır. Ch'inler Szechuan'ı zapt ettikten sonra MÖ 325 yılında krallık statüsüne gelirler. Ch'in başarısının zirvesine MÖ 221 yılında son rakiplerin de yenilmesiyle ulaşılır, böylece Çin ilk kez bir imparatorluk çatısı altında birleşir ve hanedan ülkeye adını verir.

Ch'in İmparatorluğu bu olaydan sonra ancak on beş yıl kadar sürebilmiştir ama bu çok büyük bir başarıdır. Ch'in bu tarihten beri, tek ve bilinçli bir uygarlığın beşiği olmuştur. Böyle bir sonucun mümkün olabileceğine dair daha erken belirtiler vardır. Kendilerine özgü neolitik kültürlerin potansiyeli düşünülecek olursa, kültürel nüfuz etmenin ve kuzeyden gelen bazı göçlerin tetiklemesiyle uygarlığın ilk filizleri MÖ 500 yılında Çin'in çeşitli bölgelerinde ortaya çıkar. Savaşan Devletler döneminin sonunda bunlardan bazıları aralarındaki farklılıkları ortadan kaldıran

önemli benzerlikler gösterirler. Ch'inlerin fetihleri sonucunda sağlanan bir asırlık politik birlik, bir anlamda çoktandır var olan bir kültürel bütünleşmenin mantıki sonucudur. Bazıları, Çin ulus bilincinin MÖ 221'den beri var olduğunu iddia etmektedirler. Eğer bu doğruysa zaten Ch'inlerin fethini kolaylaştırmış olmalıdır. Ch'inlerin yapmış olduğu temel idari yenilikler, bu hanedanın yerini alarak iki yüz yıl hüküm süren (MÖ 206 - MS 9) Han Hanedanı döneminde de yaşayacaktır ve bunu kısa bir duraksamadan sonra hepsiyle hemen hemen aynı yaratıcılığa sahip olan İkinci Han Hanedanı izleyecektir. Her ne kadar iniş ve çıkışları olduysa da Han imparatorları, eşi görülmemiş bir dayanıklılık göstermişlerdir. Etki alanları modern Çin'in hemen hemen tümünü, Mançurya'yı ve güneydoğu bölgesi olan Yueh'i kapsar. İkinci Han Hanedanı da, kendisiyle çağdaş olan Roma İmparatorluğu büyüklüğünde bir imparatorluk yaratmaya devam eder. Moğolistan'dan eski bir düşmanlıkla karşılaşır, güneyde ise büyük bir fırsat yakalar. Her ikisini de, ordularının yeni silahı olan tatar yayının sağladığı taktiksel üstünlük ve beceriyle idare eder. Bu silah muhtemelen MÖ 200'den hemen sonra icat edilmiştir ve gerekli bronz kilitleri yapmayı beceremeyen barbarların yaylarından hem daha güçlü hem de daha etkilidir. Bu, barutun bulunuşundan önce, Çin askeri teknolojisinin son büyük başarısıdır.

Han döneminin başlarında Moğolistan'da, bizim Hunların müjdecisi olarak daha önce tanışmış olduğumuz Hiung-Nular yaşamaktadır. Ch'inler, var olan toprak yığınlarını, daha sonraki hanedanlar tarafından daha da güçlendirilecek olan Çin Seddi'ne çevirerek bu sınırdaki egemenliklerini korumaya çalışmışlardır. Han imparatorları ise Hiung-Nuları Gobi Çölü'nün içlerine sürüp Orta Asya'daki kervan yolları üzerinde egemenlik kurarak ordularını MÖ 1. yüzyılda batıda Kaşgar'a dek yollayarak daha saldırgan bir tutum benimsemişlerdir. Hatta güçlerini Pamirlere kadar yaymış olan Kuşhanları haraca bağlamışlardır. Güneyde, Tonkin Körfezi'ne kadar bütün kıyıları işgal ederler. Annam onların egemenlik haklarını tanır ve Hindişin'i o tarihten itibaren Çinli devlet adamları tarafından kendi iktidar kürelerinin bir parçası olarak görülür. Kuzeydoğudaysa Kore'ye yayılırlar. Bunların hepsi, başkenti Loyang olan ikinci veya "Doğu" Han Hanedanı'nın eserleridir. Buradan Türkistan'a baskı yapmaya devam ederler ve Orta Asya'nın bütün vahalarını haraca bağlarlar. MS 97 yılında bir general ordusunu Hazar'a kadar getirir ancak bu askeri başarıların hiçbirinin ardından yerleşim gelmez.

Han döneminde Roma'yla kurulan geçici diplomatik ilişkiler, bu yayılmanın Çin'in dünyanın geri kalanıyla biraz daha ilişki kurmasını sağladığı göstermektedir. 19. yüzyıla kadar bu ilişki karadan yürütülür. Ayrıca, kendisini Yakındoğu'yla düzenli bir ilişki kurmaya iten ipek ticaretinin (İpek yüklü kervanlar MÖ 100'den beri Batı'ya gitmektedir) dışında Çin, göçer komşularıyla daha karmaşık ilişkiler

içindedir. Bu bazen armağan olarak ortaya çıkan kurgusal haraç çerçevesinin tanınması, bazen de büyük tüccar aileleri tarafından kurulmuş resmi tekeller şeklinde olur. Göçerlerle ilişkiler, Çin sanatının en muhteşem eserlerinden birini, Wu-Wei'deki mezarlarda bulunan bronzdan atları açıklayabilir. Bunlar, Han dönemi bronz işlemecilerinin verdiği birçok zarif eser arasında yer alır. Bu eserler, besbelli ki ilk örneklerine antikacıların büyük bir saygıyla yaklaştıkları Han porselenlerine oranla gelenekten kopmaya daha hazır görünürler. Yine de farklı bir düzeyde bakıldığı zaman Han porselenleri, köylülerden ve onların hayvanlarından oluşan minik figürlerle, gündelik hayatın sanatta kullanılmasının ilk örneklerinden birini oluşturur.

Bu parlak bir kültürdür, merkezinde büyük ve ana malzemesi kereste olan zengin saraylar vardır. Ne yazık ki yok olmalarının nedeni de bu malzemedir, tıpkı ipek üzerine yapılmış Han resim koleksiyonları gibi. Bu kültür sermayesinin büyük bir kısmı 4. ve 5. yüzyıllarda, barbarlar sınır boylarına geri döndüklerinde dağıtılmış veya tahrip edilmiştir. Ülkenin savunma ihtiyacını kendi nüfusundan sağlamayı başaramayan Han imparatorları, her yerde kabul gören bir politikayı benimsemiş ve dışarıdan baskı yapan bazı kabileleri, Çin Seddi'nin içine alarak ülke savunmasında kullanmışlardır. Bu durum, yeni gelenlerle yerli Çinliler arasında sorunların çıkmasına neden olmuştur. Han imparatorları, imparatorluklarını sonsuza dek yatastamayacaklar ve dört yüz yıl sonra Çin yine krallıklara bölünecektir.

Bunların bazılarında barbar hanedanları vardır, ancak bu krizin içinde Çin'in kültürel sindirme anlamında çarpıcı gücünü ilk kez gözlemek mümkün olur. Barbarlar yavaş yavaş Çin toplumu tarafından yutulmuş, kendi kimliklerini yitirerek başka tür bir Çinli haline gelmişlerdir. Çin uygarlığının Orta Asya halkları üzerindeki saygınlığı zaten çok büyüktür. Uygar olmayanlar arasında tıpkı Batı'nın Cermenik halklarının Roma'ya bakışlarında olduğu gibi, Çin'i dünyanın merkezi, bir kültürel doruk olarak görme eğilimi vardır. Bir Tatar hükümdarı 500 yılında yayınladığı bir fermanla halkına Çin âdetlerini ve kıyafetlerini kullanmalarını emretmiştir. Orta Asya tehlikesiyse bitmemiştir. Daha da ötesi, 5. yüzyılda Moğolistan'da Moğol İmparatorluğu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, Kuzeyli bir hanedanlık olan Tanglar 618 yılında cennetin efendileri olmak üzere geldiklerinde, Çin'in temel birliği önceki iki ya da üç yüzyıl içinde karşılaşmış olduğundan daha büyük bir tehlike içinde değildir.

Politik dağınıklık (Tang Hanedanlığı, aslında öne çıkmış bir asi rejimdir) ve barbar istilası, klasik dönemine Tang zamanında giren Çin uygarlığının kurumlarını tahrip etmemiştir. Bu kurumların arasında, en derini akrabalıktır. Tarihsel dönemler boyunca klan önemini korumuştur çünkü klan, ortak dini ve zaman zaman ekonomik kurumlardan yararlanan birbirine bağlı ailelerin hareketli gücüdür. Aile

nüfuzunun yayılması ve dallanıp budaklanması çok kolaydır çünkü Çin'de büyük evlat hakkı diye bir kavram yoktu ve babadan kalan miras genellikle ölümle bölünmüştür. Ailelerin balık olduğu böyle bir okyanusa, bir tane Leviathan başkanlık etmektedir. Bu, devlettir. Hem devlet için hem de aile için Konfüsyüsçüler otorite istiyorlardı, devletin kurumlarına hiç kimse meydan okuyamamaktadır, Çin'de, Avrupa'da bol bol bulunan, hak veya yönetim talebi gibi sorunlarla ortalığı karıştıran kilise veya cemaatler gibi yapılar yoktur.

Devletin temel özellikleri Tang döneminde yerli yerine oturmuştur. Bu özellikler, içinde bulunduğumuz yüzyıla kadar sürecektir ve bu özelliklerin oluşturduğu davranışlar hâlâ yerli yerindedir. Bunların oluşumu sırasında, Han Hanedanı'nın yarattığı konsolidasyon özellikle önemlidir ancak imparatorluk makamı yani cennetin efendiliği, Ch'in döneminde bile tanınmıştır. Hanedanların gelişleri ve gidişleri makamın duruşunu gölgelememiştir çünkü bu durumu daima cennetin efendiliğinin geri çekilişi olarak görmeye açık olmuşlardır. İmparatorun litürjik önemi her şeyin ötesinde, Han döneminde sadece kendisinin verebildiği bir kurban töreniyle artırılmıştır fakat imparatorun duruşu, olumlu anlamda bir değişiklik gösterir. Yavaş yavaş, iktidarı özünde bir aile veya malikâne gücünün uzantısı olan bir feodal derebeyi olmaktan çıkarak merkezi ve bürokratik bir devletin başkanlığına doğru değişmiştir. Bu devlet idari olarak üç yüz vilayetten oluşmuştur.

Bu olay çok önceleri başlamıştır. Chouların döneminde bile ulaşım için gerekli büyük kanalların yapılması için çok büyük çabalar sarf edilmiştir. Bunun için çok büyük bir örgütlenme becerisi ve çok fazla insan kaynağı gerekmektedir ve bunu ancak iktidar sahibi bir devlet harekete geçirebilmektedir. Birkaç yüzyıl sonra, ilk Ch'in imparatoru, Çin Seddi'nin var olan surlarını birbirine bağlar ve barbarlara karşı 2250 km uzunluğunda tek parçalık bir bariyer oluşturur (efsaneye göre, bu başarısı bir milyon kişinin canına mal olmuştur, bu doğru olsun ya da olmasın efsane, imparatorluğun nasıl görüldüğünü açığa çıkartmaktadır). Hanedanı, ağırlık ve uzunluk ölçülerini standardize eder ve savaş alanına bir milyon asker sürebildiği zamanlarda tebaasının bir ölçüde silahsızlanmasını sağlar. Hanlar, bir para tekeli ve standart kur yerleştirirler. Onların zamanında da kamu hizmetine girebilmek için seçme sınavı başlamıştır, her ne kadar daha sonra ortadan kalkmış ve Tang dönemine kadar sürmemişse de çok önemlidir. Bölgesel yayılma çok daha fazla idareci gerektirmiştir. Bunun sonunda ortaya çıkan bürokrasi dağılma dönemlerinde de varlığını sürdürmüş (canlılığının kanıtı budur) ve İmparatorluk Çin'inin en çarpıcı özelliklerinden biri olarak sonuna dek kalmıştır. Muhtemelen Çin'in çöken hanedanların yerini birbiriyle rekabet eden ve sağlanmış olan birliği dağıtan önemsiz ve yerel devletlerin aldığı dönemden başarıyla çıkışını sağlayan anahtar budur. Bu anahtar Çin'i ideolojik olduğu kadar idari anlamda da birbirine

bağlamıştır. Devlet memurları, Konfüçyüsçü klasiklerle eğitilmişler ve sınanmışlar Han döneminde kanunculuk, canlı bir ideolojik mücadele sonucunda tutamadığını kaybetmiştir. Edebi ve politik kültür böylece Çin’de hiçbir yerde olmadığı kadar bir araya gelmiştir.

Ch’in Hanedanı, âlimlere karşı derin bir düşmanlık besler. Her ne kadar bir iki tanesi öne çıkmış ve hanedana danışmanlık etmiş olsa da MÖ 213 yılında imparatorun, rejiminin despotik ve askeri özelliklerini eleştiren âlimlere karşı olduğu hoş olmayan kısa bir dönem yaşanmıştır. Kitaplar yakılmış ve sadece ilahiyat, tıp veya tarımla ilgili “faydalı” eserler ayrılmış; dört yüzden fazla âlim parça parça edilmiştir. Aslında neyin tehlikeli bulunduğu açık değildir. Bazı tarihçiler bu saldırının Ch’inlerin merkezileştirme çabalarına karşı çıkan “feodal” eğilimlere karşı olduğunu söylerler. Eğer neden gerçekten buysa, Çin’in yabancı gözlemcileri hâlâ şaşırtmakta olan kültürel karmaşıklığına ve politik mücadelesine bir son vermekten çok uzaktır. Bu politikanın kaynakları ne olursa olsun, Han Hanedanı farklı bir yol izlemiş ve entelektüellerin gönlünü almaya bakmıştır.

Bu durum öncelikle, çok kısa bir sürede katı kuralcılığa dönüşan Konfüsyüsçü doktrinin formalizasyonuna yol açmıştır. Kanonik metinler MÖ 200’den hemen sonra ortaya çıkmıştır. Han Konfüsyüsçülüğü’nün uzlaştırıcı bir özü olduğu doğrudur. Kanunculuktan çok fazla şeyi özümsemiştir. Ancak önemli olan gerçek, Konfüçyüsçülüğün özümleyen güç oluşudur. Konfüçyüsçülüğün etik ilkeleri Çin’in gelecekteki hükümdarlarını biçimleyen egemen felsefe olarak kalmıştır. MS 58 yılında bütün devlet okullarında Konfüçyüs için kurban kesilmesi emri verilmiştir. Sonunda Tang döneminde, idari görevler bu kuralcılık içinde eğitim görenlere verilmiştir. Çin’i yönetenlere bin yıldan fazla bir süre ahlaki ilkeler ve inatla sürdürülen ezberden kaynaklanan bir edebi kültür sağlamıştır. Bu kişilerin girdiği sınavlar, klasik metinlerden çıkarılan ahlaki geleneği en iyi özümleme, mekanik becerilerin sınanması ve baskı altında bile üstün bir şekilde çalışabilme üzerine düzenlenmiştir. Böylece dünyanın gördüğü en verimli ve ideolojik anlamda en homojen bürokrasilerinden biri ortaya çıkmış ve Konfüçyüsçü gelenek değerlerini kendi çıkarı için başarıyla kullananlar için de en büyük armağanlardan biri olmuştur.

İdareci sınıf, toplumun geri kalanından prensipte eğitimsel nitelikleri bakımından ayrılmıştır. Memurların büyük bir çoğunluğu toprak sahibi kibar sınıftan ailelerden gelmiş ancak onlardan farklılaşmışlardır. Sınavdan geçip bir makam sahibi olduktan sonra, imparatorluk ailesinin hemen altında yer alan bir statünün tadını çıkarmışlardır. Bunun ardında büyük maddi ve sosyal ayrıcalıklar vardır. Memurların görevleri özel olmaktan çok geneldir, ancak iki tane önemli yıllık görevleri vardır. Bunlardan bir tanesi nüfus sayımı sonuçlarını ve Çin vergi sisteminin bağlı olduğu toprak sicillerini toplamaktır. Diğeriyse, memur sınıfından iki bin kadar

bölge yöneticisinin altında çalışanlar tarafından yürütülen yerel işlerin denetlenmesi ve değerlendirilmesidir. Bu iki bin kişinin her biri *yamen* denilen resmi bir tesiste yaşar ve her birinin kâtipleri, ayak işine bakan elemanları ve ev işlerine bakan yardımcı personelleri vardır.

Yüksek sınıfın geniş bir yarı idari kamu hizmeti ve faaliyetleri vardır, bunlar hem ayrıcalıklı sınıftan olmanın getirdiği zorunluluklardır hem de bu sınıfın gelirinin çoğunun sigortasıdır. Yerel adalet, eğitim ve kamu işlerinin tümü bu zorunlulukların bir parçasıdır. Yüksek sınıf, yerel aciliyetleri karşılamak için askeri güçleri örgütler ve kendi harcamalarını da içinden karşıladığı vergileri toplarlar. Bu düzenlemelerin hepsinin ve yönetici sınıfın üstünde, devletin kontrol mekanizması, Roma İmparatorluğu'nun en çok yayıldığı dönemden de geniş bir alana yayılmış olan bürokrasiyi kontrol eder ve raporlar.

Bu yapı çok büyük bir muhafazakâr güçtür. Krizler sadece hukuki otoriteyi tehlikeye atar, sosyal düzenin bozulması çok nadirdir. Konfüsyüsçü toplumun üzerinde fikir birliğine varılmış yönetim pratiğine nüfuz eden idealler, sınav sistemiyle büyük ölçüde tamamlanmıştır. Daha da ötesi, sınav için gerekli uzun hazırlıkları yaparken –geleneksel yazıda ustalaşmak için yıllarca çalışmak gereklidir– çalışmadan yaşayabilmek için bir servete sahip olmak gereklidir ama sınav ilkesi sadece varlıklı ve kibar sınıftan ailelerle sınırlı kalmayan bir yetenek arayışını sürekli kılmıştır. Çin, öğrenmenin bir miktar sosyal hareketlilik sağladığı bir meritokrasidir. Zaman zaman yolsuzluk ve makam satın alma örnekleri görülmüştür, ancak bu tür çöküş işaretleri genellikle bir hanedan döneminin sonunda ortaya çıkmıştır. Genellikle, imparatorluk memurları kendi geçmişlerinden dikkate değer ölçüde bağımsızlaşmışlardır. 19. yüzyıl İngiltere'sindeki, İngiliz kibar sınıfından devşirilen kamu memurlarını karakterize eden aileye karşı görevler ve bağlılık Çinlilerde görülmez. Devlet memurları imparatorun adamlarıdır; görev yaptıkları bölgelerde toprak edinmelerine, kendi bölgelerinde hizmet vermelerine veya aynı yönetim dalında akrabalarının bulunmasına izin verilmez. Onlar bir sınıfın temsilcileri değil, o sınıfın içinden seçilerek, bağımsız bir şekilde göreve alınmış, rekabet içinde yenilenen ve terfi eden seçkinlerdir. Bu devleti devlet yapan onlardır.

İmparatorluk Çin'i aristokratik terbiyenin fazla görülmediği bir yerdir. Siyasi iktidar bir grup asil aile yoluyla geçmez ancak soylu olarak doğmuş olmanın sosyal önemi vardır. Sarayda sadece küçük bir grubun babadan kalma makama geçmesi mümkündür ve bu da iktidardan çok saygınlık, unvan ve mevki meselesidir. Resmi hiyerarşinin en üst basamağına yükselmiş olan imparatorluk şansöyeleri, memurların en önemlisidir ve önem sıralamasındaki tek rakipleri saraydaki hadımağalardır. Bu varlıklara imparatorlar tarafından çok büyük bir otorite verilmiştir çünkü doğaları gereği aile kuramazlar. Bu nedenle de resmi dünyanın kısıtlamalarından kaçabilen yegâne politik güç onlardır.

Açıktır ki Çin Devleti'nde, Avrupalı yönetim ve toplum ayrımı düşüncesi çok azdır. Memur, bilgin ve beyefendi, Avrupa'da yönetim uzmanlarıyla resmi olmayan toplum yetkilileri arasında giderek farklılaşan birçok rolü kendisinde birleştirmiş tek bir kişidir. Bu rolleri de ancak kısmen İslam'da görülecek bir şekilde merkezileşen bir ideolojik çerçeve içinde birleştirir. Konfüçyüsçü değerlerin korunması hafife alınabilecek, üstün körü geçirilebilecek bir iş değildir. Bürokrasi bu değerleri adeta Batılı din adamlarının uzun süre yaptığı gibi bir ahlaki üstünlükle tatbik etmiştir ve Çin'de devlete rakip olabilecek bir kilise de mevcut değildir. Buna esin kaynağı olan fikirler adamakıllı tutucudur. En önemli idari görev, kurulu düzenin devamının sağlanmasıdır. Çin yönetiminin amacı öngörmek, korumaya almak, konsolide etmek ve zaman zaman geniş kamusal eserler yoluyla pratik meselelerde yenilikler icat etmektir. Nihai amaç, bölge yöneticilerinin bile sorumlu oldukları insanlarla aynı dili konuşmadıkları parçalı ve kocaman bir imparatorluğun ortak standartlarının işlerliği ve devamıdır. Bu muhafazakâr amaca ulaşabilmek bakımından bürokrasinin görkemli bir başarısı vardır ve ahlaki yapı hanedanların yarattıkları krizlere karşı dayanacak kadar sağlamdır.

Memurların ve kibar sınıfların Konfüçyüsçü geleneğinin altında, diğer inançların önemli olduğu doğrudur. Sosyal yelpazede yüksekte olanlar arasında bile Taoizme veya Budizme dönenler olmuştur. Budizm, Han Hanedanı'nın yıkılışından sonra yaşanan dağılmanın, bu dinin Çin'e yayılması bakımından büyük bir fırsat sağladığı için çok başarılı olmuştur. *Mahayana*, çeşitliliği nedeniyle Konfüçyüsçülüğün tersine dünyevi değerleri reddetmesine rağmen, Hristiyanlık öncesinde Çin'e en büyük ideolojik tehdit buradan gelmiştir. Tang Hanedanı döneminde Budistler, zulüm uygulanmasına rağmen Çin'den tamamen yok edilememiş, yine de büyük bir olasılıkla ideolojik değil finansal nedenlerle, görüldükleri yerde saldırıya uğramışlardır. Roma İmparatorluğu'ndaki dini zulmün tersine Çin Devleti, bireysel dini eksantirikliğin düzeltilmesinden çok mülkiyetle ilgilidir. Zulüm yapan imparatorların en ateşlisinin zamanında (kendisinin bir Taocu olduğu söylenir) dört binden fazla manastır boşaltılmış ve çeyrek milyon rahiple rahibe dağıtılmıştır. Bununla birlikte, Budizm'e verilmiş olan bunca maddi zarara rağmen Konfüçyüsçülük Budizm'le uzlaşmak zorunda kalmıştır. Bazı imparatorların Budist olmalarına rağmen 20. yüzyılda Marksizmin ortaya çıkışına kadar, başka hiçbir yabancı görüş Çin yöneticilerini etkileyememiştir.

Bundan epey önce Taoculuk bir mistik kültün içinde gelişmiştir (süreç içinde Budizm'den epeyce bir şeyler ödünç almıştır), kişisel ölümsüzlük peşinde koşanları çağırmış, giderek karmaşıklaşan Çin gündelik hayatından kaçmak isteyenleri sessizliğiyle kendine çekmiştir. Uzun süre etkisini koruyan bir önemi vardır. Taoculuğun insan düşüncesinin subjektifliğini tanıyan olması, daha saldırgan entelektüel

tavırların var olduğu farklı kültürden insanları bugün de çeken bir tevazu kazan-dırmıştır. Bu türden dini ve felsefi fikirler, itibarsız biçimleri bir yana bırakılırsa köylünün hayatına Konfüçyüsçülükten daha fazla değdikleri noktalarda önemli-dirler. Savaş ve kıtlık gibi koşulların pençesinde kıvranan köylünün çıkışı büyü veya batıl inançlardadır. Köylülerin hayatına dair bilinen çok az şey de genellikle katlanılmaz, zaman zaman da feci bir hayata işaret eder. Bunun en önemli belir-tilerinden biri Han zamanında görülen köylü isyanıdır, bu fenomen Çin tarihinin en önemli temalarından biri haline gelmiş, hanedanların gidiş gelişleri sırasında neredeyse ritmik bir şekilde ikide bir ortaya çıkmıştır. Yurt dışındaki seferler için vergi talebinde bulunan imparatorluk yönetimi adına hareket eden veya tahıl spe-külatörlüğü yapmak üzere kendi adlarına hareket eden resmi yetkililerin baskısı altındaki Çin köylüsü, bir başka yinelenen tema olan gizli topluluklara dönmüştür yüzünü. Köylülerin isyanı zaman zaman dini bir biçim almıştır. Çin devriminin içinde millenariyanist, maniheizt akım var olmuş, birçok şekle girmiş ancak her zaman dünyayı iyi ve kötü, doğru ve yanlış arasında bölen bir düalizmle konum-landırmıştır. Bu bakış zaman zaman sosyal dokuyu tehdit etmiş, ancak köylüler ender olarak uzun soluklu başarılar kazanmışlardır.

Bu nedenle, Çin toplumu çok yavaş değişmiştir. Önemli kültürel ve idari yenilik-lere rağmen Çinlilerin büyük bir kısmının hayatları asırlar boyunca tarz, görünüş ve gerçeklik olarak çok az değişmiştir. Hanedanların gelişleri ve gidişleri çennetin egemenliğine dair hareketler olarak kaydedilmiş ve büyük entelektüel kazanımların mümkün olmasına rağmen Çin uygarlığı kendi kendine yeten, kendi kendini besle-yen, hareketsizlik ölçüsünde istikrarlı bir uygarlık olarak tezahür etmiştir. Böyle bir yapı, bu tarz değişiklikleri meydana geldiği şekilde taşımaya ve geleneksel formları rahatsız etmeden düzenlemeye gayet muktedirdir.

Görünürdeki bir önemli değişim, ticaretin ve vergilendirilmiş emek hizmetini kolaylaştıran şehirlerin sürekli büyümesidir. Bu yeni kaynaklar gerek geniş alanlar-da etkili bir şekilde hüküm sürmesi gereken, gerekse büyük maddi anıtlar vermek zorunda olan yönetimler tarafından kullanılabilir. Bu kaynaklar Ch'inlerin Çin Seddi'ni bitirmelerine izin vermişlerdir; daha sonraki hanedanlar bunu büyütmüş-ler, bazı bölümlerini de yeniden inşa etmişlerdir. Çin Seddi hâlâ görenleri hayrete düşürmektedir ve Hadrianus ve Antoninus duvarlarını kat kat aşmıştır. Tangla-rın tahta çıkmasından hemen önce, bu tarihsel çağın öteki ucunda, aşağı Yangtze Vadisi ve buranın pirinç yetişen bölgeleriyle kuzeyde yer alan Sarı Nehir Vadisi ve güneydeki Hangchow'u birleştiren kanal sistemi tamamlanmıştır. Hem bu işte hem de diğer büyük sulama projelerinde milyonlarca işçi çalıştırılmıştır. Bu eserler ancak piramitlerle karşılaştırılabileceği gibi, ortaçağ Avrupası'nın katedrallerinden üstündür. Eşit derecede ağır sosyal maliyetleri olmuştur, bina inşa etmek ve nöbet tutmak gibi hizmetler için zorunlu emek kullanılmasına karşı isyanlar çıkmıştır.

Çin çok etkileyici başarılar kazanmış büyük bir potansiyele ve uygarlığa sahip bir devlettir. Uygarlığının olgunluk evresine 618 yılında girmiş olması da itibarını artırır. Sonraki bin yılda, bir önceki sekiz yüzyılda olduğu gibi, formal gelişimi kronolojik bir yapı sağlayan hanedanların gelişleri ve gidişleriyle bağlantılıdır (Tang, 618-907; Sung, 960-1126; Moğol soyu, 1234-1368; Ming, 1368-1644; Mançu veya Ch'ing, 1644-1912). Bu bölünmelerin birçok tarihi teması vardır. Bunlardan bir tanesi nüfusun tarihidir. Tang dönemi sırasında, demografik çekim merkezinin güneye doğru kayması çok önemlidir. Bu andan itibaren, Çinlilerin büyük bir kısmı eski Sarı Nehir Ovaları'ndan çok Yangtze Vadisi'nde yaşamaya başlamışlardır. Güney ormanlarının açılması ve yeni topraklarda pirinç ekimine başlanması karınlarını doyurmuştur ama yeni tohumlar da vardır artık. Bunların hepsi, Moğollar ve Ming dönemlerinde iyice hızlanacak olan toplam nüfus büyümesini sağlamıştır. Tahminlere göre, 14. yüzyılda seksen milyon olan nüfus, iki yüzyıl içinde iki katına çıkmış ve 1600'lerde imparatorluğun tebaalarının sayısı 160 milyon civarına ulaşmıştır. Bu, başka yerlerdeki nüfus sayıları dikkate alındığında çok büyük bir rakamdır, ancak sayı çok daha fazla artacaktır.

Bu gerçeğin ağırlığı büyüktür. Dünya nüfus tarihinde Çin'e sağladığı çok büyük potansiyel önemin dışında, çaresizce yoksul ve hiçbir şekilde bu gibi şeylerle ilgilenmeyen büyük köylü kitlelerine dayanan Çin İmparatorluğu'nun gücüne ve kültürüne perspektif oluşturur. Köylüler, hayatlarının büyük bir kısmını köylerine hapsolmuş bir şekilde geçirirler. Çok azı buradan kaçmayı umut edebilmiş veya düşlemişlerdir. Çok büyük bir çoğunluğu kendileri için güvenecekleri hiçbir şey olmamakla birlikte, olabilecek en iyi güvenliğe sahip olmayı düşlemiştir. Bu, küçük bir toprağa sahip olmaktır. Ancak bu hayalin gerçekleşmesi insanların sayısı yavaş yavaş artıp da yeterli toprak kalmayınca iyice güçleşmiştir. Köylü giderek küçülen tarlaları giderek artan yoğunlukta ekmıştır. Kıtlik tuzağından çıkmanın bir yolu isyandır. Memurların ve kibar sınıfın ister ihtiyaten ister sempati yoluyla olsun desteğinin kazanılması isyanın yoğunlaşması veya belli bir düzeyde başarılı olması sayesinde mümkün olabilmektedir. Böyle bir şey gerçekleştiği zaman bir hanedanlığın sonu yaklaşıyor demektir. Konfüçyüsçü ilkelere göre, eğer doğru bir kral iktidardaysa, isyan yanlıştır fakat eğer bir yönetim isyanı kışkırtıyor ve sonra da kontrol altında tutamıyorsa, *ipso facto* bir şekilde meşruiyetini kaybettiği için değiştirilmesi gerekmektedir. Bu yolun en sonunda, 20. yüzyılın köylülere dayanan Çin devriminin başarısı yatmaktadır.

Yüzyıllar boyunca, modern Çin tarihinin en büyük gerçeği olan nüfus baskısı, yetkililer tarafından ancak dolayımli ve belirsiz bir şekilde, örneğin kıtlık veya açlık halkı isyana sürüklediği zaman anlaşılmıştır. Çok daha belirgin bir tehdit dışarıdan gelmektedir. Temeldeki sorun, Roma'nın sorununa çok benzer, ötesinde barbarların bulunduğu çok uzun bir sınırdır. Orta Asya, İslam tarafından yutulduğunda, bar-

barların üzerindeki Tang etkisi zayıflar. Tıpkı Romalılar gibi, daha sonraki Tang hükümdarları askerlere güvenmeyi tehlikeli bulmaktadırlar. Tang döneminde, yerel savaş beylerinin önderlik ettiği yüzlerce askeri isyan yaşanmıştır ve herhangi bir isyan başarılı olduğunda, ömrü kısa olsa bile, idari işleri kesintiye uğratmakta ve bunun etkileri yiyeceğin doğrudan bağlı olduğu (dolayısıyla da iç barışın bağlı olduğu) sulama düzenlemeleri üzerinde görülmektedir. Bizansın muhtemel müttefiki olan, Araplarla savaşmak için ordularını harekete geçiren ve Harun Reşid'in elçiler gönderdiği bir rejimin potansiyel olarak büyük bir dünya gücü olduğu düşünülebilir ancak sonunda bu rejim sınırlarını etkili bir şekilde düzenleyememiştir. 10. yüzyılda Tang Hanedanlığı yıkılmış ve Çin tekrar politik bir kaos içine düşmüştür. Bu kaostan çıkan Sung İmparatorluğu çok daha korkunç bir dış düşmanla, Moğollarla karşı karşıya kalmıştır ve bunun sonunda da Cengiz Han'ın savaşçıları tarafından ilhak edilen Kuzey Çin'den kendilerini zorla çıkartan barbar hanedanı tarafından zapt edilmişlerdir.

Bu sürenin tamamında, bürokrasi ve toplumun temel kurumları Çin'in devam etmesini sağlamış ve özellikle de ilk Sung imparatorları tarafından kullanılmıştır. Bir önceki hanedan değişikliğinden sonra olduğu gibi iktidarın mirasçıları, yüzlerini var olan resmi görevlilere dönmeye devam etmişlerdir (18. yüzyılda yapılan bir tahmine göre otuz bin sivil ve asker memur görev başındadır). Böylece her yeni gelen yönetim, Konfüçyüsçü sistemin değişmeyen, hatta güçlenen, eğer daralırsa da ancak bir facia sonucu daralan değerlerini hizmetlerinde bulmuşlardır. Her ne kadar memur sınavı sisteminin kuruluşu Han dönemine kadar gidiyor olsa da Sung döneminde yönetimin en önemli aracı haline gelmiştir. Sadece çok az sayıda önemli meselenin imparatorluk hükümetinin bölgesinde kalması beklenmiştir. Konfüçyüsçü öğretisi bu farklı eylem kürelerini desteklemiş ve böylece hanedanların toplumun temel değerlerini ve yapısını zedelemekten kaçınmasını sağlamıştır. Yeni bir hanedan idare sistemi için yüzünü memurlara ve bu idare sisteminin memurlarını sağlamak için de yerel seçkinlere dönmüştür. Yerel seçkinler de bunun karşılığında yalnızca kendi koşullarının geçerli olduğu bazı şeyler elde etmişlerdir.

Sürekli yaşanan dağılmalar, Çin hükümdarlarının bilgelerinin ve zanaatkârlarının Çin uygarlığını Tangların tahta çıkışından bin yıl sonra zirveye ulaştırmalarını engellemiştir. Bazıları bu uygarlığın klasik çağını 7. ve 8. yüzyıllarda Tangların tahtta olduğu dönem olarak görürken, bazıları da Sung zamanına getirir. Bu tür yargılara genellikle sanat formları göz önünde bulundurularak varılmıştır, ancak Sung dönemindeki sanatsal başarılar bile her anlamda Tang döneminde başlayan sanatsal gelişmenin toplamıdır. Bunlar ve Han Hanedanı arasında tarzlarda görülen kopma çok daha aşikârdır. Aslında bu, Çin sanatının sürekliliğinde bu yüzyıla kadar yaşanmış en büyük kopmadır.

Tang kültürü dış dünyayla yapılan temasların yarattığı itici güçleri yansıtır, ancak özellikle Orta Asya'yla temaslar, bu hanedan zamanında hiç görülmemiş bir şekilde yakınlaşmıştır. O dönemde başkent bir Batı eyaleti olan Shensi'deki Changan'dadır. Adının anlamı “uzun süren barış”tır ve İpek Yolu'nun sonundaki bu şehre gelen İranlılar, Araplar ve Orta Asyalılar sayesinde dünyanın en kozmopolit şehirlerinden biri olmuştur. Şehirde Nestorcu kiliseler, Zerdüşt tapınakları, Müslüman camileri vardır ve bize kalanlara bakılırsa gününün muhtemelen en görkemli, en lüks başkentidir. Bunların çoğu Çinlilerin kendileri dışındaki tarzları da tanıdıklarını gösterir –örneğin İran'ın gümüş işlerinin taklitleri–. Kocaman bir ticaret antreposu olan şehirde, porselenden atlı ve yüklü deve figürleri Changan sokaklarında kaynayan Orta Asya hayatını ortaya koyar. Bu figürler Tang porselenlerine özgü yeni polikromatik sırla bitirilmişlerdir. Bu tarz Japonya'dan Mezopotamya'ya kadar taklit edilmiştir. Sarayın varlığı, yurt dışından gelen tüccarların varlığı gibi olgular bu tarz bir zanaatkârlığı tetiklemesi bakımından önemlidir ve mezar resimlerinden, saray aristokrasisinin hayatına dair bazı şeyler de görülebilir. Yanlarında Asyalı eşlikçileriyle avlanan erkekler; ifadesiz suratlı, çok lüks giyinmiş, yanlarındaki hizmetkârlarıyla kadınlar, ellerinde yelpazeler, makyaj kutuları, sırtlarını kaşımak için kaşâğılar ve makyaj masasında bulunabilecek her türden malzeme resmedilmiştir. Soylu hanımlar da evlerindeki hizmetkârlardan gördükleri Orta Asya tarzını tercih etmişlerdir.

Kadınların tarihi de diğer Çinlilerin tarihi gibi resmi kültür tarafından üretilen belgelerin önyargılı tutumu nedeniyle kaybolup gitmiştir. Onlar hakkında, hüznüli şiirler ve aşk hikâyelerinin dışında pek az şey duyarız. Yine de herhalde nüfusun yarısını, zor zamanlarda yoksul ailelerin kız bebekleri ölüme terk ettiklerini düşünecek olursak biraz daha azını kadınlar oluşturuyor olmalıdır. Bu gerçek, belki de çok yakın zamanlara dek Çin'de kadınların yerini, herkesin gayet yakından bildiği, son derece grotesk bozukluklara ve yüksek sınıftan kadınları neredeyse yürüyemez hale getirmeye neden olan çok çarpıcı ayak bağlama pratiğinden daha iyi açıklamaktadır. Köylülerin oluşturduğu bir başka Çin daha vardır ama yerleşmiş geleneklerin doğası gereği tarihsel kanıtları dışarıda tutulmuştur. Köylüler nüfus sayımlarında, isyan patlamalarında gölgeli bir şekilde görünürler. Han porselenlerinin figürlerinden sonra, Çin sanatında onların hayatına dair çok az şey vardır ve elbette ki ortaçağdaki Avrupa aydınlanması boyunca, Romantiklerin ana dillerinde verdikleri metinlerden ilk izlenimcilerin köylü figürlerine kadar her yerde kesintisiz (genellikle de idealize edilerek) konu ettikleri tarlalardaki sıradan insana denk düşen bir şey yoktur.

Resmi kültür, Çin nüfusunun yüzde 10'unu oluşturan ve zaman geçtikçe büyüyerek dünyanın en kalabalık şehirli nüfusunu oluşturacak olan şehirli de dışarı-

da bırakmıştır. Changan'ın nüfusunun, Tangların başkentiye iki milyon olduğu söylenir. 18. yüzyılda hiçbir Avrupa şehri, o dönemin Kanton'u veya Pekin'i kadar büyük değildir. Bu kocaman şehirler giderek karmaşılaşan toplulukları barındırmıştır. Gelişmeleri, yeni bir ticari dünyayı teşvik etmiş, ilk Çin kâğıt parası 650 yılında basılmıştır. Refah yeni talepleri yaratır, birçok şey gibi edebiyat da kendini klasik modelin içine hapsedemez ve günlük konuşma dili, süslü klasik Çince'den daha fazla talep görür. Şehir hayatı böylece yavaş yavaş resmi kültüre alternatif bir okuryazarlığı bağrında taşır, resmi olmayan Çin'e ilk erişimimiz de böyle olur. Böyle bir popüler talep çok büyük önem taşıyan iki icatla doyurulabilmiştir. Bunlar MÖ 2. yüzyılda kâğıdın icadı ve MS 700'de matbaanın icadıdır. Baskı, Han döneminde taşı sürterek kâğıda çıkarılan görüntülerden türetilmiştir. Tahta kalıplarla baskı yapmaya Tang döneminde başlanmıştır ve hareketli model MS 12. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Bundan kısa bir süre sonra Çin'de, dünyada her yerden çok daha önce, çok sayıda kitap basılmıştır. Şehirlerde de klasik gelenekleri çökeren popüler şiir ve müzik yayılmıştır.

Changan'ın kültürü, İmparatorluk Harf Akademisi'nin kuruluşundan (Avrupa'daki benzerlerinden yaklaşık dokuz yüz yıl önce) iki yıl sonra, 756 yılında meydana gelen isyan sırasında aldığı darbeden sonra bir daha kendini toparlayamamıştır. Bundan sonra Tang Hanedanlığı çökmüştür. Sung Hanedanlığı döneminde çok daha muhteşem porselenler üretilmiştir. Sung tarihinin Kuzey evresi hâlâ renkli, desenli geleneğin izini taşıırken, Güney Sung zanaatkarları daha çok monokromatik, sade ürünleri yeğlemişlerdir. Bunlar kendilerini gözle görülür bir şekilde bir başka geleneğe bağlamışlardır: Eski Çin'in muhteşem bronz ustalarından gelen formlara. Seramiklerinin bütün güzelliğine rağmen, Sung dönemi Çin resminin çok büyük başarılar kazandığı bir dönemdir, ressamın konuları her şeyin ötesinde, manzaradır. Buna rağmen Çin gelişmesinin bir evresi olarak Sung dönemi, ekonomide gösterilen dramatik gelişmeyle hatırlanacaktır.

Bu gelişme kısmen teknolojik buluşlara atfedilebilir– barut, hareketli baskı modeli ve dümen bodoslaması Sung döneminde bulunmuştur– ama bu aynı zamanda çoktandır var olan teknolojinin kullanılıyor olmasına da bağlıdır. Teknolojik buluşlar aslında daha çok 10. ve 13. yüzyıllar arasında yaşanmış ve birçok Çinlinin, nüfus artışına rağmen gelirinin artırmasını sağlamış olan ekonomik yükselişin bir belirtisidir. Modern öncesi bir dünyada, ilk kez ekonomik büyüme nüfus artışının önüne geçmiştir. Bunu mümkün kılan değişimlerden bir tanesi kesinlikle, biri sulama sisteminin bulunduğu toprakta, diğeri de sadece ilkbaharda sulanan tepelik arazilerden yılda iki kez ürün alınabilmesini sağlayan pirinç çeşitliliğini keşfetmiş olmaktır. Bir başka alanda üretim artışına dair kanıtlar bir araştırmacının yaptığı hesapta dramatik bir şekilde kendini göstermiştir. Hastings Savaşı'ndan birkaç yıl

sonra Çin, bütün Avrupa'nın ancak altı yüzyıl sonra üretebildiği miktarda demir üretmektedir. Tekstil üretimi de dramatik bir gelişim gösterir (özellikle de suyla çalışan iplik eğirme makineleri sayesinde) ve Sung çağı “endüstrileşme” gibi dikkat çekici bir fenomenden söz etmeyi mümkün kılar.

Bu dikkat çekici büyüme patlamasının nedenlerinden söz etmek hiç kolay değildir, (kanıtlar hâlâ tartışılmaktadır). Hiç kuşku yok ki kamusal işlere, hepsinin ötesinde iletişime yatırım yoluyla, kamudan –yani yönetimden– ekonomiye büyük bir girdi sağlanmıştır. Yabancı istilasından ve iç karışıklıktan azade bir şekilde yaşanan uzun süreçlerin de yardımı olmuştur, ancak iç karışıklık olmaması zaten bir bakıma ekonomik büyümeyle açıklanabilir. Asıl açıklama, pazardaki büyüme ve daha önce değinilen unsurlara çok şey borçlu olan ama asıl dayanağını tarımsal üretimin çok büyük bir şekilde artmasında bulan para ekonomisindeki yükselmedir. Bu durum, nüfus artışının önünde gittiği sürece her şey yolunda gitmiştir. Sermaye daha fazla emeği seferber edebilir, makinelere yatırım yaparak teknoloji kullanabilir hale gelmiştir. Reel gelir yükselmiştir.

Sung döneminin sonunda yaşanan geçici ve yerel gerilemeden sonra, daha büyük bir tüketim artışını mümkün kılan bu yoğun ekonomik büyümenin yeniden başlamasının ardından sonunun neden geldiğini söylemek daha da zor. Sonu gelir ve eski durumuna döndürülemez. Bunun yerine, Çin'deki ortalama reel gelir beş yüzyıl kadar bir süre, üretim nüfus artışıyla başa baş gittiği için sabit kalır (bundan sonra, gelirler düşmeye başlar ve öyle bir noktaya kadar geriler ki 20. yüzyılın başında Çinli köylü, boynuna kadar suya gömülmüş ve küçük dalgaların bile boğabileceği bir şekilde tarif edilebilir). Sung döneminden sonra yaşanan ekonomik bozulma Çin'in neden dinamik, ilerlemeci bir toplum üretmediğini açıklayan tek unsur değildir. Baskı yapılabilmesine rağmen Çinlilerin büyük bir kısmı içinde bulunduğumuz yüzyıla gelinceye dek okuma yazma bilmemektedir. Çin'in büyük şehirleri bütün büyüklüklerine ve ticari canlılıklarına rağmen ne Avrupa'da görüldüğü türde insanlarla fikirlerin sığınacağı özgürlük ve bağımsızlıkları üretebilmişler, ne Avrupa uygarlığını devrimcileştiren kültürel ve entelektüel yaşamı yaratabilmişler, ne de var olan düzeni etkili bir şekilde sorgulamışlardır. Hatta Çin'in çok erken bir zamanda çok büyük başarılar sağladığı teknolojiye rağmen entelektüel doğurganlıkla devrimci değişim arasında benzer garip bir boşluk vardır. Çinliler icat edebilmişlerdir (diğer bütün uygarlıkların hepsinden çok önce el arabası kullanmışlardır), ancak Chou dönemi bitir bitmez üretimi artırmak için teknolojik değişiklikler yerine yeni topraklar ve yeni tohumlar kullanmışlardır. Daha düşük düzeydeki icatlara dair örnekler çok daha çarpıcıdır. Çinli denizciler, Sung döneminden itibaren manyetik pusula kullanmışlardır, ancak Endonezya, Basra Körfezi, Aden ve Doğu Afrika'ya 15. yüzyılda yaptıkları deniz seferleri sırasında amaçları,

gittikleri bu yerleri Ming iktidarının haşmetiyle etkilemek olmuştur, daha sonraki keşiflerden ve seferlerden de hiçbir bilgi veya deneyim toplamamışlardır. MÖ 2. binyılda tunçtan şaheserler yapılmış ve Çinliler demiri işlemeyi Avrupalılardan bin beş yüzyıl önce öğrenmişlerdir, yine de demir üretimi çarpıcı bir şekilde artmış olmasına rağmen bu madensel geleneğe dair herhangi bir mühendislik potansiyeli gösterememişlerdir. Marco Polo'nun oraya gittiği dönemde “yanan siyah bir taş” diye tarif ettiği şey kömürdür, ancak Çinlilerin yaptığı bir buhar makinesi yoktur.

Liste daha çok uzatılabilir. Belki de bunun açıklaması Çin uygarlığının farklı bir amacı gütmekte çok başarılı olması, temel değişimlerden kaçınan, devamlılığı sağlayan bir yapı olmasında yatmaktadır. Ne resmi yetkililer ne de sosyal sistem mucitlerden yanadır. Daha da ötesi, Konfüçyüsçü geleneğin gururu, çok büyük bir refahın ve uzaklığın verdiği güven, dışarıdan bir şeyler öğrenmeyi zorlaştırmıştır. Yahudiler, Nestorcu Hristiyanlar, Zerdüşt İranlılar ve Arap Müslümanları uzun bir süre kendi dinlerini özgürce yaşamışlar ve sonunda bazı kişileri etkileyerek süregelen bir Müslüman azınlık yaratmışlardır. Daha sonra, Moğol iktidarı sırasında Batı'yla temaslar da çoğalmıştır. Ancak “Neokonfüsyüsçülük” denen hareket daha o tarihte savunmacı bir düşmanlık eğilimini dışarı vurmaya başlamış ve resmi hoş-görü Çin kültürünün dışarıdan gelen yeni düşüncelere kapanmasına yol açmıştır.

Moğol işgali, Çin'in fetihçiler üstündeki baştan çıkarıcı gücünü gösterir. 13. yüzyılın sonunda Çin'in altını üstüne getirirler. Bu işgal, ülkedeki otuz milyon insanın, yani 1200'deki toplam nüfusun dörtte birinin canına mal olmuştur. Moğol İmparatorluğu'nun çekim merkezi steplerden Pekin'e, Kubilay'ın başkentine döner. Cengiz'in torunu Büyük Hanların sonuncusudur ve onun döneminden sonra Moğol Çini, Moğol olarak değil Çinli olarak kabul edilir. Kubilay hanedanlık hayatına 1271 yılında uyum sağlar, Moğol döneminin geri kalanı Yuan Hanedanlığı olarak kaydedilmiştir. Çin, Moğolları, Moğolların Çin'i değiştirdiklerinden çok daha fazla değiştirir ve bunun sonucu Marco Polo'nun hayranlıkla bildirdiğine göre muhteşemdir. Kubilay steplerin eski muhafazakârlığından, uygarlığa ve onun eserlerine güvensizlik göstermekten vazgeçer, onun yandaşları da en başta bilgin memurlara gösterdikleri güvensizliği bir kenara bırakarak yavaş yavaş Çin kültürüne boyun eğler. Bunlar her şeyden önce, Çinli tebaalarından oluşan bir okyanusta minicik bir yönetici azınlıktır. Ayakta kalabilmek için işbirlikçilere ihtiyaçları vardır. Kubilay, neredeyse hayatının tamamını Çin'de geçirir ancak Çince bilgisi çok zayıftır.

Moğollarla Çinlilerin ilişkisi uzun süre muğlak kalır. Tıpkı 19. yüzyılda Hindistan'da, kendi tebaaları tarafından asimile edilmekten sakınmak için topluluklar oluşturan İngilizler gibi, Moğollar da kendilerini ayrı tutmak amacıyla pozitif yasaklamalar getirirler. Çinlilere Moğol dilini öğrenmek veya Moğollarla evlilik yapmak yasaklanır. Silah taşımalarına izin verilmez. Mümkün olan her yerde,

Moğol İmparatorluğu'nun Batı hanlıklarına paralel bir araç olarak, idari görevlere Çinlilerin yerine yabancıların atanması tercih edilir: Marco Polo Büyük Han'ın resmi görevlisi olarak üç yıl çalışır; bir Nestorcu imparatorluğun astronomi bürosuna başkanlık eder; Yunan eyaletini Transoxianalı Müslümanlar idare eder. Birkaç yıl için geleneksel sınav sistemi de askıya alınır. Çinlilerin, özellikle de güneydekilerin, Moğollara karşı bitmek bilmeyen düşmanlığı bu tür faktörlerle açıklanabilir. Çin'deki Moğol iktidarı çöktüğünde, Kubilay'ın ölümünden yetmiş yıl sonra, geleceklere saygı abartılarak yeniden başlar ve Çin egemen sınıfı içindeki yabancılara olan güvensizlik yenilenir.

Moğolların kısa vadeli başarısı, bununla birlikte, çok etkileyicidir. Bu başarı Çin birliğinin yeniden kuruluşunda, büyük askeri ve diplomatik potansiyelinin hayata geçirilişinde kendini açıkça gösterir. Güney Sung'un fethi kolay değildir, ancak bir kez başarıldıktan sonra (1279'da) Kubilay'ın kaynakları iki katın üstüne çıkar (en önemli filoyu kendilerine katarlar) ve Asya'da Çin'in nüfuz alanını yeniden kurma yolunda adımlar başlar. Sadece Japonya'da bütünüyle başarısız olunur. Güneyde Vietnam istila edilir (Hanoi tam üç kere alınır) ve Kubilay'ın ölümünden sonra Burma bir süreliğine işgal edilir. Bu fetihler çok uzun vadeli değildir, ayrıca sürekli bir işgalden çok haraç alma amacına yöneliktir. Cava'da da başarı elde edilir; buraya bir çıkarma yapılır ve adanın başkenti 1292 yılında alınır, ancak elde tutulmasının imkânsız olduğu da kanıtlanır. Hindistan, Arabistan ve Basra Körfezi'yle Sung döneminde başlamış olan ticaret daha da geliştirilir.

Hayatta kalmayı başaramadığı için Moğol rejimi tamamen başarılı olarak kabul edilemez ancak bu da bizi bir yere götürmez. Bir asırdan uzun bir süredir yapılanların büyük bir çoğunluğu olumludur. Yabancı ticaret hiç olmadığı kadar gelişmiştir. Marco Polo, yoksul Pekin'in Büyük Han'ın ihsanlarıyla doyurulduğunu anlatır, üstelik Pekin çok büyük bir şehirdir. Moğolların din konusundaki tutumları modern gözlemlere çekici gelecek bir başka durumdur. Sadece Müslümanların kendi öğretileri doğrultusunda vaaz vermeleri men edilir; Taoizm ve Budizm olumlu bir şekilde teşvik edilir. Örneğin Budist manastırları vergiden muaf tutulurlar (bu tabii ki diğerlerinin ağır yükler altına girmesi anlamına gelir, din için devlet desteği şart olduğundan köylüler dini aydınlanmanın parasını öderler).

14. yüzyılda, Moğol çilesi doğal afetlerle birleşince yeni bir kırsal isyan dalgası yükselir, bu bir hanedanlığın çöküşünün işaretidir. Moğolların Çinli kibar sınıflara verdikleri tavizler durumu iyice beter hale getirmiştir. Toprak sahiplerine köylülerin üzerinde daha büyük haklar vermek rejime popüler bir destek kazandırmaz. Gizli topluluklar tekrar ortaya çıkar ve bunlardan biri olan "Kırmızı Sarıklılar" hem memurlardan hem de kibar sınıflardan destek alırlar. Bu örgütün liderlerinden biri olan keşiş Chu Yuan-chang, 1356 yılında Nankin'i ele geçirir. On iki yıl sonra

Moğolları Pekin'den çıkarır ve Ming dönemi başlar fakat Çin'in devrimci liderlerinin çoğu gibi Chu Yuan-chang da geleneksel düzenin savunucusu haline gelir. Kurduğu hanedanlık, her ne kadar büyük bir kültürel gelişime önayak olsa ve Moğolların döneminden başlayarak 20. yüzyıla kadar devam eden Çin'in politik birliğini sürdürse de Çin'in muhafazakârlığını ve soyutlanmışlığını teyit eder. 15. yüzyılın başlarında büyük filolarla yapılan deniz keşiflerinin sonu gelir. Bir imparatorluk fermanı ile Çin gemilerinin karasuların dışına çıkmaları ve bireylerin yurt dışına seyahat etmeleri yasaklanır. Kısa bir süre sonra, Çin tersaneleri büyük okyanus gemileri yapma kapasitesini kaybederler; kendi özgünlüklerini bile koruyamazlar. Çin'in Vasco Da Gama'sı Hadımağa Cheng-Ho'nun yolculukları neredeyse unutulur. Aynı zamanda, Moğollar zamanında zenginleşmiş olan tüccarlar bezdirilir.

Sonunda Ming Hanedanı güçten düşer. Peş peşe tahta çıkan imparatorlar tamamen saraylarına kapanırken, gözdele ve prensler, çöktüğü açık açık görünmekte olan imparatorluk mülkleri üzerinde kavga ederler. Hadımağalarıysa yönetimin egemen figürleri olarak öne çıkarlar. 16. yüzyılın sonunda Japonların yenildiği Kore hariç, Mingler Çin İmparatorluğu'nun merkezden uzak bölgelerini ellerinde tutamazlar. Hindiçin, Çin'in egemenlik analımından çıkar, Tibet iyi kötü Çin kontrolünde kalır ve 1544 yılında Moğollar Pekin'in dış mahallelerini yakarlar.

Yine Ming yönetimi sırasında, ticaret ve keşif amacının ötesinde bir şeyler arayan ilk Avrupalılar gelir. 1557 yılında Portekizliler Makao'ya yerleşirler. Çin'e gümüş dışında verebilecekleri fazla bir şey yoktur ancak onları Cizvit misyonerler izler ve Konfüsyüşçü geleneğin hoşgörülü yaklaşımı başarıyla sömürdükleri bazı fırsatları önlerine koyar. 1602 yılında içlerinden biri olan Matteo Ricci'nin Ming Sarayı'na girişinden sonra sarayda çok etkili olurlar, ancak Matteo Ricci ve öteki Cizvitler bazı Çinli memurlardan öğrendiklerine hayran kalırken diğerleri bir miktar rahatsız olur. Yine de o zamana kadar misyonerlerin imparatorluk koleksiyonlarına kattıkları mekanik oyuncaklar ve saatlerle birlikte, bilimsel ve kozmografik bilgiler de Çinli entelektüellerin ilgisini çekmeye başlar. Çin takviminin bir Cizvit tarafından düzeltilmesi büyük bir önem taşır çünkü imparatorun sunduğu kurbanların aslına uygun olması hatasız tarihlemeye dayalıdır. Çinliler Cizvitlerden bir başka faydalı sanat olan ağır top yapımını da öğrenirler.

17. yüzyılın başlarında, Mingler sağlayabildikleri her türlü askeri üstünlüğe ihtiyaç duymaktadırlar. Kuzeyde, Mançurya'da, yaşadıkları eyalete daha sonra isimlerini verecek olan ancak Çin'i fethedene kadar isimleri Mançu olarak geçmeyen bir halk tarafından tehdit edilmektedirler. Bu yol Mançulara 1640 yılındaki köylü isyanıyla açılır ve onlar da Çin tahtını gasp etmeye kalkışır. Bir imparatorluk generali, Mançulardan kendisine yardım etmelerini ister, Çin Seddi'nden içeri girerler, ancak amaçları sadece kendi hanedanlarını yani Ch'ing Hanedanı'nı 1644 yılında

tahta çıkartmaktır (ve derhal generalin klanını yok ederler). Tıpkı diğer barbarlar ve yarı barbarlar gibi Mançular da tehdit ettikleri uygarlığa uzun zamandır hayranlık beslemektedirler ve gelişlerinden önce bir miktar Çinlileşmişlerdir. Kendi başkentleri Mukden’de taklit ettikleri Çin idare sistemine aşinadırlar ve Çin’deki tutunuşlarını ilerlettikçe, Konfüçyüsçü yüksek sınıfla işbirliğini mümkün görmektedirler. Mançu müfettişlerin sisteme eklenmesi, kendi yöntemlerinde Mançu at kuyruklarına uymak dışında (yine de bu atkuyrukları daha sonra Avrupalılar tarafından Çin hayatının en tuhaf şeyi olarak görülecektir) azıcık değişikliğe ihtiyaç duyan bürokrasiyi tetikler.

Mançu fethinin faturası ağırdır: Yirmi beş milyon insan mahvolur fakat hızlı bir düzelme olacaktır. Çin’in yeni gücü, 1662-1722 yılları arasında hüküm süren İmparator K’ang-hsi döneminde görkemli bir şekilde ortadadır. Bu süre, kabaca, görkem ve ihtişam uygulamaları daha farklı biçimler alan ve dünyanın öteki ucuyla ilginç paralellikler taşıyan Fransa Kralı XIV. Louis dönemine denk düşer. K’ang-hsi, bir Güneş Kral’ın hiçbir zaman kendine izin vermeyeceği kadar şiddete eğilimlidir (bir keresinde iki oğluna birden hançerle saldırmıştır), ancak bu iki hükümdar her ne kadar kendilerini biçimlendiren tarihsel geçmiş bakımından farklı olsalar da hükmetme tarzlarında bir benzerlik vardır. Cizvit gözlemciler, K’ang-hsi’nin “ruh asaleti” taşıdığından söz ederler ve bu tanım dalkavukluk yapma isteğinin, imparatorun koruması altına girme amacının ötesinde bir şeyler taşır. İmparator çok çalışkandır, gözü kapalı bir şekilde bir işin ayrıntılarını sayacak kadar titizdir (bunun sonucunda, önüne getirilen yazılardaki kaligrafi hatalarını binbir zahmetle düzeltir) ve tıpkı Louis gibi, kendisini kaptırdığı av tutkusu onu dinlendirmektedir.

Karakteristik olarak, K’ang-hsi her ne kadar bir yabancı olsa ve Çin imparatorlarında alışılmadık şekilde Avrupalıların becerilerine hayranlık gösterse de (bilimsel konulardaki bilgileri yüzünden Cizvitleri koruma altına almıştır), iktidarının erdemleri, sıkı sıkıya kabul edilmiş geleneklerin üstüne kuruludur; kendisini süregiden Çin’le tanımlar. Mançu işgali sırasında yerle bir olan Pekin’i yeniden kurar, Ming mimarlarının ve heykeltıraşlarının eserlerini dikkatle onartır. Sanki Gotik tarzda yapılan Versay veya Büyük Yangından sonra yeniden yapılan Londra gibidir. K’ang-hsi’nin ilkeleri Konfüçyüsçü ilkelerdir ve klasik eserleri Mançu diline çevirtir. Antik geleneğe saygı gösterir ve Çin tebaalarının olağan haklarını verir. Çinliler, bu makamlar Mançulara da açılmış olmasına karşın, yine yüksek mevkilere gelmeye devam ederler. K’ang-hsi Çinli generaller ve vezirler atar. Kişisel yaşantısı söz konusu olduğunda da imparator, çok sade olmasa bile en azından ortalama bir hayat sürer. Ordunun sert hayatından zevk alır ve seferler sırasında çok sade bir şekilde yaşar. Pekin’de sarayın zevk ve sefa dolu yaşamı gözle görülür bir şekilde sadeleşir ve devlet işlerinin zorluklarından bunalan imparator, sadece üç yüz kızın bulunduğu bir haremde dinlenir.

K'ang-hsi, imparatorluğunun etki alanını Formosa'ya kadar genişletir, Tibet'i işgal eder. Moğollar üzerinde iktidarını kurar ve onları sessiz vasallar haline getirir. Tarihte her şeyin bir sonu olduğu gibi, bu bir dönüm noktasıdır; bu kez Orta Asya'nın göçer halkları, yavaş yavaş geri çekilmeye başlarlar. Daha kuzeyde, Amur Vadisi'nde Çin ordusu, Albazin'deki Rus ileri karakoluna 1685 yılında saldırdığında yeni bir tarihi dönem açılır. Mançurya'da daha önce bazı çatışmalar olmuştur. Yapılan görüşmelerden sonra Ruslar çekilirler ve kalelerini yıkarlar. Meseleleri bir çözüme kavuşturan Nerzhinsk Antlaşması, Rusya'nın bağımsız bir varlık olarak yeniden örgütlenmiş olduğunu, artık bir vasal krallık olmadığını gösterir. Bu antlaşmanın maddeleri arasında sınır karakollarındaki levhaların sadece Rusça, Mançuca, Çince ve Moğolca değil Latince de yazılacağı hükme bağlanır. Bu öneri, Çin delegasyonunda bulunan bir Cizvit tarafından yapılmıştır ve bir sınır çizgisinin oluşturulmuş olması gibi, Çin'in dış dünyayla değişmekte olan ilişkilerinin bir belirtisidir, ilişkiler belki de herhangi bir Çinlinin farkına varabileceğinden daha hızlı gelişmektedir. Antlaşma, Çin'le karasal bir sınıra sahip olduğu yegâne Avrupalı güç arasındaki sorunları halletmekten çok uzaktır ama olaylar bir süre için yatışır. Başka yerlerde Mançu fetihleri sürer. 18. yüzyılın sonlarına doğru Tibet bir kez daha işgal edilir ve Kore, Hindic'in ve Burma'ya vasal statüleri tekrar dayatılır. Bunlar büyük marifetlerdir.

İçerideyse Mançu başarısının son yıllarına barış ve bolluk damgasını vurur. Bu yıllar, bazı bilim insanlarının ikinci Ming döneminde zirveye ulaştığını düşündüğü yüksek klasik uygarlığın gümüş çağıdır. Eğer öyleyse bile, Mançu döneminde bu uygarlık büyük güzellikler ve bilimsel eserler vermektedir. K'ang-hsi'nin bizzat kendisi tarafından, eserlerin toplanmasıyla ve eleştirelilik çabası başlatılır ve teşvik edilir, böylece sadece 5000 ciltlik ansiklopedi gibi devasa eserler dışında, artık kanonik biçimlerini almış olan klasik nüshaları da içine alan yüzyıllık bir kopyalama ve yayınlama faaliyetinin önü açılmıştır. K'ang-hsi'nin hükümdarlığı sırasında, imparatorluk porselen fırınlarında, ürünlerin mineyle kaplanması başlatılır ve böylece yüzyıllık bir teknik üstünlük elde edilir.

Yine de ne kadar hayranlık verici olursa olsun ve vurgu değişik sanatların farklı bir şekilde dışavurumuna ne kadar kaymış olursa olsun, Mançu Çin'in uygarlığı hâlâ, kendisinden önce gelenler gibi seçkinlerin uygarlığıdır. Aynı dönemde popüler kültür büyük bir canlılık kazanmıştır ancak Avrupalıların gözlerini kamaştıran Çin uygarlığı, hep olageldiği gibi sanatsal, bilimsel ve resmi faaliyetlerin bir füzyonudur. Yönetimle bağları, bu uygarlığa hâlâ farklı bir ton ve renk vermektedir. Son derece muhafazakâr bir uygarlık olarak kalır, sadece sosyal ve politik konularda değil, estetikte de durum budur. Bu uygarlığın harekete geçirdiği sanat yeniliklere ve özgünlüğe güvensizliğin üzerine kurulmuştur. Her zaman en iyiyi taklit eder ve

aşmaya çalışır ama en iyi daima geçmiştedir. Geleneksel başyapıtlar yolu gösterir. Sanat estetik faaliyetin özerk bir ifadesi değildir. Manevi kriterler sanatsal işlerin yargısını getirir ve elbette bu kriterler Konfüçyüsçü değerlerde vücut bulmuştur. Sınırlama, disiplin, rafinelik ve büyük ustalara gösterilen saygı, aynı zamanda sanatçı ve sanat koruyucusu da olan bilge memurların hayranlık duyulan nitelikleridir.

İlk bakışta görünenler ne ifade ederse etsin Çin sanatının bu nedenle, geleneksel hayattan ve onun değerlerinden kaçışa yönelmesi 19. yüzyıl öncesi herhangi bir Avrupalı kültürden daha fazla değildir. Bu durum kendini amatörlerin göklere çıkarılmasında ve profesyonellere hoşnutsuz bir şekilde yaklaşılmasında çelişkili bir şekilde gösterir. En çok itibar edilenler resim, kaligrafi veya edebiyat eserlerini fazla çaba göstermeksizin icra eden memurların veya toprak sahiplerinin uygulamalarıdır. Parlak amatörler büyük bir hayranlık duyulmuş ve onların faaliyetleriyle Çin sanatı anonimlikten kurtulmuştur. Bu tür sanatçıların adını çoğunlukla biliyoruz. Öte yandan, güzel porselenler ve kumaşlar, isimleri bilinmeyen, görevlilerin emirleri doğrultusunda çalışan zanaatkârların ürünleridir. Zanaatkârlar özgün eserleri yüzünden itibar görmemişler, bir zanaatkârın becerisini yeniliklere doğru değil, teknik mükemmeliğe doğru geliştirmesi beklenmiştir. İmparatorluk sarayının çevresinde kümelenen büyük miktarda zanaatkârın benimsediği ana yönelim bu sanatların geleneksel tarzın damgasını çok sıkı bir şekilde taşıması olmuştur. K'ang-hsi döneminde, imparatorluk fırınlarında yaşanan teknik harikalar patlaması bile kendisini geleneksel kurallar arasında olan sabır ve zarafet ekseninde ifade etmiştir.

Son çelişki son derece bellidir ve 18. yüzyılda artık apaçık ortadadır. Teknoloji anlamında diğer toplumlardan çok önce ilerlemiş olmasına rağmen Çin, Batı müdahalesine direnmesini sağlayacak bir şekilde doğaya egemen olamamıştır. Barut bunun en ünlü örneğidir; Çinliler herkesten önce baruta sahip olmuşlar ancak Avrupa'daki kadar iyi silahlar yapamamışlar, hatta kendilerine silah yapabilecek Avrupalı zanaatkârları da etkili bir şekilde kullanamamışlardır. Çinli denizciler, uzun yıllar pusula kullanmışlar ve ilk deniz haritalarının çıkarılmasını sağlayacak kartografik haritaların mirasçıları olmuşlardır, ancak keşif yolculukları çok kısa sürmüştür. Pasifik'te, çok daha ilkel olan Melanezyalılarından öteye gidemedikleri gibi daha sonra Avrupalıların aksine bölgenin haritasını da çıkartmamışlardır. Çinliler, Avrupalılardan altı yüzyıl kadar önce, dakiklik açısından çok büyük önem taşıyan maşalı tertibata sahip ilk mekanik saati yapmışlardır fakat Cizvitler, 16. yüzyılda Çin'e geldiklerinde beraberlerinde getirdikleri horolojik teknoloji, Çinlilerinkinden kat kat üstündür. Kullanılmayan entelektüel zaferlerin listesini uzatmak mümkündür, örneğin Çinlilerin en önemli buluşlarından biri olan hidrolik de bunlar arasındadır ama buna gerek görmüyoruz. Mesele gayet açıktır. Bir buluşun

araştırılmasına duyulan ilgisizlik Konfüçyüsçü sosyal sistemin içinde kökleşmiş, Avrupa'nın tersine, beyefendiyle teknisyen arasında herhangi bir birlik kurulamamıştır.

Bu büyük kültürel geleneğin içinde taşıdığı gurur eksiklikleri görmeyi çok zorlaştırmıştır. Bu da yabancılardan öğrenmeyi güçleştirmiştir (hepsi de Çinlilerin gözünde barbardır). İşleri daha da kötüleştiren şey ise şudur; Çin ahlakı, askerliğe ve askeri becerilere küçümseyerek bakar. Dış tehditlerin çok arttığı dönemlerde, Çin bu nedenle tehditlere cevap verme konusunda tehlikeli bir şekilde zayıf düşmüştür. K'ang-hsi döneminde de yeni tehlikeler ufuktadır. İmparatorluğun son döneminde bile K'ang-hsi, Moğollar tarafından ilhak edilen Tibet'te Mançu iktidarını yeniden kurmak zorunda kalmıştır. Ruslar, 1700'de Kamçatka'yı ilhak etmiş, böylece ticareti kervan yollarına yayılmış ve kısa bir süre sonra da Trans Hazar bölgesine baskı yapmaya başlamışlardır. Barışın ve refahın da bir maliyeti vardır çünkü bunlar sayesinde nüfus artmaktadır. Burada, belki fark edilmediği belki de çözülemez olduğu için çözülmeden kalan bir başka sorun da cennetin efendiliğinin otoritesi altında var olan düzenin istikrarının bozulmasıdır. 1800'de üç yüz, belki de dört yüz milyon Çinli vardır ve bu artışın kötü bir şeyin habercisi olduğuna dair işaretler ortaya çıkmıştır.

Japonya

İngilizlerin Japonya'yı Pasifik'in Büyük Britanya'sı gibi görmek istedikleri bir dönem olmuştur. Paralellik birçok düzeyde vardır, bazıları diğerlerinden daha az akla yakındır ama coğrafi unsurlar göz önünde bulundurulduğunda tartışmasız bazı gerçeklikler mevcuttur. Hem Japonya hem de İngiltere halklarının kaderi deniz tarafından şekillendiren krallıklardır. Her ikisi de üzerlerinde derin etki bırakan anakara parçalarıyla komşudur. Japonya'yı Kore'den ayıran Tsushima Boğazı, Dover Boğazı'ndan beş kat daha geniştir ve Japonya'nın Asya *terra firmasından*¹ uzaklığıyla sağlamış olduğu soyutlanmışlık, İngiltere'nin Avrupa'dan sağlamayı umut ettiğinden çok daha eksiksizdir. Bununla birlikte, paralellik iyi yönden ele alınabilir ve Japonların Kore'de hep güçlü bir iktidar kurma heveslerinin geçerliliğini de sağlamış olur, İngilizler daima Benelüks ülkelerinin düşman ellere geçmesi tehlikesiyle birlikte yaşamışlardır.

Japonlar MÖ 300 civarında Kore'den gelmişlerdir ve MS 8. yüzyılda kendilerine ait tarihi belgelerle ortaya çıktıklarında, Kore Yarımadası'nda Japonların elinde olan bir bölge mevcuttur. Bu tarihlerde Japonya, doğru dürüst tanımlanmamış bir üstünlüğü olan ve ataları Güneş Tanrıçası'na kadar giden bir imparatorun yönetimi altında bir sürü klan arasında bölünmüştür. Japonlar, bugünkü Japonya'nın tamamını işgal etmemişlerdir, daha çok güney ve orta adaların merkezinde yaşamaktadırlar. Buranın iklimi mutedildir ve tarıma elverişlidir. Tarihöncesinde, pirinç yetiştiriciliğinin başlaması ve Japonya'yı çevreleyen denizlerdeki balıkçılık potansiyeli bu dağlık ülkenin orantısız bir şekilde kalabalık olan bir nüfusu beslemesini mümkün kılmış ancak karaya doğru baskı yapmak, Japon tarihinin sürekli tekrarlanan teması olmuştur.

645 yılında egemen klanda çıkan politik bir kriz bu klanın çöküşüyle sonuçlanmış ve yeni bir klan olan Fujiwara klanı egemenliğini kurmuştur. Bu klan Japon uygarlığının en büyük çağının başını çekmiş ve imparatorlara hükmetmiştir. Değişimde politik önemin ötesinde bir şeyler vardır. Japon hayatını yenilik ve reform

1 Terra firma: Yeryüzünün kara kısmı (Yay. hzl.)

yoluna doğru çekmek için bilinçli bir çaba dikkat çeker. Bu yön ancak Japonların gayet iyi tanıdıkları, uygarlığın ve iktidarın en iyi örneği, muhtemelen de dünyanın o tarihte en üstün ülkelerinden ve aynı zamanda yayılmacı bir güç olan Çin İmparatorluğu'nun kılavuzluğuyla bulunabilmiştir.

Çin'le süregiden ve sık sık değişen ilişkiler Japon tarihinin bir başka temasıdır. Her iki halk da Moğol ırkından gelir ancak varlıklarını ayırt etmenin oldukça güç olduğu bazı Kafkaslar de Japon etnik mirasının bir parçasıdır (bunlar, yani Ainular, tarihsel dönemin başlarında, genel olarak kuzeydoğuda bulunuyorlardı). Tarihöncesi çağlarda Japonlar, anakarada uygarlığın uyanışını takip etmişlerdir, örneğin tunçtan yapılmış eşyalar Japon adalarında MÖ 1. yüzyıl civarında ortaya çıkar. Son bin yılda ortaya çıkan bu tür yenilikler, Çinlilerin anakaranın güneyine doğru hareketleri sırasında yerlerinden ettikleri göçmenlere bir şeyler borçlu olabilir. Ancak Çin kayıtlarında Japonlara dair ilk referanslar (MS 3. yüzyılda) anakarada yaşanan olaylardan fazla etkilenmemiş ve Han Hanedanlığı'nın çıktığı bir sonraki yüzyıla kadar Çin etkisinin çok fazla görülmediği bir halkı resmederler. Ardından, Japonların Kore'ye canlı bir şekilde müdahale etmeleriyle daha yakın temaslar için bir yol açılır. Daha sonra da bu temaslar Budist öğrenciler tarafından sürdürülür. Konfüçyüsçülük, Budizm ve demir teknolojisi Japonya'ya Çin'den gelmiştir. İdari değişiklikleri de Çin çizgisine çekmek için bazı girişimler söz konusudur. Hepsinin ötesinde, Japonya'ya Çin yazısı getirilir ve Çin harfleri, yerli dilin yazılı biçimini elde etmek için kullanılır. Yine de kültürel çekim ve bağlılık politik anlamda boyun eğmek anlamına gelmemektedir.

Japon merkezi idaresi, merkezileşme döneminin başlangıcında belli bir ölçekte gelişmiştir bile. 7. ve 8. yüzyıllarda önemli reform çabaları verilmiştir. Ancak sonunda Japonlar, merkezi bir monarşiye doğru değil de Batı analogisiyle feodal anarşi denebilecek bir yön seçmişlerdir. Japon tarihinin politik ipucunu bulmak yaklaşık dokuz yüzyıl kadar sürmüştür. Sosyal devamlılığı çok daha belirgindir. Tarihsel dönemin başlangıcından günümüze kadar, Japon toplumunun devamlılığının ve dayanıklılığının anahtarları aile ve geleneksel din olmuştur. Klan, genişlemiş ailedir ve ulus bunların hepsini kapsayan en geniş ailedir. Ataerkil tarzda imparator, tıpkı bir klan liderinin klanına veya küçük bir çiftçinin ailesine başkanlık etmesine benzer bir şekilde ulusa başkanlık eder. Ailenin ve klan yaşantısının odağı, Şinto diye bilinen geleneksel külte katılımdır. Bunun ayinsel esası, mabetlerde ve aile içinde de belli zamanlarda yerel veya kişisel inançlara tapınmadır. Dini gelenek belli değerleri ve kozmolojik bakışları içinde taşır, ancak sabit bir doktrini, kanonik metinleri, hatta tanımlanmış bir kurucusu yoktur. Budizm Japonya'ya geldiği zaman, bu geleneksel yolla kolayca karışmıştır.

Eski Japonya'nın kurumsal tutarlılığı sosyal birliğinden çok daha az belirgindir. Odağında imparator bulunur. 8. yüzyılın başından itibaren, imparatorun iktidarı yörüngesine çok daha fazla oturur ve böylece, arada sırada heyecanlı bireysel çıkışlara rağmen, 19. yüzyıla kadar bu şekilde kalır. Bu yörünge, kısmen 7. yüzyılda görülen, bir tanesi de büyük Fujiwara klanının kurucusu olan reformcuların faaliyetleri sayesinde büyür. Bir sonraki yüzyılda, bu kişinin ailesi kendisini evlilikler yoluyla imparatorluk ailesine sıkı sıkıya bağlar. Çocuklar annelerinin ailesi tarafından büyütüldüğünden, klan müstakbel imparatorların üzerinde çocukluklarından itibaren etkili olur. 9. yüzyılda, Fujiwara klanının şefi imparatorun –ki kendisi yetiştirilmiştir– naibi olur ve “Heian” dönemi (794-1185; isim günümüzde Kyoto olan başkent in ismidir) olarak bilinen dönemin büyük bir kısmında bu klan, evlilikler yoluyla hem merkezi hükümeti hem de sarayı etkili bir şekilde kontrol eder. Klan liderleri imparator adına hareket ederler. Fujiwara'nın gücü kraliyet otoritesinin gücünü gölgelemektedir ama imparatorluk klanı da Fujiwara'nın gölgesinde yaşayan ve her biri kendi mülklerini iyi kötü bağımsız bir şekilde yönetmekte olan klanlardan biri olma eğilimini taşımaktadır.

İmparatorun değiştirilmesi, iktidarın Fujiwaralara geçmesinden sonra çok daha gözle görülür bir hal alır. “Kamakura” dönemi çok ünlü bir dönemdir çünkü iktidar, malikânesi ve hâlâ Heian'da kalan imparatorluk sarayının otoritesi aynı adı taşıyan bölgedeki bir klanın eline geçer. Kamakura döneminin başlarında, *şogun* unvanı taşıyan askeri diktatörler ilk kez ortaya çıkarlar. *şogun*lar imparatorun adına hareket ederler ancak gerçekte büyük ölçüde bağımsızdırlar. İmparator, kendi mülklerinin geliriyle yaşar ve *şogun*larının istekleriyle çelişmediği sürece arkasında askeri güç olur, çeliştiği zaman ise devrilir.

İmparatorluk iktidarının bu yörüngesi, Çin'de ortaya çıkmış olandan çok farklıdır. 7. yüzyıl reformcularının modelini açıklamak çok kolay değildir. Bu model son derece karmaşıktır. Yüzyıllar geçtikçe, imparator adına merkezi otoriteyi gasp edip kullanarak herhangi bir merkezi otoriteyi neredeyse tamamen ortadan kaldırmak konusunda bir ilerleme görülür. Japon toplumunun geleneksel klan aidiyetleri hiç kuşkusuz buna bir temel oluşturmaktadır, ayrıca Japonya'nın topografyası herhangi bir merkezi iktidarın aleyhine çalışmaktadır, uzak vadilerin varlığı büyük derebeylerine barınak oluşturmaktadır. Ama diğer ülkeler bu sorunları başarıyla çözmüşlerdir: 18. yüzyıl İngilteresi'ndeki Hanover yönetimleri, İskoç yaylalarına acımasız seferler düzenlemişler ve askeri akınlar yapmışlardır. Çok daha spesifik bir açıklama 7. yüzyılın toprak reformudur, bu reform politik değişimin anahtarı olmuş, pratikte sarayda etkili olan klanları budamıştır. Bunlardan bazıları, toprak sahibi dini kurumlar gibi bazı ayrıcalıklar ve muafiyetler elde etmişlerdir. Bu tarz suistimallerin en bilinen örneklerinden biri imparatorluk saray memurluğu yapan

soylulara, hizmetlerinin karşılığında vergiden muaf topraklar bağışlanmasıdır. Fujiwaralar, bu pratiği kontrol etmeye istekli olmamışlardır. Daha düşük düzeydeyse küçük toprak sahipleri kendilerini ve topraklarını, sahiplik haklarının elden gitmemesi için kira ve hizmet karşılığında güçlü klanların korumasına bırakmışlardır. Bu tür gelişmelerin çifte sonucu şöyle olmuş. Yerel derebeyleri kendi iktidarları için sağlam bir zemin oluştururken, merkezi idari yapı vergi toplayamadığı için zayıflamıştır. Vergiler (üründen pay vermek şeklinde) imparatorluk idaresine değil, kendisine malikâne bağışlanmış olan kişiye gitmiştir.

Çinlilerin yarattığına hiç benzemeyen böyle bir sivil hizmet, aristokrasi tarafından elde sıkı sıkı tutulmaktadır. Herhangi bir rekabet sonucunda oluşmadığı için de, her şeyin babadan oğula geçtiği soylu ailelerle çıkarları çatışan grupların kendilerine bir yer edinebilmeleri hiçbir zaman mümkün olmamıştır. Kırsal bölgelerde, en yüksek düzeyin altındaki makamlar genellikle yerel elitlerin eline geçer, sadece en yüksek makamlar doğru dürüst memurlara bırakılır.

Kimse bunu böyle olsun diye planlamamıştır. Kimse kökenleri, sınır bölgeleri hâlâ zapturapta alınamamış olan Ainulara karşı savunmayı üstlenmiş olan ailelere dayanan ve yavaş yavaş oluşan askeri yönetimi de planlamamıştır. Askeri klanların prestiji yavaş yavaş yükselmiş, bu klanların liderleri sorunlu dönemlerde korunma ihtiyacı duyan insanların bağlılığını kazanmıştır. Gerçekten de, korunmaya ihtiyaç vardır. 10. yüzyıla gelindiğinde taşrada görüş ayrılıkları patlak verir. 11. yüzyılda, büyük malikânelerin memurlarından oluşan bir sınıfın varlığı kendini açıkça göstermeye başlar. Bu kişiler resmi efendilerinin topraklarının kullanımının ve yönetiminin tadını çıkarır, sadakat ve hizmet temelinde savaşçı klanlara bağlılık duyarlar. Böylece, erken Kamakura döneminde, Minamoto klanı merkezi yönetimi yeniden yaratacak bir üstünlük sağlar.

Bir bakıma bu didişmelerin hepsi lükstür. Japonlar bu lüksü yabancı bir gücün tehdidinin çok ender olduğu bir ada devletinde yaşadıkları için kullanabilirler. Birçok şeyin yanı sıra bunun anlamı klanların başına geçebilecek bir ulusal orduya ihtiyaç olmamasıdır. Her ne kadar 1945 yılında eşiğine kadar gelmiş olsa bile, Japonya hiçbir zaman başarılı bir şekilde işgal edilememiştir. Bu gerçek ulusal psikolojinin biçimlenmesi açısından çok önemli olmuştur. Ulusal bölgenin konsolidasyonu büyük ölçüde kuzeydeki halkın üzerinde egemenlik kurulduktan sonra gerçekleşmiş ve bundan sonra Japonya ulusal entegrasyonunu tehdit eden dış tehlikelerle çok ender karşılaşmıştır. Ancak diğer devletlerle olan ilişkileri birçok değişiklik geçirmiştir.

7. yüzyılda, Japonlar Kore'den dışarı atılırlar. Kore'deki fiziksel var oluşları sona ermiştir, bu durum asırlarca sürecektir. Bu aynı zamanda, Çin'e kültürel boyun eğiş evresinin başlangıcıdır. Bu, Çin'e anakarada direnmenin mümkün olmadığı bir dö-

neme denk düşer. Çin'e ticaret, iyi ilişkiler ve kültürel temas niyetiyle Japon elçileri gönderilir. Bunlardan sonuncusu 9. yüzyılın ikinci yarısında gider. Derken, 894 yılında bir elçi daha gönderilir. Bu elçinin reddedilmesi bir döneme dair işaretler taşır. Reddedilme nedeni olarak Çin'in iç sorunlarla çok fazla rahatsız ve meşgul olması ve bu durumda da Japonlara öğreteceği bir şeyin olmaması gösterilir. Kamakura döneminin sonuna dek Çinle bir daha resmi temas olmaz.

13. yüzyılda karşılıklı keşif jestleri yapılır. Bu jestler, anakarayla daha çok serbest yağmalama ve korsanlık şeklinde kendini gösteren düzensiz ve özel ticareti engellemeyezler. 1274 ve 1281 yıllarında meydana gelen iki Moğol istilasını daha çok bu tür faaliyetler kıskırtmış olabilir. Her iki istila da bozgunla sonuçlanır, ikincisi *Kamikaze* veya "ilahi rüzgâr" diye bilinen ve İngilizlerin Armada'yı paramparça eden fırtınalarla aynı ışıktaki gördükleri fırtına nedeniyle çok büyük kayıplarla sonuçlanır. Bu, Japonların yenilmez ve yüce bir ulus oldukları inancını pekiştirir. Moğolların bu istila için resmi nedenleri Japonların, Moğolların Çin İmparatorluğu'ndaki haklarını tanımamaları ve haraç ödemeyi reddetmeleridir. Gerçekte bu çatışma, Çin'le yeniden canlanan ilişkileri bir kez daha öldürür. Ming dönemine kadar ilişkiler tekrar canlanmayacaktır. Bu tarihten itibaren Japonlar korsan olarak ünlenirler. Asya denizlerinde tıpkı Drake ve yandaşlarının İspanya sularında yayılmaları gibi gidebilecekleri kadar uzağa giderler. Güney'deki birçok feodal efendinin desteğini almaktadırlar ve *şogunların*, Çin'le ilişkilerin selameti bakımından istiyor olsalar bile (ki genellikle isterler) bu korsanları kontrol etmeleri mümkün değildir.

Kamakura şogunluğunun 1333'te yıkılışını imparatorun gücünü tahkim etmek için kısa ancak nafile çabası izler. Bu çaba klanların askeri gücünün gerçekliğiyle karşılaşarak sona erer. Bunu izleyen süreçte ne *şogun* ne de imparator güç elde edebilir. 16. yüzyılın sonuna kadar iç savaş neredeyse hiç durmaksızın devam eder. Fakat bu sorunlar, asırları aşarak gelen parlak ve hareketli Japon kültürel başarılarının konsolidasyonunu engellemez. Bu başarılar Japon yaşamını ve davranışlarını endüstrileşme çağında bile biçimlendirmeye devam eder ve gücünü, entegrasyonunu ve doğasını hiç kaybetmeden başka kültürlerden ödünç alan ve kendine uyarlayan bir kültürün başarısı olduğu için dikkate değerdir.

Tarihsel çağın başlarında bile, Tang sanatının uyarlanmasının Japonya üzerindeki etkileri gayet gözle görülür bir durumdadır, burada yabancı bir tarzın pasif bir şekilde kabul edilmiş olması görülmez. Bu durum 8. yüzyılda, yüksek Japon kültürünün en muhteşem dönemlerinin başında, Japon resminde ve, sanat eserleri Çince yazılıp Çince öğrenilmiş olsa bile Japonca yazılmakta olan şiirde açıkça görülür (bu Latincenin Avrupa'da uzun yıllar sürmüş olan durumuna benzer bir durumdur). Bu tarihte ve daha çok Fujiwara soyu döneminde dini mimari dışındaki Japon sanatı temelinde bir saray sanatıdır, saray ve bunun çevresindeki dar bir grubun zevkini

yansır. Sıradan Japonların hayatına, malzemeleri, konuları ve standartları tarafından adeta keşişçe bir zihniyetle kapatılmıştır. Japonların büyük bir çoğunluğu, bugün bizim Japon kültürünün ilk büyük zirvesi olarak ayırt edebildiğimiz ürünleri asla görememişlerdir. Köylü kenevir ve pamuk dokumuş, köylü kadınlar saraylı hanımların ince zevklerini gözler önüne seren, giysi kolu on iki kıvrımlı, değişik renk tonlarındaki incecik ipeklere en fazla dokunabilmişler, Lady Murasaki'nin Proust'a gerek konusu gerek uzunluğu bakımından taş çıkartan romanı *Genji Masalı*'nın taşıdığı psikolojik karmaşayı köylüler hiçbir zaman keşfedememişlerdir. Böyle bir sanat, imparatorluk sarayında yaşayarak toplumdan yalıtılmış bir seçkin sınıfın sanatından beklenecek özellikleri taşımaktadır. Güzeldir, rafinedir, zariftir ve bazen kırılğan, zayıf ve hoppadır. Ancak Japonya'da gelenekselleşecek bir şeyi taşır; bu da sadelik, disiplin, ince zevk ve doğa sevgisidir.

Heian Sarayı'nın kültürü, bu kültürün içinde çürüme ve kısır bir etki görüp bu etkinin hem saray soylularının bağımsızlığını hem de klanlarına karşı bağlılığını yok ettiğini düşünen başka klan liderlerinin eleştirilerini çekmiştir. Kamakura döneminde, hem edebiyatta hem de resimde yeni bir konu –savaşçı– ortaya çıkmıştır. Ancak asırlar geçtikçe, geleneksel sanata karşı takınılan düşmanca tutumun yerini saygı almış ve sorunlu yüzyıllar boyunca savaşan derebeylerinin Japon kültürünün merkezi kurallarına olan desteği hızla büyümüştür. Kültür giderek artan bir soyutlanmışlık, hatta Moğolların yenmenin verdiği bir kültürel küstahlıkla korunmuştur. Savaş yılları süresince bu kültüre yeni bir askeri unsur katılmış, bu unsur kısmen kısır saray gruplarının eleştirisinden kaynaklanmış ancak daha sonra bu grupların gelenekleriyle harmanlanmıştır. Kültür feodal bağlılık ve fedakârca hizmet ideali, savaşçıların disiplin ve sadelik ideali ve bunlardan yükselen bir estetikle beslenmiştir. Bunun en karakteristik ifadelerinden biri Budizmden filizlenen Zen'dir. Japonların hayatında günümüze kadar sürmüş olan yüksek soyluların tarzıyla *samuray* savaşçısının yalın erdemlerinin karışımı olan Zen yavaş yavaş ortaya çıkar. Budizm, Japon manzarasına tapınakları ve Buda'nın büyük heykelleriyle görünür bir şekilde damgasını vurmuştur. Hepsinin ötesinde, Japon kültürünün bütün süreçlerinin en yaratıcısı anarşidir. Anarşinin içinde manzara resminin en muhteşem örnekleri verilmiş, bahçe düzenlemesi, çiçek düzenleme sanatı ve No draması ortaya çıkmıştır.

Belli bölgelerde, bu asırlarda hüküm sürmüş olan kanunsuzluk sosyal ve ekonomik anlamda çok büyük zararlara yol açmıştır. Japonların büyük bir kısmı köylüdür. Baskıcı efendilerin, eşkıyalığın veya rakip bir mülkün kiracıları olan bir ordunun geçişi yüzünden çok büyük acılar çekmişlerdir. Yine de bu zarar bilindiği kadarıyla ulusal anlamda önemsizdir. 16. yüzyılda kale inşaatlarındaki artış çok büyük kaynakların varlığına tanıklık eder. Bakır sikkelerin dolaşımı genişleyerek sürer ve Japon ihraç malları, özellikle kılıç ustalığının zarif örnekleri Çin ve Gü-

neydoğu Asya pazarlarında görülmeye başlar. 1600 yılında Japonya'nın nüfusu 18 milyon civarına ulaşmıştır. Ülkenin yavaş büyümesi (beş yüzyılda üç katının fazlasına ulaşmıştır) ve tarımın düzenli bir şekilde gelişmesine dayalı sağlam kentli bileşeni, iç kavgaların ve kanunsuzluğun maliyetini taşımayı mümkün kılmıştır. Bu sağlıklı bir ekonomik duruştur.

Avrupalılar, eninde sonunda bu kadar güzel şeyler üreten bu gizemli ada hakkında daha çok şey bilmek isteyeceklerdir. Çin gemilerinden kıyıya ilk çıkanlar muhtemelen 1543 yılında Portekizlilerdir. Portekizlileri, birkaç yıl sonra kendi gemileriyle gelen diğerleri izler. Bu umut verici bir durumdur. Japonya, yabancılarla ilişkileri düzenleyecek bir merkezi hükümetten hemen hemen yoksundur ve Güneyli derebeylerinin büyük bir çoğunluğu dış ticaretle bizzat yakından ilgilidirler. O tarihe kadar küçük bir köy olan Nagasaki, 1570 yılında bir kişi sayesinde yeni gelenlere açılır. Bu soylu kişi, ateşli bir Hristiyandır ve burada bir kilise inşa eder. 1549 yılında ilk Hristiyan misyoneri, St. Francis Xavier buraya gelir. Yaklaşık kırk yıl sonra Portekiz misyonerliği yasaklanır. Durum fazlasıyla değişmiştir, ancak yasak ilk başta çok sıkı değildir.

Portekizlilerin Japonya'ya getirmiş olduğu birçok şeyin arasında Amerika'dan gelen tatlı patates, mısır, şeker kamışı gibi özgün yiyecekler de vardır. Yanlarında tüfek de getirirler. Japonlar kısa bir süre içinde tüfek yapmayı öğrenirler. Bu yeni silah, ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi, "feodal" Japonya'nın baronlarının savaşlarına bir son vermekte önemli bir rol oynar. Bu yenilmez güçle birlikte parlak, mütevazı tabiatlı bir asker olan diktatör Hideyoşi ortaya çıkar. Ardılı, Tokugawa ailesinden gelen dalkavuklardan biridir. 1603 yılında eski *şogun* unvanını yeniden canlandırır ve böylece Japon tarihinin "büyük barış" olarak bilinen dönemini başlatır. Bu dönem 1868 yılındaki devrimci değişime kadar sürer ancak Japonları önemli ölçüde değiştiren, başlı başına yaratıcı bir süreçtir.

Tokugawa şogunluğu döneminde imparator iki buçuk yüzyıl kadar Japon politikasının kanatlarının altına girer ve sağlam bir şekilde orada kalır. Saray, yerini kampa bırakmıştır. *Şogunluk* askeri tahakküme dayanmıştır. *Şogunlar* çok büyük öneme sahip feodal efendilerden, öncelikle babadan oğula geçen prenslere ve daha sonra da imparator adına genel vali yetkilerini kullanan, tabakalar halindeki bir sosyal sisteme başkanlık eden kişiler haline gelmişlerdir. Bu rejime *bakufu*, yani kamp yönetimi adı verilmiştir. Quid pro quo¹ ilk Tokugawa *şogunu* olan İeyasu'dur, imparatora teminat ve mali destek vermiştir.

Bu yapının anahtarı Tokugawa Hanedanı'nın kendisidir. İeyasu'nun kökenleri son derece mütevazıdır, ancak 17. yüzyılın ortalarında klan Japonya'nın pirinç yetişen topraklarının dörtte birini kontrol etmektedir. Feodal derebeyleri, çeşitli

1 Quid pro quo: Lat. Bedeli ödeyen. (Çev.)

bağlarla klana bağlanarak Tokugawa'nın vasalları haline gelmiştir. "Merkezi feodalizm" terimi bu sistemi tarif etmek için uydurulmuştur. Derebeylerinin veya *daimyoların* hepsi birden *şoguna* aynı şekilde bağlı değildir. Bazıları doğrudan bağlıdır, bunlar Tokugawa ailesine vasallık bağlarıyla bağlı olan, babadan oğula geçen ailelerdir. Diğerleri ise evlilik, koruma veya iş nedeniyle ilişkilidir. Daha az güvenilenlerse boyun eğmiş olan, daha dış kategori ailelerdir ancak bunların hepsi dikkatle izlenir. Efendiler, *şogunun* sarayında veya kendi mülklerinde dönüşümlü olarak yaşarlar, kendi mülklerinde oldukları zamanlarda, aileleri günümüzün Tokyo'su olan Edo'da yani *şogunun* başkentinde rehine olarak tutulurlar.

Bu efendilerin altında sıkı kurallarla ve kanunlarla babadan oğula geçen sınıflara bölünmüş bir toplum yer alır ve bu yapının devamı rejimin birinci amacıdır. Efendi ve hizmetli olan soylu *samuraylar*, tıpkı Çin'deki yüksek sınıflarda olduğu gibi topluma hükmeden ve rengini veren savaşçı yöneticilerdir. Taşındıkları iki kılıçla simgelenen Spartacı bir askeri idealin takipçileridirler ve bu kılıçları saygısızlık suçunu işleyen avam tabakaya karşı kullanmalarına izin verilmiştir. İnançları olan *Buşıdo* her şeyden önce efendiye duyulan bağlılığın üzerinde durur. Toprakla birlikte hizmetli oluşlarına dair kökenleri hemen hemen 17. yüzyıla kadar gider ve efendilerine ait kale şehirlerde yaşarlar. Diğer sınıflar köylüler, zanaatkârlar ve üretici olmayan bir karaktere sahip oldukları için sosyal hiyerarşinin en alt tabakasını oluşturan tüccarlardır. Avrupa'da ortaya çıkan tacirin kendine güvenen ruhu Japon ticaretinin canlılığına rağmen Japonya'da düşünülemez. Sistemin bütününe amacı istikrar, merkezi yapıya karşı görevlerin yerine getirilmesi ve bu görevlerin içine kasti bir şekilde sıkışmaya zorlanmalarıdır. Hiyyedoşi, silah bulundurmaması gerekenlerin yani aşağı tabakanın elindeki silahları almak amacını güden büyük bir kılıç avını bizzat denetlemiştir. Bunun neresi adalet diye bakılsa bile, herhalde düzen adına yapıldığı söylenmiş olmalı. Japonya, istikrar istemekte ve Japon toplumu da buna bağlı olarak istikrarı sağlayacak şeyleri vurgulamaktadır. Bir kişinin yerini bilmesi, disiplinli olması, düzenli olması, titiz bir şekilde işini yapması, stoik dayanıklılığı önemlidir. En yüksek noktada insanlığın en etkileyici sosyal kazanımlarından biri bulunmaktadır.

Bu sistemin zaaflarından biri Çinlilerle paylaşılmaktadır: Değişimi sağlayacak dış uyaranlardan tamamen soyutlanmıştır. Çok uzun bir süredir iç anarşiye düşme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. 17. yüzyıl Japonya'sında birçok mutsuz *daimyo* ve huzursuz kılıç ustası vardır. Bu tarihte görünür dış tehlikelerden biri Avrupalılardan kaynaklanır. Japonya'ya çok büyük etki eden ithal mallarıyla gelirler. Bunların içinde en görünür olanlarından biri hedefleri üzerinde istenenden daha büyük etki bırakmış olan ateşli silahlar, diğeri ise Hristiyanlıktır. Bu inanç önce anlayışla karşılanmış, hatta dışarıdan ticaret yapmak isteyenleri çektiği için hoşgörölümüş-

tür. 17. yüzyılın başlarında, Japon Hristiyanların nüfus içindeki yüzdesi o tarihe kadar görülmemiş bir şekilde çoktur. Kısa bir süre içinde tahminen yarım milyon kişiye ulaşmıştır. Bununla birlikte bu mutlu ilişki uzun sürmemiştir. Hristiyanlık her zaman iktidardakileri devirmeye yönelik bir potansiyele sahip olmuştur. Bu özellik Japon yöneticileri tarafından kavrandığı andan itibaren vahşi bir zulüm başlamıştır. Bu durum sadece genellikle acı çekerek vahşice öldürülen binlerce Japon şehidin hayatına mal olmamış, Avrupa'yla ilişkilere de hemen hemen son vermiştir. İngilizler Japonya'yı terk etmişler, İspanyollar ise 1620'lerde sınır dışı edilmişlerdir. Portekizliler aynı durumla karşı karşıya kalacaklarını anladıkları anda, derhal durumu görüşmek için 1640 yılında elçiler göndermişler, ancak bu elçilerin tümü öldürülmüştür. Japonların yurt dışına çıkışları, yurt dışında olanların ülkeye dönüşleri yasaklanmış ve büyük gemilerin yapılması men edilmiştir. Sadece kimseyi din değiştirmeye davet etmemeye söz veren ve sembolik olarak haçı ayakları altında ezmeyi kabul eden Hollandalılar Japonya'nın Avrupa'yla küçük bir temas noktası olarak kalmışlardır. Nagasaki Limanı'nda küçük bir adada bir ticaret istasyonu kurmalarına izin verilmiştir.

Bundan sonra, yabancıların iç huzursuzlukları sömürme tehlikesi bir daha gerçekten söz konusu olmamıştır ancak başka zorluklar vardır. "Büyük barış" döneminin sakin koşullarında askeri yetenekler azalmıştır. *Samuray* muhafızlar efendilerine ait kale şehirlere yerleşmişler, rahatları sadece modası geçmiş silahlarla efendilerinin Edo'ya geçişleri sırasında yapılan törensel yürüyüşlerde bozulmuştur. Avrupalılar 19. yüzyılda yeni silahlarla geldiklerinde, Japonların askeri gücü bunlarla teknik olarak başa çıkamamıştır.

Bunun öngörülmesi kolay değildir. Hatta genel barışın bir başka sonucu olan iç ticaretin gelişmesi de öyle. Japonlar giderek paraya daha çok bağımlı hale gelmişlerdir. Bu sayede eski ilişkiler zayıflamış ve yeni sosyal baskılar ortaya çıkmıştır. Nakit ödeme, derebeylerin başkenti ziyaretleri sırasında ödemek zorunda oldukları vergi onları pirincin çoğunu satmaya zorlamıştır. Aynı zamanda pazar da milli bir pazar olmuştur. Tüccarlar iyi para kazanmışlar, bazıları kısa bir süre içinde kendi hükümdarlarına borç verecek kadar çok paraya sahip olmuşlardır. Savaşçılar kademe kademe bankerlere bağlı hale gelmişlerdir. Bunun da ötesinde, nakit para sıkıntısına düşen bu hükümdarlar ekonomik değişim ve bunun sosyal sonuçlarıyla baş edemedikleri için büyük utanç duymuşlardır. Eğer muhafızlara para ödeniyorsa, bu kişiler bağlılıklarını kendilerine para ödeyen başkalarına da sunabilmektedirler. Şehirler de büyümektedir. 1700 yılında hem Osaka'nın hem de Kyoto'nun nüfusları üç yüz binden fazlasına ulaşmıştır, Edo sekiz yüz bin civarında nüfus barındırmaktadır. Böyle bir büyüme başka değişimleri de getirmiştir. Şehirlerdeki pirinç pazarındaki fiyat dalgalanmaları zengin satıcılar arasındaki düşmanlıkları keskinleştirmiştir.

Tokugawa Japonya'sının büyük çelişkisi de budur. Hükümdarları, geleneksel yöntemlere karşı yeni meydan okuyuşları taşımakta giderek daha yeteneksizleşirken, bu meydan okuyuşlar tarihsel perspektifle bakıldığında dönemin belirleyici teması olan temel bir faktörü, ekonomik büyümeyi tetiklemektedir. Tokugawaların yönetimi altındaki Japonya hızla büyümektedir. 1600'le 1850 arasında tarımsal üretim aşağı yukarı ikiye katlanırken nüfus artışı bunun yarısında kalır. Bu yeni serveti kendine kanalize eden tek şey rejim olmadığı için servet, toplumda belli fırsatları görenlerin yatırımları için kullandıkları tasarruflar olarak kalır veya birçok Japonun hayat standartlarının yükselmesine harcanır.

Dünyada bir de sadece Avrupa'da görülen, kendine yeten bir ekonomik büyümenin açılmasının ne olduğu üzerindeki tartışma hâlâ sürmektedir. Bu açıklamalardan bazıları açıktır ve daha önce de değinilmiştir. Pasif avantajlardan bir tanesi Japonya'nın, etrafını çeviren denizlerin arasına sıkışmış olmasıdır, böylece Asya anakarasının servet üreten yapılarına üst üste defalarca saldıran step doğumlu göçerler gibi istilacılardan korunmuştur. Şogunluğun sağladığı büyük barış feodal savaşlara son vermiştir ve bu da bir başka avantajdır. Bunların ardından yoğun ekim, sulamaya yatırım, Portekizliler tarafından getirilen yeni tohumların (Amerika kökenli bitkiler) kullanılması sonucunda tarımdaki olumlu gelişmeler gelir. Bu noktada araştırma zaten karşılıklı etkilere dokunmaktadır: Tarımın gelişmesi, üretici için kârlı bir alan haline gelmesiyle mümkün olmuştur, kârlıdır çünkü sosyal ve idari koşullar buna uygundur. Soyluların ve ailelerinin Edo'da zorunlu ikâmete tabi tutulması pirincin pazara çıkmasını sağlamakla kalmamış (çünkü soylular da nakit para bulmak zorundaydılar) aynı zamanda da başkentte hem emeği (çünkü iş imkânı yaratmıştır) hem de malları içine çeken ve dolayısıyla üretimi giderek daha kârlı bir hale getiren büyük bir pazar yaratmıştır. Bölgesel uzmanlaşma (tekstil üretiminde örneğin) ürün yetiştirme kapasitesindeki eşitsizliklerin lehine olmuştur; Japon endüstriyel ve el sanatları üretimi tıpkı Avrupa'da olduğu gibi kırsal bölgelerde kurulacaktır. İdare de bu işe yardımcı olmuştur. Şogunluğun ilk yıllarında sulama örgütlü bir şekilde geliştirilmiş, para ve ağırlık ölçü biriminde standardizasyona gidilmiştir. Ancak toplumu düzenlemek için gösterilen bütün çabaya rağmen *bakufu* yönetimi sonunda, belki de iktidardan yoksun olduğu için ekonomik büyümenin lehine sonuç vermiştir. Mutlak bir monarşi yerine, soylu derebeylerinin güç dengisini gözetten bir sistem halini almış ve dışarıdan gelen bir istilacı tarafından rahatsız edilmediği için de sistem kendisini bu kadar uzun süre ayakta tutabilmiştir. Bunun sonucu olarak ekonomik büyümenin önünü tıkamamış ve üreticilerin verimli bir şekilde kullandığı kaynakları saptırmamıştır. Üstelik ekonomik olarak bir tür asalak olan *samuray*ların ulusal gelirden aldıkları pay azalırken, üreticilerin payı

artmıştır. 1800'lerde Japonya'da kişi başına düşen milli gelir ve Japonların yaşam standartları, çağdaşları olan İngilizlerle aşağı yukarı aynıdır.

Bunların büyük bir kısmı Tokugawa döneminin çok daha yüzeysel ancak çarpıcı bir şekilde göz önünde olan özelliklerinin gerisinde kalmıştır. Bunlardan bazıları, elbette farklı bir düzeyde çok önemlidir. Yeni refah sayesinde kentlerde basılı kitapları ve daha sonra Avrupalı sanatçıların hayranlığını kazanacak olan renkli tahta baskıları satın alan müşteriler ortaya çıkmıştır. Bu refah yeni *kabuki* tiyatrosuna seyirciler sağlamıştır. Yine de en derin ekonomik düzeyde (kasıt yoksa da) ne kadar parlak ve başarılı olursa olsun, Tokugawa sisteminin 19. yüzyılda Batı'dan yeni bir tehditle karşılaşmamış olsa da ne kadar ayakta kalabileceği çok açık değildir. Dönemin sonlarına doğru huzursuzluk belirtileri görülür. Japon entelektüelleri, soyutlanmışlıklarının kendilerini Avrupa'dan koruduğunu ancak Asya'yla ilişkilerini kestiğini hissetmeye başlamışlardır. Haklıdır da. Japonya kendisine özgün bir tarihsel kader yaratmıştır ve bunun anlamı Batı'yla Mançu veya Moğolların tebaalarından çok daha farklı bir şekilde karşılaşmak olacaktır.

Farklı Dünyalar

Afrika ve Amerika uygarlığa doğru başka yerlerden çok farklı bir ritimle ilerlemiştir. Elbette bu Afrika için diğer kıtalardan okyanuslarla ayrılan ve sadece deniz yoluyla temaslar kurulabilen Amerika kıtasında olduğu kadar ciddi değildir. Tersine, Afrikalılar büyük bir kısmı kademe kademe İslamlaştırılan bir kıtada yaşamışlar ve uzun bir süre önce Arap sonra da Avrupalı tacirlerle en azından yüzeysel temaslar kurmuşlardır. Bu faktörlerin önemi zaman geçtikçe büyümüş ancak yine de 19. yüzyılın sonuna gelinceye dek Afrika'yı dünya tarihinin ana yörüngesine tam anlamıyla çekememiştir. Bu soyutlanmışlık, öykümüzün büyük bir çoğunluğunun arkeolojik kanıtlara bağlı olduğu gerçeğiyle birleşince Afrika ve Amerika tarihini epeyce belirsiz bir hale getirmektedir.

Avrupa ticareti ve keşifleri gelmeden önceki Afrika tarihi, büyük ölçüde zar zor ayırt edebildiğimiz bir iç dinamik meselesidir, ancak bu iç dinamiğin içinde halk hareketlerinin büyük bir rol oynadığını varsayabiliriz. Göçle ilgili birçok efsane vardır ve bu efsaneler kuzeyden güneye ve batıya doğru hareketlerden söz ederler. Her durumda, araştırmacılar efsaneyi kendi bağlamında, Mısır kayıtlarında yapılan atıflarla, gezginlerin hikâyeleri ve arkeolojik keşiflerle değerlendirmek durumundadırlar, ancak genel eğilim çarpıcıdır. Genel eğilimi teyit etmek üzere, Afrika kültürü önce kuzeyde zenginleşmiş ve incelmıştır. Güneyde ortaya çıkışı çok daha sonradır.

Mısırla bağları daha önce belirtilmiş olan Kuş Krallığı uygun bir başlangıçtır. MÖ 5. yüzyılda Kuşlar Mısır'da kontrolü kaybetmişler ve bir kez daha güneydeki başkentleri Meroe'ye çekilmişlerdir, ancak önlerinde kültürün gelişeceği asırlar uzanmaktadır. Mısır'dan yanlarında muhtemelen hiyeroglif getirmişlerdir (çözdüklerine dair iddialar vardır). Elbette elde ettikleri bilgileri Nubyalıların ve Sudanlıların arasında daha sonra dikkat çekici bir metalurji becerisinin gelişeceği Sudan'ın batısına ve güneyine yaymışlardır. MÖ'nin son birkaç yüzyılında Sahra'nın güneyinde ve Nijerya'nın orta kısımlarında demir işçiliği ortaya çıkar. Bu işçiliğin önemi krallar tarafından sır olarak tutulmasından anlaşılır, ancak bu çok değerli beceri yavaş yavaş güneye doğru yayılır. MS 12. yüzyıla gelindiğinde bütün güneydoğuya

yayılmıştır ve Afrika'da taş devrini yaşayan sadece güneydeki Pigmeler'le Buşmenler kalmıştır.

Demir işçiliğinin yayılması muhtemelen en büyük farklılığı tarımda yaratmıştır. Demir, ormanlara yayılmayı ve toprağın daha iyi kazılmasını sağlamıştır (bu, Hristiyanlığın ilk döneminde Asya'dan yeni tohumların gelmesiyle de bağlantılıdır) ve böylece yeni halk hareketlerine ve nüfusun büyümesine yol açmıştır. Doğu ve Güneydoğu Afrika'da ayırt edilebildiği üzere MS 500 civarında hayvancılıkla uğraşanların ve çiftçilerin gelişile avcılık ve toplayıcılık yapılan bölgeler daha çok bugünkü Zimbabwe'ye Transvaal'e dağılmıştır, ancak buralardaki Afrikalılar pulluk kullanmamaktadırlar. Bunun nedeni muhtemelen Mısır'ın güneyinde kalan kıtanın büyük kısmındaki hayvanların Afrika'dan gelen hastalıklara karşı yeterli direnci gösterebilmeleridir. Etiyopya'da bir bölgede pulluğa rastlanmıştır ve atın erken bir tarihte kullanımının belirttiği üzere burada hayvanlar da başarıyla üretilmişlerdir. Atlar, Güney Sahra'da binicilik amacıyla da yetiştirilmişlerdir.

Bu durum, bir kez daha çok önemli bir sınırlayıcı faktör olarak Afrika çevresini işaret eder. Kıta tarihinin büyük bir kısmı dışarıdan gelen etkilerin hikâyesidir, demir işleme ve yeni tohumlar Yakındoğu, Asya ve Endonezya'dan; buhar makinesi ve ilaçsa 19. yüzyılda Avrupa'dan gelmiştir. Bunlar Afrika doğasıyla yavaş yavaş boğuşarak var olabilmişlerdir. Bunlar olmasa, Sahra'nın güneyindeki Afrika coğrafya, iklim ve hastalıkların yarattığı büyük baskı nedeniyle cansız kalacak gibi görünmektedir. Böylece (bazı istisnalar dışında) kıtanın büyük bir kısmı değişken tarıma mahkûm olmuş, tek ve yoğun bir tarım faaliyeti mümkün olmamıştır. Bu zor koşullara olumlu bir tepkidir ancak yavaş nüfus artışından ötesini taşıyamamıştır. Güney Afrika'ya tekerlek gelmemiş böylece nakliye, değirmencilik ve çömlekçilik geriden yavaş yavaş ilerlemiştir.

Hikâye, Ekvatorun kuzeyinde farklıdır. Kuş tarihinin büyük bir kısmı, daha çok yazılı anlamda beklemektedir, büyük şehirlerinin bir iki tanesi daha yeni kazılmıştır. MÖ 300'de Kuşların Etiyopyalılar tarafından devrildikleri bilinmektedir. Bu tarihten sonra eskisi gibi özgün bir halk olmamışlar, Süleyman'ın soyundan geldiğini iddia eden krallara sahip olmuşlar ve asırlar boyunca Mısır dışında Afrika'nın yegâne Hristiyan halkı onlar olmuştur. 4. yüzyıldan hemen sonra Kiptiler tarafından Hristiyan yapılmışlardır. O tarihte klasik Akdeniz dünyasıyla zaten temasları vardır. Ancak Mısır'daki İslami işgal aralarına girmiş ve asırlar boyunca aşilamayacak bir bariyer oluşturmuş, Etiyopyalıların paganlara ve Müslümanlara karşı verdikleri var olma mücadelesi boyunca da Roma ve Bizans'tan hemen hemen bütünüyle soyutlanmışlardır. Habeş dili konuşan, Afrika'nın okuryazar olan, Müslüman olmayan tek ulusu olmuşlardır.

Afrika'da Hristiyanlığın yerleşebildiği yegâne bölge Romalı kuzeydir. Burada azınlık olmakla birlikte canlı bir kült vardır. Anlaşmazlıkların şiddeti ve Donatistlerin sapkın oldukları için karşılaştıkları takip belki de Arap işgalinin buranın yönünü İslam'a çevirmeyi sağlamasını açıklayabilir. Hristiyanlık, Arap Devletleri tarafından Mısır hariç Afrika'dan sökülüştür. Öte yandan İslam, Afrika'da olağanüstü bir başarı kazanmıştır. Arap istilasıyla gelmiş ve 11. yüzyılda Nijer'den Batı Afrika boyunca yayılmıştır. Bu sayede Arap kaynakları bize, Kuşların ortadan kalkışından sonra Sudan ve Sahra boyunca yayılmış, okuryazar olmayan Afrikalı topluluklar hakkında ana bilgileri sağlamaktadır. Bunlar genelde ticaret topluluklarıdır ve dolayısıyla şehir devletleri olarak düşünülmeleri mümkündür. Bunların en ünlüleri Avrupalılar buraya ulaştığında yoksullaşmış olan Timbuktu'dur. Yine de 15. yüzyılda bir İslam üniversitesine sahip önemli bir merkezdir. Dünyanın her yerinde olduğu gibi Afrika'da da ekonomi ve politika sıkı bir şekilde iç içe geçmiştir, bu nedenle de Kara Afrika'nın ilk krallıklarının önemli ticaret yollarının sonunda, servetin aktığı yerlerde ortaya çıkmış ve refah içinde yaşamış olmalarında şaşacak bir şey yoktur. Tüccarlar istikrarı sevmektedirler.

Araplar tarafından ilk belgelenenlerden biri olan bir başka Afrika devleti, daha sonra modern bir ulusa ismini verecek olan Gana'dır. Kökenleri bilinmemektedir, ancak haşmetinin doruklarına Hristiyanlık öncesi dönemin sonlarına doğru demir silahların ve atın üstünlüğüne sahip olan bir halk tarafından çıkarılmıştır. Nasıl olursa olsun, Gana, Arap tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından MS 8. yüzyıl kayıtlarında ilk ortaya çıkışında önemli bir krallık olarak kaydedilmiştir. Yayılmasının doruğuna ulaştığında, Gana güneyde Senegal ve Nijer Nehirlerinin üst kısımlarına kadar bölgeye 800 km'lik bir yayılma göstermiştir, kuzeyde de Sahra tarafından korunmaktadır. Araplar, buradan "altın ülkesi" olarak söz etmişlerdir. Altın yukarı Senegal ve Aşanti'den gelmekte ve Arap tacirlere Sahra yolları veya Mısır yoluyla geçmekte oradan da Avrupa ticaretini zenginleştirdiği Akdeniz'e ulaşmaktadır. Bu şekilde, Afrika bir süre dış dünyaya olumlu bir etki yapmıştır. Sahra boyunca ticareti yapılmakta olan diğer önemli mallar ise tuz ve köledir. Gana 12. ve 13. yüzyıllar sırasında çökmüştür.

Gana'nın yörüngesi, hükümdarının serveti 1307'de Mekke'ye hacca gittiği sırada büyük sansasyona neden olmuş bir krallık olan Mali tarafından sürdürülmüştür. Bu da ismini 20. yüzyılda kurulmuş olan bir devlete vermiştir. Mali, Gana'dan bile büyüktür. 14. yüzyılın başında bütün bir Senegal Havzası'nı kaplamış ve kıyından içeri 1600 km kadar ilerlemiştir. Altın çağı, Ganalıların başarmış olduğundan çok daha verimli bir şekilde kullanmış olduğu altın külçe ticaretine rastlar. Mali hükümdarının ahırlarında on bin at bulunduğu söylenmiştir. Bu imparatorluk 14. yüzyılın sonunda hanedan savaşları sonucu çözülmüş ve nihayet Faslılar tarafından

yenilerek yıkılmıştır. Bunu diğer Afrika devletleri izleyecektir. Ancak Arap kaynakları ellerinde mektuplarla mahkemelere başvuran kişilerden söz ediyor olsalar bile, bu halklara ulaşmamızı sağlayacak yerli belgeler mevcut değildir. Şurası açıktır ki halk, Müslüman hükümdarlara rağmen pagan kalmıştır. Gana'nın çözülmesinin altında, halkını Müslümanlığı kabul etmeye zorlamanın yarattığı kavgalar bulunuyor olabilir. Arap kaynakları, İslami kültürün Sudan ve Sahra devletlerindeki hükümdarlarla ilişkisini gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır, ancak pagan geçmişin geleneksel pratikleri hâlâ korunmaktadır. İlk Hristiyanlığın Avrupa'da benzer bir mirası kabul ettiği gibi burada da sosyal âdetler kendilerini her zaman İslama uygun hale getirememişlerdir: Arap yazarlar, hayretler içinde Malili kızların herkesin ortasında çıplak dolaştıklarını dile getirmişlerdir.

Sahra'nın daha güneyindeki Afrika'ya ulaşmaksa daha da zordur. Dünya olaylarının içine çekilişinin arifesinde tarihi kökenlerin yapısını tayin eden şey Bantu denilen dil grubunu konuşan negroid halkların göçüdür. Bantu, "Hint-Avrupa" gibi bir terimdir. Genetik ırkları değil, tanımlanmış dilsel özellikleri anlatır. Bu göçün ayrıntılı rotası elbette hâlâ belirsizdir ama başlangıcı çok eskiden beri Bantu dilini konuşanların bulunduğu Nijerya'dır. Dillerini ve tarımlarını alıp buradan yola çıkar ve önce Kongo Havzası'na giderler. Ardından, Hristiyan çağının ilk başlarında Güney Afrika'nın büyük bir kısmına hızla yayılırlar. Afrika'nın etnik kalıbı böyle oluşmuştur.

Arapların "Swahili" dediği (Arapça "sahil boyu" anlamına gelir) Doğu Afrika sahillerinin iç kısımlarındaki gizemli krallıklarla bağlantılı şehirler kurarlar. Bu olay MS 8. yüzyıldan, Araplar bu şehirlere yerleşmeye ve bunları liman haline getirmeye başlamadan önce olur. Araplar bu bölgeye Zanz ülkesi adını vermişlerdir (Buraya daha sonra Zanzibar denilecektir) ve bölge halkının demire altından daha fazla değer verdiği söylenmiştir. Bu yapılar muhtemelen Asya'yla Arapların döneminden önce ilişki kurmuşlardır. Bunların kimler olduğunu söylemek pek mümkün değildir ancak Madagaskar'da koloni kurmuş olan Endonezyalılar olabilir. Afrikalılar, lüks malların karşılığında altın ve demir vermeye ve Asya'dan gelen, aralarında karanfil ve muzun da bulunduğu yeni ürünleri ekmeye başlamışlardır.

Bu devletlerin nasıl çalıştığına dair kaba bir resim çizebilmek bile zordur. Monarşi hiçbir anlamda iktidarda değildir ve akrabalık ilişkilerine verilen önem Afrika devletlerinin paylaştığı yegâne yaygın ve ortak özelliktir. Örgütlenme, belli çevrelerin ihtiyaçlarını ve belli kaynaklar tarafından temsil edilen ihtimalleri yansıtır olmalıdır. Ancak akrabalık ilişkileri geniş bir şekilde dağınıktır. Yine, ilk işaretler kuzeyden Nijerya'dan ve Benin'den gelir. 15. yüzyılda büyük doğu nehirlerinin bulunduğu bölgede krallıklar vardır ve Kongo Nehri'nin aşağı kısmında kurulmuş olan Kongo Krallığı'nı duyarız. Bu ölçekteki örgütlenmeye ilişkin fazla bir işaret

yoktur ve Afrika devletleri uzun bir zaman bürokratikleşmiş idarelere ve ordulara sahip olmamışlardır. Kralların iktidarı sadece âdetler ve geleneğe saygı nedeniyle değil, akrabalık ve saygı ilişkilerinin ötesinde insanların sadakatini sağlayacak kaynaklardan yoksun olunması nedeniyle sınırlı olmalıdır. Hiç kuşkusuz kayıtlar bu “devletlerin” çoğunun geçici ve kısa süreli doğasından kaynaklanır. Etiyopya, tipik olmayan bir Afrika ülkesidir.

Yine de bu loş ve gölgeli krallıklardan geriye önemli izler kalmıştır. Doğu Afrika’nın iç kısımlarında maden işçiliği, yollar, kaya resimleri, kanallar ve kuyuların gösterdiği epeyce yüksek düzeyli bir kültür mevcuttur. Bunlar arkeologların “Azanian” adını verdikleri bir teknolojinin ürünleridir. Gelişmiş Demir Çağı kültürünün başarılarıdır. Tarım, bölgede Hristiyanlığın ilk dönemlerinden beri yapılmaktadır. Tarımın sağladığı temelle, bugün Zimbabwe olarak bilinen bölgede, altına ulaşmak uzun süre epeyce kolay olmuştur. Başlangıçta sadece basit teknikler yeterli olmuştur. Yüzeyi kazıyarak epeyce geniş miktarlara ulaşılmıştır. Bu durum bölgeye tüccarları (önce Araplar, daha sonra Portekizliler) ve aynı zamanda göçmen olarak diğer Afrikalıları çekmiştir. Altın arayışı, kolayca bulunabilen kaynaklar bittikten sonra yer altına inmiştir.

Bununla birlikte bu kaynaklar dört yüzyıl sürmüş bir “devleti” destekleyecek ölçüde zengindir. Bu devletin en önemli üretimi sadece Güney Afrika’nın taştan binaları olmuştur. Modern Zimbabwe’de yüzlerce yerde kalıntıları bulunmaktadır ancak bunların en ünlüsü aynı isimle anılan yerdedir (anlamı sadece “taş evler” dir). 1400 yılı civarında burası bir kraliyet başkenti, kralların gömüldüğü yer ve kutsal tapınma alanıdır. 1830’da Afrikalı başka bir halk tarafından yağmalanana kadar da bu şekilde kalmıştır. 16. yüzyılın Portekizlileri, kuru taş işçiliğiyle büyük bir kale yapılmış olduğunu anlatırlar, ancak sadece bu alanla ilgili olarak Avrupalıların kayıtlarından bildiklerimiz 19. yüzyıla aittir. Avrupalılar karşılaştıkları, dikkatle biçimlendirilmiş taşlardan aralarına harç konulmadan son derece düzgün bir şekilde örülmüş masif duvarlara ve kulelere hayranlıkla bakarlar. Afrikalıların bu kadar etkileyici bir şey üretebileceklerine inanılmadığı için bazıları bu işi Fenikelilere mal ederler, bazı romantiklerse Zimbabwe’nin Saba Melikesi’nin taş işçileri tarafından yapılmış olduğunu düşünerek oyalanırlar. Bugün, Avrupa’daki diğer demir çağı dünyasını düşünüp Amerika’daki uygarlıkları hatırladığımızda, bu tür hipotezler gereksiz görünmektedir. Zimbabwe harabelerinin 15. yüzyılda yaşamış Afrikalılara mal edilmesi akla yakındır.

Doğu Afrika kadar gelişmiştir ama halkı tıpkı ilk Avrupalılar gibi okuryazar olmayı sağlayamamışlardır, bunu diğer uygarlıklardan alacaklardır. Belki de toprakla ilgili veya depolanacak ürünle ilgili dikkatli kayıtlara gerek olmaması bunu kısmen açıklayabilir. Nedeni ne olursa olsun, okuryazarlığın eksikliği bilgi sağlayarak yay-

mayı ve yönetimi konsolide etmeyi engellemiştir. Ayrıca kültürel bir yoksulluktur da. Afrika'da bilimsel ve felsefi yeteneklere sahip eğitimli insanlardan kaynaklanan yerli bir geleneğe sahip olmamıştır. Öte yandan Afrika'nın artistik kapasitesin den söz etmeden geçilmez. Zimbabwe'nin başarısı veya Benin'in tunç işleri daha sonra Avrupalıların beğenisini kazanacaktır.

Avrupalılar, Afrika'dakinden çok daha büyük başarılar sağlamış ve görüldüğü kadarıyla bunu da dışarıdan hiçbir uyaran olmadan yapmış yeni uygarlıkları keşfetmek üzere Amerika'ya vardıklarında İslam yaklaşık sekiz yüz yıldır Afrika'da iş başındadır (bundan önce Mısır'ın komşuları üzerindeki etkisi söz konusudur). Bu durum, uygarlık unsurlarının Amerika'ya Trans-Pasifik yolcularıyla götürülmüş olduğunu tartışmaya ve araştırmaya epeyce zaman harcamış bazı kişilere mümkün görünmeyecektir. Araştırmacıların büyük bir çoğunluğu kanıtları yetersiz bulmaktadır. Eğer çok eski zamanlarda böyle bir temas olmuşsa bile, uzun zaman önce duraksamıştır. İlk Amerikalıların Bering Boğazı'nı geçişleriyle Vikinglerin buraya çıkışları arasında geçen zamanda, Amerika'yla diğer kıtalar arasında bağ olduğuna dair belirgin izler mevcut değildir. Bu tarihten sonra da İspanyolların 15. yüzyılın sonunda buraya gelişlerine kadar hiç iz yoktur. Afrika'dan çok daha fazla ve çok daha uzun bir süre boyunca Amerika dünyanın kalan kısmından kopuktur.

Soyutlanmışlıkları 19. yüzyılda Kuzey Amerika'da hâlâ tarım öncesi halkların var olduğu gerçeğini açıklar. Bugünkü Amerika Birleşik Devletleri'nin doğu ovalarında (Avrupalıların onlara daha sonra verdikleri isimle) "Hintliler" Avrupalıların gelmesinden önce çiftçilikle uğraşırken daha batıda, başka topluluklar o tarihte hâlâ avcılık ve toplayıcılıkla geçinmişlerdir. Avrupalılar tarafından getirilen öncelikle at ve maden gibi önemli teknik değişikliklere rağmen avcılık ve toplayıcılığa devam edeceklerdir ve Avrupalıların teknik ekipmanları arasına ateşli silahlar da eklenecektir. Batı sahilindeyse bazı topluluklar balıkçılık yapmakta veya geçimlerini deniz kenarından topladıklarıyla sağlamaktadır ve bu da hatırlanmayacak kadar uzun bir süredir devam etmektedir. Daha kuzeyde, bir *tour de force* uzmanlaşması, Eskimoların katlanılmayacak kadar zor bir çevrede büyük bir beceriyle yaşamalarını sağlamıştır. Bu kalıp temel olarak gümüşde bile yaşamaktadır. Fakat, her ne kadar Kuzey Amerika'daki Kızılderili kültürü çevresel zorlukları yenmeyi başarması bakımından saygıyı hak etmekteyse de bunlar uygarlık değildir. Yerli uygarlığı açısından Amerikan başarısını görebilmek için Rio Grande'nin güneyine geçmek gerekir. Burada mısır tarımına bağımlılıkları ve doğa tanrıalarının oluşturduğu bir panteona tapmak gibi ortaklık bağının dışında başka bakımlardan birbirlerinden çarpıcı bir şekilde farklı bir dizi büyük uygarlık bulunmaktadır.

Orta Amerika'daki Olmek uygarlığının çok önemli olduğu kanıtlanmıştır. Takvimler, hiyeroglifler ve büyük törensel alanlar halinde yapılmış büyük binalar daha

sonraki dönemlerde bölgenin büyük bir kısmının buradan türemiş olduğunu gösterir. Orta Amerika tanrıları, Olmeklerin döneminde bilinmektedir. Hristiyan çağının başlangıcıyla 4. yüzyılı arasında Olmeklerin ardılları, bugünkü Meksika'da bulunan ilk büyük Amerikan şehri olan Teotihuacan'ı inşa etmişlerdir. Burası iki ya da üçyüz yıl kadar ticari bir merkez olmuş ve piramit kompleksi ve büyük kamusal binaları nedeniyle de muhtemelen çok geniş bir dini önem taşımıştır. Gizemli bir şekilde, herhalde güneye doğru Orta Meksika'nın vadilerine ilerleyen bir dizi istilacı dalgası nedeniyle 7. yüzyılda yıkılmıştır. Bu hareketler İspanyolların bölgeye gelişlerine dek sürecek bir göç ve savaş çağını başlatmış, birkaç tane parlak bölgesel topluluk üretmiştir.

Bunlardan en kayda değer olanları Yucatan, Guatemala ve Honduras'ta Maya kültürü tarafından biçimlendirilmiştir. Yerleşimleri o kadar olağanüstüdür ki şehirleri bugün bile görülebilmektedir. Büyük Maya yerleşimlerinin hemen hemen hepsi tropikal yağmur ormanlarında yer almaktadır, buralar kaynaklar tarım tarafından sağlansa bile hayvanlarıyla böceklerinin, iklim ve bulaşıcı hastalıklara karşı mücadelesini gerektirdiği yerlerdir. Ancak Mayalar, kalabalık nüfusları ilkel tarım teknikleriyle doyurmakla kalmamışlar (ne pullukları vardır ne de madenden araçları, uzun süre ormanı yakıp toprak açarak ve bu toprakları birkaç mevsim kullandıktan sonra başka yerlere göç ederek yaşamışlardır), ancak eski Mısır'ın piramitleriyle karşılaştırılabilecek taşınan binalar da yapmışlardır.

Maya yerleşimlerinden büyük bir çoğunluğu, ormanın içinde henüz keşfedilmemiştir, ancak Maya toplumu ve tarihi için bir genel çerçeve çizmeye yetecek kadarı bulunmuştur. Son yıllarda bulunanlar işlerin düşünüldüğünden daha karmaşık olduğunu göstermiştir. Maya kültürüne dair en eski izler MÖ 3. ve 4. yüzyıllara aittir. Kültür en yüce dönemiyse MS 6. ve 9. yüzyıllar arasında yaşamış, en güzel binalar, heykeller ve seramikler bu dönemde üretilmiştir. Bu çağa ait Maya yerleşimleri arasında büyük törensel tesisler, tapınak kombinasyonları, piramitler, mezarlar, tören alanları bulunmaktadır. Bunların hepsi de ancak son on yıldır araştırılmaya başlanmış olan hiyeroglif yazısıyla bezelidir. Din, bu kültürün yönetiminde çok önemli bir rol oynamış, şehirlerin hanedanlardan gelen hükümdarları çok önemli bir rolü olduğu anlaşılan kanlı kurban törenleriyle tahta çıkmıştır. Astronomik gözlemden türemiş bir takvimle hesaplanan döngüler halinde tapınma ve yakarı şeklinde düzenlenmiş eylemlerde bulunmuşlardır. Birçok araştırmacı bunun Mayaların binalarla kıyaslanmaya değer tek başarısı olduğunu ve gerçekten de matematik alanında çok büyük bir ustalık olduğunu düşünmektedir. Takvim sayesinde, bu insanların dini liderlerinin zaman hakkında bilgi sahibi olduğumuz uygarlıkların tümünden çok daha engin fikirlere sahip olduğunu görecektir kadar Maya düşüncesi kavranabilmektedir Antikiteyi yüzbinlerce yıl geriye gidecek kadar hesaplamışlardır. Zamanın bir başlangıcı olmadığı fikrine kapılmış olabilirler.

Taş hiyerogliflerle bugüne ulaşan üç kitap bize bu takvim ve Maya hanedanlarının kronolojisi hakkında bir şeyler söylemektedir. Klasik çağın Maya'sı zamanın geçişini kaydetmek için her yirmi yılda bir tarihli anıtlar kullanmıştır. Bunların sonuncusunun tarihi 928 yılıdır.

Bu tarihte Maya uygarlığı zirvesine ulaşmıştır. İnşaatçıların ve yeşimle obsid-yen işleyen zanaatkârlarının bütün becerilerine rağmen önemli sınırlar mevcuttur. Bu büyük tapınakları yapanlar hiçbir zaman kemer kullanmamışlardır. Mayalar tekerleği hiç keşfetmemiş oldukları için bu operasyonlar sırasında arabaları işe koşmamışlardır. Gölgesinde yaşadıkları dini dünyaysa iki başlı ejderhalar, jaguarlar ve sırtan kafataslarıyla doludur. Politik kazanımlara gelince, Maya toplumu uzun bir süre, tarihleri anıtların üzerindeki hiyerogliflerde anlatılan iki hanedan kümelenmesinin oluşturduğu şehirlerin birbirlerine ittifaklarla bağlandığı bir modele dayanmıştır. Genişleme en yüksek noktasına ulaştığında, en büyük Maya şehri kırk bin kişiye ulaşan bir nüfusa sahip olmuştur, şehre bağlı olan kırsal nüfus bu sayının on katıdır. Bu rakam bugün Maya Amerikası'nın çok daha büyük bir nüfus yoğunluğuna sahip olduğunu göstermektedir.

Maya uygarlığı son derece özel bir kazanımdır. Tıpkı Mısırlılar gibi verimsiz binalar için çok büyük bir emek yatırımı gerekmiştir. Belki de Maya uygarlığı yükünü çok erken bir tarihte sırtlamıştır. Başlangıcından çok kısa bir süre sonra Meksika Vadisi'nden gelen bir halk, muhtemelen Toltekler en büyük Maya şehri olan Chichen Itza'yı ele geçirmişlerdir. Bu tarihten sonra güneyin orman merkezleri çökmeye başlamıştır. İstilacılar yanlarında maden ve savaş esirlerini kurban eden Meksika pratiğini getirmişlerdir. Maya yerleşimlerindeki heykellerde bunların tanrıları ortaya çıkmıştır. Aynı dönemde kabaşalan çöleklerin, heykellerin ve hiyerogliflerin kalitesindeki gerileyişin gösterdiği üzere bir kültürel gerileme yaşanmaya başlanmıştır. 11. yüzyılın başlarında Maya politik düzeni çökmüş, ancak birkaç şehir, bir iki yüzyıl sonra daha düşük düzeyde bir kültürel ve maddesel var oluş göstererek tekrar hayata dönmüştür. Chichen Itza sonunda 13. yüzyılda çökmüş ve Maya kültürünün merkezi başka bir yerleşime kaymıştır. Burası da muhtemelen 1460'ta yaşanan bir köylü isyanı sırasında yağmalanmıştır. Bununla birlikte Mayaların hikâyesi günümüze gelene kadar düşüşe geçmiştir. 16. yüzyılda Yucatan İspanyolların eline geçmiş ancak son Maya kalesi 1699'da düşmüştür.

İspanyollar, Maya uygarlığını sadece biçimsel anlamda yok etmişlerdir. Bu uygarlık onlar geldiğinde zaten çökmüş haldedir. Açıklaması, elimizdeki bilgiye bakıldığında kolay değildir, metafora başvurmaktan başka çare kalmamaktadır. Maya uygarlığı büyük bir meydan okumaya karşı bir cevaptır, ancak dış müdahalelere karşı son derece kırılgan, zayıf bir politik yapı, dar bir uzmanlaşma ve destek kaynaklarla oranlandığında son derece büyük sıkıntılar söz konusu olmuştur. Yabancı

istilasından da önce, politik parçalanma meydana gelmiştir, arkeologların kalıntıları keşfetmiş oldukları sulama düzenleri birbirinden kopmuş ve çürümüştür. Amerika kıtasının her yerinde tayin edici olduğu üzere, yerli kültür arkasında ne bir yaşam tarzı ne teknoloji ne edebiyat ne de önemli politik ve dini kurumlar bırakmıştır. Sadece Maya köylüsünün dili bazı noktalarda tutunabilmiştir. Mayaların geride bıraktıkları daha sonra bunları açıklamaya çalışanları uzun süre büyülemiş ve hayran bırakmış olan muhteşem harabelerdir.

Maya toplumu çöküşe geçtiğinde, Meksika Vadisi'nden gelen son halk burada İspanyolları sonraları Yucatan'da bulduklarından daha da fazla hayran bırakmış bir hegemonya kurarlar. Bunlar Azteklerdir, vadiye MS 1350 civarında gelmişler ve Toltekleri devirerek burada üstünlük kurmuşlardır. Texcoco Gölü'nün kenarındaki bataklık topraklarda iki köy kurmuşlardır. Bunlardan bir tanesi Tenochtitlan diye bilinmektedir ve Orta Meksika'nın tamamında iki yüzyıldan biraz daha az hüküm sürecektir olan Aztek İmparatorluğu'nun merkezi burasıdır. Aztekler daha sonra Panama Cumhuriyeti olarak bilinecek olan topraklara kadar gitmişler ancak herhangi bir yerleşme eğilimi göstermemişlerdir. Aztekler savaşçıdır ve haraca bağlı bir imparatorluk kurmayı tercih etmişlerdir. Orduları sayesinde, haraç vermeyi kabul ettikten sonra iyi kötü rahat bıraktıkları otuz kadar küçük kabilenin veya devletin bağlılığını kazanmışlardır. Bu halkların tanrıları Aztek panteonuna hediyeler gönderip tanrıların gönüllerini almıştır.

Aztek uygarlığının merkezi, bir köyden dönüştürmüş oldukları başkent Tenochtitlan'dır. Başkent, Texcoco Gölü'nde kıyılardan geçitlerle birbirine bağlanmış olan bir grup ada üzerinde kurulmuştur, bu geçitlerden biri 8 km uzunluğundadır ve yan yana sekiz atlı geçebilir. İspanyollar bu şehirle ilgili heyecanlı tanımlar yapmışlardır. Biri buranın Roma'ya veya Konstantinopolis'e eşdeğer olduğunu söylemiştir. Şehir 16. yüzyılın başında aşağı yukarı yüz bine yakın insan barındırmaktadır ve geçimi boyunduruk altına alınmış halklardan sağlanmaktadır. Avrupa şehirleriyle kıyaslandığında burası hayranlık verici bir yerdir, tapınaklarla doludur, yapay piramitlerle biçimlendirilmiştir ancak muhteşemliği Azteklerin himayeleri altındaki insanları sömürmelerinden kaynaklanır. Meksika kültüründe, Toltek sonrası döneme ait hiçbir önemli yenilik veya buluş yoktur. Aztekler, buldukları uygarlığı kontrol etmişler, geliştirmişler ve sömürmüşlerdir.

İspanyollar 16. yüzyılın başlarında buraya geldiklerinde Aztek İmparatorluğu hâlâ genişlemektedir. Tebaanın tümü tam olarak boyunduruk altına alınmamıştır ama Aztek iktidarı kıyıdan kıyıya uzanmaktadır. Bu iktidarın başı yarı-ilahi ancak bir kraliyet ailesinin içinden seçilmiş bir hükümdardır. Bu hükümdar, son derece düzenli ve merkezileşmiş bir toplumu yönetir. Toplumdan zorunlu emek ve askerlik gibi hizmetler talep edilir ancak karşılığında yıllık geçimleri sağlanır. Bu uygarlık

resim yazısı kullanan, tarımsal ve altın işleme becerileri gelişmiş bir uygarlıktır, ancak pulluk, demir ve tekerleği tanımamaktadır. En önemli törenleri –İspanyolları dehşet içinde bırakmıştır– insan kurban etmeyi içerir; Tenochtitlan’ın büyük piramidine yirmi binden az kurban verilmez. Bu katliamlar Aztek mitolojisinin merkezinde yer alan kozmik daralmayı yeniden yaratmak için yapılır. Bu mitolojiye göre tanrılar güneşin karnının doyması için gerekli olan kanı sağlamak üzere insanlara kendilerini kurban etmelerini emrederler.

Bu din kurbanların kalplerini çıkartmak, derilerini yüzmek ve törensel bir şekilde kafalarını kesmek gibi tiksindirici ayrıntılarıyla Avrupalıları çok şaşırtmıştır. Yine de bu törenlerin tuhaf ve dehşet verici ayrıntıları politik ve sosyal açılımlarının yanında çok daha önemsizdir. Kurbanın bu kadar önemli olması, sürekli kurban ihtiyacını getirmektedir. Bu kurbanlar genellikle savaş esirlerinden sağlandığı için (çünkü savaşta ölmek savaşçı için güneşin cennetine gitmek demektir) Aztek İmparatorluğu’nda barış demek dini açıdan felaket anlamına gelmektedir. Bu nedenle Aztekler kendilerine bağlı olanlar üzerindeki kontrollerinin gevşek olmasına ve sık sık isyan çıkmasına fazla aldırmamaktadırlar. Tebaa kabilelerin kendi hükümdarlarını korumalarına ve kendi düzenlerinde yaşamalarına izin verilmekte, böylece bunlara en küçük bir bahaneyle bile ceza baskınları yapılmaktadır. Bu yüzden imparatorluk tebaanın bağlılığını hiçbir zaman kazanamamıştır. Zamanı geldiğinde bu insanlar Azteklerin çöküşünü sevinçle karşılamışlardır. Din başka bakımlardan da Avrupalılardan gelen tehditlere karşı koyma kapasitesini etkilemiştir, özellikle Azteklerin savaşta düşmanlarını öldürmekten çok kurban etmek üzere savaş esiri almayı tercih etmeleri ve bir gün beyaz tenli, sakallı büyük tanrı Quetzalcoatl’in halkına sanat öğrettikten sonra gittiği doğudan döneceğine dair inançları etkili olmuştur.

Bunların hepsi bir araya geldiğinde, estetik etkileyciliğine ve muhteşem sosyal verimliliğine rağmen Aztek uygarlığı sert, zalim ve çirkindir. Bizim bildiğimiz pek az uygarlık halkının üzerine böylesine ağır taleplerle gitmiştir. Görüldüğü kadarıyla sürekli gergin ve karamsar bir uygarlıkta yaşayan insanlar, bu uygarlığın çöküşünü hiç mümkün görmemişlerdir.

Meksika’nın ve Yucatan’ın güneyinde, uygarlık derecesi olarak birbirlerinden epeyce farklı diğer bazı kültürler uzanır, ancak bunların hiçbirisi en uzaktaki Peru’da bulunan And uygarlığı kadar önemli değildir. Meksika halkları büyük bir çoğunlukla taş devrinde yaşarken, Andlar bundan çok daha ötesine geçmiştir. Ayrıca gerçek bir devlet yaratmışlardır. Maya uygarlığı takvimleriyle yaptıkları ayrıntılı hesaplarla diğer kültürlerin arasında mükemmelliğe erişmişlerdir ama Andlılar yönetimlerinin bütünlüğü sayesinde çok daha ileri gitmişlerdir. İspanyollar Peru’ya Meksika’dan çok daha fazla hayran olmuşlardır, bunun nedeni de sadece değerli

madenlerin bolluğu ve bunun sağladığı servet değil adil verimli ve son derece bütünlüklü sosyal sistemdir. Bazı Avrupalılar bunu bireyin kolektif yapıya tam olarak boyun eğmesini gerektirdiği için çok beğenmişlerdir.

Bu, İnkaların hüküm sürdüğü toplumdur. 12. yüzyılda, Cuscolular, Peru'daki daha eski uygarlık merkezleri üzerinde kontrol sağlamışlardır. Tıpkı Aztekler gibi onlar da kendilerinden çok daha önce uygarlaşmış olanlarla komşulardır daha yüksek kültürlerin becerilerini alan ve geliştiren barbarlardır. 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde İnkalar Ekvator'dan Orta Şili'ye kadar uzanan bir bölgede hüküm sürerler, kıyı bölgelerini fethedişleri daha sonradır. Bu şaşırtıcı bir yönetim becerisidir çünkü And Dağları'nın oluşturduğu doğal engelleri aşmak zorunda kalmışlardır. İnka Devleti birbirine her tür hava koşulunda geçilebilen 16.000 km'lik yollarla bağlanmıştır. Haberciler bu yollardan ya sözlü ya da *quipu* denen renkli iplere atılan düğümlerden oluşan şifreli mesajlar taşımışlardır. Bu araçla ayrıntılı kayıtlar tutulmuştur. Tam olarak okuryazar olmasa bile And İmparatorluğu tebaasının hayatı örgütlemekte tam anlamıyla totaliterdir. İnkalar imparatorluğun yönetim kastını oluşturmuşlardır, bu kastın başı *Spa İnca* –yegâne İnka– adını almıştır. Hükümdarlığı, emeğin kontrolüne dayalı despotizmdir. Nüfus, en küçüğü on aile reisinin oluşturduğu birimler halinde örgütlenmiştir. Bu birimlerin emeğine ve ürünlerine el konulmuştur. Dikkatli ve sıkı kontrol, nüfusu ihtiyaç duyulduğu yerde tutmuştur; yerel cemaat dışına çıkmaya veya evlenmeye izin verilmemiştir. Ürünün tamamı devletin malıdır. Bu şekilde tarım yapan çiftçiler hayvancıları ve zanaatkârları besleyebilmişler ve karşılığında dokuma almışlardır (lama And kültürünün ihtiyaç duyduğu her şeyi sağlayan hayvandır, yünü kadar etinden ve sütünden de faydalanılmış, nakliye amaçlı kullanılmıştır). Ticaret yoktur. Değerli madenlerin ve bakırın çıkarılması sadece, İspanyolları buraya geldiklerinde hayran bırakan Cusco'daki zarif süslemeler içindir. Bu sistemin içinde oluşan gerginliklerle başa çıkmak için sadece güç kullanılmamış, sadık tebaalar zararsız bir bölgeye yeniden yerleştirilmiş ve boyunduruk altına alınan halkların önde gelenlerinin akıllarına kendilerinden beklenen davranışları iyice sokmak için eğitim sistemi üzerinde sıkı bir kontrol kurulmuştur.

İnkalar da Aztekler gibi, avuçlarının içinde buldukları kültürün kazanımlarını kullanmışlar ve örgütlemişlerdir ancak daha az zalimdirler. Boyun eğdirmekten çok entegrasyonu benimsedikleri için boyunduruk altına aldıkları halkların kültürüne hoşgörüyle yaklaşmışlardır. Kendi tanrıları güneştir. Yazının olmayışı bu uygarlığın zihnine ulaşmayı zorlaştırmaktadır, ancak şurası dikkat çekicidir ki farklı bir şekilde olsa bile Perulular, Azteklerin ölümle meşguliyetlerini paylaşmışlardır. Mısır'da olduğu gibi burada da iklim, mumyalama törenlerinin lehine sonuç vermiş, yüksek And Dağları'nın kuru havası, çölün kumu gibi iyi bir koruyucu olmuştur. Bunun

ötesinde, boyunduruk altına alınmış halkların arasında hangi bölünmeler olduğunu ve kabilesel kültürlerin yaşamasının ne ifade ettiğini söylemek zordur. Avrupa'dan bir tehlike belirdiğinde İnka yönetiminin, bütün bu kayda değer başarıya rağmen tebaası arasındaki huzursuzlukları yok edemediği ortaya çıkmıştır.

Amerikan uygarlıklarının hepsi, Asya ve Avrupa'dakilerden önemli ve gözle görülür bir şekilde farklıdır. Her ne kadar İnkalar karmaşık yönetim yapılarını işletmeye yetecek kadar iyi bir bürokratik süreç yaratmış, Mayalar ayrıntılı tarihsel kayıtlar tutmuş olsalar da tam bir okuryazarlıktan yoksun oldukları gerçeğinin aksi bugün bile kanıtlanamamıştır. Teknolojileri, her ne kadar belli becerilerde yüksek bir düzeye ulaşmış olsa bile başka yerlerde bildiklerimiz kadar gelişmemiştir. Bu uygarlıklar, yoğun (ancak sınırlı) iktidar kültürü açısından tatmin edici bir temel ve kurumlar sağlamışlardır, ama yerli Amerikalıların dünyanın geleceğine olan katkıları bunlarla olmamıştır. Aslında katkı, bu uygarlıklar daha ortaya çıkmadan önce domates, mısır, patates ve balkabağını nasıl kullanacaklarını keşfeden ve hiçbir kaydı bulunmayan ilkel ekiciler tarafından çoktan yapılmıştır. Bununla insanlığın kaynaklarına, istemsiz bir şekilde dünyanın her yerindeki ekonomileri değiştirecek olan çok büyük bir katkı sağlanmıştır. Amerika Kıtası'nda parıldayan uygarlıklar kurulmuş ancak bunların kaderi, dünya tarihinin sınırları içinde devamı gelmeyen birbirinden güzel ilginçlikler olmanın ötesine geçememiştir.

Avrupa: İlk Devrim

Pek az terimin “ortaçağ” terimi kadar saptırıcı yan anlamları vardır. Tamamen Avrosentrik bir kullanımdır, başka gelenekler için hiçbir anlam ifade etmez. Bu tabir ilk kez 15. ve 16. yüzyıllarda, kendilerinden uzun zamandır kopmuş olan klasik antikiteyle yeniden bağ kurmak isteyen kişiler tarafından kullanılmıştır. Çok uzak bir geçmişte diye düşünürler, insanlar çok büyük işler yapmışlardır; böylece bir yeniden doğuş ve uygarlığın hızlandırılması önlerinde uzanmaktadır, kendi yaşadıkları dönemde de yine büyük şeyler yapılabilir. Ancak yaratıcılığın bu iki süreci arasında gördükleri tek şey bir boşluk –kullandıkları Latince *Medio Evo*, *Media Aetas* denen– diğer çağlar arasında bir düşüştür ve içi donuk, sıkıcı, barbarcadır. Böylece ortaçağ terimini icat ederler.

İnsanların Avrupa tarihindeki bin yıllık bir süreye bakarken biraz daha fazlasını görmeye başlamaları çok olmadı. Bir bakıma, bildiklerinin kökenine bakarken belli bir perspektif kazanmış olduklarından belki; 17. yüzyılda İngilizler kendi ataları olduklarını farz ettikleri “Norman Boyunduruğu”ndan söz ettiler, 18. yüzyılda Fransızlar kendi aristokrasilerinin köklerini Frank fetihlerine kadar götürerek idealize ettiler. Bununla birlikte bu türden düşünceler oldukça ender görülmüştür; ortaçağ epeyce bir süre bir bütün olarak, hatta iki yüz yıl öncesine kadar, genelde kibar bir aşağılamayla düşünülmüştür, derken birden bire büyük bir değişim olur. İnsanlar bu kayıp yüzyılları kendilerinden önce gelenlerin görmezden geldikleri ölçüde heyecanlı bir şekilde idealize etmeye başlarlar. Avrupalılar geçmişlerine dair resimleri şövalyeler hakkında yazılmış tarihi romanlarla, barınların pamuk doku-macıları ve tüccarlarla dolu yapmacık şatolarıyla doldurmaya başlamışlardır. Daha da önemlisi, o döneme ait belgeler üzerinde büyük bir araştırma çabası başlamıştır ve hâlâ devam etmektedir. Bu araştırmalar, ilk evrelerinde bazı romantize edilmiş ve aşırı hevesli tepkileri teşvik etmiştir. Sonunda ortaçağ Hristiyan uygarlığının birliğini ve görünürdeki istikrarlı hayatını idealise etmişlerdir, ancak böyle yaparak, içinde taşıdığı çeşitliliği bulanıklaştırmışlardır. Sonuç olarak, Avrupa ortaçağını anladığımızdan emin olmak hâlâ çok zordur. Bu büyük zaman dilimiyle ilgili

kaba bir ayırım, yine de yeterince açıktır: Antikitenin sonuyla 1000 yılı arasındaki yüzyıllar daha çok kuruluş yılları olarak görünür. Belli başlı işaretler geleceğin modelini çıkarmaya başlamıştır, ancak değişim yavaştır ve değişimin kalıcı gücü belirsizdir. Derken, 11. yüzyılda değişimin hızı hissedilir hale gelir. Yeni gelişmeler hızlanmış ve seçilebilir duruma gelmiştir. Zaman geçtikçe tamamen değişik bir yola doğru açıldıkları netleşir. Avrupa’da bir macera ve devrim çağı başlamıştır ve bu, Avrupa tarihi küresel tarihle karışana kadar devam edecektir.

Bu nedenle ortaçağın ne zaman “son” bulduğunu söylemek zordur. Avrupa’nın birçok yerinde 18. yüzyılın sonuna, Avrupa’nın ilk yavrusunun Atlantik’in öteki ucunda doğuşuna kadar devam etmiştir. Milyonlarca Avrupalı ve yeni Amerika Birleşik Devletleri’nde bile birçok insan, hâlâ doğaüstü bir bakış açısına ve bununla ilgili geleneksel bir dini bakışa, kendilerinden beş yüz yıl önce yaşamış erkekler ve kadınlar gibi sıkı sıkıya yapışmıştır. Birçok Avrupalı, maddi boyutta hâlâ kendilerinden önceki ortaçağ insanlarınkine benzer hayatlar yaşamaktadır. Yine de, birçok yerde ortaçağ çoktan geçip gitmiştir. Eski kurumlar yanlarına sorgulanmayan otorite geleneğini de alarak gitmiş veya parçalanmaya başlamıştır. Şurada burada, modern dünyanın yaşantısına benzer bir şeyler görmeye başlarız. Bu, önce bir ihtimal olan, sonunda kaçınılmaz şekilde Avrupa’nın ikinci ana formatif evresini ve devrimci çağının ilki olduğunu artık bildiğimiz duruma dönüşür.

KİLİSE

Başlamak için kilise iyi bir yerdir. Dünyevi bir kurum olan “kilise” sayesinde Hristiyanlar inançlı, laik ve ruhani olanın tamamını anlamlandırmışlardır. Katolik Avrupa’da kilise, ortaçağ boyunca toplumla aynı şey haline gelmiştir. 1500 yılında Hristiyan inancını (en azından biçimsel olarak) taşıyan çok sayıda insanın dışında Avrupa’da çok az Yahudi, ziyaretçi ve köle bulunmaktadır. Açık paganizm İspanya’nın Atlantik kıyılarından Polonya’nın doğu sınırlarına kadar her yerde ortadan kaybolmuştur. Bu nitel olduğu kadar nicel bir büyük değişimdir. Hristiyanların dini inançları yüzlerce yıl boyunca olgunlaşmış bir uygarlığın en derin noktalarına kadar nüfuz etmiştir ve bir bölünme veya alternatif mitolojilerle tehdit edilmemiştir. Hristiyanlık Avrupa’nın amacını tarif etmiş ve önüne atılacak bir hedef koymuştur. Bu aynı zamanda, birkaç Avrupalının belli bir toplumun, Hristiyanlığın üyeleri oldukları bilincine varmalarının da nedenidir.

Günümüzde, Hristiyan olmayanlar “kilise” dendiğinde, genellikle başka bir şey düşünmektedirler. İnsanlar bu sözcüğü ilahi kurumları, resmi yapıları ve imanlı bir kişinin tapınma ve disiplinini sürdürmesini sağlayan örgütleri tanımlamak için

kullanmaktalar. Kilise bu anlamda da 1500'de epey mesafe almıştır. Buna hangi nitelikler ve muğlaklıklar yüklenirse yüklensin, başarısı büyüktür. Kilise içinde, kilisenin iktidarının (ve görevlerinin) kendilerini doğru yola soktuğunu ısrarla söyleyen birçok insan vardır. Antik çağın son yıllarında ilahi hayatın cansuyu olan Roma kilisesi, Konstantinopolis'in düşüşünden çok daha önce yenilmez bir gücün ve nüfuzun odağı olmuştur. Sadece yeni bir önem ve bağımsızlık kazanmakla kalmamış, aynı zamanda Hristiyan hayatına 12. yüzyıldan itibaren yeni bir mizaç kazandırmıştır. Hristiyanlık bu tarihten itibaren daha saldırgan ve daha disiplinli olmuştur. Ayrıca çok daha katılaşmıştır. Bu yüzyıla dek gelen birçok doktrinel ve litürjik pratik bin yaşından daha gençtir ama Hristiyan çağının yarısından fazlası bittiğinde çoktan yerleşmişlerdir.

En önemli değişimler, kabaca 1000'le 1250 yılları arasında gerçekleşir; bunların yedi tanesi devrim olarak kabul edilir. Başlangıçları Cluniak hareketinin içinde yatar. Cluny'nin yedi başrahibinden dört tanesi daha sonra azizlik mertebesine erişmişlerdir; yedisi de olağanüstü insanlardır. Papalara öğüt vermişler, onların elçileri gibi davranmış, imparatorlara büyükelçi olarak hizmet etmişlerdir. Çoğu doğuştan soylu, kültürlü insanlardır, Burgonya'nın ve Batı Frankların en büyük ailelerinden gelmektedirler (gerçekte bu durumu Cluny'nin nüfuz alanını genişletmesine yardımcıdır), bütün ağırlıklarıyla kilisenin ahlaki ve ruhani reformlarının ardında durmuşlardır. Papalık reformunu gerçekten başlatan Papa IX. Leo Cluniak fikirleri hararetle savunmuştur. Beş yıllık pontifiğinin sadece altı ayını Roma'da geçirmiş, Fransa'da ve Almanya'da sinodları dolaşmıştır, yerel pratikleri düzeltmiş, laik derebeylerinin kiliseye müdahalelerini tespit etmiş, ruhban sınıfın yanlışlıklarını cezalandırmış, yeni bir ruhani disiplin kalıbı empoze etmiştir. Kilise içinde sağlanan büyük pratik standardizasyon bunun ilk sonuçlarından biri olmuştur. Kilise çok daha homojen bir görünüm kazanmıştır.

Bir başka sonuç da ikinci büyük manastır tarikatı olan Cistercianların kuruluşudur (isimlerini ilk manastırlarının bulunduğu Citeaux'dan alırlar). Bu tarikat Cluny'le tatmin olmayan ve Benedikt kurallarının katılığına, özellikle de Cluny'nin terk etmiş olduğu pratik ve manuel emeğe dönmek isteyen keşişler tarafından kurulmuştur. Gerek Hristiyan reformlarının gerekse 12. yüzyıldaki haclı seferinin en büyük vaizlerinden biri olan St. Bernard en büyük liderleri olacak ve tarikatı hem manastırsal disiplin üzerinde hem de ruhani mimaride büyük bir etki yaratacaktır. Bu tarikat da kiliseyi daha büyük bir tektipliğe ve düzenliliğe doğru itecektir.

Reformların başarısı, genellikle dinin popüler anlamda hakiki ifadesi olan haclı seferlerinin ahlaki ve coşkulu vecdinde de kendini gösterecektir. Ancak bu yeni yollar, aralarında kilise erbabının da olduğu kişilerin muhalefetine de neden olacaktır. Piskoposlar papalığın işlerine müdahale etmesinden pek hoşlanmamakta ve dar

görüşlü ruhbanlar her zaman cemaatlerinin kabul etmiş olduğu geçmişten miras pratiklerde değişimi (ruhban evliliği örneğin) istememektedir. Ruhani reforma karşı en görkemli muhalefet Atama Tartışması (*Investiture Controversy*) olarak geçen büyük tartışmadır. Buna gösterilen dikkat belki gereğini aşmıştır, hatta bazılarının söyleyebileceği gibi yanıltıcıdır. Mesele aşağı yukarı yarım yüzyıl kadar sürmüş ve hiçbir bakımdan netleşmemiştir. Ortaçağ insanının aklına bile getirmeyeceği modern anlamda hiçbir şeye benzemeyen bu tartışmanın bazı noktaları kiliseyle devletin birbirinden epeyce ayrı olmaları nedeniyle örtülü kalmıştır. Konuyla ilgili spesifik yönetimler ve pratikler kısa bir süre sonra anlaşma konusu haline gelmiş ve böylelikle birçok ruhban laik hükümdarlarına Romalı papadan daha sadık olmuştur. Tehlikeye giren şey gayet maddidir. Kavganın çıkış nedeni Kutsal Roma İmparatorluğu'nun toprakları olan Almanya ve İtalya'daki kraliyetle ilahi yönetimlere personel sağlayan egemen sınıfların iktidar ve servet paylaşımıdır. Ancak diğer ülkeler de benzer kavgalara tutuşmuşlardır –Fransızlar 11. yüzyılın sonlarında, İngilizler 12. yüzyılın başlarında– çünkü en önemli ilkesel sorun ortadan kalmamıştır: Laik ve ruhani otorite arasında doğru dürüst ilişki nasıl kurulabilir?

Atama mücadelesinin en açık çatışması 1073'te Papa VII. Gregory'nin seçilmesinden sonra yaşanmıştır. Hildebrand (Gregory'nin seçilmeden önceki adıdır; "Hildebrandin" sıfatı zaman zaman onun politikaları ve dönemi için bu nedenle kullanılmıştır) pek çekici bir kişi değildir, ancak çok ahlaklı ve cesur bir papadır. IX. Leo'nun danışmanlarından biri olmuş ve hayatı boyunca papalığın Batı Hristiyanlığı içinde bağımsızlığı ve üstünlüğü için savaşmıştır. Bir İtalyandır ama Romalı değildir. Bu durum belki de kendisi papa olmadan önce neden papalık seçiminin kardinaller okuluna devredilmesi ve Romalı soyluların dışlanmasında oynadığı önemli rolü açıklar. Reform ahlak ve davranış meselesi olmaktan çıkıp yasal ve politik bir içerik kazandığında (on iki yıllık pontifiği süresince yaptığı gibi) Hildebrand meseleyi yatıştırmak yerine kışkırtmıştır. Muhtemel sonuçlarını fazla göz önünde bulundurmadan tayin edici eylemler yapmayı seven biridir.

Belki de çekişme kaçınılmazdır. Reformun özünde bağımsız kilise ideali yatmaktadır. Leo ve yandaşları, kilise ancak kendi görevini yapar, diye düşünür laik müdahaleden bağımsız olmalıdır. Kilise devletten ayrı durmalı ve ruhban sınıfı laik insanların yaşantısından farklı bir yaşantı sürmelidir. Ruhban, Hristiyanlık içinde farklı bir toplumdur. Bu idealden yola çıkılarak papazlık rütbesinin ticaretine (simony) karşı saldırı, papazların evlenmesine karşı kampanya ve o tarihe kadar yapılmış olan tayin ve terfilere laiklerin tartışmasız müdahalesine karşı ateşli bir mücadele başlatılır. Sonuncusu, adını laik "atama" üzerinde yapılmış uzun bir kavgaya verecektir: Boş bir piskoposluğa atamayı kim yapacaktır? Geçici bir hükümdar mı, kilise mi? Hak, piskopos makamına oturduğunda kendisine yüzük ve maiyet verilerek sembolize edilmektedir.

Sorunla ilgili daha büyük potansiyel çoğunlukla gündelik işlerde yatmaktadır. Belki de imparatorlar kendilerini papalıkla eninde sonunda çatışma içinde bulacaklardır. Mücadele geçmişten devrıldıkları büyük ve tartışmalı, mücadele etmeden pek terk edemedikleri otorite iddiaları nedeniyle öteki düşmanlara karşı birbirlerine ihtiyaç duydukları dönemlerde duraksamıştır. Almanya'da Karolenj geleneği kiliseyi kralliyet korumasına almış bu egemenlikle karıştırılmıştır. Daha da ötesi İmparatorluk, İtalya içinde müttefiklere sahiptir, koruması gereken çıkarları da vardır. 10. yüzyıla kadar, imparatorların hem papalık üzerindeki kontrolleri hem de resmi otoriteleri gerilemiştir. Papaların seçilmesi gibi yeni bir yöntem, imparatora kuramsal bir veto hakkından başka bir şey bırakmamaktadır. Var olan ilişkiler de zaten bazı papaların dalgalı denizlerle boğuşurken imparatorun vasalları arasından destek aramalarıyla bozulmuştur.

VII. Gregory'nin mizacı bu nazik durumu idare edebilecek gibi değildir. Seçildikten sonra, tahtına çıkarken imparatorla anlaşma yoluna gitmemiş, imparatoru sadece durumla ilgili bilgilendirmiştir. İki yıl sonra da laik atama konusunda bir ferman çıkarmıştır. Gariptir, söylediklerinin aslı bugüne ulaşmamıştır, sadece genel içeriği bilinmektedir: Gregory, kilise dışından herhangi birinin ruhban sınıfından birini bir piskoposluğa veya bir başka ruhani makama atamasını yasaklamış ve imparatorun ruhban sınıfından meclis üyelerini, makamlarını satın aldıkları suçlamasıyla aforoz etmiştir. Meseleleri halletmek için Gregory imparator IV. Henry'yi karşısına çıkarmaya ve kötü davranışlarından ötürü kendisini savunmaya çağırmıştır.

Henry cevabını önce kilisenin kendisiyle vermiştir. Bir Cermen sinodu toplayarak Gregory'yi tahttan inmeye çağırmıştır. Bu davranışı, aforoz edilmesiyle sonuçlanmıştır. Yine de, Almanya içinde papalığın desteğini almış güçlü düşmanlarla karşılaşmamıştır. Sonuç olarak Henry pes etmek zorunda kalmıştır. Henry, Gregory'nin başkanlığında (çoktan Almanya'ya doğru yola çıkmıştır) toplanacak olan Alman piskoposları tarafından yargılanmaktan kaçınmak için Canossa'ya gitmiş ve burada Gregory tövbesini kabul edinceye kadar çıplak ayakla kar üstünde beklemiştir. Bu laik ve ruhani otoritenin karşı karşıya geldiği anların en dramatığıdır ancak Gregory gerçekte kazanamamıştır. O dönemde Canossa'da fazla bir karışıklık olmamıştır. Papa'nın duruşu fazla uç bir noktadadır. Devrimci bir doktrini savunarak kanonik yasaların ötesine geçmiştir, buna göre krallar, papaların kendilerini uygun veya değersiz buldukları zaman değiştirebilecekleri memurlar haline gelmiştir. Bu düşünce, ahlaki ufuklarına efendiye edilen sadakat yemininin egemen olduğu insanlar için kabul edilemez derecede yıkıcı bir düşüncedir; papalık monarşisinin daha sonraki iddialarının üzerine gölgesini düşürecektir ama hiçbir kral tarafından kabul edilemez bir düşüncedir.

Atama meselesi sonraki elli yıl da gündemden düşmeyecektir. Gregory, Henry'ye meydan okuyarak kazandığı sempatiyi kaybeder. 1122'ye gelindiğinde bir başka

imparator, diplomatik olarak örtülü olsa da papalık adına zafer sayılacak bir antlaşma yapar. Yine de Gregory gerçek bir öncüdür. O güne kadar hiç görülmediği bir şekilde ruhban sınıfıyla laikleri birbirinden farklılaştırmış ve papalığın iktidarı ve üstünlüğü konusunda örneği görülmemiş iddialarda bulunmuştur. Sonraki iki yüzyıl içinde bunlardan daha fazlası da duyulacaktır. Her ne kadar hemen ardından gelenler ondan çok daha az dramatik davransalar da papalığın avantajıyla ilgili iddialarını düzenli olarak sürdürmüşlerdir. II. Urban, haçlı seferini Avrupa'nın laik monarşileri üzerinde diplomatik bir lider olmak için kullanmıştır. Bu monarşiler imparatora değil Roma'ya bakmışlardır. Urban ayrıca kilisenin idari mekanizmasını da kurmuştur; kendi altında bir *curia* oluşturmuştur, bu İngiliz ve Fransız kralarının kendi iç idarelerine denk düşen Roma bürokrasisidir. *Curia* sayesinde Kilise üzerindeki Papalık pençesi güçlenmiştir. 1123 yılında, tarihi bir günde, Batı'nın ilk ekümenik konsili toplanmış ve fermanlarında papanın adı resmen ilan edilmiştir. Her zaman papalık hukuku ve yargılama yetkisi zeminini oluşturmuştur; yasal anlaşmazlıkların çözümü yerel kilise mahkemelerinden, ister Roma'da otursunlar isterlerse bir başka yerde yerleşmiş olsunlar papalık yargıçlarına doğru kaymıştır.

Saygınlık, dogma, politik beceri, idari baskı, yargı pratiği ve kilise tımarları üzerinde giderek artan kontrol papalığın kilise içindeki paydalarını giderek daha fazla güçlendirmiştir. 1100 yılında gerçek papalık monarşisinin temelleri tamamlanmıştır. Atama tartışması geriledikçe laik prenslerin hepsi bir bütün olarak Roma'nın hizasına girerler ve papalığın gerçekte hiçbir zemin kaybetmemiş olduğu ortaya çıkar. Aslında İngiltere'de ruhban sınıfının ayrıcalıkları ve daha sonra mesele haline gelecek olan toprak yasasından muaf tutulmaları üzerine çok büyük bir kavga başlar. Bu kavga Cantenbury Başpiskoposu Becket'in öldürülmesine (daha sonra da azizlik mertebesine yükselmesini) sebep olur. Ancak bütününde, ruhban sınıfına tanınmış olan geniş yasal muafiyete çok fazla karşı çıkılmaz.

Innocent döneminde monarşik otoriteyle ilgili papalık iddiaları yeni bir teorik boyuta erişir. Innocent'in Gregory kadar ileri gitmediği doğrudur. Batı Hristiyanlığı içinde kayıtsız şartsız bir dünyevi iktidar talebinde bulunmaz ama papalığın bu otoriteyi Yunanlılardan Franklara geçirdiğini söyler. Kilise içindeki iktidarı, işletmek zorunda olduğu bürokratik mekanizmanın elverişsizlikleri nedeniyle birazcık sınırlandırılmış fakat papalık iktidarı daha yapılacak çok şeyin olduğunu gösteren ıslahatçı fikirlerin desteğiyle güçlenmektedir. Ruhban sınıfının bekârlığına iyice alışılmış ve bu durum yaygınlaşmıştır. 13. yüzyılda, kiliseye baskı yapan diğer yeni uygulamalar arasında bireylerin sık sık günah çıkarması yer alır. Bu dini bir zihin dünyasına sahip olan ve endişenin hâkim olduğu bir toplumun kontrolünü kolaylaştırıcı bir araçtır. Doktrinel yenilikler arasında Aşai Rabbani teorisi yani İsa'nın eti ve kanının ekmek ve şarap olarak kabul edildiği mistik işlemin komünyon ayi-

ninde kullanılmaya başlanması vardır, bu da 13. yüzyıldan ve sonrasında empoze edilmiştir.

Avrupa'nın ortaçağda son vaftizi muazzamdır. Manastır reformu ve papalık otokrasisi entelektüel çabayla birleşmiş ve yeni servetin mimarlığa kaydırılmasıyla bu sanat papalar çağından sonra en yüksek zirvesine ulaşmıştır. Bu temelini entelektüel ve ruhsal gelişmelerden alan bir iştir belki ama taş üzerinde en görünür şeklini almıştır. Bizim “gotik” mimari olarak bildiğimiz, bu döneme ait bir yaratıdır. Avrupa'nın manzarasını, demir yolu gelene dek bir kilise kulesi veya küçük bir kasabanın üzerinden yükselen sivrilik olarak belirleyecektir. 12. yüzyıla gelene dek kilisenin ana binaları genellikle manastırlardır. Bunun ardından özellikle İngiltere ve Fransa'da hayranlık verici katedrallerin yapımına başlanır, bunlar Avrupa sanatının en şanlı yapılarıdır. Bu katedraller kalelerle birlikte ortaçağın ana mimarisini oluştururlar. Bu büyük yatırımlara, bunların ardındaki zihinsel tutuma nüfuz etmek hiç de kolay olmamakla birlikte, görüldüğü kadarıyla büyük bir popüler istek vardır. 20. yüzyılda uzay araştırmalarına gösterilen isteğin ardındaki duyguyla analoji yaratmak mümkün, ancak böyle bir analoji bu muhteşem binaların doğaüstü boyutlarını gözden kaçırmak olur. Bu binalar hem Tanrı'ya birer armağan hem de dini uyanışın ve dünyadaki eğitimin araçlarıdır. Devasa kilise yollarından ve koridorlarından azizlerin kutsal emanetleri geçirilmiş, bunları görmeye kalabalıklar halinde hacılar gelmiştir. Katedrallerin camları Avrupa kültürünün çekirdeğini oluşturan İncil'den hikâyelerin resimleriyle bezenmiş, bina cepheleri adil olanları ve olmayanları bekleyen kaderi tasvir eden didaktik tasvirlerle kaplanmış. Hristiyanlık bu binalar sayesinde yeni bir kamusal ve ortaklık duygusu kazanmıştır. Büyük kiliselerin ortaçağ Avrupası'nın etkisine değer biçmek için hayatın gerçekliği ve herhangi bir günün arasındaki ihtişam farkını kendimize hatırlatmalıyız.

Örgütlü Hristiyanlığın gücü ve nüfuz alanı daha sonra yeni dini tarikatların ortaya çıkışıyla desteklenecektir. İçlerinden iki tanesi, dilenci Fransiskanlar ve Dominikanlar, olağanüstüdür. Bunlara İngiltere'de cübbelerinin renginden dolayı Gri ve Siyah keşişler adı verilecektir. Fransiskanlar gerçek devrimcilerdir. Kurucuları olan Assisili (Aziz Francis) ailesini terk ederek kendisine hastalar, düşkünler ve cüzamlılar arasında yoksul bir yaşam seçmiştir. Kısa bir süre etrafına yandaşlar toplamış ve hep birlikte büyük bir istekle İsa'nın yoksulluğunu ve alçakgönüllülüğü yönünde bir yaşam sürmeye başlamışlardır. Başlangıta resmi bir örgütlenmeleri yoktur ve Francis hiçbir zaman papaz olmamıştır, ancak III. Innocent potansiyel bir bölücülük taşıyan hareketin kontrolden çıkması tehlikesine karşı fırsatı kurnazca değerlendirmiş ve koruyuculuğu altına almış ve kendilerine bir üst seçmelelerini öğütlemiştir. Bu sayede bu yeni kardeşlik Kutsal Makam'a sadakat borcuyla bağlanmıştır. Aslında yerel episkopal otoriteye ağır basma ihtimalleri mevcuttur,

çünkü piskopos veya diyakozdan izin almadan vaaz verebilirler. Daha eski manastır tarikatları Fransiskanleri tehlikeli buldukları için karşı çıkmışlar ancak keşişler örgütleri üzerine çıkan bütün iç tartışmalara rağmen gelişmişlerdir. Sonunda kendilerine ait çok büyük bir idari yapı edinmişler ancak her zaman garip bir şekilde yoksulların aydınlanması ve misyonerlik alanında kalmışlardır.

Dominikenler daha dar bir yol aramışlardır. Kurucuları, Languedoc'da Albigen-sian sapkınlarına vaaz veren Kastilyalı bir papazdır. Bu kişinin yandaşlarından yeni bir vaaz tarikatı türemiştir; Dominic 1221 yılında öldüğünde, birlikte yola çıktığı on yedi yandaş, beş yüz keşişe ulaşmıştır. Tıpkı Fransiskanler gibi yoksulluğu överek dilenmişler ve tıpkı onlar gibi kendilerini misyonerlik işlerine adanmışlardır. Ancak yarattıkları etki öncelikle entelektüeldir ve çok büyük önem kazanacak olan yeni bir kuruma dönüşeceklerdir, ilk üniversiteler bu tarikatla biçimleneceklerdir. Dominikenler ayrıca 13. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve sapkınlıkla savaşmak için oluşturulan bir örgüt olan engizisyon personelinin büyük bir kısmını da sağlayacaklardır. 4. yüzyıldan itibaren kilise erbabı sapkınlarla zulmedilmesini talep etmiştir. Ancak buna rağmen sapkınların Papalık tarafından lanetlenmesinin tarihi 1184'tür. Sapkınlarla zulmetme, Katolik krallarının görevleri arasına III. Innocent zamanında girmiştir. Albigenianlar kesinlikle Katolik değillerdir ama bu kişilerin Hristiyan sapkınları arasında sayılıp sayılmayacağına dair kuşklar mevcuttur. İnançları Manikeik doktrinleri yansıtır. Düalisttirler, bazıları bütün maddi yaratıların şeytan işi olduğunu savunur. Daha sonra ortaya çıkacak olan diğer birçok sapkınlık gibi, heterodoks dini görüşler, sosyal ve ahlaki pratiklerden sapmayı en azından nonkonformist bir yol tutmayı gerektirmişlerdir. III. Innocent, anlaşıldığı kadarıyla Albigenianlara Languedoc'a yolladığı papalık elçisinin öldürülmesinden sonra karar vermiş ve 1209'da üstlerine bir haçlı seferi yollamıştır. Bu sefer birçok laik kişiyi de (özellikle Kuzey Fransa'da yaşayanları) Albigenianların topraklarına ve evlerine derhal el koyabilecekleri için kendisine çekmiş ama ayrıca da büyük bir yeniliğe yol açmıştır: Batı Hristiyanlığında Kilise ve Devlet tehlikeli olabilecek bir kavgayı zor yoluyla sonuçlandırmak için bir araya gelmişlerdir: Bu çok uzun zaman boyunca, bütünüyle olmasa bile çok etkili bir araç olacaktır.

Ortaçağdaki hoşgörüsüzlüğü teorik ve pratik olarak yargılarken, toplumun sapkınlardan yana durmasının ne kadar büyük bir tehlike yarattığını unutmamak gerekir: Sapkınlar bitip tükenmez işkencelerle karşılaşır. Ancak yine de zulüm hiç durmadan yeni sapkınlıkların ortaya çıkmasının önüne geçemez, çünkü bunlar gerçek ihtiyaçların ifadesidirler. Sapkınlık bir bakıma, kilisenin görkemli bir şekilde kazanmış olduğu başarının çekirdeğinin boşluğunun dışavurumudur. Sapkınlar uzun ve kahramanca savaşın sonuçlarının yarattığı tatminsizliğin yaşayan kanıtlarıdır. Diğer eleştiriler kendilerinin duyulmasını bu şekilde ve başka şekillerde sağ-

layacaklardır. Papalık monarşisi doktrine karşı doktrini kıskırtmıştır, düşünürler kilisenin laik işlere karışmaya uzanmayan bir faaliyetler küresi yarattığını öne sürerler. İnsanlar ulusal topluluklar halinde bilinçlenip, kendi taleplerini yaratınca bu durum çok daha korkutucu bir hal alır. Mistik dinin yükselişi her zaman ilahi yapının dışına kayma eğilimi taşıyan bir başka fenomendir. Tıpkı Avam Hayatın Brethren'in hareketlerinde olduğu gibi, mistik Thomas Kempis'in öğretilerinin izlenmesi gibi laikler, zaman zaman ruhbanların kontrollerinden kaçan dini pratikler ve tapınma biçimleri yaratırlar.

Bu tür hareketler ortaçağ kilisesinin büyük paradoksunu ortaya koyarlar. Kilise zenginliğin ve iktidarın doruğuna yükselmiştir. Uçsuz bucaksız mülkleri, aşarları ve dünyevi görkemi Tanrı'nın yüceliğini ifade eden muhteşem bir hiyerarşinin hizmetine verilmiş papalık vergileri, cömertçe inşa edilmiş katedralleri, büyük manastır kiliseleri, çok parlak litürjileri, iman sahibi insanların fedakârlıklarıyla vücut bulmuş eğitim kurumları ve kütüphaneleri vardır. Ama bu devasa iktidar konsantrasyonunun ve şaşaanın var olma nedeni merkezine yoksulluğun ve tevazunun yüceltilmesini ve bu dünyaya ait olmayan şeylerin üstünlüğünü koymuş olan bir inancı yaymasıdır.

Kilisenin dünyeviliği eleştirilerin artmasına yol açar. Bunun nedeni sadece doymak bilmez iştahlarını tatmin etmek için sırtlarını ayrıcalık ve bağış yastığına dayamış ve cemaatini ihmal eden birkaç ruhani derebeyi değildir. Bir kurumun zaferiyle inancın savunmasını tarif etmiş olmak kiliseye giderek artan bir şekilde bürokratik ve yasacı bir çehre kazandırır. Mesele Aziz Bernard'ın dönemi kadar eskiden beri büyümektedir; o tarihte bile fazlasıyla ilahi avukatın varlığından söz edilmiştir. 13. yüzyıla gelindiğinde yasacılık artık iyice küstahlaşmıştır. Kısa bir süre papalığın kendisi tarafından eleştirilir. III. Innocent'in ölümünde rahatlamının ve törenlerin kilisesi merkezileşmenin granit yüzü arkasında kaybolmuştur. Dinin talepleri, her türlü kısıtlamadan kurtulmayı talep eden bir ilahi monarşinin zorlayıcılığıyla karışmıştır. Ruhani kişiliğe sahip olan insanların kilisenin yönetimini ellerinde tutmaları zorlaşmıştır artık; Martha Mary'i bir yana itmektedir, çünkü giderek artan bir şekilde kendi amaçlarını oluşturan bir mekanizmayı işletebilmek için idari ve yasal yetenekler gereklidir.

1294 yılında, şanlı dindarlığın münzevisi papa seçilir, ancak bunun yarattığı umutlar çok kısa bir süre içinde solar. V. Celestine birkaç hafta içinde çekilmeye zorlanır, anlaşılan ıslahatçı arzularını *curiaya* kabul ettirememiştir. Ardılı VIII. Boniface'dır. Kendisine son ortaçağ papası denmiştir, çünkü papalığın bütün iddialarını en politik ve en küstah bir şekilde ortaya koyan kendisidir. Eğitimli bir hukukçu ve ruhanilikten epeyce uzak bir ruhsal yapıya sahiptir. İngiltere ve Fransa krallarıyla şiddetli bir şekilde tartışır ve 1300 yılı jübilesinde önünde hem dünyevi

hem de ruhani iktidarı simgeleyen iki kılıç taşıttırır. İki yıl sonra ruhun kurtuluşu için her insanın papanın hükümranlığını tanımasının gerekli olduğuna dair bir inancı öne sürer.

Onun döneminde krallarla girilmiş olan uzun savaşlar baş gösterir. Yaklaşık yüz yıl önce İngiltere, Papa tarafından kilise ayinlerinden men edilmiştir; bu dehşet verici hüküm kral tövbe edip affedilmediği sürece her türlü ayinin yapılmasını yasaklamaktadır. Kadınlar ve erkekler çocuklarını vaftiz ettirememekte ya da günahları için bağışlanmayı talep edememektedir, bu durum, bir iman çağında korku dolu sarsıntılara yol açmaktadır. Kral John diz çökmeye zorlanmıştır. Bir yüzyıl sonra işler değişir. Piskoposlar ve ruhban sınıfı, kendi otoritelerini de görmezlikten gelen Roma'ya yabancılaşmıştır. Bu kişiler talepleri Boniface döneminde doruğuna ulaşan papalığa karşı gelişen canlı ulusal muhalefete sempatiyle yaklaşabilirler. Fransa ve İngiltere kralları, papanın otoritesini reddettiklerinde arkalarında din adamlarının desteğini bulurlar. Ayrıca yanlarında onlar için savaşacak kırgın İtalyan soylularını da bulurlar. 1303 yılında bunlardan bir kısmı (Fransızların hesabına) yaşlı papayı doğduğu yere kadar kovalarlar ve onu orada ele geçirirler, söylendiğine göre fizik-

sel olarak da epeyce aşağılarlar. Hemşehrileri Boniface'ı kurtarırlar ve bu sayede (tıpkı hapsedilmiş Celestine'in yaşadığı gibi) zindanda ölmekten kurtulur ancak bir iki hafta sonra, hiç kuşkusuz yaşadığı şokun etkisiyle ölür.

Bu papalık için, hatta bazılarının iddiasına göre kilise için kötü zamanların başlangıcıdır. Kilise dört yüzyıldan fazladır çoğunu kahramanca göğüslediği ve sonunda sorunun çözümü için Hıristiyanlığı imdada çağırdığı, durmadan tekrarlanan ve sürekli yükselen düşmanlık dalgalarıyla karşılaşmıştır. Boniface'ın iktidarının sonunda bile öne sürdüğü yasal talepler konunun dışındadır, kimse ondan intikam almak peşinde değildir. Şimdi, ruhani düşüş giderek yükselen bir ateşe dönüşmektedir; Papalık bu andan itibaren, krallardan çok fazla şey talep etmekle değil, reform yapmakla suçlanmaktadır. Çok uzun zaman boyunca eleştirinin önemli sınırları olmuştur. Özerklik nosyonu, özeleştirici ortaçağda düşünülemez şeylerdir: Din adamları geleneksel dini görevlerini yerine getirmemekle eleştirilmişlerdir.

1309 yılında bir Fransız papa, papalık *curiasını* Avignon'a taşır, bu şehir Napoli kralına aittir ama toprakları buraya bakan Fransız krallarının iktidarlarının gölgesinde yaşamaktadır. Papalık konutu Avignon'da kaldığı sürece, Fransız kardinallerinin tartışmasız üstünlüğü söz konusu olacaktır (bu durum 1377'de sona ermiştir). İngilizler ve Almanlar kısa bir süre sonra papanın Fransız krallarının elinde bir araç haline geldiğini düşünmeye başlamışlar ve kendi bölgelerindeki kiliselerin bağımsızlığına doğru adımlar atmışlardır. İmparatorluk seçmenleri kendi oyları için papanın onayını veya teyitini almaya gerek olmadığını ve imparatorluk iktidarının sadece Tanrı'ya ait olduğunu açıklamışlardır.

Papalar Avignon'da, varlığı Roma'dan uzak durma kararlılıklarının, ihtişamı da giderek büyümekte olan dünyeviliğin simgesi olan çok büyük bir sarayda yaşamışlardır. Papalık sarayının benzersiz bir ihtişamı vardır, ücretleri dini vergilendirme ve zimmete geçirilen paralarla ödenen sayısız hizmetkâr ve memur beslemektedir. 14. yüzyıl ise maalesef bir ekonomik facia yüzyılıdır; çok azalmış bir nüfustan çok daha maliyetli (kimilerine göre savurgan) bir papalığı beslemesi beklenmektedir. Merkezileşme, yolsuzlukları üretmekte –boş makamlara papalık haklarını suistimal ederek yapılan atamalar bunun en açık örneğidir– ve makam satışıyla çoğulculuk suçlamaları giderek daha yüksek sesle yapılmaya başlamıştır. Yüksek ruhban sınıfının kişisel tutumu giderek havarilere özgü fikirlerden sapmaya başlar. Fransiskenlerin içinde bile bir kriz ortaya çıkar, bazı biraderler, “ruhaniler” kurucularının yoksulluk kuralının ısrarla takip edilmesi gerektiğini savunurken, daha rahatlamış meslektaşları tarikata akan servete sırt çevirmeyi reddetmektedir. Teolojik konular bu anlaşmazlığı iyice dolambaçlı bir hale sokar. Kısa bir süre sonra vaazlarında Avignon'un, kıyametin kızıl orospusu Babil olduğunu söylemeye başlarlar. Papanın devrilmesi an meselesidir, bu arada bir Papa, bizzat İsa'nın mülkiyete saygılı

olduğunu söyler, havarisel yoksulluğu lanetler ve “ruhaniler”e karşı engizisyonu harekete geçirir. Bu kişiler vaaz verdikleri için yakırlılar ama kendilerini dinleyenler çıkmıştır.

Böylece, Avignon’daki sürgün, kralların kendi hukuklarını tanımayan din adamlarına karşı oluşlarından epeyce farklı popüler bir din adamlığı ve papalık karşıtlığına yol açar. Birçok din adamı, zengin başrahiplerin ve dünyevi piskoposların kilisenin laikleşmesinin simgesi olduğunu hissetmektedir. İşin ironik kısmı, bu durumun VII. Gregory’nin mirasına leke sürmesidir. Eleştiriler sonunda o kadar çoğalır ki papalık 1377’de Roma’ya geri döner, ancak kilise tarihinin en büyük skandallarından biri olan “Büyük Bölünme”yle yüz yüze gelinmiştir. Laik hükümdarlar kendi hükümlerinde, papalığı manipüle etmek ve kendi gelirleriyle duruşlarını sağlamak için yarı-ulusal kiliseler ve yirmi kadar kardinalden oluşan kolej kurmuşlardır, bunun sonunda ikincisini sadece Fransız kardinallerinin seçtiği iki papa seçilir. Otuz yıl boyunca Roma ve Avignon’daki papalar aynı anda kilisenin lideri olduklarını iddia ederler. Bundan sekiz yıl sonra bir üçüncü papa ortaya çıkar. Bölünme devam ettikçe, papalığa karşı eleştiriler iyice şiddetlenir. “Antichrist” St. Peter’in mirasçısı olduğunu iddia ederek suistimal edenler için kullanılan en gözde kelime haline gelir. Durum laik rakiplerin işe karışmasıyla iyice karmaşıklaşır. Avignonlu papanın yanında Fransa, İskoçya, Aragon ve Milano durmaktadır; Romalı ise İngiltere, Alman İmparatoru, Napoli ve Flanders tarafından desteklenmektedir.

Ancak hizipleşme, bir an yenilenme ve ıslahat vaat eden bir durum olarak görülür. İslahatçıların döndükleri araç, kilisenin ekümenik veya genel konsülüdür; bazıları bu konsülün papalığı aşan bir otoriteye sahip olduğunu öne sürer. Her durumda, papalık makamını bir düzene sokmak için havarilerin ve papaların günlerine dönüş birçok Katoliğe makul gelmektedir. Ne yazık ki bu fikir iyi sonuç vermez. Dört konsül toplanır. Birincisi 1409’da Pisa’da toplanır, cesaretle davranır, her iki papanın da tahttan indirildiğini ve bir üçüncüsünün seçildiğini ilan eder. Bu, St. Peter’in makamında artık üç kişinin birden oturduğu anlamına gelmektedir, daha da ötesi, yeni seçilen papa birkaç ay sonra ölünce yerine seçilenin makam satışıyla lekelenmiş olduğu iddia edilir (bu artık otantik bir papa olarak hatırlanmayan ve Gibbon’un en yakıcı yargılarının kurbanı olan ilk XXIII. John’dur). İkinci konsül (Constance, 1414-1418) John’u azleder (konsülü kendisi toplamıştır), rakiplerinden birini daha tahttan indirir ve üçüncü papayı da azleder. Sonunda taze bir başlangıç yapılabilmektedir, hizipleşme tedavi edilmiştir. 1417 yılında yeni bir papa seçilir. Bu V. Martin’dır. Büyük bir başarıdır ama bazıları daha fazlasını ummuşlardır; ıslahat istemektedirler ve konsül bu konuyu saptırmıştır. İslahat yerine kendilerini sapkınlıkla mücadeleyle adarlar ve ıslah destekçiliği papalığın birliği onarıldıktan

sonra azalır. Bir başka konsil (Sienna, 1423-1424) reform dayattığı için V. Martin tarafından feshedildikten sonra (“Yüce Pontif’in hesap vermeye çağrılması tahammülfersadır” diye açıklamıştır) sonuncusu Basel’de toplanır (1431-1449) ancak bu konsül de dağılmasından çok önce etkisizleşmiştir. Konsil hareketi kendisinden beklenen ıslahatları yapamamış ve papalığın iktidarı onarılmıştır. Kilisenin içinde alternatif bir konsüllük otoritesi olduğu ilkesi sonraki dört yüzyıl boyunca Roma tarafından kuşkuyla karşılanacaktır. Birkaç yıl sonra papanın bir genel konsüle başvurmasının sapkınlık olduğu açıklanmıştır.

Kilise artık üstüne çıkmış olduğu krizi daha fazla sürdürmez. Papalık üstünlüğünü devam ettirmektedir ama zaferi sadece kısımdır; laik liderler ulusal kiliselerin kazanmış olduğu yeni özgürlüklerin sağladığı avantajları görmüşlerdir. Romanın ahlaki otoritesi kesinlikle restore edilememiş ve bunun sonuçlarından bir tanesi üç çeyrek yüzyıl sonra çok daha tehlikeli bir reform hareketi olacaktır. Papalık giderek daha fazla İtalyanlaşmaya başlayacak ve öyle kalacaktır. Sonraki iki yüzyıl içinde bazı iç karartıcı papalar gelecek ancak kiliseye makamlarının giderek İtalyan devletlerinden herhangi birine evrilmesinin verdiği kadar çok zarar vermeyeceklerdir.

Hep için için yanmakta olan sapkınlık, konsüller sürecinin ıslahatçı ateşinin aleviyle patlayacaktır. İki olağanüstü adam, İngiltere’de Wyclif ve Bohemya’da Hus, hizipçiliğin artırdığı huzursuzluğa odaklanacaklardır. Bunlar, Wyclif bir eylem adamı olmaktan çok bir düşünür ve öğretmen olmasına rağmen ilk ve en başta gelen ruhani ıslahatçılardır. Hus ruhani meseleler kadar milli meseleleri de gündemine almış olan bir hareketin lideri olur; Prag’da verdiği vaazlarla büyük nüfuz kazanır. Mülkiyet ve alinyazısı konusundaki sapkın görüşleri nedeniyle lanetlenir ve 1425’te yakılır. Eleştirilere boğulurken, Wyclif ve Hus’a verilen büyük itici güç canlılığını yitirir ancak Batı kilisesinin birliği için son derece yıkıcı bir tehlike olduğu kanıtlanmış bir ulusal anti-papacılık damarına dokunmuşlardır. Katolikler ve Husçular, Hus’un ölümünden yirmi yıl sonra Bohemya’da hâlâ acı bir iç savaş yaşamaktadırlar. Bu arada papalık 15. yüzyılın laik monarşilerine diplomatik tavizler vermektedir.

15. yüzyılın dinsel ateşliliği giderek kilisenin merkezi aparatına yönlendirilir. Coşku mistik yazıların sürekliliğinde ve popüler dinin yeni âdetlerinde ortaya çıkar. İsa’nın Tutkusunun çilesine duyulan takıntı kendisini resim sanatında gösterir; azizlere yeni tapınmalar, kırbaçlanma çılgınlığı, kendinden geçmişçe dans etme salgınlığının hepsi giderek yükselen bir heyecanı gösterir. Popüler bir vaizin gücü ve cazibesi, bir Dominiken olan ve kazandığı çok büyük başarı sayesinde 1490’larda Floransa’nın ahlaki diktatörü kesilen Savaranolla örneğinde görülebilir, ancak dini heyecan sık sık formel ve ruhani yapılara kaçmaktadır. 14. ve 15. yüzyıllarda popüler dinin ağırlıklı vurgusu bireysel ve ibadetseldir. Hiyerarşiler içindeki gerek bakış

açısı gerekse işleyiş bakımından bir başka yetersizlik Avrupa dışındaki misyonerlik çalışmalarının ihmalinde izlenmektedir.

Hepsinin ötesinde, 15. yüzyıl bir geri çekiliş duygusuyla yaklaşık iki yüzyıl süren büyük bir çabanın sonlanmasıyla bitmektedir. Ancak ortaçağ kilisesini aklımızda böyle bir izlenimle bırakmak, bizim toplumumuzdan her unsurdan daha çok din tarafından farklılaştırılmış bir toplumu çok ağır bir şekilde yanlış anlamak olur. Avrupa hâlâ Hristiyanıdır ve 1453'ten sonra daha da bilinçli bir şekilde Hristiyanlaşmıştır. Sınırları içindeki hayat tümüyle din tarafından tanımlanır. Bütün güç nihai olarak Tanrı'ya doğru akar. Kilise kadınların ve erkeklerin çoğu için varoluşlarının evliliklerinin, çocukların, doğumunun ve vaftiz edilmesinin, ölümlerinin yani varoluşlarının en önemli anlarının kaydedicisi ve belgeleyicisidir. Birçoğu kendilerini tamamen ona verirler; bugünle oranlandığında nüfusun çok daha büyük bir bölümü keşiş ve rahibe olur, ancak belki de tehlikeli bir günlük varoluşundansa hücreye çekilmeyi tercih etmişlerdir, geride bıraktıkları, bizimki gibi kiliseye karşı kayıtsız, tamamen ayrılmış ve laik bir dünya değildir. Eğitim, hayır işleri, idare, adalet ve ekonomik hayatın bütün büyük baskıları kilisenin muhiti ve düzeni içine girer. İnsanlar din adamlarına saldırdıkları zaman bile, bunu kilisenin kendilerine öğretmiş olduğu standartlar adına ve Tanrı'nın amaçlarına dair bilgiye başvurarak yaparlar. Dini mit bir uygarlığın en derin pınarı değil, hâlâ insanların hayatıdır. İnsanların amaçlarını tarif eder ve bunu yüce bir iyilikle yapar. Bütün inanların cemaatini oluşturan kilisenin dışında sadece paganizm vardır. Şeytan –en maddi biçimiyle tasavvur edilen– fazilet yolundan sapanları beklemektedir. Eğer bu hatalı kişiler arasında piskoposlar, hatta papalar varsa, onlar için durum daha da kötüdür. İnsani zaaflar dini bir yaşam tarzıyla bağdaşmaz. Tanrı adaletini gösterecek ve her şeyin sona ereceği Gazap Günü geldiğinde, koyunu keçiiden ayırt edecektir.

PRENSLİKLER VE İKTİDARLAR

Bugün büyük bir çoğunluğumuz devlet fikrine alıştık artık. Dünyanın yüzeyinin özel yollarla tanımlanmış resmi görevlilerle işletilen kişisel olmayan örgütlenmelerle bölündüğü ve bu örgütlemelerin belli bir bölgede nihai kamusal otoriteyi sağladığı herkes tarafından genel kabul görmektedir. Genellikle devletleri halkları veya ulusları temsil etmenin bir yolu olarak düşünülür. Ancak böyle olsalar da olmasalar da devletler, çoğumuzun modern dünyanın politik tanımını inşa ederken kullandığı yapı taşlarıdır.

Bunların hiçbirisi 1000 yılında Avrupa'da söylenemezdi, beş yüzyıl sonra da kimin Avrupalı olduğuna bağlı olarak çoğu söylenebilir hale gelmişti. Modern devletin ortaya çıkış süreci 1500 yılında tamamlanmış olmaktan çok uzak olmasına karşın,

tarihin modern çağını sınırlandıran ayrıçlardan biridir. Gerçeklikler, ilkelerden ve fikirlerden önce gelmiştir. 13. yüzyıldan itibaren birçok hükümdar, genellikle kralar, hüküm sürdüklerinin üzerindeki iktidarlarını artıracak nedenleri çeşitlendirmeye muktedirler. Bunun nedeni genellikle geniş ordular barındırabilmeleri ve orduları en etkili silahlarla donatabilmeleridir. Demir toplar 14. yüzyılın başında icat edilir, bunu tunçtan olanlar izler ve ertesı yüzyıla gelindiğinde demirden dökülmüş silahlar eldedir. Bunların ortaya çıkışıyla büyük soylular artık şatolarının duvarları ardında hükümdarlarının kendilerine meydan okumalarına karşılık veremez duruma gelirler. Çelik yaylar da bunların maliyetini karşılayabilenlere büyük üstünlük sağlar. 1500 yılında birçok hükümdar kendi hükümrancılık alanları içinde silahlı kuvvetler sayesinde monopol kurma yolunda başarıyla ilerlemektedir. Daha da fazlasını tartışmaktadırlar, özellikle de paylaştıkları sınırları tartışmaktadırlar ve bu durum harita çıkarmak konusunda tekniklerin geliştiğini ifade etmektedir. Ayrıca yönetim içindeki vurgunun da değişimine işaret eder, yönetim hükümdarla belli ilişkileri olan kişileri kontrol etmekten, belli bir bölgede yaşayan insanları kontrol etmeye doğru değişir. Bölgesel bağımlılık, kişisel bağımlılığın yerini almaktadır.

Kraliyet iktidarı böylesine bölgesel kümelenmelerin üzerinde silahlarda olduğu gibi karşılığını ödemek zorunda olduğu memurlar aracılığıyla doğrudanlaştır. Vassallarının iyilikleri karşılığında onlar adına birçok işi yapan ve ihtiyaçları kendi mülklerinin sağlayabildiğini aştığında desteğini esirgemeyen kral, ücretleri vergilerle (giderek artan bir oranda nakit olarak) ödenen ve vergileri artırmanın da en önemli görevlerinden biri olduğu memurların yürüttüğü bir kraliyet yönetimine dönüşür. Ferman parşömenleri ve ruloları 16. yüzyılda, daha sonraki modern bürokratik yazışmalar seline dönüşecek şekilde yavaş yavaş akmaya başlar.

Böyle bir taslak, son derece önemli ve karmaşık bir değişimi umutsuzca gölgeyor. Dinden, dini törenlere ve bunu oluşturan otoriteye, ekonomiye, ekonominin sunduğu kaynaklara, açtığı veya kapattığı sosyal imkânlarla, fikirlere ve hâlâ plastik olan kurumların üzerinde yarattığı baskıya dek hayatın her alanıyla bağlantılıdır, ancak sonuçlarıyla ilgili hiçbir kuşku yoktur. Avrupa 1500 yılında kendisini Karolenjlerin ve Ottoların Avrupa'sından farklı bir şekilde örgütlemeye başlamıştır. Ancak kişisel ve yerel bağlar asırlar boyunca Avrupalıların hayatının en önemli unsuru olarak ezici bir şekilde varlığını korumuş, toplum kabile bağılıklarının hâlâ bir anlam taşıdığı günlerden farklı bir şekilde kurumlaşmıştır. Politik düşüncüyü epeyce yordduğu anlaşılan geri planında papa ve imparatorun örtülü taleplerinin bulunduğu efendi ve vassalı arasındaki ilişki, en uç iddiaları çerçevesinde gerçekten büyük bir yenilik olan (İngiltere Kralı VIII. Henry'nin Tanrı dışında hiçbir egemen gücü tanımadığı) bir hükümrancılık alanında yaşayan herkesin üstünde prenslik iktidarı fikrine yol açmıştır.

Tabii ki bu değişim her yerde aynı şekilde ve aynı süreçte yaşanmamıştır. 1800 yılında Fransa ve İngiltere’de İtalya ve Almanya’nın hâlâ sahip olmadığı nosyonlar asırlardır akla yakın bulunmaktadır. Nerede gerçekleşmiş olursa olsun, değişimin merkezinde kraliyet ailelerinin düzenli bir şekilde itibar kazanmış olması bulunur. Krallar büyük avantajların tadını çıkarmışlardır. İşlerini dikkatle yaptıklarında genelde epeyce geniş (ve bazen çok geniş) egemenlik alanlarında, soyluların kendi daha küçük mülklerinde edinmiş olduklarından daha sağlam bir iktidar temeli oluşturmuşlardır. Kraliyet makamının, dinselikle kuşatılmış kutsal yağla yağlanma ve taç giyme törenleriyle yansıyan mistik bir aurası vardır. Kraliyet sarayları, yerel feodal derebeylerinin sağladığından daha özgür ve bedeli daha az bir adaleti vaat ederler. 12. yüzyılda da yeni bir hukuka dair bir bilinçlilik ortaya çıkmış ve krallar bu hukukun kendi saraylarından yürütüleceğini söyleyecek kadar güçlü bir pozisyonda olmuşlardır. Böylece, sadece başı –ya da bazı yerlerde bu pozisyona yakın– olarak durdukları feodal yapının kaynaklarını kendilerine çekmekle kalmamışlar, dışarıdaki diğer güçleri de çekmişlerdir. Bunlar bir tanesi, giderek artan önemi ortaya yavaş yavaş çıkan ulus duygusudur.

Bu fikre (günümüz insanının kabul gördüğü üzere) tarih atmak konusunda çok dikkatli olmamız gerekir. Hiçbir ortaçağ devleti bizim anladığımız anlamda ulusal değildir. Bununla birlikte 1500 yılında İngiltere ve Fransa krallarının tebaaları kendilerini, aynı tebaaya mensup olmayan yabancılardan, yan köyde yaşayanları bile hemen hemen yabancı görüyor olmakla birlikte farklı kabul etmektedirler. Daha iki yüzyıl önce bu türden bir ayırım, hükümlanlık alanının içinde veya dışında doğmuş olmakla yapılmaktadır ve aynı yerde doğanların oluşturduğu ortaklık duygusu düzenli bir şekilde artmaktadır. Bunun bir belirtisi, ulusal koruyucu kabul edilen azizlere inançtır; her ne kadar kiliseler kendisine Anglosakson krallar döneminde ithaf edilmişse de beyaz zemin üzerinde Aziz George’un kırmızı haçının yer aldığı İngiliz askeri üniforması, kendisinin İngiltere’nin koruyucu azizi olarak ilanından sonra ortaya çıkmıştır (ejderhayı öldürdüğü söylencesi, belki de kendisinin efsanevi Yunan kahramanı Perseus’la karıştırılmasının sonucudur). Bir başka belirti de ulusal tarihlerin (Cermanik hakların karanlık çağlara dair tarihlerinin yazılmasıyla başlamıştır) yazılması ve ulusal kahramanların keşfedilmesidir. 12. yüzyıllarda Galliler Kral Arthur efsanesini iyi kötü yaratmışken aynı dönemde İrlandalı bir vakanüvis Büyük Kral Brian Bru ve Vikinglere karşı savunduğu Hristiyan İrlanda mitini yazmıştır. Bunun ötesinde, yerli dillerde çok daha fazlası bulunmaktadır. Önce İspanyolca ve İtalyanca daha sonra Fransızca ve İngilizce, Latince tarafından oluşturulmuş edebi yaratıcılık bariyerlerini aşarlar. Bu dillerin ataları *Roland Şarkıları* gibi Şarlman’ın Pireneli dağ halkı karşısındaki yenilgisini geri birliklerinin Araplara karşı şanlı bir şekilde karşı koyuşuna çeviren veya bir İspanyol ulusal

kahramanını anlatan *Cid'in Şiri* gibi 12. yüzyıl romanlarında kendini göstermeye başlamıştır. 14. yüzyılla birlikte Dante, Langland ve Caucer ortaya çıkar, her biri de bugün pek az zorluk çekerek okuduğumuz dillerde yazmışlardır.

Bu ani etkiyi abartmamamız gerekiyor. Daha asırlar boyunca aile, yerel cemaat, din ve ticaret hâlâ birçok insanın bağlılıklarına odaklanmaya devam edecektir. Bunların arasında gelişmekte olan bu türden ulusal kurumlar söz konusu muhafazakârlığı pek az kırabilecekler; ancak birkaç yerde kralın adaletiyle kralın vergi toplayıcılarının ötesinde bir mesele olabilecekler,, hatta İngiltere’de, yani geç ortaçağ devletlerinin en ulusal olanında bile birçok insan böyle bir şeyin varlığını göremeyecektir. Ortaçağın kırsal cemaatleri ve küçük kasabaları, öte yandan, gerçek topluluklardır ve normal dönemlerde sosyal sorumlulukları düşünmek için gerekli olanı sağlamışlardır. Bir hükümdarlığın tebaalarının, ortaçağdan birinin dokunuşuyla şöyle bir göz attıkları meselelere ve, hatta ister tüccar olsun ister işçi yabancılardan duyulan rahatsızlığın aniden isyana dönüşmesini ifade edebilmek için “milliyetçilik”ten başka bir sözcüğe ihtiyacımız var gerçekten (ortaçağ antisemitizminin elbette ki kökenleri farklıdır). Yine de ulusal duyguların bu türden ipuçları Batı Avrupa’daki yeni devletleri destekleyecek olan yavaş konsolidasyonu ortaya koymaktadır.

Bugünkü modern ardıllarının sahip oldukları kadar bölgeleri ilk kapsayanlar İngiltere ve Fransa’dır. 1066’daki istilanın ardından İngiltere’ye yeni bir egemen sınıf yaratmak üzere birkaç bin Norman gelmiştir. Liderleri olan Fatih William bunlara toprak vermiş, ancak daha fazlasını kendi elinde tutmuş (kraliyet mülkleri Anglosakson öncellerininkinden daha geniştir) ve kalanın üzerinde de nihai efendilik iddiasında bulunmuştur: William, toprakların ve insanların ister doğrudan ister dolaylı olsun insanların elindekilerin de efendisidir. Eski İngiliz monarşisinin saygınlığını ve mekanizmalarını da devralmıştır ve bu kendisini tayin edici bir şekilde Norman yandaşlarının üstüne koyduğu için önemlidir. Bunların en büyükleri William’ın kontları ve baronları olurlar, daha küçük rütbelilerin arasında şövalyeler vardır, bunlar İngiltere’yi toprakları boyunca kurdukları tahta ve topraktan yapılmış kalelerinde yöneteceklerdir.

Avrupa’nın, Anglonorman kralların yönetiminde büyük canlılık gösterecek olan en uygarlaşmış toplumlarından biri fethetmişlerdir. Fetih’ten birkaç yıl sonra, İngiltere hükümeti ortaçağın en göze çarpan idari eylemlerinden birini yapacak ve kraliyetin amacına uygun bir şekilde İngiltere’yi inceleyen Domesday, kitabı bir araya getirilecektir. Bilgiler her sancakta toplanan jürilerden alınacaktır. Bu bilgilerin ayrıntılarındaki titizlik acı bir ifadeyle “ben yazmaktan utanıyorum ama o yapmaktan utanmamıştır” diyen Anglosakson bir vakanüvisi çok etkilemiştir. William’ın adamlarının dikkatinden tek bir öküz, tek bir inek, tek bir domuz bile

kaçmamaktadır. Bir sonraki yüzyılda tacın tüzel durumunda ani, hatta görkemli bir gelişme olur. Her ne kadar azınlıklar ve zayıf krallar yüzünden zaman zaman derebeylerine kraliyet tavizleri verilmişse de monarşinin temel entegrasyonu küçümsenemez. İngiltere'nin anayasal tarihi beş yüz yıldır inişleri ve çıkışlarıyla tacın hikâyesidir. Bu durum İngiltere'nin deniz yoluyla gelen kuzeydekiler hariç, muhtemel düşmanlarından ayrılmış olmasına çok şey borçludur ve yabancıların İngiltere'nin iç politikasına karışmalarını zorlaştırır, böylece Normanlar son başanlı istilacılar olarak kalırlar.

Anglonorman krallar, çok uzun bir süre bir ada devletinin kralı olmanın ötesindedirler. Karmaşık miras ilişkilerinden doğan malların vârisidirler ve feodal bağlılıkları en ötede Güneybatı Fransa'ya kadar uzanır. Tıpkı yandaşları gibi onlar da Norman Fransızcası konuşurlar. 12. yüzyılda kendilerine ait "Angevin" ("Anjou"dan gelen bir isim) mirasının büyük bir kısmını kaybetmeleri, İngiltere için olduğu kadar Fransa için de tayin edici olacaktır. Daha sonraları birbirleriyle tutuştukları kavgalar, her ikisinde de ulus bilincini besleyecektir.

Kapetler Fransız tacına sıkı sıkı yapışmışlardır. 10. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar hiç kırılmayan bir hanedan zinciri halinde bu hanedanlıktan gelen krallar tahta çıkar. Kraliyet iktidarının temelini oluşturan topraklara yeni hükümler alanları eklerler. Kapetlerin toprakları da zengindir. Modern Fransa'nın tam ortasındaki topraklar, Paris çevresinde Île de France denen ve çok uzun bir süre ülkenin eski adı olan Francia adıyla anılan ve böylelikle aslında eski Frank Krallığı'nın bir parçası olduğunu gösteren topraklar onlara aittir. İlk Kapetlerin egemenlik alanları Burgundy gibi diğer Batı Karolenj bölgesinden böylelikle ayrışır; 1300'de Kapetlerin canlı ardılları "Francia" yı Bourges, Tours, Gisors ve Amiens'i de katarak genişletirler. Bu tarihte Fransız kralları Normandiya'yı ve İngiltere kralından başka bazı feodal bağlılıkları elde etmişlerdir.

Bu 14. yüzyılda (ve sonrasında) artık Fransa olarak bilinen yerde hâlâ büyük yurtlukların ve feodal prensliklerin varlığının göstergesidir, bu nedenle Kapetliler Krallığı'nın bir monolitik birlik olduğunu düşünmek uygunsuz olur. Ancak her ne kadar büyük bir kısmı kişisel bağlardan oluşsa bile çeşitli yapıların birliğidir. 14. yüzyıl boyunca yanıltıcı olarak Yüzyıl Savaşları diye bilinen büyük savaş sayesinde birlik sağlamlaştırılır. Aslında İngiltere ve Fransa 1337 ve 1453 yılları arasında ara sıra savaşmışlardır. Sürdürülebilir savaş durumu oldukça zordur, çünkü çok pahalıdır. Yine de biçimsel olarak tehlikede olan, İngiltere krallarının Manş'ın Fransa tarafındaki bölgesi ve feodal hak iddialarıdır; 1350 yılında III. Edward silahlarını Fransa'nın dört katına çıkarır. Böylece kavgayı tekrar başlatmak için her zaman yeterince zemin bulunmakta ve savaşın fırsatları İngiliz soylularına ganimet ve fidye parası sağladığı için savaş birçoğuna makul bir yatırım olarak görülmektedir.

İngiltere’de bu mücadeleler yeni doğmuş olan ulus mitine yeni unsurlar sağlar (çoğunlukla da Crecy ve Agincourt’ta kazanılmış olan büyük zaferlerin sayesinde) ve Fransa’ya karşı çok uzun sürecek bir güvensizlik doğurur. Yüzyıl Savaşları Fransa için feodal bölünmeyi toparlayan ve Picard ve Gaskon, Norman ve Fransa arasındaki bariyerleri kaldıran bir etki yaptığı için önemlidir. Uzun vadede, bundan Fransız milli mitolojisi kârlı çıkar; en büyük kazanımı, varlığı yaşadığı dönemde pek az Fransız tarafından bilinmesine rağmen, hayranlık uyandıran hayatı İngiltere’yle yapılan uzun savaşın dengesini değiştirmiş olan Jeanne d’Arc’tır. Daha çok Crecy’den kaynaklanan nedenlerle savaşın uzun vadeli sonuçları İngiltere’yi Calais’yi istila etmeye götürecektir ve sonunda kaybeden İngiltere olacaktır. Calais iki yüzyıl boyunca İngilizlerde kalır ve İngiliz yününü emen üretici kasabaların kümelenmiş olduğu daha sonra kumaş ihracatçısı olacak olan Flanders’ı ticarete açar. İngiltere’nin yenilgisi Fransa’yla karasal bağlantısının 1500 yılında neredeyse bütünüyle ortadan kalkmış olması anlamına gelmektedir (yine de 18. yüzyılda Kral III. George hâlâ “Fransa Kralı” unvanını taşımaktadır). İngiltere bir kez daha sadece bir adadan ibaret kalmıştır. 1453’ten sonra Fransa kralları, İngiltere krallarının savaşlara neden olan iddialarının yokluğunda rahatça kendi devletlerini konsolide olmaya zorlarlar. Hükümlerliklerini isyankâr derebeylerinin üzerinde rahatça kurabilirler. Her iki ülkede de savaş uzun vadede monarşiyi güçlendirmiştir.

Ulusal bir konsolidasyonun temelini atan süreçler zaman zaman gelişigüzel ve uygunsuz bir şekilde olsa da İspanya’da da iş başındadır. 1500 yılında İspanyollar, mistik tarihin yeniden fetih öyküsüyle bir alt destek edinmişlerdir. İslam’la uzun yıllar süren savaşlar, İspanyol ulusalcılığına özel bir biçim ve tat vermiştir. Yeniden fetih hakikaten zaman zaman haçlı seferi gibi anlatılmıştır. Farklı geçmişlerden ve kökenlerden gelen insanları birleştiren bir ortak davadır. Bazen de Hristiyan krallar, Mağribi müttefikleriyle birlikte çalışmışlar ve yarımadada yan yana yaşayan halkı birbirinden ayıracak herhangi bir güçlü dini duygu olmadan barış içinde geçirilen dönemler olmuştur. Fetih ayrıca Arap orduları tarafından asırlar önce fethedilmiş toprakların yeniden ele geçirilmesi ve kullanılması için yapılan bir dizi kolonyal savaştır da. Böylece çok çeşitli itkilerin etkisiyle, Hristiyan krallıklarının sınırları yavaş yavaş genişler. 11. yüzyılın ortasında Toledo bir kez daha Hristiyan başkenti olur (Büyük Cami kilise olarak tekrar hizmete açılır) ve 13. yüzyılda, Kastilyalılar Endülüslü Aragon’a akınlar düzenleyerek Arap şehri olan Valencia’yı ele geçirirler. 1340 yılında, son Arap saldırısı püskürtüldüğünde, Kastilya’nın heyecanlı soylularının başarıyı kendilerine mal etmeleri nedeniyle anarşi tehlikesi ortaya çıkar.

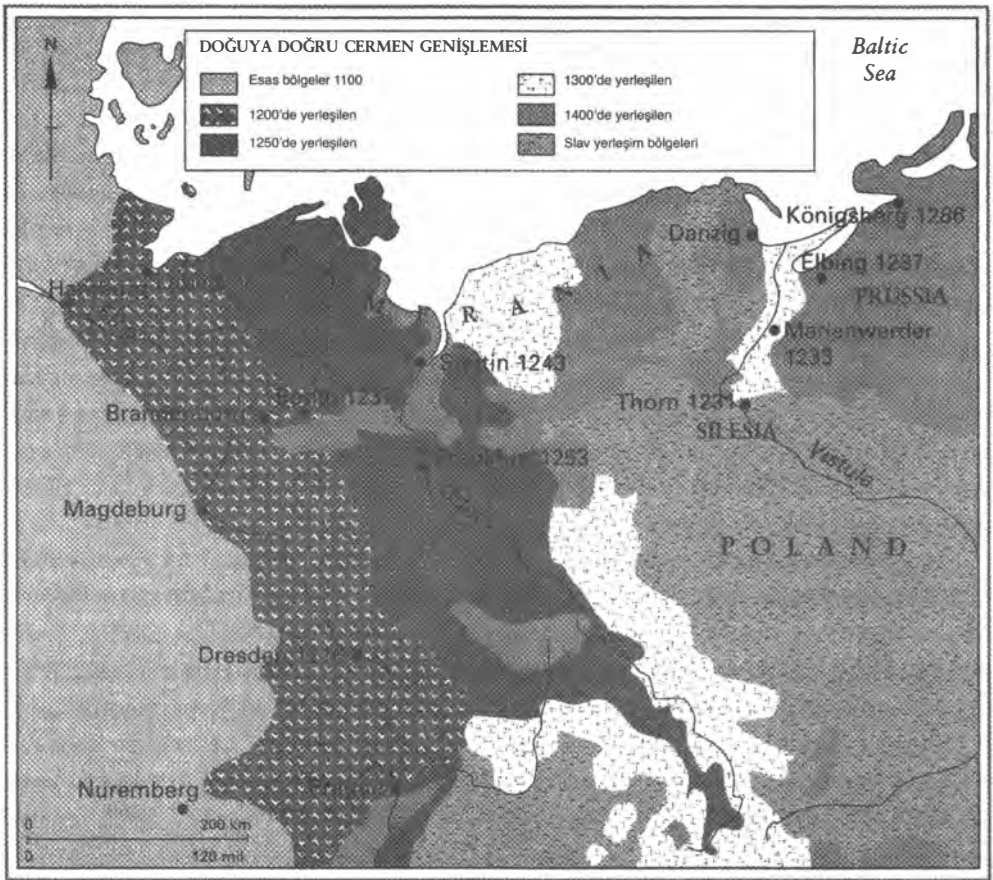
Monarşi şehirlerin halklarını kendi yanına çeker. Aragon ve Kastilya taçlarının 1479’da “Los Reyes Catolicos” yani Katolik Hükümdarlar olan Aragonlu Ferdinand ve Kastilyalı İsabelle’in evlenmeleriyle birleşmesi sayesinde daha güçlü bir

kişisel idarenin kurulması sağlanır. Bu birleşme hem Mağriplilerin dışarı atılmalarını hem de her iki devlet formel ve yasal olarak uzun süre ayrı kalsalar bile nihai olarak tek bir ulusun ortaya çıkışını kolaylaştırır. Sadece yarımada bulunan Portekiz yeni İspanya'nın çerçevesi dışında kalacak ve güçlü komşusu tarafından sık sık tehdit edilmesine rağmen bağımsızlığına sıkı sıkı sarılacaktır.

Gelecek ulusların zemin planlarına dair işaretler Almanya'da çok azdır. Potensiyel olarak kutsal Roma imparatorlarının iddiaları politik iktidar bakımından çok önemli ve sağlam temellere dayanır, ancak 1300'den sonra unvanlarına duyulan özel saygıyı neredeyse tamamen kaybetmişlerdir. Roma'ya yürüyen ve imparator olarak tahta çıkmayı zorlayan son Alman 1328 yılında görülür ve bunun nafile bir çaba olduğunu kanıtlar. 13. yüzyılda rakip imparatorlar arasında çıkan uzun kavga bunun nedenlerinden biridir. Bir başka neden de imparatorların kendi bölünmüş egemenlik alanlarında monarşik otoriteyi konsolide etmekteki beceriksizlikleridir.

Almanya'da imparatorluk ailelerinin ardılları genellikle dağınık ve bölünmüştür. İmparator seçimi büyük derebeylerinin ellerindedir. İmparatorlar, seçildikten sonra, henüz olgunlaşmamış Alman ulusuna merkez oluşturacak bir başkente bile sahip olamazlar. Politik koşullar imparatorları ellerinde tuttukları iktidarı giderek devretmeye doğru iter. Önemli şehirler, içinde yer aldıkları bölgelerde imparatorluk iktidarı kullanmaya başlarlar. 1356 yılında, Alman anayasal tarihi tarafından geleneksel olarak bir kilometre taşı kabul edilen bir belge olan (ancak sadece var olan gerçeği teyit eden) Altın Boğa kendi topraklarında hemen hemen her türlü imparatorluk hakkına sahip olan yedi prensi isimlendirir. Bunların verdikleri kararlar kesindir, kimse kendi mahkemelerini aşarak imparatora başvuramaz. Bu durumun sürmesinin nedeni hâlâ zinde prenslere çekici geldiğini kanıtlayan daraltılmış imparatorluk iktidarının mitolojinin bir kalıntısı olmasıdır.

Avusturyalı bir aile olan Habsburg Hanedanlığı, sonunda imparatorluk tahtına çıkar. İmparator olan ilk Habsburg 1273 yılında seçilecek, ancak uzun bir süre tek örnek olarak kalacaktır. Hanedanın imparatorlara özgü yüceliği daha sonra ortaya çıkacaktır, 1493'te imparator olan I. Maximillian'ın tahta çıkışından itibaren 1806 yılına kadar tahta geçen imparatorlar Habsburg Hanedanlığı'ndan olacaktır. Bundan sonraki yüzyılda da büyük bir devletin hükümdarları olarak varlıklarını sürdüreceklerdir. Çok önemli bir avantajla başlarlar: Alman prensleri gittikçe, onlar zenginleşirler. Ancak asıl kaynak, sonunda kendilerine 15. yüzyıl Avrupa devletleri arasında en varlıklı olan ve Hollanda'nın da büyük bir kısmını içeren Burgundy dükalığını evlilik yoluyla kattıklarında gelir. Başka miraslar ve evlilikler yoluyla Macaristan ve Bohemya da mülkleri arasına katılacaktır. 13. yüzyıldan sonra ilk kez Almanya ve Orta Avrupa'da etkili bir politik birlik kurabilme ihtimali belirmiştir. Habsburg ailesinin dağınık hanedanlık bölgelerini birleştirmek için yaptığı yatırım artık imparatorluğun saygınlığını sağlamak için muhtemel bir araç haline gelmiştir.

Bu tarihte imparatorluk Alpler'in güneyi meselesi nedeniyle hemen hemen duraklar. Bu bölgeyi korumak için verilen mücadele yüzünden uzun bir zaman İtalya politikalarına takılır: Birbirlerine göttükleri kin nedeniyle İtalyan şehirlerine çile çektiren rakipler kendilerine Guelph ve Ghibelline demekteler. Bu isimler daha önce papaya veya imparatora destek verenler için kullanılmış ancak uzun bir süredir anlamını yitirmiştir. 14. yüzyıl sonra İtalya'da hâlâ imparatorluk egemenliği yoktur ve imparatorlar buraya sadece Lombard tacını giymek üzere gelmektedirler. İmparatorluk otoritesi, bölgesel makamlarını Almanya'daki seçmenler kadar bağımsızlaştırmış "piskopos vekilleri"ne devredilmiştir. Bu kişilere ve bölgelerine unvanlar verilmiş ve bunların bazıları 19. yüzyıla kadar sürmüştür. Milano Dükalığı bunlardan ilkidir. Ancak diğer İtalyan devletlerinin farklı kökenleri vardır. Norman güneyindeki "İki Sicilya Krallığı" dışında, Venedik, Ceneviz ve Floransa cumhuriyetleri bunların en büyükleridir.

Şehir cumhuriyetleri zaman zaman İtalyan tarihinin ilk yıllarında iç içe geçmiş olan iki büyük eğilimin, “komünal” hareketle, ticari servetin yükselişinin sonucunda ortaya çıkmışlardır. 10. ve 11. yüzyıllarda, Kuzey İtalya’nın büyük bir kısmında, yurttaşların oluşturduğu genel meclisler birçok şehirde etkili yönetimler olarak ortaya çıkmıştır. Bunlar zaman zaman kendilerini *parlamentia* veya bizim deyimimizle kent meclisleri olarak tanımlamışlar ve 1100’den itibaren hissedilmeye başlanan ticaretin canlanmasından nemalanan kentsel oligarşiler tarafından temsil edilmişlerdir. 12. yüzyılda Lombard şehirleri imparatora karşı cephe alarak onu yenmişler, bundan sonra da kendi iç işlerine gömülmüşlerdir.

İtalya’nın altın çağı yeni başlamıştır ve 14. yüzyıla kadar sürecektir. Bu döneme damgasını çarpıcı bir şekilde artan servet vurur, bu servetin temelleri hem imalat (özellikle tekstil imalatı) hem de ticarettir. Ancak görkemi kültürel şahlanmadadır; bu şahlanış çağdaşları tarafından sadece klasik eğitimin yeniden doğuşu olarak değil ana dilde edebiyattaki, müzikteki, bütün görsel ve plastik sanatlardaki büyük yaratıcıda ifadesini bulur.

Bu kültürün kazandığı zafer yarımadanın tamamına yayılır ama Floransa’nın her yerinde görünür durumdadır. Floransa isimsel olarak bir cumhuriyettir, aslında Medici monarşisi tarafından yönetilmektedir. Mediciler, servetleri bankerliğe dayanan bir ailedir. Ticaretin canlanmasından en fazla nemalanan, yine de Venedik’tir. Biçimsel olarak Bizans’a bağlıdır, sığ gölcüklerin üzerinde bir avuç ada üzerinde kurulmuş olmasının kendisine sağladığı pozisyonun sayesinde uzun bir süre Avrupa anakarasında yaşanmış sorunlardan uzak kalması yararına olmuştur. Lombardlardan kaçanlar zaten buraya gelmişlerdir. Coğrafya, güvenlik sağlamasının yanı sıra, şehrin kaderini de belirlemiştir; Venedik, hemşehrilerinin çok hoşuna giden bir şekilde, denizle evlenmiştir. Cumhuriyetin en büyük bayramında bu durum Adriyatik sularına atılan yüzükle simgelenir. Venedik vatandaşlarının karada mülk edinmeleri yasaklanmış, böylece onlar da bütün enerjilerini deniz aşırı ticarete yoğunlaştırmışlardır. Venedik, ticaretle yaşayan ilk Batı Avrupa şehri olmuştur. Ayrıca Doğu ticaretine egemen olmak üzere Cenova’yla girdiği uzun mücadeleyi kazandıktan sonra Doğu İmparatorluğu’nda yağma ve talan yapanların en başarılısıdır ama gidecek bir sürü yer vardır: Cenova, Pisa ve Katalan Limanları Doğu’da Akdeniz ticaretinin canlanmasıyla refaha kavuşurlar.

Böylece 1500’lerde Avrupa’nın zemin planının büyük bir kısmı biçimlenmiş olur. Portekiz, İspanya, Fransa ve İngiltere aldıkları modern biçimle öne çıkarlar, ancak İtalya ve Almanya’da anadil ulusu tarif etmeye başlamış olsa bile, bunlarda ulus ve devlet arasında henüz bir alışveriş yoktur. Devlet yapıları da hâlâ daha sonra kazanacakları sıkılık ve tutarlılıktan uzaktır. Fransa kralları hâlâ Normandiya kralı değil, Normandiya dükleridir. Değişik unvanlar, değişik siyasi iktidarları ve değişik bölgeleri simgelerler. Eskiden kalan birçok karmaşa mevcuttur; yapısal kalıntılar

her yerde monarşik hükümranlılığı karmakarışık hale getirirler ve isyan için bahane oluştururlar. Bunun bir açıklaması Tudorların ilki olan VII. Henry'nin döneminde yaşanır, kral, akılcı evliliklerle İngiliz tahtını 15. yüzyılda sarsmış olan ve Güllerin Savaşı olarak bilinen büyük ailelerin mücadelelerinden geriye kalan zehrin çoğunu emer. Ancak daha epeyce feodal isyan çıkacaktır.

Monarşik iktidara getirilen bir sınırlama, uzaktan da olsa modern bir görünüme sahiptir. 14. ve 15. yüzyıllarda modern devletin unsurlarından biri olan parlamento temsili ilk örnekleri görülür. Bunların içinde en ünlüsü, 1500 yılında olgunluğa erişmiş olan İngiliz Parlamentosudur. Bu yapıların kökenleri oldukça karmaşık ve çok tartışmalıdır. Kökenlerden bir tanesi Cermenik gelenektir, bu gelenek bir konuda karar alırken hükümdarın adamlarına danışmasını ve bunun uyarınca davranmasını empoze eder. Kilise de ilk zamanlar temsili fikirlerin ilk kullanıcılarından biridir, bunu birçok şeyin yanı sıra papalığa vergi sağlamak için yapar. Bu temsili yapılar, şehirleri hükümdarlara bağlayan araçlardır da; 12. yüzyılda, İtalyan şehirlerinden gelen temsilciler imparatorluğun diyeti için toplanmışlardır. 13. yüzyılın sonuna gelindiğinde birçok ülkede tam yetkili temsilcilerin, prenslerin vergileri artırmak için, yeni yollar bulmak üzere toplantıya çağırdığı meclislerde toplanışlarına dair örnekler bulunmaktadır.

Meselenin aslı da budur. Yeni (ve daha maliyetli) devlet için yeni kaynaklar kullanılmalıdır. Temsili meclisler bir kez toplandıktan sonra, prensler bunda başka bazı avantajlar da görürler. Bu yapılar, derebeylerin seslerinden başka seslerin de duyulmasını sağlamaktadır. Yerel bilgiler sağlamaktadır ve propaganda açısından değerlidir. Avrupa'nın ilk parlamentoları (bu terimi gevşek bir şekilde kullanmakta bir sakınca yoktur) bu aracın kendileri için de yararlı olduğunu keşfetmektedirler. Bazılarının içinden vergilendirmenin izne tabi olması ve soylulardan başkalarının da çıkarları bulunduğu ve bu nedenle hükümdarlığın içinde onların da seslerinin duyulması düşünceleri yükselir.

ÇALIŞMA VE YAŞAM

1000 yılından itibaren Avrupa'da bir başka temel değişim daha yoldadır: Avrupa daha zenginleşmiştir. Bunun sonucu olarak daha çok insan eski dönemlerde neredeyse hiç bilinmeyen bir seçme özgürlüğüne kavuşmuştur: Toplum çok daha çeşitlenmiş ve karmaşıklaşmıştır. Yavaş olsa bile, bu bir devrimdir; toplumun elindeki servet en sonunda nüfustan birazcık daha hızlı büyümeye başlamıştır. Bu elbette ki her yerde aynı ölçüde olmamış ve 14. yüzyılda kötü bir gerilemeyle noktalanmıştır. Ancak değişim tayin edicidir ve Avrupa'da günümüze kadar süregelen ekonomik büyümenin yörüngesini oluşturmuştur.

Kaba, ancak hiçbir şekilde yanıltıcı olmayan bir indeks, nüfusun artışıdır. Sadece ortalama tahminler yapılabilir ama daha önceki dönemlere oranla çok daha sağlam kanıtlara dayanmaktadır. İçerdikleri hatalar genel eğilimi çok fazla değiştirecek gibi değildir. Söylenildiğine göre Avrupa'da 1000 yılında kırk milyon kadar kişi yaşarken bu sayı iki yüzyıl sonra altmış milyon civarına yükselmiştir. Artış daha sonra daha da hızlanmış ve 1300 civarında yetmiş üç milyon civarına ulaşmıştır, bundan sonra çöküşle ilgili tartışmasız kanıtlar vardır. Toplam nüfus 1360'ta elli milyon civarına düşmüştür ve tekrar artmaya 15. yüzyılda civarında başlar ve artış artık o tarihten itibaren kesintiye uğramadan sürer.

Tabii ki artışın oranı köyden köye değişmektedir. Akdeniz ve Balkan toprakları nüfuslarını beş yüzyıl boyunca iki katına çıkarmayı başaramazlar ve 1450'de gerileyerek ancak 1000 yılında ulaştıkları sayıya düşerler. Aynı şey Rusya, Polonya ve Macaristan'da da geçerlidir. Fakat Fransa, İngiltere, Almanya ve İskandinavya muhtemelen nüfuslarını 1300'den önce üç katına çıkarmışlar ve sonraki yüz yılda yaşanan geri çekilişlerden sonra 1000 yılındaki nüfusun iki katına sahip olmayı sürdürmüşlerdir. Bazıları birbirine çok yakın olmakla birlikte ülkeler arasında zıtlıklar vardır, ancak genel etki tartışmasızdır: Nüfus genel olarak hiç olmadığı kadar artmıştır, ancak değişken bir şekilde Kuzey ve Batı Akdeniz, Balkanlar ve Doğu Avrupa'ya göre daha fazla nüfus kazanmıştır.

Bunun açıklaması yiyecek tedarikinde dolayısıyla tarımda yatmaktadır. Tarım çok uzun bir süre yeni refah için mümkün olan tek ana kaynak olmuştur. Daha çok toprak ekime açıldıkça ve üretimi artırıldıkça daha fazla yiyecek elde edilmiştir. Böylece daha önce hiç olmadığı şekilde yiyecek üretimi artmıştır. Avrupa'nın çok büyük (hâlâ yitirmediği) doğal avantajları bulunmaktadır. Ilıman iklimi ve iyi yağmur alışı, baskın karakteri geniş kuzey ovası olan fiziksel rahatlıkla birleşince, her zaman potansiyel olarak tarımsal anlamda üretken topraklara sahip olmuştur. 1000 yılında hâlâ vahşi ve ormanlık olan geniş bölgeler sonraki birkaç yüzyıl içinde ekime açılmıştır.

Ortaçağ Avrupasında toprak kıt değildir ve giderek artan nüfus bu toprakların açılmasını ve sürülmesini sağlamıştır. Yavaş olsa da manzara değişmiştir. Büyük ormanlar, köyler kendi tarlalarını açtıkça yavaş yavaş kesilmiştir. Bazı yerlere, toprak sahipleri ve hükümdarlar tarafından isabetle yeni koloniler yerleştirilmiştir. Uzak bir noktada manastır inşa etmek – çoğunlukla olduğu gibi – genellikle hemen hemen bomboş bir ağaçlık alanda veya çalılıkta bir ekim veya hayvancılık çekirdeğinin oluşmasını sağlamıştır. Yeni toprakların bazıları denizden veya bataklık alanlardan kazanılmıştır. Doğu'da bunların çoğu ilk Alman *Drang nach Osten*lerin kolonileştirilmesiyle kazanılır. Buraya yerleşim, daha sonra Elizabeth çağı İngiltere'sinde Kuzey Amerikan kolonisine yerleşimde olduğu gibi bilinçli bir şekilde teşvik edilmiştir.

1300 yılı civarında, yeni toprakların açılması yavaşlar. Hatta aşırı nüfusa dair işaretler vardır. Daha küçük mülkler, çiftlik hayvanlarının ve gübrenin azalması, otlaklar üzerindeki baskı –bu türden bir kırsal hareketlilik şimdi Üçüncü Dünya ülkelerinde görülmektedir– daha da gözle görünür hal alır. Avrupa’nın ekilebilir topraklarında ve otlaklarındaki artış, üretimi alttan destekleyerek arttırdıktan sonra sona ermiştir. Bazıları, Batı Avrupa’nın bazı bölümlerinde çıktının katlanmış olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu durum, daha fazla toprağın ekime açılmasının ötesinde, daha iyi çiftçiliğe epeyce bir şey borçludur; giderek artan düzenli nadas ve tohumlama, yeni tohumların kullanıma girmesine rağmen toprağın kademe kademe zenginleşmesini sağlamıştır. Kuzey Avrupa’nın ana iştiğal alanı hâlâ tahıl ekimi olsa bile fasulyenin ve bezelyenin çeşitli türlerinin 10. yüzyıldan itibaren geniş bir şekilde ekilmesi toprağa daha fazla nitrojen dönmelerini sağlamıştır. Ekonomik tarihte neden ve sonuç ilişkilerini ayırt etmek güçtür; değişimin diğer belirgin işaretleri de bunlarla yan yana gitmiştir. 13. yüzyılda tarımsal pratiğe dair ilk el kitapçıkları görülmüş, bir manastır yeniliği olarak tarımsal muhasebe ortaya çıkmıştır. Tarımda uzmanlaşma arttıkça, zorunlu işler için serf kullanımı yerine ücretli emek kullanımı yaygınlaşmıştır. 1300 yılında İngiltere’de ev içi hizmetler için elemanlar alınmış ve bunlara özgür emek karşılığında ücret verilmiştir, köylülerin üçte bir kadarı için de aynı durum söz konusudur. Kulluk bağları gevşemiş ve para ekonomisi yavaşça kırsal bölgeye de yayılmıştır.

Bütün bunlara rağmen, insanların büyük bir çoğunluğu yoksul kalmıştır. Bazı köylüler kâr sağlamış ancak artan servet genellikle kârın büyük bir kısmını almakta olan toprak sahibine gitmiştir. Büyük bir çoğunluk yoksul ve zor bir hayat sürmüş, kara ekmek ve çeşitli tahıllardan oluşan yiyecekler ve mevsimler sebzeleriyle beslenmiş, et ve balık ise ancak zaman zaman sofralarda yer bulmuştur. Yapılan ölçümler, köylülerin günde iki bin kalori almakta olduğunu göstermektedir (20. yüzyılın sonunda bir Sudanlı çok daha fazla günlük kalori almaktadır). Köylü bu kalori miktarıyla son derece ağır koşullarda çalışmıştır. Buğday ekse bile bunun ununu tüketmemiş, para getirmesi için satmış, kendi tüketimi için arpa ve çavdar kullanmıştır. Kendi koşullarını iyileştirmek için imkânları çok azdır. Efendisinin emeğinin üzerindeki yasal hakları gevşediğinde bile köylünün çalışması için gerekli değirmenlerin ve arabaların pratik anlamda tekeli efendinin elindedir. Ortakçılar ve toprak sahipleri arasındaki farkları gözetmeden konmuş olan “gümrük” veya koruma vergilerine direnmek pek mümkün olamamıştır.

Ekinlerin büyüyen pazarlara satışı, kendine yeten malikâneyi yavaş yavaş satış için üretim yapan bir birime dönüştürmüştür. Pazarlar ise 1100’le 1300 arasında düzenli bir şekilde büyüyen kasabalarda kurulmuştur; kentsel nüfus kırsal nüfusa oranla daha hızlı büyümüştür. Bu karmaşık bir fenomendir. Şehir hayatındaki

canlanma, kısmen ticaretteki canlanmayla el ele gerçekleşmiştir. Hangisinin önce geldiğine karar vermek, yumurta-tavuk meselesine benzer. Bir kalenin veya manastırın çevresinde birkaç yeni kasaba gelişmiştir. Bazen bu bir pazarın kurulmasına yol açmıştır. Birçok yeni şehir, özellikle Almanya'da, niyet edilerek kurulmuş kolonilerdir. Bütünde ise, uzun zaman önce kurulmuş olan şehirler gelişmiştir. 1340'ta Paris'in nüfusu seksen bindir, Venedik, Floransa ve Ceneviz de muhtemelen aynı yoğunluktadır, ancak bunlardan pek azı büyüktür. 14. yüzyıl Almanya'sında on bin kişiden kalabalık sadece on beş kasaba bulunmaktadır ve Londra, otuz beş bin kişilik nüfusuyla en büyük İngiliz şehri olmaktan epeyce uzaktadır. Ortaçağ şehirleri içinde, sadece güneydeki önemli Roma merkezleri büyük şehirlerdir (elbette ki Londra gibi kuzeyde bulunan şehirlerde de Roma çekirdeği mevcuttur). Yeni şehirler ekonomik imkânlarla göre ayrışarak bağlanma eğilimini taşırlar. Bunlar ya pazardırlar ya da Mouse ve Ren gibi ticaret yollarının üzerinde kurulmuşlardır veya Flanders'ta olduğu gibi uzmanlaştıkları bir ürün bölgesinde gruplaşırlar, Ypres, Arras ve Ghent 12. yüzyılın sonlarında ünlü tekstil kasabalarıdır, Toskana da bir başka kumaş üreten, kumaştan ürünler veren bölgedir. Şarap uluslararası ticarete yaygın bir şekilde kullanılan ilk tarımsal maldır ve Bordeaux'nun erken gelişmesinin altında bu yatmaktadır. Cenova ve Bruges'te görüldüğü gibi limanlar deniz ticareti yapan bölgelerin metropol merkezleri haline gelmiştir.

Ticari canlanma en çok, dış dünyayla ticaretin, hepsinin ötesinde Venedik tarafından yapılmakta olduğu İtalya'da göze çarpar. Bu büyük ticari merkezde, bankacılık ilk kez kendisini para değişiminden ayırtmıştır. 12. yüzyılın ortasında, politikanın halihazırdaki durumu ne olursa olsun Avrupalılar sadece Bizansla değil, Arap Akdeniz'iyle de yapmakta oldukları ticaretin keyfini sürmüşlerdir. Bu sınırların ötesinde, daha geniş bir dünya söz konusudur. 14. yüzyılın başlarında Mali'den gelen Trans-Sahra altını, Avrupa'daki külçe rezervlerindeki azalmanın imdadına koşar. Bu tarihte, İtalyan tacirler Asya ve Çin'de iş başındadırlar. Almanya'dan ve Orta Avrupa'dan aldıkları köleleri Afrika'nın Araplarına ve Doğu Akdeniz'e satarlar. İngiliz ve Flaman kumaşları alırlar bunları Konstantinopolis'e veya Karadeniz'e götürürler. İtalya'dan Bruges'e ilk seyahat 13. yüzyılda yapılmıştır; bundan önce Ren, Rhône ve çevresindeki rotalar kullanılmıştır. Alp Dağları'nı geçmek için yollar inşa edilmiştir. Ticaret ticareti beslemiş, Kuzey Avrupa'da kurulan fuarlar kuzeydoğudan diğer tüccarları çekmiştir. Baltık'ı kontrol eden birlik olan Hanse'deki Alman şehirleri Batı'nın tekstil ürünlerine ve Doğu'nun baharatlarına yeni çıkış noktaları sağlamıştır. Ancak karadan yapılan nakliyatın maliyeti epeyce yüksektir; malların Krakov'dan Venedik'e getirilmesi fiyatlarını dört katına çıkartmaktadır.

Bu tür yollarla, Avrupa'nın ekonomik coğrafyası devrimleşir. Flanders'de ve aşağı ülkelerde ekonomik canlanma kısa bir süre içinde yeni tarımsal icatları tetik-

leyecek kadar kalabalık bir nüfus doğurur. Her yerde, daha eski imalat merkezlerinin kısıtlayıcı tekellerinden kaçabilen yeni şehirler bu çok hızlı gelişmiş yeni gönen- cin keyfini sürerler. Bunun görünür sonucu, büyük bir inşaat dalgasıdır. Bu dalga sadece yeni refaha kavuşmuş şehirlerdeki evlerde ve birlik binalarında görülmez, Avrupa kiliselerinde şanlı bir miras bırakmıştır. Bu miras sadece büyük katedral- lerde değil, küçük İngiliz kasabalarının muhteşem güzellikteki cemaat kiliselerinde de görülür.

Bina yapımı, ortaçağ teknolojisinin ana ifadesidir. Katedral mimarisi, Roma dönemi benzerlerinininki kadar karmaşık mühendislik sorunları çıkartmıştır; bun- ların çözümü sırasında, ortaçağ zanaatkârından yavaş yavaş mühendis çıkar orta- ya. Ortaçağ teknolojisi modern anlamda bir bilimsel temele sahip değildir ancak deneyimlerin bir araya toplanması sayesinde çok şey kazanmıştır. Muhtemelen en önemli başarısı, kas gücünün yerini alan diğer enerji biçimlerini işe koşması olmuş- tur. Böylece kas gücünü çok daha verimli ve çok daha üretken bir şekilde başka alanlara kaydırabilmiştir. Vinçler, kaldıraçlar, ağır yüklerin kaldırılmasında kulla- nılmış, ancak değişimin en gözle görülür hali, maden araçlarının kullanıldığı ve 10. yüzyıldan beri de giderek yaygınlaştığı tarımda yaşanmıştır. Demir pulluk vadiler- deki ağır toprakları uygun hale getirmiş, ancak pulluğu çekmek için öküz gerekti- ğinden, bunu çok daha verimli bir boyunduruğun geliştirilmesi izlemiş, böylece çok daha verimli bir sürüm elde edilmiştir. Araba falakası ve atlara takılan omuz kayışı sayesinde daha ağır yüklerin taşınması mümkün olmuştur. Benzer çok fazla yenilik yoktur ama bunlar ekicilerin toprak üzerindeki kontrollerini artırmakta önemli bir etki yapmaya yeterli olmuşlardır. Ayrıca yeni talepler de yaratmışlardır. At kullan- mak, bunları beslemek için daha fazla tahıl üretmek anlamına gelmiş ve bu da yeni tohum rotasyonlarına yol açmıştır.

Bir başka yenilik değirmencililiğin yayılmasıdır; ilk önce Asya'da ortaya çıkmış olan rüzgâr değirmenleri ve su değirmenleri 1000 yılında bile Avrupa'da geniş bir şekilde yayılmıştır. İlerleyen yüzyıllarda daha da çok kullanılacaklardır. Rüzgâr, daha iyi gemilerin yapılmasını sağladığı gibi, tahıl öğütmekte kol gücünün yerini almıştır ve su mümkün olduğu ölçüde diğer endüstriyel operasyonlara enerji sağ- lamak için kullanılmıştır. Hem dokumada hem de demir dövmede kullanılan suyla çalışan tokmaklar (burada da manivelanın keşfi büyük bir önem taşımaktadır) 15. yüzyılda Avrupa'da, maden endüstrisinde görülen genişlemenin temel unsuru- dur ve bir önceki yüzyılda yapılmış olan bir başka teknolojik icat olan topçulukla yakından ilgilidir. Suyla çalışan tokmaklar kâğıt yapımında da kullanılmaktaydı. Matbaanın icadı kâğıt endüstrisine Almanya'da ve Flanders'ta yeni gelişmiş olan metal işçiliğinden de büyük bir önem kazandırmıştır. Matbaa ve kâğıdın tekno- loji açısından kendilerine özgü bir devrimci potansiyelleri de vardı, çünkü kitap-

lar giderek artmakta olan ve bu tarz bilgileri kullanma yeteneğine sahip ustalarla zanaatkârlar havuzunda yeni teknolojilerin daha hızlı ve kolay yayılmasını sağlıyordu. Bazı icatlar tamamen başka kültürlerden alınmıştır; dokuma çarkı ortaçağ Avrupa'sına Hindistan'dan gelmiştir (gerçi buna ayakla kullanılan pedalın eklenmesi 16. yüzyıla ait bir Avrupa icadıdır).

Gereken nitelikler ne olursa olsun, 1500'de geniş bir sermaye yatırımını yaratmış bir teknoloji mevcuttur. Bu daha sonraki imalat kuruluşları için daha önce hiç olmadığı kadar sermaye birikimi yaratmaktadır. Bu kapitalin mevcudiyeti iş hayatını kolaylaştıran yeni araçlar ortaya çıktıkça daha da büyümüş olmalı. Modern muhasebeyi ve uluslararası ticareti finanse eden yeni kredi enstrümanlarını ortaçağ İtalyanları icat etmişlerdir. 15. yüzyılda, ticaret senedinin ve bununla birlikte ilk gerçek bankerlerin ortaya çıkışıyla modern kapitalizmin kıyısına varırız. Sınırlı sorumluluk ilk 1408'de Floransa'da ortaya çıkmıştır. Yine de geçmişten böylesine devasa bir değişim olması, eğer işin ölçeğini akılda tutmazsak, bizi kolaylıkla yanıltabilir. Saraylarının bütün görkemine rağmen, ortaçağ Venedik'inde bir yıl içinde yüklenen malların tamamı günümüzün modern gemilerine bir kerede kolayca sığabilecek kadardır.

Yine de zemin, uzun ve yavaş bir gelişimle kazanılmıştır ve büyüme çok sağlam değildir. Ekonomik hayat asırlar boyunca çok kırılgan olmuş, sürekli çöküşün kıyılarında dolaşmıştır. Ortaçağ tarımı yapılan onca ilerlemeye rağmen, korkunç bir şekilde verimsizdir. Tarımla topraklar suistimal edilir ve tüketilir. Toprağa gübreleme dışında çok az şey bilinçli olarak geri kazandırılır. Nüfus arttıkça ve yeni topraklar bulmak zorlaştıkça, aile mülkleri küçülür; 1300 yılında muhtemelen Avrupa'da aile çiftliklerinde ekilen toprak miktarı 300 dönümden azdır. Sadece birkaç yerde (Po Vadisi bunlardan biridir), ortak sulamaya veya gelişmeye büyük yatırımlar yapılabilmektedir. Bunların ötesinde, tarım hava koşullarına bağlıdır; 14. yüzyılda üst üste gelen iki kötü hasat sonunda Ypres'in nüfusu onda bir azalmıştır. Yerel kıtlığın ithalatla engellenmesi çok ender görülür. Yollar Roma döneminden beri bozulmuştur, arabalar kabadır ve mallar çoğunlukla yük beygirleri veya katırlarla taşınırlar. Su yoluyla nakliye daha ucuz ve çabuktur ama ihtiyacı çok zor karşılamaktadır. Ticaretin de kendine özgü politik zorlukları vardır; Osmanlı saldırısı 15. yüzyılda Doğu ticaretinde tedrici bir gerilemeye yol açar. Talep, şehirlerin kaderinde çok az bir değişime neden olacak kadar küçüktür; Floransa ve Ypres'de kumaş üretimi 14. yüzyılda üçte bir oranında azalır.

Genelleme yapmak oldukça zordur ama bir konuda hiç kuşku yoktur: Bu tarihte çok büyük ve toplam bir gerileme meydana gelir. Ölüm oranları birden yükselir, her yerde aynı tarihte görülmez ama 1320 yılındaki peşpeşe kötü hasatları takiben birçok yerde kaydedilir. Bu nüfusta yavaş bir azalmayı başlatır, derken birden sal-

gın hastalıkların saldırılarının sonucunda bir faciaya dönüşür. Bu hastalıklar, sık sık içlerinden bir tanesi olan ve 1348-50 yıllarında sadece bir kez korkunç bir şekilde saldıran “Kara Ölüm”ün adıyla anılırlar. Kara ölüm vebadır ama hiç kuşkusuz Avrupa’yı hem kendisiyle hem de yanı sıra başka hastalıklarla süpüren birçok başka ölümü de maskelemiştir. Avrupalılar tifüs, grip ve kızamıktan da ölmüşlerdir; bu hastalıkların hepsi büyük bir nüfus faciasına yol açmıştır. Bazı bölgelerde nüfusun yarısı veya üçte ikisi ölmüştür; Avrupa’nın tamamında toplam kayıp, nüfusun çeyreği olarak ölçülmüştür. Bir papalık soruşturması rakamı kırk milyondan fazla olarak gösterir. Toulouse 1335’te otuz bin kişilik bir şehir iken, bir asır sonra burada yaşayanların sayısı sekiz bindir; Avignon’da üç günde 1400 kişi ölmüştür.

Evrensel bir örnek yoktur ama Avrupa’nın tamamı bu saldırıların karşısında titremektedir. Bazı uç durumlarda, bir tür toplu çılgınlık ortaya çıkar: Yahudilere yapılan pogromlar vebanın yayılmasından sorumlu tutulacak günah keçileri arayışının ifadesidir; cadıların ve münzevilerin yakılması da durumun bir başka dışavurumudur. Avrupa ruhu, ortaçağın kalan kısmı boyunca bir yara izi taşıyacaktır, resimde, oymalarda ve edebiyatta ölümün ve lanetin hayaleti dolaşacaktır. Oturmuş düzenin kırılmalılığı yiyecek ve nüfus dengesinin hassasiyetini gösterir. Hastalık belli sayıda insanı öldürünce, tarımsal nüfus çökecek, böylece şehirlerin sakinleri eğer vebadan kurtulmuşlarsa kıtlık nedeniyle öleceklerdir. Belki de bir üretkenlik sınırına 1300’lerde varılmıştır. Hem var olan teknikler hem de ekime uygun topraklara kolayca erişme bir sınıra dayanmış ve bunlardan bazıları daha o tarihte nüfus baskısının kaynakları tehdit ettiğini göstermiştir. Bu durumu 14. yüzyılda büyük bir gerileme ve 15. yüzyılda da yavaş bir toparlanış izleyecektir.

Böylesine hareketli ve korkunç facialarla dolu bir çağın şiddetli sosyal çatışmalarla dolu olmaması şaşırtıcı olurdu. 14. ve 15. yüzyıllarda Avrupa’da her yerde köylü isyanları olmuştur. 1358’de Fransız *jacquerie* isyanı sırasında otuz bin kişi ölmüştür, İngiltere’de bir süre Londra’yı da ele geçiren 1381 köylü isyanı özellikle kayda değerdir. İsyanın kökenleri toprak sahiplerinin gereksinimlerinin tetiklediği giderek artan istekler ve kraliyet vergi memurlarının yeni taleplerinde yatmaktadır. Bu koşullar kıtlık, veba ve savaşla birleşince katlanılmaz bir sefaletle yol açmıştır. “Biz İsa’nın suretinde doğmuş insanlarız ama siz bize sanki vahşi hayvanlarımız gibi davranıyorsunuz” cümlesi, 1381’de isyan eden köylülerin şikâyetidir. Şurası önemlidir; kendi uygarlıklarının Hristiyan standartlarını istemektedirler; ortaçağ köylüsünün talepleri genellikle iyi formüle edilmiş ve gerçek taleplerdir ancak bunları olgunlaşmamış sosyalizm olarak görmek yanıltıcı olur.

Bu ölçekte bir nüfus faciası çelişkili bir biçimde bazı yoksullar için işleri yoluna sokmuştur. Bunun açık ve hemen tezahür eden sonuçlarından bir tanesi, emeğin çok ciddi bir şekilde azalmış olmasıdır; geçici işçilerin oluşturduğu havuz feci bir

şekilde kurumuştur. Bunu gerçek ücretlerde bir artış izler. 14. yüzyılda yaşanan faciaların hemen ortaya çıkan etkilerinden biri hayat standardını tamamen yok ettiği yoksulların, tahıl fiyatlarındaki düşüş eğilimi nedeniyle durumlarının düzelme-ye başlamasıdır. Ekonomi, kırsal bölgelerde bile emek kıtlığı nedeniyle hızlanarak para temeline doğru eğilim göstermiştir. 16. yüzyılda, serf emeği ve kulluk statüsü Batı Avrupa'da, özellikle de İngiltere'de epeyce gerilemiştir. Bu durum malikâne yapısını zayıflatmış ve buna tutunmuş olan feodal ilişkileri kötü etkilemiştir. Toprak sahipleri kira gelirlerindeki ani düşüşlerle karşı karşıya kalmışlardır. Bundan önceki iki yüzyılda, durumları daha iyi olanların sahip oldukları tüketim alışkanlıklarının fiyatı artmıştır. Şimdi mülk sahiplerinin daha gönençli bir hale gelmeleri aniden duraklamıştır. Bazı toprak sahipleri duruma uyarlar. Bunlar, örneğin daha fazla emek gerektiren ekimden vazgeçerek daha az emek gerektiren koyun besiciliğine dönerler. İspanya'da hâlâ daha fazla toprak ele geçirerek onun sayesinde geçinme imkânları vardır. Magrib bölgesi, Yeniden fethin askerlerinin ödülüdür. Başka yerlerdeyse birçok toprak ağası yoksullaşmış toprağını ekimden çeker.

Bunun sonuçlarını tespit etmek kolay değildir, ancak daha ileri ve hızlı bir sosyal değişimi tetikledikleri ortadadır. Ortaçağ toplumu, 10. yüzyıl ve 16. yüzyıl arasında zaman zaman tuhaf çeşitlilikler göstererek dramatik bir şekilde değişmiştir. Bu çağın sonuna gelindiğinde bile, her şey hayal edilemeyecek kadar uzak görünmektedir. Statü ve hiyerarşi takıntısı bunun göstergelerinden biridir. Ortaçağ insanı yasal statüsüyle tanımlanmıştır. Örnekleme gerekirse, bireysel bir sosyal parçacık olmak yerine birçok koordinatın birleştiği bir noktadır. Bu koordinatlardan bazıları doğum ve bunun en gözle görülür ifadesi olan soyluluktur. Bazı yerlerde 12. yüzyıla kadar bir gerçeklik olarak kalmış olan soylu toplum, 13. yüzyılda temelleriyle hâlâ vardır. Savaşçılar yavaş yavaş toprak sahiplerine dönüşmüşlerdir. Soy zinciri, üzerinde tartışılacak bir mirasın ortaya çıkışı nedeniyle önemli hale gelmiştir. Bunun belirtilerinden bir tanesi, günümüze gelinceye kadar kârlı bir yaşam sağlayan genoloji ve armacılık bilimlerinin yükselişidir. İlk İngiliz dükü 1337 yılında daha büyük derebeylerini emsallerinden ayırmak için yollar arayışının ifadesi olarak ortaya çıkmıştır. Simgesel üstünlük sorunları, tehlikeye düşen rütbelere bağlamında yoğun ilgiye neden olmuştur. Bunlardan küçümsenme korkusu, bir kadının eşit olmayan bir evlilik yapmasına veya bir adamın daha düşük bir meslekle kirlenmesine neden olan statü kaybı endişesi doğmuştur. Yüzyıllar sonra Kuzey Avrupa'da soylular kendilerine uygun mesleklerin sadece askerlik, kilise mensupluğu veya kendi topraklarını yönetmek olduğunu kabul etmişlerdir. Ticaret, her şeyden önce onlara, komisyoncular hariç kapalıdır. Asırlar geçtikten sonra bile bu bariyer, perakende ticarete duyulan düşmanlık, bu tür şeyleri kendine dert eden kişiler tarafından terk edilecek en son şey olmuştur. 16. yüzyılda bir Fransız kralı, Portekizli kuzenine

“bakkal kral” dediğinde kaba olmanın yanında sivri dillilik de etmiştir ve hiç kuşku yok ki maiyeti bu sözüne alaylı kahkahalarla gülmüştür.

Soyluluğun değerleri, en dipte askeridir. Bu değerlerin kademe kademe rafine oluşları sırasında, onur, bağlılık ve önyargısız fedakârlık nosyonları ortaya çıkmış ve bunlar uzun asırlar boyunca soylu doğmuş kızlarla oğlanların önlerindeki modeller olarak kalmıştır. Şövalyelik ideali bu değerleri açık seçik bir hale getirmiş ve askeri davranışların haşinliğini yumuşatmıştır. Şövalyelik kilise tarafından kutsanmıştır, şövalyelik ihsanı ve şövalyenin Hristiyanca görevlerini kabulü dini törenlerle yapılmıştır. Bu değerlerin toplandığı en kahraman figür, kültü birçok toprağa yayılmış olan mitolojik İngiliz Kralı Arthur’dur. Bu kült, pratikte nitelikleri ne olursa olsun bir kişinin bir centilmen olarak centilmence davranışlarla yaşaması idealidir.

Elbette, hiçbir zaman olması gerektiği gibi olmamıştır. Ancak birkaç tane yaratıcı mitin yaptığını ne feodal bağlılık teorisi ne de demokrasi gerçekleştirebilmiştir. Savaşın ve daha da temel olarak ekonominin yarattığı baskı, sosyal zorunluluklar üzerine durmaksızın parçalayıcı ve karmaşıktırıcı bir şekilde iş başındadır. Gerçekliğini giderek yitiren efendi ve vasalına dair feodal kavram, kralın iktidarını büyüten bir faktördür. Para ekonomisinin gelişi, daha çok kanal açmış, hizmetlerin nakit karşılığı ödenmesi arttıkça, kira hizmetlerden daha önemli bir hale gelmiştir. Feodal girdinin bazı kaynakları gerçek fiyatlardaki değişim yüzünden değersiz hale geldiği için sabit kalmıştır. Avukatlar giderek daha fazla gerçek dışı ve kemirilmiş hale gelen “feodal” yapı içinde yeni amaçları mümkün kılan araçlar geliştirmişlerdir.

Ortaçağ toplumu çok uzun bir süre yeni girişimlere açık bir toplum olmuş ancak bu zaman geçtikçe doğruluğunu giderek yitirmiştir. Bazı yerlerde girişimler, egemen bir sınıfa ebediyen yakın olmak içindir. Fakat, Avrupa toplumu her zaman yeni servet türleri ve eski hiyerarşilerin içinde yeri olmayan, hatta bunlara meydan okuyan iktidar biçimleri yaratmıştır. Bunun en gözle görülür örneği, zengin tüccarların ortaya çıkışıdır. Bunlar genellikle toprak satın almışlardır; bunun nedeni sadece kârlı ekonomik yatırım araçlarının pek az olduğu bir dünyada yatırım yapmak kaygısı değildir, gerek yasal gerekse sosyal gerekliliklerle toprak sahibi statüsüne dönüşümün yolunu açmaktır. İtalya’da bazen tüccarlar, ticaret ve imalat şehirlerinin soyluları haline gelmişlerdir. Yine de her yerde, tüccarlar ilk başlarda kendilerine kuramsal anlamda yer olmayan bir dünyaya karşı simgesel bir meydan okuyuş olmuşlardır. Kısa bir süre içinde kendi sosyal rollerini tanımlayacak olan yapılarla yani loncalar, birlikler, tarikatlar ve şirketler halinde kendi sosyal formlarını yaratmışlardır.

Tüccar sınıfının yükselişi aslında şehirlerin büyümesinin yarattığı bir unsurdur; tüccarların ortaya çıkışı ortaçağ Avrupa uygarlığının en dinamik unsuruna ayrılmaz bir şekilde bağlıdır. En azından başlangıcında kasıtsız bir şekilde, surların arkasında büyüyen kasaba ve şehirler, gelecekteki Avrupa tarihinin büyük bir kısmını barındırmışlardır. Her ne kadar hukuksal ve pratik anlamdaki bağımsızlıkları değişse de diğer ülkelerle İtalyan komünal hareketi arasında paralellikler vardır. Almanya'nın doğusundaki şehirler özellikle bağımsızdırlar, bu da yüz elli özgür şehirden oluşan Hanse Birliği'ni açıklamaya yardımcı olur. Flaman şehirleri de belli bir derecede bağımsızlığın tadını çıkarırlar: Fransız ve İngiliz şehirleri daha az bağımsızdır. Fakat her yerde lordlar krallara karşı şehirlerin desteğini peşinden koşarken, bu arada da krallar, haşmetli tebaalarına karşı kasaba halkının ve servetinin desteğinin aramışlardır. Bu şehirlere fermanlar ve ayrıcalıklar vermişlerdir. Ortaçağ şehrini çevreleyen surlar, bağımsızlığının da garantisini simgelemektedir. Toprak sahiplerinin buyrukları buralarda işlemez ve zaman zaman taşıdıkları anti-feodal anlam apaçık ortadadır: Örneğin, derebeyi idaresindeki bir köylü, eğer bir şehirde bir yıl bir gün yaşarsa özgürlüğünü kazanabilir. Bir Alman atasözü "Şehrin havası, adamı özgürleştirir" demektedir. Eşit ortaklıklar ve bunların içindeki loncalar çok uzun zaman özgür olmayan bir dünyada yalıtılmış özgür insanların birlikleridir. Şehirli yani *bourgeois* bir şehirde ikâmet eden insan, bir bağımlılık evreninde kendi ayakları başında durabilir.

Bunun tarihinin büyük bir kısmı bilinmemektedir, çünkü büyük ölçüde bilinmeyen insanların tarihidir. Bu yeni şehir yaşantısının belirleyici figürleri olan ve kendi şirket çıkarları için savaşan varlıklı tüccarlar göz önündedir ama bunların mütevazı öncelleri değildir. Daha önceki zamanlarda tüccar, ortaçağ Avrupa malikânesinin kendisi için sağlayamadığı egzotik ve lüks malları ayağına getiren seyyar satıcıdan fazla bir şey değildir. Orta halli insanların çok uzun bir zaman gündelik ticarete ihtiyaçları olmamıştır: Zanaatkârlar kendi mallarını, eciciler de kendi ürünlerini satmışlardır. Fakat, şehirlerde nasıl olmuşsa bunların arasında ve kırsal alanda ticaret yapanlar çıkmıştır ve bunların ardılları ürünü pazar için önceden sipariş edebilecek sermayeyi kullanabilen kişiler olmuşlardır.

Avrupa'nın tarihini diğer kıtalardan farklı kılan şeyler büyük bir çoğunlukla gelişmekte olan şehir hayatında yatar. Ne antik dünyada (belki Klasik Yunanistan hariç) ne Asya ve Amerika'da, Avrupa'da olduğu gibi şehir hayatı bir politik ve sosyal güç olarak ortaya çıkmamıştır. Bunun nedenlerinden biri daha iyi bir hayat isteğini ortadan kaldıran yıkıcı bir şekilde asalak fetih imparatorluklarının olmayışıdır; Avrupa'nın süregiden parçalılığını, hasımlarıyla rekabet edebilmek için gerekli altın yumurtlayan tavuk konusunda dikkatli hükümdarlar yaratmıştır. Bir şehri yağmalamak, Avrupa ortaçağında önem taşıyan bir olay değildir ki yağmacı-

lık Asya'daki savaşların ayrılmaz ve sürekli bir parçasıdır. Bu elbette ki hikâyenin bütününe oluşturmaz. Bir mesele de bütün statü takıntısına rağmen, Avrupa'nın Hindistan'dakine benzer bir kast sistemine sahip olmayışı, Çin'deki kadar yoğun bir ideolojik homojenliğe ve aptallaştırma yaşamamış olmasıdır. Diğer kültürlerin şehirlieleri, zengin oldukları zaman bile kendi aşağı konumlarına boyun eğmişlerdir. Tüccarın, zanaatkârın, avukatın ve doktorun her ne kadar daha erken tarihlerde geniş arazi toplumunun daha büyük ve önemli şeylerine eklenmiş olsalar da, Avrupa'da rolleri vardır. Toplumlari değişmeye ve bireysel ilerlemeye karşı değildir; kendi kendini geliştirmek açısından, savaşçının veya sarayın gözdelerine oranla daha fazla yol sunmaktadır. Şehirde yaşayanlar, bazıları diğerlerine göre daha eşit olmakla birlikte, eşit ve özgürdür.

Bu pratik, yasal ve kişisel özgürlüğün erkekler için kadınlardan çok daha fazla olması bizi şaşırtmamalıdır (toplumun tabanında her iki cins de yasal olarak hâlâ özgür olmasa bile). İster soylu kandan gelsin ister avam sınıfından olsun, ortaçağ Avrupa'sında yaşayan kadın, tıpkı diğer bütün uygarlıklarda olduğu gibi, erkeklerle kıyaslandığında, önemli yasal ve sosyal engeller nedeniyle çile çekmiştir. Kadınların miras hakları kısıtlanmıştır; kendilerine bir şeref (fief) miras kalmıştır örneğın, ancak bunun efendiliğini kullananamışlar ve böyle bir mirasın gerekliliklerini yerine getirmesi için mülkün başına bir erkeğı de atayamamışlardır. Soylu sınıfın altında yer alan bütün sınıflarda kadınlar bütün ağır ve zor işleri yapmışlardır; 12. yüzyılda bile Avrupa'da bugün Afrika ve Asya'daki kadınların hâlâ yapmakta olduğu işleri yapmak üzere tarlada çalışan köylü kadınlar vardır.

Kadınların bende haline getirilmesinin teorik unsurları vardır ve bunlara en büyük katkı kilise tarafından yapılmıştır. Bu kısmen, cinselliğe karşı geleneksel düşmanlıktan kaynaklanır. Kilise öğretisinde, cinselliğe türün devamını sağlamaktan başka hiçbir rol bulamamıştır. Kadınlar, erkeğın cennetten düşüşünün simgesi ve cinsel arzusunun ayaklı baştan çıkarıcısı olarak görüldükleri için kilise ağırlığını erkeğın üstünlüğünden yana koymuştur, ancak mesele bu kadarla sınırlı değildir. Diğer toplumlar kadınları Hristiyanlığa oranla daha fazla yalıtıp daha fazla bastırmışlardır ve kilise, kadınlara modern zamanlara gelinceye kadar en azından ev içinde bir saygınlık alternatifi sağlamıştır; kadın dinselliğinin tarihi eğitimli, ruhani ve idari yetenekleriyle öne çıkmış olağanüstü kadınlardan söz etmektedir. Hiç olmazsa iyi ailelerden gelen kadınlardan oluşan bir azınlığın durumu, kadınları yücelten 13. ve 14. yüzyılların şövalyece davranış kodları sayesinde daha iyidir. Burada romantik aşk ve hizmetinde olmak nosyonu yatmaktadır ki bu daha yüksek bir uygarlığa doğru bir evredir.

Dipte, hiçbir Hristiyan kilisesi, kadınları diğer kültürlerin inkâr ettiği kadar inkâr etmemiştir. Daha sonraki kuşakların kadınların "kurtuluşu" olarak düşün-

dükleri şeyin en derin kökleri burada yatar, bu nedenle Batı kültüründe, kadının rolü birçok yerde rahatsız edici, egzotik ve devrimcidir. Fakat ortaçağda bu türden fikirler Avrupalı kadınların yaşamları üzerinde bile fazla etkili değildir. Bunların arasında, ortaçağ Avrupa'sının kadını, ölümünden önce, bugün ister zengin olsun ister fakir Asyalı kadınlara göre çok daha eşittir. Kadınlar erkeklerden biraz daha kısa yaşamışlardır, sık sık kapatılışları ve yüksek ölüm oranı hiç kuşkusuz bunu açıklamaktadır. Kökleri Aristoteles ve Galen'e uzanan tıp dalları içinde ortaçağ doğum doktorluğu da vardır; bundan daha iyisi yoktur. Ancak erkekler de erken ölürlər. Aquinas kırk yedi yaşına kadar yaşayabilmiştir ve felsefe bugün düşünüldüğü üzere fiziksel varoluşla ilgili değildir. Bir ortaçağ şehrinde, yirmi yaşındaki bir adamın normal olarak hayatta kalması beklenir: Bu kadar yaşamış olduğu için ve ortalama yaşam süresini kırk üç civarında tutan, bebek ölümlerinden ve bugünün modern endüstri toplumunun iki katı olan ölüm oranlarından kurtulmuş olduğu için şanslıdır. Antikitenin standartlarıyla ölçüldüğü zaman, buraya kadar gelebilmişlerdir, bu da elbette ki hiç de kötü değildir.

Bu bize, ortaçağın büyük çeşitliliği içindeki son yeniliği hatırlatır. Bunlar, insan hayatını boyutlandırmaktan biraz daha fazlasını miras bırakmışlardır. Bunlardan, bu yüzyılların, makul tahminler yapmamızı sağlayan ilk bilgileri gelir bize. 1087'de Fatih William'ın memurları, burada yaşayanlar hakkında bilgi toplamak ve elindeki varlıklarla yapısını kaydetmek için İngiltere'nin altını üstüne getirip bunları *Domesday Kitabı*'nda topladıklarında farkında olmadan yeni bir çağı işaret etmekteydiler. Bunu sonraki çağlarda genellikle vergi amaçlı diğer bilgi koleksiyonları izlemiştir. Bazıları günümüze kalmış, bunların sayesinde çiftçilik ve iş hayatı rakamlar haline indirgenebilmiştir. Bunların sayesinde tarihçiler, önceki çağların hepsine oranla geç ortaçağ toplumu hakkında biraz daha kendilerinden emin bir şekilde konuşabilmişlerdir.

Yeni Sınırlar, Yeni Ufuklar

Yakın dönemlere kadar Yakınoğu'da Avrupalılara "Frank" denmiştir. Bu kelime ilk kez Bizanslılar tarafından Batı Hıristiyanları için kullanılmıştır. Her yere yayılmıştır ve çeşitli bozulmalar ve telaffuz yanlışlıklarıyla bin yıl geçtikten sonra Basra Körfezi'nden Çin'e kadar hâlâ kullanılmaktadır. Bu, tarihsel tuhaflığın ötesinde bir şeydir. Bize Avrupalı olmayanların, başından beri Batı halklarının farklılıklarından değil birliklerinden etkilendiklerini ve uzun bir süre onları tek bir halk olarak düşündüklerini gösterir.

AVRUPA DIŞARI BAKIYOR

Bu fikrin kökenleri, Avrupa'nın dünyaya uzun sürmüş ve muzaffer saldırısının en başında, Doğu topraklarının sınırında ve Kuzey kıyılarında rahatlamamanın hissedilmeye başlandığı anda görülebilir. MS 1000 yılı civarında, barbarlar kontrol altına alınırlar, sonra da Hıristiyanlaştırılırlar. Çok kısa bir süre zarfında Polonya, Macaristan, Danimarka ve Norveç Hıristiyan kralların hükmüne girer. Son büyük tehlike, Moğol saldırısının hâlâ önlerinde uzanmakta olduğu gerçeğidir ama bu o tarihte akıllara bile gelmez. 11. yüzyılda da, İslam'ın geri çekilişi başlamıştır. Palermo 1071'de tekrar Hıristiyanların egemenliğine geçer. Güney Avrupalıların üzerindeki İslami tehdit de Abbasi Halifeliği'nin 8. ve 9. yüzyıllardaki düşüşü nedeniyle azalmıştır.

İslam'la mücadele, 15. yüzyıla kadar bütün canlılığıyla sürer. Bu mücadelenin coşkusu ve birleştirici gücü, Avrupa bilincinin en derin kaynağı olan Hıristiyanlıktan gelir. Benzer bir canlılık, *Cihad* veya Kutsal Savaş dönemlerinde Müslümanlar arasında da yaratılmıştır, ancak bunun etkileri birbirlerine büyük bir ahlaki ve ruhani kurum olan dinle bağlanmış Avrupalılardaki kadar uzun sürmemiştir. Din, Avrupalıların kimlik duygularını beslemiştir, ancak bu meselenin bir yüzüdür. Din aynı zamanda, laik topluma egemen olan askeri sınıfın yırtıcı iştahına da izin sağlamıştır. Haçlı Savaşları Hıristiyanlığın kendi içindeki savaşlarda mümkün olmayan ölçekte bir yağmaya izin vaat etmektedir. Haçlılar vicdanları hiç sızlamadan

paganları mahvedebilmektedirler. Her zaman en büyük yırtıcılar olan Normanlar, en ön safta yer alırlar ve İtalya'nın güneyiyle Sicilya'yı Araplardan alırlar, bu görev 1100'de başarıyla sonuçlanmıştır (ve ara yerde de Batı'daki son Bizans mülklerini de yutuvermişlerdir). Avrupa'nın İslam'la bir başka büyük mücadelesi de İspanyol tarihinin destanı olan Yeniden fetihtir. Yeniden Fetih zirvesine, İspanya'nın son Müslüman başkenti olan Granada, Katolik hükümdarının ordularının eline geçtiğinde, yani 1492'de ulaşmıştır.

İspanyollar, Yeniden Fetih'i bir dini dava olarak görmüşler, böylece 11. yüzyılın başından itibaren Avrupa'nın her yerinden toprağa aç savaşçıları yanlarına çekmişlerdir. Ancak bu mücadele, aynı zamanda aynı dini canlanma ve coşkuyu Batı'da da uyandırmış ve kendisini "Haçlılar" diye bilinen Suriye ve Filistin'e doğru birini izleyen büyük atılımlarla ifade etmiştir. Sıkı sıkı uygulanan bu isim, bizim genellikle haçlılar çağı olarak düşündüğümüz iki yüzyıldan çok daha fazlasını ve coğrafi olarak çok geniş bir alana yayılmış olaylar dizisini kapsamaktadır. Haçlı Seferlerinin temelini papanın, buraya katılacakların ölümlerinden sonra Araf'ta geçirecekleri sürede "şımartılacaklarını" ve bazen de haçlı seferi sırasında ölürlerse şehadet mertebesine erişeceklerini açıklaması oluşturmaktadır. Bu temel üzerinde, 15. yüzyıl gibi geç tarihlerde bile haçlı seferleri düzenlenmektedir, ancak bunlar ilk haçlıları kasıp kavuran Kutsal Topraklarda işler yapmak ihtirasından çok uzaktır. Bu seferler İspanya'da Mağriplere, Baltık topraklarında pagan Slavlara, Fransa'da Hristiyan sapkınlarla, hatta Papalığın gazabını çeken Hristiyan hükümdarlara karşı yapılmıştır.

Şekillendiren güçler itibariyle, ilk dört haçlı seferi diğerleriyle kıyaslanamayacak kadar büyük bir önem taşır. Her ne kadar amaçlarında başarısız olsalar da –Kutsal Topraklarda Hristiyan iktidarı kuramamışlardır– arkalarında derin miraslar bırakırlar. Doğu Akdeniz'de, kısa süreliğine yeni sömürge toplumları kurarlar, Doğu Hristiyan İmparatorluğu'nda ağır, hatta öldürücü yaralar açarlar ve hepsinin ötesinde de Batı Avrupalıların bilinçlerinde ve psikolojilerinde çok uzun sürecek izler bırakırlar. Bunların ilki ve en başarılısı 1096 yılında başlamıştır. Üç yıl içinde Haçlılar Kudüs'ü geri almışlar *Barış Kitabı*'nın zaferini, aldıkları savaş esirlerini kadın çocuk demeden katlederek kutlamışlardır. İkinci Haçlı Seferi (1147–1149) tersine, çok başarılı bir katliamla *başlamıştır* (Renland'daki Yahudi katliamı). Fakat daha sonra, bir imparatorun ve Fransa kralının varlığı kendisine bir öncekinden daha büyük bir önem kazandırıyor olsa bile bir faciayla sonuçlanır. Bu seferin yapılmasını büyük ölçüde kıskırtmış olan Edessa (Urfa)'yı geri alamazlar ve seferin en ateşli savunucusu olan Aziz Bernard'ın saygınlığına epeyce gölge düşürürler (bir İngiliz filosu Lizbon'u Araplardan alıp Portekiz kralına verdiğinde bir yan ürün olarak önem kazanır). Derken 1187 yılında Selahaddin Kudüs'ü İslam'a yeniden

kazandırır. Bunu izleyen Üçüncü Haçlı Seferi (1189-92) sosyal olarak en görkemlisidir. Bir Alman imparatoru (bu işin çekimine kapılmıştır) ve İngiltere'yle Fransa kralları da yer alırlar. Birbirleriyle kavgaya tutuşunca Haçlılar Kudüs'ü geri alamazlar. Papa III. Innocent'in bir sonraki haçlı seferi çağrısına hiçbir büyük hükümdar katılmaz ama gözlerini toprak bürümüş birçok derebeyi katılır. 1202'de yola çıkan Haçlıları Venedik finanse etmektedir. Sefer hemen Bizans'ın hanedansal sorunları nedeniyle bölünür, bu da Konstantinopolis'e tahttan indirilmiş bir imparatorun geri almasına yardım eden Venediklilerin işine gelir. Bunu şehrin 1204'te feci şekilde yağmalanması izler, bu Dördüncü Haçlı Seferi'nin sonudur, geride bıraktığı anıt, Konstantinopolis'te sadece yarım yüzyıl ömrü olacak olan "Latin İmparatorluğu"nun kurulmuş olmasıdır.

13. yüzyılda başka haçlı seferleri de yapılır ancak bunlar her ne kadar Bizans'ın karşılaştığı tehlikeleri biraz daha uzağa atmaya yardımcı olsalar da Filistin'deki son Hristiyan kalesi olan Akra 1281'de Müslümanların eline geçer ve bundan sonra Kutsal Topraklar'da düzenlenen haçlı seferleri bir bağımsız güç olarak ortadan kalkarlar. Dini itkiler hâlâ insanları harekete geçirmektedir ama ilk dört haçlı seferi, açgözlülüğün çirkin yüzünü epeyce göstermiştir. Bu seferler, gerek soylu ve rezilane amaçlarının karışımı hem de beyhude yerleşimci kolonyalizmi gibi taşımakta oldukları özellikler açısından Avrupa denizaşırı emperyalizminin ilk örnekleridir. İspanya'da ve Almanya'nın pagan bataklıklarında olduğu gibi Avrupalılar yerleşim sınırını sürekli ileri itmektedirler, Suriye ve Filistin'de, uzak ve egzotik bir tabana kendi kurumlarını yerleştirmenin yanı sıra Batı'da artık kolaylıkla ele geçirilemeyen topraklara ve mallara el koymayı denerler. Bunu büyük bir vicdan rahatlığı içinde yaparlar, çünkü rakipleri, fetihle Hristiyanlığın en kutsal tapınaklarını ele geçiren kâfirlerdir. "Hristiyanlar haklıdır, paganlar haklı değildir" der *Roland Şarkıları* ve bu herhalde ortalama bir haçlı askerinin kendisine ne yaptığı sorulduğunda vereceği cevabı özetlemektedir.

Birinci Haçlı Seferi'nin başarısı, İslam dünyasına zaafların ve anarşinin hâkim olduğu geçiş evresine çok şey borçludur. Frank devletlerinin ve Konstantinopolis'teki Latin İmparatorluğu'nun dayanıksız nakledilmiş yapıları kalıcı olmayacaktır. Ancak çok daha uzun süreli sonuçları vardır, her şeyin ötesinde Hristiyanlık ve İslam arasındaki ilişkilerde sonuç verecek, bu iki inanç arasında asırlar boyunca aşılacak bir ideolojik ayrılık yaşanacaktır. Bir araştırmacının isabetle belirttiği gibi İslam'la ilgili "bir yalan seli" Batı Hristiyanlığında 12. yüzyılda akmaya başlamıştır. Birçok şeyin yanı sıra, iki dinin, bazen İspanya'da yaşanmış olduğu gibi bir arada yaşama ihtimaline son vermiş, Hristiyan kültürünün Müslüman ilmiyle karışmasını durdurmuştur. Ancak Hristiyanlık içinde de Haçlılar eliyle çok acı bir bölünme yaşanmıştır; Konstantinopolis'in yağmalanması Haçlıların işidir. Haçlılar

geride bir miras bırakmışlardır, daha da ötesi Batı Hıristiyanlığına, askeri bir ton ve gelecek yüzyıllarda sık sık ortaya çıkacak bir saldırgan mizaç kazandırmışlardır (teknolojik üstünlük kullanabildikleri zamanda bile). Bu mizaç, laikleştğinde modern çağın dünyayı fetheden kültürünün gücünü sağlayacak bir zihniyetin kökeninde yatmaktadır. Yeniden fetih, İspanyollar gözlerini yeni bir haçlı seferi alanı olarak Amerika'ya çevirdiklerinde henüz tamamlanmıştır.

Ancak Avrupa, İslami kültüre karşı direnememiştir. Bu mücadeleler boyunca yeni huylar ve yeni kurumlar ithal etmiştir. İslam'la nerede karşılaşırsa karşılaşsın, ister haçlı topraklarında, ister Sicilya ve İspanya'da, Batı Avrupalılar her zaman hayran oldukları şeylere rastlamışlardır. Bazen kendi evlerinde bulunmayan, ipekli giysiler, parfümler ve yeni yiyecekler gibi lüksleri almışlardır. Bazı haçlıların edindiği huylardan biri de daha sık yıkanmaktır. Bu, hamamlar cinsellikle ilişkilendirildiği için Avrupa'da pek hoş karşılanmayan ve dini kâfirlikle bağlantılandırıldığı için talihsiz bir alışkanlıktır. Temizlik, tanrısallıkla yarı otomatik ilişkisini henüz kazanamamıştır.

Ortaçağda militan Hıristiyanlığı kristalleştiren kurumlardan biri de askeri bir tarikat olan şövalyeliktir. Bir dini tarikat yemini eden ve iman için savaşmak disiplinini kabul eden askerleri bir araya getirir. Bu tarikatların bir kısmı çok zenginleşmiş, birçok ülkeye borç vermeye başlamıştır. Kudüslü Saint John Şövalyeleri (bunlar hâlâ vardır) asırlar boyunca İslam'a karşı savaşın ön saflarında yer almıştır. Tapınak şövalyeleri o kadar büyük bir güç ve zenginlik kazanmışlardır ki kendilerinden korkan bir Fransız Kralı tarafından yok edilmişlerdir ve İspanyol askeri tarikatları olan Calatrava ve Santiago yeniden fethin ön saflarında yer alırlar.

Kuzeyde yer alan bir başka tarikat, Baltık ve Slav topraklarına Alman yayılmasının başını çeken keşişlerin oluşturduğu Töton şövalyeleridir. Burada da misyonerlik ateşi açgözlülükle karışmış ve yoksulluğun tetiklemesiyle bütün bölgenin haritası ve kültürü değişmiştir. Yakındoğu'da başarısız olan kolonileştirme itkisi daha kuzeyde başarıyla sürmektedir. Almanların Doğu'ya yayılması, büyük bir halk hareketini de başlatmış, asırlar boyunca insanlar ve kadınlardan oluşan dalgalar ormanları açmış, evler ve köyler yapmış, şehirler kurmuş, kendilerini korumak için kaleler ve ibadet etmek için manastırlarla kiliseler inşa etmiştir. Haçlı seferleri bittikten ve Moğolların elinden zor kurtulup Avrupa'nın hâlâ tehlikede olduğu hatırlandıktan sonra bu hareket düzenli bir şekilde devam etmiştir. Prusya ve Polonya bataklıklarında, yerli halka bir kalkan görevi görüp onların adına keskin bir kenar oluşturan aralarında Töton şövalyelerinin de bulunduğu askerler olağanüstüdürler. Bu 20. yüzyıla kadar sürecek olan bir kültürel çatışmanın, Töton-Slav çatışmasının başlangıcıdır. Batı kendisini en son 1941 yılında Slav topraklarına doğru attığında birçok Alman "Barbarossa"yı (Hitler Rusya saldırısına, bir ortaçağ Alman impa-

ratorunun adını vermiştir) asırlar öncesinin Doğu'yu uygarlaştırma misyonunun yeni bir evresi olarak görmüştür. 13. yüzyılda, bir Rus prensi, Novgorod Grandükü Alexander Nevsky, bir başka cephede Tatarlarla savaşırken, Töton şövalyelerini yenecektir (Ruslar bunu 1937'de çok güzel bir filmle anacaklardır).

1100'le 1400 yılları arasında meydana gelen ve Doğu'ya doğru yapılan büyük Alman yayılması yeni bir ekonomik, kültürel ve ırksal harita meydana getirirken, iki Hristiyan geleneğinin birliğinin arasına yeni bir bariyer daha koymuştur. Geç ortaçağ döneminde Batı'da papalık üstünlüğü Katolikliği Ortodoksluğa karşı çok daha uzlaşmasız ve kabullenmeyen bir duruma getirmiştir. Rusya 12. yüzyıldan itibaren kendi gelenekleri ve özel tarihsel deneyimi nedeniyle daha da ayrılmıştır. 1240'ta Moğolların Kiev'i ele geçirmesi Doğu Hristiyanlığına 1204 yılında Konstantinopolis'in yağmalanması kadar büyük bir darbe vurmuştur. Bu olay Muskovy¹ prenslerini de parçalamıştır. Bir yandan Bizans düşer ve Almanlarla İsveçlilerin saldırısına uğrarlarken, bir yandan da Moğollara ve Altın Ordu Hanlığı'nın Tatar ardıllarına asırlardır haraç ödemektedirler. Göçer halkların uzun süre egemenliği altında kalmış olmak, Rusya'yı Batı'dan farklılaştıran bir başka deneyimdir.

Tatar egemenliği, en büyük etkiyi, Moğol ordularının at koşturduğu Güney Rusya prenslikleri üzerinde yapmıştır. Rusya içinde yeni bir denge ortaya çıkmıştır; Novgorod ve Moskova, Kiev'in düşüşünden sonra yeni bir önem kazanmıştır, ancak her ikisi de Tatarlara, gümüş, asker ve emek şeklinde haraç ödemektedir. Bu prensliklerin elçileri, diğer Rus prensleri gibi Volga üzerindeki Tatar başkenti, Saray'a gitmek ve fatihleriyle birbirlerinden ayrı düzenlemeler yapmak zorundaydılar. Bu Rus devletlerinin birbirini izleyen kalıplarının en dağınık ve en karmaşık olduğu bir süreçtir. Ancak hem Tatar politikası hem de bu politikaya rağmen ayakta kalmak mücadelesi son derece despotiktir. Rusya'nın gelecekteki politik geleneği, böylece, tıpkı bir zamanlar Bizans'ın imparatorlukla ilgili fikirlerinin mirasçısı oluşuna benzer bir şekilde Tatar deneyimiyle şekillenecektir. Moskova, yeni bir merkezileşme eğiliminin odağı olarak kademe kademe ortaya çıkar. Süreç, en erken Aleksandr Nevsky'nin oğlu olan Moskova Prensi'nin döneminde ayrıştırılabilir. Bunun ardılları, Moskova'yı verimli vergi toplayıcıları olarak gören Tatarların desteğini alırlar. Kilise hiçbir direniş göstermez ve metropolit başpiskoposluk 14. yüzyılda Vladimir'den Moskova'ya nakledilir.

Bu arada ortodoksiye karşı Batı'dan yeni bir meydan okuma gerçekleşmiştir. Kiev'i üç yüz yıl kadar elinde tutacak olan Katolik ancak yarı-Slav bir devlet ortaya çıkmıştır. Bu, bir ortaçağ dükalığı olan ve 1386 yılında evlilik yoluyla Polonya Krallığı'nı kendine katmış, modern Polonya, Prusya, Ukrayna ve Moldavya'nın

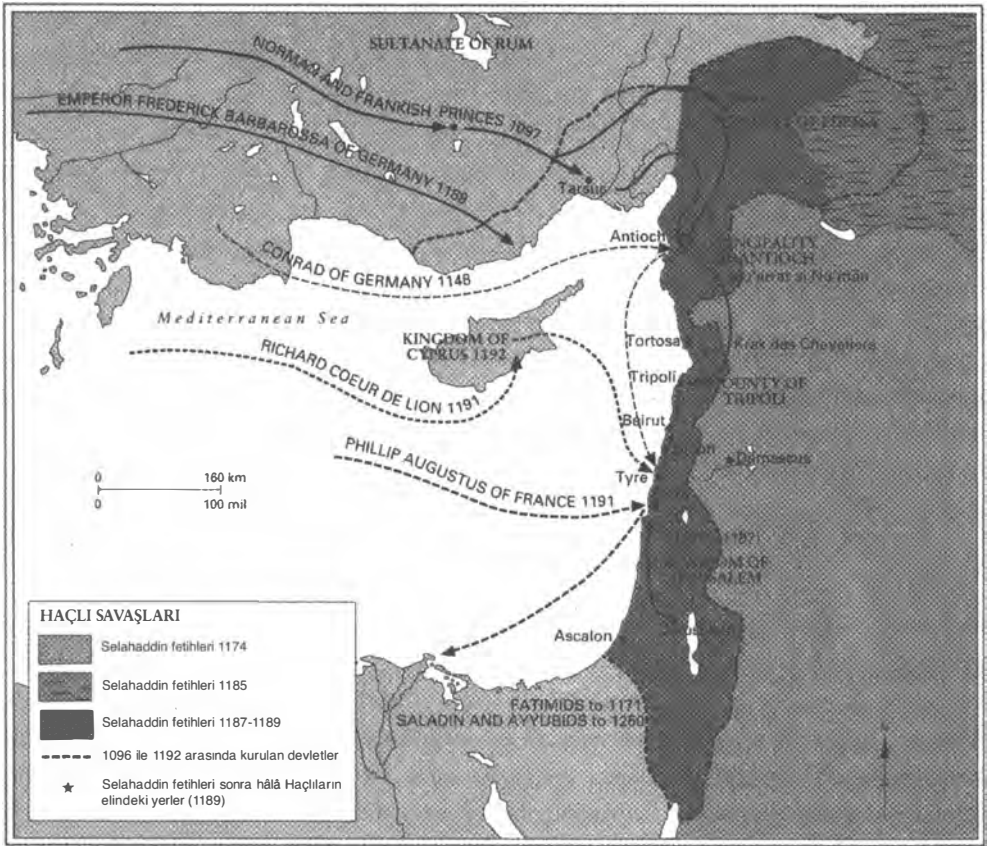
1 Muskovy: Moskova'nın eski adı. (Çev.)

büyük bir kısmını kapsayan Litvanya'dır. Rusların şansına, Litvanyayılar da Almanlarla savaşmaktadırlar; Töton şövalyelerini 1410 yılında Tannenberg'de perişan edenler onlardır. Batı'da Almanlar'ın ve Litvanyalıların saldırısına uğrayan Muscovy, bir türlü Altın Ordular arasındaki bölünmeleri kullanarak ayakta kalır.

Konstantinopolis'in düşüşü, Rusya'ya çok büyük bir değişim getirmiştir; Doğu Ortodoksluğu'nun merkezi artık Bizans değil, burasıdır. Rus din adamları kısa bir zaman içinde bu kötü olaylardan karmaşık amaçlar çıkarırlar. Bizans, onların inancına göre Floransa Konsilü'yle bir dini uzlaşma arayışı içine girerek mirasa ihanet etmiştir. "Konstantinopolis düştü" diye yazar Moskova Metropolit, "çünkü, gerçek Ortodoks inancı terk etmişti... Şimdi dünyada artık tek bir gerçek kilise kaldı, Rusya Kilisesi." Birkaç on yıl sonra, 16. yüzyılın başlarında, bir keşiş Musovy hükümdarına çok yeni bir tonla şöyle hitap edecektir: "İki Roma düştü, ancak üçüncüsü ayakta ve bir dördüncüsü yok. Siz bu dünyanın yegâne Hristiyan hükümdarı, imanlı Hristiyanların tümünün efendisisiniz."

Diğer başka tarihi değişiklikler Rusya'nın Tatar egemenliğinden ve kargaşadan çıkışını mümkün ve uygun kıldığında Bizans'ın sonu gelmiştir. Altın Ordu Hanlığı 15. yüzyılda kavgaya tutuşmuştur. Aynı dönemde Litvanya Devleti de dağılmaya başlar. Bunlar uygun fırsatlardır ve bu fırsatları kullanmaya muktedir olan hükümdar 1462 yılında Muscovy'de tahta çıkar. Büyük İvan (III. İvan) Rusya'ya, İngiltere ve Fransa'nın 12. yüzyıldan itibaren kazanmış olduğu tanım ve gerçekliğe benzer bir şey kazandırır. Kimileri onda, Rusya'nın ilk ulusal hükümdarını görmüşlerdir. Eserinin temeli bölgesel konsolidasyondur. Muscovy, Pskov ve Novgorod Cumhuriyetlerini yuttuğunda otoritesi teorik olarak Urallar'a kadar uzanmış olur. Burada hüküm sürmekte olan oligarşiler, toprak karşılığında İvan'a hizmet eden kendi adamlarıyla yer değiştirirler. Bu cumhuriyetlerin ticaretini eline geçirmiş olan Hanseli tüccarlar da sınır dışı edilirler. Tatarlar, 1481 yılında Rusya'ya yeni bir saldırı yaparlar ancak yenilirler ve Litvanya'nın iki kez istila edilmesi İvan'a 1503'te Beyaz Rusya ve Küçük Rusya topraklarının büyük bir kısmını kazandırır. Ardılı 1514 yılında Smolensk'i alır.

Büyük İvan "Çar" unvanını alan ilk Rus hükümdarıdır. Bu unvan, imparatorluk geçmişi bilinen bir hatırlatıcısı, sözcüğün türetilmiş olduğu Sezarların miraslarında hak iddiasıdır. İvan 1472 yılında son Yunan imparatorunun yeğeniyle evlenir. Kendisine "Tanrı'nın inayeti sayesinde otokrat" denmektedir ve hükümlerliliği sırasında, 1917'ye kadar Rus hükümdarlarının armalarının bir parçası olarak kalacak olan çift başlı kartal uyarlanır. Bu, giderek Batı Avrupa'ya iyice benzemez olan Rus monarşisine ve Rus tarihine biraz daha Bizans rengi katacaktır. 1500 yılına gelindiğinde Batı Avrupalılar, Rusya'da yaşanan monarşinin çok farklı bir tür olduğunu

nu anlayacaklardı; İvan'ın ardılı Basil, tebaasının üstünde Avrupa'daki Hristiyan hükümdarların hepsinden çok daha despotik bir iktidar kullanan bir hükümdar olarak tanınacaktır.

Sonradan bakıldığında, Avrupa'nın geleceği 1500'lerde çoktan görülebilir bir şekilde ortaya çıkmıştır. Çok büyük bir tanımlama ve gerçekleştirme süreci yüz yıllardır sürmektedir. Avrupa'nın sınırları artık dolmuştur; Doğuda daha fazla ilerleme imkânı Hristiyan Rusya'nın konsolidasyonu, Balkanlar'da ise Osmanlı İslam İmparatorluğuyla engellenmiştir. Denizaşırı yayılma dalgası Haçlılar tarafından 1250'lerde yapılmıştır. 15. yüzyılda Osmanlı tehdidinin çekilişiyle Avrupa bir kez daha Doğu Akdeniz ve Balkanları savunmak zorunda kalır. Venedik gibi doğudaki korunmasız bölgeleriyle mutsuz olan bu devletler, kendilerine ellerinden geldiği kadar bakmak zorundadırlar. Bu arada, diğerleri gözlerini okyanus ufuklarına dikmiştir. Batı Avrupa'nın dünyanın geri kalanıyla ilişkilerinde yeni bir evre açılmak üzeredir.

1400 yılında, Kudüs'ü dünyanın merkezi olarak görmek hâlâ anlamlı görünmektedir. Her ne kadar Vikingler Atlantik'i geçmiş olsalar bile, insanlar hâlâ yururak olmakla bilikte karaların arasında sıkışmış bir denizin çevresinde yer alan Avrupa, Afrika ve Asya kıtalarından ibaret bir dünyada yaşadıklarını düşünmektedirler. Önerinde çok büyük bir devrim uzanmaktadır, bu devrim bütün bakışları sonsuza dek değıştirmek ve rotasını, ileriye açılan her yer kapatılmış olduğu için okyanusa çevirecektir. Avrupa'nın Doğu'yla ilk temasları deniz yolundan çok kara yoluyla olmuştur. Orta Asya'nın kervan yolları Karadeniz ve Doğu Akdeniz limanlarından yüklenerek Batı'ya yollanan malların akışının ana kanalıdır. Başka yerlerde, gemiler, 15. yüzyıla kadar Fas'ın ötesine nadiren geçmiştir. Derken, denizcilik girişimlerinin büyüyen dalgası göze çarpar hale gelir. Bununla birlikte gerçek dünya tarihinin çağı başlayacaktır.

Bunun bir açıklaması, yeni araçların ve becerilerin sağlanmış olmasıdır. Okyanusa yelken açmak için farklı gemiler ve uzun erimli seyir gereklidir ve bunlar 14. yüzyıldan itibaren uygun hale gelirler, böylece 15. yüzyıla "keşifler çağı" denmesine yol açacak büyük keşif çabası mümkün hale gelecektir. Gemi tasarımında iki önemli değışiklik olmuştur. Bunlardan bir tanesi spesifik bir değışimdir, kıçtan takma dümenin uygulanması; her ne kadar bunun kesin olarak ne zaman olduğunu bilmiyor olsak da bazı gemiler 1300'de kullanılmaya başlanmıştır. Diğeri ise daha tedrici ve karmaşık bir süreç olan donanımdaki ilerlemedir. Bunlar gemilerin boyutlarının büyümesiyle birlikte gerçekleşirler. Bu gelişmeler hiç kuşkusuz çok daha bütünlüklü bir deniz ticaretinin başını çekerler. 1500'de tek yelkenli ve tek direkli kare donanımlı tekneler üç direkli, karışık yelkenli gemilere dönüşürler. Ana direk daha kare donanımı taşımaktadır ama yelkenlerin sayısı çoğalmıştır; mizana direği Akdeniz geleneğinden alınmış büyük üç köşeli yelkeni taşımaktadır; ön direk birden fazla kare yelken taşıyabilmektedir ancak yeni icat edilmiş olan ön ve kıç yelkenler başa tutturulmuştur. Üç köşeli yelken atfıyla birlikte, bu ön yelkenler gemilerin daha kolay manevra yapabilmelerini sağlamış, rüzgâra çok daha yakın seyredebilmişlerdir.

Bu icatlar sindirildikten sonra, gemilerin tasarımı temelde buhar gücü keşfedilene kadar değışmeden kalır (ancak geliştirilir). Kolomb, gemilerini her ne kadar küçük ve sınırlı bulsa da bunlar 19. yüzyıl yelkenli kaptanlarınıninki gibi rahatça kullanılabilir durumdaydı. Silah taşıdıkları için –daha sonraki gemilerde kullanılanlarla kıyaslandığında minicik kalıyorlardı– Nelson tarafından da rahatça kullanılmışlardır.

1500 yılında bazı önemli seyir gelişmeleri meydana gelmiştir. Vikingler okyanusta nasıl seyredeceğini ilk gösterenlerdir. Batı'da kendilerinden önce var olan her şeyden çok daha iyi gemilere ve seyir becerisine sahiptiler. Kuzey'de yüksekliği

gün ortasında ufuk çizgisinin üstünde olan kutup yıldızını ve güneşi kullanarak, 10. yüzyılda enlemleri hesaplamış olan bir İrlandalı astronomun çizelgelerini kullanarak, tek bir enlem üzerinde Atlantik'i geçmişlerdir, derken 13. yüzyılda, iki büyük icada dair kanıtlar ortaya çıkar. Bu tarihte pusula Akdeniz'de yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanır (Çin'de çoktan bulunmuştur ancak Batı'ya Asya'dan gelip gelmediği, geldiyse de nasıl geldiği bilinmemektedir) ve 1270 yılında haçlı seferine katılan bir gemiden kullanılan haritaya atıfta bulunulur. Bundan sonraki iki yüz yıl, coğrafyayı ve keşifleri doğuracaktır. Ticari kazançların, misyonerlik ateşinin ve diplomatik ilişkilerin teşvik ettiği prensler araştırmaları desteklemeye başlarlar. 15. yüzyılda, hepsi kendi kartograflarıyla hidrograflarını tutmuşlardır bile. Bu prenslerin içinde en fazla öne çıkan Portekiz kralının kardeşi, daha sonra İngilizce konuşan araştırmacıların kendisine verdiği isimle "Denizci" Henry'dir (bu isim kendisine hiç uymaz, çünkü hiç denizcilik yapmamıştır).

Portekiz'in Atlantik kıyısı oldukça uzundur. Kara tarafından İspanya tarafından kısıtılmışlardır, İtalyanların gözetimindeki deneyimli ve silahlı güç yüzünden de Akdeniz'de ticaret yapmaları giderek güçleşmektedir. Böylece adeta kaçınılmaz bir şekilde, kendilerini Atlantik'e atmak zorunda kalmışlardır. Prens Henry bir dizi deniz keşif seferini donatıp başlattığında zaten Kuzey sularına az çok aşinadırlar. Prens inisiyatifi tayin edicidir. Birçok nedenin bir araya gelişiyle, ülkenin denizcilerini güneye yöneltir. Altın ve karabiberin Sahra'da bulunduğu bilinmektedir; belki de Portekizliler bunların yerini bulabilir. Yine belki de burada Türklerle başa çıkabilmelerine yardımcı olacak bir müttefiki, efsanevi Prester John'u bulmak mümkündür. Elbette ki din de yayılacak, Haç adına şan ve toprak da kazanılacaktır. Avrupa'nın dünyayı tamamen dönüştürecek ve tek bir dünya haline getirecek olan büyük yayılmasının başlatılması adına bunca şey yapmış olan Henry, tepeden tırnağa bir ortaçağ adamıdır. Keşifleri için dikkatle papanın yetkisini ve onayını ister. Kuzey Afrika'ya haçlı seferine çıkacak, yanında Gerçek Haç'ın bir parçasını getirecek ve 1415'te Akdeniz sularında İslami üstünlüğe son verecek olan Centa'nın Portekizliler tarafından alınmasında bulunacaktır. Özünde sistematik ve devlet tarafından desteklenen araştırma bulunan keşifler çağına egemen olacaktır. Fakat, şövalyelik ve haçlılık ruhu taşıyor olması Henry'nin düşünce yapısını da şekillendirecektir. Bildiğinden çok daha fazlasını şekillendirmiş olağandışı bir adamdır.

Portekizliler güneye düzenli bir şekilde baskı yaparlar. Afrika sahilinde dolaşıp dururlar ancak aralarından çok daha cesurları Madeira'ya erişirler ve burada 1420'lerde yerleşmeye başlarlar. 1434 yılında Portekizli kaptanlardan biri Bojador Burnu'nu geçer, Henry'nin ilk büyük zaferinin önündeki engel aşılmıştır; on yıl sonra Verde Burnu aşılır ve Portekizliler Azorlara yerleşirler. Bu tarihte *caravel* denen baş rüzgârlarını alan, kendi ülkelerinden Atlantik'e giderken ve evlerine dö-

nerken çizdikleri yarım yayda karşılaştıkları ters akıntılara karşı yüzebilen gemi tipini geliştirirler. 1445 yılında Senegal'e ulaşırlar. İlk kalelerini bundan hemen sonra inşa ederler. Henry 1460 yılında ölür ancak vatandaşları artık güneye doğru devam etmeye hazır hale gelmişlerdir. 1473 yılında Ekvator'u geçerler ve 1487'de Ümit Burnu'na varırlar. Önlerinde Hint Okyanusu uzanmaktadır; Araplar bu okyanusta uzun zamandır ticaret yapmaktadır ve kılavuzları vardır. Ümit Burnu'nun ötesinde, daha da zengin baharat kaynakları bulunmaktadır. 1498 yılında Vasco de Gama sonunda Hint sularına demir atar.

Bu tarihte, bir başka denizci Cenovalı Kolomb, Asya'ya varmak amacıyla Atlantik'e açılmıştır, Ptöleme coğrafyasının ışığında buraya kısa bir süre içinde varacağından emindir fakat yanılmaktadır. Asya yerine İspanya'nın Katolik hükümdarlarının adına Amerika'yı keşfedecektir. Modern haritalarda bulunan "Batı Hint Adaları" adı, onun inancını sürdürdüğünü ve hayranlık verici yolculuğunun sonunda Hindistan'a ait adaları keşfettiğini sandığını göstermektedir. Yolculuk Portekizlilerin Afrika'yı aşarak Doğu'ya yaptıkları cesur olsa da tedbirli yolculuklardan çok farklıdır. Bunlardan farklı olarak, ancak hiç bilincine varmadan koskoca bir kıta keşfetmiştir. Ancak çok daha donanımlı çıktığı ve 1493'de yaptığı yolculukta sadece adalarını inceleyebilmiştir. Portekizliler bilinen bir kıtaya farklı bir rotadan gitmişlerdir. Kısa bir süre sonra (her ne kadar Kolomb ölüm döşeginde bile bunu kabul etmemiş olsa da) keşfettiği kıtanın Asya olmadığı fark edilmeye başlanmıştır. 1494 yılında tarihi "Yeni Dünya" adı batı yarımküresinde bulunan yer için kullanılmaya başlamıştır. (1726 yılına kadar Asya ve Amerika'nın birbirlerine Bering Boğazı'yla bağlı olmadıklarının farkına varılmamıştır).

Bu iki girişimci Atlantik ulusu ufukları genişlemiş bir dünyada kendilerine ait çıkarları bulunduğunu anlama noktasına gelmişlerdir. Avrupa suları dışındaki ilk Avrupa Antlaşması 1479 yılında İspanya'yla Portekiz arasında imzalanmış ve Guinea Körfezi Portekizlilere bırakılmıştır; artık nüfuz bölgeleri sınırlandırılacaktır. Papa geçici bir tazminat ödeyip Azorların batısındaki alanı 100 fersahlık bir çizgiyle bölerek (ki bu 1494'te Tordesillas Antlaşmasıyla birden ortaya çıkmıştır) Portekiz'e Yeşil Burun Adaları'nın doğusunda 370 fersah uzunluğundaki bir çizgiyle ihtiyacı olan bütün toprakları, İspanya'ya da batısındaki bütün toprakları vermiştir. 1500'de bir Portekiz filosu Hint Okyanusu'na giderken ters rüzgardan kaçmak için Atlantik'e geçtiklerinde hayret verici bir şekilde antlaşmadaki toprakların doğusuna varmışlardır ve orası Afrika değil Brezilya'dır. Bundan böyle Portekiz'in kaderinde Asya olduğu kadar Atlantik de vardır. Portekiz kuvvetleri hâlâ Doğu'da olsa da Portekiz'e çalışan bir İtalyan, Amerigo Vespucci, kısa süre sonra yeterince güneye inip onlara, eğer batı yoluyla gidilirse oralarda sadece adalar değil Avrupa ve Asya arasında yepyeni bir kıtanın varolduğunu göstermek ister.

Burası çok geçmeden ona ithafen ismi Amerika koyulan kıtanın güneyidir fakat sonradan kuzeyini de kapsar.

1522’de, Kolomb’un Bahamalar’a inmesinden otuz yıl sonra, İspanya hizmetindeki bir gemi ilk dünya turunu yapmıştır, Portekizli kumandanı Macellan, Filipinler’e kadar gidip, sonradan kendisine ithaf edilen Boğazlar’dan geçip, keşfettikten sonra öldürülür. Asıl gemi arkadaşlarından on sekizi kurtulup İspanya’ya ulaşır. Bu yolculuk ütün büyük okyanusların birbirine bağlandığını gösterir ve böylece Avrupa devrine girişin bittiğini söyleyebiliriz. Yaklaşık bir asır süren keşifler dünyanın şeklini ve tarihin gidişatını değiştirmişlerdir. Bundan böyle, Atlantik’e ulaşımı olan ülkeler için, merkez Avrupa ve Akdeniz’in karayla çevrilmiş güçlerinin aksine, yeni fırsatlar vardır. En başta Portekiz ve İspanya geliyordu ki bunlara Fransa, Hollanda ve hepsi bir yana İngiltere katılıp başı çekeceklerdir. Bu yeni yeni genişlemiş yarımkürenin ortasına emsalsiz liman serileri yerleştirmişlerdir. Hepsi sığ hinterlandlardan kolayca ulaşılabilir ve sıradaki iki yüz yıl boyunca bütün Avrupa deniz yollarına kolayca saldırı yapabilecek mesafedelerdir. Bu değişikliklerin ardındaki kuruluşun mümkün olmasının tek sebebi gelişen temel denizcilik bilgisi ve coğrafi bilgilerdir. Bu hareketin yeni ve belirgin figürü profesyonel kâşif ve denizcidir. Aralarından çoğu, Kolomb gibi, İtalyan’dır. Yeni bilgi de sadece yolculukların kavramını ve başarılı teknik performanslarını desteklemekle kalmayıp aynı zamanda Avrupalıların dünyayla ilişkilerine yeni bir şekilde bakmalarını sağlamıştır. Özetle, Kudüs artık dünyanın merkezi değildir; insanların çizdiği haritalar, kabusu olmalarına rağmen, gerçek kürenin temel yapısını gösterirler.

1400’de bir Floransalı Konstantinopolis’ten Batlamyus’un Coğrafyası’nın bir kopyasını getirmiştir. MS 2. yüzyılda Batlamyus’un dünyasında Kanarya Adaları, İzlanda ve Sri Lanka haritadaki yerini almıştır fakat Hint Okyanusu’nun tamamen toprakla çevrenmesi gibi bir yanlış anlaşılma da vardı. Metnin çevirisi ki yanıltıcıdır ve el yazısıyla çoğaltılması, sonra basılması (1477’yle 1500 arasında altı baskı yapılmıştır) daha iyi harita yapımında uyarıcı unsur olmuştur. Kitap içine kazınmış ve basılmış haritalar serisi olan Atlas 16. yüzyılda icat edilmiştir; böylece daha çok insan satın alıp, dünyanın haritasına bakabiliyorlardı. Daha iyi gösterimler denizciliği de basitleştiriyordu. Buradaki önemli figür Mercator adıyla hatırlanan Gerhard Kremer isimli bir Flemenkti. Haritaya “Amerika” kelimesini ilk koyan insandır ve günümüzde hâlâ kullandığımız projeksiyonu da o icat etmiştir: Merkezinde Avrupa olan açılmamış silindirik şeklinde bir dünya haritası. Mesafe hesaplarında sorun yaratsa da yön ve rotayı bozulma olmadan okumak için düz yüzey gerekliliği sorununu çözmüştür. MÖ 4. yüzyıldaki Yunanlar çoktan dünyanın küre olduğunu biliyorlardı ve yerküre-gök yuvarlağı yapımı coğrafi devrimde yeni önemli bir daldı (Mercator ilk küresini 1541’de yaptı).

Bu gelişmenin en çarpıcı tarafı kümülatif ve sistematik doğasıdır. Avrupa'nın gelişmesi dünya tarihinde sıradaki evresinde daha önce hiç olmadığı kadar bilinçli ve yönlendirilmiş olacaktır. Avrupalılar uzun süredir toprak ve altın istemişlerdir ki kuruluşun kalbindeki bu hırs yeni değildir. Onlara ilham veren dini coşku da yeni değildir ve bazen yaptıkları şeyden oyuncuların bile haberi olmaz. Asıl yeni olan bilgi ve başarıdan türeyen, büyüyen güvendir. 1500'de Avrupalılar enerjilerinin ve güvenlerinin sınırsız olduğu bir çağın başındaydılar. Dünya onlara gelmedi, onlar gidip aldılar.

Geçmişte bu ölçekteki bir kırılma bir seferde görülemez. Akdeniz ve Balkanlar'da kendilerini hâlâ tehdit altında hisseden Avrupalılar savunmadaydılar. Denizcilik için daha çok yol vardı çünkü 18. yüzyıldan önce dakik deniz yolculuğu için isabetli bir zaman sayacı olmayacaktı ama Avrupa'nın dünyanın geri kalanıyla ve Avrupa ülkeleriyle yeni ilişkiler kurması için yol açılıyordu. Keşifleri fetihler izleyecekti ve bu sürede yeni deniz aşırı kaynaklar Avrupalılar tarafından sömürülecekti. Bir dünya devrimi başlamaktaydı. Bin yıllık denge bozuluyordu. Sıradaki iki yüzyıl boyunca binlerce gemi her yıl ve her gün Lizbon, Sevilla, Londra, Bristol, Mantes, Anvers ve birçok diğer Avrupa limanından, diğer kıtalarda ticaret ve kâr arayışı içinde yola çıkarlar. Calicut, Canton ve Magasakiye gideceklerdir. Zamanla, Avrupa'nın denizaşırı kurulduğu yerlerden, yani Philedelphia, Buston, Batavia ve Macav, gelen başka gemiler de onlara katılacaklardır. Bütün bu zaman boyunca tek bir Arap yelkenlisi bile Avrupa'ya yolunu bulamamıştır ve 1848'de bir Çin yelkenlisi Thames Nehri'ne getirilmiştir. Avrupalıların belirlediği büyük deniz yollarının keşfinden çok sonra, 1867'de bir Japon gemisi Pasifik'i geçerek San Francisco'ya varmıştır.

AVRUPALI AKLI

1500 yılında Avrupa bir uygarlık merkezi olarak apaçık ortadadır; bu uygarlık başka topraklara da yayılmıştır. Merkezi hâlâ dindir. Bunun kurumsal anlamda ifadesine daha önce değinmiştik; kilise, merkezi kurumun maruz kaldığı değişiklikler ne olursa olsun sosyal düzenlemelerin ve yönetimin en büyük gücüdür. Ancak öte yandan, kültürün sahibi ve bütün insanların öğretmeni, bizzat uygarlığın aracı ve taşıyıcısıdır.

13. yüzyıldan beri kayıt tutmanın, öğretmenin ve araştırmanın zorlukları uzun bir süre keşişler tarafından taşınmış, ilk olarak papazlar tarafından ve daha da önemlisi papazların kuruluşunda büyük rol oynadıkları çok büyük kurumlar olan üniversiteler tarafından paylaşılmıştır. Bologna, Paris ve Oxford Üniversiteleri bunların ilkleridir; 1400 yılında elli üç üniversite daha vardır. Bunlar eğitim için gerekli entelektüel faaliyetlere yoğunlaşmışlar ve bunları yönetmişlerdir. Bunun

bir sonucu, ruhban sınıfının eğitiminin yeniden canlanması olmuştur. Daha 14. yüzyılın ortasında bile İngiliz piskoposlarının yarısı üniversite mezunudur. Ancak üniversitelerin kurulma nedeni yalnızca bu değildir. İmparator II. Frederick Napoli Üniversitesi'ni, Güney İtalya Krallığı'na idareci yetiştirmek için kurmuştur ve 1264 yılında, Walter De Metron adındaki bir İngiliz piskoposu ve kraliyet memuru Oxford'daki ilk koleji kurduğunda amaçları arasında tacın müstakbel memurlarını yetiştirmek de vardır.

Üniversitelerin Avrupa'nın geleceğine dair önemleri, bundan daha da büyüktür, ancak bu o zamanlar öngörülemediği ve kanıtlanamamıştır. Üniversitelerin varlıkları, hatırı sayılır sayıda laik kişinin buraya eğitim almaya geldiğinde, bunların da kilisenin kontrolündeki bir kurum tarafından biçimlendirilebileceğini ve dinle boyanabileceklerini teminat altına almıştır. Bunun da ötesinde, üniversiteler çok büyük bir birleştirici ve kozmopolit kültür gücüdür. Dersler, hem kilisenin hem de eğitilmiş kişilerin ortak dili olan Latince verilmektedir. Latincenin bir zamanlarki üstünlüğü, hâlâ üniversite törenlerinde ve unvanlarda kullanılıyor olmasında kendini göstermektedir.

Hukuk, tıp, ilahiyat ve felsefe bu yeni kurumdan yararlanır. Felsefe, erken ortaçağdan itibaren ilahiyatın içinde kaybolmuştur. Bir tane önemli kişi çıkar, bu da 9. yüzyılın İrlandalı düşünürü ve âlimi John Scotus Erigena'dır. Derken, 12. yüzyılda Yunancadan Latinceye çeviriler başlar. Avrupalı âlimler klasik felsefe eserlerini kendi başlarına okuyabilir hale gelirler. İslami kaynaklardan metinler de eldedir. Aristoteles ve Hipocrates'in eserleri Latinceye ilk çevrilişlerinde kuşkuyla karşılanırlar. Bu 13. yüzyıl boyunca da sürer, ancak dünyanın klasik ve Hristiyan kayıtlarını bir araya getirme çabası yavaş yavaş başlar ve hepsinin ötesinde iki Dominiken yani Albertus Magnus'la öğrencisi Thomas Aquinas sayesinde netleşir, bir araya getirme ve sentez gerçekten de mümkündür. Böylece klasik miras Batı Avrupa'da yeniden kavranır ve Hristiyanlaştırılır. Hristiyanlığın kültürüne teosentrik ve eleştirel bir tutumla yaklaşmak yerine içine katılır. Klasik dünya, Hristiyanlığın müjdecisi olarak görülmeye başlanır. Asırlar boyunca insanlar entelektüel meselelerde yetkinlik kazanabilmek için yüzlerini ya dine ya da klasiklere döneceklerdir, ancak bundan en büyük saygınlığı sağlayacak olan Aristo'dur. Kendisi bir aziz olamaz ama kilise ona en azından bir tür peygamber gibi davranır.

Bunun en erken ortaya çıkan kanıtı, ortaçağ skolastik felsefenin kayda değer bir şekilde sistematik ve rasyonel başarısıdır, isim zaten Hristiyan öğretisinin anlamına vâkıf olmak için verilen entelektüel çabayı anlatmaktadır. Gücü kucaklayıcılığından gelir. Bunun en parlak örneği Aquinas'ın *Summa Theologica*'da sergilediği her iki kültürün de taçlandırıcı başarıları ve bağlayıcı sentezdir. Fenomenin bütünü kaydetme çabasıdır. Zaafı ise kendisini gözleme ve deneye dayandırmadaki istek-

sizliğinden gelir. Hristiyanlık, ortaçağın zihnine mantıksal düşünme üzerine güçlü bir eğitim verir, ancak birkaç yalıtılmış ve atipik kişi otoritenin gerçekten tamamen deneysel bir yöntemle kırılabilceğini belli belirsiz görebilmiştir.

Bununla birlikte, Hristiyan kültürel kazanımları içinde, ortaçağın kapalı dünyasından kopuşun ilk işaretleri görülebilir. Hristiyanlığın bunu, çok uzun bir süre Arap uygarlığına dahil sıradan insanlara karşı taşıdığı kuşku ve korkuya rağmen İslam'a borçlu olması çelişkilidir. Ayrıca cehalet de söz konusudur (bir ortaçağ uzmanının işaret ettiği üzere, Kuzey Avrupa'da Hz. Muhammed'in adının 1100'den önce bilindiğine dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır). 1143 yılına gelinceye kadar da Kur'an'ın Latince çevirisine rastlanmaz. İmanlıyla kâfir (her iki taraf da birbirleri için bu terimleri kullanmaktadır) arasındaki kolay ve hoşgörülü ilişkiler sadece birkaç yerde mümkün olabilmıştır. Her şeyden öte, bu kültürlerin karşılaşabildikleri iki yer olan İspanya ve Sicilya'da. 12. ve 13. yüzyıllarda büyük bir çeviri faaliyeti görülür. İmparator II. Frederick en derin kuşkulara sahip olandır çünkü sapkınlara zulüm ettiği gibi Palermo'daki sarayında Yahudileri ve Sarazenleri ağırlamıştır. Eski Vizigot başkenti Toledo bir başka özellikle önemli merkezdir. Buralarda, kâtipler sonraki altı yüzyılın en çok satanları arasına girecek olanları sürekli kopyalarlar. Euclid'in eserleri tekrar tekrar kopya edilir ve daha sonra basılır, bu İncil'in dışında bütün kitapların başarısını aştığı anlamına gelmektedir –en azından 20. yüzyıla kadar– ve bu eserler 19. yüzyıla kadar Batı Avrupa'da metamatik eğitiminin temelini oluşturmuşlardır. Bu şekilde Helenistik dünya, Batı düşüncesini yeniden beslemeye başlar.

Kabaca konuşacak olursak, antikitenin İslam içinde yayılışı astroloji, astronomi ve matematikle olmuştur, bu konular birbirleriyle yakından ilişkilidir. Ptoleme'nin astronomisi Batı'ya bu yolla ulaşır ve 16. yüzyıla kadar kozmoloji ve denizcilik alanında tatmin edici bir temel oluşturur. İslami kartografya, ortaçağ boyunca Avrupa'dan çok daha fazla ilerlemiştir ve Arap denizcileri, yön tayini için Avrupalı benzerlerinden çok daha önce miknatis kullanmaya başlamışlardır (ancak yine de büyük okyanus keşiflerini Avrupalılar yapacaktır). Usturlap bir Yunan icadıdır, ancak Batı'da Arapların yazıları okunduktan sonra yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanır. Caucer usturlap kullanımı üzerindeki bilimsel incelemesini yazdığında, kullandığı model Arapların daha önceden kullandıklarındandır. Rakamlama ve ondalık sistemiyle (her ikisi de Hint kökenlidir) ilgili Arap kaynaklarının Batı'ya ulaşması belki de hepsinin en önemlisidir; bunun getirdiği kolaylık, toplamaları Roma rakamlarıyla yazmaya çalışarak kolayca denenebilir.

Astronomiden başka gözleme gerek duyulan bilimlerde, Batı'ya İslam'ın getirdiği en önemli bilim tıptır. Aristoteles, Galen ve Hippocrates'in tıbbi eserlerine erişmeyi sağlamanın ötesinde (doğrudan Yunancadan çeviri 1100 yılından

sonrasına kadar başlamamıştır), Arap kaynakları ve hocaları Avrupa pratiğine Arap doktorların terapötik, anatomik ve farmakolojik bilgilerinin tamamını taşırlar. Arapların eğitim ve bilim alanındaki saygınlıkları çok daha güç algılanan tehlikeli ve yıkıcı fikirlere de ulaşmayı kolaylaştırır; Arap felsefesi ve teolojisi de Batı'da araştırılmaya başlanır. Sonunda, Avrupa sanatı bile İslam'dan etkilenmiş görünür, resmi büyük ölçüde dönüştürecek olan perpektifin icadının 13. yüzyılda Arap İspanya'da yapıldığı söylenir. Avrupa, bunların karşılığında silah teknolojisi dışında çok az şey vermiştir.

Ortaçağda Avrupa, diğer çağdaşı olan kaynakların hepsinden çok İslam'a borçludur. Bütün dramatik ve egzotik içeriklerine rağmen, Marco Polo'nun seyahatleri veya papazların Orta Asya'da misyonerlik amaçlı dolaşmaları Batı'da çok az değişime neden olur. 1500 yılında bile, dünyanın başka yerleriyle mal değiş tokuşu çok küçük miktardadır. Teknik anlamda Avrupa Uzakdoğu'ya, ipekçilik (Avrupa'ya Doğu İmparatorluğu'ndan gelmiştir) ve MS 2. yüzyılda Çin'de icat edilmiş olmasına rağmen yine Arap İspanya sayesinde ancak 13. yüzyılda kullanmaya başladığı kağıdı borçludur. Yakın Asya'dan Avrupa'ya, Arap potasında süzülükten sonra kullanmaya başladığı Hint matematiğinin dışında fikir de ulaşmaz. İslam kültürünün geçirgenliği göz önünde bulundurulursa, bunun nedeni İslam'ın Avrupa'yı Doğu'dan yalıtmasından çok, Çin ve Hindistan'ın fazla uzakta olmasıdır. Buralara ulaşmak gerçekten çok zordur, çünkü Hristiyanlık öncesi antikitede de iletişim bundan daha güç değildir.

Klasik ve Hristiyan kültürün yeniden entegrasyonu, her ne kadar Aquinas gibilerinin eserlerinde açıklanmış olsa da, Tertullianus'un Atina'nın Kudüs'le ne yapacağına dair soruya on asır sonra verilmiş bir cevaptır. Ortaçağın en muhteşem sanat eserlerinden birinde –bazıları bunun en muhteşemi olduğunu düşünür– Dante'nin *İlahi Komedyası*'nda, Hristiyanlığın kendi öncelikle eklemelenmesinin önemi görülebilir. Dante Cehenneme, Arafa ve Cennete, Hristiyan gerçeğin evrenine yaptığı yolculuğu anlatır, ancak kılavuzu bir Hristiyan değil, bir pagan olan klasik şair Virgil'dir. Rolü, bir süs olmaktan da ötedir: Virgil, gerçeğe kılavuzluk eden bir otoritedir, İsa'dan öncedir ve onu müjdelir. Romalı şair *Eski Ahit*'teki peygamberlerin yanına yerleştirilir. Her ne kadar antikiteyle bir bağ kurma düşüncesi tamamen ortadan kaybolmamış olsa bile (bazı hevesli vakanüvislerin Frankların veya Bretanların kökenlerinin Troyalılara kadar gittiğini söylemelerinin göstermiş olduğu gibi) Dante'nin tavrında bir çağı işaretleyen bir şeyler vardır. Klasik dünyanın Hristiyanlık tarafından kabulü, bunu saran bütün skolastik dağınıklığa rağmen, genellikle çok daha radikal kabul edilen bir değişimi 14. yüzyılla 16. yüzyılın hümanist mektuplarındaki uyanışı mümkün kılmıştır. Bu uzun süre Latince'nin egemenliğinde kalmış bir uyanıştır; ilk Yunanca gramer, 1497'de basılı olarak ortaya çıkar.

Kültürel tarihin bu pasajının en simgesel figürü Rotterdamlı Erasmus'tur. Bir dönem keşişlik yapmış ve daha sonra gününün klasik araştırmalarının en önde gelen kişilerinden biri olmuş, döneminin önemli hümanistleriyle mektuplaşmıştır. Ancak hâlâ klasiklerini ilahi kitapların yüce araştırmalarına giriş olarak görmektedir ve en önemli kitabı Yunanca *Yeni Abit*'in bir nüshasıdır. İyi bir İncil metnin basılmasının etkileri gerçekten de devrimci bir nitelik taşır, ancak Erasmus'un eserindeki bütün canlılığa, sivri diliyle kilise erkânıyla dalga geçmesine ve mektuplarıyla kitaplarının bağımsız düşünceyi kıskırtmasına karşın dini düzeni yıkmak gibi bir niyeti yoktur. Kökenleri, pagan antikiteye değil de, Aşağı Ülkeler'deki *devotio moderna* diye bilinen 15. yüzyıla ait sofu bir mistik harekete dayanır.

Klasik yazarların araştırmalarından yararlanan ve pagan klasik idealleri belirgin bir şekilde isteyen bazı kişiler, kendilerinin yeni ve farklı olduğunu vurgulamak için “ortaçağlar” veya “ortaçağ” nosyonunu ortaya atarlar. Karşılığında daha sonraları, bir kayıp geleneğin yeniden doğuşunun, antikitenin “Rönesansı”nın insanları olarak görüleceklerdir. Ancak bu kişiler, Hristiyan kültüründe 12. yüzyıldan itibaren meydana gelen büyük değişiklikler sayesinde biçimlenmişlerdir. Rönesans'tan söz ederken, kelimeyi kullanışımızdaki bağlamın sınırlarını akılda tutmakta fayda var, aksi halde eğer bu kavramı ortaçağ Hristiyan uygarlığından radikal bir kopuşu işaret eden bir kültürel transformasyon olarak görme yanlısına düşeriz. Rönesans, faydalı bir mit olmuştur ve olmaktadır, ortaya attığı fikirlerden biri insanların kendi varlıklarının efendisi olmasını ve dolayısıyla daha etkili bir şekilde hareket etmelerini sağlamıştır. Rönesans ne olursa olsun Avrupa tarihinde, ortaçağı nasıl tanımlarsak tanımlayalım, Rönesans'la bu çağı ayıran belirgin bir çizgi yoktur.

Yine de hemen hemen her yerde göze çarpan şey, vurgudaki değişimdir. Bu kendini özellikle çağın geçmişle ilişkisinde gösterir. 13. yüzyılda yaşayanlar, 16. yüzyılda yaşayanlar gibi, antikitenin büyük adamlarını kendi dönemlerinin karmaşası içinde görürler. Büyük İskender sanki bir ortaçağ kralıdır. Shekespeare'in Ceasar'ı toga¹ giymez, külotlu çorap ve tünik giyer. Bu, söylemek gerekirse, ne geçmişin bu tür resimlerine bir tarihsel bakış ne de geçmişte yaşayan insanlar ve nesnelerle o günküler arasındaki müthiş farklılığın bilincinde olmaktır, hatta tarih ibret alınacak bir şey olarak görülür. Antikiteye ortaçağ bakışının içindeki iki farklı tutum bir ilahi planın, varlıklarının bir kez daha kilisenin öğretilerini haklı çıkardığının kanıtı olarak görülür. Bu Aziz Augustine'in mirası ve Dante'nin kabul ettiğidir. Ancak 1500 yılında geçmişten bir başka şey daha ayırt edilmeye başlanmıştır, bu da eşit derecede tarih dışıdır ama insanlar kendi çağları ve çıkmazlarına daha anlayışla bakarlar. Bazıları, muhtemelen pagan olsa bile, Hristiyanlıktan farklı bir

1 Toga: Eski Roma'da hür erkek vatandaşların özellikle resmi yerlere giderken sarındıkları uzun, beyaz çarşaf (Yay. hzl.)

klasik esin görürler ve bunun sonuçlarından biri klasik yazılara yeni bir dikkatle bakmak olur.

Rönesans fikri özellikle sanattaki icatlarla bağlantılıdır. Ortaçağ Avrupa'sı bunlardan çok görmüştür. 12. yüzyıldan itibaren uygar geleneğin diğer büyük merkezlerinden çok daha canlı ve yaratıcı görünmektedir. Müzikte, dramada ve şiirde bizi hâlâ etkilemekte olan yeni biçimler ve tarzlar yaratılır. 15. yüzyılda, sanatın hiçbir bakımdan Tanrı'ya hizmet düşüncesinin içine hapsedilmeyeceği açıkça ortaya çıkmıştır bile. Sanat özerkleşmektedir. Bu değişimin kaçınılmaz sonucu Rönesans'ın ana estetik dışavurumu olmuş ve ne kadar devrimci olursa olsunlar tarzsal yenilikleri aşmıştır. Kültürde Hristiyan sentezinin ve ilahi tekelin kırılmaya başladığının en açık işareti budur. Klasik mitolojiyle Hristiyan mitolojisinin birbirlerinden yavaş yavaş farklılaşmaya başlaması bunun bir ifadesidir; diğerleri ise Romantik ve *Provençal*¹ aşk şiirlerinin ortaya çıkışı (bunlar Arap etkisine çok şey borçludur), Gotik tarzın, lonca binaları gibi laik binalara kaydırılması veya eğitilmiş laikler için yazılmış, belki de en yüce örneğinin Chaucher'in *Cantenbury Hikâyeleri*'nin olduğu ana dilde edebiyatın yükselişidir.

Bu değişimler kolayca tarihlenemez, çünkü bu yeniliklerin kabulü o kadar hızlı olmamıştır. Edebiyatta yapılabilecekler için çok uzun süre metinlerin ağır olmasından kaynaklanan özellikle vahim bir eksiklik söz konusudur. Chaucher'in eserlerinin ilk baskılarının basılıp yayımlanması 16. yüzyılı bulmuştur. Bu dönemde düşüncede devrim hiç kuşkusuz yola çıkmıştır bile. Bunun nedeni o tarihe kadar çıkan parçalardaki eğilimlerdir, ancak hepsinin toplamını çok fazlasıyla aşar ve her şeyi hemen hemen kitapların basılabilmesine borçludur. *Cantenbury Hikâyeleri* gibi anadilde yazılmış metinler bile baskı çok sayıda nüshaya erişilebilir hale gelene kadar geniş kitlelere ulaşamamıştır. Bu olduğunda ise kitapların etkisi çok büyük bir miktarda artar. Bu her türden kitap için şiir, tarih, felsefe, teknoloji ve hepsinin ötesinde İncil için de geçerlidir. Etki, yazının icadından itibaren bilgi ve fikirlerin yayılması konusundaki en büyük değişimdir; bu asırların en büyük kültürel devrimidir. Sonradan bakıldığında, bilginin yayılmasını ateşleyen başlangıç olarak da görülebilir.

Burada farklı bir şekilde kullanılmış olmasına rağmen, bu yeni teknik Çin'de doğrudan olmayan bir etkinin yani kağıdın bulunmuş olmasının dışında hiçbir şeye borçlu değildir. 14. yüzyılda, iyi kalite kâğıt yapmak için Avrupa'da ragle kullanılmaya başlanmış ve bu baskı devrimine katkıda bulunan unsurlardan biri olmuştur. Diğerleri baskının kendisine ait ilkelerdir (12. yüzyılda İtalya'da kumaşların üzerine desenler basılmıştır), hurufat için tahta yerine (oyun kâğıtları, takvimler ve dini resimler için kullanılmakta olan) dövme madenlerin kullanılması, yağ bazlı

1 Provençal : Fransa'da Provans bölgesinin lehçesi (Yay. hzl.)

mürekkebin bulunması ve hepsinin ötesinde de değiştirilebilir maden hurufat bunlardan bazılarıdır. Asıl büyük önem taşıyan ise son icattır. Her ne kadar ayrıntıları bilinmiyor olsa bile 15. yüzyılın başında Haarlem'de tahta harflerle denemeler yapılmaktadır. Bu gelişmeyi, geleneksel olarak adıyla birlikte anılan kişinin, Mainzli elmas cilacısı Johannes Gutenberg'in hesabına kaydetmemek için hiçbir neden yoktur. 1450 civarında, Guttenberg ve meslektaşları modern matbaanın unsurlarını bir araya getirmişler ve 1455'te, Avrupa'da basılmış ilk kitap olduğu konusunda hemfikir olunan *Gutenberg İncili* ortaya çıkmıştır.

Gutenberg'in iş hayatı ise bu tarihten sonra bir başarısızlıktır; yeni ticaret çağının belirtilerinden biri kendisinin yeterli sermayeye sahip olmaması şeklinde ortaya çıkar. Ekipmanların ve hurufatın bir araya getirilmesi pahalı bir iştir ve bu iş için borç almış olduğu bir arkadaşı tarafından mahkemeye verilir. Karar, matbaasını ve dolayısıyla İncil'i de kaybeden Gutenberg'in aleyhine çıkar, İncil onun malı değildir (ne mutlu ki hikâye burada sona ermez, Mainz başpiskoposu yaptığı iş için Gutenberg'e soyluluk payesi verir). Ancak bir devrim başlatmıştır. 1500 yılında, 35.000 ayrı nüsha kitap –o zamanki söylenişle *incunabula*– yayınlanmıştır. Bu on beşle yirmi milyon kopya demektir; o tarihe kadar bütün dünyada, el yazması olarak kopyalanmış birkaç kitap vardır. Bunu izleyen yüzyılda yüz elli bin ila iki yüz bin ayrı nüsha basılır ve çoğu on kez baskı yapar. Böylesine bir niceliksel değişim, niteliksel bir özellikle de karışmıştır; değiştirilebilir hurufatla yapılan baskının sonucunda ortaya çıkan kültür, daha öncekilerden çok farklıdır. Modern çağ, matbaa çağıdır.

Avrupa'da basılan ilk kitabın, ortaçağ uygarlığının merkezinde yer alan kutsal metin İncil olması ilginçtir ama şaşırtıcı değildir. Matbaa sayesinde, İncil'in bilgisi daha öncekinden çok daha fazla ve ölçülemeyecek kadar fazla bir şekilde yayılır. 1450 yılında bir cemaat papazının kendine ait bir İncil'e sahip olması olağan karşılanmadığı gibi, herhangi bir tanesine erişebilmesi de kolay değildir. Bir asır sonra, cemaat papazının İncil'inin olması olağanlaşmaya başlamıştır, 1650 yılına geldiğinde ise olmaması dikkat çekici bir hal almıştır. İlk basılan İncil'ler, Latince'dir, ancak bunu kısa bir süre içinde anadillerdeki nüshaları izler. 1466'da Almanca İncil basılır; Katalanca, Çekçe, İtalyanca ve Fransızca tercümelemleri yüzyılın sonuna varılmadan basılmıştır, ancak İngilizler *Yeni Ahit*'i kendi dillerinde basmak için 1526 yılına kadar bekleyeceklerdir. Kutsal metinlerin yayılışı sırasında –ki İncil bunların en önemlisidir– sofu laikler kilise erkânı birlikte elli altmış yıllık kaynakları ortaya dökerler, matbaalar manastır binalarına bile kurulur. Bu arada gramerler, tarihler ve hepsinin ötesinde hümanistler tarafından elden geçirilen klasik yazarlar giderek artan sayılarda ortaya çıkarlar. İtalya'da yapılan bir başka icat da Karolenj miniskülüyle yazan Floransalı âlimlerin el yazmalarını model alarak ortaya çıkan daha sade, net harflerdir.

Etki zapt edilemez. Bunun sonucu Avrupa bilincine basılı medya yoluyla hâkim olmaktır. Papa, belli bir öngörüyle 1501 yılında piskoposlara matbaanın kontrolünün imanını saflığını korumanın anahtarı olduğunu söyler, ancak doktrine karşı herhangi bir spesifik tehdidin ötesinde, en az onun kadar önemli bir şey vardır. Kitapların doğası değişmeye başlamıştır. Bir zamanlar ender bulunan bir sanat eseri, ancak bir avuç insan tarafından ulaşılabilen gizemli bilgileri taşıyan kitaplar, artık birçok kişinin aracı ve sanatı haline gelmiştir. Matbaa yönetimleri için yeni iletişim kanalları açmış ve sanatçılar için yeni bir mecra oluşturmuş (16. yüzyılda, resimsel ve mimari tarzın yayılışı daha öncesine göre çok daha hızlı ve yaygın olmuştur, çünkü oyma baskılar çoğalmaktadır) ve teknolojinin yayılmasına yeni bir sürat kazandırmıştır. Edebiyata ve dolayısıyla eğitime karşı büyük bir talep bunun sayesinde ivme kazanmıştır. Tek başına hiçbir değişim bir çağın bitişini ve bir yenisinin başlayışını böylesine açık bir şekilde ortaya koymamıştır.

Bütün bunların, dünya tarihinde başlamakta olan yeni çağda Avrupalıların rolü hakkında tam olarak ne anlama geldiğini söylemek kolay değildir. 1500 yılında, bu tür şeyler üzerinde düşünme ihtimali olan bir avuç Avrupalıya büyük bir güven kazandırmış olduğu muhakkaktır. Uygarlıklarının kökeni kendilerine zaman içinde yolculuk etmekte olduklarını öğreten bir dinde yatmaktadır, gözleri biraz daha kavranabilir bir geleceğe, geçmiş tehlikelerin yönlendirdiği düşüncelerden daha az korkarak ve ortak bir amacın farkında olarak dikilidir. Bunun sonucu olarak, Avrupa zamanın sonsuz bir baskı olmadığını (belki döngüseldir) ama belli bir yönde, ilerleme yönünde sürekli bir değişim olduğunun farkında olan ilk uygarlıktır. İncil'in seçilmiş halkı, her şeyden önce, bir yere *gitmektedir*; onlar beklenmedik şeylerin karşısında pasif bir şekilde dayanan insanlar değildirler sadece. Değişimin kabulünden kısa bir süre sonra modern insanın özelliği olan sürekli bir değişim içinde yaşamak iradesine geçerler. Laikleşmiş ve kökenlerinden uzaklaşmış bu tür fikirler çok önemli olabileceklerdir, bilimin ilerlemesi kısa bir süre sonra bir örnek olarak ortaya çıkar. Bir başka anlamda da Hristiyan mirası tayin edicidir, Bizans'ın düşüşünden sonra bu mirasa Avrupalılar sahip olurlar (ya da öyle hissederler, sıradan halk arasında Slav, Nestoryen veya Kıpti Hristiyanlığının ne olduğu çok az bilinmektedir). Güç, keşif ve fetihlerle dolu çağların eşiğinde duran insanlar için bu cesaret verici bir fikirdir. Osmanlılarla karşı karşıya olsalar bile, 1500 yılında Avrupa artık, karanlık çağların muhasara altındaki kalesi değil, bir karşı saldırıyla çemberi yarmaya hazırlanan insanların tahkimatıdır. Kudüs kâfirlere terk edilmiştir, Bizans düşmüştür. Dünyanın yeni merkezi başka neresi olacaktır?

Kendilerini zorluklar içinde korumuş, geçmişin enkazı ve barbarların armağanları üzerinde bir Hristiyan dünyası kurmuş olan karanlık çağların insanları, böylece umduklarından fazlasını sınırsızca işlemişlerdir. Fakat bu tür belirtilerin kendi

gelişimleri için zamana ihtiyaçları vardır; 1500 yılında geleceğin Avrupalılara ait olduğunu gösteren çok az şey vardır henüz. Başka halklarla kurular bu türden temaslar hiçbir bakımdan çıktıkları yoldaki kesin üstünlüğü göstermemektedir. Batı Afrika'daki Portekizliler siyahları kendi çıkarları için manipüle ederek köle ve altın tozu ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar belki ama İran veya Hindistan'da görkemleri gözleri kamaştıran ulu imparatorlukların huzuruna çıkmaktadırlar. 1500'de insanları, böylece birçok bakımdan modern insan değildir. Bizler –herhangi bir çaba göstermeksizin– onları anlayamayız, Latince konuştukları halde, onların Latincelelerinin tonlamaları ve yan anlamları karşısında kayboluruz; bu Latince sadece eğitilmiş insanların dili değil, dinin de dilidir.

Modernitenin sökmekte olan şafağının yarı karanlığında bu dinin ağırlığı Avrupa'nın ilk uygarlığının gerçeğine dair en iyi ipucu olarak kalır. Din, bu kitapta neredeyse bütünüyle önemli ancak anakronistik bir perspektiften, yani değişimin perspektifinden bakılan bir kültür istikrarının en etkileyici tahkimatlarından biridir. Ancak kısa vadede değişim, 15. yüzyılda yaşayan Avrupalıların çoğunun fark etmediği bir şeydir. Bütün insanlar için yaşamlarının en derin tayin edicisi, yavaş ancak sonsuz bir şekilde tekrarlanan mevsimlerin geçici çalışma ve dinlenme kalıplarını kuran bir ritim, yoksulluk ve refah, evin, atölyenin ve dersliğin rutinleridir. İngiliz yargıçları ve üniversite hocaları hâlâ hasat zamanının gereklerine uygun bir şekilde bölünmüş bir yıllık düzen içinde çalışmaktadırlar. Bu ritim, bizzat din tarafından empoze edilmiştir. Hasat zamanı geldiğinde, kilise hasatı kutsamaktadır ve Hristiyan yılı insanların yaşamlarına çok daha uygun bir takvim sağlar. Bunların bazıları çok eskidir, hatta Hristiyanlık öncesinden kalmaz; asırlardır sürmektedir ve bir başka şeklini düşünmek mümkün değildir. Hatta üç saatte bir dindarları ibadet ve duaya çağıran binlerce manastır çanı herkesin günlük hayatını düzenlemek için çalar. Duvarların dışında bunu duyan laikler günlerinin modelini buna göre ayarlarlar. Çalar saatlerden önce köy kilisesinin, katedralin veya manastırın çanı çalar ve güneşle yanan muma ek olarak zamanın geçişini kaydeder ve bunu yeni bir ibadet saatinin geldiğini açıklamak için yapar.

Ancak son derece özel ve geniş bir perspektifle bakarak bu sürüp giden asırlar ve “devrimci” değişimler hakkında doğru bir şeyler söyleyebiliriz. Bazı değişimler ne kadar devrimci olurlarsa olsunlar, en gözle görülebilir olanları bile, yani bir şehrin büyümesi, veba salgını, bir soylu ailenin bir başka soylu ailenin yerini alması, bir katedralin inşası veya bir kalenin yıkılması gibi şeylerin hepsi gözle görülür bir şekilde değişmez bir zemin üzerinde gerçekleşirler. İngiliz köylüleri tarafından 1500 yılında sürülmekte olan tarlaların şekilleri, hâlâ dört yüz yıl önce bunları görmeye gelen ve *Domesday* kitabına kaydedenlerin zamanındakilerle aynıdır, 1530'da insanlar Lacock rahibelerinin evlerini onarmaya gittiklerinde, şaşkınlık içinde bu

aristokrat hanımların kendi aralarında, üç yüz yıl önce soylu aileler arasında yaygın olan Norman Fransızcasıyla konuştuklarını görürler.

Böylesine yoğun bir atalet kesinlikle unutulmamalıdır; bu atalet ortaçağda yaşamış olan insanların kısa ömürleriyle bu denli etkileyici ve güçlü olmuştur, ama bu toplumun toprağının derinliklerinde gelecek yatmaktadır. Belki de bu geleceğin geçmişle ilişkisinin anahtarı, temel Hristiyan düalizminde, bu hayatla, gelecek olan dünyada, dünyevi ve göksel olanda aranmalıdır. Bu çok büyük değerin sonunda yeni kritik bir enstrüman olarak laikleşmekte olanla laik *olabilecek* olanın, ideal ve güncelin zıtlığının öğütülmesinin kanıtıdır. Bunun içinde, Hristiyanlık kendine karşı kullanacağı bir esas saklamaktadır, bu sonunda bağımsız ve kritik bir duruşu mümkün kılacak, Aquinas ve Erasmus'un her ikisinin de bildiği dünyadan tamamen kopuşu sağlayacaktır. 1300 ile 1700 arasında birçok bireysel araştırmada izine rastlanan özerk eleştiri düşüncesi yavaş yavaş doğacaktır, ama bunlar tarihsel gerçeklikler değil, ortaçağla modern çağ arasındaki keskin ayrımı bir kez daha ortaya koyan çizgilerdir.

1. Cildin Sonu

J. M. Roberts'in gezegenimizin tarihini kayıt altına aldığı eserin bu ilk cildi Afrika savanalarındaki kökenlerimizden ilk uygarlıkların doğuşuna, eski imparatorluk çağlarından tüm dünya için önemli bir dönüm noktası olan Sanayi Devrimi'ne kadar uzanan tarihi kapsıyor. Çağlar boyu farklı uygarlıkların gelişimlerini, 18. yüzyıla kadar gerçekleşen çalkantı ve değişim dönemlerini, düzendeki ve güçteki uluslararası kaymaları *Dünya Tarihi*'nin bu ilk cildinde bulabilirsiniz.

"Harikulade bir başarı... Günümüz için rakipsiz bir dünya tarihi; inanılmaz olayların ve tartışılmaz değerlendirmelerin kitabı."

A. J. P. Taylor, *The Observer* (Londra)

"Başarılı bir kitap... Şimdiye kadar yazılmış en olağanüstü tarih."

J. H. Plumb

"Eğitici... Sürükleyici olduğu kadar da düşündürücü bir kitap."

Christopher Hibbert

"En iyi dünya tarihi kitabı."

The Times

f/inkilap.yayinlari

inkilapkitabevi

ISBN 978-975-10-3065-8

9 789751 030658

inkilapkitabevi

Online alışveriş: inkilap.com

Levent Şahverdi Arşiv